

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

LIBRARIES

935°
11

AZ

EMBERI MIVELŐDÉS

TÖRTÉNETE.

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NEMZETEK HARCZI FEJLŐDÉSÉRE.

IRTA

P. SZATHMÁRY KÁROLY.

BÖLCSESZET-TUDOR, A KISFALUDY TÁRSASÁG TAGJA.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R. TÁRS. KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1876.

090238.3

Aug 2007

CB

113

.598

Gift
P. D. Beynon
7-20-36

E L Ő S Z Ó.

E kézikönyv több tekintetben eltér az eddig nálunk követett módszerektől.

Először is az emberi fejlődés szempontjából indulván ki, az emberi emlékezet előtt (és nem történelem előtti) történt fejlődés nyomait is fölveszi, mert ezeket a mai kutatások nyomán már elég becseseknek tartja arra nézve, hogy a mívelődés különböző ágainak kezdeményeiül szolgálhassanak s mert fejlődés tekintetében itt is föl találjuk az emberiség történelmét, — csak hogy nevek nélkül, — mi azonban most már kizárásra nem jogosít.

Ugyancsak a föl vett szempont alapján helyesnek látszott, a történelem egyéb tényezőit a mívelődés alapeszméjének rendelni alá, mely szerint a vallásos, politikai, tudományos, művészeti, ipari, kereskedelmi és harci fejlődést, mint a mívelődés különböző ágait soroztam be; — czélomhoz képest a legutóbbinak is meg adván őt megillető helyét.

Sorozat tekintetében jónak láttam az illető ország, vagy nemzet földrajzi (statisztikai) rövid, de pontos ismeretét bocsátani előre, melyet mívelődése különböző ágainak ismerete követ s a szorosán vett történelmi rész zár be. A középkorban ezenfölül az intézmények és vezéreszmék

ismertetését vettem előzményekül. Kivételt e tekintetben csak az új korra nézve tettem, hol a statisztikai és művelődési előismereteket a más irányu képzettség alapján föltételeznem kelle; míg másfelől a nemzetek és események sokszoros érintkezése már teljesen összefüggő előadást követel.

Nagy súlyt helyezvén a nézleltetési módszerre, jónak láttam a legszükségesebb tárgyakat a tanuló és olvasó elé állítani, bár ezt nyomdai viszonyaink és olvasóink száma a kívánatos nagyobb mérvben meg nem engedték.

Tekintettel arra, hogy szerény kísérletem nemcsak a közép, hanem felsőbb oktatásnak is alapul szolgálhasson, a ritkébb nyomatu alapismereteket részletesebb ismertetéssel is bővítém; s mivel mind az előadó tanárban, mind a tanulóban föltételeznem kell a bővebb ismeretek megszerzésének és fölhasználásának ösztönét: a korszakok végén mind az irodalmi, mind a nézleltetési segédeszközöknek nálunk is megszerezhető sorozatát mellékelni jónak láttam; annyival is inkább, mert csak ezt tartom azon egyetlen módszernek, mely által kevesebb idő alatt és kevés könyvnélkülöztetéssel a tanító és tanuló az óhajtandó ismeretfokra eljuthat.

Fáradságomnak bő jutalmát nyerem, ha szerény munkám által tanügyünknek csak legcsekélyebb szolgálatot is tehettem.

B u d a p e s t, 1876. október 1.

P. SZATHMÁRY KÁROLY.

I. ŐS-KOR.

BEVEZETÉS.

Hány ezer éves a föld? Mióta birja jelen alakját? Milyen régi rajta az ember? — E nagy fontosságu kérdésekre a történelem nem képes feleletet adni; megfejtésüket a csillagászat, földtan és ősrégészet kutatóira bizza.*)

Annyi kétségkívülinek bizonyult, hogy az ember sok, ma már nem létező állattal (ős-elefántok, medvék, szarvasok stb.) egy időben élt az utolsó nagy vízáradat (diluvium) korában-, sőt sok valószínűséggel az előtt is.**)

Az ember kezének és találékonyságának nyomai e szerint több ezer évvel megelőzhatték a történelmi tudatot; de az őslénytán és régészet mind többet-többet hódít el azon korból, mely az írott történelmet megelőzi.

Igen érdekes megfigyelní a mint ezen újabb tudományok e nyomokon a későbbi idők homályába jobban- jobban behatolnak.

---

*) A föld létrejöttét illetőleg, igen elmés és elfogadható Laplace (olv. Láplász) franczia tudós azon elmélete, hogy földünk, valamint a többi égi test is előbb légalaku, majd cseppfolyós volt, mely állapotából lassanként kihülés által szilárdult meg a föld kérge. Laplace mellett bizonyít, hogy ma is tűnnek fel égi testek e három különböző állapotban.

A föld szilárd kérgének korára nézve tanulságos Lyell (olv. Lájell) számítása, ki csupán a Niagara-vizesés régi medrének bevágására 40,000 évet számít. Vannak kőszénrétegek, melyek létrejöttének idejét szintén ennyire számítják.

**) A földtan (geologia) öt nagyobb korszakot különböztet meg azon rétegzetek szerint, melyekből földünk szilárd kérge áll: az első-, második-, harmad-korszakot (képlet), melyek újból osztályzatokba soroztatnak, az őzönvizi (diluvium) és végre az áradmányi korszakot (alluvium).

Azon eszközök szerint, melyeket az ember élete fönntartására, védletére, haszonvágya, sőt hiúsága kielégítésére a természettől vett, vagy kierőszakolt: a történelmi tudat előtti időket három korszakra szokták felosztani, melyek az emberi művelődés ugyanannyi magasabb, illetőleg alacsonyabb fokának felelnek meg. Természetes, hogy ez nem egész általánosságban értendő, mert p. ma is vannak a művelt világtól helyzetöknél fogva elszigetelt népek, melyek az előre haladott nemzetek és államokhoz képest szellemi életüknek és iparuknak csak gyermek-korát élik.*)

1. §. A kőkorszak.

Képzeljük magunkat, mint magunkról még alig tudomással bíró gyermeket, egy puszta s az emberi művelődésnek semmi nyomával nem bíró szigetre kivetve, — s előttünk áll a föld első lakóinak helyzete.

Az életfenntartás ösztöne fel fogja velünk kerestetni a legkönnyebben szerezhető eledeleket: a fák, növények gyümölcsseit, gyökereit, a parton található csigákat, a vízárjától kidobott halakat stb. Ezekkel elégítette ki az első ember első szükségleteit. De a természet nem mindig adja oly könnyen termékeit: a kagyló nem kínálkozik mindig fölnyitott teknővel, a fa érett gyümölcsessel s a tenger nem mindig veti ki halait kész eledelül. A zárt kagyló mellett azonban ott van egy fokkal keményebb tárgy: a kő. A legegyszerűbb észjárás fölfedezi, hogy ezzel amaszt ki lehet fészíteni, feltörni; a fából, csontból csinált horogra férget lehet akasztani, melyre reáakad a hal.

Igy jöhettek létre az első kő- és csont-eszközök. A kövek között a kovaneműek mint kemények s még is könnyen pattogók és idomíthatók; a csontok közül a szarvasok elhánta gancsai tűntek fel legalkalmasabbaknak. A hegyes kővel ki lehetett fúrni a csontot; követ és csontot fanyélhez lehetett kötni a növények rostjaival, állatok beleivel és ime készen voltak az első eszközök s egyszersmind fegyverek: a véső és kalapács. Ujabb fölfedezések különösen Dán,- és Svédország partjain, de

---

*) Közép-Afrika miveletlen népei ma is csaknem ugyanazon kő, agyag és csont házi eszközöket, fegyvereket használják, melyeket Európában a legrégibb konyhaszemetek és sirokban találunk. Különböző népeknél ezen korszakok kora szintén különböző.

nálunk is a Tisza és Duna mentén kagylók héjából és halak csontjaiból rétegeket mutatnak fel, csont és kő (nálunk kivált obsidián) eszközökkel, ezek az úgynevezett ős konyha hulladékok (kjökken-möddings.)

A még csiszolatlan kő és csont- eszközök a legrégibb alosztályt, az ő s- k ő k o r s z a k o t (paleolith) képezik, melyek a már említett tartományokban vannak leginkább képviselve.

De az embernek nem csak a természet mostohaságaival kellett küzdenie; csakhamar észrevehette, hogy ellenségei is vannak az erősebb állatokban és embertársaiban; s ezek ellen részint b i z t o s a b b l a k á s r a, részint f e g y v e r r e volt szüksége. Rögtönzött biztonságot keresett a fákon, de itt nem lelhetett fel nyugalma: a medvétől kellett barlangját elvennie és megvédenie. Így lett lassanként barlang lakóvá és szükség szülte találékonysága megteremté a c z ö l ö p é p í t é s z e t e t. De míg ilyen építkezést tehetett, haladnia kellett eszközei javításában. A köveket megcsiszolta, keresztül fúrta s belőlök erős, súlyos és csinos k ő b a l t á k a t, v é s ő k e t készített. Előbb pattogatás, majd csiszolás által hegyes dárdavégeket alakított, melyekkel képes volt az állatokat leteríteni; ezek bőrét magára vette s kész volt az ö l t ö n y, melyet tövisekkel, később az állatok beleiből csavart húrokkal aggatott össze; majd ugyanezen ideget parittyára s még később nyilpattantóul is használhatta, midőn röpülő fegyverével egyszerre a föld szárnyasainak is urává vált. De ily eredményekhez is századok kellettek, míg az ideg ruganyosságát, az elhajlás törvényeit legalább gyakorlatilag megfigyelni és hasznosítani képessé lőn. Az a g y a g mindig készen állott rendelkezésére; ebből készíté durva, de egyre csinosbodó edényeit; míg két kő között a gabna szemeit lisztté zuzta össze (ily őrlőköveket gyakran találnak Hont,- Nógrádvármegyében; Afrika vad népei ma is ekként őrlnek.)

E korban már mind a művészeti hajlamnak, mind a fényüzésnek, sőt a bálványozás és babonáknak is kezdetleges nyomaira találunk. Az 1868-iki párizsi kiállításon oly csonteszközök voltak

---

*) Hazánk barlangjai is telve vannak ember csontokkal, kő, csonteszközök és durva agyagedényekkel. Legközelebb az aggteleki barlangban egész temetkezést fedeztek fel; a Svájcban gyakori czölöp-építkezés nyomait a Fertő tavában szintén föltalálták.

kiállítva, melyeken -zarvasok, elefántok alakjai voltak bevésve. Kőkorszaki, kivált nő halottak nyakán, gyakran találni agyagból gyúrott, vagy kőből idomított ékszereket; előjönnek dűrván alakított bálványalakok is s többféle talizmánok különböző tárgyakból, mint koponya-darab és borostyán-kőből, mely utóbbinak különös bűverőt tulajdonithattak.

A halottak iránti kegyeletnek és a föltámadás fogalmának nyomaira is találunk a kősirok és kőemlékek (menhir) és nagyobb kőrakatokban (dolmenek), melyek nagyobb mérvűen Európának csak is északi részén (Anglia, Svéd,- Norvégország;

1. ábra.

Dánia stb.) fordulnak elő és a Kaukázus mellékén. Legérdekesebb a Stoneheng a salysburyi pusztán Angliában.*) A feltámadás fogalmának jeléül tekinthető, hogy halottaikat gyakran kegyeletes gond-
dal temették el s a halott, vagy annak hamvvedre mellé kedvencz állatait, fegyvereit, ételeket és italo-
kat raktak.

Az elmondottakat egybe foglalva kitűnik, hogy a kőkorszak támadó fegyverei a dárda, fejsze, buzogány, parittya és nyíl; a védelmi fegyverek közül a vesszőkből font paizs,

2. és 3. ábra.

néha bőrrel bevonva s hol kéznél volt, a teknőcz nagy teknője. Az eszközök, fegyverek anyaga leggyakrabban kigya (serpentin) és kova (quarz).

A kőeszközök, fegyverek használata, habár mellesleg is, mélyen benyúlik a történelmi korszakba: Dávid parittya követ ejtette el az óriási Góliátot; Homer hősei Trója alatt köve-

ket hajgálnak egymásra, de már réz (bronz) fegyverekkel verekesz-
nek. Angolországban még a 11-ik században is fordul elő kőfegy-
ver. A mexikóiak áldozókése még kőből van, de már korunkban

*) A borostyánkő leletek már történelem előtti időkben nagy tengerparti cserekereskedést föltételeznek; miután ezen sok helyt előforduló eszközök anyaga nagy mennyiségben csakis az északnémet tengerparton fordul elő. A mellékelt 8. és 9. számú rajzok a Stoneheng alaprajzát és látképét mutatják be.

csakis a nagy oczeán világközlekedésből kizárt lakói használnak ily anyagú eszközöket.*)"

2. §. A bronz (réz) korszak.

Vatami szerencsés véletlen: villámütés, vagy szárazfa összedörgölése **) az embert tűzhöz juttatá; s ez igen nagy és rohamos haladást idézett elő helyzete javulásában. Most már sok, addig alig élvezhető állati és növényi anyaggal szaporíthatá éléskamráját; s miután egy hasonló véletlenség a fémek olvaszthatóságát és idomíthatóságát fölfedezé: ez egyszerre új világát tárta föl előtte a házi kényelemnek, urává tette az állatvilágnak, megízlelteté vele a földmívelést, mely a röghözkötés által újból mívelődésének adott eredményeiben gazdag lendületet.

Most már az örökfényű szinaranyból önthetett fegyvereket és ékszereket; a szintén termékállapotban talált rézből s később ennek ón- és ólom vegyületeiből bronzeszközöket készíthetett; lakását kövekből rakhatá, edényeit megégetheté; a már ismert anyagok bányamiveltésre ösztönözték; öltönyt szőtt, varrt és védletül testét

4. ábra.

5. ábra.

érclemezekkel fedheté, — míg javított fegyverei által urává lön az erdők vadjainak és folyók halainak. A bronz eszközök, fegyverek egész közép- és déli Európában el vannak terjedve; előjönnek keletfelé is egész az Indusig; de hogy ezek nem csak vásár útján terjedtek déltől észak felé, azt a hazánkban is talált olvasz-

*) Az 1., 2. és 3. durva kő-eszközöket és pedig nyílhegyet, kést, fűrész, a 4., 5. és 6. rajzok elseje simított kővésűt, csont nyílhegyet s a kő és csont együttes használatát tünteti fel. A 7. simított kő balta a Fertőből.

**) A négerek némely törzse a tüzet akként készíti, hogy egy torhabélú fába lyukat furván, két lábával lefogja s egy keményfa pálczát addig sodor e lyukban, míg az alsó fa égni kezd. (Livingston).

tók, öntőminták és félig kész eszközök tanusítják. (Némely helyütt s legkivált Magyarország mai földén a tiszta rézeszközök- a bronzokat megelőzték; másutt teljesen hiányzanak.) A bronzok 85—

95% ónvegyülettel, a germánokéi ólom és ónnal, a keresztyén korszakban lévők már horgany-nyal is jönnek elő; s a mint a bányamivelés és ötvös művészet fokozatosan kifejlődött, a fegyverek és eszközök is sokkal czélszerűbbek és diszesebbek.

6. ábra.

A támadó fegyverek közül a fűles-vésők, csákányok

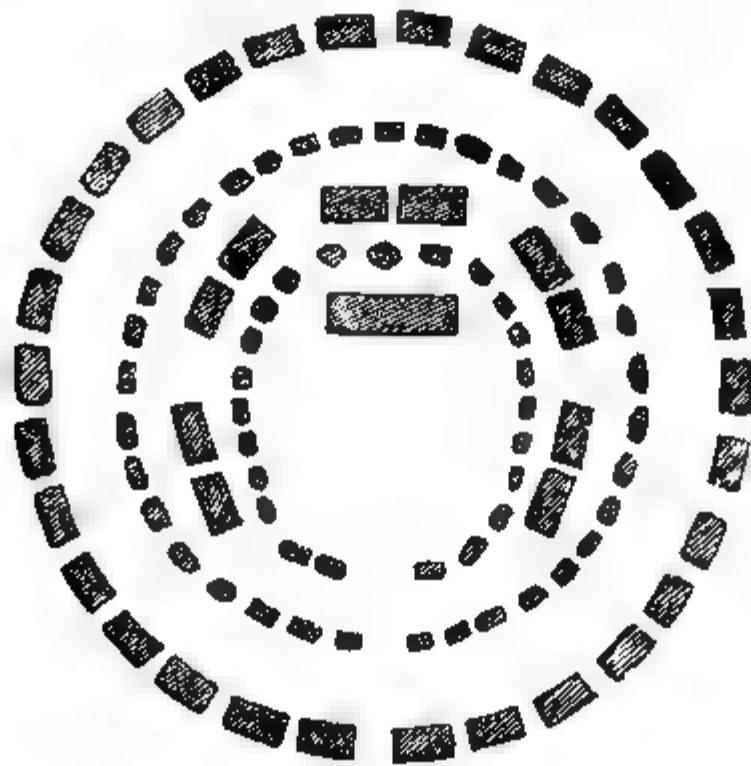
kard, *) dárda, buzogányok s nyilak, többszörös alakváltozatban; de mindezek csaknem mindenütt azonos alakokban

7. ábra.

fordulnak elő. A védőfegyverek közül a nyakvéd, kar-kéz- vagy mellvédő, széles gyűszűk és tojástdad alakú sisakok fordulnak elő,- a pajzsokon már gyakran érczdudorok (mindezek hazánkban is nagy mennyiségben.)

*) Nevezetes miszerint e kardok fogantyúi többnyire oly rövidek, hogy igen kicsiny, mondhatni női kezeket feltételeznek.

A ló, mely a kőkorszaknak együgyű és ritkán talált csontzablájával még alig hódolt meg, itt már nemcsak szállító eszközzé, de harczyi társsá is vált; mint a leletek mutatják, ékes zablákkal,

8. ábra.

nyereggel láttatott el; sőt (bár csak fél oldalon) már a sarkantyút is érezte. (A kengyel későbbi, keleti találmány, honnan valószínűleg őseink hozták be Európába.) A ló és kutya ez idő óta elválhatlan

9. ábra.

hű társa a harczosnak, melyeket rendesen el temetnek vele. A bronz harczy-kürt szintén előfordul a leletekben.

A bronz kor embere már valódi fényűző, ki ékszereire nagy gondot fordít, mint ezt a hazánkban is talált arany és bronz éksze-

rek bizonyítják. Az ékitmények edényeken, fegyvereken csaknem mindig ugyanazok.*)

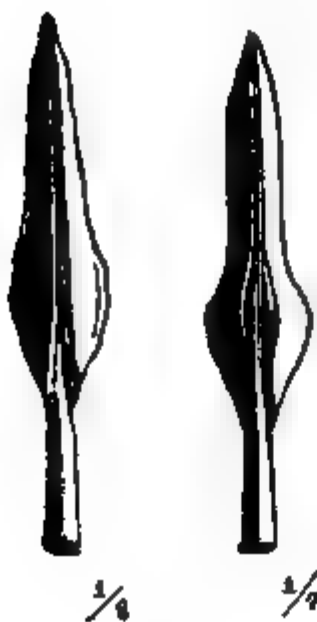

10. ábra.

11. ábra.

12. ábra.

A bronz korszak emberei halottaikat már gyakran megégetik s a csontmaradványt díszes edényekbe rakják, melyek közül a ké-

13. ábra.

14. ábra.

---

*) A 10. számú rajz egy bronzvésőt; a 11. annak használatát; a 12. bronz kardot; 13. két bronz dárдавéget a 14. buzogányt; a 15. egy nyilat, a 16. egy nyakvédet; a 17. és 18. arany és bronz ékszert; a 19. ugynevezett kari-kapénzt mutat be.

sőbbkoriak már korongon vannak készítve; ritkaságképen üvegedények és gyöngyök is fordulnak elő. Az edények igen változatosak s néha igen szép alakúak; a sírok nem egyszer kővel, gerendákkal

15. ábra.

16. ábra.

vannak kirakva. Találnak néha bálványokat, áldozó helyeket s a nyakba akasztott talizmánok igen gyakoriak. A sírok nem egyszer kőekkel jelöltetnek, vagy nagy halmokkal (kúnhalmok); koporsók nyomai még ritkák.

17. ábra.

A bronz korszak rövidebb lehetett a kőkorszaknál, mert a vas és ezüst kiolvasztásáig már kevesebb fejlődés volt szükséges:

mind a mellett Görögországban Homer koráig, Rómában a köz-
ársaság közepéig jó le; Észak-Afrikában a római császárok ko-
rában is divatos; Mexikó (olv.
Mejiko) és Peruban a felfedezők
még mind kő- és bronzfegyvereket
találnak.

Pénz még e korszakban sem
volt: tehát csak cserekereskedés
létezhetett; bár vannak tudósok,
kik a nagy mennyiségben előjövő
és súlyszabály szerint alkotott
bronz és arany-pereczeket
a.) kezdetleges pénzeknek tartják.

3. §. A vaskor.

vas csak igen ritkán fordul elő
Japóban (leginkább mint meteor-
kkor is csak fokozott hőségben és
ányok hozzáadása mellett olvaszt-
gyanez áll, bár kisebb mértékben,
ról is. Ezért legalább is néhány
ik kellett elmulnia, míg a kohászat

18. ábra. annyira fejlődött, hogy vasat is tudjon elő-
állítani, mely a hagyományok szerint kezdetben a mind ritkább
arannyal volt egyenértékű.

A vaskorszak, vagy utolsó pogánykorszak
idejének a Krisztus után 4—7 szá-
zadot, tehát a nagy népvándorlás
korát szokás fölvenni; tárgyai
a még nagyban használat-
ban levő bronz eszközök
és ezüst ékszerekkel együtt
fordulnak elő. A vasat ugy
látszik előbb ismerték az északi,
mint a déli népek; a Skandinávok
a vas használatára korán mentek

19. ábra.
at: minek oka részint elszigeteltségük, részint a termékezüst és
vas kövek nagy bősége lehetett.

A vas használata már valódi természet fölötti hatalommá tette az embert, mely által nemcsak az állatok és növények, hanem a föld szilárd kérge és az elemek fölött is urrá lön. A vasból készült eszközök előtt nem állhatott meg semmi akadály: a folyókat medreikből térítheték ki; a hegyeket kifúrta, vagy elhordá s szilárd és éles fegyverének súlya alatt kidőlt az »ős erdők díszé, az óriási cseré; elhulltak ellen és vad.

A vaskorszak fegyverei már igen hatalmasak: a támadó fegyverek közül kitűnik a pallas és kard, mely már nem erezti oly közelre ellenségét, mint a rövid harczgyilok. Markolata már külön anyagból (fa, bőr, csont,) áll; a kar védve van s a fegyver egyszersmind diszéül szolgál a harczosnak; mint elválhatlan barátjának külön nevet ad; ékkövekkel kirakott tokban tart, sőt sirjában sem hagy el oldaláról. Ezen kívül hordja a harczkést (scramasax) a jobb oldalon; a harcziszekercze (francisca) bihetőleg a nyeregkapán függött, mint a lánczosbot, buzogány, gerézdesbot, vagy csatacsillag is. Erős fegyver és egyszersmind az előkelőség jelvénye volt a kopja, hajító dárda, kelevéz vagy gerely, melyet közönségesen lobogóval volt szokás diszíteni. Ilyet kettőt hármat is vitt a vitéz csatára; a visszahorgos dárdák csak is e korszakban jönnek divatba.

A védőfegyverek még mindig ritkábban találhatók, mivel e korban még nem igen voltak fémanyagból; de sisak, paizscsúcs és vértreszek még is fordulnak elő.

A paripa, eb, fegyverek gazdájokkal együtt temettetnek, vagy égettetnek el.

Meg kell jegyezni, hogy a vaskor eszközei és fegyverei többnyire igen esetlenek és durvák; a vas drágaságára mutat, hogy néha csak az eszközök élei és hegyei voltak vasból, mi leginkább jellemzi az e korbéli leleteket.

A holttesteket már ritkán égetik el; többnyire kő vagy fakamrákba helyezik, nem egyszer nagy értékű kincsekkel együtt mint Attilánál. A mi különben az e korbéli európai lakók fejlődési viszonyait illeti: azokról, mint már a történelmi tudat körébe esőkről, később lesz szó. *)

*) Csak annyit látunk itt szükségesnek figyelmeztetőleg és buzdítólag megjegyezni, hogy hazánk a történelmi korszakok lelhelyeiben is igen gazdag lelvén, minden mivelt fiának kötelessége a látszólag csekély értékkel bíró ily emlékek megóvása és szakavatott kezekbe juttatása, — mert a tudomány előtt néha egy cserép vagy szövet-darab becsesebb minden ezüstnél és aranyál.

Függelék az őskor történelméhez.

I. §. Őskori tárgyak és leletek.

Azon eszközök, melyeket a történelmi tudat előtti kor hagyott reánk, három főcsoportba oszthatók: a mennyiben vagy vallásos és rokon-természetű tárgyakat képeznek, vagy fegyver számba sorozhatók, vagy végre házi, ipari és fényüzési eszközökül tekinthetők. Az elsőkhöz tartoznak először a *menhirek* *) vagy emlékkövek, melyek a kelteknél *peulvannak*, a skandinávoknál *bausa-köveknek*, az angoloknál *stonehengeknek* (olv. sztónehendzs) vagy függő köveknek neveztetnek. Ezek nagy kőbálványok különböző, leginkább kerek alakokban elrakva, melyek hol határkövekül, hol mint az istenség jelvényei, hol pedig temetkezési emlékekül szolgáltak; 9—30 láb magasak s nem egyszer jegyekkel is elvannak látva, melyek azonban valószínűleg később irattak reájuk.

A *dolmenek* (trilith) többféle alakúak, a mennyiben a nagy, faragatlan kőlapok, vagy csak egyik végükkel vannak egymásra támasztva, vagy pedig mindkét végükön, keret alakulag. Vannak oly dolmenek is, melyek egész termet képeznek bálványkövekből, mely csak az egyik oldalon áll nyitva. Egyházi meghagyás szerint, régebben a keresztyén oltárok is faragatlan kövekből készültek.

Ezekén kívül megemlítendők még a *fedett folyosók* vagy *boszorkánylukak*, a természetes oltárok, az áttört kövek, az ingó-kövek és a különböző *halmok* (tumulusok). Néhol a körbe állított bálványok nagy teret fognak be s ezek szentelt helyeknek (*cromlecheknek*) neveztetnek.

Mindezen emlékek, legkivált Európa északi és nyugoti felében. különösen Angol- és Francziaországban fordulnak elő; de hasonló nyomok ismeretesek Ázsia, Afrika, sőt Amerikában is. Hazánkban csak az utóbb említett halmok jönnek elő nagyobb mennyiségben »*kúnhalmok*« nevezete alatt; és mint ilyenek vagy temetkezésekül, mint pl. Érden, vagy útmutatókul a népvándorlás korában,

---

*) Men-hir szószerint = hosszú kő; dol-men = kőlap; crom-lechs = görbe, talán kör-hely.

mint valószínűleg az alföldiek, vagy táborzás alkalmával talán vezérek sátrai számára, mint Pusztaszeren; vagy végül határok jelölésére alkalmaztattak. A délszigetek egyikén roppant köszirtek vannak emberarcú bálványokká alakítva.

A vallásos szertartások és babona rovására rővhatók fel a hazánkban is csaknem minden pogánysírban talált különböző anyagu és alaku amulettek, talizmánok; a több helyt — különösen Pilinben — talált apró eszközök és állatocskák a Szászváros tájékán kiásott agyag bálványok.

A fegyvercsoportot illetőleg a kőkorszak emberei (mint a mai ausztráliai lakók) durva és simított kővésőket (keltek), baltákat, buzogányokat, dárda és nyílhegyeket; a réz- és bronz-korszak eme támadó fegyverek javított alakjain kívül, rövid és még rövidebb markolatú, de már gyakran csinos mivű kardokat s szintoly dárda-végeket, a nyílhegyek változatos formáit s a védőfegyverek közül tojásalaku sisakokat, kalapalaku paizsdudorokat, kéz- és karvédő gyűrűket és tekercseket, nyakvédet, sőt bronz-pikkelyekkel ellátott egész fegyveröltőnyőket is hagytak reánk; végre a vaskor mostan létező fegyvereinknek, a löporral járókat kivéve, minden kisebb és nagyobb alakjait és változatait felmutatja. Ilyenek: a hosszú egyenes kétélű pallasok; (20.) a rövid harci kés (scramasax); a harci balta (franciska) a viszhorgos nyíl és dárdavégek stb.

A házi eszközök csoportjával gyakran tömegesen találtnak a főző, ivó edények, meritők, szűrők, viktartók (néha kiváló nagyságban); kőeszközökkel mindig durva és nem korongon dolgozott edények fordulnak elő (pl. Magyarád); de azért nyílhegy vagy más formák benyomatával vannak ékítve. Ily agyag-benyomókat Pilinben nagy mennyiségben találunk. Nem ritkák a szövéshez, vagy hálókészítéshez s nehezítéshez való agyagsúlyok, őrlő-kövek, melyek között a gabnaszemeket törték össze, mint azt az afrikaiak ma is teszik. (Igen sok Magyarád környékén). Megfejtetlenek az apró agyag állat- és ember-alakok, melyekről nem tudni ha gyermekjátékok, mi kevésbé valószínű, vagy írásjegyekül (tehát mozgatható hierogliphekül), vagy babonás czélokra használtattak-e?

20. ábra.

A 21. és 22. ábra két edény-czifrázó mintát, a 23. és 24. két agyag állatocská rajzát mutatja be, melyek mind Pilinben találtattak.

A bronzkori házi eszközök közül találunk még : arany- és bronzedényeket, (Hallstadt) tálakat, serpenyőket, szitákat, szűrőket,

21. és 22. ábra.

23. és 24. ábra.

ibrikeket, tányérokat, kulcsokat, ollókat, tűket, fűrészeket, orsókat, sarlókat (nagy mennyiségben) szigonyokat, fésűket stb.

2. §. Barlangok, czölöp- és ipartelepek.

Az őskori emberek házi életéről legbiztosabb és világosabb nyomokat adnak a barlang- és czölöp-telepeken lakók fölfedezett nyomai; a konyhaszemét-rétegek és temetkezések.

A barlangoknak téresebb részeit használták lakásul s itt találhatók fel az itt élteknek konyhahulladécai: a feltört kagylók, teknőczők, az állatok csontjai, az elromlott vagy ép fegyverek és házi eszközök. Temetkezéseiket rendszeren a barlang mellékágaiba vagy folyosók oldalába helyezték el. Így találták ezt hazánk legnevezetesebb barlangja, az aggtelekiben is; a felhasznált embercsontok arra mutatnak, hogy az őskori emberek néha embertársaik megevésétől sem irtóztak.

A czölöp-telepek leginkább tópartokon tűntek föl. Ezek kiszáradása alkalmával, mint az a schweiczi tavaknál s hazánkban a Fertőnél történt, megtalálják a sűrűn egymás mellé vert czölöpöket, melyekre egy fákból összerótt talaj s ezen fölül a kunyhók építették. E helyek az őskori tárgyak gazdag lelhelyei. A

schweiczi tavakban eszközök- és fegyvereken kívül, még durva szövet darabokat is találtak, melyek durvaságot illetőleg, szőlőnyomó zsákjainkhoz hasonlítanak.

---

25. ábra.

A 25. ábra alatt mellékelt rajz egy ily czölöpépítés átmetszetét mutatja.

Konyhaszemetek (Kjökken möddings) leggyakrabban Dánia sekélyes partjain fordulnak elő, hol a feltört kagylók, halcsontok és ezekben talált durva kőeszközök egész rétegeket képeznek: nálunk F.-Dobszán (Abauj), Garamkövesden és Tószegen találtak legnagyobb konyhaszemét-rétegeket.

De a leggazdagabb lelhelyeket kétségkívül a temetők szolgáltatják, miután a legrégibb őskor emberei társaikat nem égették el; sőt azok mellé kedvencz fegyvereiket, néha edényeiket és ékszereiket is mellékelték. A kőkorszak halottai, mint az afrikai vad népeknél, felvont lábakkal temették el; a háton, nyakon agyag, üveg, borostyánkő gyöngysorok vannak, mely tárgyak távoli népekkel (Egyiptom, Phönike, Német tengerpart) érintkezést föltételeznek.

Ipartelepeknek is gyakran találunk nyomaira, kivált a bronz- és vaskorszakban, hol a fegyverek, bányász- és házi eszközök, ékszerek öntettek és idomítottak. Ezek ópen azt mutatják, hogy az ősi pogánykor emberei első szükségleteiket maguk igyekeztek fedezni. Ugyanazért a tárgyakon található czifrázatok alig fogják a néprökonsági csoportozatokat földeríteni; hanem inkább csak az ipari központokat jelzik.

A mellékelt (26. ábra) rajzok egyike egy kis olvasztó edényt, az utóbbi (27. ábra) egy bronzvésű-formát (matrix) ábrázol, melyek elseje Pilinben, utóbbia Kun-Sz.-Mártonban találtatott. Szíthalmon egész öntőde nyomai mutatkoznak.

Ily egyszerű eszközök által, képzelhetni, minő fáradsággal öntettek azon fegyverek és ékszerek, melyek különösen hazánkban, mint lőékitésre szolgáló bronzok, diszes melcsattok (fibulák), teker-

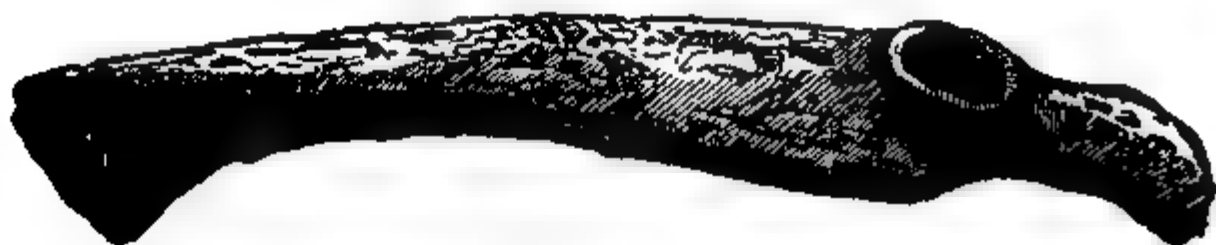
11

26. abra.

12

27. abra.

csek, valóban bámulatos szépségben fordulnak elő. Ide sorolhatók a hazánk ritkaságát képező nagy réz-csákányok is, melyek nagy változatosságban részint hadi, részint földmives és bányászati célra készültek, s melyeknek egy példányát rajzban (28. abra) ide mellékeljük.

28. abra.

3. §. Hazai lelhelyek, gyűjtemények és gyűjtésmód.

Nem tartjuk egészen elvesztett fáradságnak; sőt ellenkezőleg az olvasó érdekeltségét hisszük felkölthetni az által, ha a hazánkban létező nevezetesebb lelhelyeket és gyűjteményeket bemutatjuk. E sorozat lényegére nézve természetesen nem teljes; a kutatás folytán, csak évek alatt is meg annyival fog az szaporodni. A régi

paleolith (kőkorszak) lelhelyeihez sorozhatók a Hegyalján és Abauj-Szántó környékén, valamint Szászváros vidékén fölmerült leletek; az elsőknél különösen obsidián nyilak és kések s az ezek lepattogatására szolgáló kőmagvak (nucleus) fordulnak elő; az utóbbinál kovag-nemű lepattogatott kések és szilánkok mellett nagy mennyiségű simított kőeszköz merül fel.

A simított kőeszközökben már sokkal gazdagabbak vagyunk: a mennyiben ilyenek kisebb-nagyobb bőségben fordulnak elő Hevesmegyében Tisza-Igáron; Hontmegyében Baráti, Garam-Kövesden, Kálván, Borfőn, Lontón és Magyarádón; Nógrádmegyében Bágyonban, Kis-Terenyén, Stregován, Tolmácson, Szécsényben és Pilinben; Nyitramegyében Családon, Hernyón, Setét-Kúton, Gesztesen, Kulontón, Béládon, Mogyorón és Gimesen; Pestmegyében Duna-Pentelén; Györmegyében Koroncón; Trencsénmegyében Vág-Ujhelyen, Nagy-Szelecsinen; Szabolcsban Tisza-Füreden; Esztergomban Kemencsén; Sopronmegyében a Fertő tavában stb.

Réz- és bronzeszközök Beregmegyében Klacsánon, Putpolóczon és Szuszkón; Máramarosban Szarvaszón és Budfalván; Györmegyében Koloncón, Hevesmegyében Füzes-Abonyban, Hatvanon, Tisza-Szöllősen, Verpeléten, Ughon és Csépan; Hontmegyében Kicsinden, Selmezen (rézcsákányok); Szilágymegyében Krasznán, Somlyón; Nógrádmegyében Kis-Terenyén, Pilinben, Romhányon és Szécsényben; Nyitramegyében Miaván és Családon; Pestmegyében Aszódon, Pátyon, Tatár-Szt.-Györgyön, Tökölön és Virág-Peregen; Sárosmegyében Bártfán, Eperjesen (aranyfonalak); Somogymegyében Mágocson; Szabolcsmegyében Zeleméren, Böszörményben, Tason és Hugyajon; Tolnamegyében Duna-Földváron; Túrócsmegyében Znió-Váralján (rézcsákányok), Szebeszlőn és Blatniczán; Zemplénmegyében Csekén, Nagy-Mihályiban és Tokajon; Zólyommegyében Ribáron, Zbóron és Szliácson; Erdélyben Bardóczon és Czofalván (aranycsákányok); Trencsénmegyében Zsolnán, Nagy-Csepcsényben és Túrviszen; Ungmegyében Lucskán és Plányon; Liptómegyében Andrásfalván, Nádasfalván és Kis-Bobróczon; Abaujmegyében Szántón és Felső-Dobszán; Komárommegyében Szöllősen és Nemes-Ocsán; Csongrádmegyében Szentesen; Békésmegyében Békésen, Gyulán és Szarvason stb.

Vaskorszaki, illetőleg népvándorlási lelhelyek Abaujmegyében Buzicza; Borsodmegyében Szirma-Besenyő, Hevesmegyében Istenmezeje; Hontmegyében Szob, Bénye; Szilágymegyében Marka-Szék, Mojgrád; Pestmegyében Perbál; Nagy-Kúnságban Turkevi; Zalamegyében Fenék és Kapolcs; Torontálmegyében Nagy-Szent-Miklós; Zemplénmegyében Pusztahalom. Nevezetes lelhely Szíhalom.

Mi a nagyobb gyűjteményeket illeti, első helyen természetesen a magyar nemzeti múzeum régiségtárát kell megemlítenünk, mely úgy rendszeres, mint lelhelyek szerinti gyűjteményekben fölötte gazdag. Örvedetes lendületet vett közelebbi időben a társas mozgalom vidéken is, hol régészeti célból egyletek alakultak s társulati, közintézeti és magán gyűjtemények jöttek létre. Tekintélyes ilyennemű gyűjtemény az erdélyi múzeum-egyleté, a szebeni Bruckenthal-féle múzeumé, a Szlovenszka Maticzaé, a pozsonyi múzeumé, a pesti egyetemé, a kassai múzeumé, a szabolcsmegyei múzeumé, az egri és esztergomi érseki múzeumé, a győri gymnasiumé, a szombathelyi múzeumé, a gödöllői múzeumé, a kúnhalasi múzeumé, a debreczeni collegiumé, a szentesi múzeumé, a békési múzeumé, a nagyváradi és temesvári múzeumé; az egyesek gyűjtemények közül megemlítendők Ebenhöch Ferenczé, báró Révay Ferenczé, gr. Sztáray Antalé, a Csaplovics-féle gyűjtemény, Majláth Béláé, Lehóczky Tivadaré, Dr. Szabó Józsefé, Ipolyi Arnold püspöké, Kubinyi Ferenczé, Bolemann Edée, Kálóczy Lajosé, gr. Széchenyi Béláé, József főherczegé, Eggert Sámuelé, Széll Farkasé, Ormós Zsigmondé s végül a leggazdagabbak kő- és csonttárgyakban Torma Zsófiaé és mindhárom korszakban br. Nyáry Jenő-é.

Valószínű, hogy bármily gazdagnak tűnik föl a hazánk földén eddig eszközölt, vagy véletlen leletek sorozata: mindez végtelenül csekély része annak, mit hazánk földé magában rejt. Következtetjük ezt először abból, hogy bár rendszeres ásatások mondhatni csak az utóbbi pár évtizedben történtek: a csupán véletlenül talált tárgyak is oly sok hazai és külföldi ritkaság tárát gazdagították: mit lehet tehát várni, ha legalább megyénként alakult régész-társulatok ez ügyet folytonos figyelemmel kísérik: a lelhelyeken óvatos és rendszeres ásatásokat eszközölnek s a kiásott tárgyakat nem engedik át a külföldnek, vagy enyészetnek. S tesszük ezt egy oly országban, melynek térei és hegyvidéke azon folyam mentén fekszik, mely a népek hullámozásának, mint történelmileg ismeretes — a legősibb korszakból a késő közép századokig, Ázsiából Európába fő- és mondhatni egyetlen szárazföldi útja volt.

Az ásatások azonban értelmetlenül és rendszer nélkül vezetve, igen kevés becszel bírnak a tudományra nézve. Ott, hol régészeti tárgyakat vélünk rejleni, igen nagy óvatossággal kell a földet körülásnunk; messzebből lassan közelednünk a föld lassu elválasztása által, mi leginkább fa-késsel eszközölhető. Ha a tárgyat vagy tárgyakat megközelítettük, a felső földréteget szintén apránként távolítjuk el; s a mint a tárgyak feltűnnek, kivált temetkezéseknél, fekvési rajzot, vagy legalább hű leírást kell rólok vennünk. Az edényeket, melyek még ekkor nedvesek, kora kíváncsiságból kiüríteni akarni nem szabad, mert könnyen szétromlanak;

meg kell várnunk, míg megszáradva, kellő szilárdságukat visszanyerik s ezután is csak a legnagyobb kimélettel bánunk velök. Végül a fémtárgyakat durván lesurolni, hogy anyagukat megismerjük, nem szabad, mert kivált a bronztárgyak ezáltal nemes rozsdájokat, ékességeiket elvesztik s értéktelenekké válnak. A lelhelyek a gyűjtött tárgyra mindig feljegyzendők s gazdagabb lelhelyekről területi rajzot kell készítenünk. A tudomány és hazafiság követeli, hogy a talált hecses tárgyakat kalmár kézre ne juttassuk.

4. §. Az ős embertan.

Az embertannak (anthropologia) közelebbi időben egy újabb ága fejlett ki, mely az emberek azon nyomaival foglalkozik, melyek az özönvizi s az azelőtti rétegekben tűnnek fel.

Az engisi barlangban Lüttich mellett, a Neander völgyben Hochdal (Düssldorf) közelében a cromagnoni, s nálunk a baráthegy (Liptó) és holigóczi (Szepes), különösen a Bouches de Perthes koponya-leletei, melyek ős állatok, különösen barlangi medve, ős elefánt csontjaival együtt fordultak elő, a tudományos világ figyelmét nagy mértékben magukra vonták. Különösen föltűntek a britt földön kőkori sirokban talált koponyák, melyek feltűnő hosszúságok által ütnek el a rendesektől s azért csónak-koponyáknak nevezettek (lumbe- cephalic); s mind ezeknek méretei bizonyos következtetésekre s osztályozásokra adtak alkalmat. Lubbock szerint a hosszú koponyájú (doligó-cephal) koponyák közé számíttatnak azok, melyeknek szélessége a hosszúsághoz képest úgy aránylik, mint hetvenhárom a százhoz; rövid koponyának (brachicephal) neveztetnek azok, melyeknek szélessége a hosszúsághoz úgy aránylik, mint nyolcvan vagy ennél több a százhoz; végre rendes koponyák a 74—79 a százhoz aránylók. Legrendkívülbb koponyának tűnt fel a neanderi lelet, melynek teteje rendkívül benyomott; szemcsontjai szokatlanul kiállók s varrányai csaknem egyenesek; mi Huxley tanárnak azon következtetésre adott okot, hogy ezek az ember alaku majmokéhoz legközelebb állanak. s hogy a Darwin-féle ős embert az özönviz előtti rétegekben kell keresni.

A koponyamérés szabályait Broca állította össze a Párisban megjelenő »Revue d'Anthropologie« című folyóirat egyik füzetében. Ezek szerint 40—50 koponya ugyanazon leletből elég az összehasonlító mérésekre; az arczkoponya és fogak érdemelnek legtöbb figyelmet; a méretek háromfélék: hosszméretek, átméretek és függélyes méretek. Ő már ötféle felosztást állapít meg (hydrocephal, microcephal, scaphocephal, plagiocephal, plathicephal és ymocephal).

E tudományág érdekét főleg az emelte, mivel azt hitték, hogy ezen osztályozások által a különböző népcsoportok rokonságára

nézve s különösen az ős európai vagy ázsiai eredetre biztos következtetéseket lehet vonni: de a cromagnoni lelet eredményeiből Huxley azt vonta ki, hogy a különböző koponyaméreték vegyesen fordulnak elő: mi vagy azt mutatja, hogy azok az egyes törzseknél is különbözők; vagy — mi még valószínűbb — hogy a különböző törzsek már ősi idők óta összevegyültek. A végeredmény tehát az, hogy a népek atyafiságára s általában a történelemre e különben nagy érdekű kísérletek nehezen fognak biztos világot deríteni.

5. §. Az ősi korról szóló irodalom.

Tekintve, hogy e tudomány általában véve alig pár évtized óta indult meg: irodalma már is eléggé gazdag.

Nincs szándékunkban hosszú névsort állítani össze: csupán a legnevezetesebb kézi könyvekből sorolunk elő néhányat, melyek azonban elég bő anyagot szolgáltatnak arra, hogy a szorgalmas tanuló ez irányban magát tovább képezhesse. Magyar nyelven egyetlen nagyobb mű jelent meg: Lubbock (John) nagyobb művének fordítása Öreg János által jelen évben (1876); s bevezetve Pulszky Ferencz értekezésével, melyből különösen kiemelendő, hogy a máshol oly ritka, tisztaréz eszközökből nemzeti múzeumunk csak eddigelő 704 darabot bir; mi a szíhalmi lelet nyomán, hol nagy olvasztó kemenczék nyomaira találtak, megczáfolja több régiség bűvárnak s ezek között a svéd Monteliusnak azon állítását, mintha a réz és bronz eszközök Ázsiából hozattak volna kereskedelmi úton be.

A »Műrégészeti Katalógus« első része, Dr. Rómer Flóristól, (Pest, 1866.) műkedvelők részére szintén elég tájékozást nyújt.

A külföldi művek közül megemlítendőeknek tartjuk a következőket:

Le Hon »L'homme fossile« Brüssel és Páris 1867.

Lubbock John (németül »Die vorgeschichtliche Zeit«. Jena, 1874. és »Die Entstehung der Civilisation«).

Nilsson »Die Ureinwohner des scandinavischen Nordens« (Hamburg, 1865—1866.) Ugyanőtőle »Das Steinalter«. (Hamburg, 1868.)

Virchow (Rud.) »Die Urbevölkerung Europas«. (Berlin, 1874.)

Vogt (Karl) »Vorlesungen über den Menschen« etc. (Giessen, 1863.)

Vorsaae (J. J. A.) »Die nationale Alterthum-Kunde in Deutschland«. (Kopenhagen, 1876.)

Wurmbrand (Gundacker gr.) »Ergebnisse der Phalbauten-Untersuchungen«.

Holzmann »Kelten und Germanen«. (Stuttgart, 1855.)

Hartmann »Hünenbetten Grabhügel«. (1863.)

Lindensmidt »Die germanische Todtenlager bei Seilzen«. (Mainz, 1848.) — és »Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit«. (Mainz, 1858.)

Sacken (Fr.) »Die Pfahlbau am Gardasee«. (Wien, 1865) stb.

* * *

Mindezen műveket a tudvágó a n. muzeum és m. tud. akadémia gyűjteményeiben föltalálhatja.

F e l o s z t á s.

Az emberiség történelmi tudatán innenlévő történetet közönségesen három főkorszakra szokás felosztani: az ó-korra, mely a legrégibb történelmi emlékektől a nagy népvándorlásig tart, s melyet mi ismét két alosztályra: a legrégibb népek történetére s a két classicus nép (görög és latin) korszakára osztunk; középkorra, mely a nagy népvándorlástól azon nagyszerű eseményekig terjed, melyek a történelmi tudatot az egész föld lakható vidékeire kiterjeszték (Amerika fölfedezése 1492); melyek Konstantinápoly elfoglalása által (1453) Európa és Ázsia földabroszát nagy mértékben átídomiták s végre a reformáció által Európa vallásos viszonyaira nézve voltak nagy átídomító hatással (reformáció 1517); s végül az új-korra, mely ezen nagy eseményektől korunkig terjed.

II. AZ Ó-KOR.

A) A legrégibb népek története.

1. §. Földünk s az ember.

Hány évvel ezelőtt és hogyan származott az első emberpár? — E kérdésekre a régészet és ős-embertan fogja talán valamikor megadni feleletét. A történelemnek biztos adatok hiányában körülbelül meg kell elégednie azon általános, de méltóságos kifejezéssel, mely Mózes I-ső könyvének első sorait képezi: »K e z d e t b e n teremte isten a mennyet és földet« stb.

Földünk egy 5400 mértföld területű gömb, melynek fölülete 9 millió 282 ezer □mföldet tesz ki; ebből azonban csak 2 millió 400 ezer a száraz föld, a többi víz és jég. A föld szilárd kérge nem egyenletes, hanem roppant belforradalmak nyomait mutatja, melyeket vagy a föld belső részében létező tűz, vagy a föld felső részére lecsapódott víz, vagy pedig a kettő együtt okoztak. A tűzben olvadt hegytömegeket a víz által lerakottaktól, az elsők egyenletes tömege és szerves lények nyomaiban való hiánya; az utóbbiaknak rétegessége és szerves zárványai által lehet megkülönböztetni.

Kétségtelen, hogy az ember először ott jött elő, hol a talaj, természeti, helyrajzi viszonyok reá nézve legkedvezőbbek voltak. Az ember létrejöttét illetőleg a hagyomány Mózes után az, hogy Isten csak egy pár embert teremtett ez ismert föld legkedvezőbb pontjára, melyet éden-kertnek nevez; megszorodván, innen oszlott szét a világ minden tája fölé. A legujabb kor egy kitűnő természet-tudósa, Darwin, az embert az állati fejlődés végeredményének tartja, — állítván, hogy a nemesebb majomfajok és ember között még egy fejlődési fokot képviselő közép lénynak (ős ember) kellett lennie.

A különböző népek hagyományai valószínűvé teszik, hogy az emberiség csakugyan egy központból és pedig Közép-Ázsiából

áradt szét; miután az Indiától keletre eső népek (japánok, tsinaiak), nyugatról — a nyugatiak (Afrika, Európa lakói) mindannyian keletről származtatják magukat. Hogy a 15-ik századi felfedezők és hódítók Amerikát megnépesítve találták, keveset bizonyít e felfogás ellen; mert Amerika északi partjai igen közel esnek az ázsiaiakhoz; ellenben a mexikói emlékek igen sok rokonságot tüntetnek fel a keletindiaikkal.

Minden hagyománynyal bíró nép fenntartja az utolsó nagy vizözön emlékét is; még Amerika indiánjainál is meg volt e hagyomány, melyet a geológok a földsarki jég nagyobb mérvű olvadásának tulajdonítanak.

Az emberi nem létrejötte és fenntartásának két főtenyezője van: a meleg és víz — ezek teszik könnyűvé életét a föld termékenységének előidézése által: de meg kell jegyeznünk azon ellentétet, hogy a megélhetés igen könnyű módja nem kedvező az illető nép fejlődésére; mert az emberi magasabb fejlődést két tényező feltételezi: a küzdelem és munka.

Mi a legrégibb népeket azon sorban vesszük, mint a valószínűség szerint kiáradásuk történt, — kezdve a hagyományilag legrégibb nemzeteken. *)

2. §. Kelet-India.

Elő-India azon földterületet foglalja magában, mely a Himalaja óriás bércei, a Hindukus hegység és a Tigris folyó közt fekszik; északról Beludzsisztán, Afganisztán és Tibet által; délről, nyugot- és keletről az ind, arab és bengáli tengerek által határoltatik. Hátsó-India jelenleg a britt birtokokból (5800 □mrtföld, 2 millió lakos), Birma királyságból (9000 □mrtföld, 8 millió lakos), Sziám királyságból (12,000 □mrtföld, 6 millió lakos), Anam királyságból (10,000 □mrtföld, 12 millió lakos); végre a független Malacca félszigetből áll, ezenkívül a két India szigeteiből, melyek mintegy 30 millió lelket számlálnak. Az összes Indiának 142,000 □mrtföldön 235 millió lakosa van. Fekszik a keleti hosszúság 85°—150° fokai és az északi szélesség 10°—35° foka között.

Az indok magokat Bráma isten választott népének tartják; vallásuk szerint a föld minden teremtménye egy ős lénytől

---

*) Legrégibb államnak Indiát szokták tekinteni, bár Egyptom egyidejű magasabb fejlettsége ezt legalább is kétséssé teszi.

származott (Parabráma). Ez adott lételt a teremő Brámának, a fenntartó Visnunak és a romboló Sivának, kik az ind vallás három egy istenségét (trimurti) képezik. Az indus hit jellege az örök változás és mozgás, az anyagnak örökös átváltoztatása s a szellemnek örök vándorlása mindaddig, míg a teremő öslényhez vissza nem tér.

Mint általában a régi népeknél, az indoknál is a vallásos fogalmakból fejlett ki a politikai szervezet is. Hitök szerint Bráma először a papokat (bramanas), azután a földbirtokos és katonaosztályt (ksatriákat), később a földmivéseket (vájsziákat) s végre a kézműveseket (szudrákat) teremő; a legutolsó osztályt a páriák képezik, egy vagyontalan s egészen megvetett osztály, melylyel a többi még érintkezni is vétéknek tartja. Ez osztályok rangfokozat szerint, sorban teremtetek s valakinek egyikből a másikba átlépni tilos. A bramának, Bráma legelső teremtményei, kik egyedül vannak hivatva a szent könyveket (védákat) olvasni és magyarázni; ők a közvetítők emberek és istenek között, feleletre nem vonható és nem büntethető bírák, kik urai a többi osztályoknak s minden földi tehertől, vagy adózástól mentesek. Sajátságos, hogy a felsőbb osztályok (kaszok), különösen a bramin osztály nagy megvetéssel néz az alsóbb sorsu emberekre: de becsüli, sőt tiszteli az állatokat, mert lélekvándorlási hite szerint azokban emberek, sőt istenek szellemei rejtőzhetnek. Vallásukban az indok igen állhatatosak és önfeláldozók; a nők férjeiket néha a halálba is követik; a braminok minden állati eledel és öltözettől tartózkodnak s a martírság (rózsaünnep, vezeklések, elásások) maig is divatos náluk.

A ksatriák osztályából választatnak a királyok és épen ez osztály gyakran állott harczban a minden jogot magoknak követelő braminokkal. Legnevezetesebb volt e harczok között egy ifjú király, Gautam áé, ki a braman vallással szemben a budha hitet alapítá a 6-ik században Krisztus előtt. A budhahit főjellege a változatlan ság, örök egyformaság és nyugalom; tanai szerint minden ember egyenlő s ezért osztályokat nem ismer; képzelhetni tehát, hogy a braminok mindent elkövettek e felekezet kiirtására, mi Kelet-India egy részében sikerült is; de a népszerű vallás annyival inkább elterjedett kelet és éjszak felé; hátsó India, China, Japán, Tibet lakói mind ezt vették át, — mi által ez lett a legelterjedettebb vallás a földön.

Az indok miveltsege a legrégibb időben már igen tekintélyes fokon állott; különösen fonás, szövésben, aranyművek, fegyverkészítés, selyemtenyésztésben tűntek ki; a vas használata is igen korai volt nálok: de a kasztrendszer nem engedte meg a fokozatos fejlődést. Épületeik közül különösen a vallásos czélú barlang- és pagoda építészet ragadja meg — nem annyira szépsége, mint nagyszerűsége — által a figyelmet. Ezeken kívül a szent nyelv, a szanszkrit, az mely érdekeltségünket különösen felkölti, mint a melyre főforrásként utal csaknem minden európai nyelv (indogermánok), s melyen India nagyszerű irodalmat honosított meg, mely leginkább vallásos, bölcsészeti és költői művekből áll. Legelsőek ezek között a Ramayana, Mahabarata hős (isten) költemények. A dráma és beszély-irodalom is virágzó.

Fegyverzetük és hadviselési módjukról az ó-korban alig tudhatunk valamit, mivel északról a nyugoti határán elterülő puszták, keletről a Himalaja bérczei, délről a tenger megvédték hóditók rohama elől; az ős folyam közül, mely e nagy országot átfolyja, Nagy Sándor is csak az elsőig, az Indusig hatolt. A 7-ik század azonban már izlambivő hóditókat látott a szent földön s Tamerlán utódai egész a Gangesig birtokolták; 1498-ban jelentek meg először az Afrika partjait megkerülő portugallok India partjain; míg végre a 16-ik század elején Anglia tűzte ki itt zászlóit, a »kelet-indiai társaság« nyomán lassanként e föld legszebb részét hatalmába hóditván.

3. §. Tsina, Tibet, Japán.

Tsina (China) Ázsia dél-keleti sarkán, melléktartományai-val együtt jóval nagyobb területet foglal el, mint Európa (218 ezer 400 □mrtföldet, míg Európáé csak 182 ezer); fekszik a k. h. 90—160° és az é. sz. 18—52¹/₂° között; Japán a k. h. 148—70; é. sz. 30—55 között; népessége pedig majdnem kétannyi (422 millió, míg Európáé 280 millió). Határai északról a mongol hordák és Oroszország, nyugot és délnyugotra India, délre és keletre a Csendes tenger; fővárosa Peking 2 millió lakossal. Tibet egy kis hegyi tartomány Tsina és India közt 5 millió lakossal. Japán

---

*) Az Indus medrében hatalmas bronz-baltákat és dárdákat találnak; a hosszú nyelvű dárda, görbe kard még most is kedves fegyvereik, paizsuk könnyű kerék ércz-öblöny.

egy Tsinától északkeletre fekvő szigetország, 700 □mrtföldön 30 millió lakóval. Fővárosa J e d d ó.

Ez országok mindenike a b u d h a v a l l á s különböző változatait követi (Laina, Fő stb. nevek alatt). A budha-hit a bráma-vallás reformatiója és alapjában igen józan hitelveken alapul: e szerint van egy fő lény, ki láthatlan és azért nem is utánoszható képek és szobrok által; az isteni lény és önmaga megismerésébe mélyedés (contemplatio) e vallás követőinek főfeladata, mi főleg a szenvedélyek és óhajtasok megtagadása által éretik el. Ki szent ember (budha) óhajt lenni, a papi rendbe kell lépnie, vagyonról, földi örömökről lemondania s csak mások könyöréből élnie. Erkölcstana: ne ölj; boszut ne állj; ne lopj; mérsékelten élj; ne hazudjál; ne esküdjél és ne rágalmazz; könyörülj a szegényeken. E vallás rendszeresítője Kong-fu-cse (Confucius) volt, ki az egész hitrendszert öt könyvbe (King) foglalta.

A politikai rendszer Tsinában a vallás- és erkölcs-tanból indul ki, mely az atyát föltétlen parancsnokává teszi a családnak; a császárt az alattvalóknak; fennsőbb parancs ellen niucs soha semmi fölebbezés. Az összes tsin nép 18 különböző rangfokozatra oszlik; öröklött nemesség azonban csak a császári családot és Kong-fu-cse utódait illeti. Az első fokot az államférfiak, főtörvénytudók s a császári testőrség főnökei képezik. Ugyanily patriarchalis szerkezet van Tibetben is, azon különbséggel, hogy itt a hatalom főleg papi kézben: a dalai és bogdó-lámák (budha-pápák) kezében van, kik megerősítésüket a tsinai császártól, a »mennyei birodalom« fejétől nyerik.

A mi Japánt illeti, ennek állami szerkezete jobb és műveltsége is nagyobb Tsináénál. Egy egyházi (mikadó) és egy hadi fejedelem van (dairi), kiknek elseje Miákóban, másika Jeddóban lakik. Különben a törvények szabványai alól, melyek fölött egy 13 tagu államtanács örködik, senki sincsen kivéve. Az ország 68 kerületéből csak öt van közvetlen a mikadó alatt; a többi hatalmas főnemesség hűbéres birtoka; általában Japánba jutva, az utazó Európa középkorába véli jutottnak magát.

A műveltséget illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy ezen országoknak különösen ipari fejlettsége bizonyos irányokban oly régi és oly magas foku, hogy Európáét századokkal, talán ezredekkel előzte meg; sőt részben maig sincsen utolérve, — mi e nemzeteknek kétségbe nem vonható nagy régiségét föltételezi. A könyvnyo-

mást, harangöntést, lőpor és porcellán készitést, sőt az ágyukat is a mi történelmi tudatunk által be nem érhető időben föltalálták és gyakorolták; a delejtű használata náluk igen régi; fa, elefántcsont és papirmunkákat oly mesterileg tudnak készíteni, hogy e tökélyt az európai ipar még utol nem érte; a földmivelés, rétöntözés, thea és selyemtermelés régi idők óta a legnagyobb virágzásban vannak. De e kora fejlődés, kivált Tsinában, a szerencsétlen polgári szerkezet, nehéz iratu nyelv (minden szónak külön jegye van) és világtól elzárkózottság miatt egyszerre megállott s mintegy megdermedett; úgy hogy csak a legujabb kor ellenséges támadásai voltak képesek a »mennyei birodalom« lakóit e tespedésből fölrázní.

J a p á n a kézműipari fejlettség, sőt általános művelődésben is Tsinát jóval túlhaladta. Különösen utolérhetlen tökélyre vitték a japánok a papírt, fénymáz (Lack), aczélkészítést, aranyozást stb.; a természeti tárgyak pontos utánzásában, sőt a rajz és festés kezelésében is nagy mesterek, de az árnyalat és láttáv törvényei iránt kevés érzékük van. Japánban minden községnek van fi- és nőtanodája, hol olvasni s írni tanítanak s a természettudományok, történelem, bölcsészet, gyógyászat és csillagászat terén nevezetes irodalmat képesek felmutatni; nevezetes államférfiak, fiaikat közelebbi időkben német egyetemekre is elküldik.

Tibet papi szerkezeténél és elzárt helyzeténél fogva leginkább el van maradva.

A tsinaiak h a r c z á s z a t tekintetében is kora előhaladást tettek, mert ágyut és löfegyvert ők használtak először: de Európa későbbi előhaladásával többé versenyt nem tarthatnak; fegyvereik esetlenek s csak is a mongol törzsek bírnak harczias bátorsággal. Haderejük másfél millióra tétetik; 826 kis hadi hajójuk s több mint 3000 váruk van; de az ujkor támadó fegyvereivel szemben mindez jelentéktelen. A legterjedelmesebb erődítést kétség kívül a tsinaiak állították fel a mongol betörés ellen, mely őket úgy látszik 400—500 évvel előbb háborgatta, mint Európát. Ez az úgy nevezett t s i n a i f a l, melyet Kr. e. 240 körül fejeztek be s mely néhol többszörözött vonalban 300 mfd. hosszúságra nyúlik; néhol 2000 m. magas hegyekre is fölmege; 3000 kis erőd és ugyanannyi toronynyal van erősítve s 100 mfd. hosszan gerenda-várral (pallisade) van védve; vastagsága oly nagy, hogy karavánok járhatnak rajta, 20 láb magas s alant 25, fennt 10 láb vastagságu. A világ ezen legnagyobb erődítése azonban kitűzött célját el nem érte.

Japán hadi ereje mintegy 400,000 ember, melyből 100,000 rendes katonaság; a többi a hűbérurak banderiuma; vágó fegyvereik kitűnők; védfegyverzetük a középkori magyarokéval egyenlő; ágyuk és löfegyverek kezelése itt is gyarló.

Tsina története a legtávolabbi idők homályában vész el s mint minden népé, a hitrege ködében tévelyeg. E szerint az első uralkodók istenek voltak; majd hét uralkodó-család (dynastia) következett, melyek utolsója a Wu-wang alatt született Kong-fu-cse a híres reformator. Kr. e. 247-ben sikerült Si-hoang-ti-nek a különböző henczekségeket egy birodalommá egyesíteni s a Tsin uralkodó házat megalapítani, melytől ez ország mai nevét nyerte, ez építteté a nagy falat s Tsina régibb emlékeit leromboltatá. Krisztus születése után 24-ban mind a budha, mind a zsidó vallás beszivárog; mely összeköttetés talán kulcsul szolgál arra nézve, hogy a budha és hébere-kori vallásos eszmék nagy rokonságot tüntetnek fel. Már a 4-ik században Kr. u. Tsinának egy része mongol kézre jut, mely nép itt mind jobban terjeszkedik, úgy hogy Kublai chán egy mandzsu uralkodó családot tol fel, mely szemben a bennszülött Ming dynastiával a Ta-i-csong családban a maig uralkodó császári család uralmát megszilárdítá; ennek utódai a birodalmat foglalásokkal bővíték s a keresztyén missiókat kegyetlenül üldözték. A birodalom zárkózottságának végre 1840—1842-ben az angolok vetettek véget, kik az általuk bevitt mákony (opium) tengerbe hányatása miatt, haddal támadták meg a menyei birodalmat, melynek eredménye Hongkong átadása s több tsinai kikötő megnyitása lőn; később a többi amerikai és európai államokkal is szerződésre lépett. A legujabb korban egy állítólagos Ming-utód lázadása a mandzsu-dynastia ellen alkalmat adott Európa összes hatalmainak a beavatkozásra, melynek eredménye, hogy már az 50-es években Tsina mind az idegen kereskedelemnek, mind a keresztyén vallásnak megnyitott.

Japán legrégibb története ép oly homályos, mint Tsináé. K. e. 660-ban Sin-mu, valószínűleg tsinai hódító szerzé meg e szigetországot s alapítá meg egyházi hatalmát (Dairi,) mely akkor még a világi ügyekre is kiterjedt a 12-ik századig, ekkor Sortomó vezér (Kúbó) a világi fejedelemséget szerzé meg; egy utódja pedig Fide-Sózi a Kúbó hatalmát szemben az egyházzal teljesen érvényesíté. Ez alatt történt a nagy keresztyén üldözés is 1552-ben. Csak a hollandi keletindiai társulatnak sikerült Japánt némileg

megközelíteni (1516-ban.), a dynastiának tett jó szolgálatai fejében; de valódi összeköttetés csak 1854-ben jött létre az amerikai egyesült államokkal; melyet majd az angol, orosz, hollandi, német s magyar-osztrák kereskedelmi szövetség követett. Az óta Japán legtöbb kikötője megnyílt az európai kereskedelem és műveltség előtt. *)

4. §. Babilonia, Assyria, Media, Phönikia.

A mily állandónak, mondhatni helyzetében megkövültnek tűnik föl Ázsia délkeleti része: ép oly gyorsan egymás után következő változásoknak volt alávetve a hajdankorban e földrésznek ama nyugoti nyulványa, mely Kelet-Indiától a Feketetengerig s a Kaspi tótól a Vöröstenger és Persaöbölíig a k. h. 53—66 és az é. sz. 34—43°-ig terjed. Túl e kis földterületen, mely alig felel meg Kelet-India térfogatának, egymás hátán nyüzsgtek az ó-világ népei, melyeket részint a Tigris és Eufrates környékének egykori nagy termékenysége, részint az Európába vezető út, végre a Földközi tenger kereskedelmi előnyei csalhattak e vidékre. E népek egymást tolták és hódíták meg: Assyria felett Media, majd Babilonia s végre Persia lett az úr; végre a görögök ezt is meghódíták, miután már előbb a trójaiakat, majd a phönikieket űzték el gazdag kikötőhelyeikről; az első által Róma, az utóbbi tény által az észak-áfrikai gyarmatok és Karthago keletkezésére adván alkalmat.

Itt már nem elzárkózott népekről van szó, hanem olyanokról, melyek, részint hódítási, részint kereskedelmi czélokból az előttük ismeretes földrészt bejárták s vagy hadilag — mint a persák — vagy kereskedelmileg, — mint a phönikeiek — meg is hódították.

E népek vallása és mythósa, mint mozgalmas népek-nél megfejthető, mind a braman és budha, mind a zsidók és görögök hitelveivel vegyítettek. Az assyr-babiloni hitelvek szerint az egész világ kezdetben nagy zűrzavar (chaos) volt, mely fölött Homorka istennő uralkodott s melyben különböző alaku szörnyek és emberek léteztek. Az ős-isten Belos (Bal, innen a magyar »bálvány« szó) Homorkát két részre vágta: ég és földre s a többi lefejezett

*) A többi kelet és éjszak-ázsai tartomány történelme csak a középkorban válik előttünk ismeretessé és érdekessé.

isten véréből, földdel vegyítve, gyúrta a napot, holdat, csillagokat, embereket és állatokat. Ez után a Verestengerből Oannes istenség kelt ki, hal-fej és emberi lábakkal, ki minden nap Babilonba jött az embereket tanítani. Később 12 istent imádtak, kik között Salambó (a hold), Turrha (a harcz) s Derketó (Astarte) a legnevezetesebbek. Az isteni tisztelet csillag- és tűzimádásból állott; isteneiknek magas hegyeken, néha véres emberáldozatokat is hoztak.

A phönikiék hitregéje is csaknem azonos a fönnebbiekével; de már Uranosz, Gaea és Khronosz istenségek is szerepelnek benne. Tyrus volt a bálímádás főszínhelye, s Bal mellett Melkarth volt legnagyobb tiszteletben; e két isten tiszteletét később Karthagóba is átvitték. Bál-Zebub (a zsidóknál ördög értelemben) volt a sötétség, Bál-Zamen a nap istene.

E népek politikai életéről keveset tudhatni: de azon óriási művek, városok és várak, melyeket uralkodóik kénye emelt, korlátlan kényuralmat feltételeznek. Nagy kereskedő városaik — kivált a phön partokon — bizonyos önállósággal birhattak.

Mi az assyr, syro-chald, phön stb. népeket illeti: ezek műveltsége az egykoruak között kétségkívül első helyen áll. Különösen ipar- és kereskedelem tekintetében ők voltak az ó-világ angolai; a mennyiben kelet terményeit a nyugottal s megfordítva ők közvetítették. A Tigris és Eufratesen vitték föl Kelet-India és a Szigettenger gazdag terményeit az akkori világ Londonába, Babilonba s innen részint szárazon, részint vizen ugyanők szállíták szét az egész ismeretes világra; árucikkeik között, már ekkor az ember is nagyban szerepel.

Görög és héber történetírók mesés gazdagságáról és terjedelméről beszélnek azon városoknak, melyek e nagy világkereskedés alapján létrejöttek; s a föld többi népeihez képest rendkívüli míveltségnek, de később egyszersmind nagy romlottságnak lettek tanyáivá. Babilon az assyr-méd birodalom fővárosa, az Eufrat mindkét oldalán feküdt, 12 négyszögmértföldnyi területen, melyet egyenoldalu négyszög alakjában csaknem hihetetlen erősségű falazat vett körül; a falak magassága 200, vastagsága 30 rőf s e nagyszerű erődnek 250 érczfedett bástyája és a városnak 100 kapuja volt. A hatalmas Nabukadnezzár és elődeinek várkastélya háromszoros falaival másfél négyszögmértföldet foglalt el s ennek középpontjából emelkedett ki — a hagyomány szerint — csigavonalos lépcsőzetekben a 6—800 láb magas Bábel-torony, melyben Bál istennek aranyos ágya és

asztala tartaték. E palota függeléke volt a világ csodái közé számított függő kert, melyet Nebukadnezar hegyekhez szokott neje kedvéért építtetett. Mind e roppant művek kő, hiányában színes és mázos téglákból épültek, oly erős kötszerrel, hogy ma, 2—3000 év múlva sem lehetséges egyetlen téglát is épen kivenni a romokból. Az Eufráton hidak, partjain magas védgátak, rakpartok emelkedtek, sőt alatta állítólag még alagút is volt, — egy valóságos ó-világi London. Ninive a Tigris mellett hasonlóan bámulatos világváros lehetett, melyet régi írók három napi kerületűnek írnak le; lakói milliókra mehettek s nagyszerű szövet- fém- és üvegipart üztek. E roppant városok vidékének termékenységről csatornák, gazdag ültetvények, különösen pálmaerdők által gondoskodtak, s mezőgazdaságuk ép oly virágzó volt, mint kertészetük és baromtenyésztésük.

Mindez igen nagy jártasságot föltételez a tudományokban is. A szám- és mértannak valószínűleg a szir-cháld nép volt feltalálója és felhasználója; csillagászat és történelemmel — főleg papjaik — szintén foglalkoztak (az ó-testamentom chaldeusai).

Angol, francia és német tudósok (Rawlinson, Layard, Lepsius stb.) sokat ásattak az assyr romok között, és igen sok ékiratu táblát, emberfejű szárnyas bikákat stb. emeltek ki a romok közül. A nyílhegyekből összetett ékiratok megoldása nem egy tudóst foglalkoztat; az eddigi eredmények a biblia adatait nagy részben igazolják.

A phönikiék, mint Babilonia gyarmatosai, a tengeri kereskedésnek voltak közvetítői, melyet az egész Földközi, — sőt úgy látszik az egész Baltitengeren is nagyban üztek; egy ízben a hagyomány szerint Afrikát is körülhajózták. Hatalmas tengeri kikötő városaik: Sidon, melyet Kr. e. 1700 körül alapítottak, Tyrus, Byblus és Arabus; tartományuk csak is a tenger partjain terjed ki mintegy 28 mértföld hosszúságban s 3—5 mértföld szélességben; a Libánon kitűnő faanyagot szolgáltatott hajóik számára. Kereskedésen kívül fontos iparágakat is üztek: ők voltak az üveg feltalálói; a híres tyrusi bibort ők szolgáltatták az ó-világnak; mint híres építészek Salamon király templomának építését is ők vezették; jeles ötvösök és fegyverkovácsok voltak; sőt a mőnda a betük feltalálását is nekik tulajdonítja. Kereskedésük gyarapítására és parti hajózásuk állomáshelyeiül a Középtenger partjain sok gyarmatot

alapítottak, melyek közül a rómaiakkal sokáig győzelmesen vetélkedő Karthago volt a legnevezetesebb.

E népek története nem képez egybefüggő egészet; Herodotosz görög történetíró és a biblia ez ideig azon források, melyek egyes nagyobb királyaik emlékét megőrizték; s úgy látszik, az ékiratu cserepek leolvasása is nehezen fog egyébre, mint összehasonlításokra vezetni. A biblia Nimródöt, a híres vadászt nevezi meg Babilonia első fejedelméül (I-ső király), ki az eddig független törzseket hatalma alatt egyesíté; Herodot Ninust tartja Assyria alapítójának s Ninive építőjének, kinek neje Semiramis; mindketten inkább hitregei alakok. Történészek megállapodása szerint, Babilonia és Assyria ugyanazon tartomány különböző elnevezések alatt. 890 körül Kr. előtt Sardanapal, majd Phul király emlittetik, kiknek neveit, valamint Tiglath Pilasarét, Salmanassarét, Senacheribét és Assarhaddonét a biblia tartja fenn. A médek azonban kiragadják magukat az assyr hatalom alól s előbb Dejokes, majd Kyaxares alatt, a babiloni király Nabopolassar segélyével, véget vetnek az assyr birodalomnak, melynek utolsó királya Sarak égő palotája romjai alá temeti magát. Nabopolassar fia Nabukadnezsár e népeket az Industól a földközi tengerig meghódítja, sőt az egyipti király Nechót is visszaveri; Jeruzsálem, Zsidóország fővárosa 588-ban jut hatalma alá, midőn a zsidókat fogságra hurczolja. De csakhamar ezután a persa törzs kerül felül, melynek hatalmas királya Khores (Cyrus) úrrá lesz mindezen népek felett.

Harczi tekintetben a babiloniaiak, assyrok, médek és phönök igen erős népek voltak; mint híres fegyverkovácsok tünnek ki ezek utódai (Damaskus) még ma is. Főfegyvereik: a nyíl, melyet nagy ügyességgel kezeltek, a dárda és főleg a kard; úgy látszik leginkább lóháton szerettek harczolni. Védletül sisakot és paizst használtak s erődeiket — mint fennebb láttuk — roppant fáradtsággal és fénynyel állították ki; a két kerekű kocsik harczy használata is divatban volt náluk.

5. §. A zsidók.

Ama néptörzsek között, melyekről fennebb emlékezünk s melyek Kelet-Indiától a Feketetengerig dúlongtak, egy számra és kiterjedésre nem nagy nemzet vonja magára figyelmünket, mely értelmi fennsőbbisége és erkölcsi ereje által legyőzi a pusztulás

azon szellemét, mely a többieknek csakis porladozó emlékeit hagyta fenn : — e néptörzs a h é b e r e k- v a g y z s i d ó k é.

Mintegy 2000 évvel Kr. születése előtt, mint szelid pásztor nép érkezett ez a kanaáni mezőkre, hol barmainak kedvező legelőre talált. A nép feje Á b r a h á m (népek atyja) nagy tekintélyre tett szert a szomszéd néptörzsek előtt, melyek még akkor valószínűleg ép oly nomád életet éltek. Ábrahám megígérte népének, hogy utódaikat Jehova isten e földön örökösökké fogja tenni. Ős utóda J ó z s e f testvéreitől rabszolga gyanánt eladatván, csodaláos uton Egyiptom kormányára jut s később családját magához vévén, törzsének a Gózen-földet adja a Nil mentében, hol az nagy számú néppé növekedik. Utódai sokat szenvednek Egyiptomban, de él közöttük a hagyomány az »ígéret földéről« s meg is találják vezérüket M ó z e s b e n, ki elpuhult népének a 8000' magas Sinai hegyen villámlás és dörgés közt kiadja a tiz parancsolatot, s hogy erős és nélkülözésre képes új nemzedéket teremtsen, az arab pusztákba vezeti őket. Itt addig marad, míg a régi nemzedék nagy része kihal s végre a Nébóhegyéről megmutatván népének a megígért Chanaánt, maga is örökre leteszi vándorbotját.

Kr. sz. előtt a 15-ik század közepén helyezkedik el a vitéz J ó z s u a vezérlete alatt legyőzött chanaániták földén Izrael népe; elfoglalva a Jordán folyó mindkét partját, mintegy 600 □ mértföld területet, melynek közepén a Holttenger és Tiberias tava képeznek központokat.

Az Izrael népe 12 nemzetségre oszlott s ugyanazon törvények alatt élt, melyek egyházi, politikai, sőt társadalmi szabályok is voltak. A hagyomány szerint a Jehova választott népeivel szövetséget kötött az emberiség boldogítására, mely szövetségnek alapjai az ismert tiz parancsolatban vannak letéve. E tiz parancsolat jellemzi a zsidónép erkölcsi fennsőségét kortársai és szomszédai fölött, a mennyiben az a családon alapuló társadalmi és politikai szerkezetet (patriarchalizmus) és oly erkölcsi rendet állapít meg, melyek ma is az összes keresztyén erkölcstannak alapelveiül szolgálnak. A frigyláda, melyben e köbe vésett parancsolatokat őrizték s a sátor, mely ezt befedezé, képezte úgy az egyházi, mint a politikai, sőt veszélyek idején még a harci központot is, mely köré a nemzet csoportosult. A törzs egyik nemzetsége, Lévié rendeltetett a frigyláda őrzésére és az egyházi szolgálatok teljesítésére (Leviták). Három nemzeti főünnepet ünnepel-

tek: a p á s k á t (húsvét) az Egyiptomból szabadulás emlékére; a p ü n k ö s d ö t hálául az aratás áldásaiért és a törvényadás emlékéül; végül a s á t o r ü n n e p e t (Suches) a pusztai vándorlás emlékezetére. A sabbat (szombat), minden héten Jehovának szentelve, mint a teremtés művének befejezése ünnepeltetett, midőn minden embernek és állatnak munkaszünetének kellett lennie. Polgári szerkezetök nagyrészt demokratikus vala: a rabszolga a hetedik évben fölszabadult; a gazdagok és uzsorások nyomása ellen a szegény védve volt; az 50 éves adósság eldoboltatott. A törvényhozás és igazságszolgáltatás a nép véneit és a lelkészeket illette; a törzsek közvagyonja nem volt elidegeníthető s a család becsülete szigorúan őriztetett. Hódításra Izrael népe nem vágyott, de sajátját szentségként őrzé s a haza védelmére erős várakat épített, bátor hősöket nevelt.

Ez egyszerű szerkezet és törvények eszközölték, hogy Zsidóország benn boldog és gazdag vala, s külső hatalom is csak olykor hódította meg, midőn törvényei és ősi szokásaitól elszakadott: de e törvények ellenében elkövetett hűtlenségei mellett is, képes volt sok századig fennmaradni, míg a körülötte fekvő birodalmak szétporlottak.

A zsidónép műveltségét illetőleg is egyike volt a legelsőeknek: már Mózes táblái és egyipti tartózkodásuk az írásjegyek ismeretére mutatnak; mint földmivelő nép hazája terméketlen részeit is gazdaggá tette s építkezései (Salamon temploma stb.) mind iparának mind fényüzési hajlamának korajeleit mutatják. Pénze is volt már a legrégibb időkben. De a mi a zsidónépet minden e koru népek fölé emeli, az erkölcsi erejében, hazaszeretében és azon szellemben tűnik ki, melyet gazdag irodalma mutat fel. S á m u e l óta a próféták sora s az ezek által élesztett nemzeti szellem és erkölcsi érzület soha ki nem halt. E p r ó f é t á k egy személyben állambölcsek, orvosok, bűvészek, költők és népvezérek voltak, kik saját ihlettségüket át tudták ültetni a nemzet kebelébe; birtak bátorsággal a zsarnok füleibe dörgegni az igazat — s ha kellett — együtt szenvedtek, együtt harczoltak népükkel.

Történetirók között az első helyet M ó z e s foglalja el. Ekori történelmi tudatunknak, őt könyvében rejlik nevezetes és megbízható forrása, melynek hitelét a tudomány legujabb vívmányai is csak igazolták. Költőik közül a két nagy király: D á v i d

és S a l a m o n emelkednek ki, — amaz zsoltárai, emez az »Énekek éneke« által szerzett még ma sem hervadó koszorút. A próféták közül N e h e m i a és J e r e m i a gyakran emelkedett hangon beszélnek s képesek a nemzeti szellemet a legszigorubb fogság idején is fenntartani.

A zsidónép története igen változatos. Egy ideig bírák alatt élt, kik egyházi és világi hatalmat egyaránt gyakoroltak : de a nép mindegyre elzüllött törvényeitől; háborgattatott a szomszéd népektől, legkivált a filiszteusoktól, részint a belzavarok lecsillapítására, részint a honvédelem javítása céljából királyt kívánt magának. S á m u e l az első próféta és utolsó bíró a nép kívánságára végre S a u l t kente föl, ki 1095—1050-ig uralkodott : de már ez első király bebizonyítja zsarnoksága és kicsapongásai által Sámuel jóslatának igazságát; népe fölkelését és boszuját öngyilkossággal előzte meg s helyére az óriási Góliát hős legyőzője, D á v i d kenetett föl a Juda nemzetségből, ki nemcsak az ellentörzseket, hanem hazája kisebb és nagyobb külelleneit is legyőzte s hazáját a Fekete-, Verestengerek és Eufratig kiterjeszté. Alatta volt Zsidóország leghatalmasabb, s ő volt Izrael harczy szerkezetének megalapítója, törvénykezésének és vallásos szertartásainak reformátora. (6000 lévita, zsoltárok stb.) Az ő eszméje volt az is, hogy a királyi palotával szemben Jehovának egy még diszesebb emeltessék : de a hagyomány szerint ennek végrehajtását Isten a »véreskezűnek« nem engedte meg. Élete vége felé az emberi szenvedélyek rabjává lett s a bátor Jónathan megjövendölé sorsának roszra fordulását, mely fia fellázadásában, egy kitört pestisben s egyik kedvencz fiának halálában bekövetkező, őt sirjába vivé. Követője második fia S a l a m o n »a béke és pompa kedvelő király« lön, ki atyja hátrahagyott kincseiből roppant fénynyel építteté föl a templomot, mely 3 évig 3600 mester vezetése alatt 150,000 embert foglalkoztatott. A Móriah hegye kisimittatott s roppant kockakövekből épült fel a talaj, melyre czédrusfából, belől szinarany-nyal bevonva, a templom emelkedett föl, melynek áldozati edényei szintén sáraranyból készültek; a templom fölszentelésére 22,000 bika és 120,000 kos áldoztatott fel. B a l b e k e t, T h a d m o r t vagy P a l m y r á t szintén ő építteté fel. E fényűzés anyagát részint a hódított népek adójából, részint a nagyban üzött kereskedésből szerezte: de a fényűzés és szenvedélyek őt is a bukás széle felé ragadták: ellenei kinn és benn feltámadtak; elveszté Dávid hódít-

mányai nagy részét s midőn ezek adójával saját népét terhelné, ez is felkölt ellene Jeroboám alatt. A bánat eljött, de későn; Kr. e. 965-ben meghalt a nagy király s pártokra szakadt országot és az igaz hittől elzüllött népet hagyott maga után. Fia Roboám alatt már két részre szakadt Zsidóország; csak két törzs Juda és Benjamin maradtak mellette; a más tiz Jeroboámot választá királylyá. A Juda és Izrael név alatt fennálló két királyság egymással torzsalkodván, hazájok közös elleneit hívták segítségül egymás ellen s ezek az így nyert előnyöket felhasználván, egymásután hóditák meg mindkét Zsidóországot. Izraelt előbb Phul assyr király vetette hatalma alá: majd Juda meghívására Tiglázár jött be, — végre Izrael utolsó királya Hosea az egyiptieket hívta segítségül, mire a hosszúálló Salmanaszár betörvén, őt és nemzetét lánczokban szállitá el birodalmába.

Juda 134 évvel élte túl Izrael bukását: de a régi jó erkölcsök itt is elhanyaglottak; a nemzeti közszellem alászállott; hasztalan intették a kebelében támadt proféták a népet megtérésre. Juda utolsó királya Zedekia gyermekeitől megfosztva és megvakítva hurczoltatik el Nabukadnezár által Babiloniába, honnan tiz évi keserves fogság után, mely alatt Jeremiás siralmai mellett keserűen bánkódtak elvesztett szabadságukon, csak a hatalmas persa hóditó Koresz babiloni ostroma és bevétele után szabadultak ki. Később görög, majd római felsőség alá kerülnek; s midőn a régvárt, megjósolt szabadító (Messiás) a nazareti Jézus Krisztusban megjelenik; többé nem ismernek reá; világi hóditót vártak s az emberi szív és szellemé jött el, kinek országa nem e világból való. Jézus a synedria kívánságára keresztfára feszítették; de Jeruzsálem is csakhamar romba dől (Kr. u. 70-ben) s a zsidó nép világgá széled.

A zsidók harcziasága Dávid alatt állott tetőpontján; királysága idejében 288 ezer emberből állt Izrael hadereje, melyből mindig más-más 24 ezer táborozott a fővárosban, hogy az uralkodó előtt magát fegyverben gyakorolja. Lovasságuk eleinte nem volt, mert ennek eltartására a föld termékei nem lettek volna elegendők, ellenben igen sok volt a nyilas és kopjavető. A nehéz gyalogság nehéz dárdákat, néha kopját s két élű egyenes pallost használt; védfegyvereik a sisak, paizs, vért, kar- és lábvédék voltak, Salamon ezen valódi honvédszerkezetű serget kisebb mennyiségű lovassággal és ví-szekerekkel egészítette ki, mind ehhez az anyagot

Egyiptomból nyervén, melynek faraójával neje által családi összeköttetésben volt; a sereg költségei a meghódított népek adójából teltek ki.

6. §. A perzsák és szkythák.

Mióta **A r b a k e s z** Mediát Assiriától elszakította s fia **D e j o k e s z** a mesés fényű Ekbatánába tette át lakását: az assyr birodalom bomlásnak indult s kivált miután **Phraortresz** a persák földét is meghódította, a súlypont egészen Médiába esett át. A persa nép tíz törzsre szakadt, melyek között a harcias pazargadák a **c h a e m e n i** törzse volt az első, melyből fejedelmeiket is választották. Ezen fejedelmek egyike **Kambysesz** a gyáva **Astyagesz** méd király leányát **Mandanét** vette nejül s ettől született **Kóresz** (**Cyrus**), kinek születése körül a szokott vészjósló monda merül föl, mely szerint nagyatyja birodalmát ő fogja megsemmisíteni. A halálra szánt gyermek tehát elrejtetik; de felnövén, állásának tudomására jut; törzsét bosszúra szólítja s Mediát hatalmába kerítvén, a persa birodalmat megalkotja.

A persák vallása (**parsismus**) több tekintetben eltér a többi keleti népekétől. Alapja a két elviség (jó és gonosz), mint két küzdő elem azon hivatással, hogy elvégre a jó győzelmét annál dicsőbbé tegye. **Ormuzd** (az ösfény, östűz és ösvíz,) a főisten, kitől minden áldás és jó származik; **Ahrimán** (ármány, ármányos) a gonosz elemek képviselője, ki alatt sok dög (**deewk**, **erzdeewek** talán a magyar dög, ördög) képviseli a bűnök és csapások minden nemét. Az égitestek és a tűz (szellemi értelemben) képezték a tisztelet fő tárgyait; az Ormuzdot képviselő földreszállt napistennek (**Mythrász**) áldozatokat is hoztak. Első vallásos alapítójuknak **Homot** tartották; jóval később küldé el **Ormuzd Zerdhustot** (**Zoroaster**) ki a **Zend-Avestában** hagyta hátra vallásos törvényeit.

Nem lehet tagadni, hogy a persa vallás sok egykoru keleti társánál előnyösebb színben tűnik föl, melynek a zsidó, sőt talán keresztyén hit is nem egy eszmét köszönhet; úgy látszik legalább, hogy a kételviség határozottan innen jött át Zsidóországba, az ősmagyar vallás is legközelebb állott a parsismushoz. A vallás a királyt a napisten képviselőjének s így minden jó forrásának tekinté, s kivált a szkythák ellen a halálba is vallásos fanatizmussal

követé. Zerdhust szerint a jó és gonosz: Ormuzd és Ahriman között a harcz nem tart örökké; Ormuzd fog győzni s akkor Ahriman az ő szolgálatába szegődik; a mai világ élete sem örök; eljövend a pusztító tűz (mint egykor a vizözön) s mindent felemészt e világon; a lételemek visszatérnek az ős lénybe, mely új világot fog teremteni. Látni való, hogy ez utóbbi hit mind a budha, mind a braman, zsidó és keresztyén vallással közös; hogy melyik vette át a másiktól, nehéz lenne megállapítani.

A mi a régi persák politikai szerkezetét illeti, az a mai absolut kormány-formáktól alig különbözik. A királyt körzé ugyan egy papi osztályból (mágusok) álló tanács, de ennek nem volt nagy befolyása. Darjavuszt (Darius) birodalmát 20 satrapiára osztotta melyeknek fejei eleinte csak polgári kormányzók voltak; de később a tartománybeli katonaságra is kiterjeszték hatalmukat s az adózáson kívül, mely körülbelől 20 millió tallért tett ki, más függési állapotban a királytól alig voltak. A király Isten földi képviselőjeül tekintetett, ki előtt minden alattvalója térdre esik s lábai nyomát csókolja; trónja arany; ételeit arany edényekben viszik eléje; télben a 100 tornyu Babillonban, tavasszal »a lilomok városában» Suzában, nyáron a hűvös Ekbatanában lakik s ha meghalt, a nagyszerű királyi temetőben, Persepolisban temettetik el. Mind-e városok mesés fénnel valának építve és kiállítva; kivált Ekbatána, melynek, ha a régi történészeknek hihetünk, — hét különböző színű körfala van: a legbelső, a királyi palotát rejtő arannyal, a következő ezüsttel bevonva; a királyi temetők kősziklákba vájattak s művészien alkalmazott kőlapok által felismerhetlenül fedeztettek el.

Mind e fény bizonyos és pedig nem csekély műveltséget feltételez, kivált az építészetben stb. melyekben a persák csakugyan kitűnőek voltak. Hódító királyaiknak becsületökre válik, hogy a meghódított tartományokat ritkán pusztították el; s ezért Ázsia nyugoti része idejökben virágzó mezei iparral és gazdagon jutalmazó földmiveléssel dicsekedhetik. A királyok szolgálatára rendszeres postaszolgálat volt szervezve, mely jókarban tartott úton hordá szét parancsaikat.

Tudományos tekintetben is koruk színvonalán látszanak állani: a királyok körében napló-vezető történészek voltak, kik uraiknak tetteit sőt szavait is följegyezték; de máguszaik inkább bűvészzettel és jóslatokkal, mint komoly tudományokkal foglalkoztak.

Harczászatuk és fegyverzetöktől később Görögország és Makedonia történetében bőven lesz szó: most csak annyit jegyzünk meg, hogy keleti népek szokása szerint, a harcosok családait is magokkal vitték, mi mozgásukat nehézkessé és veszteség esetén, a csapást halvégtetessé tette rájuk nézve.

A persák történelme nagyszerű hódításokkal kezdődik de gyászos megsemmisülésben nyeri befejezését. Hódításvágyuknak az épen akkor emelkedésben levő kis Graecia vet határt s a két nemzet küzdelme, mint az európai és ázsiai műveltségé, legérdekesebb jelenségei közé tartozik az ókori történelemnek, kifogyhatatlan forrása a görög és makedon harci dicsőségnek. Már Koresz megindítja hódításait nyugot felé s először Kis-Ázsia legnagyobb birodalma Lydia esik hadseregének zsákmányául. Krösosz a gazdagságáról közmondásossá vált lyd király, fővárosába Szárdeszbe zárkózik, de ez rohammal bevétetvén, a király foglyul esik s Koresz által máglya-halálra ítéltetik. Már máglyájára van kötözve, midőn eszébe jut az őt egykor meglátogatott görög bölcs mondása, kitől, midőn kincseit mutogatva kérdé: ki a legboldogabb halandó e földön, azt a feleletet nyerte, hogy csak halála után lehet boldognak mondani valakit. Oh Szólon- kiált fel most a máglyán; mennyire igazad volt! E felkiáltás menté meg életét, mert a győzelmes persa király megkérdezé szavai értelmét s élettörténetének hallására nemcsak megkegyelmezett neki, hanem tanácsosul vette maga mellé. Koresz egyik vezére, a görögök kis-ázsiai gyarmatait is meghódítá, mi a phòkeaiaknak okot adott arra, hogy a mai olasz és franczia partokra vándoroljanak, hol Elea és Massilia (ma Marseille) városokat alapíták és a betűk ismeretét elterjeszték. Hasonló szerencsével hódítá meg Babilont is, melynek királya Belsazar (Nabonid) a város falai erejében s a városon keresztül folyó Eufrát hullámaiban bizva, gúnnyal tekintett a persák támadására; de Koresz észrevétlenül egy levezető csatornát készíttetett, melybe egy sötét éjjel, midőn a babiloniaiak ünnepjök mámorába fulva, nem is sejtették, az Eufrát nagy részét elvezeté s a falakon ekként támadt nyíláson behatolván, a fogságban levő zsidó proféta jóslatát, melyet láng betűkkel irt Belsazar falaira (»Mene tekel ufarsin«) beteljesedik; a város és birodalom meghódításával, mely után a zsidók tiz évi fogságokból megszabadulnak s hazatérve Jeruzsálemet újból felépítik.

A persák terjeszkedési és hódítás-vágyának első akadályát a szkythák harcias törzse volt, melyet a történet ez időben csakis déli határain ismert, de mely különben egy mesés tulajdonokkal felruházott nagy földterületet foglalt el, mely a mai Magyarország határától egész Indiáig, Szkythia major és Szkythia minor nevekkel jelezetett. Ennek a persák csak velök érintkező ázsiai részét ismerték, mely náluk Turán név alatt fordult elő. A szkyth közös név alatt valószínűleg több u. n. indogerman és ural-altai törzs létezett, többek között a turk (magyar is) kiket a persák »Szakáknak« neveztek. *)

A szkyth név alatt ismert népek birodalma igen hatalmas lehetett, mert ez különböző nevek alatt Tsinától Görögországig és Egyiptomig mindenütt meghordozá diadalmas fegyvereit; s a Kaukázus keleti kapuján át nem egyszer járta be a nyugot-ázsiai hatalmas birodalmakat. A VII. század elején egész Kis-Azsiát hosszasan pusztitá; 635-ben megverte Kyakszarest s egész Egyiptomig hatolt, mely csak nagy áron vásárolta meg tőle békéjét.

E törzsek leghatalmasabbja: a masszaeták ellen vitt hadat Kóresz is; de mind csatáját mind életét elvesztette a vitéz szkyth amazon-király, Tomyrisz ellen, ki Kóresz levágott fejét eszavakkal vetette egy vérrel telt edénybe »lakjál jól vérrel egyszer te telhetetlen hódító.«

Kóresz fia Kambyzesz a többször fenyegetett Egyiptomot is meghóditá. A fő csata Pelusiumnál volt, mely után Egypt fővárosa Memphisz a győzők hatalmába került. Kambyzesz iszonyu kegyetenséget és pusztitást vitt végbe Egyiptomban, de szándéka szerint hódításait tovább nem terjesztheté; sőt serge éhség és égalji viszo-

---

*) Általában igen hibásnak tartjuk, hogy nem egy író az ókorra a mai nemzetiségi fogalmakat akarja alkalmazni. A nemzeti egység eszméje politikai jelentőségre csak a legujabb korban emelkedik; az ó, sőt középkorban is az egyes nemzeti törzsek nemhogy származás és rokonság, sőt elnevezés szerint sem különböztethetők meg; még a középkorban is sok azonos nép különböző néven fordul elő; rokon-népek küzdenek egymással s egészen elütő származásuk vivnak egy lobogó alatt. Saját hazánk története is kiváló példákkal szolgálhat: hosszas harczban állottunk p. a rokon kún törzsekkel, Árpádaink sőt vegyes házból származott királyaink alatt is több különböző néptörzs együtt és egy név alatt harczolt a mongollal és törökkel.

nyok miatt nagyrészt megsemmisült. Visszatérésre határozta magát s attól féltében, hogy trónját veszélyezteti, fivérét Szmerdiszt meggyilkoltatá; de midőn épen visszaakart indulni, törével magát véletlenül halálra sebzé (Kr. e. 522.) Utána egy ál-Szmerdisz lépett föl: de ezt a pazargadák megölték s trónra Darjavusz Gusztászpót (Dárius Histaspist) emelték, ki első merte fegyverét Európába is áthozni a Hellespontuson (513.) E hadjárat az európai szkythákat illette, kiket a Dunán, Dnieperen, Donon keresztül egész a Volgáig hasztalan üldözött; sőt e hadjárat serge felének életébe került. Szerencsésebbek voltak hadvezérei keleten, kik egész Indiáig mindent meghódítottak. Gusztaszp hadjárata után leginkább bellázadással vesződött; legmakacsabb volt harcza a fellázadt Babilonnal, melyet Zaphirusz önfeláldozó ravaszsága által ejtett meg.

A persák további története Görögország- és Makedóniáéval függ össze.

7. §. Egyptom.

Az ó-világnak egyetlen országa sem hagyta reánk hajdani nagyságának és miveltségének oly óriási jeleit, mint Egyptom.

Egyptom Afrika keleti partján, a ma már átmetszett szuezi földszorostól kezdve keskeny, néhol alig 1—4 órányi völgyet képez, melyet keletről a verestenger sivár partjai és hegyei, nyugotról egy még sivárabb és kopárabb hegysor választ el a Szahara sivatagától, melyben csak itt-ott zöldül fel egy-egy vízáztatott gypsízget. (oáz.)

E völgy mind egykori nagyságát, mind örök termékenységét egyetlen tekintélyes folyamának, a Nilusnak köszönheti mely júniusban előnti az egész tartományt s csak októberben vonul medrébe vissza, miután a hegyekről hozott kövér iszapjával az egész környéket elborítja. Ekkor kezdődik a könnyű szántás-vetés, mely következő júniusig lakóinak kétszeri aratást ad. Főterméke a »durra« nevezetű gabonanem, mely roppant gazdagon fizet, rozs és déli gyümölcsök. Az északi szélesség 31° — $35'$ és 24° — $25'$ a keleti hosszúság 43° — 53° $32'$ közt fekvő tartomány mintegy 8000, Nubiával együtt mintegy 24,009 □ mfdet tesz ki. Három fő részre osztatik: alsó (Bahri el delta) közép (Vostáni) és felső Egyptomra (Said). A Nil eredetét még ma is kutatják bátor utazók s főágának a fehér Nilusnak fő for-

rását a Nyánza tóban találták fel. *) Tavai közül legnevezetesebb a mesterségesen létrehozott Mőrisztó (Birket el kerum.)

Mint a közelebbi kutatások bizonyítják, Egyptom régi lakói három különböző néptörzset képeztek: az uralkodó faj kaukázi jelleget mutat s egészen fehér bőrű volt; a második barna, de egyenes haju s csak a harmadik volt a mai négerekhez hasonló. Az uralkodó törzs származásáról két vélemény létezik: az egyik szerint az a Suezen át, vagy Abyssinia felől talán Mediából származott, melynek építészetével és vallásaival az egyipti nagy rokonságot mutat; a másik azt tartja, hogy Meroë magaslatairól, hol a régiek a boldog Afrikát (Africa felix) képzeltek, szállt a Nil mentén alá.

Az egyiptiek vallásának alapját az istenség egysége képezi. Az Osirisnak szentelt saizi templomon az egység eszméje eként van kifejezve: »Én vagyok az, a ki volt, van és lesz. »E legfőbb istenséget« mely hol Phta, hol Neith, hol Kneph név alatt fordul elő, ábrázolni nem volt szabad; jelvénye mint a végetlen örökkévalóságé egy farkat harapó kígyó volt. Megszemélyesítését azonban már három alakban látjuk: az atya, anya és fiúban (Isis, Osiris és Horus). Ez áldásthozó háromsággal a kételvűség tana szerint szemben áll a pusztulás szelleme Typhon. Ezeken kívül több nemzetségi isten is volt s kivált későbbi időkben csaknem minden velök érintkező nép vallásos fogalmaiból vettek át. Nevezetes istenség volt még Thóth, vagy Hermes Trismegistos, kit az írásjegyek és minden tudományok feltalálójának és a papi osztály példányképének tartottak. Az ugynevezett »Hermes könyvek« foglalták magukba mindazon titokszerű tant, melyet a papi osztály kizárólag sajátjának vallott, de megkötött szellemével kevésbé fejtett tovább. E könyvek tartalma szerint istenek úgy, mint más szellemek tér és időben fejlettek ki, különböző fokozatokat képezve, melyek azonban újra a legfőbb egységben olvadnak föl. Az ég három rendbeli istenség közt van felosztva; a föld kebelében létező pokolban hat rendbeli démon létezik. Az emberi szellem halálakor elhagyja a testet s

---

*) Bámulatos az az önfeláldozás, melyet a tudományos világ a titokteljes folyam fölfedezésénél, általában Afrika kutatásánál tanusított. Többen áldozták már e nehéz vállalatokban életüket. Azok, kiknek e téren legtöbbet köszönhetünk: Livingston, Duchaillu, a két Speke, Rascher s hazánk fia: Magyar László.

Ozirisz ítélőszéke elé kerül, honnan — ha erényesen viselte magát — 9 évi tisztulás után az égbe száll fel; ha nem, 3 ezer évig kell valamely állati testben vezeklenie, míg az istenség kebelébe visszatérhet. Innen származott nálok a holt testek megtartása és kegyelete, melyeknek csak beleit vetették a Nilusba, valamint az állatok iránti tisztelet is, melyeket szintűgy ezrenként találunk múmiaként eltemetve. Az állatok tisztelete egyébaránt még más jelvi okból is származik, vagy pedig hasznosságukból veszi származását: így a kutyafejű majom a holdat jelenté, a cserebogár a teremtető erőt, az oroszlán a Nilus áradását; a krokodil a vizet, a kígyó az időt; a macska, mint az egerek pusztítója, a zerge, mint a Nilus áradásának jelzője tisztelteték; a növények közül a minden évben új ágat hajtó pálma, a tengeri vöröshagyma mint vízkórság elleni szer s végre a lotósvirág, mint az istenek kedvence tisztelteték. De legnagyobb tiszteletben részesült az Apis nevű ökör, melynek feketének kellett lennie, kivéve egy háromszöget a homlokán és fél holdat a jobb oldalán; nyelve alatt cserebogár idomnak kellett léteznie. Egy ily ökörnek halála nagy gyászt idézett elő; ujnak fölfedezése nagy örömet okozott; négy hónapig tápláltaték, aztán Memphisz templomába vitték nagy ünnepéllyel, hol az özszes hívők imádatának lön tárgya. A megholt állat a Szerapeumba, e nagyszerű sirboltba temettetett el.

8. §. Egyptom műveltsége.

Egyptom műveltsége korábbinak mutatkozik minden eddig említett országénál. Ugy látszik, hogy ezt a természettől sok kedvezményben részesített földet, az ember már a legkorábbi időben fölkereste s előnyeit fölhasználva, alig fölszámítható időkorban teremtetett benne virágzó állami életet.

Egyptom állami virágzása s nagyszerű épületeiben nyilatkozó műveltsége K. e. 1500—800-ig volt tetőpontján: de az épen e korban emelt óriási emlékek, melyekről I. Napoleonként, négy ezred év tekint le a mai emberiségre, azok tökélyét, a reájok fordított anyag roppantságát s az építésmód előhaladottságát tekintve, hány ezredév előműveltségét feltételezi akkor, midőn még Európának legműveltebb népei faragatlan kövekből rakták össze áldozó helyeiket; házaikat sárral bevont vesszőkből építék s ezekben

kövel megtört héjanczok húásával táplálkoztak? Egypt története valóban olyan, mint a földtani rétegzetek, melyeknek csak roppantságát bámuljuk, de létrejöttek idejét alig merjük számokban kifejezni.*)

A mi Egypt régi polgári műveltségét és állami szerkezetét illeti, előre kell bocsátanunk, hogy ott a középkori európai hűbériségnek megfelelő kasztok (rendek) léteztek; valószínűleg azon egymásfölé kerekedés nyomán, melyet a különböző bevándorlott törzsek egymás fölött nyertek. Öt ily kaszt létezett: a papok, harczosok, földmivesek, kereskedők és pásztorok osztálya. A papi kaszt volt a legelső, mely az összes területnek harmadát birta s a királyi hatalmat ellensúlyozá; egyedárus letéményese volt a tudományok s művészeteknek, melyeket azonban a legszigorubb szakrendszer szerint s helyhez kötve üzött.**)

A harczosok rende körülbelül 400 ezer embert tett ki, 10 ezernyi hadtestekbe osztva, fejenként 12 holdnyi földbirtokkal; közülök s általok választatott a király (faraó) a papi rend hozzájárulása mellett. A király zsarnok lehetett a három alsóbb osztály fölött: de korlátolva volt szemben a két felső osztállyal, melyekből tanácsosait vette; a papok egy-egy mumiát állítottak emlékeztetőül lakomái mellé s ha meghalt, ítélőszéket tartottak felette: érdemes volt-e arra, hogy betélessék pompás mauzoleumába? Fontosabb ügyekben köteles volt az ország képviselőit összehívni, kiknek tanácskozási helyök valószínűleg a nagyszerű labirinth volt; az adót évenként a Nil áradási magassága szerint vetette ki. Az egyptiek főtörvénykönyvét »Thot (Hermes) könyvei« képezték, melyek bűnügyekben leginkább a megtorlás (jus talionis) elvén alapultak; az adós atyja holttestét vetheté zálogba; a gyilkos atya három napig tartá megölt gyermekét ölében. A papok voltak

---

*) Csak Kambyzesz persa király hódító hadjáratáig 26 dynastiát (uralkodó családot) számít Egyptom, s hogy e szám nem tartozik a mesék országába, mutatja azon tény, hogy az 1868-iki párizsi kiállításon 22. ily királyi család mumiái voltak kiállítva. Sok író csak azért szállítja le az ezredek számát, hogy Mózes könyvének igazat adjon; sőt egyszerre több dynastia uralmát veszi fel; mások az ellenkező végletek hibáiba esnek.

**) A szakszerűség tulzásaira Egyptom adta a legkiválóbb példát, hol még a festőnek is csak egyféle színben volt szabad dolgoznia. Ez ugyan egy felől szoros társadalmi s állami kapcsolatot képezett: de a szellemi fejlődést nagy mértékben megkötötte.

a birák s a legfőbb birót is magok köréből választották. Kereskedésük kétségtelenül igen kiterjedett volt s leginkább cserekereskedésből állott; Afrika partjain egész a Niger folyóig, közép Afrika, Kis-Ázsia, Görögország és Babilon kereskedési összeköttetésben álltak velök.

Tudományos ismereteik leginkább gyakorlati irányban fejlődtek ki s úgy látszik, némely történelemtől túlbecsültették. A csillagászatot kétségtelenül üzték: de a nap- és hold-év megközelítő kiszámításán túl alig mentek; később e tudományban is megállottak, sőt elmaradtak. A mértanban, természettanban kivált a folyó testek törvényeit illetőleg — nagy jártasságuk volt, melyet öntözésen és csatornázáson alapuló jólétük feltétlenül követelt. Legnagyobb csatornájuk volt »a királyok csatornája;« (165 ezer méter) a Mörisz-tó a Nil szabályozására építettett föl. Orvosi ügyesség tekintetében, kivált belgyógyászatot illetőleg minden más nemzet fölött állottak s nem kuruzslással, de valódi vevényekkel gyógyítottak, mint ezt a már részben leolvasott Ebers-féle papi-rusz is bizonyítja, melyben több orvosi szer leírása található. Az a korábbi hit, mintha az egyptiek a boncztant nem ismerték volna, ma már meg van czáfolva. Ügyességöknek azonban legbámulatosabb jeleit az ipar némely ágaiban s az építészetben hagyták hátra; kitűnő szöveteket, papiruszt, üveget stb. készítettek s festékeik annyi század múlva is megtarták színöket; kiszáritott halottaik (a mumiák) ma is épek. De főleg a jelképes írás (hyeroglyphok) volt az, mely a tudós világ figyelmét Egyptom örök időkre épített nagyszerű alkotványaira vonta. Ezek megfejtésével rég idő óta sok tudós foglalkozott: de nagyobb világot ez írásmódra csak a francziák által feltalált rosettei követett, melyet minthogy háromféle (hyeroglyph, kopt, görög) nyelven ugyanazt tartalmazza s a keretekben ugyanazon tulajdonnevek jönnek elő, az idősb Champollion fejtett meg, mire aztán egész tudományos rendszerek alapítottak. *) E fölfedezés szerint az egyptiek háromféle írást használtak: a demoticust, vagy közönséges írást a nép számára, a hyeratit, vagy papit **), mely a képjegyeket a kimondás

---

*) E nevezetes feladat megfejtésével utóbb sok író foglalkozott, kik között a két Champollionon kívül Klaproth, Belzoni, Sayffarth, Lepsius stb. tűnnek ki.

**) Általában az ó-kor népeinél is megvolt már az a szokás, hogy a valódi tudást a köznép elől rejtegették; s a nép számára külön hitet készítettek.

első betűiül használta, s végre az emlék vagy jelvényírást (hieroglyph,) melyek hol hangoknak, hol eszméknek felelnek meg. Például a sas jelent *A* betűt is, a szem *E* betűt, a menyét *Ú* betűt, két toll *I-t*, stb.

Ezen írásmódok művészi alkalmazásával szólnak hozzánk ezred évek történetéről Egyptom nagyszerű emlékei, a pyramisok, obeliszkok, templomok, királyi paloták és királysírok. A pyramisok (a görög πυρ-*tűz*, vagy πυρος-*gabona* szótól) roppant négyszögű gúla építmények, melyek magassága legmagasabb tornyainkat kétszeresen haladja fölül (Cheopsz-é 140—150 méter.) Rendeltetésük még ma is vita tárgya; hogy királyi sirboltokul is használtattak az kétségtelen, mivel a sírokat bennük föltalálták; de valószínű, hogy egyúttal csillagászati vizsgahelyekül, talán raktárakul s Nil áradások alkalmával világító tornyokul is szolgálhattak, mi részben szabályos helyzetükből az ég négy tája felé, részben terjedelmi arányosságukból s az alattuk fekvő labirintok jelvényeiből bizonyosnak tűnik fel. Roppantságuk kitűnik abból, hogy a legnagyobb Cheopsz-féle pyramis tömege 2 millió 600 ezer köbméter, vagy 76 millió $\square''$, s Volney számítása szerint a három nagyobb gisehi pyramis köveiből (Cheopsz, Kephren és Mikerinósz) a Vöröstengertől Alexándriáig nyúló 160' széles és 30' mély faragott kővel kirakott csatornát s hozzá 400 lakházzal és bástyákkal bíró kereskedelmi kikötőt lehetne építeni.

Az obeliszkok többnyire 100 lábat megközelítő, egy darab kőből (monolyth) álló oszlopok, melyek Ozirisz tiszteletére a templomok és királyi paloták előtt párhuzamos sorokat képeznek s felirataikban az illető templom vagy palota történetét tartalmazzák; egyike a nagyobbaknak, mely Rómába hozatott, 470 ezer kilogrammot nyom.

A templomok bámulatos nagyságu épületek, melyek egész várost foglalhatnának magukban. Közönségesen 3 főrészből állanak: egy roppant zömkapuból (pylon,) mely lobogókkal ékesített fel s egyszersmind védletül is szolgált; ezen belül következett az előudvar, vagy előcsarnok (pronaosz,) mely sokszor igen nagy terjedelmű s nagyszerű oszlop-csarnokokat foglal magában többszörös kerítéssel; csak ezután következett a szintén előcsarnokkal ellátott sajátképi templom, mely óriási monolyth oszlopokon nyugodott és szintoly óriási bálványképeket tartalma-

zott. *) A legpompásabb királyi paloták a hajdani Thébénél vannak, melyben — ha Tacitusnak hihetünk — 700 ezer fegyverfogható férfi volt s Karnak, Luxor, Memnonium, Medinat-Abu és Kurna városrészekből állott. A karnaki palotához egy 60, emberfejű oroszlánból (sphinx) álló előcsarnok vezet és csak egyik oszlop-csarnoka 134 roppant monolyth oszlopon fekszik és 47 ezer □ lábnyi tért foglal el; Karnakot Luxorral egy 2300 méternyi hosszú, sphynxekkel szegélyezett út kötötte össze.

A király-sírok leginkább természetes hegyekbe vágatnak, melyeket faragásokkal ékesítettek s roppant kőlapokkal zártak el; ily helyekre, valamint a pyramisok beljébe is többszörösen elzárva fekszenek a hatalmas uralkodók; ha ugyan — mint legtöbbször történt — a velük eltemetett kincsekért rabló kezek szét nem szórták hamvaikat. Thébénél állanak a roppant Memnon-szobrok is, melyek egy időben, állítólag nap felköltekör zizegő hangot hallattak. A Sphinx egy roppant emberfejű oroszlán, melynek ma már csak feje áll ki a homokból, de ez is 40' magas. Ez volt a sajátképi bejárás a közeli nagy pyramisokhoz.

Mindezen nagyszerű építkezések felső Egyptom gazdag gránit és homokkő hegyeiből kerültek ki s a jelvi írás képeivel vannak elborítva. Az, mi bennük bámulatos, a roppant méretű kövek elszállítása és helyeikre felállítása, a metszéseknek és dombor-műveknek szabatosága és a színek változatlan fénye, mely ezred éveken át fenntartá magát. Ellenben az árnyalásokról, a festészet és szobrászat szabatoságáról és természetűségéről, valószínűleg éppen a vallásos törvények szabványainál fogva nem lehet szó. Az arczokban még van változatosság; de a test többi részei merevek, egyhanguak s ha mell és arcz szembe vannak is ábrázolva, a lábak és kezek oldalról ábrázoltattak; ennél fogva a nézőben a bámulat mellett a megkötöttség és lehangoltság érzését költik fel. Boltozatokat sem látunk alkalmazva: de annál nagyobb talány, miként voltak képesek e roppant épület-anyagot oly nagy messziségről elhordani s a tetőzetekre és talapzatokra felállítani, — mi mindenestre nagy erőműtani jártasságot feltételez akkor, midőn jelen ko-

---

*) Medinet-Abu közelében 17 kolossz emelkedik, melyek közül kettő egy-egy darab homok-kőből 200 ezer mázsát nyom; Osimandiasz sirjában oly szobortöredéket találtak, melynek mutató uja 4 láb hosszú, következésképp az egész szobor 54 láb magasságu lehetett.

runkban egyetlen obelisknek elhozatala s Párisban és Rómában felállítása az előhaladott erőműtan minden eszközeivel mesterműnek tekintetett.

Igen nagy jártasságot mutat az egyipti ipar az agyag-művekben is; különösen a mázban, mely színeit és fényességét maig megtartá; szintoly nagy ügyességet fejtettek ki a papirusz-készítésben és az arra irt emlékek megörökítésében. E papiruszra irtak s vagy szövetspályákba göngyölték be halottaikat; e nagy bajjal legöngyölhető s még nagyobb fáradsággal leolvasható pályákból tudjuk meg csaknem mindazt, mit Egyptom miveltségéről megtudhatunk.

Egyptom harcziasága és katonai fejlettsége nem állott alsó fokon. Már említettük, hogy mintegy 400,000 harczost tartott fenn (Herodot szerint; Strabó kétannyit állit) 10 hadtestben, kik között az első szekérharczosokat is találjuk. *) A gyalogság kétféle volt: a nehéz gyalogság sisakot, pánczelt, és sorokban, tömegekben küzdött, vagy gerelyvető volt. Lándzsát, ak; nyilaik gerelyeik már viszhorapot (Osirisz) ábrázolták.

om története.

még ma, annyi kutatás után sem zefüggő egészet képezzen. Azokon igok a jelvi irás nyomain kibetűzni Egyptomról tudunk, a híres görög odorus Siculus, Strabo és nányaiból maradt ránk, kikhez az énész: Manethó adatai járulnak. rt nevű király, Ménesz előtt, Meroë lam létezett, mely 250 ezer harczost t. Úgy látszik, hogy Ozirisz, Am- öbbi istenei, ezen mesés tartomány e, Elefantine, Thiz és He-

ák voltak, melyekben két harczos állt: a bit a vivó elsőnek kellett védnie; néha a függesztettek s akkor kaszás szekereknek

ra k le a felső Egyiptomban, majd Memphisz közép Egyiptomban lett a birodalom központja, midőn a több fejedelemségre szakadt tartományokat végre Ménész, a legelső történelmileg ismeretes király egyesítette. Később a memphiszi királyok felső és alsó Egyiptomra egyaránt kiterjeszték hatalmukat s oly magasra emelték Egyiptom miveltségét, hogy a testvéreitől eladott József, ki ott kormányzói méltóságra emelkedett, már igen nagy miveltségről és előhaladottságról tanuskodik, Kr. e. a 18-ik században. Nem sokkal ez után arab beduinok*) törtek be Egyiptomba s az egyptieket Pelusiumnál megvervén és Memphiszt meghódítván, 500 évig uralkodtak pásztor királyok (hykszós) nevezete alatt Egyiptom felett. A benn szülött fejedelmek azonban nem szüntek meg harczolni az idegenekkel s Ménész után még 33 egyiptomi király számittatik fel, kik Thebéből lefelé tovább terjesztvén hódításaikat, végre visszafoglalták ősi hazájokat. Ezek közül II. Buzirisz Thébét, Uchoreusz Memphist alapítá, Osimandiasz pedig az első könyvtár alapját vetette meg a világon, e fölírással: »a lélek gyógyszere.« Mörisz a nagyszerű Mörisz-tónak volt alkotója, mely a Nil áradásának megakadályozására szolgált, hol elzárt, hol megeresztett zsilipjei által. A legkitünőbb uralkodókat azonban a 18-ik dynastia adá az Esasztridák személyeiben. Ezek közül Thutmosisz és Amenophisz az idegeneket szorították ki; első Rhamseusz a pompás medinet-abui palotát építteté: de legkitünőbb volt III. Rhamseusz vagy Szosztrisz, ki egy 600 ezer lovasból és 27 ezer harczy szekérből álló sereget állított fel, — ha a régi történészeknek hinni akarunk. E roppant sereggel leigázta Aethiopiát; aztán Ázsiába rohant át, hol Indiáig hatolt s a szktyákat visszaszorítván, Kolkhiszt és Thráciát meghódítá. De ez eredménytelen hódításoknál sokkal nagyobbá tette nevét az által, hogy Egyiptom földét földmivelés, öntöző csatornákkal hódítá meg népe számára; templomokat és közintézeteket emelt s biztos népszámlálás alapján vetette ki az adót: szóval ő lehetett az, ki Kr. e. a 14-ik században népét az idegen járom alól végkép fölmenté; Memphiszt csatornával kötötte össze a tengerrel s a korunkra maradt legnevezetesebb épületeknek alapját veté. Utánna fia IV. Rhamseusz majd Amasisz, a trójai háboru idejében pedig Proteusz és Remsesz uralkodnak. Az ezeket követő 7 nemzedék közt vannak a gizehi piramisok építői: Cheopsz,

---

*) Vagy valamely más közép-ázsiai néptörzs, mi valószínűbb.

Kephren és Mikerinosz. A 800-ik év körül a Meroéból származott Szabakó hódítja meg Egyptomot s ez után nem sokára Szedhosz a papi osztályból foglalja el a trónt, ki ellen a harczosok osztálya feltámadván, Szedhosz Szenakherib assyr királyt hívja segítségül, kinek serge azonban Jeruzsálem, alatt a zsidó történészek szerint Isten angyala által, Herodot szerint pedig az által, hogy az egerek ijaik hurjait elrágta, — vagy — mi még hihetőbb — a táborban föllépett dögvész, vagy pusztító szélvész által tönkretétetett. A 16-ik dynastia alatt még gyorsabbá lön Egyptom egységének föloszlása; mert a 12 kerület főnökeinek egyike Pszametich görögöket, phönikieket hívott segélyül s Egyptom mind jobban kezdette a külbefolyást érezni, míg végre a hatalmas persa hódító Kambysesz hozá át a suezi szoroson hatalmas fegyvereit.

Egyptom további története részint a nyugat-ázsiai népek, részint Görögország és Makedoniáéval olvad egybe: a többi afrikai részek pedig — bár az egyik Faraó, Nékó nevezetű, Afrikának tetemes részét megvizsgáltatja tengerészei által — északi part-tartományain kívül, az ó-korban csak mint mesék országa létezik.

Függelék a legrégibb népek történetéhez.

I. §. Történeti alapnézetek.

A világ s ezek között földünk régiségére nézve különböző nézetek, mondhatni iskolák alakultak. Általánosan ismeretes Mózes véleménye, mely szerint a világ a keresztyén idő számítás előtt mintegy négyezer év előtt jött létre. De bármily elmés, sőt bizonyos tekintetben lángészre mutató Mózes teremtetési összeállítása s bámulatra ragadja az embert magas képzelő ereje által: az általa fölvetett időtartam inkább csak az emberiség biztos történelmi tudatának, mint a föld létrejöttének felel meg. Alapjában Mózes vélete a legujabb tudományos nézetek után is igazoltnak látszik: mert akármily eltérők legyenek is a tudományos kutatók nézetei a világ és föld létrejöttének módozatait illetőleg: kettőt mindenesetre igazolnak: hogy a föld jelen alakját nagymérvű természeti forradalmaknak köszöni, s hogy terményei a legegyszerűbb és tökéletlenebb lényekből fejlődtek egyre magasabbakra és tökélyesebbekre.

A módozatot illetőleg, mely szerint a föld létrejött, két ellentétes iskola létezik: egyik, mely a föld külső felületén létező nagy eredményeket, ezek nagyságának megfelelő óriási forradalmaknak tulajdonítja; másik, melynek élén Elie de Beaumont áll, mely a föld kérgének lassan átalakulását s a hegyeknek lassu kiemelkedését ma is észlelhető adatokkal bizonyítja. Ugyancsak kétféle elmélet létezik a föld belső anyagának mibenlétére nézve is: a mennyiben a forradalmi iskola a föld szilárd kérgét, egész tömegéhez képest parányi vékonyságúnak s belső tömegét roppant hőségű olvadt anyagnak állítja; míg a másik ezen elméletet, mely a tűzokádók kitöréseiből vonatott le, csak a föld közvetlen kérgére szorítja. Az elsőre nézve nehézség nélkül elfogadhatjuk azon nem ellentétes középutat, mely szerint a földön — mint a többi égi testeken is, megszilárdulások első idejében — míg nagyobb szilárdságu kérgők a vizeknek a belső tűzzel érintkezését nagyobb mértékben teszi lehetővé, az átváltozást eszközlő forradalmak is nagyobbak voltak; mi által azonban a későbbi korban a lassu, fokozatos kiemelkedések, hol a tenger apadása, hol vulcanicus erők által s végre a szerves lények, különösen korállok működése által egyáltalán nincs kizárva. Egészen másképen áll a kérdés a

föld belső tömegét illetőleg, melyre nézve határozottan a z olvadt állapotban lételt kell elfogadnunk, miután arról mind a csillagászati észleletek — melyek úgy légnemű, mint folyó állapotban létező, sőt a benső tüzerő által szétrobbantott égitestekről (péld. az asteroidák) tanuskodnak —; mind az ásatag ős-állatok és növények egyenlősége hideg és meleg tájakon egyaránt, mely a föld belső melegének egykori nagyobb mértékét s a föld fokozatos kihűlését feltételezi; végre a földön még ma is létező több mint 160 működésben lévő vulcán egybefüggő működése bizonyítja.

A föld korát illetőleg már említettük Lyell elméletét, ki csak a Niagara léttartamát 40 ezer évre s a föld létkorát mintegy 100 ezerre teszi. Mint érdekest megemlíthetjük, hogy a kelet-indiaiak a négy életkor (arany, ezüst, réz és agyag) összes tartamát 4.000,320 évre, a görög Epigenes 22,000-re, az egyipti időszámítás 36,000-re teszik: de e mesés számításokat szakavatott tudósok Mózes 4 ezer évére szállítják alá; s a többek között Klaproth a tsinaiak történelmi tudatát 9, a japánokét 7, a georgiaiakát 3 századra szállítja le K. e. s az egyipti és görög számításokból csak 1700—1800 évet fogad el Krisztus előtt.

A rétegzeteket illetőleg, közmegállapodás, az azokban előforduló növény és állati maradványok szerint vonatnak el a következtetések, különösen az u. n. vezér kagylók nyomán; miután úgy tapasztaltatott, hogy ugyanazon természetű rétegzetekben, ugyanazon állati és növényi ép maradványok fordulnak elő t ö m e g e s e n, melyekből az előbbi, vagy utóbbi rétegekben hasonló tárgyak csak is sz ő r v á n y o s a n jönnek elő. Ezek alapján a földtan (geologia) kilencz csoportot és négy képződményt állapított meg, melyek felülről lefelé ekként következnek: n e g y e d i k k é p z ő d m é n y, mely az áradási és özönvizi csoportból áll; h a r m a d r e n d ű k é p z ő d m é n y, mely a molasse csoportnak felel meg s felső barna szenet, durva meszet és alsó barna szenet tartalmaz; m á s o d r e n d ű k é p z ő d m é n y, mely felülről lefelé a kréta, jura, trias és rézpala csoportokat foglalja magában; s végre e l s ő r e n d ű k é p z ő d m é n y, mely a kőszén, keselykő és pala csoportot tartalmazza. A tűz által létrejött képződményeket öt nagy csoportra osztják: a vulkáni csoportra, melyhez a láva-félék számíttatnak, a bazalt-csoportra, melyhez a bazaltphonolit és trachitok; a porfir csoportra, melyhez a porfir és melafir; a zöldkő csoportra, melyhez a zöldkő és serpentin s végre a granit-csoportra, melyhez a granit és syenit szoktak számíttatni. A víz által létrejött hegyeket anyaguk rétegzetessége s a bennük előjövő ép állati és növényi részek; a tűzképződményeket jegeczesen gyúrott anyagok s az ép, szerves lények hiánya jellegzik. A víz vagy áradmányi képletek azonban nem mindig terülnek el vízfektes (horizontalis) irányban, miután e helyzetökből nem egyszer vulcanicus kitörések s víz által eszközölt csuszamlások, vagy elferdítések által kimozdíttatnak.

2. §. Az emberi nem egysége, rokonsága és elterjedése.

Az emberi nem egysége mellett, mely természetesen egy központi eredetet föltételez, nevezetes érvek szólnak: ilyen először is a nyelvhasonlat, melynek kutatása ma már egy terjedelmes tudományágat: az összehasonlító nyelvészetet teremtette meg. Ismeretes Mózes hagyománya, mely a babiloni torony építéséről, annak Isten általi megszakításáról és az emberiségnek különböző irányokban szétszórásáról szól. E hagyománynak csakugyan megvan azon mély értelme, hogy feltéve az egy helyről származást: a nyelvek különféleségét — kétségtelenül az egymástól eltávozás s más más tárgyak és tüneményekkel érintkezésnek róhatjuk fel. Kétségtelenül feltűnő, hogy a legtávolabb eső európai és ázsiai nyelvekben a keletindiai ősz nyelvnek: a sanskritnak igen sok szótörzsére találunk. És bár azon reményről, hogy az emberiség ősz nyelvét, melyből mindannyi nyelv származott, feltalálhassuk, le kell ugyan mondanunk: de igen is föllelte a tudomány az ősz nyelv maradványait a sémi, hindu és óczeáni három nagy törzsben s az érintkezési pontok ezek között is kétségtelenül megtalálhatók. A rokonságot illetőleg többféle felosztás létezik s különösen két iskola áll szembe: egyik, mely a nyelvek rokonságát a szavakban, másik, mely a nyelvszerkezetben keresi; az elsőnek élén Klaproth és Remusat, az utóbbián Schlégel és Humboldt Vilmos állanak. Egyikét ezen felosztásoknak (Lesson szerint) itt közöljük: Az emberiség e szerint három főfajra oszlik: a fehér, vagy kaukázsi fajra, a sárga vagy mongolfajra, és fekete vagy melani fajra. Az elsőnek alágai: 1. az aram-ág (assyrok, chaldeaiak, arabok, phöníciaiak, zsidók, abissiniak stb.) 2. a hindu-german és pelasg-ág (celták, kantiberek, persák stb.) 3. a szittya-tatárág (szittyák, párthusok, törökök, finneket, magyarok stb.); s ennek egyik elágazása a maláji, a másik az óczeániai. A mongolfajágai: a mandzsú-ág, tsinai ág, magas-északi vagy eszkimó-ág (lappok, a samojédek, eszkimok stb.) 4. az amerikai ág, (perui vagy mexicói, araukani, pattagoni) 5. a mongol-pelasg vagy karolingi ág. A fekete fajágai az aethiopi, kaffer, hottentott, pápua, tasmáni és a két alfuru-ág.

Európa népeit nyelvi tekintetben öt nagy családra szokták felosztani: az ibercelt nyelvcsaládra, melynek nyelvei nagyrészt kihaltak, 2. a trák-pelasgra, vagy görög-latin nyelvek családjára, mely négy ágra: a trák-illir, a kihalt hetrusk, a pelasghellenre és olaszra osztatik, mely utóbbihoz a kihalt latin, római, olasz, franczia, portugál és oláh nyelvek számittatnak, 3 szor a német nyelvek családjára, mely ujra négy ágra oszlik; a tenton, szász, scandináv s angló-britt ágakra; 4-szer a szláv

nyelvek családjára, mely alá az orosz, illir, a cseh, lengyel is vendo-litván ágak soroztatnak s végre 5-ör a turáni nyelvek családjára, mely öt ágra oszlik: a finn, volgai, permi, magyar és hunn-ágakra.

A nyelvrokonságon kívül az emberi nem egysége mellett szólanak úgy a legrégibb, mint a legujabb népek hagyományai. Kelet-Ázsia népei a tsinaiak és japánok, valamint az amerikaiak is magukat nyugotról származtatják; Európa csaknem összes népei keletről; Afrika éjszaki telepei szintén keletről; az egyptiek keleti Afrikából s a kelet-afrikaiak Hindostánból. Mindezen nyomok tehát Közép-Ázsiára és pedig a Tsinától Kaukázusig nyúló térre utalnak, mint középpontra vissza.

Ismeretes az emberiségnek külalak szerinti ötös felosztása: a kaukázsi, mongol, amerikai vagy rézbőrű, malaji és néger törzsek szerint: de valamint a nyelvek különfélesége, úgy az alakzat sem bizonyít az emberinem egysége ellen, a mennyiben égalji viszonyok: táplálkozás, éltmód és különböző érintkezések ezen alaki különbségeket eléggé igazolják.

Hatalmas érvet képez az emberi nem egysége mellett az erkölcsi és vallásos fogalmaknak rokonsága, mondhatni azonossága is, melyeket csakis a különböző foku fejlődés és elhelyezkedés tartott meg alacsonyabb fokon, vagy emelt magasabb tökélyre.

Azon körülmény, hogy a föld szárazának nagy darabjait ropant tengerek választják el, mint például Amerikát és Ausztráliát a három régi világrésztől, — az egység ellen keveset bizonyít: először, mivel nem lehetlen, hogy az utolsó özönviz előtt azok még összefüggéssel birtak; s még kevésbé, hogy Amerika a közelfekvő éjszak-ázsiai részből, Ausztrália pedig a dél-ázsiai szigetekről nyerhette lakosait.

A miveltség elterjedése szintén nyújt némi támpontot az emberi nem egységére nézve; a mennyiben az építészeti szabályok és rendszerek, valamint a fegyverek és házi eszközök is egyenlő miveltségi fokon nagy rokonságot mutatnak föl. Azt találjuk, hogy például az egypti és indián több, a mexicói építészet szoros rokonságban tűnnek fel; s a görög oszloprendek alapformái ismét az egyptiben találhatók föl.

A közép-afrikai legműveletlenebb népek ép oly kunyhókat és czölöpfalvakat építenek, mint a minőket Európa őskori pogány népei. Az afrikai négerek fegyverei: könyilaik, kőbaltáik, dárdáik és szigonyaik az elcserélhetőségig hasonlóak az Európa őskori leleteiben találtakkal; a gabonaszemek megőrlésére, a tűz élesztésére, agyagmunkák készítésére stb. ugyanazon eszközöket használják.

Mindezek alapján bátran elfogadhatjuk azon véleményt, mely az emberi nemet egy törzsből származtatja oly helyen, mely megélhetését legjobban biztosítja.

3. §. A hinduk vallása és tudományos míveltsége.

A hinduk vallásos bölcselete a mily régi, ép oly magasztos is; csak az kár, hogy ezen bölcseletnek és erkölcstannak a gyakorlati élet nem felel meg; mi azt feltételezi, hogy India népei több század óta tudományos és erkölcsi hanyatlásban vannak.

Parabramáról, a mindenség kútfejéről egyik vallásos könyvük a következő képet adja: »Örök, mindenható lény, minden dolgok teremője, istenek istene, a világ fenntartója, ki nincs alávetve romlásnak s különbözik a mulandó dolgoktól.« Egy hymnuszban Isten ekkép szólal meg: »Én vagyok az, ki az istenek akaratába avatkozom, én tartom fenn a napot és az oczeánt, én vagyok a tudományok királynéja s első az istenek között.«

A lélek halhatatlanságáról egyetlen nép kebelében sem látunk oly mélyreható nyomokat; mert a hindu minden körülötte lévő lényben érző és hozzá hasonlólag lealázott lényt vél létezni, mint az eredendő bűn következményét.

Az eredeti vallás valószínűleg eleinte egy isten imádás volt; s nem valószínűtlen, hogy az isteni háromság, mely minden tagjában egyszersmind nő és férfi, különböző törzseknek, vagy rétegzeteknek egymás fölötti győzelmeiből származott.

Az isteni háromság (trimurti) a hindu mythológiában ekként van képzelgetve: Bráma az öröm és boldogság forrása; valójában csak ő létezik, az egész világegyetem tőle származik és minden hozzá tér vissza. A tiszta bramanizmus hosszas ideig tartotta fenn magát, midőn egy új áramlat s az erkölcsi elveknek elhanyaglása Siva tiszteletét tolta föl, mint az anyagiság istenét, ki a mythosz szerint az emberiséget valami özönvizeszerű csapástól mentette meg s ezért a népnek kedvencz istenévé lön. Mint teremő, kedvező jelvényekkel ábrázoltatik; mint romboló isten éles agyarakkal, szájából lángot okád, emberi koponyákból alkotott ékszerrel visel s mellette a bika helyett ilyenkor tigris áll. Kétségtelen, hogy Siva-ban a természeti erők teremő és romboló ereje ábrázoltatik.

Ez őrzőgő istentiszteletet Visnu-é váltotta fel, ki a hindu mythológiában a megváltót személyesíti s mint ilyen, többszörös változáson ment keresztül; mindannyiszor Brámától küldetvén el. Először mint roppant hal jelent meg, midőn az özönvizből a védákat kimenté; másodizben teknyős béka képében testesült meg; majd vadkanná változik, hogy az özönvizbe merülni akaró földet agyaraival kiemelje; ezután mint törpe, majd mint szegény bramin s végre mint Krisna-hős jelenik meg, mindannyiszor az emberi nem segélyére vagy boldogítására. Ez összeállításban némelyek a természet fejlődését ismerik fel; a mennyiben az isteni akarat előbb hal, majd hulló, később törpe s végre emberi alakban jelentkezik.

E három istenség összeolvadásából származott a hindu trimurti (Brama, Visnu, Siva) s a mythosz az elsőnek nejeül

Sarasvati-t, az ékesen szólás és széphangzás istennőjét; a másodiknak Lakmi-t, a földművelés istennőjét; s a harmadiknak Máját-t, vagy Prakriti-t, majd Parvatit, vagy Gangest adják nejeül. Paraszvati a görög Minervának, Lakmi Venusznak, Parvati Ceresznek felelnek meg; és sokan mind a név hasonlatosságból, mind pedig a vallásos fogalmakból a görög mythoszt a hinduból hozzák le.

A hindu mythosz szerint a föld akként ábrázoltatik, hogy azt egy teknős béka, a teknősbékát négy fehér elefánt s ezt az örök kígyó tartja; a föld ingását az elefántok megmozdulása okozza.

A főisteneken kívül, kikhez egy csomó másodrendű istenség soroztatik, mint a görög mythoszban, a hinduban is ezrekre megy a jó és rossz akaratu szellemek száma. A fennemlitett fő Isteneken kívül, sok volt nálók az oly istenség is, melyek közül némelyeket a persa, másokat a görög mythosszal találunk összevágóknak. Ilyen például Mithra (a perzsáknál Mitrász), s Bramának Saturanana (négyfejű Isten elnevezése), mely Saturnusra emlékeztett; Manu törvényhozó az egyiptomi Menesznak, a krétai Minósznak a lidusok Maneszenek, a germánok Manujának felel meg, kitől magukat származtaták; sőt valószínű, hogy a magyar »Manó« elnevezés is innen vette eredetét. A latin Diespiter! a hinduknál Divaspati; Hera = Vira (erős nő); Ares = Aras (Mars bolygó); Charisz = Cris (Venusz), Ceres = Kara (termesztő), Erósz = Varas (szerelem) stb.

A történészek vitatkoznak a felett, ha vajjon a görög mythosz származott-e a hinduból; vagy megfordítva a későbbi érintkezések vitték be e hasonlatot Híndosztánba: e vita azonban meddő s alkalmasint a nyelvhasonlatban keresheti egyik megoldását.

A braman vallás szent könyveit a Védák és Puránák képezik. A Védák négy könyvre oszlanak és többnyire könyörgések-ből állanak; előadásukra nézve különbözők: a Rigvéda versekben, a második folyó beszédben van írva; a harmadik pedig énekekbe volt foglalva. A Rigvéda 10 ezer pár rimes versből áll; s mindenik véda két részre oszlik, ima-hymnusrészre és vallás-erkölcsire, mely rendeleteket és dogmákat foglal magában. A braminok igen féltékenyen őrizték e könyveket idegen szemek elől: ennek daczára sikerült ezek egy részét Európába hozni, hol latinra fordítottak.

A Puránák a hinduk irodalmi gyűjteményének, mely a védákkal együtt hat csoportból áll, s melyek Sastráknak neveztetnek, öt utolsóit képezik s az összes hindu tudományt magokban foglalják. Így például a második sastra négy kötetében a gyógytan, zenészet, hadtudomány és 64 műipar elmélete foglaltatik.

Mindezen vallásos könyvek alapján különböző bölcsészeti iskolák jöttek létre, minők a Sankia-bölcsészet vagy a számok bölcsészete; a Niaja-bölcsészet, mely 525 elvmondatból (axioma) áll; a Vedanta-bölcsészet, mely Brama

vallásának dialecticai védelme s a Darma-sastra, mely a hinduknak erkölcsi bölcseletét foglalja magában. Ez utóbbi leginkább behagy tekinteni a hinduk bennső életébe. E törvények szerint boldogságra vezetnek: a szigorú ájtatosság, az érzelmek fedezése, Brama megismerése s a védák tanulmányozása. Ki csak érdekből tesz jót, nem jut el a legfőbb boldogsághoz; valódi halhatatlanságra csak az Istenségnek önfelédett tanulmánya vezet. A büntetés mindig a gonosz tettnek felel meg; ki testével vétkezik, halála után szelleme mozdulatlan lénybe megy át; a szóval vétkezőnek lelke állatokba költözik; a gondolatában bűnös, alacsonyabb emberi sorsra jut. A nők alárendeltségét a következőkben fejezi ki: míg leány függjön atyjától, mint nő férjétől, mint özvegy fiától; csak úgy üdvözl, a mint férjét tisztelte s másodszor férjhez mennie nem szabad.

4. §. A Budha-hit.

Említettük, hogy a szigorú kaszt-rendszert tartó és papi hatalmat biztosító bramanismust Sakia-Muni fellépése egy ízben csaknem megsemmisíté. Véres üldözéssel sikerült ugyan a braman vallásnak a Sakia-Muni által alapított Budha hitet kiszorítani: de ez democraticus elveivel mégis befolyással volt Hindosztánra s a szomszéd Tibetben és Ceylonban ütötte fel sátorát, honnan úgy Tsinát, mint Japánt, Hátsó-Indiát és a déli szigeteket szellemi hatalma alá hajtá.

Egy magyar utazó*) fedezte fel először e roppant Budha-gyűjteményt, mely 80 ezer fára vésett értekezésből áll s a Budha vallás összes dogmáit és bölcészetét magában foglalja; e gyűjtemény K a n d z s ú r nevet visel.

A Sakia-Muniról fenn lévő egyik legenda csaknem azonos Krisztus életével. E szerint Sakia-Muni szeplőtelen szüztől származott, mint csecsemő királyok által imadtaték, gyermekkorában bölcességével bámulatra ragadja az írástudókat, férfikorában pusztába vonul, hol megkísértetik az ördögtől, mely fölött azonban győzedelmeskedik. Majd tanítani kezd, de ellenségei halálra viszik, hol midőn lelkét kiadja, reng a föld és elsötétül az ég. E legenda azonban valószínűleg a keresztyén vallásból vététt át, mely a Budha vallással korán érintkezék.

Budha tanítását Magadában kezdette s hitének alapját az emberiség köznyomorában, az üdvösség utja kijelölésében s a kísértetek leküzdésében kereste. Szerinte a legfőbb értelmiségtől származott a teremő gondolat, mely lélekben s anyagban nyilvánult. A lélek erényben nyer kifejezést, melynek három foka: istenek, emberek és szellemekben nyilvánult. Az anyag szülöttje a vétek, melynek újból három foka, az állatok- daemonok- és ördögökben nyeri kifejezését. Erkölcsstanának öt főpontja: ne ölj se embert, se állatot;

*) Körösi Csoma Sándor.

ne lopj; ne hazudj; ne légy házasságtörő s ne igyál semmi részegítő italt. A tiz főbűn: gyilkolás, lopás, házasságtörés; hazugság, veszekedés, haszontalan beszéd, féktelen vágy, irigység, bálványozás. Fő erények: az önmegtagadás, alázatosság, önsanyargatás és felebaráti szeretet.

Budha fellépésének idejét a történészek különböző korszakokba helyezik; még pedig oly nagy különbséggel, hogy némelyek a Krisztus előtti 16-ik, — mások a 6-ik században jelzik működése kezdetét. Kétségtelen, hogy elterjedését részben demokrát irányzatának, részint pedig helyes erkölcsi elveinek köszönheté; csak az csodálatos, hogy mindezek daczára azon tartományokban, hol elterjedett, sem a kasztrendszer, sem a legbutább babonáságot ki nem tudta szorítani.

5. §. A hinduk irodalma és műveltsége.

Azok ellenében, kik a természet hatását az ember szellemi és anyagi átidomítására tagadni akarják, a leghatalmasabb érrrel szolgál a hindu irodalom. A Himmalaja egekbe nyuló bércei, az óriás folyamok; a természet három országában egyaránt föltűnő gazdagság, a hindu képzeletére, vallásos fogalmaira, építkezésére, művelődésére ép úgy reá nyomta óriási bélyegét, mint a régi Hellász mythoszában költészettében és műveltségében látjuk visszatükrözve Görögország örökké mosolygó kék egét, szabad és tiszta levegőjét.

Indiában három nyelv létezik: a szanszkrit, prakrit és hindostani nyelv, melyek közül az első már kihalt, a második kevésbé van divatban. A szanszkrit nyelv tökélyes formái, melyek szabályainak egyszerűségében, hangzatának változatosságában minden régi nyelvet felülmúl, teremtték meg azon nagyszerű költészetet, mely méreteit illetőleg minden mást fölülmúl; képzelet-gazdagságban és különbségben semmivel sem hasonlítható össze.

Különösen két hős költemény: a *Ramayana* és *Mahabaratata* azok, melyeket a hindu költészet elsőknek tart. Mindkettő Visnunak, mint isteni hősnek különböző kalandjait, küzdelmeit adja elő. A *Ramayanában* Visnu, mint Ráma győzedelmeskedik a gonoszok feje Ravan fölött. Szerzőjének Valmikit tartják.

A *Maha-barata* Visnu második megtestesülését adja elő Krishna név alatt s alapjában hasonlít a görögök Heraclesz mondájához. A *Maha-barata* 250,000 versben van írva s a fő cselekvényen kívül, temérdek epizodot foglal magában oly formán összefoglalva, mint azt az »Ezeregy éjszakában« látjuk.

Hogy ezen költemények nagy képzeleterejéről némi fogalmat szerezzünk, csupán egy részletet említünk meg a *Maha-baratából*. A vándor pandószok, Pándu király fiai, egy ellenséges király által megveretve, vitézség és nagylelkűség által a király kegyébe jutnak, ki országa felét a négy fiúnak átengedi. De tettét később megbánva, sakkjátékra hívja fel őket, oly feltétellel, hogyha vesztenek, 12 évig

visszavonulnak a hegyek közé. A hamisan játszó király ellenében a fiuk megvesztik a játszmát s eltávoznak. Tizenkét év múlva néptörzsszé szaporodva térnek vissza, de a király oly kegyetlenül bánik velök, hogy Visnu megszánván őket, Krizsna név alatt megtestesül. Már pólyáiban kigyókat, óriásokat öl meg; mint pásztor zenéjével megszelidíti a vadállatokat, megöl egy hétfejű óriást s oly kedvességre tesz szert a pandószok közt, hogy 16 ezer leány választja férjül. 18 napi óriási csatájába kerül, míg leveri az ellenséges király seregét s így megszabadítván a pandószokat, égbeszáll a világ-egyetem rendszerét igazgatni.

Kevésbé gazdag az indusok komoly tudományos irodalma: történetük mesékkel teljes, földrajzuk inkább képzelet, mint való; a természettudományokban tehető előhaladásukban pedig hagyományaik gátolták. Ugy látszik, legtöbbre vitték a matematikát, miután némelyek a tizedes rendszert tőlük származtatják, valamint a csillagászatot is, melyre nézve a hagyomány azt tartja, hogy az algebrát és trigonometriát ők alkalmazták először reá; őket tartják a sakkjáték és rongypapír felfedezőinek is.

De mindezeknél nagyobb bámulatot gerjesztenek ősrégi és minden képzeletet felülmuló építkezéseik által.

A hindu építkezés teljes mértékben megfelel a hindu költészetnek; méretei oly óriásiak, hogy az emberi ész megtéved létrejöttük kiszámításánál; de az eszményi szépség tökélyét épen nem hordja magán; e helyett a képzelet különczködéseinek enged helyet.

A hindu építészetben három korszakot szokás megkülönböztetni: a b a r l a n g - é p i t é s korszakát, a p a g o d á k korszakát és a közönséges r a k o t t m ű v e k é t.

Az elsőről nagyobb szerű só- vagy kőszénbányáink adhatnának némi fogalmat, ha meghagyott támoszlopaik roppant szorgalommal kifaragva és képekkel ékesítve lennének; a közbeneső roppant folyosók templomokká idomittatnának s az emberi mértéket többszörösen meghaladó négyfejű brámákkal, háromfejű trimurtikkal, vagy Visnu megtestesülésének különböző jeleneivel népesítenének meg. A mahabalipuri elefántai, ellorai és salsettei b a r l a n g t e m p l o m o k ezen építészeti kor nagyszerű tanujelei. Legbámulatosabbnak az ellorai barlangvárost állítják, mely egy vörös gránit hegységben több, mint 6 mértföldnyi területet foglal el. Ebben egymás fölött és egymás mellett számtalan templom, ut, hid, kápolna, terem, óriási szobrok, csarnokok valóságos labirinthot képeznek; minden Istenségnek van benne legalább egy temploma, — csupán Sivának husz. S mindez egy hosszú sor, irtóztató nagyságu elefánton nyugszik. Ez építmények oszlopai roppant tömörek, aránylag alacsonyak, rajtok a váluzásnak, sőt még a korinthusz oszlopféhez hasonló diszítésnek is nyomaira találunk.

A második korszakot a pagoda-építészet képezi, mely már nem barlangokat és a hegyeket váj ki, hanem magokat a hegyek egyes

részeit, kőszikláit idomitja át óriási tornyokká és templomokká vagy piramisokká; belül kívájján s kívül a képzelet legcsodásabb alakzataival felékesítvén. A benaresi dsaggernati trippetári stb. építkezések ezen építésmód mintái.

A harmadik építésmódhoz tartozik a tandsári piramis 16 emelettel, melynek homlokzatát mumiák, 8 ökör s egy góth modoru ablak-rózsa ékitik. A példány-pagoda Salembrumban van, melynek építési kora állítólag 4000 éves s melléképületeivel egész várost képez.

A mi az isteni tiszteletet illeti, kiállítási pompára és az önfeláldozás minden nemeire nézve a bramán és budha vallás minden mást fölülmul. A bálványok szekerei ünnepélyek alkalmával a hívők által vonatva hordoztatnak körül s nem egy tulbuzgó e szekerek alá veti magát, hogy teste szétzuzassék; a rózsza-ünnepeken akadnak áhitatoskodók, kik lapoczkáik alá akasztott vas horgokkal forgattatják, magokat körül egy kutyám forma alkotmányon s az ujjongó néptömeg közé e közben rózsákat szórnak. A vezeklésnek és önsanyargatásnak minden neme divatos náluk; van, ki roppant súlyokat akaszt nyakába, vagy kalódába záratja magát; sok nő akad még ma is, ki férje holttestének elégetésekor annak máglyája lángjai közé rohan

6. §. A hinduk politikai története.

Oly népnél, melynek felfogásában a képzelet annyira nagy szerepet játszik, kevés súlyt fektethetünk a régi történeti előadásokra. Említettük volt már, hogy a hinduk 12 ezer évet számitanak az isteni — és 4 millió 320 ezeret az emberi események idejére. E képzeleti különbséggel szemben keresztyén írók sohasem mernek a Mózes 4 ezer évén tulmenni, — mit bátran a másik, bár nem oly nagy tulzásnak vehetünk. Mózes kétségkívül jóval megbízhatóbb minden más történeti kutfőnél, s kétségtelen, sőt bebizonyított tény, hogy mindazt, mit személyesen tapasztalhatott, a leghivebben irta meg: de a világ teremtéséről szóló hagyományok a zsidó népnél is csak hagyományi és nem történeti beccsel bírók s a történelmi kutatást nem korlátozhatják.

Ugyanez áll a vallásos fogalmak atyafiságát illetőleg is; mert semmi szégyenére nem válik sem a zsidó, sem a keresztyén kijelentett vallásnak, hogy fogalmait régibb népektől elfogadott józan elvekre támasztá: annyival kevésbé, mivel épen Mózes könyvci a zsidókat is keletről származtatják s főleg, mivel Jézus szelid vallásának nem annyira dogmatikai, mint erkölcsi elvei azok, melyek minden más fölé emelik.

Bentley a hinduk aranykorát 3100-ban, ezüst korát 2200-ban, rézkorát 1400-ban s a vaskort az 100-adik évben kezdi. Mindezekben semmi beccses nem foglaltatik a történetre nézve; s az első

nagyszerű cselekvény kétségtelenül a budha-vallás föllépte, mely Hindosztan politikai szerkezetét megalapítja.

A hindu radzsák vagy császárok nem a papi, hanem a ksatria katonai osztályból választottak, de az első befolyása még magános életökben is érvényesíté magát: napi életrendjük meg volt szabva s házi braminok még életüket s alvásukat is szabályozta. Különben a király hatalma korlátlan volt: mint a hadsereg feje, háborút izenhetett s békét köthetett; a portékák árát megszabhatta s a jövedelem egy negyedéig adót vethetett ki népeire. Az igazságszolgáltatás feje is a király, de azt a braminok közbenjárásával gyakorolja. Hatalmát azonban a papokon kívül egy hűbéresnek tekinthető osztály is korlátozza s a végrehajtó hatalmat 6 egymásföle helyezett hivatali osztály kezeli, melynek mindenike föltétlen engedelmességgel hódol a közvetlen felette állónak.

7. §. Tsina és Japán politikai története.

Tsina történetét öt főkorszakra szokták fölosztani: és pedig a mesék korszakára, kezdettől Jaó patriarcha-király korszakáig; (2357-ig Kr. e.) a történeti mondák korszakára Jaótól Kong-futséig (2357—552 Kr. e.); a régi korszakra (Kr. e. 552 Kr. u. 618-ig); a teljes fölvirágzás korára (618—1644-ig) s végre az ujkorra, mely 1644-től máig jó le.

Az első két korszak alig rejt magában történelmileg tanulságost. A harmadikban azonban már érdekes állami átidomításokra találunk. E kor kezdetén az egész mennyei birodalom földe nagy fáradalmon megy keresztül. Kong-futse tanai erős küzdelem után érvényre vergődnek; s a hűbéres dynasta-családok küzdelméből erős monarchia magasul ki, mely a Tsin-, Han-, Tzin-, Song-, Tsi-Leong és Sun uralkodó házakban a leghatalmasabb uralkodókat adja, a tatárokkal folytonos küzdelmekben megerősödött nemzetnek. E jöllét és hatalom még nagyobb emelkedésre jut a következő korszakban, midőn sikerül a mongolok teljes kiszorítása; de az újabb korban, mely a Tai-tsing dynastiával kezdődik, a mandsuk kerekednek felül s az angolokkal folytatott mákony-háboru a mennyei birodalom tekintélyét mélyen alászállítja.

Japán megbízható története nem képes 1199-en Kr. e. fölül menni, midőn Joritomó királyi uralkodón kívül, kitűnnek még Nobunaga (1533—1582) a hűbérherczegségek meghódítója, Hadlyoschi a keresztyénség üldözője stb.

8. §. A zsidók vallása és műveltsége.

Az említett népeken kívül, csak a zsidók és az egyiptiek azok, kik érdekeltségünket nagyobb mértékben felköltik; az első, mivel

a keresztyén hitnek és erkölcstannak bölcsőjéül szolgáltak; az utóbbiak azon közvetlen összeköttetésnél fogva, melyben az összes ó-világgal voltak s mely által ugy a tudományos, mint művészeti fejlődést a görög és sémi nemzetek által Európával közvetíték.

A zsidó vallásnak két nagyszerű előnye van minden más ázsiai vallás fölött: egyik egyszerű tisztasága, mely tanait a legkorlátoltabb elmetehetséggel is felfoghatóvá teszi; a másik erkölcstanának fennsége, mely nemcsak hirdeti az emberi egyenlőséget, mint a budha-vallás, hanem képes azt meg is valósítani. Szóval bár meglehet, sőt valószínű, hogy Mózes vallása birt más, talán régibb népektől átvett alapokkal; de a leghatározottabb lépcsőzetül és áthidalásul szolgál a bálványozástól a keresztyén valláshoz. De még más érdemei is vannak Mózes vallásának: ilyen például az isteni közvetlenség hite, mely kétségtelenül nagy erkölcsi hatást gyakorolhatott a zsidókra, azon szigorú törvények mellett, melyek a tiz parancsolatban nyertek kifejezést. Az emberi nem egységének hite egyenlően hathatott politikailag demokrat irányban, mint társadalmilag a felebaráti szeretet elvé-
nél fogva. Még nagyobb előnye feküdt abban, hogy a vallás folytonos előhalladását és reformját nem zárta ki; sőt a próféták hosszú során folyton emelkedett és tisztult az ősvallás Krisztusig, ki azt az emberszeretetet legmagasab színvonalára emelte föl. Ábrahám még saját fiát is fel akarja áldozni; Salamon király ezreit hozza áldozatul a barmoknak, de már Ezsaia Isten nevében ekként kiált fel; mire nekem a ti áldozataitok sokasága? A jó illattétel utálatosság előttem; az ünnepeket meguntam. Vegyétek el gondolataitok romlottságát szemeim elől; szünjete meg gonoszul cselekedni, tanuljatok jót tenni, keressétek az igaz ítéletet, segítsétek az elnyomottat, tegyetek igaz ítéletet az árvának s gyámolítsátok az özvegyeket. « Krisztusnak pedig már csak két fő hitelve van: »tiszteld az Istent s szeresd felebarátodat, mint önmagadat «

A mi a zsidók isteni tiszteletét illeti, azok a valláson kívül mindig politikai jelentőséggel is bírtak; és ha van valami, mit a zsidó hitelvekben kárhoztatni lehet s a mihez képest Krisztus vallása nagyszerű haladást képez, ez épen a kizárólagosságban fekszik. Jehova nekik kizárólagos istenök, ki őket kihozta Egyiptomnak földéről, a szolgaságnak házából.

Állam-szervezet tekintetében is összevegyülnek a zsidóknál a vallásos intézmények a politikaiakkal, — kivált a legrégibb időben. A főpap egyszersmind pátriarchája, főbirája és közigazgatási közege a népnek, kinek ítélete élet és halál felett végérvényes és felebbezhetlen. Prófétáik párt- és legtöbbször hadvezérek is egyszersmind, kik a nemzet összes szellemi életének hangadói és vezérlői.

A mi tisztán politikai életüket illeti: Saulig, az első királyig a 12 nemzet törzsfőnökei által kormányoztatnak; ezek képezik a vének tanácsát, melyet különösen a papi osztály — Lévi

utódai — befolyásolnak. A királyok alatt megerősödik ugyan a monarchicus elv; de soha sem annyira, hogy a próféták befolyása csökkenjen. Befolyása van a népnek is, mely fontosabb állami cselekményeknél mindig képviselve van s az írott törvényekre oltár előtt esküszik meg. Királlyá választhatták azt, kit akartak, de csak a nemzet kebeléből s ez köteles volt az írott törvényeket egy példányban sajátkezüleg írni le; maga számára nagy kincseket gyűjtenie, vagy tulságosan fényes udvart tartania nem volt szabad, nehogy saját népét rabigába hajtsa. Alkotmányos volt tehát és pedig részben népképviseleti alapon a zsidók kormányzata, s igaz, hogy hatalmas királyok, mint Dávid és Salamon, a törvények korlátait áthágták, de soha sem büntetlenül.

Igazságszolgáltatásuk a megtorlás (jus talionis) elvén alapult s a büntetések különösen honárulást, bálványozást, esküszegést illetőleg igen szigorúak voltak; melyek között a megvesszőzést, megkövezést, halál büntetést, forró vízben főzést, megvakítást, s néha ketté-fürészelést menthető gyarlóságok esetében is alkalmazva látjuk. Az igazságszolgáltatást a nemzet vénei nyílt helyeken, leginkább a város kapui előtt gyakorolták s mindannyi felett egy főbíró állt, ki nem egyszer a papi ítélő-székek, hova a felebbezés történt, szintén elnöke volt. Az ítéletek tulszigorát az által igyekeztek korlátozni, hogy a bírónak egyszersmind az ítélet végrehajtásában is első sorban kellett résztvennie; például a megkövezésnél az első követ a bírónak kellett az elítéltre dobnia. Ezért mondja Krisztus a hibát követett nő esetében, hogy: »ki büntelenebb a vádlottnál, az dobja az első követ reá.« Halálos ítéleteknél a bírák többször összejöttek a dolog bővebb megfontolása végett s kettenként újra megvitatták a dolgot; ítéletét a fölmentő nem vonhatta vissza, az elítélő igen. A menedék-jog is gyakorlatban volt náluk, különösen a nem szándékos gyilkosság eseteiben; a menjog helyéül több város jelöltetett ki. Elkövetett nagy bűnökért nemcsak az egyén, hanem a törzs is felelős volt.

Közgazdasági szerkezetük is figyelemre méltó: a mennyiben előnyösen üt el a többi keleti népekétől. A törzsvagyonnak nem volt szabad elidegenítenie s a főfigyelem kivált a családot illette, melynek vagyonossága fenntartásáról az 50-es évek jubileumai gondoskodtak, midőn az eladott, vagy elzálogosított vagyon a családhoz visszakerült. Ez egyfelől gátul szolgált a vagyon tulságos felhalmozásának; másfelől az elszegényedésnek (pauperismus), melyet a zsidó népvallásban gyökerező felebaráti szeretet még ma, elzüllött állapotában sem enged meg. Földeit a törzsfőnöktől a legszegényebbekig mindenki maga mivélé s barmait maga legeltette. Józan gazdasági felfogásra mutat, hogy a föld termő képességének fenntartására minden 7-ik évben paragon kellett a szántóföldeket hagyni, midőn a 6 év alatt meggyűjtött és 3 évre elegendő közraktárakból láttatott el a nemzet szükséglete.

Van nyoma a váltó-gazdaságnak is; a mennyiben törvény tiltotta háromszor vetni be a földet ugyanazon maggal; a fa gyümölcsét 5 éves kora előtt leszedni s az első szülött harmot munkára használni nem volt szabad.

9. §. A zsidók irodalmi míveltsége.

Különösen irodalmi míveltség tekintetében a zsidó nép minden egykoru társát fölülmulta; fölül kivált eme míveltség erkölcsi és nemzeti irányzatánál fogva. **M ó z e s** ben oly történelem-író mutat fel a zsidó nép, kivel egyetlen kortársa sem hasonlítható össze. Magas látkör, igazságon alapuló erős és mély meggyőződés jellemzik Mózes történetírását, mely ritkán téved el a képzelet véleteiben s az Istennel közvetlen érintkezés és nemzete jövője egy percze sem engedik őt kiszabott helyes irányától eltérni. Őt könyvet hagyott reánk, melynek elseje a teremtésről, másodika az Egyiptomból való kijövetelről, harmadika a lévitákról, negyedike a népszámlálásról szól, az utolsó pedig nemzetének törvényeit foglalja egybe. E szerint Mózes nemcsak történet író, hanem egyszersmind törzényhozója is a zsidó nemzetnek. **J ó z s u e** és a **b i r á k** könyve hasonlóan történeti adatokat és törvényeket foglal magában, valamint a **b i r á k**é is; **S á m u e l** és a **k i r á l y o k** könyvei folytatását képezik a zsidók történetének; de már nem emelkednek Mózes magaslatára; s ugyanezt mondhatjuk a krónikák két könyvéről is. **R ú t h a s s z o n y** története egy érdekes epizód, mely a zsidók polgári életét világosítja meg. **E s d r a** és **N e h e m i a** a korukbeli hanyatló zsidó történetet irták meg; míg, **J ó b** története egy szerencsétlen ember megható tragoediája, mely azonban tanulságára nézve a görög fatalistakén, sőt Schakespeare Lear-királyáén is felül áll; a mennyiben nem kétségbeesésre, hanem épen az isteni akaratban megnyugvásra és a szenvedések által felmagasztaltatásra utal. **E s z t e r** könyve egy érdekes beszélt képez, melyben egy szerény leány szépsége és jósága által Ahasver királyt megnyervén, elnyomott és kiirtani szándékolt nemzetének szabadságot és boldogságot szerez. E megszabadítás emlékére ünneplik a zsidók a »purim-« ünnepet. **D á v i d** király **z s o l t á r a i** magasztos szépségökben és az érzelmek mélységében mindazt fölülmulják, mit a világ-irodalom e tekintetben felmutatni birt. Hívebben jellemezni a zsidó nép felfogását és vallásos érzelmei mélységét semmi más eszköz által nem lehetne: most a boldogság szendergésében nyugvó idyl az, midőn a lélek és test teljes nyugalomával enékli: »az Úr én nekem őriző pásztorom, azért semmiben meg nem fogyatkozom;« »Ha a halál árnyékában járnék is, de nem félnék még ő sötét völgyén is,«

»mert mindenütt jelen vagy te én velem,« majd esdeklő hangon s a kétségbeesés sikoltásával kiált fel nemzetéért;

»Haragodnak nagy voltában megindulván,
ne feddj meg uram engem!
Busult gerjedezésedben, rám tekintvén
ne büntess meg Istenem.«

Majd mély hálával, ünnepélyesség hangján ecseteli az izrael Istenének hatalmát, felkiáltva:

a Sionnak hegyén Ur Isten
tiéd a dicséret! vagy
Örvendj egész föld az Istennek
és énekelj szép zengéssel!

minő mélységgel fejezi ki az Istennel közvetlen társalgás kívánságát a 42-ik zsoltárban s mily felséges kifejezést nyer a vallásos buzgóság a 9-ik zsoltárban.«

»Tebenned biztunk eleitől fogva;
Uram téged tartottunk hajlékunknak,
Mikor még semmi hegyek nem voltak
Hogy még sem ég, sem föld nem volt formálva.

Az ember látni véli, midőn a ruháját megtépett és fejére hamut hintett költő-király porba omlik az Ur oltára előtt s nemzete összes kétségbeesett fájdalomával kiált fel:

»Öröködbe Uram pogányok jöttek
és szent templomodat megfertőztették.

Dávidnak irodalmi tekintetben is méltó utódja Salamon király, ki a héber bölcsészet összes axiomáit szedte össze példabeszédeiben, míg az énekek énekében a lyrai költészet csodás szépségét hagyta reánk.

»Mint a lilium a tövisek között
olyan az én mátkám a leányok között;
a te szemeid olyanok, mint a galambok szemei
s mind a veres czérna a te ajakaid;
és a beszéded ékes, mint a pomagránátnak darabja;
mindenestől szép vagy én mátkám, —
és semmi szeplő nincsen te benned,« — mondja a vőlegény.

»Az én szerelmesem fehér és piros tiz ezernél is szebb; az ő feje, mint a választott, megtisztított arany. Fodor haja fekete, mint a hollónak szárnya; az ő szemei, mint a vízfolyás mellett lévő galambok szemei; az ő orczái hasonlatosak a drága füveknek tábláihoz stb.

A proféták, különösen Jeremia, mély és magasztos, vallásos és hazafias érzelmek által tűnnek ki; nemzetöknek jósai, történetirói, bírái és vezérei egy személyben. Az evangelisták közül (Máté, Márk, Lukács, János.) Máté egyszerű tisztasága által, Lukács és János magasabb világnézetök által tűnnek ki; Péter és Pál apostolok levelei pedig azon hatalmas erélyről s buzgalomról

nyujtanak fogalmat, mely nélkül a keresztyén vallásnak oly villámszerű gyorsasággal elterjedése lehetlen lesz vala.

J é z u s K r i s z t u s írásban semmit sem hagyott reánk s mindazt, mit életéről s erkölcsi magasztosságban mindent fölülmuló beszédeiről tudunk, az evangelistáknak köszönhetjük. Az evangéliumok csodás aranykorba helyeznek át, hol az egyszerű názáreti halász-nép megfelelkezve minden földről s vagyonát egymás között megosztva, követi nagy M e s t e r é t, ki holdvilágos éjen, a csendes tó vize felett lebegő halász bárkákon vagy a természet minden szépségeivel felruházott hegyek ormán adja át felséges tanait a férfiak, nők és gyermekekből álló csoportnak, kik szent áhitattal függnék minden szaván. Jézus beszédei, melyeket ily alkalmakkor mondott, a legmagasztosabb fölfogás isteni erejét egyesítik a legvonzóbb természeti költészettel, melyből hasonlatait legtöbbször veszi. Olvasván e beszédeket, melyek minden tétele a mily átlátzóan tiszta erkölcsileg, époly magasztos is: könnyű felfognunk, miként történhetett, hogy a romlatlan keblű pásztor- és halásznép, mely azt egyszeri hallásra felfogta és szent ereklyeként őrzé, miként volt képes lerázni magáról a földiek sarát s miként tudott annyira fölemelkedni, hogy e tanok birtokában, hivatva érezze magát vándorbotot véve, hirdetni Mestere dicsőségét s felséges tudományát, győzedelmeskedve úgy saját hazája, mint az idegen föld mesterként bölcsészete minden mesterfogása fölött. Jézus hegyi beszédén kívül, mely nemcsak az összes keresztyén, hanem az egész világ mult, jelen és jövő erkölcsstanát magában foglalja, legmagasabban látszik állani Krisztus eszményi fennsége Máté evangéliuma 17—18. részében; az elsőben a Krisztus átszellemülése van ábrázolva, a másodikban egy csomó legfelségesebb példázata foglalatik: »Azon órában menének Ő hozzá a tanítványok, ezt mondván: Kicsoda nagyobb a mennyeknek országában? És mikor egy kis gyermeket szólított volna elő Jézus, állitá azt ő eleikbe és monda: Bizony mondom nektek, ha meg nem tértek és olyanok nem lesztek, mint a kis gyermekek, semmiképen nem mentek be a mennyek országába. Valaki azért megalázza magát, mint e kis gyermek, — az a mennyek országában legnagyobb; és valaki egy ilyen gyermeknek gondját felveszi az én nevemben, nekem veszi fel gondomat«. Később a 21-ik versben: »Akkor hozzá menván Péter, monda: »Uram, megbocsássak-e az én atyámfiának, valamennyiszer ellenem vétkezik? Megbocsássak-e h é t s z e r? Monda neki Jézus: Nem mondom néked, hogy hétszer csak, hanem hetvenhét-szer is.« És itt következik példázat a királyról és annak elbocsátott adósáról, ki a maga kisebb adósával gonoszul bánván, visszavitetik és a királytól elítéltetik. Valóban Jézus nem ok nélkül hivatkozott a gyermekekre, mert tanai, bizonyítékai és használt képei olyanok, hogy azokat a gyermek is megérti s a legönhittebb tudós is kénytelen előttük meghajolni.

A héber költészet formát illetőleg nem vette ugyan fel sem az időmértéket, sem a rimet: de meg volt szépsége és költői hatása a párhuzamosságban, mely vagy a gondolatok egyöntetűségében és egyenlő kifejezésében, vagy az ellentétben feküdt. A nemzeti költemények és himnuszok, zsoltárok énekeltetni szoktak; és pedig nagyszerű karokban, az egész nép által, mely két óriási karra szokott felosztatni. Az ének művészete legnagyobb tökélyre Dávid alatt fejlett, midőn nem egyszer történt, hogy a nagy ünnepekre felgyült Izrael népének fele az Ebal — másik fele a Garizimhegyére gyült fel s ez óriási tömegek egyike a Jordánon innen a himnuszt énekelte: míg a másik az ahoz tartozó refraint hangoztatá át a Jordán tulsó oldaláról. Oly nagyszerű nemzeti ünnepély lehetett ez, melyhez hasonlót más nemzetek példája fel nem mutat.

10. §. A zsidók története.

A zsidók sajátképi története az »igéret földének« elfoglalása után kezdődik, melynek területén a 12 nemzetség megtelepedvén, egymástól független törzseket alkottak, melyek azonban együttesen köztársasági szövetséget képeztek. A törzsek egysége a főbíró személyében volt egyesítve: de ez elég laza összefüggést képezett; mi abban boszulta meg magát, hogy az egyes törzseket hol ez, hol ama szomszédnép elnyomta és sanyargatá. Egy ily alkalommal, midőn Zabin, eskoni király az egyik törzsre reátört: egy fennkölt szellemű zsidóhölgy, D e b o r a h hatalmas énekével felköltötte a nemzeti közérzületet, mely G e d e o n b a n (1349. Kr. e.) nyert kifejezést, ki mint vezér az idegen jármot népéről lerázta s a birói hatalmat egyszersmind fejedelmi és hadvezéri hatalommal egyesíté. Utánna a birák hosszú sora következett a derék S á m u e l i g, kit a sokféle hánykódást megunt nép arra kényszerített, hogy jóslata ellenére, S a u l személyében valódi királyt kenjen fel. S a u l egy ideig megfelelt a benne vetett bizalomnak. Mint hadvezér legyőzte nemzete elleneit és Zsidóországot egész az Eufrátig terjesztette ki: de később megunván a papi ellenőrzést, Sámuelet háttérbe kívánta szorítani s az áldozatot a főpap helyett maga teljesíté. A megsértett Sámuel haragjában a hős pásztort D á v i d o t, Góliáth legyőzőjét kente föl királylyá, ki magának Saulnak is kegyében volt jó darabig, míg annak népszerűsége veszélyesnek nem kezdett előtte feltűnni, midőn aztán lesei elől amaz kénytelen volt elmenekülni: de a király a filisteusok elleni harczban fiával Jonathással együtt elesett s Dávid bujdosásából mint izrael legnépszerűbb királya tért vissza, kiről népe azt énekelte, hogy Saul ezret ölt meg a haza ellenségeiből, de Dávid tiz ezeret. D á v i d alatt emelkedett fel Izrael országa mind terjedelem, mind nemzeti egység tekintetében a legmagasb polczra; összekötve Jehova tisztelete által, melyen

kivül semmi más vallást nem engedett országában elterjedni. Meghódította Szidóniát és Idumaeát s uralmát az Eufratestől a Vöröstenengerig, Phönicziától az Arab-tengerig terjeszté; kikötőket épített és foglalt el s oly nagyszerű kereskedést indított meg, hogy midőn 90 éves korában fiai lázadása fölötti bánatában meghalt, magában az állami kincstárban többet hagyott 100 millió forint értékű arannyal. Csodálatos, hogy a zsidó próféták az ország sok elleneit megölt Dávidot, mint »véres kezűt«, eltilták a templom építésétől s fiának, a pompa kedvelő Salamonnak, ki bátyja Adunia megölésével kezdette uralmát, meg lőn az engedve. Salamon inkább békés úton terjeszté hatalmát, a közel tartományok kereskedelmét hazájában egyesítvén, melynek központjaiul az általa épített Balbek és Palmira városokat jelölte ki. Tartományait helytartóságokra osztotta fel s a felvirágzott kereskedelem által akkora jólétre emelte országát, hogy annak évi bevételei mai pénzszámítás szerint mintegy 46 millió frankot tettek ki. Atyja hátrahagyott kincseiből arannyal gazdagon bevont czéder fából építé meg a nemzeti közóhajtás által rég követelt templomot, melyben a frigyláda, a zsidó nép nemzeti ereklyéje bámulatos fénynyel állittatott fel. Ez időtől kezdve ez képezé Zsidóország központját: itt mutattatott be az áldozat Jehovának; itt őriztetett a törvények gyűjteménye s itt egyesült Izrael egész népe a nagy vallásos ünnepélyek alkalmával. Vénségére azonban Salamon is elbizottá lőn kincsei birtokában; megtűrte országában az idegen bálványokat s maga körül erköcs-telen udvart alakított; mely tényei által a nép szeretetét veszté el s még életében az idegen népek lázadását idézte fel. A nagy veszély halálakor (962-ben Kr. e.) következett be, midőn fia Roboám mellett a 12 törzsből csak kettő maradt; a más tiz törzs Jeroboámot, Nábátnak Egyiptomban nevelt fiát választotta, ki az adók alábbszállítását ígérte.

Izrael királyai közül Jeroboám után, ki fővárossá Siche-met tette, fia Nadab következett, ki testörségének kapitánya által gyilkoltatott meg; a gyilkos Baaza után Elát, majd Amri következett; ki után ennek fia Acháb nyerte el a trónt, ki a sidoni király leányát Jezabelt vévén nőül, Phönike bálványait hozta be annak erkölcsi romlottságával együtt. A gonosz Jezabel halálra íteltette a szegény Nabót, ki kised szőlőkertjét nem akarta a királyi udvar nagyobbítására átengedni, mire Illés megjóslá, hogy ugyanott, hol Nábot vérét az ebek felnyalták, ugyanazt teendik Achab vérével is. E jóslat borzasztóan teljesedett be, mert Achab fia Ochosiás és testvére Jorám után, ki Bál tisztelete helyett az Egyptomi vallást (aranyhorju) hozta be, az utóbbinak gyilkosa Jehu következett, ki az Achab családot kiirtotta. Jehu utóda Joás s ezé II-ik Jeroboám lőn, ki Izrael elfoglalt tartományait visszaszerezte; ennek fia: Zachariásban e törzs is kiveszett s egy hosszú zavar állott be, mely alatt a régi hit és erkölcs-

nek minden nyoma kiveszett; az egykori harczos nép elpuhulva könnyü zsákmányává lön a hatalmas assyr uralkodoknak, kik előbb adózóikká tették a zsidó népet: később pedig az utolsó király **Ózeás** alatt, ki Egyptomhoz folyamodott segélyért, a hódító **Salmanassár** Izrael királyát és összes népét rabszolgaságra hurczoltatá. (718. Kr. e.)

Ugyanezen idő alatt **Judeában** 20 király uralkodott, de folyton hanyatló hatalommal, mely magát sem kiinn, sem benn nem vala képes érvényesíteni. A legderekabb közülök **Jozsáfát**, a zsidó isteni tisztelet helyreállítója. **Tóbiás** népe vigasztalója azon időben, midőn a hódító assyr király **Senakherib** a zsidókat kegyetlenül sanyargatja. **Manasses** assyriai fogsága alatt szabadítja meg szülővárosát **Bethuliát** **Judit** az által, hogy az assyr vezért **Holof-rnest** álmában megöli. **Jechoniás** volt **Judaea** utolsó királya, kit mint adótmegtagadó hűbérest, népével együtt **Azsia** belsejébe hurczoltat **Nabukadnezar**. (587. Kr. e.) Az így elhurczolt judaeaiakból némelyek a georgiaiakat, mások a spanyol zsidókat származtatják. Fogságuk alatt **Ezsaiás**, **Jeremiás**, különösen **Dániel** próféta tűnnek ki, mint népeik vigasztalói és a közszellem fenntartói. De valódi önállóságra kiszabadulásuk után sem emelkedtek s előbb makedon-, majd római fegyvereknek hódoltak meg.

II. §. Jézus Krisztus.

Jézus Krisztus **Augusztus** uralkodása alatt **Róma** építése után a 750-ik esztendő körül született, s **Palesztina** egyik legszebb tartományában **Galileában**, névszerint **Názáretben**, — mely természeti szépségeit maig megtartá — növelkedett fel. Atyja szegény ács-mester s terjedelmes családja jóllétnek ugyan nem örvendett a mai fogalmak szerint, de beérte azzal, a mit kézi munkája után szerezhethett.

A nép, mely körülvette, vegyes eredetű, kevésse meglegedő, többnyire halászokból állott; oly élelemmód, mely barátságos összejövetelekre, eszmeközlésre és contemplatiókra felette alkalmas.

A vidék és természet szépsége, mely a **Názáret** feletti magaslatról ma is elbájolja az utazót, s mely a keleti nyelven kívül, főtenyezője lehetett **Jézusnak** természetből vett hasonlatai gazdagságára, csak fokozhatta a hajlamot önmagába mélyedésre s azon szabadulási vágy és remény, s szabadítási ösztön emelkedésére, melyek **Jézust** oly roppant gazdagságával látták el a szivből jövő kifejezéseknek, oly könnyen ragadhaták egy szebb és jobb világ ábrándos képzeletébe; s végre hajlamot, mondhatnók ösztönt szültek benne, hogy eszméit saját vére feláldozásával pecsételje meg. Környezetének vegyes eredete és igénytelensége szintén befolyhattak azon

hittudományra, melyet mások által feljegyzett jelképes mondataiban hagyott hátra. Ha az isteni küldetés hatását számításba nem vesszük, ez vethette meg alapját annak, hogy hitvallása tisztán demokratiai és általános világnézleti alapra helyezkedett. Annak oka pedig, hogy Krisztus vallása, mely különösen a köznépnél hívőkre, sőt bizonyos mértékig rajongókra talált, részint azon csaknem világszerte elterjedett s valószínűleg persaszármazású jóslatban, mely szerint minden ezredik évben a földnek új és nagyszerű változásokon kell keresztül mennie, részint az ő egyéniségének bámulatos tulajdonaiban keresendő. Minden keleti népnél, sőt a római sybillák könyveiben is meg volt azon hagyomány, mely a korszakokat egy-egy próféta uralkodásához köti; s egy bizonyos idő múlva a nyomorúságokkal küzdő világ megszüntét és különböző nevek alatt egy boldog korszak eljöveteletét jövendölte.

A mi Jézus szeretetreméltóságát s külseje és szónoklatának hatását illeti, ezt még ellenei sem vonták kétségbe soha; különösen hatott a gyermeki s női kedélyre annyira, hogy ezek prófétai utain néha elválhatlanok lettek tőle. De mindezek felett legnagyobb hatásu lehetett azon tan, melyet nem keresett nyelven és még is az igaz költészet melegével adott elő, s mely útját a szívbe és észhez egyaránt feltalálta.

A többi keleti népek kizárólagos istenségeket imádtak; gyakran szörnyetegeket, kiknek haragja és bosszuállása nem egyszer megfejthetetlen okokból sújtja az emberiséget. Még a héberek Jehovája is csak az övék volt és »erős bosszuálló Isten« : ellenben Jézus Istene a »mi Atyánk, ki jutalmaz, ha jók vagyunk, ha vétkezünk szeretve büntet s a megtérőnek mindig megbocsát. Krisztus istene nem a zsidó népé, nem is egy tartományé, hanem az összes emberiségé s ő, hogy ezt megértesse, nem egyszer azon osztályokat s egyéneket keresé fel, kik saját tanítványai előtt is az idegenség, vagy gyűlölet tárgyai voltak. Az előtte volt héber próféták elégnék tartották azt mondani, hogy : »a mit nem akartok, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, ti se cselekedjétek azokkal« ; de Jézus tanítása sokkal tulment ezen : »a ki tégedet jobb felől arczon ütend, fordítsad a másik arczodat is« ; »a ki tégedet követel hajit, te hajtsd kenyérrel« ; »a ki le akarja pörölni alsó ruhádat, engedd át neki a felsőt is« ; »szeressétek ellenségeiteket; áldjátok azokat, a kik titeket átkoznak« ; »tegyetek jót azokkal, a kik titeket gyűlölnék stb.« Mindezek a humanismusnak oly eszméi, melyeket az emberiség nagy tömege talán csak ezred évek múlva fog elérni. Hasonló tanításai vannak az alázatosságra, önzetlenségre és az Isten benső tiszteletére nézve. »Szerinte a ki magát megalázza, felmagasztaltatik.« »Ne gyűjtsetek kincseket e földön, hol a rozsda és moly megemészti azt, hanem gyűjtsetek kincset a mennyországban« ; »ne legyetek szorgalmasok a ti életetekről, mit egyetek, mit igyatok, sem a ti testeitekről, mivel öltöztessétek« :

»tekintsetek az égi madarakra, mert azok sem vetnek, sem aratnak., sem a csürbe nem takarnak, mindazáltal a ti mennyei atyátok eltartja azokat«; »az öltözetben is miért szorgalmaskodtok; vegyétek eszetekbe a mezei liliomokat, mi módon növekednek, nem munkálkodnak és nem fonnak: mindazáltal mondom nektek, hogy Salamon is, minden királyi dicsőségében nem öltözött úgy, mint ezek közül egy.« Ő az imában a tüntetés nélküli áhítatosságot és közvetlenséget követeli: »Te pedig mikor imádkozol, menj be a titkos házádba és ajtód bezárolva imádjad a te atyádat, a ki titkon ott van és a te atyád, a ki reád néz titkon, megadja neked nyilván a mit kérsz.«

Szemben a keletiek igen hosszú és gyakori imáival, egy rövid és felséges imát a »miatyánk«-ot hagyta hátra. Bámulatos dolog, hogy ő, ki az önzetlenséget annyira követelte, hogy tanítványainak magán vagyonaikról is le kellett mondaniok s ki mindig az elnyomottak, szegények és gyengék apostolának tartotta magát, soha erőszakos eszközökhöz nem fordult eszméi létesítésére; megjövendöli, hogy követői temérdek szenvedésnek és üldözésnek lesznek kitéve, de a visszatorlást és bosszút nem hogy táplálná, sőt határozottan megtiltotta s még bámulatosabb, hogy hittana elterjedésének jövője tisztán áll előtte. Hasonlítja azt a mustár maghoz, mely minden magok között a legkisebb, de ha felnő, fává lesz, az égi madarak eljönnek s fészket raknak ágain.

Jézus Krisztus a létező kormányzatról tudni sem akar; de azért nem lázít ellene erőszakra: sőt midőn hálóba akarják keríteni, megadatja »a császárnak a mi a császáré és Istennek, a mi az Istené.« O jogtalannak látszik tartani a nagy vagyont és világi hatalmat, sőt a gazdagra nézve csaknem bezártnak hiszi menyországát: de nem csábit erőszakos tettekre s a vagyonnak elvételére, hanem megvetésére. Király ő, — mint maga vallja, — de országa »nem e világból való« s a vagyon és kincs, mely után törekszik, a menyországban van letéve.

Jézus életének rövid története nagyon ismeretes. Miután Názáretben és környékén tanai elterjedtek s miután ő maga a nagy próféta hírében álló Keresztelő János által magát megkereszteltette, évenként meglátogatta Jeruzsálemet is. Itt eleinte föl nem tűnik; később megvetéssel fogadtatik: azonban végre, midőn nem egy zsidó törvényt megsért s a képmutató farizeusok álczáit letépve, szemeikbe mondja az igazságot s a próféták akkori szokásai szerint, különösen nevezetes gyógyítási csodákat művel: lassanként felkel ellene a gyűlölet, mely valóságos lázadássá fokozódik akkor, midőn utolsó jeruzsálemi utja alkalmával a nép őt, mint Messiást hozsánával fogadja, útjára virágokat hint és szőnyeget terít.

Ekkor a synedria, különösen Annas, vagy Hámán volt főpap sürgetésére halált kiált reá s a Judas Iskarioth által elárult Jézusra ki is mondatja az ítéletet.

Jézus nem csak előre sejtette, sőt tudta halálát; több ízben határozottan kijelentette a jövőt tanítványai előtt, mert meg kellett győződnie arról, hogy az általa tanított hit, csak az ő halála által válik az emberiség közös tulajdonává. Menekülhetett volna korán, sőt még az utolsó elfogatási percekben is; de ezt meggyőződésből nem tette: sőt tanítványait az ellenállástól eltiltotta.

A zsidó törvényszék Jézust csábítással vádolta s beszédeiből vett idézetek félremagyarázásával ítélte el. Jézus vagy semmit sem felelt a vádakra, vagy igazolta azokat, mint p. Messias-volta bevallásával.

Az egyházi hatóságnak nem volt jogában az ítéletet végrehajtani; a római procuratorhoz: Pontiusához kellett azt fellebezniök, s hogy szavaiknak annyival nagyobb nyomatéka legyen, a dolognak politikai szint adtak, mintha Krisztus Judea királyságára törekedett volna. A procurator igyekezett a halálbüntetést kikerülni; s elégnek tartotta Jézust megkorbácsoltatva a nép gúnyainak kitenni, királyi palástot adván reá és tövis koronát tétetvén fejére: de a synedria és a fellázadt nép halált kiáltottak reá s a kigúnyolt és megkinzott próféta, két közönséges bűnössel, a Golgotára indíttatott, vállain ama keresztfával, melyre föl kellett feszíttetnie.

Mintegy három óra hosszat kínlódott a hagyomány szerint a keresztfán s ekkor az »elvégeztetett« szóval kiadá lelkét. Testét ismerői még az nap kikérték s ideiglenesen egy kőszirba zárták be, melyből azonban harmadnapra a holttest eltűnt. Árulója Iskárioth Judás öngyilkossá lett.

Ez Jézus-Krisztus rövid története. De hivei a husvét első napján »hozsánnát« kiáltottak s hirdeték a Mester feltámadását.

Azóta ide s tova 2000 év telik le és e hozsánná az emlékezetes napokon még folyvást zeng: azonban az az ország, melyet Jézus Krisztus maga előtt képzelt, a »mi atyánk«-nak, Istennek országa maig sem jött el.

Gazdagság és műveltség szokták az embert világpolgárrá tenni: Jézus Krisztus pedig sem gazdag, sem művelt nem volt a szó akkori, emberien vett értelmében; maguk az evangelisták bizonyítják, hogy a világi alkotmány szerkezetéről s magáról a rómainak is, melynek alattvalója volt, alig vala tudomása; vagyona nem volt, de nem is birt az becszel előtte: és mégis most csaknem 2000 év múlva is ő az egyetlen világpolgár, kinek keblében az ő szesz emberiség helyet nyert. És e kétezred évnek minden magasabb törekvése, a milliók szivsebeiből kiontott legnemesebb vér, mindig csak egy-egy lassu lépéssel közeledést eszközölt az emberiségnél az ő eszményképe felé; de talán még ezred év s megannyi milliók élete árán sem fogja ez elérni az ő »Istene országát.«

Saját kora és korszaka legkevésbé fogta fel eszmekörének nagyságát és mélységét. Saját szülőföldre föltette a kérdést: hogy lehessen Isten fia az, kinek atyját, anyját ismertük? A római procurator legfeljebb sajnálatra méltó ábrándozónak tartotta őt, mint a minőnek tartotta a római császárság az egész keresztyén világot.

Pedig Jézus Krisztus nem volt ábrándozó; eszméi átlátszók, mint a tiszta lég; tiszták és nemesek, mint a forrásvíz cseppjei; szívének melege áldást hozó és termékenyítő, mint a nap; s az emberiség fölött kihullatott könnye és vére termékenyítő essőként ezredek számára tenyészített magokat és nevelt buja növényzetet. Az emberi szeretet, a vallásos türelem, az Isten s törvény előtti egyenlőség eszméi gyökereiket az ő tudományában lelik.

Csodákat művelt ő s csodákat tanítványai: de e csodák nem a betegek meggyógyításában és halottak feltámasztásában rejlenek, hanem azon végetlen szeretetben, melyet isteni kedélye az egyszerű halászok szívébe becsepegtetni képes volt s a kedély azon melegében, melyet ezek tőle átörökölve, bátorságot nyertek megindulni a világ minden tája felé, hirdetvén az ő egyszerű, de igaz és fenséges igéit. És mily története van ez igék terjesztésének! Mennyi álokoskodással s később mennyi fegyverrel kellett megküzdeniök! Miként kellett az elragadtatás tulságában Lybia pusztáit felkeresniök; az egyszerű hitelveknek annyi ártatlan vérrel festett biborba öltözniök s hogy előbb a legmiveltebb világuralkodó szétkei elfoglalják, kizárólagos természetű tulságokban, Jézus természetével ellenkezőleg fegyvert és pusztulást terjeszteniök: hogy lassanként megtisztulva, újra a szeretet vallásává váljanak! Ez minden nagy eszme története, mint a szöllőtő nemes nedvéé, hogy előbb meg kell zavarodnia s a forrás minden fokozatán átmennie, mielőtt igazi fényét, színét s életadó hatását visszanyeri.

12. §. Az egyptiek miveltségéhez.

Ha nagy súlyt fektetünk a könyvnyomtatás mesterségének feltalálására, mint a mely az emberiség tudományos vívmányait a föld összes lakosainak könnyen megszerezhető tulajdonokul ajánlotta fel: nem lehet kevesebbre becsülnünk azon találmányt, mely az emberi szavakat először tette közvetve érthetőkké s az utókorra átadhatókká, — értjük alatta az írás mesterségét.

Ma már kétségbevonhatlannak látszik, hogy az írás feltalálói vagy legalább is fenntartói az egyptiek s innen származott az részint a semi népek, részint közvetlenül a görögök és így Európa ismeretébe. Kétségtelen ugyanis, hogy valamint Mózes az egypti papság összes ismereteibe beavattatott; a görögök közül Kekrops, Athen alapítója, Kadmusz a betűk behozója,

Pithagoras, Homer, Plato, Likurg és Solon ismereteik nagy részét Egyiptomból meritették.

A már említett rosettei kő nyomán kétségtelen, hogy a régi egyipti nyelv a koptok nyelvében ma is él s a legujabb tudományos bűvárlatok eredménye csaknem kétségtelenné teszi, hogy írás-jegyeink úgy, mint számjegyeink az egyipti háromféle írás (hyeroglyph, hyerati és közönséges) jegyeiből származtak. A hyeroglyphok betűi a legközönségesebb állatok vagy egyéb tárgyak alakjai, melyek hol jelvi jelentőségükben, pl. az oroszlán mint bátorság, a farkát harapó kigyó mint végetlenség alkalmaztattak: de sokkal gyakrabban akként, hogy azok a kimondandó szó első betűjét, vagy egy részét hangtanilag (phonetice) jelentették. Például az oroszlán jelentett *L* betűt is, mert egyipti nyelven az oroszlán labi vagy lavi s a kopt laula, — honnan a görög lambda. Egy papirdarabon a benne volt holtnak neve többször fordul elő, mint *P t a m n* vagy *Petammon*; és pedig ábrázoltatik úgy, hogy a *Pt* mellé egy obeliszks van rajzolva, mely *Ammon* jelképe: így kerül ki a kettőből *P e t a m m o n*. Egy más név *E u f o n c h* hangtanilag úgy fejeztetik ki, hogy az *Euf* után a Nilus kulcsa () rajzoltatott, mely kopt nyelven *o n c h*-nak neveztetik. A phyläi feliraton Sándor neve egy sas, egy oroszlán és egy billikom által ábrázoltatik, mivel egyipti nyelven a sas neve *A*, az oroszláné *L* s a billikomé *K* betűn kezdődik. (ALKsander.)

Még biztosabbnak tűnik fel a számjegyek levezetése az egyiptomi hyeroglif és hyerati írásmódból, melyeknek alapja a kezek és ujjak felhasználásában rejlik. Az első négy számjegy az ujjnak, illetőleg az egyenes vonásnak többszörözése; úgy, hogy e tekintetben az egyipti és chinai írásmód egyaránt vétethetik alapul; de már az ötös számjegyen elkezdve, melynek kifejezésére az egyiptiek, hol az ötágu csillagot, hol az ötujju kezecskét (öklöt) használták; a hatot, mint a kettős és hármas szám sokszorosát rajzolják és sas-nak (sex) nevezik; a hetes szám kifejezésére a fej használtatik, mint a melyen 7 nyílás van; a nyolcz a kettőnek és négynek, mint szorzóknak jegyeiből van összetéve; a kilencz pedig az uj holddal ábrázolták, melynek alakját mostanig megtartotta, valamint nevét is, úgy ott, mint az indogermán nyelvekben (neu = neun; novus = novem) és így tovább.

Mindaz, a mit Egyptom tudományos tekintetben felmutathat, e kétféle írásmódban: a hyeroglyph és hyeratiban maradt fenn; s minthogy ez írásmód a papság titka volt: maga a tudomány is ennek maradt kizárólagos birtokában. Ez okozta, hogy e tudomány nem vált általánossá és csakis azokkal lön közölve, kik a papok titkos tudományába avatottak voltak, — mi úgy a népszerűsítésnek és általános elterjedésnek, mint a fokozatos haladásnak hátrányára vált.

A fennmaradt hagyományok szerint a papiosztálynak még vallása is különbözött attól, melyet a népnek hirdettek. A világ egyetem ábrázolhatlan építőjét ők Phta, ennek bölcsességét Neit, jóságát pedig Cneph néven tisztelték; végetlen bölcsessége pedig egy összetekerőzött kigyó alakjában ábrázoltatik. Később e háromság mint atya, anya és fiu szerepeltek; (Osiris, Isis, Hórus) míg vannak tudósok, kik az egyipti mysteriumok vallása főalapelveül a négy régi elemet (tűz, víz, lég, föld) akarják felismerni.

Hermes könyvei elvesztek ugyan: hanem azon összefüggésnél fogva, a melyben az egyptiek a görögökkel voltak, görög írókból, kik a Hermes tanaiba beavatva valának, az egyipti vallásbölcsészet mélyére tekinthetünk. Ugy látszik, hogy Osiris, Iris és Hórus szentháromságát a Ptolemeusok idejében Serapis-é tolja ki, melyről a cziprusi király által megkérdezett serapeumi oraculum a végetlenségnek következő eszményét adja: »Az ég boltozatja az én fejem, gyomrom a tenger, lábaim a földön vannak, füleim az aether rétegeiben, szemeim a messzelátó napnak fénylő fáklyája.«

Hermes könyvei, melyek egyaránt foglalhattak magukban hittant, bölcsészetet, törvénytudományt és exact tudományokat; szóval mindazt, mi az egyptomi tudományos műveltségnek alapul szolgált — mint említők, elvesztek ugyan: de a régi görögök, kik mintegy iskolába jártak oda s az egyipti papirend mysteriumaiba magokat beavattaták, az egyipti összes tudományosság vívmányait nemcsak magukévá tették, hanem kiragadva azokat az egyipti vallásos szabályok megdermesztő hatása alól, tovább fejtették s meg-nemesített alakban adták át az utókornak.

Ha a görög hagyományok nem jeleznék is: csak egy tekintet kell vetnünk Egyptom fennmaradt építészeti és szobrászati emlékeire, melyeket összehasonlítva a görögökéivel a legujabb egyipti és legrégibb görög művészetben mondhatni azonosulnak: hogy tisztában legyünk azon szerves összefüggés iránt, melyben az egyptiek mint elődök, a görögök mint utódok tűnnek fel; — nem is említve azon nagy nyomatéku eseményt, hogy a tulajdonképeni Görögország állami elhanyaglásával a görög tudományosság Egyptomban (Alexandriában) üti fel sátorát; s az üldözött keresztyénség az első századokban ugyancsak ott talál biztos menedéket.

Visszatérve az egyipti építészetre, első sorban a pyramisoknál kell megállapodnunk, melyek ma, a puszták homokától félig eltemetve ugyan akként tűnnek fel, mintha legalább részben cél nélküli építkezések lettek volna: de figyelmes kutatók megállapítása szerint, e roppant építmények csak tetőzetei labirintszerű földalatti palotáknak s óriási tornyai ma már névszerint is alig ismert városoknak és erődöknek. Ha például a memphiszi pyramis-csoport alaprajzát tekintjük, hol még az egészet

befoglaló körfalaknak nyomai látszanak, melyekben eltemetett paloták és temetkezések nagy területeket foglalnak el: kétségtelennek tűnik fel, hogy a mindent elborító homoktenger alatt, nagyszerű világvárosok és az egykori ostromeszközök által alig bevehetett erődökkel van dolgunk, melyeknél a lépcsőzetes piramisok úgy az elemi csapások, mint az ellenség fegyverei ellen hatalmas bástyákkul szolgáltak. Ily szempontból kell vennünk a luxori, karnaki stb. királyi lakokat is, melyeknek pylonai nem egyebek egy hajdanvilág zőrnő tornyainál (donjon); míg a többszörös kerítések az Istenek szentek-szentjét és hatalmas királyok palotáját oltalmazták.

Az obeliskék és sphynxek Egyptom történelme lapjait képezték s a paloták falain berovátkolt képek és iratok az egypti összes tudományosság és ipar adatait tartalmazzák; valamint a halottak körül tekert vászonpólyák az illetőnek életrajzát. Tehát semmisem készült elegendő ok nélkül; csak hogy mi a közbejött nagyszerű s a világműveltséget megakasztó áramlatoknál fogva, ma már csakis betűzni tudunk ott, honnan az egykoruak egy elmúlt és élő világ eseményeit tudták leolvasni.

Ha a félig eltemetett paloták óriás oszlopsorait tekintjük: előttünk állanak a felséges s máig fölül nem mult görög építészeti kezdetleges mintái. A roppant monolith-oszlopok fejeztein Egyptom pálmaleveleit látjuk, melyeket a görög művészet az acanthuséival cserélt föl; megtaláljuk az átmenetet is Phylae sziget és Edfu romjaiban, sőt Antinoében már egészen görög oszloprendeket látunk dór és korintheta oszlopfekkel.

Hasonló elmélkedésre ösztönöz a királysírok látása Bibán el-Moluk mellett, hol a legrégibb görög temetkezésekhez hasonló sziklasírokra találunk.

Egy hosszú völgyben, mint egy fatörzs ágai nyulnak be a lépcsőzetes folyosók a szirtek tömkelegébe, megszakgatva kisebb pinczékkel és pompásan faragott sirtermekkel, melyek falai az ott nyugodott királyok történetét tartalmazzák; kiknek finoman metszett alabastrom sarkophagjait a sejtett kincsekért összetörte a kegyetlen rablók keze. Csak hogy mindezen óriási művészet szellemét megköttette a vallásos törvények szigorúsága s a műi kivitel tökélye daczára, nem egyszer csaknem száanalommal kell megállanunk a felfogás korlátoltsága előtt. A nagyszerű szobrok mindannyiának ülő állapotban s kezeit térdein nyugtatva kellett ábrázoltatnia; valamely nép hódolatát a mindnyájok nyakán végigfutó kötél jelzi; a különböző törzsek legyőzését a homoru vésetek úgy állítják elő, hogy az egymás fölé emeletesen térdelők üstökét a győzelmes király összefogva, egy bárdcsapást alkalmaz mindnyájok nyakára. Az állatkört (Zodiakus) közönségesen egygyönyörű női alak foglalja közül, melynek lábai azonban végetlen hosszúra nyulnak, hogy az egészet befoglalhassák s teste négyszögbe van törve.

A paloták bevéselt rajzai (bas-reliefs) a földművelésnek s iparnak minden nemét elének tárják. Ezekből tanuljuk meg, hogy a szőlőtöveket öntözték, hogy a szántás-vetésre, iparra igen kezdetleges eszközöket alkalmaztak s az ipar nemesebb termékei a királyoknak bemutatattak és jutalmaztattak.

Az egyipti viselet igen könnyű volt, mint ezt az égalj követelte. A köznép csaknem meztelen járt; a nők viselete pedig oly szűk volt, hogy lábaikat alig mozdithatták. Ugy látszik, a fejék volt az, mely a kasztokat egymástól megkülönböztette s a rangfokozatokat jelezte. A királyoknak hármas koronájuk volt: a királynék magas koronája alatt, arany páva terjeszté szét tollait; általában a női fejék oly változatos, minőt a párizsi divatok is alig képesek föltülni; s papok illető istenségek madár- vagy ökör-álarczát hordák; a fejékből diszes nyakfedő szövetek hulltak alá; a főékszer az arany és smaragd volt.

A régi egyiptiek ritkán harcolnak lóháton; a fejedelmek viszekerekről nyilaznak s népeiknél rendszeren 3—4-szer nagyobb alakban ábrázoltatnak; főfegyverök a nyíl s egy igen széles bárd, melynek rövid, egyenes fogantyúja van; a nehéz gyalogság dárdát és nehéz paizsokat hord. A diadali-bevonulások már a pharaoknál szokásban voltak és ritka fénnel állittattak ki. Mint a vésetek tanusítják, nem egyszer tengeren is harcoltak; de hajóik esetlen csónakok s tengeri ütközetekben távolról nyilazást s a magukhoz rántott ellenséges-csónakokon rendes kézi viadalt alkalmaztak.

13. §. A legrégib népekről szóló irodalom.

Korántsem akarjuk itt azon nagyszerű világirodalmat egész tömegében föltüntetni, melyet az angol tudósok, különösen az ázsiai népek a francziák, olaszok és németek Egyptom történetéről hoztak napfényre: csakis arra szoritkozunk, hogy fiatalságunkat — a mennyiben szabad és lehet tudvágyára számítanunk — bevezessük azon mesés és érdekes világba, mely e régi népek történetében, mint egy félig elmosódott álom tűnik elének.

Fájdalommal kell megvallanunk, hogy nemzeti irodalmunk épen e tekintetben végetlenül szegény; elannyira, hogy Horváth István szkitha-magyar ábrándjait, Bajza megkezdett világtörténelmét, Csengeri Antal érdekes tanulmányait s pár értekezést kivéve, a legujabb időben is alig foglalkozott e korszakkal tüzetesen valaki.

Kelet-Indiát, Tsinát, Tibetet és Japánt illetőleg, az angoloknak van leterjedelmesebb irodalmuk. Ennek legnevezetesebb terméke a Kalkuttában 1829-ben megindított »Asiatic researches« melyben Willson, Olebrooke, Willford stb. különösen Indiát illetőleg adnak kimerítő felvilágosítást. Kisebb terje-

delmű munkák: Eliot (Robert) »Ansichten von Ost-Indien China, Japan«; Ward »View of the history litt. and myth. of the Hindus« Párizs 1823; Burnouf és Lassen »Essai sur le pali« Párizs 1821. Ujabb és ajánlható művek Tsina és Japánról: Gützlaff: »Geschichte des chinesischen Reiches;« (Neumann által fordítva Stuttgart 1847.) Adams »(Francis Ottivel), History of Japan.« London 1864. Ilyenek még Seely: »Wonders of Ellora; L'Anglais: »Monumento de l'Inde«; »Robertson Recherche sull India;« a német irodalomban Zimmermann, Heeren, Niebur, Wahl, Weltheim, Klaproth stb. műveik. Ezekén kívül a kelet-indiai régészetre vonatkozólag minden nagyobb szerű tudományos gyűjteményben (például a Brochhaus-félekben) bő anyagot talál az olvasó.

Az assyr-babiloni s ó-persa történelemre és régészetre még nagyobb választék áll előttünk. Ezekből elég legyen a következőket főlemlitenünk: Layard M. Hen. »Discoveries in the ruins of Ninive and Babylon« London 1853; németül Ninive und Babylon. Leipzig 1806; »Ninive and its Remains« stb. Rawlinson Col. »Outlines of assyrian history«; Dr. Hincks értekezései. Oppert (Julius) »Grundzüge der assyrischen Kunst; s ugyancsak tőle a »Memoire sur le rapports de l'Egypte l'Assyrie« Smith (Georg) »Assyrien discoveries« London 1875. »Asie polyglott.« Paris 1823. »Memoires relatives a l'Asie«; »Leben des Budha« stb. szintén nevezetes forrásokul szolgálhatnak. Lenormant: »Introduction a l'histoire de l'Asie occidentale« 1857; Remusat (Abel) »Recherches sur les langues tartares.« Paris 1820. és Pallas L. Geschichte der mongolischen Völkerschaften.«

A zsidók történetére nézve természetesen a biblia és az u. n. apokryph könyvek képezik a főforrásokat; ezeken kívül ajánlhatjuk: Berruyer »Histoire du peuple de Dieu«; Eichorn »Einleitung in das alte Testament;« D'Elena, »Geschichte der mosaischen Institutionen« Hamburg 1838. Jézus életére vonatkozólag épen a legujabb korban nagy vita-irodalom indult meg, melyből kiemelhetjük Renán Ernő és Strauss műveit.

Végre Egyptomról az előbbieknél is sokkal gazdagabb világirodalom fekszik előttünk, melyből legyen elég csak a legfőbbeket felemlitenünk. Ilyenek: az I-ső Napoleon-féle expeditio eredménye: »Description de l'Egypt,« melynek három kötete a régészetet és történelmet, kettő-kettő pedig az újabb kort és Egyptom természetrajzát tartalmazza különböző íróktól, mint Gerard, Jomard, Rosiere, Costaz, Mr. Remi, Raige, Villatteau, Rouger, Fourier, Bois Aymé stb. Megjelent Párisban az 1809. és következő években, nagyszerű táblákkal, melyek részben színezve is vannak. A másik nagyszerű munka Rosellini Hyppolit »Monumenti dell'Egitto et della Nubia,« 7 kötet; nagyszerű, részben színezett táblák gyűjtemé-

nyével, melyek Egyptomnak úgy történelmi és polgári, mint természeti és földrajzi ismereteit magukban foglalják. (Mindkét mű meg van nyilvános könyvtárainkban.) A harmadik kimerítő gyűjteményt *Lepsius* művei képezik 1833—1871-ig, melyek közül nevezeteseek: »*Denkmäler aus Egypten und Aethyopien*»: Berlin 1849; »*Über die Götter der vier Elemente bei der Egyptier*; Königsbuch der alten Egypten« Berlin 1850. stb. *Belzoni*: »*Narrative of the operations und recent discoveries in Egypt and Nubia*« (igen sok metszettel) Londop, 1821; *Letronne* »*Recherche pour savoir a l'histoire de l'Egypte*« gyűjteményes műve; a két *Champollion* művei közül: *L'Egypt sous les Pharaons* és »*Monuments de l'Egypt et de la Nubia*« Párizs 1845; *Amailhon* »*Geschichte der Handlung der Egypter*« Prag 1869; *Uhlemann* »*Handbuch der gesammten egyptischen Alterthums-Kunde*« Leipzig, 1857; *Harlesz A.* »*Das Buch von der egyptischen Mysterien*; *Lauth* Über egyptischen Ursprung unserer Buchstaben; *Bunsen* »*Egypten's Stelle in der Weltgeschichte*«; *Brugsch* »*Histoire de l'Egypte*« Berlin 1859, — mindezek az újabbak közül, melyekhez elég, ha a régi forrásokul szolgáló Herodot, Strabo, Diodorus Siculus, Josephus Flavius és Eusebius irataikat megemlítjük, kik az egyipti Manetho műveinek megmaradt részét is közlik.

Országos gyűjteményeink a legrégibb népek történelmét illetőleg kevés látnivalót tartalmaznak. Az említett nagy gyűjteményes művek illusztrációin kívül — melyek megtekintését, mélyebben bevésendő fogalmak tekintetéből melegen ajánljuk — nemzeti muzeumunkban van egy kisebbszerű egyipti gyűjtemény, mely néhány kisebb és nagyobb mumiát és bálvány-képet tartalmaz. A mythrász tisztelet úgy látszik, hazánk földén is el volt terjedve, legalább a gyakran talált féldombor művek, melyek Mythrász-féle bika-áldozatot ábrázolnak, erre mutatnak. (Nem őseink hozták-e be az ősvallással?) A nemzeti muzeum Xantus-féle néprajzi gyűjteményében a Budha-tiszteletre vonatkozólag sok érdekes tsinai és japáni tárgyat találunk.

Különösen a kit jó sorsa tudományos kutatás, vagy tanulmány szempontjából külföldre vezet, a párizsi Louvre alsó boltjaiban, de különösen a londoni Brittisch-muzeumban a sydenhami krystály-palotában bőven kielégitheti tudvágyát. A Louvreban egész hosszú sora van a vörös gránitból (syenit) faragott s ma is bámulatosan ép egyipti szobroknak s az assyr emberfejű bikák magas szörnyeiért a boltozatokat kellett feltörni. A Britisch-Muzeum pedig, mint sok más — ugy ez irányban is első tudományos gyűjtemény a világon.

B.) A két kitünő nemzet: a görög és latin története.

I.) Hellász története.

1. §. Földirati és történeti előzmények.

A szorosan vett Hellász (Görögország) a $36^{\circ} 10'$ — $39^{\circ} 34'$ északi sz. és a $38^{\circ} 20'$ — $44^{\circ} 8'$ k. hosszúság alatt fekszik, mely csakis északon függ össze a szárazfölddel; a jón szigettengerbe benyulva, egy keskeny nyakkal összekötött félszigetet s rendkívül megszaggatott parti tartományt képez, igen sok kisebb és nagyobb szigettel. Területe csak 892.58 □ mf. De ehhez a görög állami élet emelkedésével és hódítványai által, az északon érintkező Thessalia és Epirusz majd Makedonia járult; nem is számítva Nagy Sándor roppant birodalmát, mely halála után nem sokára szétporlott.

Mintegy 900 évvel Kr. e. a déli vándorlás befejezése és a görög köztársaságok megalakulása után a fentebbi területtel birt Görögország, Epirus és Thessalia (Felső-Görögország) összesen mintegy 950 □ mfdt tesznek ki. A tulajdonképen vett (közép) Görögország (Hellász) a következő tartományokra oszlott: 1. Megarisz (16 mf.) 2. Attika Athen fővárossal (41 mf.) 3. Beotia Thebe fővárossal. E tartományok mellett nyulik le a terményekben gazdag euböai félsziget (76 mf.) melynek csatornája a legkeskenyebb helyen át volt hidalva; 4. Phokisz (36 mf.) Delphi várossal. 5. Lokrisz (22 □ mf.) 6. Dórisz (4 □ mf.) 7. Aetolia (65 □ mf.) és 8. Akarnania (60 mf.)

A görög félszigeten (Peloponesus, Mórea) vagy alsó Görögországban 1. Lakonia (100 mf.); 2. Messene, 3. Arkadia (90 □ mf.); 4. Elis; 5. Achaja (39. mfd.); 6. Sikyon és 7. Korinth (együtt 23 mf.) s végre 8. Az argoliszi félsziget (27 □ mf). Nevezetesebb városai: Sparta, Korinthusz. Görögor-

szághoz számíthatók még a jóni, sporádi és kykladi szigetek, melyek közül Salamis, Regina, Parosz és Antiparosz, Szkyrós, különösen a 190 □ mf. nagyságu Kréta (Kandia) s végre a hatalmas Korcyra (Korfu) játszottak nagyobb szerepet a görög történelemben, s melyekkel együtt Görögország területe a 2000 □ mföldet és 6--8 millio lakost meghaladta. (Ma csak egy millió.) Nem értjük e számításba a hellének gyarmatait, melyeket a régi világ mindhárom földrészének partjain, mint kibocsátott gazdag rajokat honosított meg s melyek az anyaország lakóinak számát legalább is megközelítették, ha fölül nem multák.

Ez aránylag csekély földterület volt arra hivatva, hogy egy felől Egyptom és Phönicziától a legrégibb népek szellemi vívmányait átvegye; másfelől az ázsiai kényuralom s mi ezzel együtt jár, a barbársággal szemben bástyát képezzen; — ugy a szabadság eszményei és alakjai, mint műizlés tekintetében is oly nagyszerű mintákat hagyván az utókorra, melyeknek sok tekintetben megközelítése is érdemül számítható.

De ha e klasszikus föld alkatát, természeti és égalji tulajdonait vizsgáljuk: meg kell vallanunk, hogy e roppant fontosságu szerepre a föld szerencsésen volt választva.

A görög nemzet fölemelkedése és virágzása kezdetén ismeretes világnak, mely északfelé csak a balti tengerig, keletre az Indusig, nyugatra a Heraklesz oszlopaiig (Gibraltár) s délre Nubia határaig terjedt, Hellász mintegy középpontjára esett. Mint egy óriás kéz nyult be ujjaival a tengerbe s szigetei és parti gyarmatai által a világ összes míveltségével érintkezett.

Benső természeti tulajdonai is kedvezők voltak azon szerepre, melynél nagyszerűbbre nemzet e föld történelmében nem vállalkozott s melyet méltóbban nem teljesített. A nagy népvándorlás rohamát, mely a Kaukázus kapuin és a szarmát sikságokon talán az emberiség elszaporodása óta a XIV-ik századig folytonos áramlatot képezett Europa szive felé, a Duna hatalmas habjai s a Hämosz (Balkán) járhatlan bérczei tarták távol tőle. A Hämoszból mintegy a szomszédos miveletlenebb népek elzárására három ág nyulik be a thrák félszigeten. A hegyek a Pinduszban mintegy központban egyesülnek s mint kambuni hegysor, Makedoniát Thessaliától, mint Pindusz Thessaliát Epirustól választják el s dél felé mind szűkebb völgykebleket képeznek, ugy hogy az adriai tengert az ágeitől már csak egy-két órányi földszoros választja el. Ehhez

csatlakozik a Peloponesus, e magas fennlapályt képező félsziget, mely köröskörül meredek partokkal határolva, alig megtámadható fellegvár gyanánt tűnik föl.

Egy Hellászéhoz hasonló területnek több tengere és kikötője nincs a földön s alig van magasabb pontja, melyről a tenger minden irányban föl ne csillámlanék a széttekintő előtt.

Bennső hegyei alig haladják meg a 7—8000 lábat s az ezek által völgyekre szaggatott terület mintegy hivatva van apró államok alakulására; míg a keskeny Adria nyugatra, az egymástól csaknem mindenütt láttávra fekvő szigetek pedig Ázsia és Afrika felé, mintegy ösztönözve hívták a hajóst és kereskedőt.

Termékenység tekintetében sem panaszkodhattak a görögök hazájuk földére. Az erdőséggel borított hegyek bő forrásokkal öntözték a völgyeket; melyek, igaz, hogy terhes munka után, megtermék a lakosság első szükségleteit. A kisebb halmokon a szőlő nemes ágai virultak; a fige és olajfák bőven hoztak gyümölcsöt, sőt melegebb helyeken még a pálmafa is; e sík jól mivelve, gabonában is elég termést adott.

E föld volt az, melyen a pelasgok, valószínűleg Thráczian át Kis-Ázsiából jöve, először telepedtek le, mintegy helyet cserélve a frügök, bitthyniek és más népekkel, melyek innen keletre vándoroltak. E nép kevés történeti, de annál több míveltségi nyomot hagyott hátra. Az úgynevezett kyklopi építmények többoldalú összeszeresztett kövekből, melyekkel városaikat kerítették, nekik tulajdonítatnak; szántás-vetéshez, bányászathoz jól értettek; sőt a Kopaisz tavát csatornával vezették le a tengerbe vizáradások esetén. Volt istentiszteletök s orakulumaik, melyek a szent tölgyek leveleinek zugásából és a források hangjából jövendöltek. (Dodona Epiruszban.)

A pelasgok után északról a hellének nyomultak be és terjeszkedtek el a pelasgok között és mellett. Ezek Deukalion fiától Hellentől származtatták magokat s ennek 3 fia Aevius, Dorus és Xuthus adott némelyek szerint lételt a háromféle hellen-törzsnek és egymástól később mind jobban eltérő beszéd- és gondolkodásmódnak. Az aeolok Thessaliába, Akarnaniába, Aetoliába, Phokisz Lokriszba vonultak be; meghódíták Éliszt is a Peloponesusban; a dórok Makedoniában alapítottak gyarmatokat s az Öta hegy alyját szállták meg; a jónok Attikát s Peloponesus északi részét tették

sajátjukká; végre az achajaiak e félsziget középpontjain vertek tanyát, Argoszt és Lakedemont (Spartát) alapítván.

Mikor történt a hellének bevándorlása? — ma már biztosan nem tudható; közönségesen az 1550-ik évre szokás tenni Kr. e.; s a mythósi Deukalionnal, a görög hitrege vizözöni Noáh-(Noé) jával szokták összekötni. Elég, hogy a harczias hellen nép a békés természetű pelasg között helyet szorított magának s azzal, — mint az eredmények mutatják, szerencsés vegyületet képezett.

Még későbbi bevándorlók gyanánt szerepelnek: **D a n a u s z** 1500 körül Kr. e. ki egyébiránt mint az achajiek ősatya szerepel; **K e k r o p s z** (1550 Kr. e.), kiről később az egyptiek s nyomaikon a görögök azt tarták, hogy egypti származásu. **K a d m u s z** állítólag Phönikéből hozta be a betűket; de e név később Hermessel egyértelmű, mi arra a valószínű felfogásra mutat, hogy az írást először a zsidók és phönikiék tanulták el Egyiptomból s onnan jött az át Görögországba; **P e l o p s**, ki a Peloponesusnak adott nevet, a hagyomány szerint Thrakia felől ereszkedett alá.

Mint a hellen nép a palasgot, akként szorítá ki a hellén hit és hősege a pelasgokét. Az első foglalások és letelepedések korából egész mondakörök támadtak. Ilyenek: **J á s o n** és **M e d é a** vagy az **A r g ó h a j ó s o k** (Argonauták) története; a dóri félisten (hős) **H e r a k l e s z** hőstettei; az atheniek ősatya: **T h e s e u s z** mondája; **Ö d i p u s z** története és az **E p i g o n o k** harcza Thébénél; — a legnagyobb pedig **I l i o n** (Trója) ostroma, melyben már egész Görögország részt vesz s mely mondai alakjából kivetköztetve nem egyéb, mint a kis-ázsiai gyarmatok letelepítéseért vívott küzdelem. E harcz és annak következményei szülték meg a görög hős-költészetet (Homérban) s lettek a többi mondákkal együtt a görög szépirodalom fő hőseinek (Aeschilosz, Szofoklesz, Euripidesz stb.) kifogyhatlan kutforrásai.

Az ékként keletkezett (pelasg-hellén) nemzeti vegyületből kis királyságok, inkább csak fejedelemségek keletkeztek. E fejedelmek azonban épen nem voltak önhatalmú uralkodók, hanem szabad népeik vezérei és birái, kik semmit sem tettek és tettek az idősebbek és előkelők tanácsa és akarata nélkül. Ezekkel ültek tanácsot törvényhozás alkalmával; együtt biráskodtak közügyekben. Ő volt a főpap, ki az áldozatot bemutatá ünnepélyeiken s rendezé a közlakomákat, ünnepélyeket. A polgárok csakis akkor segíték önkénytes adóval a királyt, ha ez vendégeket fogadott

vagy az ország (tartomány, város) érdekében tett valamely fontos szolgálatot. E korlátolt hatalmú fejedelemség, mely a középkori kereskedő városok polgármestereiével lehetett egyenlő, az egyenes férfi ágon szállt firól fira. Ilyen királyok lehettek azon Homér által megénekelték is, kik a trójai hadviselésben részt vettek. Ha hatalmukkal visszaéltek, népeiket elnyomták »tyrannoknak« neveztek, — szemben a törvény szerint uralkodó polgár-királyokkal.

A dóri törzs vagy Heraklidák (Herakles utódai) vándorlása Kr. e. a 12-ik század elejére esik. Először a thesszali dórok szorították ki e földről a régi lakókat; majd a Peloponesusból szorították ki az achajai törzset s utoljára a korynthis földnyelven (Isthmus) is áthatoltak és Megarát elfoglalták. A szorongatott Athenae csak jeles királya Kodrós menté meg nemes önfeláldozása által*); mire a nemes tettet becsülni tudó dórok visszavonultak.

Ily helyzetben találta a görög kis államokat azon korszak, midőn a görög nemzeti és állami lét önállásra és öntudatra kezd vergődni.

2. §. A görög hitrege.

Az emberi természetben rejlik, hogy mivelttségének kezdetleges fokain a természeti erők imádására hajló. A titokteljest, az elháríthatlant, az emberi erőt fölül mulót tiszteli és imádja; szentnek és nagynak látja azt, mihez képest magát kicsinynek érzi. A napot, mely az állatoknak és növényeknek, tehát neki is életet ad; a holdat, mely az éj homályának borzalmait szelid világával eltüntet; a folyamot, melyből mindazon növények életüket meritik, melyek neki táplálékául szolgálnak, szive háládatos érzelmeivel — a villámot, mely a sötétre borult égen átczikázik s a mennyet és földet egyaránt megrázkódtató mennydörgést; a belső tüzerőt, mely a hegyek nyílásain kiomolva, az összes tenyészetet elsöpri s a földrengést, mely az addig nyugalmasnak képzelt földet lábai alatt megrázkódtatja, ugyanannak megrettenő érzelmeivel fogadja s

---

*) Az oraculum azt jóslá, hogy az atheniek csak királyuk élte árán menekülhetnek; ezek azonban féltve őt, nem vitték a csatába; ekkor Kodrós pásztor ruhába öltözve ment a dór tábor elé s addig ingerlé azt, míg megölték.

mint felsőbb, ismeretlen csodás erők előtt, most áldva, majd meghunyászkodva borul földre; e tünemények háta megett az övét százszerosan fölülmúló erőt képzel és személyesít meg: s ez az első fölfogás szerinti *i s t e n*, a természetnek láthatlan, de munkáiban nagyszerű *i s t e n e*.

A csodálatos csak az, hogy a végletek egymást érintik; s a gyermekiesen együgyű ember fogalmai találkoznak az emberi művelődés legmagasabb fokát negélyző bölcsészszel: a naturalistával.

A szerint, a mint az emberi elme a természet összes tüneményeit egy forrásból származtatja; vagy pedig minden egyes tünemény alapokául egy-egy új, szellemi és láthatlan lényt feltételez, osztályoztatnak a hitvallások egy *i s t e n* hitre (monotheismus), vagy több *i s t e n* hitre (polytheismus). A mint valamely népnek természettől adott képességei, vagy bizonyos foku műveltsége őt az anyagelviség (materialismus), vagy pedig a szellemiesség (spiritualismus) felé vonja, — válik bálványimádóvá, vagy egy szellemi istenség hívőjévé.

Az isteni tisztelet is közönségesen a műveltség különböző fokának szokott megfelelni: csekély műveltségű népek, melyeket az elzárkózott helyzet, vagy a természet csekély adományai szűk értelmi körre szorítottak, közönségesen a lételők fenntartására szükséges természeti tárgyak iránt viseltetnek hódolattal; míg ott, hol a természet ős ereje a maga nagyszerűségében jelentkezik s az emberben lakó képességek magas röpülést nyernek, a hit is a képzelet rajongásában csapong. A hindu képzelete az előtte jelentkező óriási természeti erők nyomán mindent, mi emberfölötti, a képzelet legvégsőbb határáig túloz; míg a csekély szellemi és anyagi erővel rendelkező hottentott, ki hárman túl nem tud számítani, az élelméül szolgáló természeti tárgyak előtt borul le. Oly népek, melyek földjök csekély termékenységénél s például tengerparti lakhelyöknél fogva, sokoldalú érintkezésnek vannak kitéve, a mindent megfontoló és számító bölcsészet alapján teremtik meg hitöket: míg a világtól magukat elzárt nemzeteknél a hitvallás is a magába mélyedő bölcsészet bélyegét hordja magán. A mindenfelől üldözött és sanyargatott népek, helyzetöknél fogva vannak utalva egy erős, bosszuálló istenben való bizalomra és hitre (a zsidók); míg mások, kiket végzetük és szenvedélyük folytonosan az anyagi javak gyűjtésére utalnak, istenöket is a maguk képére teremtik, ki nagy áldozatokat követel (phönikiek).

A nemzetek politikai fejlettsége is nagy befolyással van valóságos fogalmaikra. Patriarchalis szerkezetű népeknél az istenség eszméjéhez is egy legfőbb atya és jelvényei köttetnek; míg ott, ahol e patriarchalismus lassanként egy papi-rend megalakulására vezet, a hit és isteni tisztelet formái e rend által szabályoztatnak; s midőn az hatalommá válik, féltékenységében legtöbbször elválasztja magát saját nemzete tömegétől; a tudás fáklyáját legtöbbször véka alá rejti s külön titokteljes vallást alkot a maga számára; — újra külön a nép részére, mely fölött szellemileg és anyagilag uralkodni akar (Egyiptom). Ez okozatos és politikai megfejtése az ugynevezett *mysteriumoknak*.

Nagy befolyással van a népek hitére nézve az azonos, vagy különböző vegyületű nemzetiség is. Az egy nemzetiségűek közönségesen kizárják az idegen istenek tiszteletét és saját hitüket illetőleg irtóznak az ujitásoktól; a vegyes nemzetiségű országokban nagyobb türelmet és kevesebb felekezetiiséget találunk; míg egyes törzseknek mások fölé emelkedése, az azelőtt létező vallásokra döntő befolyást gyakorol.

Maga az isten-tisztelet többszörös tényezők befolyásának eredménye. Miveletlen, harczias népek isteneiknek véráldozatokkal hódolnak; szelid pásztor, vagy földmivelő nemzetek terményeiknek első zsengejével. Gazdag, hatalmas törzsek aranyból öntik ki bálványaikat: míg értelmileg és vagyoniilag szegények, vagy a természet legnagyobb jelenségei előtt borulnak le — a nagyot kicsinyben, a napot a tűzben állítják elő s néha megelégesznek egy felállított faragatlan kövel, vagy az égből lehullani látott meteor imádásával. Végül ott, hol gazdagság és polgári mivelttség a művészeteket föllendítették; az emberi szellem isten legtökéletesebb lényét, az embert magasítja fel tökélyeiben; s az emberi alak eme magas formáit teremti isteni jelvényekké.

A nemzeti hála és kegyelet szintén megszüli isteneit; az emlékezetben élő, népszabadító hősöket az emberi tökély minden legmagasabb tulajdonaival felruházza s a hősökből előbb félisteneket, majd isteneket terem. És ha e félistenek, vagy szellemi hősök hiteszméiket át tudják kortársaikra örökíteni, — megtörténik — a *kijelentés*.

Az elmondottakból könnyen megérthetjük a görög hitrege történetét.

A görög hitrege a görögök származásának, politikai és társadalmi életének és bennszülött nemzeti sajátságainak leghivebb kifejezése. A görög nemzet több, különböző irányból jött törzs vegyülete volt, melyek már eredetileg különböző hitelveket és eszméket hoztak magukkal: természetes tehát, hogy náluk a többistenhitnek (polytheismus) kellett kifejlődnie. Helyzetöknél és foglalkozásuknál fogva részint pásztor, földmivelő és kereskedő nemzetet képeznek, mely egy felől a vallásos elvekben szabadelvűséget, türelmességet, más felől szelid természetű istenségeknek behozatalát föltételezi. Magasabb miveltségüket részint Egyiptomból, részint a semi népektől vették s ezen miveltség különböző ágainak megfelelőleg, a háladatosság és a behozás útján, egy csomó istenség köszöni lételét; míg más népekkel folytatott küzdelmeik hősokeket teremtek, kik félistenekké, majd istenekké lőnek. Az eléggé gazdag, derült természet erői szintén személyesítést nyertek: az Olymp magas orma a természeti erőket jelző istenekkel telt meg; a gazdag tengervilág, mely hazájokat köríté, a vízi istenek csoportjának adott lételt; az örök titku barlangok s a tűzokádók, melyeket tengeri útjaikban láttak, az alvilági isteneket hozták létre. Vallásos türelmességek a külföldi isteneknek is bemenetelt engedett; politikai szabadságuk isteneiken is rajta hagyja a szabadság bélyegét; s végre társadalmi erényeik és hibáik egy felől magas erkölcsi fogalmakat, más felől ellenben bizonyos könnyelműség bélyegét ruházták ezekre; legkivált családi élet tekintetében, mely nálunk épen nem volt feddhetlen.

Igy történt, hogy magok körül és magok felett egy változatos, élénk istenvilágot teremtettek; minden erdőt, berket és folyamat föld felett és földalatt megnépesítvén s isteneik tevékeny részt vesznek nemzetük sorsának intézésében, városaik védelmében és megtámadásában, vallásos, polgári és családi életükben. Ez istenek maguk is telve emberi hibákkal és gyarlóságokkal: elnézőbbek az ember kisebb fogyatkozásai iránt; követik szenvedélyeiket és rokonszenvüket; védelmezik hiveiket; elítélik és megbüntetik ellenségeiket.

Ez volt a nép hite: de a nemzet szellemének emelkedésével s a tudományosság, kivált a bölcsészet fejlődésével: miveltebb emberek szelleme nem elégedett meg ez isten-világgal, mely jóslatait és akaratát jósdái, (oraculumai) által tudatta: hanem magasabb és szellemiebb kielégítésre vágyva, előbb az egyiptomi

hierarchia titkos tanait kereste fel; később pedig egy titkos magasabb bölcselmi hitet teremtett meg *mysteriumaiban*.

A görögöknél legelterjedtebb tisztelete volt a 12 u. n. főistennek, kik közül hat a férfi — hat a nőnemhez tartozott. A férfiak a következők: 1. Zeusz (Jupiter) az istenek atyja, kitől minden égi és földi hatalom származik; 2. Phoebosz (Apolló) a nap és költészet istene; 3. Poseidon (Neptunus) a tenger és folyamok ura; 4. Hephaesztosz (Vulkánus) a földi tűz és tűzzel járó mesterségek ura; 5. Áresz (Mars) a hadak és hadvezetés istene; 6. Hermesz (Mercurius) az Istenek követe, a kereskedés, közlekedési eszközök, ügyesség és tolvajság istene. — A nők közül: 1. Héra (Juno) Zeusz neje, a földmivelés és termékenység istennője; 2. Pallasz-Athenae (Minerva), a Zeusz fejéből kipattant bölcsesség; 3. Artemisz (Dianna) a vadászat és erdők istennője; 4. Hesztia (Vesta) a házi tűzhely és feddhetlen erény istennője; 5. Aphrodite (Vénusz) a szerelem és gyöngéd érzelmek istennője; 6. Demeter (Ceresz) — ki gyakran Hérával — azonosittatik, a föld termékenységének jelvi képviselője.

A főisteneken kívül tiszteltettek még Pluton vagy Aidesz az alvilág és Dionyzosz (Bachus) a termények, különösen a bor istene; Amor Vénusz és Marsz gyermeke, a szerelem istenkéje.

Mindezen istenségek egész udvartartással birtak; ilyenek voltak: a múzsák Apolló szolgálatában, az erdei nymphák Artemisz kíséretében, a vizi istenek és nayádok Poseidon szolgálatában, a moerák Aidesz hatalma alatt stb.

A félistenek vagy istenített hősök (Perseusz, Heraklesz stb.) inkább helyi tisztelettel birtak.

Az istenek származására és családi összeköttetésére egész hitregészetet alakítottak a görög költők, mely az istenek legtöbbjét Zeustől származtatá s ennek legkalandosabb élet-folyamot adott; de a többi istenek és istennők között is hol állandó, hol tilos szövetségeket tüntet fel.

A népvallás ezen költői összeállításától teljesen elütő volt a görög *mysterium* vagy bölcsészeti vallás, melyben csak az erős próbákat letett avatottak vehettek részt s mely nem volt egyéb természetelvi vallásnál (naturalismus).

Az isten-tisztelet áldozatból s imádkozásból állott, melyet mosakodás és böjt előzött meg. Közöségesen az isteneknek kedvenczekül tulajdonított állatok és termények egy csekély része tétetett az oltárok tűzére; a megmaradt részt az ünnepélyt követő lakomákon, melyek tánczczal, harczjátékokkal, költői versenyekkel voltak összekötve, költötték el.

Az istenek részére előbb egyszerű, később igen pompás templomok építtetek, melyekben azonban csak az illető Isten- vagy Istenek szobrának s a papoknak volt helyök: a nép a templom előtti téren felállított oltár körül foglalt helyet.

A görögöknél a papokat sorshuzás útján választották; azért náluk külön papi osztály nem létezett.

3. §. A görögök tudományos és irodalmi műveltsége.

Mint a legtöbb népnél, a görögöknél is a költészet fejlődött ki legelőször. Különösen a hős-költészet volt az, mely náluk már a legrégibb időkben műveltetett s már Kr. e. 1000-dik évben elérte tetőzetét. A mesés költők közül az énekével vadakat is megszéldítő *Orpheusz*, *Museusz* és a csatákra lelkesítő *Tyrtusz* voltak a nevezetesebbek. De a hős-költészet legbámulatosabb jelensége *Homerósz*, ki az 1000-dik év körül élt Kr. e. Származása felől csak annyit lehet tudni, hogy az ion törzsből vette eredetét. Két halhatatlan művet hagyott az utókorra: az *Ilion* (Trója) ostromát tartalmazó »*Iliász*« s ezen hadfolytatás egyik hősének *Odysszeüs*nek kalandjait tárgyzó »*Odysszeá*« . Mindkét műve ugy alaki, mint tartalmi tekintetben ma is elsőnek tartatik a világirodalomban; a görögöknél pedig kiapadhatatlan forrása volt mind a hitregésznek, mind a költészet különböző ágainak. A görög hitregész rendszeresítője *Heziód* volt, ki ezt »*Theogónia*« czimű művében foglalá; a »*Munkák és napok*« czimű művében pedig a polgári élet szabványait adta elő.

A mese-költészetben az utólérhetlen *Aesóp*, a gúnyversezetekben *Archilochosz*, az elegia-írók közül *Simonidesz* tűnnek ki. A lantos-költészet legkitünőbbjei *Sapphó*, a bordalokat éneklő *Anakreon* s a magasröptű *Pindár*.

Mint máshol, ugy a görögöknél is a költészetnek csaknem minden ága az isteni tiszteletből és politikai intézményekből fejlődött ki. A legnevezetesebb eredményre jutott e tekintetben a

Dionyzósz tiszteletére énekelni szokott **k e c s k e d a l** (tragödia), melyből hatalmas drámai költészet fejlett ki. **T e s z p i s z** volt az első, ki a **Bachus-ünnepek** kardalaihoz magány énekest is (szinész) alkalmazott. (540-ben Kr. e.) Követője **A e s c h y l o s z**, ki már két magány színészt csatolt ahhoz, — mint nagytehetségű drámaíró tűnik fel; (456. Kr. e.) **S o p h o k l e s z** (495—406-ig) már 3 színészt léptet föl s hatás tekintetében elődjét fölülmulja; utódja **E u r i p i d e s z** pedig még egy előbeszéddel toldja meg drámáit. E három tragödia író valódi büszkesége a görög irodalomnak s a két első erkölcsi hatása — az utóbbi nyelvezete által gyakorolt nemzetére nagy befolyást.

A görög **v i g j á t é k** (comödia) valamivel későbbi keletű s szintén az isteni tiszteletnél alkalmazott versekből származott.

A legkitünőbb vigjátékiró **A r i s z t o p h a n e s z** (427—388-ig Kr. e.), ki művei által, melyekben nemzete hibáit ostorozza, korára roppant hatással volt. Előbb élő személyek léptették szinpadra, majd álnevek alatt ostoroztatott a bűn s ez eljárás szerint a comödia ó-, közép- és uj-iskolára osztatott fel.

A görög **s z i n p a d** valóságos nemzeti intézmény volt; a roppant körszínházakban a városok összes népe megjelenhetett. A körszínházak roppant fedetlen építmények voltak; a közép talajon felállított oltár körül állott a **k a r** (chorus) s az egymás fölé lépcsőzetesen emelkedő félkörű ülőhelyekkel szemben állott a **s z i n p a d**, melyen a jellemeknek megfelelő **á l a r c z o k** alatt lehetőleg megnagyított alakban működtek a színészek. A szinpadon a helyzetnek megfelelő **s z i l á r d** építmények emeltettek. A karok a működő színész érzelmeit támogaták, hol részvevőleg, hol támogatólag, hol elrettentő irányban. A görög színi előadások valóságos nemzeti ünnepélyek voltak s az államnak igen sokba kerültek.

A történetirodalom **H e r o d ó t t a l** (484—408-ig) kezdődik, ki maga is sokat utazván, nemcsak a görög, hanem a kis-ázsiai és egyipti történelemnek egyik főforrása. Műve nem ment ugyan néha a tulságoktól, de különösen a népek erkölcsi festésében s a nemzetére irányzott hatás által tűnik ki. Az atheni **T u k y d i d e s z** 470 körül élt s hűségben elődét fölülmulja, valamint mélység és méltóság tekintetében is. Harmadik történetíró **X e n o p h o n** saját ázsiai hadjáratát és mesteri visszavonulását írja le nagy részletességgel és hűséggel, de már jóval kevesebb emelkedettséggel.

A szónoklatnak két nagy mestere volt: az Athent legnagyobb fényre és hatalomra emelt Periklesz, s különösen a legnagyobb görög szónok Demosthénész, ki szónoklata fegyverével és Aeszkhinesszel szemben, hosszasan védi hazáját a makedon befolyás ellen.

Korán foglalkoztak a görögök bölcsészettel is, mely kezdetben leginkább theologiai és politikai bölcselet volt. A legrégebb bölcselők közé számítják a hét görög bölcset: az atheni Szólont, a miletosi Thaleszt, a mitilenei Pittakuszt, a rhodusi Kleobuloszt, a korinthusi Periandert, a spártai Chilont és a prienei Biászt. — A valódi bölcselet azonban az itáliai iskola megalapítója Pythagorászon kezdődik, ki a bölcselőknek első adá a philosoph (bölcsesség kedvelő) nevet; ugy a tulajdonképeni bölcselet, mint a mértani tudományokban uttörő volt s a bölcselkedésnek már kezdetben politikai és erkölcsi irányzatot igyekezett adni. Az eléai iskolának, mely ezen irányzatot már tulságaiba vitte, Anaxagorász volt alapítója, ki Athénben telepedvén le, a bölcseletet tisztán gyakorlati irányba terelte át s iskoláiban államférfiakat és ügyvédeket nevelt. A bölcselet emczelfajulása az itáliai görög gyarmatokban vette kezdetét; de csakhamar Görögországba is átharapózott, hol a szophisták iskolája az összes bölcseletet elmés szörszálhasogatásokra, haszontalan faggatásokra terelte át. E téves irány leghatalmasabb ellenlábasa Szokratesz volt, ki a IV-ik század végén lépvén fel, bölcseletét az önismereten alapuló erkölcsiségre fektetés tanításaiban az eszme-lánczolatos kérdések alkalmazását hozta be, mely róla máig sokrateszi módszernek neveztetik. Ellenségei azonban reáfogták, hogy az ifjúságot vallástalanságra tanítja s ármányaik által sikerült a nagy és erényes bölcsészt halálra ítéltetni, ki a méreg-poharat tanítványai körében, a halhatatlanságtudatával, bölcsészeti nyugalommal üritette ki. Tanítványai közül Plátó az akadémiai iskolát alapította, — bölcsészete alapjául az érzéki örömök megtagadását vevén fel; (347. Kr. e.) Aristoteles pedig (384—322-ig) az összes görög tudomány rendszerét dolgozta ki oly bámulatos tökélylyel, hogy őt nemcsak az ó-, hanem a középkor is egyetlen mesteréül ismerte el.

A képzőművészetet illetőleg, mely főforrását szintén az isteni tiszteletből merité, a görög nemzet oly magasra emelkedett, hogy művei még ma is a tökély mintáiul tekintetnek; szobrai-

nak még töredékeit is messze földre hordják el, hogy korunk művészei tanulmányozhassák. Templomaik és középületeik az építészet remekei. A templomokat felséges oszlopcsarnokok övezik körül, melyek legtöbbje a híres phároszi fehér márványból építettek s a nézőt ma is bámulatra ragadják. Ez oszlopcsarnokok mintáit valószínűleg az egyptiektől lesték el: de a mi ott csak roppantságával hatott: a görög művészek az árányosság és izlés tökélyével ruházták fel, melynek méretein a mai legnemeesebb izlés sem talál változtatni vagy javítani valót. Különösen Athén emelte föl e csodás szépségű építészet mintáit az Odeonban, az Acropolist (Fellegvár) koronázó Parthenonban s az ugyanoda felvezető előcsarnokban (Propyleon). E pompás oszlopcsarnokok építése különböző rendszerek szerint történt, melyek közül az egyszerűbb dór, a csinosabb ión, s a ritka szépségű, gazdag korinthusi rendszer tűnnek ki. A legkitűnőbb építések voltak azok közül, kiknek nevei korunkig fennmaradtak: Mnesiklesz, Kallikratesz és Ktesiphon.

E nagyszerű épületekbe azon istenek szobrait kellett felállítani, kiknek azok szentelve voltak; s ez Isten-szobroknak, a görög vallásos felfogás szellemében újra nemcsak nagyszerűségök, hanem az emberi alak tökélyei és eszményítése által kellett kitűnniök. E felfogás lett megteremtője a görög szobrászatnak, melynek ugy anyagban, mint alakban a képzelhető legnagyobb tökélyt kellett elérnie. Ezért a szobrokat a legfinomabb fehér márványból, érczből vagy elefántcsontból készítették s az isteni alakokra szinaranyból vert művészi palástot borítottak. A szobrászat terén leginkább kitűntek Phideiasz és Polikletosz Athén legvirágzóbb korszakában; az első inkább mint szobrász, az utóbbi mint a szoboröntés tökélyesítője; nevezetesen még Miron s az athéni Praxitélesz.

Középületeik kül- és belfalait szintén nem hagyhatták kopáron s ez a festő-művészet fejlődésére adott alkalmat, melynek mivelői közül a Kimonnal egyidőben élt Polignotosz és Zeuxisz ephesusi Parrhasiusz, de legkivált a Nagy Sándor idejében élt Apellesz tűnt ki, kit kortársai utánozhatlannak neveztek.

4. §. A görögök politikai műveltsége.

A görögök mint a művészetben, úgy az állami és társadalmi szerkezet tekintetében is valódi minta-gyűjteményt hagytak az utókorra; úgy, hogy Görögország történelmét tanulmányozva, annak különböző korszakaiban, különböző államaiban és városaiban, az állami és társadalmi szervezetek minden nemét feltaláljuk; a legvadabb zsarnokságon elkezdve, a legszabadabb és népiesebb intézményekig. Minden állam, sőt ugyszólván minden nagyobb város, bizonyos tekintetben külön állami és polgári szerkezettel bírt s igen laza összefüggésben állott egymással; mi igaz, egyfelől a nemzet egész tömegének sokoldalúságát és mivelődését segítette elő: de épen a különféleségből származó vetélkedés által, sirjává lett a görög szabadságnak és állami létnek.

A kis görög-államok politikai tekintetben is ép oly tökélylyel voltak szerkesztve, mint építészeti remekeik. Mindenütt e g y v e z é r - e s z m é t látunk, mely a polgárok egész zömét átlengí s mint az állam célja tekinthető. E cél elérésére összeműködött az állam és társadalom minden tényezője. A kis gyermek már az állam céljai szerint neveltetik; ide tört az ifjak szellemi és testi nevelése; erre czéloztak a testgyakorlatok, versenyek, szini és költői előadások s az összes társadalmi élet, mely a családit nagy részben kizárta s végre még maga a tudomány s a vallás is ez állami célnak szolgálatába szegődtek.

Ez alkotmányi szerkezetet illetőleg különösen S p á r t a és A t h e n szolgálhatnak mintául.

Spárta főállamcélul a rettenthetlen és mindent nélkülözni tudó harczosok képzését tűzte ki. Hogy e célt elérhesse, a nyomorék vagy egészségtelen csecsemőt a Taygetosz hegyről az alant tátongó mélységbe dobatta; az ép gyermeket 7 éves korában kivette a szülők kezeiből és állami felügyelet alatt nevelteté. Itt különösen testgyakorlatokban, fegyverforgatásban oktató, éhség, szomjuság, meleg és hideg eltűrésére, sőt a testi sanyargatás és korbács jaj nélkül elviseléséhez szoktatta; az idősök iránti tisztelet, szerénység, vak engedelmesség, vitézség és ravaszság voltak azon tulajdonok, melyek a nevelés célját képezték. Nem egyszer ünnepélyesen kellett a megvesszőzést eltűrniök. A leányok szintén szigoruan neveltettek s részt vettek a férfias testgyakorlatokban. A felnőttek közhelyeken

(Leszchékben) étkeztek, a legegyszerűbb eledellekkel táplálkozván. Az elpuhulás és erkölcsi elhanyaglás akadályoztatására szigorúan tiltva volt a nőtlenség, a törvénytelen házasság s bármily neme a kicsapongásnak.

Czélja lévén az államnak, hogy harciasság tekintetében a többi görög tartományok fölött s viszont a főváros az uralma alatt álló tartomány fölött fölényt gyakorolhasson: Spárta magának arisztokratikus és rendi szervezetet adott, s hogy a város kiváltságos polgárai kényuralom alá ne jussanak, egyszerre két különböző családból (Agidák és Proklidák) származott királyt tartott fenn, kik igen korlátozott hatalommal bírtak. Az első osztályt Spárta (Lakedemon) polgárai képezték, a másodikat a tartománybeliek, kik periököknek neveztettek. A harmadik osztály a sanyaru rabszolgaságban sinylődő helóták voltak. De magában a városban is alakult, valószínűleg történeti alapon egy előkelő osztály, mely a felosztott földből 9 ezer, nagyobb részt nyert öröklési joggal és elidegeníthetlennül; a 30,000 kisebb rész a polgárságnak jutott.

A törvényhozást illetőleg Lykurgot tekintik a spártai rendszer megalkotójának (a IX-ik század végén Kr. e.). Ő meghagyta a két-király rendszert, kik, mint főpapok áldoztak s a tanácsban csak egy szavazattal bírtak ugyan, de min vezérek az ország határain kívül teljhatalommal rendelkeztek. A királyok mellé egy 30 tagu tanácsot állított (Gerusia), mely a főállamügyeket intézte. Rendkívüli esetekre a népgyűlés hivatott össze, melyben minden 30 éves spártai részt vehetett s felkiáltással szavazhatott. E népgyűlést előbb a királyok, később az öt ephor vezette, kik eleinte csak mint rendőrfőnökök működtek ugyan, de később minden államhatalmat magukhoz ragadtak.

Ezekben állott főbb vonásaiban Spárta állami és társadalmi szervezete, mely a kitűzött czélt teljesen elérte ugyan: rettenthetlen bajnokokat és önfeláldozó hősöket nevelt, de a honszerelmen kívül, minden más nemesebb érzelmet visszafojtott s az embert az államczél vak eszközévé aljasította.

Athen több tekintetben ellentétet képezett Spártával. Itt az állam vezéreszméjét az egyéni, polgári szabadság képezte s minden intézkedés ennek elérésére törekedett; mely azonban, fájdalom, nem egyszer tulságokban is csapongott.

A legrégibb korszakban Athenben is királyok uralkodtak: de ezek legutolsója — az önmagát népe javáért feláldozó Ko-

drusz után, a féktelen szabadságra vágyakozó polgárság élt a kedvező alkalommal s azon ürügy alatt, hogy oly jeles királyt, minő Kodrusz volt, többé ugy sem találhatnának : előbb élethossziglan, később 10 évre terjedő hatalommal archonokat (kormányzó) állítottak az állam élére ; ilyen archonjuk a VII-ik század végétől Kr. e. kilencz választatott, kiknek elseje az eponymosz, a házassági, gyámsági és végrendeleti ügyekben ; a basileusz, az egyházi, a polemarch a hadi ügyekben vezette a kormányzatot, míg a többi hat (thesmoteték) mint legfelsőbb bírák szerepeltek. De a teljes jogegyenlőségre törekvő népnek nem volt inyére, hogy az archonok csakis a vagyonosabb osztályból választattak ; annyival kevésbé, mivel hatalmukkal a nép elnyomására gyakran visszaéltek, azért 624-ben Drakon nevű archont bízták meg egy törvénykönyv szerkesztésével, ki azonban oly szigorú törvényeket szabott, mely a legkisebb hibát is halállal büntette s azért vérrel írottnak neveztetett. E törvények épen e tulságoknál fogva nem voltak végrehajthatók s Athenben oly zavar és pártoskodás kapott lábra, mely annak állami lételét még csirájában megsemmisítette volna : ha a nép szerencsés ösztöne 594-ben a bölcs Szólont nem bizza meg szelidebb és czélszerűbb törvények alkotásával.

Szolon törvényeinek alapelve az volt, hogy az állam ügyeire minden polgárjogot nyerjen ugyan, de e jog mértéke az elvállalt kötelezettséggel és teherrel legyen egyértékű. A vagyon és adózás mértéke szerint tehát a polgárságot négy rendre osztotta, melyek közül csak a három első viselhetett közhivatalokat, a negyedik adómentes rendből csak bírákat lehetett választani ; de szavazatjoggal ezek is bírtak, bár háboruban csakis mint könnyű fegyveresek alkalmaztattak.

A törvényhozás élén 400, később 600 tagból álló tanács létezett, mely a törvényeket indítványozta s a népgyűlés ecclesia elé vitte, melyen minden 20 éves polgár köteles volt megjelenni. Ez választotta a tisztviselőket, vetette ki az adót, szentesítette a törvényeket, határozott a háboru és béke kérdéseiben, polgáriásította az idegeneket s ítélt az állami bűnök felett, — közönségesen cserépszavazattal (ostracismus).

Az igazságszolgáltatást egész Attikában 10 bíróság kezelte, melynek élén szűkebbre szorított hatalomkörrel az archonok állottak.

Ugy a törvényhozás, mint az alsóbb bírák fölött, mint legfőbb ítélőszék az *areopág* állott, a nemzet kitünőségeiből választva, mely éjjel tartott ülésein ugy a törvényhozás, mint a bíróságok ítéletét megsemmisíthette, ha azokat vagy az államra nézve veszélyeseknek vagy igazságtalanoknak találta.

A végrehajtást szintén az archonok teljesíték, de a törvény megtartására meg kellett esküdniök, csak egy évre választattak s tetteikért felelősek voltak. A *polémárk* 10 alárendelt tábornokkal (*strateg*) vezette a hadügyeket.

Szólon, hogy törvényei maradandóságát biztosítsa, 10 évre száműzte magát hazájából, a polgárságot arra kötelezvén, hogy törvényein ezalatt nem változtatnak: de törvényeinek ugy arisztokrat mint demokrat intézményei tulságokra vezettek; népe három nagy pártra szakadott s végre a ravasz, de jeles *Pisistratosz* tsarnokául toltta fel, ki elől maga Szólon is kénytelen volt száműzési helyére Cyprusba visszatérni.

Pisistratusz alatt nagy lendületet nyert Athen államisága és műveltsége: de utódai zsarnokságok által felkölték a nép szenvedélyét; a trónkövetelők idegen beavatkozáshoz, névszerint Spártáéhoz fordultak: mig végre a nép visszanyerve önérzetét, a vetélytársakat idegen gyámolítóikkal együtt elűzte s Athen fensőségét hosszas időre megalapította.

A görögök, ugy látszik, nagymérvű nemzetgazdaszattot nem folytattak. Athenae hóditásai által nagy állami gazdaságra tett szert, melyet 40 ezer talentumra becsültek (egy talentum = 550 frank; a mina 92 frank; a drachma = 0.92; az obolus = 0.15 frank; az ezüst értéke az aranyéhoz = $\frac{1}{10}$.) Azt azonban, mire a görög államférfiak leginkább czéloztak s mit a köztársaság fenntartása érdekében jónak láttak: hogy a vagyon egyesek kezében föl ne halmozassék s másfelől az elszegényedés (*pauperismus*) be ne álljon, — sohasem tudták elérni. A pénzt igen helyesen árunak nyilatkoztatta Szólon. Egyenes adózások nem igen divatoztak: Igy például Athennek 6 millió franknyi jövedelméből több mint 3 milliót a szövetséges városok adója, $1\frac{1}{2}$ milliót az elkobzások és bíróságok hoztak be. Az állami jövedelem felét az ünnepélyek és jutalmazások, másik felét a hadsereg emésztette fel.

5. §. A görögök harczias műveltsége.

A harczias kiképzést egyetlen görög állam sem hanyagolta el; de e tekintetben a spártaiak kétségtelenül első helyen álltak.

Az ifjak mindenütt gyakoroltattak ugy testi ügyesség mint fegyverforgatás s a nélkülözések minden nemében: de kétségtelenül legtöbbet tettek ugy a harcziaság, mint a hazafiasság és nemzeti közszellem emelésére a nagy ünnepélylyel megtartott versenyjátékok, melyek a testgyakorlás és harczias képzés minden nemére kiterjedtek s a győzelmes részére a legnagyobb nemzeti elismerést biztosították.

E nemzeti ünnepélyek és versenyek legnevezetesebbje Olympiában tartatott minden 4-ik évben s fontosságukat mutatja az, hogy a görögök időszámításait ezek után intézték. 776-ban Kr. e. történt először, hogy a győztesek nevei lajstromba irattak s ez év júniusának 21-ik napjától kezdődik a biztos görög számítás. A Delphi mellett tartott pythiai, a korynthis földszorosán minden harmadik évben ünnepelt isthmusi s a nemeai játékok már kisebb fontossággal bírtak.

E játékokon a testgyakorlás és harczyi képesség minden neme bevonatott a versenybe: a kar erősségét a korong (discos) vetés és birkózás; a lábakét a gyalogfutó-verseny; az összes testi erőt az öklöződés és birkózás, a test ruganyosságát az ugrás minden nemében juttatták érvényre. A fegyvergyakorlati ügyességet a nyillövés és gerelyvetésben mutatták be; a lóval bánni tudást ló- és szekérversenyeiben.

A verseny eredménye fölött a nemzet kitünőségei ítéltek; a győztes a nemzet nyujtotta koszorúval ékítettett föl; diadallal hordoztatott körül s a legközelebbi 4 év (olympiád) az olympi első győzőről neveztetett el.

Igy költötték fel a görögök ifjaikban a nemes versenyvágyat, s szoktatták a dicsőség megizleléséhez, mely később aztán a harczterén kereste meg méltó tárgyát.

E nemzeti ünnepélyek egyszersmind kötelékei voltak a különben lazán összefüggő görög államoknak s emeltyüi ugy a nemzeti közérzületnek, mint egy ideig a költészetnek is, mely kezdetben szintén itt találta fel versenyterét.

A görögök fegyverzete a trójai háboru korában még igen egyszerű volt. Itt még rövid rézkardokkal és dárdákkal vivnak s ha a fegyver kezéből kiüttetik, a küzdő birokra megy, vagy a legközelebbi szikladarabot dobja ellenére. A parittyának és nyilnak ugyan nyoma van már: de a távfegyverekkel harczolás általános megvetés tárgya, melyre később is csak a legalsóbb osztályu és legkevésbé megbízható ifjuság használtatik, mintegy előcsatár gyanánt. Védfegyvereik a réz sisak és ugyanolyan paizs, mely legtöbbször kerek volt s néha nézőlyukkal ellátva. Lovasságuk eleinte kevés volt s leginkább thessáliaiakból állott: de a lovat kettős, sőt négyes fogatokban használták, mint minden nép, melynél a ló beviteli s így kevésbé megszokott czikk.

A támadó fegyverek később is ugyanazok maradnak: de a gerelyvetés és nyillövés egyre nagyobb divatba jő; az előbb fazékalaku sisakok hatalmas ércztarajat, majd arczfedőt nyernek s már a marathoni csatában érczpikkelyes bőrtunikát, ércz-, láb- és karlapokat használnak. A paizs lassanként művészibb alakot ölt s a hős jelvényeit hordja magán. A harczy szekereken, melyek kétkerekűek, elől magasabbak s hátul nyitottak, csatában mindig két bajnok áll, kiknek egyike a lovakat hajtja, míg a másik ezt is fedezve, viv.

A mi a harczy rendet illeti, a görögök eleinte 3—4-soros rendben harczoltak, később mély tömegeket (phalanx) képeztek, melyből utoljára Nagy Sándor »rendithetetlen ékei« származtak a felállítás alakjától neveztetve így, mely hegyén néhány legerősb bajnokkal arra volt számítva, hogy az ellen sorait áttörje.

Várak ostrománál a falak áttörésére k o s o k a t (aries, kriosz) használtak, mely nem volt egyéb egy erős felfüggesztett gerendánál, mely egyik végén érczfejjel láttatott el, míg másik végénél fogva kötelek segélyével előre- és hátralódíttatott. Az ó-kor ágyuit a ballisták és katapulták képezték, melyek elseje egy kerékkel hátra csavart fakanál, melybe a bedobandó követ helyezték s aztán egyszerre elbocsátották; az utóbbi egy vagy több állványra erősített nyíl, melyet hátrafesztett ruganyos deszkával röpitettek a várba. Ha ez sem volt elég, lecsapó hiddal ellátott f a t o r n y o k a t építettek (Hellepolis) s ezeket hengereken az ostromlandó vár közelébe tolván a hidat annak falára eresztették s a torony lépcsőin át rohanták meg a védelmezőket.

Tengerparti lakosok lévén, a görögök korán megkezdték hajóiknak hadi célra alkalmazását is, melyeket 3—4 egymás fölötti

sor evezővel hajtottak s elől éles érczczel bevont orral láttak el, hogy megtámadásnál az ellenség hajóját áttörjék, vagy elsüllyeszszék.

Itt már nagyobb szerepe volt a vetőfegyvereknek : de e hadfolytatás még sem nevezhető egyébnek, mint tengeren folytatott szárazai ütközetmódnak, mely csak annyiban tért el a közönségestől, a mennyiben ugy a támadás mint a visszavonulás nehezebb volt ; s a hajó elfoglalása, elmerítése vagy felgyújtása szintén az eldöntés tényezői voltak.

6. §. Görögország politikai története.

Görögország politikai történetében három korszakot lehet megkülönböztetni : az állami foglalások s alakulások történetét ; a persákkal folytatott élethalál-harczot s végre a nagy erőre vergődött három államnak : Spárta, Athen, Thebenek fensőség (hegemonia) fölötti küzdelmeit, melyek a hellenismusnak sirját megásták.

A foglalások sorát Spárta indította meg a VII-ik század derekán, mely főleg Messenae meghódítására irányult s a véres küzdelemmel folytatott két messéni háboru nyomán a spártaiakat előbb Messenae, későbbi hódítások után Argos és Arcádia birtokába juttatván, az egész Peloponesus felett urrá tette.

Athent a persák ellen folytatott védcsaták emelték tekintélyre ; később az egész tulajdonképeni Görögország uralmára.

A görög-persa háborura okot a mindegyre jobban elhatalmasodó két nemzetnek ellenirányu hódításvágya szolgáltatott. Persa hódítók egyre jobban terjeszkedtek a földközi tenger felé, s miután annak keleti partjait nagyrészt meghódították : a kis-ázsiai görög gyarmatokra veték szemeiket, kik segélyért a hatalmas Athen és Eretria városokhoz folyamodtak. Ezek elküldék a segélyt, mely Darjavus-Gustáspot, a hatalmas persa hódítót visszanyomta s Sardesz városát felgyújtá. A büszke hódító előbb vejét : Mardonium küldé ellenök ; de ennek szárazai seregét a trákok, — tengeri hadát a vihar semmisíté meg. A görögös persa király most követeket küldött Athenae s Spártába, kik hódolat jeléül szokás szerint földet és vizet követeltek. Az öntudatos görög nép azonban a követeket kútba dobá azon büszke mondással, hogy vigyenek onnan földet és vizet uroknak, hol mindkettőt együtt kaphatják. Ez ingerlé a hatalmas

persa hódítót s Dátisz és Artaphernes alatt roppant serget küldött a görögök ellen, mely Eretriát földig rontá s győzelemittasan és bosszuvágygyal közeledett Athen felé. Görögország a félelemtől megdermedett; de az atheneiek vezére, Cherson egykori fejedelme Miltiadesz Athenhez közel, a marathoni sík torkolatánál szembeszállott a tizszer számosabb ellenséggel s azt egy véres csatában teljesen megverte. (390. Kr. e.)

A csupán athenei erővel kivívott marathoni győzelem Athen öntudatát magasra emelte s most már nemcsak védelemről, de hódításokról is gondolkodott; hajós sergét nagyszerűen szerelte föl s Miltiadeszt Párosz sziget meghódítása ellen küldé. A támadás nem sikerült; az érdeemes hadvezér árulással vádoltaték s börtönben halt meg. Utánna Aristidesz és Themistoklesz vezették Athen állami ügyeit; de az utóbbi nagyravágyásának sikerült igazságos vetélytársát cserép-szavazattal számkivetésbe beküldeni s ettől kezdve egymaga kormányzott. A persák azonban siettek kiköszörülni a dicsőségükön Marathonnál ütött csorbát s Dariusz fia: Xerxesz, ki csak most hódítá meg Egyptomot, egy milliót megközelítő hadsereggel tört át a Hellespontusra vetett hidakon, s e roppant had közeledtének hírére a thrák félsziget és Görögország minden népe meghajolt, csak Athen és Spárta nem. A spártai király Leonidasz az Öta hegy és tenger között fekvő termopylei szoroshoz sietett, hogy 7 ezer emberével a persa had betörését visszatartsa; az atheni hajóssereg pedig az Artemisium hegyfoknál foglalt állást a roppant persa hajóhad ellen. Leonidasz Ephialtesz árulása miatt, ki persákat hátába vezeté; nem érte ugyan célját: de visszatartott 1000 emberével hősi halált halt a szorokban, mely a görögök öntudatát magas lelkesedéssé emelte. Xerxesz száraz hada előzőnlötte ugyan Görögországot; az atheneiek hajóikra menekültek: de Themistoklesz Salamisz szigeténél ütközetre kényszeríté a persa hajóhadserget s azt Xerxesz szemeláttára, ki a nagyszerű csatát a megarai partról nézte, — egy iszonyu csatában teljesen tönkretette. Xerxesz a nagy veszteség után Thessáliába vonult s hadait Mardoniuszra bízván, Ázsiába futott: de sergét a következő évben eldöntő csapások érték, mert Mardoniuszt a most már 100 ezernyi görög sereg Plateánál teljesen tönkreverte, míg ugyanazon napon Mikále hegyfoknál az egyesült atheni és spártai haderő a persa hajóhadsergen aratott teljes diadalt.

E győzelmek eredménye kettős volt: a persa hódításnak végleg útját vágta s Athen hegemoniáját Görögország fölött hosszú időre megalapította. Ez utóbbira nem hiányzott egyéb, mint hogy Athen megerősített kikötőjü várossá alakíttassék, mit az ügyes és lelkesítésre képes Themisztoklesz keresztül is vitt. Ez alatt Pausaniász az egyesült görög haddal folytatta a hódításokat, melyek mind nagyobb sikerre vezettek, míg végre Bizánt is Pausaniász kezébe jutott; mi e nagyravágyó spártai királyt arra vezette, hogy a persák szövetségét keresvén, Spárta által egész Görögország urává emelje magát: de épen ez áruló szándéka vezette őt törbe; a gyanakvó görögök nagy része Arisztideszt és ennek fiát Kimont kiáltá ki hadvezérének, s a haza menekülő Pausaniász sorsa, árulásáért éhhalál lőn. Themisztoklesz is gyanuba esett s ellenei irigysége Artaxerxesz persa királyhoz kényszeríté menekülni; de midőn ez saját hazája ellen harczolni kényszeritené, a hű görög méreggel ölte el magát.

Pausaniász árulása által az állami főség megint az atheniek kezébe jutott, kik Aristidesz és Kimon alatt, hovatovább messzebbre terjeszték Görögország és Athen hatalmát; a persákat a kis-ázsiai félszigetről is bellebb szoríták s 457-ben a tanagrai ütközetben Spártát végleg megalázták.

Még magasabbra lendült Athen anyagi és szellemi fölénye Xantippusznak, a mikálei győzőnek fia Periklesz alatt, ki személyében az összes görög műveltség vívmányait egyesíté. Themisztoklesz művét, Athen megerősítését végleg ő fejezte be, a pireusi kikötőt a főváros erősítésébe bevonván. A szövetség pénztárát Dolószból Athénbe helyezé át; a hadi adót, bár a persa háboru a Salamisz városa alatt nyert győzelemmel be volt fejezve, nagy szigorral hajtata be a szövetséges városokon, s a melyik ezek közül ellentállott, szigoruan fenyté meg. Ő teljhatalmu ur volt, a már ekkor a néptömeg uralma (ochtocratia) alatt nyögő Athen s az egész Görögország fölött s a szövetség összes pénzerejét Athen erősítésére és diszítésére fordítá, mely tőle nyerte örökszép épületei nagy részét.

Egész Görögország meghunyászkodott Periklesz nagy szellemi s anyagi ereje előtt: csak Spárta volt az egyetlen állam, mely régi dicsőségét nem feledhetve, ürügyet keresett, hogy Athent megalázhassa. Ezt előbb a phokiak s delphiek, majd a Corcysa és Korinth közötti vetély meg is adta; s a két nagyravágyó állam

bosszuszomja 431-ben a véres peloponeseuszi háboruban tört ki, mely Görögországot két nagy táborra osztá. Periklesz védelmi rendszert követve, összes szövetségeivel jól megerősített fővárosába zárkózott: de itt iszonyu dögvész ütött ki, mely egyéb szerencsétlenséggel társulva, a nép kegyét tőle egyidőre elvonta s csak akkor fordult az hozzá vissza, midőn az önzetlen államférfit zokogva látta utolsó gyermeke ravatalára a halotti koszorut feltenni. Ez után nem sokkal maga a nagy férfiú is a ragály áldozata lett s Athen szájas népvezérek vezetése alá került, kik változó szerencsével folytatók a véres harczot egész 472-ig, midőn a szájas Kleon Athen vezére, futás közben; a makacs spártai király Brasidasz a csatatéren esett el Acripolis mellett.

Még egyszer tűnt fel Athene csillaga a jóban és roszban egyaránt kitűnő Alkibiadesz alatt, kit, mint a férfiasság mintáját dicsőített Görögország: nagyok az általa kivívott előnyök, melyekkel ravaszúl Spártát is nem egyszer szövetségbe vonta, vagy épen persa segélyt tudott részére nyerni: de a változó népkegy győzelmei daczára is előfordult tőle, s a gögös spártai király Lisanter elébb Ephesusz, majd Egos Potamosz mellett (Kr. e. 405.) az atheneiek hatalmát teljesen megtörte; diadallal vonult be Athenbe s vad örömmel rontatá le a Periklesz alkotta falakat.

E győzelem egyszerre tette tönkre Athennek Periklesz alatt tetőpontra jutott műveltségét és Spárta vad harczias erényeit: mert amaz a miveletlen hóditónak esett zsákmányául; ennek népét pedig a birtokába jutott hatalom és kincs vezették az erkölcsi sülyedés szélére.

Spárta még vadabb önkénynyel nyomta el a hatalma alá jutott görög tartományokat; a persa pénz pedig, melynek segélyével Athent legyőzte, a szerencsétlen Xenophon-féle hadjáratba bonyolítá, melyet az ifju Cyrus segélyére vittek, Artaxerxes Mnemnon ellen. Kunaxa mellett (401.) történt a véres ütközet, melyben Cyrus eleste daczára, a görögök győztek ugyan, de az ellenséges tartományokon csak nagy bajjal tudta visszavezetni az ügyes Xenophon 10 ezerét. Az ezután kezdődött korinthis háborut, melyet az atheni Konon persa pénzzel vivott Spárta fősége ellen, az antalcidaszi gyalázatos béke zárta be 386-ban, mely nemcsak a kis-ázsiai görög gyarmatokat juttatá persa kézre, hanem ezeknek káros befolyást nyújtott Görögország belügyeibe is.

A görög városok közül, Athen elhanyatlása után rövid időre még Thebae emelkedik ki, kit két jeles hadvezére: Pelopidász és Epaminondas emelnek fel, kik a spártai vad daczot előbb Leuctra (371.), majd Mantinea alatt törik meg. (362.)

A felsőbbség feletti hosszú küzdelmet a kimerültség és elsatnyulás jelentéktelen és hangtalan negyedszázada követi: midőn az egész Görögország Makedon hatalom alá jut.

7. §. A makedonok. II. Fülöp. Nagy Sándor.

Makedonia eredetileg kis tartomány volt, melyet északon a szkárdi hegység, délre az Olymp, nyugatra a Lichnitesz tó s keletre a Nesztusz folyó határoltak; erdős hegyvidék, melynek főgazdasága fémbányáiban állott; nevezetesebb városai: Edeszsa, Pella-Tessalonika, Potidea és Olynthusz.

Ez országot a monda szerint Caranus, a heraklidák egyike alapítá; de az ország valódi története csak I. Sándorral kezdődik, ki a görögöknek plateai csatatervét elárulása az onnan menekülő persákat megsemmisíté; miért Athentől polgárjogot nyert.

Ez időtől kezdve a makedon fejedelmek egyre szorosabb viszonyba jöttek Görögországgal; már Archelaus, ki a makedon hadsereg és rendezett államviszonyok alkotója, görög költőket és festőket tart udvarában; nevezetes utóda II. Fülöp pedig (360—336), kezesül Thebaebe bevitetvén, az összes görög vivmányokat sajátjává teszi.

E nagyravágyó férfiú élte céljául nem kevesebbet tűzött ki, mint hogy Görögország felett urrá lévén, a persa birodalmat meghódítsa. E végből mindenekelőtt országa belügyeit rendezte; hatalmas hadsereget alkotott s az akkor tetőpontján álló Athen szövetségeseivel folytatott háborút felhasználva, először is a gazdag amphipolisi bányákra vetette kezét, melyekből harmadfél milliónyi évi hasznót vonván, az elhanyatlott erkölcsű görögök között könnyű volt pénzzel céljainak eszközöket keresnie.

De a legkedvezőbb alkalmat nyújtotta hatalma terjesztésére az u. n. harmadik szent háború, melyet Thebae indított a szent földeket és a delphosi templom kincseit elrabolt Phokisz ellen, kiket Athen és Spárta is segítvén, Thebae II. Fülöphöz fordult.

Phokiszt elfoglalta s egyszersmind annak helyét is a szentgyűlésben (amphiktyon); ugyanakkor a delphuszi templom-kincsek őrzése is reá bízott. A gazdag Olynthuszt árulással, a termophilákat erővel keríté hatalmába : de Byzant elfoglalása iránti tervét megsemmisíték Demosthen hatalmas szónoklatai (philippikák), ki végre csakugyan rá tudta birni Athent, hogy az általa szorongatott városnak segítségére siessen. E sereg vezére, a derék Phokion Fülöpöt megverte és viasszaszorítá ugyan : de a mi Fülöpnek fegyverrel nem sikerült, kivitte pénze és ravaszsága által; midőn a delphuszi kikötőt elfoglalt locrisziak ellen, néhány megvesztegetett szónok befolyása útján, Görögország fővezérlete reá bízott. Ekkor letévé álarczát, az erős Eláteát elfoglalta s az erre felbőszült görögöket Cheronea mellett egy eldöntő ütközetben megverte. (338. Kr. e.)

Fülöp nagysága és ügyessége csak most, elhatározó győzelme után tűnt ki; midőn a régi görög intézmények s nagyobb városok joga iránt tanusított tiszteletével egész Görögországot annyira megnyerte, hogy a korinthis gyűlésben, közakarattal választatott meg a persák ellen vezetendő hadsereg korlátlan hatalmu fővezérévé.

E nagyszerű hadviselést azonban már fiára kellett szállitnia; mert hadi készületei közben testőrei egyike: Pausaniász orgyilkos töre ejté el.

Jobb kezekbe azonban ez óriási terv kivitele nem kerülhetett, mint fia Sándoréba, ki már mint gyermek vakmerő bátorságának többszörös jelét adta; s kinek a nagy terv szerencsés kivitele »nagy« melléknevet szerzett.

Nagy Sándor 20 éves volt, midőn atyja trónját öröklé s hatalmas fegyvereit először is a fellázadt illyr és trák népeken kísérlé meg, mely hadjárata kilátást nyitott Görögországnak arra, hogy a makedon igát lerázza. De Sándor, mint villám csapott vissza Thebaere s azt teljesen megsemmisité. Görögország megrendült a hatalmas győző előtt : de Sándor nagylelkűnek mutatta magát; megkegyelmezett a fellázadtaknak (még magának Demoszthénnek is) és saját tartományát Antipaterre bizva, 35 ezer főből álló válogatott seregével Persiára tört, melyet aránylag kevés idő alatt elfoglalt és három nagy csata árán keletre az Indusig, délre felső Egyptomig hatolt s az ó-világ legnagyobb birodalmát alapítá.

Első nagy csatáját a *G r a n i c u s* z folyamánál nyerte 334-ben, mely Kis-Ázsia nagy részét hozta hatalma alá. A persák nem hallgatva az ügyes *M e m n o n* tanácsára, ki a hadviselést Európába akarta áttenni: *I s s u s* nál állottak eléje; de csatájok kimenetele még gyászosabb volt; roppant sergők szétveretett s Dáriusnak minden hadi készlete, családjával együtt a győztes hatalmába esett. A persa király most békét ajánlott: de Sándor nem fogadta azt el; a mesés gordiusi csomó szétvágója az egész ismert Ázsia uralmára vágyott; fegyvereit délre fordította s »r e n d i t h e t e t l e n é k e i« (*immobilis cuneus*) a hosszabb ostrom után elesett Tyruson kívül sorban hódoltak meg Siria, Palestina és Phönícia, honnan Gáza bevétele után, a suezi szoroson átkelvén, Memphiszig s innen Ammoniumig vonult fel, hol az egyptomiak hajlamát megnyerendő, magát az ammoniumi Jupiter fiává fogadtatá. Csak e nagyszerű hódításai után fordult vissza megint Dárius ellen, ki fölött *A r b é* l á n á l vagy *G a u g a m é l á n á l* (331.) utolsó nagy döntő csatáját vívta; a futó Dárius egyik satrapája: Bessus által gyilkoltatott meg s Persia nagyszerű városai: Susa, Perszepolisz, Babilon és Ekbatana egymás után estek a győztes kezébe.

A szerencsés hódító most megváltoztatta politikáját s a persák rokonszenvét igyekezett megnyerni: az orgyilkos Bessuszt keresztre feszítetté; Dárius családjával nagylelkűen bánt; a persa királyok öltözetét, udvari szokásait vette fel s mint azok, szolgálai hódolatot követelt. De a roppant hatalom és kincs birtoka gögössé, zsarnokká és kicsapongóvá tévék őt; a szolgálai hódolathoz szokni nem tudó görögök: *K l y t u s z*, *K a l l i s t h e n e s z* s különösen az örökké hű *P a r m e n i o* szenvedélyes dölýfének lettek áldozatai.

Most India meghódítására indult: de rabló vágyaikban megcsalatkozott katonái, csak az Indusig kísérték; honnan kénytelen volt nélkülözések által megtizedelt seregével visszafordulni. Visszatérve, előbb Susába majd Babilonba tette át roppant birodalma székhelyét s arra törekedett, hogy e várost világuralma fényes központjává emelve, a görög műveltséget a persa hatalommal és fényvel egyesítse. De nagyszerű tervét meghiusította kora halála, — roppant erőfeszítéseinek és mértékletlen életmódjának gyümölcse. 323. Kr. e.

A mily hirtelen támadt, ép oly gyorsan porlott szét Nagy Sándor roppant birodalma. Nagy ravágyó vezérei előbb Sándor tehetségtelen fivére: Fülöp s Roxánétól született fia Aegusz Sándor.

között kívánták azt megosztani : de **P e r d i k k á s z**, kinek halálakor pecsétgyűrűjét nyujtá, s ki ezért az összes birodalom kormányzójául állittatott, vezértársai irigységének enyhítésére nagy országokat osztott szét közöttök. Így jutott **P t o l e m e u s z n a k** a Sándor által alapított Alexandria fővárossal Egyptom, Antipaternek Makedonia, **A n t i g o n u s n a k** Phrigia, Licia és Pamphilia; **E u m e n e s z n e k** Paflagonia és Cappadocia, Lisimakhusnak Thrácia.

A nagyravágyó Perdikkász most csak a hadsereg vezérletét tartá meg : de nőül Sándor testvérét: Kleopátrát szemelte ki; s terve volt az egész birodalmat hatalmába keríteni; miért előbb Ptolemeus ellen fordította hadseregét; de Egyptusban saját tábornokai által megöleték. Most Antipater lett a hadsereg vezére; a babiloni kormányzóságot pedig Seleucusz nyerte meg. Ugy ezek, mint a többi fejedelmek között folytonos harcz indult meg, melyben eleinte Antigonus fiának Demetriusnak kedvezett a szerencse : de az ipsuszi csata **S e l e u c u s** és **P t o l e m e u s** javára dőlt el s csakugyan e két fejedelem volt az, kiknek családja, mint **S e l e u c i d á k** és **P t o l e m e i d á k** a nagy birodalom romjaiból legtöbbet és legtovább tudtak megtartani; az elsők Syria és Parthia, az utóbbiak Egyptomban, hol a Ptolemeusok Alexandria fővárosukban az akkori műveltség központját képezték mindaddig, míg testileg-lelkileg hanyatlásnak indulván, a római hódításvágynak estek áldozatul.

Sokkal rövidebb volt a nagy birodalom többi forgácsainak élete. Makedonia már 148-ban végleg római provinciává lesz : két évvel később Görögország is ezek hatalma alá jut; a kisázsiai tartományokat Julius Caesar hódítja meg 47-ben Kr. e.; míg a Seleucidák és egyipti királyok között szorongatott zsidók már 64-ben római felsőség alá jutnak; árny-királyaik, mint Heródesz, még a római procuratorok alatt is kegyetlenkedtek saját nemzetük fölötte. Az elnyomott nép két ízben kísérti meg a római iga lerázását : először **T i t u s z** alatt, ki Jeruzsálemet lerombolta s több mint egy millió zsidót öletett meg; 2-szor Adrián alatt, midőn az egész nemzet teljesen szétrobbantatott s Jeruzsálem romjai felé Aelia Capitolina építettett föl. 133-ban Kr. u.

Függelék Görögország történetéhez.

I. §. Vallásos intézmények.

Görögországban, mint említők, kétféle vallás volt : egy népszerű, hitregéken alapuló s a görög vidám természetnek megfelelő népvallás, mely erdőt, mezőt megnépesített, hegyet és völgyet megrakott, tengert és folyamot előzőnlött a képzelet játszi isteneivel ; azok legfőit gyönyörű szobrokká idomitva, nagyszerű egyházak titkos félhomályában rejté el s a hozzá férhetlenség s a menedékjog alkalmazása által tekintélyökben lehetőleg emelte. Ez Isteneknek családfáját is költői képzelettel elkészíté és saját könnyen sikamló erkölcsi után kalandos életrajzokat irt róluk : a legfőbb Istent : Zeust hol bika, hol aranyeső képében jelenteti meg kiválasztott szépeinél : a santa Vulkán neje a gyönyörű Aphrodité és a hadak Istene Aresz között tilos viszonyt engedélyezett. Szóval a görög népvallás valódi tükre a görög társadalmi életnek, annak minden előnye és hibáival : mely a védisteneket a házi oltáron nagy tisztelettel köríti s azok megsértését véresen boszulja meg : de a tisztességes nőt elzárja a külvilágtól s féltékenyen őrzi, míg a férj bűvös heaerák társaságában könnyelmű kedvcsapongással tölti idejét.

De Görögország komoly tudósai és államférfiai nem elégedhettek meg e lelköket ki nem elégítő hitregével s bár óvakodtak, kivált korábbi időben, a népvallás szabványait megsérteni s a képzeleti istenségek tekintélyét aláásni : magok részére egy bölcsészeti vallást teremtettek, melyek mysteriumaikban vitattattak és állapítottattak meg ; melyek a legnagyobb kitartással zárattak el a nagy közönség elől, s mintegy szellemi szövetséget képeztek Görögország legműveltebb és leghatalmasabb férfiai között.

A mysteriumok titkaiból máig is keveset fedezhetett fel a történelem : de a mit határozottsággal tudhatunk, oda mutat, hogy Görögország kitünőségei titkos összejövedeleikben a természet elviség és okszerűség (naturalismus et rationalismus) tanainak hódoltak.

Egy láthatlan Isten tisztelete, biztos hit egy jövő jobb életben, keresése és követése az erkölcsi és bölcséleti igazságoknak képezheték azok alapját, melyhez valószínűleg a köznép közszelle-

mének irányzatára és vezényletére szolgáló utak és módok megvitatása is járulhatott. Az, mit a rómaiak s ezek közt különösen Ciceró a mysteriumok értékéről fennhagytak, azoknak csak előnyére szolgál. Ő ugyanis azt írja, hogy a mysteriumok a legjótékonyabb hatással voltak az emberiségre, mert nemcsak a boldog életre tanították meg az embereket, hanem arra is, miként kelljen egy szebb jövő reményében nyugodtan meghalni. S hogy ez igaz, a mysteriumokba beavatott Sokrates életmegvetése és nyugodt halála legjobban bizonyítja.

A mysteriumok külsőségeit illetőleg sokkal részletesebb adatok jutottak reánk. Ezek nyomán kétségtelen, hogy az azokban résztvehetésre, vagy beavatásra a görög nemzetnek minden jelesebb fia vágyva vágyott s fontosságukat tanusítja, hogy az atheni tanács minden összejövetel után vizsgálatot tartott, ha nem történt-e valami visszaélés.

Már maga a beavatás módja mutatja, mily fontosságot tulajdonítottak e ténynek, miután e földi beavatás mintegy előkészítőjéül tekintetett a földöntuli beavatásnak. Ha a mysteriumok benső lényegében eltért is az egyiptomiakétól: a külsőségekben megtartá azok formáit. A beavatandónak a természet mind négy elemével meg kellett küzdenie. Lámpával kezében indult neki egy ismeretlen barlangnak s hosszasan kellett tévelyegnie, vándorolnia annak téveteg utain és lépcsőin, míg végre egy létrán leereszkedve, két rostélyozott kapu előtt állott meg, melyek egyike rézből, másika vasból volt. A rézkapu megnyílt előtte; de rögtön nagy zörejjel csapódott be utánna s előtte széles, lámpákkal világított folyosó nyílt, melynek tévelyeiben egyszerre három fegyveres állott eléje, kik választást engedtek neki a visszatérés vagy a halál közt, ha a többi próbákat ki nem állná. Eddig tartott a föld-próba. Most egyszerre megtüzesedtek körülötte a boltozatok s ezek alatt sűrű és megtüzesedett rostély nyilatai között kellett átlépdelnie. S midőn e tűzpróbát kiállotta, az égő folyosó végén hatalmas vizár habjai közé kellett magát vetnie, melyek között nagy bajjal vergődött a túlpartra. Most egy csapóhid előtti kapuhoz ért, melyen hasztalan zörgetett mindaddig, míg nem utasították, hogy az elefántcsont kapu karikáját megfogja, ekkor azonban egyszerre eltűnt lábai alól a csapóhid s ő a karikáknál fogva függve maradt a levegőben; hosszan függött így sötétben a rémitő mélység fölött: míg végre a karikák engedtek; lábai újra talajt értek s a kapuk szárnyai feltáruultak előtte. Ezzel kiállotta a víz és légpróbát is, és most bejutott a mysteriumok szentélyébe, hol torkára vetett kard mellett kellett megesküdnie, hogy a mysteriumok törvényeit megtartja s titkaikat soha el nem árulja.

A mysteriumokkal, úgy látszik, egybevágó egészet képeztek az államvallás és politikai vezetés tekintetében az amphychtioni gyűlések és oraculumok is. Az első amphychtioni gyűlés a thessa-

liai fejedelmek között jött létre s eleinte mintegy állami véd- és dacszövetséget képezett, de később Görögországnak minden nagyobb állama és városa részt vett benne; s miután a delphii jósda és templom oltalmát kezébe vette, egész Görögország sorsára döntő hatalmat nyert, olyszerű fontossággal, mint ma egy európai congressus, mely a nemzetközi ügyeket dönti el. Az amphychtionokban minden államnak csak küldöttei vehettek részt, kik az államnak minden egyházi és világi ügyeibe be voltak avatva s úgy látszik, hogy a legelső jósda, a delphii, kész szolgálatjára állott tervei kivitelében.

A jósdák vagy oraculumok eredetöket szintén Egyiptomból és Phöniciából hozták le s azon néphit szüleményei, hogy az istenek akaratukat természeti tünetmények, vagy kiválasztott közegek által közlik az emberekkel. Kezdetben, úgy látszik, csakis e bizalom kifolyásai voltak, hol a hívők a fák levelének susogása, valamely barlangban eltöltött éjnek álma, vagy vadméhek zsongása, madarak repülése stb. igazították el: (vagy legalább hitte, hogy eligazították) később azonban úgy a papság mint az állam felhasználta a nép bizalmát céljai elérésére; a szentnek hitt barlang elé pompás templomot épített; azt egyházi és állami felügyelet alá helyezte s rendes jósló közegekkel látta el. E jósnőknék aztán az egyház, vagy állam érdekében lévő feleleteket adott szájába, melyek által sok századon át intézte el Görögország legfontosabb és kényesebb kérdéseit.

Jóslatra hajadon és ötven évet fölülmult nők alkalmaztattak; nem lehetetlen, hogy ezek között nem egy volt azon szerencsétlen teremtmények közül, kiket ma délejes álomban lévőknék szokás nevezni. A jóslatok, melyeket adtak, legtöbbször kétértelműek voltak, hogy a jósda tekintélyét ne veszélyeztessék. Így a sybariták azon kérdésre, meddig fog tartani boldogságuk, e feleletet nyerik: a meddig jobban félték az isteneket, mint az embereket. A lo-crisiak a delphii jósdához folyamodván örök perpatvaruk elenyésztetéséért, e parancsot kapják: hozzatok jó törvényeket. Néha kétes ügyekben az oraculum méltóságos hallgatással felelt.

A legrégibb jósda a dodonai volt; a legnevezetesebb a delphii, de ezeken kívül sok volt az országban szerteszét. A mintegy félhivatalos jósnőkön kívül, még sybillák is szerepeltek; de inkább csak a magányosok tudvágyának kielégítésére.

2. §. A görög irodalom : költészet.

Egy nemzet sem volt a világon, mely irodalmának többet köszönhetett volna, mint a görög; s viszont egy nemzet sincs a világon sem a multban, sem a jelenben, melynek az emberiség mivelődése nagyobb hálával tartoznék, mint a görögnek.

A görög irodalom nem virágházi növény, melyet külföldről vittek volna be és nagy áldozatokkal tartottak fenn, mint sok nemzetnél történt, melyek aztán nagy sokára tudták annak vívmányait átörökölni: a görög irodalom a nemzet szelleméből és véréből felnövekedett erős törzs, mely a nemzet életével mindig szerves összefüggésben maradt, terepély fává nőtt; mely az egész görög nemzet politikai és társadalmi életét megnemesítő virágzó illatával s gyümölcseit egész korunkig szállítja.

A görög nyelv már alkatánál, különös alaki gazdagságánál fogva, melyhez hasonlót egyetlen nemzet sem mutathat fel, mintegy teremve volt a magas költői és irodalmi fejlődésre; rokonságánál fogva pedig, mely mind a sémi, mind a german, mind a latin s ezek által a kelt nyelvekkel könnyen kimutatható, hivatva volt arra, hogy vívmányait a középkor mindent felforgató dulásai daczára is korunkra áthozza; s mellékesen a keresztyén vallás eredeti okmányait is fenntartsa, mint a mely származása helyén üldöztetvén, a classicus földön nyert állandó életet.

Még nagyobb hivatása is volt: Konstantinápoly és Alexandria elfoglalásával a görög miveltség másodhelyen elfoglalt tanyáiból kizavartatván, Olaszország mivelt államaiba menekült; itt a hellén nyelvet és miveltséget újból érvényre emelte s a hanyatlásban lévő keresztyén miveltségbe a classicus tökély nemesítő galyait oltá; okává lőn a tudományok és művészetek ujjaszületésének; míg másfelől a keresztyén vallás eredeti kutfejét közös tulajdonná tevén, az evangeliumok tanulmánya által a vallásos élet ujjaszületését, a reformatiót teremtette meg.

A görög irodalom hatása saját nemzetére semmi mással nem hasonlítható össze. A nemzet hitregéjét, Homér és Herodót képzelete alkotta meg; az elsőnek halhatlan művei a nemzet színe, java összes tömege előtt ünnepélyesen olvastattak fel s lelkesíték azt nagy harczyi és politikai tettekre; az ó-görög dráma megnevezve léptette fel a nemzet nagyjait, s a nép színe előtt emelte ki az érdemeket s ostorozta a hibákat és bűnöket. Csak ebből érthetjük meg a görög nemzeti ünnepélyek és színelőadások utólérhetlen hatását; csak ebből, miként történhetett, hogy Homér Iliászának II-ik éneke, mely nem áll egyébből, mint a trójai hadra induló hajók személyzetének leírásából, nemhogy untatta volna közönségét, sőt ellenkezőleg — s mennyiben az utódok minden egyesben őseiket tudák feltalálni, ez volt az előadások legkedvenczebb darabja.

A görög irodalomban kétségkívül a ioni kiejtést illeti az első hely; nemcsak azért, mivel magában véve is ez volt a legkellemesebb hangzásu, hanem mivel a görög irodalom megalapítója Hómer ezen nyelven irt, s mert az ion törzs volt az, mely Görögország miveltségét és hatalmát képviselte.

Hómer származása fölött hét város vetélkedett; de legvalószínűbb, hogy születéshelye Szmyrna volt. Művei közül az »Iliász

volt az, melyből a nemzet századokon át meritett lelkesedést s ez volt ugy a hősköltészet (épósz) mint a drámairodalomnak is kiapadhatlan forrása. Az Iliász mind meséjénél, mind alakjánál fogva egyike a legnagyobb és tökélyesebb műveknek, melyeket emberi elme megteremtett. Meséje kerek és egyszerű, mint minden tökélyes. Páris a trójai királyfi, Menelaosz görög királynál lévén látogatóban, annak tündérszép nejét Helenát megszereti s a vendégjog halálos megsértésével megszökteti. A megsértett király bosszúra lázítja Görögország fejedelmeit s a nemzeti önérzet és hódításvágy Görögország legjelesebb férfait a — hősi nagyságban utólérhetlen Achilleszt, a hadi tervek nagy mesterét Odysseuszt, a hatalmas két Ajaxot és Diomedeszt, a komoly Agamemnont s Görögország mindannyi hősét csatára szóllítja. Több éven át foly a nagyszerű küzdelem, melyben az illető népeknek istenei is tevékeny részt vesznek : míg végre a ravasz Odysseusz csele fogadtatik el, ki nagyszerű fa-ló építését s annak beljébe több vitéz görög elrejtését s tettettet visszavonulást ajánl. A csel sikerül : a trójaiak lebontván váruk falát, diadalmi jelül viszik be az óriási fa-lovat, melynek hősei éjjel, midőn a trójaiak a diadal mámorába vannak merülve, kiszállnak rejtekükből s egyesülve a visszatért görögökkel, megrohanják a mámorba fultakat; leölik a várvédő hősöket s uraivá lesznek a meghódított tartománynak. Mindez számtalan érdekes mellékeseménnyel van keresztülszöve s Hómer kerek meséjét a történelem nagyszerű folytatása képezi; a mennyiben a kivándorolt királyfi Aeneász, a távol Itália partjain Rómának lesz megalkotója.

Hómer 2-ik nagy műve az »Odysseia«, a trójai háboru egyik hősének Odysseusnak (Ulisses) 10 évi hányatását, megkisértését és kalandjait tartalmazza, míg végre kedves Ithakája partjaira visszatérhet s hú nejének Penelopénak alkalmatlan udvarlót királyi palotájából kiirtván, ismét urává lesz sziget-tartományának. Az Odysseia sem alak, sem tárgy tekintetében nem éri ugyan utól az Iliászt, de változatosságánál fogva érdeket költ s a kor felfogását és népeit hiven tükrözi vissza.

Hómer költészet tekintetében egész iskolát alkotott; de utódai, valamint a még neki tulajdonított kisebb művek is e két első színvonalára nem emelkednek.

A beotiai Heziód költői-ér tekintetében elődénél hátrább áll ugyan, mind a mellett hatása meg nem tagadható. Ő közelebb áll korához; leszáll nemzete politikai és társadalmi viszonyai közé; mélyen érzi kora romlottságát s politikai és társadalmi ziláltságát egy percze sem téveszti szemei elől, — s ezért valódi oktató költő, kinek művei a Theogonia, s a »Munkák és napok« valódi tanköltemények. A »Theogonia« rendszeres összefoglalása mindennek, mit Hómer a görög mythószról illetőleg adott s összefüggő kiegészítés a legrégibb görög hagyományokból a legutolsóig — az olympi istenekig. A

»Munkák és napok« pedig társadalmi és erkölcsi oktatásokat adtak nemzetének.

E két nagy költőt egy csomó kisebb tehetségű követi, az úgynevezett rhapsódok, kik ezek nagy műveiből ragadtak ki egyes helyeket (rhapsódiák), s énekelték el a görög nemzeti ünnepélyeken.

Hómér és Heziód nagyobbyszerű műveik még folyton hatméretű versekben (hexameter) voltak írva és czipiterapengetés mellett szoktak szavaltatni: de a rhapsódok által énekelt, vagy előadott eme költemények nem elégítették ki a költői hajlamu görög nép kedélyét; s a méltóságos forma nem volt eléggé alkalmas arra, hogy a melegebb, vagy épen vidámabb érzéseket felvegye. Azon természetsszerű szükséglet, mely az emberi kedélyben a tárgynak mindig megfelelő alakot is óhajt, teremtette meg a többi versidomokat, melyekben a görög irodalom aztán az egész világ mesterévé vált. Korra nézve a görög hősköltők után az alagya- és epigrammirók következtek, kiknek hatása a könnyen lobbanó és élczes görög népnél igen nagymérvű volt. Az alagya (elegia) vagy búdal név eleinte nem a bennfoglalt tárgyra, hanem csak az alakra vonatkozott; a mennyiben úgy az alagyák mint az epigrammok distichonokban, azaz oly versmértékben adattak elő, melyekben az erős és méltóságos hatméretű sorok fölváltva szelid ötméretűek által lágyítottak. A mi az alagyák rendeltetését és használati módját illeti: az még közvetlenebb volt a hőskölteményekénél; mert míg amaz tárgyába merült el: ez mindig a jelen eseményei fölött mondá el, közvetlen a nép előtt saját érzelmeit és gondolatait, mint a modern forradalmi költők, kik először szavalják el a »Talpra magyar«-t vagy »Marseilleise«-t. Hogy ez állításunk mennyire igaz, csak egy esetet hozunk fel reá: a kitűnő alagyaköltő és bölcs Solon esetét. Athen hosszú idő óta harczolt Salamis sziget birtokáért az azt önkényhatalma alatt tartó Megarával. A csaták már többször megújítottak s Athennek tömérdek pénzébe és vérébe kerültek, — mi oly elkeseredést szült, hogy kemény büntetés terhe alatt meg lön tiltva a nép előtt Salamisról beszélni. De az elnyomottak keservét és hona dicsőségét keblében hordozó költő egy alkalommal Salamisból visszatérván, felkölt érzelmei hatása alatt, hirnök öltözetet vesz fel; bolondsipkát (pilion) tesz fejére, s mintha meg volna örülve, a néptömeg között a szószékre ront és ott egy szívreható elegiát szaval el, melyben azt mondja: »Inkább szeretnék a legkisebb sziget lakója lenni, mintsem Athené, mert akármerre járnék, mindenütt újjal mutatnának reám: lám, ez is egyike azon athenieknek, kik oly gyáván hagyták el a salamisiakat; s midőn végre az utósorokhoz ér: »Fel, fel Salamisra, mossuk le a megalázó szégyent«!-akkora lelkesedés viharzik fel, hogy az atheni ifjuság azonnal fegyvert ragad, Salamisra tör s azt visszafoglalja.

Az alagyairók sorát az ephesi Kalinosz nyitja meg; kit a szintén harczy dalokat éneklő Tyrteosz követ: de ezeknél jóval maga-

sabban áll a legrégibb két jambus-költő: Archilochosz és amorgesi Simonidesz. Majd Solon lép fel s a szelidebb, inkább társadalmi alagyákat író Theognisz. Simonidesz kezdetben még magát Aeschylost is legyőzi a versenyen; míg kolophoni Xenophanesz honfitársai erkölcsi romlottságát ostorozza. Simonidesznek tulajdoníttatnak a legelső epigrammok is, melyek azonban kezdetben kevesebb éllel bírtak mint később, s inkább csak egy nagy eszmét fejeztek ki rövid alakban. Ilyen volt a thermopylei hősökre írott Simonidesz-féle fölirat: »Idegen, mondd meg a lakedaemoniaknak, hogy itt fekszünk engedelmeskedve törvényeiknek«; vagy a Marathonnál elesett atheniekre: »Az atheniek, mint a hellenek előharczosai, megtörték az aranyban csillogó médek hatalmát«: de vetélytársa Timokreon sirjára már epigrammai éllel és gúnynyal írja: »Sokat ittam, sokat ettem, másokat sokat rágalmaztam én, a ki itt fekszem: rhodosi Timokreon.«

Később a jambusi versek jöttek nagyobb divatba, melyeket Archilochosz teremt meg, ki egyszersmind trocheusi verseket is használ; e versek többnyire szavaltattak; de néha zenekíséret mellett, sőt énekelve is adattak elő.

A mese- és parodia-költészet úgy látszik afrikai eredetű; de Görögországban emelkedett utól még ma sem ért magaslatra. Különösen az állatmese az, mely korán nyert fejlődést s már Archilochosz és Aeschylosznál nyomaira találunk. Ennek egy rövidebb, epigrammszerű alakja lybiainak neveztetett; minő például az Aeschylosznál előforduló sas-mese, mely meglátván a testét átszúrt nyíl végén a sas tollat: »Íme — mond — saját szárnyamból tépett toll által veszek el.« Aesop a samosi Jadmon rabszolgája volt 570 táján Kr. e.; nagy elméjének köszönhető szabadságát; de ennek halálát is, mert csúfondáros meséiért öltek meg. Meséit később sokan dolgozták fel, leginkább jambusokban.

A parodiának, mely leginkább a túlkomoly hősköltemények ellen fordult elménczségeivel, Hyponaxot tartják kezdeményezőjeül.

A görög zenének, mely szintén a görög isteni tiszteletből fejlődött ki, Therpandrosz volt alkotója, ki beotiai származásu valamilyen családból, mely rég idő óta zenével foglalkozék. Működése a 33-ik olympiád végére esik s feltalálásának elseje a héthúrú citera felfedezése, mely által az eddig használt tetracord, nyolczadfogás által diapason kiterjedést nyert; később ő készítette a borbyton nevezetű lantot is; s állítják, hogy ő volt az első, ki a dallamokat hangjegyekre szedte. A zenészek közül még Olymposz, Hermatrosz és Thalétasz említendő, mint a görög zenészet tökéletesítői. Nem egy az istentiszteleti dallamok közül egyszersmind tánczczal is volt kísérve, melynek a görögök szintén mesterei voltak.

Az alagyaköltészettől csak egy lépés kellett a lyrai (lantos) költészetig.

A lantосköltészet Görögországban nagy szerepet játszott; de csak egy bizonyos korszakban, névszerint Alkaeostól Pindárig, tehát a VI-dik században Kr. e. E lantосköltők minden jelesbje bizonyos tekintetben kezdeményező is volt; a mennyiben mindenütt egy-egy új versnemnek adott lételt s egyszersmind felfogás tekintetében is eltért még egymástól. Elsője e lyrai hősöknek a mitylenei Alkeiosz volt, az aeoli iskola s egyszersmind az alkaicus versidom megalapítója. Alkeiosz sokszorosan be volt bonyolódva hazája politikai eseményeibe s nemes, de szenvedélyektől izgatott kedélye élénken viszhangzik hatalmas ódáiban, melyeknek szebbjeit maga Horáciz is átdolgozta. Eszméi szintén többszörös viszhangra keltek az utókorban: hányan hasonlították utána a balsorsu államokat a hanyatott hajóhoz; hányan mondák, mint ő, hogy a férfiak a városok legjobb védbástyái? Politikai tartalmu ódákat, szerelmi és bordalokat irt, melyek nem egyszer alkalmiak ugyan, de a hivatott költőt, ki szenvedélye egész hevét dalaiba önti, minden sora elárulja s e tekintetben kétségkívül felette áll az őt sokszor utánzó Horáciznak. Kortársa Sapphó, ki a VI-ik század közepén élt s Herbó szigetén született, még sokkal érdekesebb alak, mint a ki nő létére mert azon közvéleménynyel szembeszállani, mely Periclesnél akként nyilatkozott, »hogy az a legjobb nő, kiről legkevesebbet beszélnek.« Dalai, melyekhez külön alakot, a róla nevezett sapphói versidomot teremtett, szenvedélyes érzelmeket lehelnek sikamlósság nélkül, s hogy mily magasztos felfogása volt költői helyzetéről, mutatja egy gazdag nőhöz intézett szózata: »Ha meghalsz, ott fogsz feküdni és senki sem fog emlékezni nevedre, mert nem volt részed Pieria rózsáiban; dicstelenül fogsz bolyongani Hadesz lakában s röpkedni a sötét árnyak között.« Közkedvességük voltak Sapphónak különösen nászdalai, melyeket mennyegzői ünnepélyek alkalmával mondott el s melyek oly elterjedést nyertek, hogy utána több nő, ezek között Erinna is költészetre adta magát. Erkölcsi életéről az atheniek felfogása nem volt kedvező; de ez nem az ő, hanem az atheniek hibája, kik tisztességes nejeiket a ház négy fala közé zárták, s minden nyilvánosabb életü nőt hetaerának tartottak. A theosi Anacreon 540 körül élt és már egy sokkal elfinomodottabb kor gyermeke, ki nem adja magát át saját érzelmeinek s mindig a pillanat hatása alatt áll. Az anacreoni dalok bort és szerelmet énekelnek s alkalomszerűleg éneklik meg úgy a szép ifjakat mint a szép leányokat; de e dalok jobbjai úgy látszik később keletkeztek s szereztek magoknak népszerűséget.

Görögország magasabb fejlettségével a lantосköltészet háttérbe szorul s a karköltészet, különösen az u. n. skolion vagy asztali énekek kezdenek lábrakapni. Ezeket már Terpander feltalálta, Alkeiosz és Sapphó is gyakorolták s Pindárban érték el magaslatukat. Pindárt azonban még Alkman és Thezichoros s a már említett Simonidesz előzik meg, kik különösen a durvább dör

tájbeszédnek szereztek nagyobb kelendőséget. Pindár Kinoskephaléban született Kr. e. 522-ben oly családból, mely a fuvolázás mesterségét hivatásszerűen űzte. Hiressé diadalmi ódái által lett s épen ez mutatja azon szoros viszonyt, mely a görög nemzetnél a költészet és a politikai élet között létezett, minden körülményt felhasználva egymás emelésére. Szokásban volt ugyanis, hogy az olympi vagy más versenyen győztest, szülővárosa, melyre győzelme dicset árasztott, nagyszerű ünnepélylyel fogadta. Ez ünnepély kezdete vallásos körmenettel kezdődött; a templomban, vagy a győztes házában háláldozat mutattatott be, melyet lakoma s komosz nevű tivornya szokott követni. Ez ünnepélyek alkalmával énekeltettek az epódok vagy dicshymnuszok, melyeket a kor legjelesebb költői szerzettek, többnyire vonatkozással az ősök tetteire, bevonásával nem egyszer mythószai alakoknak is. Pindár ezen hymnuszoknak volt nagy mestere, s bár költeményei kitérő vonatkozásaiknál fogva, ma már nem mindég érthetők: kétségtelen, hogy hallgatóit képes volt folytonos feszültségben tartani s magasztos emelkedettségében magával ragadni. Könnyű elképzelni azt a nagyszerű hatást, melyet kiváló költők ilyeszerű alkalmi költeményeik által gyakoroltak az egykoru fiatalságra, mely égve vágyott hasonló módon megénekeltetni; s a visszahatást, melyet e lelkesedés magában a költőben felidézhetett.

3. §. Történet-irodalom.

A történetirodalom az inkább költői hajlamu és könnyűvérű görög népnél szokatlanul későre fejlett ki; s épen nem csodálható, hogy kezdetleges állapotában sok csodálatost és meseszerűt ölelt fel; miután magányos olvasókra kevésbé számíthatván, arra kellett törekednie, hogy a tömeget nyilvános felolvasások alkalmával érdekeltségben tartsa és részére nyerje.

A történetirodalom terén is az ióni törzs járt elől, kik közül azonban csakis a miletusi Kadmosz és Hekateosz s a mityllenei Hellenicosz és ennek kortársa Xanthosz érdemelnek említést. Thukididesz, ki műveiket részben felhasználta, együttesen logographoknak nevezte őket, mi egyjelentésű prózairókkal.

A valódi történetirodalom Hérodóttal kezdődik, ki Halikarnasszósz dór gyarmatban, előkelő családból született s mint ifju, a salamisi ütközetben oly hősíleg küzdött, hogy a roszkor gunyolódó Xerxesz őt mondá az egyetlen férfiúnak a sok asszony között. Családja ellenségeinek üldözése miatt kénytelen volt Számoszba menekülni s innen ugyan kieszközli szülővárosa felszabadítását, miért azt újra elhagyja s egyideig Athenbe, majd véglegesen Thuriiba teszi át állandó lakását. Politikai tekintetben Athennel és Periclesszel tartott; s dorgálja a görögöket, hogy Athentől irigyelték fennsőségét, melyet diadalai által méltán kiérdemelt.

Hérodót volt az egyetlen író e korban, ki tisztán irodalmi szempontból nagy utazásokat tett. Hazáján s Itálián kívül beutazta Egyiptomot, Libiát, Phönikét, Babylont, Szkythia egy részét, s alkalmasint egész Persiát is. Ugy látszik, hogy eleinte csak egyes részeket dolgozott ki s olvasott felé s csak később támadt azon gondolata, hogy mindezekből egy nagy egészet alkosson, mely művét azonban halála miatt be nem fejezheté. Azon körülmény, hogy munkáját nyilvános felolvasásokra kellett előkészítnie, fejti meg annak mind hibáit, mind előnyeit. Főhibája kétségtelenül a csodálatos s érdekes keresésében rejlik: de ezt e körülményen kívül eléggé mentik az akkori utazás nehézségei; azok nagyításai, kikől nem egyszer adatait vette s az előzők hiánya e téren. Másfelől azonban kétségtelen, hogy koráról a legnevezetesebb adatokat mégis tőle nyerjük, s hogy előadása oly közel áll az élő elbeszéléshöz, oly természetszerű és közvetlen, hogy azok hatásának kortársaira nézve mélynek és eredményesnek kellett lennie.

Thukididesz atheni születésű volt, a Filaidák fejedelmi családjából, maga is egyike Görögország leggazdagabb, legtekintélyesebb férfiainak. Kilencz évvel később született a salamisi ütközetnél s már ifju korában mint vezér vett részt a peloponezusi háboruban, hol Amphipolist kellett volna kis tengeri hadával fölmentenie Brasidász ostroma alól, de megkészt s ezért 20 évre száműzeték és bár később visszahivatott, többé a hazatérési engedélyt nem használta s még férfikorában állítólag orgyilkolás áldozata lett. Thukididesz történelmi műve teljesen eltér felfogás tekintetében a korábbiakétól; ő, ki a mozgalmas politikai élet központjában növekedett fel, az emberi szenvedélyeket és cselekvényeket veszi alapul s történelmi műve egy sehol meg nem szakadó drámai kerekességű mű s nem egyéb, mint a peloponnezusi háboru története. E főcselekvényt, melyet világeseménynek tekint, perczig sem téveszti szem elől s tisztában van a felől, hogy itt arról van szó: világhatalommá válják-e Athen fővárosa által Görögország, vagy egy más világhatalom nyomorult provinciájává törpüljön; helyes ítéletét egy perczre sem csalta meg a nikeási béke, melyet csak pihe-nésnek tart a vetélyharcz között. Művét három nagy részre osztotta, de a harmadikból csak egyetlen kötetet fejezett be. Thukididesz mindent saját tudomása s megfigyelése után irt s mindenkor az események okait kereste; munkáját azoknak szánta, kik az igazságot keresik s a multak tanulságait a jelen hasznára kívánják fordítani; különös művészetet árul el a jellemfestésben s azt, hogy Görögország legfényesebb korszakának legkiválóbb hősei Themistoklesz, Periklesz, Brasidász és Alkibiadesz, mint élő és cselekvő egyének hibáik és erényeikben kidomborítva állanak előttünk; hogy a görög polgári és társadalmi élet hű képét birjuk, — egyedül Thukididesznek köszönhetjük. Azon szándéka, hogy a háboru eseményeit legtitkosabb indokaikkal állítsa elénk, a történelmébe szőtt beszé-

dekben tűnik fel, melyek míg egyfelől e czélnak felelnek meg, másfelől kifogástalanoknak látszanak egy oly államban, hol minden politikai és harczy cselekvényt épen a szónoklatok hatalma dönt el. E tekintetben Thukididesz egy máig kiható iskolát képez, mely drámaisága és jellemfestései által nagygyá teszi az angol Macaulayt; de sok ó-kori, közép, sőt ujkori történészt vezet a szónoklatok s költött beszédek tulságaira.

4. §. Színirodalom.

Mindezen irodalmi termékeket hatásban s nem egyszer tökélyben is felülmulja a görög színirodalom, mely a mily kisszerű eredetében, époly nagyszerűen kiható volt felszárnyalásában. A szomorú vagy komoly dráma (tragödia, tragos = kecske, Dionysos kedvencz állatja) a Bachus ünnepeken a termékenység Istenének Dyonisosznak énekelt dalokból vette származását. A vigjáték (comödia) pedig a szüreti tréfás mulatságokból. Dyonisosz ünnepein Aristoteles szerint kiszemelt énekesek voltak, kik hol Dyonisoszt magát, hol valamelyik hirnökét ábrázolva, dithyrambokat énekeltek, melyek ez Isten üldöztetését s néha tréfás kalandjait tartalmazák; a kar természetesen kecskelábu satyrokból állott s vagy innen, vagy az oltárra áldozatul hozott kecskebaktól eredt a tragödia név. Thespis 536. Kr. e. a dithyrambok közé párbeszédeket kezdett szöni s egy színészt több alakban léptetett fel az oltár körül, mi a későbbi drámai előadásnál megtartatott. Eleinte a karokra esett a súly, később azonban a párbeszédek léptek előtérbe. De a valódi dráma kétségkívül csakis Aeschylosszal kezdődik.

Mielőtt e színirodalom leírásához fognánk, szükséges megismertetnünk a görög színház elrendezését, a görög színirodalom virágkorában.

A görög színház alakját és berendezését eredete fejti meg: tudniillik a Dyonisosz-féle ünnepek, melyeknek helye központját természetesen ez Istennek áldozó oltára foglalta el; e köré sorakozott négyszög alakban a tánczoló és éneklő kar, mely kezdetben kiegyengedett, később fel is emelt négyszög területen hajtá végre mutatványait. E tért vette aztán körül a nagy ünneplő közönség, mely a város lakosságához képest több ezerre mehetett fel. Hogy e nagy tömeg az ünnepélyt láthassa és hallhassa, az rendesen halmok alján tartatott; míg a közönség a halmok oldalát foglalta el. Később, a mint a míveltség és kényelemvágy emelkedett, a halom oldala a néző közönség számára félkör alakulag kiöblösített, s lépcsőzetesen fölő padokká idomittatott át. Ez a körszínházak (amphitheatrum) eredete, mely kielégítő is volt addig, míg az ünnepély csakis a karok előadásából állott. De a mint Thespisz külön énekesét felállította: ennek részére, hogy a karból kiválják, emel-

vényre volt szükség s majd gunyhóra is (skene), melyből ki- s melybe belépjen. E három főrészből : nézőhely, oltár és kar (thyme, orchestra) s a szinpadból (proskenion) állott s áll maig is minden színház szerkezete.

A fényvágó növekedtével s a Bachus-ünnepélynek valódi színjátékká fejlődésével, az egyszerű részek fényüzően s a czélnak megfelelően idomittattak át: a nézőtér egymásfelé emelkedő padjai nagy diszszel s nem egyszer márványból faragtattak ki; közöttük körbefutó vagy sugárszerű bejáró helyek alkalmaztattak; a karhely, az oltár és szinpad között állittatott fel s elmozdithatóvá tétetett. Végre a szinpad szilárdul állittatott fel s igen hosszan, bár keskenyen rendeztetett be; míg talajára ugyancsak szilárd anyagból a szükséghez képest diszes palota emeltetett, melynek közép ajtaján a király vagy a főhős, mellékajtain a kisebb szereplők léptek ki; míg oldalról az idegenek és hírnökök szoktak fellépni. Gondoskodva volt sülyesztőkről s leeresztőkről is (machina), melyek különösen az Istenek megjelenésére voltak szánva.

A néző közönség nagy tömegéből, tehát az előadás távolságából s talán azon nézetből is, mely a hősoket szerette a közönségeseknél nagyobbaknak látni — fejthető meg, hogy a színészek magassarkú nagy csizmák, kitömött öltözet s jellemüknek megfelelő álarczok által óriásokká idomittattak: mi által az említett czélon kívül az is eléretett, hogy számuknak nem kellett nagynak lenni; a mint hogy ez négynél magasabbra nem is emelkedett, — hanem ezek aztán más-más álarcz alatt, több szerepet is adhattak.

A szinpad ezen változatlansága és a szereplők kisebb száma bizonyos megkötést eredményezett; a mennyiben a görög színműveknek egy helyen s egy időben, mondhatni egy nap alatt kellett lefolyniok. Ehhez a cselekvénynek, illetőleg a főszereplőnek egysége járult s ezekben lett letéve a görög színművek főszabálya: a három egység. Oly szabály, mely ugyan a cselekvény történetét korlátok közé szorította s melyet a keresztyén színmű a hely és időegység tekintetében mellőzött is: de a melynek megtartása, ha lehetséges, ma is előnyére válik minden szindarabnak.

A kardalnokok száma kezdetben nagyobb volt, később azonban az eredeti 50-ből 15-re szállt, mely szám Euripideszig meg is maradt. A színészek közül csak rendkívüli esetekben jelenhetett meg több tag kettőnél. A főszínműs protagonista, a többiek deuteragonista és tritagonista nevet viseltek.

Mint minden nemzetnél, ugy a görögöknél is a költészet felvirágzása a politikai élet magaslatával jár együtt s azon fény és hatalom eredményének látszik, melyet valamely nép uralma tetőpontján élvez. Ezt látjuk az újabb korban Erzsébet alatt, kinek kora Shakespearet teremté; ezt a XIV. Lajos fénykorában élt három francia színiköltő példájában; így szülte Róma Augustus

fényes uralma alatt 3 legnagyobb költőjét : Horáczt, Virgilt és Ovidot, s így teremté meg Athen legfényesebb korszaka Görögország legnagyobb bölcseit és költőit, s ezek között a tragédia 3 főmesterét: Aeschyloszt, Sophokleszt és Euripideszt.

Aeschylosz Eleusisban született 525-ben s mint 35 éves férfi tűnt ki a marathoni csatában. A tragédia-írást életfeladatként üzte s a nagy nemzeti versenyeken, melyeken legtöbbször nyert s mint nyertes az állam részéről tiszteletdíjban részesült, maga tanítá be a kart és színészeket. Tragédiáit rendszerint hármásával hozta színre (trilogia) s ezekhez végül egy satyrdráma járult. 44 éves irodalmi korszaka alatt mintegy 70 színművet írt, melyek azonban nagyrészt elvesztek, csak a »Persák« »Heten Thebae ellen;« az ethnai nők »az Esdeklők«, »a két Prometheus« (a lebilincsel és feloldozott), Agamemnon; »a Koëphórok« címűek maradtak fenn. Mind e címekből látszik, többnyire oly tárgyakat választott, melyek mind hazája mythosából, vagy történelméből vettek s így alkalmasok voltak nemzetét nagy tettekre lelkesíteni.

Aeschyloszt az isteni végzések iránti teljes hódolat, romlatlanság az erkölcsökben s büszke fenség a nyelvezetben jellemzik, melyet hasonlítottak nagy márványból faragott s kisimitott kockákból épült templomokhoz; a jellemek is erőteljesek, bár nem nagyon változatosak s magában a mesében sem törekszik a szerfölötti érdekességre.

Sophoklesz Kolonoszban született 495-ben s a salamisi győzelem ünnepélyén mint 15 éves fiú a kar előéneke volt. 27 éves korában már legyőzte elődjét Aeschyloszt »Tryptolemos« című színművével; »Antigonéja« pedig oly nagy hatású volt, hogy annak következtében hadvezéri tisztséget ruháztak reá. Számos műveiből, melyek számát némelyek 130-ra teszik, — a legnevezetesebbek: Antigone; Elektra; Trachini nők; Oedypusz király; Ajasz; Philoktetesz; és Oedypusz Kolonoszban.

Sophoklesz elődje fölött nemcsak a bölcséletibb tartalomnál s az emberi szenvedélyek mélyebb ismereténél fogva, hanem alaki tekintetben is előnnyel bír, a mennyiben hármias darabjai külön-külön is egészet képeznek s nem annyira a családok összeköttetéseiben, mint magában a dráma egységében, a jellemek kidomborításában s a szenvedélyek hűségében találja fel színművei lényegét. Bámulatosan sikerülnek nála különösen az érzelmek benső harcainak festései, melyek miatt szindarabjai még ma is hatásosak és keresettek.

Hogy felfogásáról és előadásáról némi fogalmat szerezzünk s egyszersmind lehetővé tegyük az ó-görög drámának a keresztyénnel összehasonlítását, felhozzuk »Elektra« című darabjának meséjét, mely körülmények és helyzetek tekintetében Shakespeare »Hamlet«-ével azonos: Agamemnon neje Klitaemnestra Aegisthez, férje gyilkosához megy nőül. Elektra, nagyobb leánya, ki a szörnyű

büntényt ismeri, erényei fenségében undorral és gyűlölettel fordul el anyjától, Aegishtől atyja gyilkosától s öcscsét Oresteszt, kit Aegisth szintén el akart tenni láb alól, atyjának barátja Strophioszra oly célzattal bizza, hogy az benne atyja s az egész család megbosszulóját nevelje fel. Ily helyzetben tűnik fel Elekra a színpadon, telve örök gyásszal, panasszal s gyűlölettel azok iránt, kiknek egyike megölt atyja ruháit viseli, másika férje meggyilkoltatásának napját ünnepli. A család többi tagjaival való párbeszédében mind a helyzet, mind a jellemek élénken tűnnek fel s az ellentétet Krisothemis Elekra szelidebb természetű nővére adja meg. A feldult család körében végre megjelen az ifjúvá nevedett s a delphoszi oraculumtól bosszura tüzelt Orestesz egy hamvvederrel kezében és szolgáló öltözetben, mintha urának hamvait hozná a gyászoló Elektrához. Nagy a gonosz anya öröme s megnyugvása fia halála fölött; de nagyobb Elektra kétségbeesése, midőn holtnak vélt testvére hamvait kell karjai közé szoritnia s utolsó reményét sirba temetnie, atyja megbosszulása és családja boldogságának helyreállítása iránt. A sir-jelenetnél azonban felfedezi magát Orestesz s onnan egyenesen bosszura indul, hogy az oraculum parancsát: atyja gyilkosai megölését végrehajtsa. A palotából hangzik a jajszó s a nővér biztatja az anyagyilkost: »szurj! mélyebben szurj!«

Eddig Elektra meséje. Hamlet sorsa s helyzete hasonló, csak hogy itt a bosszu művét nem gyöngé női-kéz intézi; hosszas lelki küzdelem után következik az be; s a bizonyosság felfedezése szenvedélyes pillanatában s mi legfőbb, a bosszuló maga is utána vesz.

A keresztyén erkölcsi fogalmak nem tudnák vonzalommal kísérni a bosszuló női kéz művét; az öcscsét anyagyilkosságra buzdító leánytól pedig irtózáttal fordulnának el.

Euripidesz 11 évvel volt fiatalabb Sophoklesznél s épen Aeschylus halálakor lépett fel. Elődinél közelebb jó az élethez; darabjaiban még több a bölcselő szellem; de kevesebb is az emelkedés és erő, mit nem ok nélkül vetnek szemére. Ő már azon korban él, midőn hazája erkölcsileg hanyatlásnak indul s ez, bár sokan ellenkezőt vitatnak, művein is meglátszik. Alaki tekintetben a görög színművön két változtatást tett, melyek közül azonban egyiket sem lehet előnyösnek mondani: egyik a prológ (előbeszéd), melyben a cselekmény előzete adatik elő s másik a »deus ex machina« vagy az istenek döntő megjelentetése; vagyis inkább az emberi cselekményből folyó befejezés helyett az esemény ketté vágása. Némelyek a karok helytelen használatával is vádolják; a mennyiben azok nem egyszer a hős bűnrészesévé szegődnek a helyett, hogy a szigorú közvéleményt s az erkölcsi törvényeket képviselnék. Nevezetesebb darabjai: Medéa; a koszorus Hippolit; Hekabe; Andromache; Iphigenia Taurisban és Aulisban, mely utóbbi közönségesen legjobb darabjának tartatik; de aligha nem későbbi javítások nyomán.

Euripidesz nyelvezete sima és behizelgő, de ez előnyében fekszik hibája is, a mennyiben a szenvedélyek erős kifejezését gyakran nélkülözi. Darabjai gyöngéit, talán az izlés hanyatlása miatt is, már szinpadi hatással pótolja; többek között már tükrök által visszasugárzott képeket is hoz be (eklyklema). Utána még jobban, mondhatni végleg elhanyaglott a görög tragoedia-irodalom.

A görög comédia még alantibb származásu a tragödiánál; amennyiben a szüreti tréfákból, hol seprővel bekent arczu vigadók dévajságokat követtek el a körülállókon, vagy a Bachus ünnepélyeket befejező szilaj kómósókból vette származását, midőn a tivornyázók körmenetet tartottak s valakit a gúny célpontjául tűzvén ki, azt részint elménczkedéssel, részint arczjátéki- vagy más kigunyolással illették. Ez aljas helyzetéből csaknem egy egész századdal később emelkedett mai magasságra Aristophanesz által, ki Athenben született 452 körül. K. e. Eleinte nem merte, vagy nem akarta saját darabjait hozni színre s így 3 első darabja a »Daitaleis«, a »Babiloniak« és »Acharniak« idegen név alatt hozattak fel: ellenben »A lovagok« s azt követő darabjai: »a Felhők, Darázsok, Madarak, Hysistrata, a béke, a békák« stb. már neve alatt jönnek színre s különösen azon körülménynél fogva, hogy mindenkor a nap legéletbevágóbb eseményeit tárgyalják s a hibákat és bűnöket akár erkölcsiek, akár politikaiak lettek legyen, az élő egyének megnevezésével vagy azokra vonatkozással korbácsolják, roppant hatásuak lehetnek. Így például a »Felhőkben« és »Darázsokban« a korábban hatalomra vergődött, sophisták eljárását korbácsolja, kik az ifjúságot arra tanítják, miként kelljen az igazságot álokoskodással kiforgatni. Az elsőnek meséje, hogy egy vén atheni, kit adósságai miatt szoritnak, először maga megy ügyvédséget tanulni a sophistáktól, de miután a bölcsesség nem fér fejébe, maga helyett fiát küldi, ez aztán elsajátítja az ujkori bölcsességet, ügyvédi fogásokat; de hazatérve, épen atyját támadja meg s midőn veri, egyszersmind bebizonyítja, hogy azt jogosan cselekedte. A »Darázsok«-ban a fiu akarja elvonni atyját a szenvedélyes birói tisztától, mi sikerül is neki az által, hogy otthon szervez számára bíróságot s az atheni kéjelgő ifjúság közé vezeti be. De a siker kárára válik, mert az öreg valóságos kéjenczczé lesz s fia jószágát elvesztegeti. »A békák«-ban egy nyeglét tüntet fel, ki kora irodalmával nem lévén megelégedve, az alvilágba megy, hogy onnan valamelyik régi nagy tragödiaírótt visszahozza. Itt épen vita foly Aeschylosz és Euripidesz között az elsőbbség fölött, kik műveiket a mérleg két serpenyőjébe dobják, hol Aeschylosz tömörsége Euripidesz könnyebb munkáit felbillenti. Mindezen művekben Aristophanesz kiméletlenül támadja meg kora szereplőit, s most a szájas demagog Kleont, majd a család bölcselőket, vagy magát Sokrategest is kigunyolja, sőt nem egyszer fordul a néptömeg hibái ellen is.

A régi comödia Aristophanesszel elhanyaglik s a közép comödiából is, mely a IV-ik századra esik, csak Alexis és Menandrosz

• érdemelnek említést; de ez utóbbi egyszersmind már az új comödia szereplője. Az elhanyagolt erkölcsű Görögországban a makedon Fülöp előtt meghajló szolgalelkek között nem teremhettek többé az igazat szembe mondó Aristophaneszek. A másik satyra s a szabad-
elvű gúny erkölcstelen tréfáknak enged helyet s még csoda, hogy Menandrosznál egy oly egészséges alakot is találunk, mint a »miles gloriosus,« mely Shakespeare »Falstaffjának« felel meg.

5. §. Bölcsészet.

Sajnálatos, de a történelem által igazolt tünemény, hogy a nemzeteknek is azt a sorsot kell osztaniok, melyet egyeseknek: gyermekkorból ifjuvá, majd férfivá erősödve elérik tetőzetüket; de állandó magasságban nem képesek hosszasan megmaradni s hanyatlásuk azon okok szerint, melyek azt előidézik, rohamos vagy lassu, s végzetük vagy enyésző lobbanás, mint a kialvó tűzé, vagy nyomtalan enyészet, mint a homokpuszták patakjáé.

A görög nemzet sorsa is ilyen volt: politikai hatalmának terjedésével felemelkedett a művészetnek és tudományoknak minden ága: de a hatalom és fényűzés megvesztegette az erkölcsöket — ezek hanyatlása a költészet és művészetek magasabb ihletű műzsáit még a politikai bukás előtt elhagyni kényszeríté e klasszikus földet; csupán két tudomány-ág volt, mely Athén és Görögország rohamos bukását megérte és túlélte, sőt mint a hervadó virágnak illatja legnagyobb, ezek is az alászálló állam hanyatlása pillanatában és azután voltak leggazdagabbak: — a bölcsészet és szónoklatban.

Ennek természetszerű okát abban találjuk fel, hogy a mozgalmas politikai világ s a hadi és politikai győzelmek mánora kevesebb időt enged eszméletre és utángondolásra, melyek a bölcsészet előfeltételei; kétségbeesett létküzdelmek pedig az államférfiak és szónokok összes szellemi erejének kifejtésére ösztönöznek ott, hol mint Görögországban is, minden az egy, vagy más irányban lelkesedő néptömeg elhatározásától függ.

A görög bölcselők sok tekintetben hasonlítanak a zsidó prófétákhoz, kik egy személyben államférfiak, politikai sőt hadvezérek is voltak. Oly kicsiny s mégis mozgalmas világban szinte lehetlen volt, hogy nagyobb tehetségű ember, akár saját jó szántából, akár mások kényszerítéséből részt ne vegyen az állam ügyeiben; a haza veszélye pedig mindenkit harczsorba állított; s ebből érthető meg egyszersmind az is, hogy Görögország legnevezetesebb tudósai saját koruk minden tudomány ágát felölelő encyklopaedisták.

A görög bölcsészet aránylag kevés idő alatt oly hatalmas lendületet nyert, hogy teljes mértékben megérdemli érdeklődésünket, sőt bámulatunkat: ezt azonban csak azon korról mondhatjuk el, mely az V-dik század végefelé Sokratesszel kezdődik.

Sokrates, fia egy atheni szobrásznak, 468. született Kr. előtt. Előbb atyja mesterségét folytatá: de Athén kitűnő bölcseivel érintkezése s kifejlődött elme-tulajdonai és vitakedve egészen a bölcsész pályára ragadták, és bár szenvedélyes megtámadója volt a sophistáknak, különösen Prothagorasz és Gorgiasznak és fényes tehetségeit, lángeszét mindenki bámulta: kortársai balul itélték meg s a haszontalan sophisták sorába helyezték; még nagyobb, örök gyáázat hárul azok ítéletére, kik mint a fiatalság gondolkozás módja megrontóját, halálra ítélték (399).

Sokratesz hazája legváltóságosabb napjaiban a peloponesi háborúk alatt élt, és átélte azon fejetlenség borzalmait is, melyek hazájában erre következtek; az elsőben mint hős katona vett részt, az utóbbit bölcsessége mérsékelte s mégis a már lecsilapult szenvedélyek után érte honfitársai vágya és halálítélete. Sokratesszel a görög bölcsészet kizárólag athenivé lesz s az ő általa alapított iskolából kerülnek ki az ó-világi bölcsészet legragyogóbb csillagai. Az előtte élt bölcsészek az emberen kivüleső dolgokkal, leginkább theogóniával foglalkoztak, vagy mint a sophisták hiu elménzkedésben (kopaszfej, buzahalom stb.) vagy kétértelmű okoskodásokban találták örömeiket: Sokrates ellenben az önismeretre (ismerd tenmagadat, gnothi se auton) fektette a súlyt s tanítási modora, melyszerint tanítványait egybefüggő kérdésekkel vezette az igazság ismeretére, mely módszer egymaga is halhatlanná tenné őt, ha nem ő lenne is az első, ki felébresztette e tudomány eszméjét, s ki az erkölcsi bölcsészetet tudományos elvek szerint tárgyalta. Tanítványai közül többen eltévesztették ugyan azon irányt, melyen mesterök megindult; s mint Eukleidesz a megarai iskola alapítója, az erkölcsstant hanyagolták el; mások, ezek között a cynikusok: Antisthenesz, Zenon és Diogenesz a külső élet megvetésében, a később ezekből fejlődött stoabölcsélet pedig a semmivel nem gondoló nyugalomban keresték a bölcsesség alapját: de a mint történész előttünk ismeretes Xenophon s az orvos Ktesiasz, már kitűnő irodalmi műveket hagytak hátra, Platón és Aristoteles pedig, valamint a szónokok hosszú sora, mely Perikleszben, Demosthenben éri el tetőzetét, az ő bölcsészeti iskolájától örökölték bölcsész mélységöket és művészi emelkedettségöket.

A görög bölcsészet legelső mestere Platon Kr. e. 429-ben Athenben született, a legmagasabb születési és ész-aristocratiából; a mennyiben anyai ágon Solontól és Kodrosztól vette származását, nevelését Dionisius iskolájában vette, zenében a híres Dracon oktatá, testgyakorlatokban az argisi Ariston; bölcsészeti tanulmányait Sokratesz jó barátja Kratylosz alatt kezdette. De kétségtelenül legtöbbet örökölt magától Sokratesztől s ennek kivégeztetése után Sokrat többi barátaival Eukleideshez menekült, kinek körében a megarai iskolával ismerkedett meg; sőt némelyek szerint a »Teatheetos,« »Sophisták« és »Polytikosz« czimű műveit Eukleides írásaiból

merítette. Majd Theodorosz híres számtudóst kereste fel Kirenében s innen Egyiptomba utazott, hol az egyipti mysteriumok titkaival ismerkedett meg; némelyek szerint a persa magusokkal is érintkezett: de ez kevésbé valószínű; annál bizonyosabb, hogy Siciliát, hol a görög tudományosság szintén fészket vert, s hol Pithagorasz iskolájával és tanítványával többszörös érintkezésbe jött, három ízben is meglátogatta. Mintegy négy évvel Socratesz halála után visszatért szülőföldjére s itt írta halhatatlan műveit; mi közben előbb az akademia kertjében, később saját helyiségében, mely az akademia és Kolonos között feküdt, nyilvános iskolát tartott fenn. Hatásban és működésben gazdag életét 81 éves korában zárta be.

Plato, mint legtöbb egykoru bölcsész társa, encyclopaedista volt s műveiben nemcsak a világ összes, addig szerzett vívmányait ölelte fel, hanem több irányban mint hatalmas alkotó és szervező tűnik ki. Ez fejti meg, hogy az utókorra oly terjedelmes és gazdag tudomány-tárházat hagyott, melyhez képest még az új kor tudományos íróinak legtöbbje is eltörpül. Csak Bacon és Göthe állanak vele egyenlő magaslaton, mélység tekintetében; de összevetve azon korral, melyben éltek s mely őket megelőzte, a tudásnak oly magas mértékét ők sem mutatják fel.

Módszerében nagy mesterét, Socrateszt követte; a kérdés és feleletekben előrehaladó oknyomozó fejtegetést, melynél biztosabbat és célravezetőbbet utódai sem tudtak soha felfedezni. Műveinek czimei időszaki rendben a következők: »A törvények,« »Menon,« »Eutidemos,« »Charmides,« »Lysis,« »Lachés,« »Meuxénos,« »Eutyphron,« »Apologia,« »Kryton,« »Parmenides,« »Sophista,« »Politikos,« »Thathetos,« »Az állam,« »Thimaeos,« »Krytias,« »Philebos,« »Symposion,« »Protagoras,« »Phaedros-Lysis,« »Jou,« »Hyppias,« »Hypparchos,« »Minos,« »két Alkybiades,« »Gorgias,« »Phaedon,« »Theges,« »Erastae,« »Kleitophon« és a »Levelek.« E művek közül legnevezetesebbek a »Symposion,« mely a szeretetet tárgyalja, a »Phaedon,« mely a lélek halhatatlanságáról szól, a »Törvények« és az Állam.« Általában művei a bölcsészet módjára, az erkölcsstanra és a természetbölcsészetre szorítkoznak, melyek alá azonban a tudományos és politikai világnak minden vita alatti kérdését befoglalja. Igen érdekes azon elmélet, melyet »Phaedros« című munkájában mint erkölcsstanának alapul szolgáló tételt vesz fel, mellyel egyszersmind a lélek halhatatlanságát is bizonyítja: »A lélek — ugymond — halhatatlan, mert önmozgással bír; nem csak el nem vesz a testtel, hanem létezett már akkor, mielőtt valamely test-alakba lett volna burkolva. Hasonló tehát Istenhez, hanem az isteni szellemtől három létrészének egyikében eltér.« És itt egy allegoriát állit fel, hogy az isteni és emberi szellem közti különbséget bemutassa. »A lélek — folytatja — kocsishoz hasonlítható, ki egy pár szárnyas paripát hajt. Az isteni szellemnél mind a kocsis, mind a lovak jók és nemes vérűek; ellenben az emberi szellemnél a

kocsis az ész, két különböző vérű paripát hajt, melyek egyike : a csendes természetű akarát, enged a kocsis gyeplőjének s féktelen társát, a vágyat szintén igyekszik rábirni, hogy engedelmeskedjék a kocsisnak : de ez a féktelen természetű állat nem mindenkor engedelmeskedik s jaj kocsisnak és lovaknak, ha a szekeret e makranczos természetű ló ragadja magával.

Kiválóan szép a mit a Symposionban az arkadiai jósnő Diotima szájába ad az erényről és tudományról : »az erény és tudomány, ugymond, azon való szeretetből származik, melyet az eszményi szépség szemlélete szül. Minő határa lenne a szépség eme szemléletének, ha az ember azt tisztán s igazán láthatná, nem rontva és szennyezve a fonnyadó hitványságok vegyülete által? Egyedül ily szemmel tekintve, szerezheti meg az ember a valódi erényt, társalogván azzal a mi igaz és szép.« Ez erkölcsi eszménynek gyakorlati képét »Az állam« című műve hozta. A társadalomra vonatkozva a Symposionban kifejtett allegoriát úgy alkalmazza, hogy abban az ész képező kocsis az államfő ; s rend csak akkor uralkodik, ha az akaratot képviselő katonaság- az egyik ló- a vágyat személyesítő néptömeget, a másik lovat féken tartja. A négy fő erény Plátó szerint : az okosság, magassabb fokon bölcsesség, a bátorság, mértékletesség és jogérzet. Mint ezekből látható, hazája erkölcsileg hanyatló korszakában s szemben az egyre erősülő demagogiával s ennek szájas Kleonjaival, az egyetlen üdvöt az ész-aristocratia uralmában kereste.

Plátó irányát Aristoteles legméltóbban jellemzi, midőn »Politikájában« azt mondja, hogy minden beszélgetése tündöklő fény, művészi kellem, eredetiség és mély vizsgálódás jellegeit viseli ; volt ki azt mondta róla, hogy ha maga Zeusz görögül beszélne, az ő ékes-szólásának felséges méltóságát használná ; egyik kortársa őt a bölcsészet Homerjának nevezi : de e tekintetben kevésbé van eltalálva az igazság, mintha elfogadjuk Donaldson azon állítását, hogy Shakespearen kívül nincs író, ki párbeszédi modorban a jellemeket hitebben és erőteljesebben domborította volna ki.

Aristoteles, ki Stageirában K. e. 384-ben született, volt az, ki mint méltó társa Plátónak, ennek elméleteit a tudományok gyakorlati rendszerének megalapítására fordította. Orvosi családból származván, maga is e tudományt gyakorolta s mint híres orvos ajánlatott a makedon király Amintas mellé. Később Athenbe visszatérván, hallgatója volt Plátónak, kinek tiszteletére halála után oltárt emelt házában, bár voltak tételek, melyeket szeretett tanítója ellenében vitatott. Később Eobulosz mysiai fejedelemhez ment annak meghívására ; ennek erőszakos halála után pedig Mitylénébe menekült, hol Hermiás hugával Pythiással kelt egybe. Itt kapta II-dik Fülöp meghívását, hogy fiának, a később »nagy«-nak nevezett Sándornak irodalmi nevelését vállalja el ; s kétségtelen, hogy Sándor azon tiszteletet, mellyel a tudományok iránt viseltetett, Aristoteles-től örökölte, bár a viszony közöttük rövid és későbbi időkben laza

is volt. Helyzetét azonban nemesen használta fel hazája javára; már Fülöpnél kieszközölvén, hogy szülővárosa újból felépíttessék, míg a győzelmes Sándor több mint 2 millió forintot s több ezer embert hagyott vissza győzelmes hadjárata alatt, Aristoteles rendelkezésére; kik muzeumának és könyvtárának példányokat szereztek s lehetővé tették, hogy a nagy bölcs a tudomány minden lehető anyagáról rendelkezzen. A viszony közte és Sándor között semmitsem vesztett melegségéből mindaddig, míg Callisthenesz, ki Sándort hadjáratában kísérte s ki Aristotelesnek rokona és barátja volt, kegyet veszítve meg nem öletett: ettől kezdve azonban az ő szerencse csilága is letűnt; ellenségei, mint Sokrat ellen, az istentelenség vádját emelték ellene s kénytelen volt Euböába menekülni, hol K. előtt 324-ben meg is halt.

Aristoteles szintén mint tanítója Platon, a tudományok egész összegét felölelte: de míg amaz csak megvitatta a kérdéseket; ez korához mérve bámulatos tökélyel s mindent átídomító eredetiséggel rendszerezte azt. Nincs a tudománynak oly ága, mely figyelmét kikerülte volna s óriási rendező tehetsége oly maradandó szabványokat teremtett, melyek mint minták nyulnak be a késő középkorba.

Legnevezetesebb művei a politikáról írt értekezése és az »Ethica nicomachia,« melyek az összes politikai tudományokat rendszeresen tárgyalják. A »Rhetorica« és »Poética« a szépirodalom összes műfajait szabályozzák; az »Organon-« ban, mely 4 részre oszlik, az általános logikának, a lehozó következtetés logikájának, a bevitel (inductio) logikájának és a vélemény logikájának, a bölcsészeti tudományok ezen alapjának adja teljes s még ma is alig változtatható rendszerét. Természettudományi értekezései: a természettani felolvasások nyolcz könyve, a »Parva naturalia,« és az »Allatok természetrajza« által a természettudományok rend- és módszerét alapítja meg s kezdeményezője az összehasonlító boncztannak; a »Metaphisika«, »Novum organon«, és a lélekről írt értekezése által új tudományokat teremt, melyeknek alapja a Sokratesz-féle önismeret. Végre a Topikában a vitatkozástán elveit fejtegeti oly sikerrel, hogy e műve még Cicerónak is állandó tanulmány-tárgyává válik.

Ezek voltak a politikailag hanyatló hellenismus tudomány-hősei, kiknek köszönheti Görögország, hogy irataik által életét örökkössé tették s kiknek köszönheti az ujkor, hogy tökéletes formáik által a középkor küzdelmei alatt nagyrészt elhanyaglott tudományok és művészetek új és magasabb lendületet nyertek.

6. §. Szónoklat.

Minél szabadabbak valamely nép politikai intézményei, annál közvetlenebb az érintkezés a nép különböző osztályai között: mi azt eredményezi, hogy az illető nemzet kitünőségei már hazaszeretetük

ösztönéből is sietnek hatásukat a tömegre érvényesíteni. Ott, hol az összes néptömeg műveltségéről gondoskodva van s annak józan ítéletét az elhanyaglott erkölcsök meg nem rontják; s hol magok a kitünőségek csakis a politikai józanság és hazaszeretet szellemétől vezéreltetnek, a jó és üdvös eredmény nem maradhat el.

Fájdalom, Görögország utolsó korszakában ez nem volt így. Voltak a tömeg felett végetlen magasságban álló bölcselői; mások a művészet különböző ágaiban szereztek nemzetöknek hervadhatlan koszorukat: de a bölcselők nagyobb része az igazság elferdítésére szolgáló ügyvéddé lett; s nem egy, ki a harctéren volt dicső, a szónoklatban kitűnő, — erkölcsiben vala elaljasodva, s tudományát úgy mint fegyverét a haza elleneinek adta el, vagy arra fordítá, hogy a könnyen félrevezethető tömeg vállain emelkedjék hirnévre. A nép pedig, mely politikai szabadságánál fogva dönteni volt hivatva hazája sorsa fölött, sem erkölcsileg, sem értelmileg nem volt kellőleg kifejtve, s közte és vezérei között egy végetlen űr tátongott, melyeknek utoljára is e nagy nemzet sirjává kellett válnia.

De épen e körülmény emeli fel azok nevét és alakját, kik e balvégzetes létküzdelemben hivei voltak az erénynek, szabadságnak és hazának s neveik tisztelettel fognak említettetni, míg szellemi nagyságnak és nemes érzelmeknek kelete lesz e földön.

Azon óriási küzdelemből, melyet a világtekintélyre vergődött szabad és művelt Athen a nagyravágyó, de inkább harczias, mint művelt Spártával és Makedoniával vivott: két óriási alak emelkedik ki, mintaképéül úgy a polgári szabadságnak, mint a hazaszeretet és műveltségnek: Periklesz és Demóthenezs. Érdemök annál nagyobb, mivel nemcsak külellenségeik ellen, hanem saját honfitársaik esztelenségével és romlottságával is diadalmasan küzdöttek s hogy hazájukat meg nem mentheték, nem önhibájok, hanem a végzeté és az emberi erő által visszatarthatlan ellenáramlaté.

Azon kitünőségek között, melyekkel Athen hegemoniája idejében első sorban dicsekedheték, kétségkívül Periklesz áll legelső helyen. Az a hatás, melyet egy oly köztársaságban, melyben a demagogia már állandó gyökeret vert, kitudott vivni, leginkább mutatja szónoklati és államférfiúi nagyságát. Ő több éven keresztül korlátlan hatalommal uralkodott demokrat szellemű hazáján; bölcs mérsékletével fékezte nemzete szenvedélyét; s mindig gyakorlati irányu szónoklatai által, sikerült magasztos hazaszeretetét és a művészetek iránti szenvedélyét Athen polgáraiba beoltani, melyeknek eredménye lett egyfelől fennsőségek makacs és kitartó védelme a peloponesusi háboruban; másfelől csaknem mindaz, a mi Athent, mint elődöt és világvárost nagygyá tette a képzőművészet remekei által. Periklesz Athen nagyságának és aesthetikai fennségének legméltóbb képviselője; de egyszersmind tragikai alak, kit egyaránt szeretünk, bámulunk és szánunk. Őt nem nagyságának hanyatlása, sem intézményeinek, vagy hatásának hiányai, hanem valóban a fa-

tum, a görög értelemben vett végzet ejt el: hazája védőit fővárosa falai közé összpontosítja s diadalmasan viv vad és makacs elleneivel; lángoló szónoklata egy perczig sem hagyja csüggedni honfitársait, de egyszerre megjelen a halál öldöklő angyala; százával, ezrével ragadja el hazája és szülőföldre védőit, utoljára bevág öldöklő kaszája saját családjába; egyenként hullnak el előtte kedvesei s utolsó gyermeke után eldől a legnagyobb fő és legnagyobb államférfi maga is; s vele Athen szabadsága s dicsősége.

Periklesz, beszédei nem maradtak fenn írásban; kedves és haladatos tanítványa Thukidides hagyta fenn azok tartalmát és emlékezetét. Szónoklatát az eszmék rendkívül dús tartalma, szabatos kifejezése és tömöritsége jellemzi; soha sem törekedett arra, hogy a szenvedélyeket felköltse, hanem hogy mély és erős meggyőződést szerezzen; ennek megfelelő volt, kortársai előadása szerint, külső megjelenése és taglejtése is, mely mindig csendes és méltóságos vala arczán a meggyőződés azon kinyomatával, mely a világ legkönnyű; vérübb és szenvedélyesebb népére sem tévesztette el soha hatását. Egyes kifejezései fennmaradtak a késő utókor számára s mély érzemről és költői lelkéről tesznek tanúságot: Aristotelesz említi, hogy midőn az öldöklő harczban elesett ifjak felett tartott beszédet, több fennsleges képei között azt mondá: »Ez évnek elveszett tavasza.«

Demosthenesz, azon második férfiú, ki Perikles után a hazáját megsemmisítő végzet szekerét, egyaránt hatalmas jellemével, mint tehetségeivel évek hosszú során visszatartani képes volt-, 380 körül született egy athenei gazdag iparostól, kit azonban korán elvesztvén, a megromlott erkölcsű Athen szokása szerint, gyámjai örökségét visszatarták s ez adhatott az ifjunak alkalmat és ösztönt arra, hogy szónokká és ügyvéddé képezvén magát örökségét visszaszerezze; mi legalább részben sikerült is neki. E célra a természettől semmit sem örökölt: gyenge testalkatu, még gyengébb mellű és selypes beszédű volt s e hiányokat csak nagy erőfeszítéssel küzdötte le; tüdőjét hegy-mászás közben és a tenger viharában szónoklattal erősítvén, selyp kijtését pedig egy nyelve alá tett kavicscsal távolítva el. Nevelése azonban úgy látszik több tekintetben előnyös volt s szónoki lelkesedését Kallistratosz beszédeiből meritette. Első beszédeit magán ügyekben tartotta; s már ezek is igen nagy hatással voltak: de halhatatlan hírét, mely őt a szónokok elsőjévé emeli, a II. Fülöp makedon király ravasz politikája ellen tartott 12 beszéde az u. n. Filippikák s a legkitünőbbnek tartott »Koszoru« czimú alapíták meg. Az elsőben honfitársai figyelmét, mely még mindig a persákra volt fordítva, a nagyra-vágyó makedon fejedelem cselszövényekre fordítá; ostromozván azokat, kik Fülöp politikájának részint esztelenségből, részint pénzért szószólói voltak; legkivált a hatalmas, de jellemtelen szónok Aeschineszt, kit Fülöp egy követsége alkalmával végleg maga részére nyert. A Koszoruról szóló beszédét ugyancsak Aeschinesz ellen és Ktesiphon mellett tartá, kit azért vont amaz vád alá, mivel Demosthe-

ness érdemeiért nem a szokott formák mellett indítványozott polgári koszorut. Mindezen beszédeiben egyaránt feltűnik azon magasztos szellem, melyet Plátótól örökölt s a kifejezéseknek azon szabatsága, melyben Thukididest vallá mesterének: de lángszelleme minden eszmét saját felfogása szerint dolgozott át s épen oly erős volt érvelésében, mint magasztos fenségében és megsemmisítő gunyjaiban. »Koszoruról« szólló beszédjében a többek közt így szól az önfeláldozásról: »halál a vége minden ember életének, ha kalitkába zárná is magát; de a derék embernek kötelessége törni, mind arra, mi nemes, a siker reményével szeméi előtt, de férfias szívvél fogáda mindent, a mi sorsot reá mér az istenség.« Lehetetlen — így kiált fel később — saját politikája védelmére — lehetetlen Athen férfiai, hogy hibát követtetek volna el, szembeszállva a veszéllyel, egész Hellas szabadságáért és lételéért; esküszöm őseitekre, kik Marathon mezején daczoltak a veszéllyel; kik csatáztak Plateánál, Salamisnál s Artemisionnál; esküszöm mindazon vitézekre, kik nyilvános síremlékek alatt nyugosznak s kik között sok van óh! Aeschines, kik nem voltak szerencsés győzők s kiket mégis egyenlő tisztességre és temetkezésre méltatott a város: mert e derék férfiak szintugy megtettek mindent a mit tehettek; csak a siker volt különböző, a sors végzete szerint.«

E csekély részleteknél sokkal nagyobb tanubizonyosság Demosthen nagysága és előadásának hatása mellett maga ellensége Aeschinesz, ki midőn tanítványai előtt a Koszoruról szólló beszédet felolvassván, azok bámulatuknak adtak kifejezést, Ciceró szerint így kiáltott fel: »mit szóltatok volna még akkor, ha jelen lettetek volna, midőn e gazember maga szavalta el e beszédet?!

Demosthenesnek mint annyi jelesnek a világon, sorsa balvégzetes kimenetelű volt. Mint szónoknak és diplomatának sikerült ugyan előbb haderők kiállításával — mint Byzant megsegítésénél történt — majd okos mérsékletével hazáját legalább a végpusztulástól megmenteni: de Cheroneánál végleg elhanyatlott Athen és Hellas dicsősége; s bár Nagy Sándor megkimélte a nagy ember életét s bár számkivetéséből, hova aljas gyanu miatt ellenségei küldék, még egyszer visszatérhetett: Sándor utóda Antipatrosz, hibe Demadesz által reávette az athenieket, hogy az előle elmenekült nagy hazafiakra kimondják a halálos ítéletet s a számüzöttek vadásza az itáliai zsoldos Archiász felkereste őt Kalauria szigetén, hol Neptun templomában keresett menedéket. A gyalázatos kém szép szavakkal igyekezett őt kicsalni a szentélyből: de Demosthenes éles gunnyal veté szemére az egykori színésznek, hogy most is színészkedik; aztán visszatért a templomba, kiívá a mindig magával hordott mérget s menhelyéről kitántorogva, Plutarch szerint e szavakat mondá: »most mindjárt el is játszhatod Kreon szerepét Archiász s temetetlenül kidobhatod e testet. Ó nagy Poseidon! — folytatja, a templom belje felé fordulva — élve hagyom el ugyan templomodat, de Antipa-

trósz s a makedónok nem engedék meg, hogy templomod fertőzetlenül maradjon.« Ez volt a nagy férfiú szomorú sorsa: de az atheniek később megsíraták halhatlan szónokukat; családja elsőszülöttei számára állandó széket jelöltek ki [a Prytaneium lakomáinál, szobrot állítottak neki halála helyén s az atheni agorén, mely utóbbin a következő jellemző felirat volt: »Oh! Demosthenesz, ha erőd oly nagy lett volna, mint szellemed: ma nem viselnék a hellének vad makedon rablanczait.«

Demosthenesz után elhanyatlott a görög szónoklat, minden egyébbel, mi Athent és Görögországot egykor nagygyá tette. Az ő korszakában és mellette küzdöttek Athen akkori pénzügyministere: Lykurgosz és Hiperidesz s ellene a már említett nagy, de jellemtelen szónok Aeschinesz; az utána következők közül alig érdemel valaki figyelmet.

Az orvosi irodalom is a görögöktől nyeri első származását s Hippokratesz volt az, ki társai közül mint író is kimagaslik. Kósz szigetén született 460-ban K. e. Orvosi tudománya által annyira megnyerte polgártársai dicsőítését, hogy egyenesen Aszklepiosztól, a gyógyászat istenétől származtatták. Az orvoslát mint más népeknél, a görögöknél is a papi hivatallal volt összekötve, mivel a gyógyító képességet csakis az istenektől származhatónak feltételezték. Hippokratesz is papi osztályhoz tartozó atyjától nyerte első kiképeztetését. Szerencsés gyógyításai még kezdetben oly nagy hirt szerzetek neki, hogy thasoszi és abderai időzése után Athenbe vetődén, polgári szabadsággal, közlakomára meghívással s az eleusisi mysteriumba felavatással tiszteltetett meg.

Művei közül a következőket tartják kétségteleneknek: az »Epidemiák«-ról szóló első és harmadik számú könyvet, az »Előjelek«-ről szólót, a »Heveny folyamu betegségek gyógykezelésé«-ről szólót, a levegők, vizek és helyiségekről írottat, a fejen való sebekről és törésekről hátramaradt értekezéseit s végre az aphorismákat. Nagy érdeme fekszik abban, hogy nyegle teljességgel nem volt, mit leginkább mutat azon nyilatkozata, hogy ha lehetséges volna a beteget többféle módon meggyógyítani, legjobb lenne azt választani, mely legkevesebb kényelmetlenséggel jár: mert kétségtelenül ez a gyógyítás leghelyesebb és legőszintébb módja; hacsak valaki port nem akar dobni kuruzslásaival, a köznép szemei közé. Különben Hippokratesz irálya egyike a legkitünőbbeknek s ő mint bölcselő is nevezetes helyet foglal el.

7. §. Görögország építésze és képzőművészete.

A görög építészeti modort sokan igyekeztek részint különböző véletlenségből, részint a hajlék szükségleteinek lassu fejleményeiből kimagyarázni: de ezen leszámaztatások inkább találnak a föld első

építkezőinek kezdetleges eljárásával, mint a görög műépítéssel, melyet más, régi fejlődű népeknek már elég tökéletes és a görögök által ismert mintái előztek meg.

Szokásban van az oszlopsorokat a kezdetleges kunyhók támoszlopaiból, a görög épületek pompás tetőzetét (delta) az összerótt fedélgerendák csúcsától; a jon stylt egy oszlopra elhelyezett és deszka-lappal lenyomtatott papirtekercs felgömbülő alakjából s a pompás korinthy modort, egy kinnfelejtett kosár mellett felnőtt acanthus leveleiből származtatni: de azt hisszük, sokkal valóbb és természetesebb, ha a nemzeti eredetiség eme szenvelgését félretéve, a görög oszloprendek és építészeti szerkezet főalakjait az ázsiai, assyr és egyipti építészettel hozzuk összeköttetésbe, hol a nagyszerű nyílt és zárt csarnokok, oszlopsoros folyosók már ezredekkel korábban léteztek; és semmit sem von le a görög nemzet művészi érdemeiből, hogy ők eme, csakis nagyszerűség és tömörség által feltűnő építkezéseket, az arányos szépség törvényei által csak módosították, szabályozták és tökélyre emelték.

A fejlődés fokozatai szerint kétségtelenül a nemes, de egyszerű dór styl elsőségét kell feltételeznünk, mely csakis két részből áll: a kidomborodó oszlopféjből (capital) és magából az oszlopból, mely később egymást érő beváluzással ékítettett (Canelierung); és ott, hol az egyszerűen fenséges kifejezésére volt szükség, a célnak teljesen meg is felelt. E modortól csak egy lépés kellett a jón izlésig, mely fejezetül csigavonallal ékített faragványt kapott; az oszlop teste merészebb és vékonyabb idomot öltött s talapzatában (piedestal) kellemesebb nyugpontot ad és a biztonság érzetét költi fel a szemlélőben; a beváluzás közönségesen itt is megtartatott, valamint a leggyakrabban használt harmadik építési modornál, a korinthy-nál, melynek diszes acanthus-fejezete valószínűleg azon törekvésből származott, hogy az oszlop ne csak a fa törzsét, hanem diszes lombjait is ábrázolja s pompás levelei által az egésznek hatását emelje.

E három építés-modor s ennek változatai voltak leginkább elterjedve Görögországban. Az oszlopok rendszerint vagy az épület két végén a homlokzatok tartására alkalmaztattak, vagy pedig az egész épületet körülfutva, pompás nyílt folyosókat képeztek. Az oszlopsor fölött elfutó rész rendszerint különböző ékítéseket kapott; az épület homlokán emelt három szög mélyébe pedig, a szobrászat rakta le mesterműveit.

Leginkább a templomok és középületek voltak azok, melyek ily roppant fényvel és művészettel állítottak ki, többnyire fehér márványból, melynek anyagát Parosz sziget szolgáltatá; a magánlakok kívülről rendesen egyszerűek voltak s benn is ritkán feleltek meg oly nagy mértékben a fényvágynak és kényelemnek.

Leginkább Athen volt az, mely a fényűző és művészi építkezés remekeit magában egyesíté; azonban máshol is maradtak fenn hasonló kivitelű templomok és középületek romjai. Athen felleg-

vára az Akropolis, mely egy, a város kebeléből méltóságosan kiemelkedő sziklahegyen állott, egész gyűjteménye vala a legfelségesebb építészeti és szobrászati műveknek. Abban volt a nagyszerű Parthenon, Pallas-Athene óriási szobra, mely e fölött kiemelkedett, a gyönyörű Erechteion s a fellegrvár aljából vezettek fel a Perikles idejében épült nagyszerű oszlopfolyósok (Propyleumok.) Lenn a városban roppant téren emelkedett Jupiter nagyszerű temploma, a Pritanneum, a Pnix, az Odeon s a különböző isteneknek szentelt színházak. Legközelebb a tenger felé egy oldalon az areopag halma, más oldalon a Muzeum-hegy emelkedett fel, míg a Pireusz tengerparti erődjét a város körfalaival hosszú védművek kötötték össze; Theseus gyönyörű temploma szintén egy terasseről emelkedett a magasba. A város utczái többnyire egyenesen voltak vezetve; az épületek között kertek virultak; kertekké voltak alakítva a síremlékekben gazdag temetők a város falain kívül s mindezek felett a közelfekvő tenger szabad és egészséges levegője lengett. A Parthenon nemes dór stylben volt építve, ugyanilyen volt a Jupiter nagyszerű olympiai temploma, míg Apollóét Miletusban kettős oszlopsor futotta körül; az Erechteion már jón stylben épült, míg az atheni Zeusz-templom kettős korinthy oszlopsor által volt övezve.

A mi a falak rakását illeti, Görögország legrégibb emlékei, az u. n. kyklopi építmények faragatlan kövekből vannak összeállítva, s a boltozatok csakis nagy laposkövek egymásfölött kinyújtásával létesítették. A legrégibb szobormű ékítés a mykenei oroszlán-kapu.

A magányházak rendesen négyszög alakban építették, közepén volt a keskeny bejárat, mely rendesen oszlopcsarnokkal körülvett udvarba vezetett; a bejárattal szemben jobbra feküdt az elfogadó terem, balra pedig a hálóterem és más házfoglalkozásra szolgáló helyiségek. Az épület háttérét rendesen kert foglalta el. Várak és fejedelmi lakásoknál már különböző tornyok és bástyázatok hozattak alkalmazásba. Régibb időkben a görögök halottaikat elégették, és az illetők hamvait diszes s néha értékes hamvvedrekbe szállították haza; de a mint ez divatból kiment, kivált a gazdagabbak, vagy kitűnő férfiak számára nagyszerű, gyakran templomalaku sírboltokat építettek, lehetőleg hozzáférhetlen bejárással és a művészet minden eszközeinek felhasználásával. Ily nagyszerű építmények voltak a halicarnassosi mauzoleum és Lysikrates emléke Athenben. A szin- és körszínházak szintén nagy fénnel állították ki: az előkelőbbek számára diszesen faragott márványszékek alkalmaztattak.

A képzőművészetek közül ugylátszik a szobrászat emelkedett volt Görögországban legnagyobb tökélyre. Különösen a templomok szobrai voltak azok, melyek előállítására a művészet összes képességét érvényre juttatá. Ismeretes, hogy Zeusz szobrát Phidiász elefant csontból és oly művészi arany-lepellel alkotá, hogy midőn kétség alá vonatott, ha a reá szánt aranyat feldolgozta-e? — a szobor palást-

ját levehette és mérlegbe dobhatá. Sok maradt meg görög művészek szobraiból épen és töredékben, melyek ma már Europa különböző muzeumaiban vannak elhelyezve. Legtöbbit találni ezek közül olasz és angol muzeumokban s alakjaik tökélyéről mindenkit meggyőzhet például a belvederi Apolló nemes alakja, a Münchenben létező Nióbe-csoport nagyszerű összeállítása vagy a párizsi Louvreben őrzött gyönyörű melószí Venus. A legkitűnőbb görög szobrokról nemzeti muzeumunk is gazdag gipsz után-öntvényekkel dicsekedhetik. A görög vésművészet bámulatos tökélyéről azon féldombor, vagy bevájott művek (cameák és intagliók) tesznek tanuságot, melyek a görög városok romjaiból napfényre kerülnek. Nemes, vagy fél nemes kövek kidomborítás, vagy bevésés által ritka művészi becsü ékszerekké idomítottak át s mint ilyenek leginkább gyűrűbe, vagy medaillonokba alkalmaztattak. E művészetet miniatűr szobrászatnak lehetne nevezni. A rakmű (mozaik) készítés szintén korán jelentkezik a görögöknél s Olaszország, mely később oly nagy tökélyre vitte, valószínűleg tőlük örökölte. A görög festészet művei az anyag romlandó voltánál fogva, fájdalom, nem maradhattak reánk s azt, hogy mit bírtak e tekintetben a görögök létrehozni, csakis azon kisebbfokú művészet alakjaiban tudjuk feltalálni, melyekben a görög festészet mint ékítő nyilatkozik. Értjük ez alatt gyönyörű agyag-edények rajzolatit vagy színes ékítését. Europa nagyobb műgyűjteményei sok ily műkincscsel dicsekednek, melyeken csekély alakokban is a görög festő-művészet oroszán körmei ismerhetők fel. Különben a görög festészet történetét három fő részre osztják, melyeknek elseje tházosi Polignotossal kezdődik s az árnyékolás nagy mestere atheni Apollodorossal végződik. A második korszak Zeüxisé és Parhaziosé, kikhez a korinthetai Euphranor is számíttatik. Az utolsó korszaknak nevét és hírét Apellesz adja, kinek művei dicséretében mind saját korszaka mind az utókor kifogyhatlan. Egy gyönyörű képe Aeskuláp kóószí templomában állott és Anadiomenét ábrázolta. E művét Augustus Romában hozta volt, de már Néró idejében felismerhetlenné lett. Apellesz mellett még Proryenesz és Theon említettnek, mint a Propyleumok festő művészei.

A zeneművészet is korán indult meg a görögöknél. Egyaránt kedves volt előttök a húros és fuvó-hangszer. A húros hangszerek közül a lant, a cithera és hárfa műveltettek leginkább. A lant eredeti alakja egy kecskefejhez hasonlított, melynek két szarva közé feszítették fel a hurok a keresztül kötött járomfára; a hangtalajt kezdetben a teknős béka teknője képezte, kezdetben csak 3—5 hurja volt, később azonban a hurok száma emelkedett s a hangszer diszes alakot nyert. A cithera (kithara) a lyrától főleg hangszekrényének anyaga és alakja által tért el, mely nagyobb volt és közönségesen fából, érczből vagy elefántcsontból készítettet; a hárfa úgy látszik csak későbbi találmány s az emlékeken is ritkábban fordul

elő. A fuvó-hangszerek közül a pán-sipok (syrinx) lehettek az elsők, melyek nem voltak egyebek egymás mellé illesztett különböző hosszúságú sipoknál, melyek száma 7 és 9 között váltakozott. Az aulosz egyszerű sip volt, mely a mi klarinetjeinkhez hasonlított, csak hogy inkább mély hangok előhozására volt alkalmas; kedvencz hangszerök volt a kettős sip, melyek két ága hol egyforma, hol különböző alaku és hosszúságú volt. E sipokon a hanglépcső minden hangját ki lehetett hozni s az egyik rész a magasabb, a másik a mélyebb hangok előhozására szolgált; van nyoma a duda használatának is. A pán-sipokból fejlett ki az orgonák használata.

Harczias czélokra kürtöket és tárogatókat alkalmaztak, táncz mellé pedig csattogatók, (castagnette), réztányérok, csörgő dobok és egy különös hangszer a sistrum alkalmaztatott, mely Egyiptomból nyerte származását s mely egy lyra formán összehajtott hangszekrényen átvont néhány ércz-rudból állott s mely egy nyélnél fogva hozatott mozgásba, miközben a hurok helyett szolgáló pálczák eszközölték a hangot.

8. §. Viseletek és szokások.

Athen az ó világ Párizsa. Mindaz, amit az emberi élet élénkítésére, a társadalom vidámságára, a női kellem emelésére el lehet követni: az az athenieknél meg volt téve s a művészet minden eszközeivel magas tökélyre emelve.

A nyilvános ünnepélyekről és mulatságokról már szoltunk, de lehetőleg kellemessé volt téve Görögországban — legalább a férfiakra nézve a benső házi élet is, melynek tisztaságát a családfeje nagy gonddal őrizte, bár ő maga legtöbbször épen nem volt feddhetetlen.

A mi a butorokat és házi eszközöket illeti, a görög nép még nem volt ugyan annyira elpuhulva, hogy a mi mindenfelől párnázott butorainkat vegye igénybe: de annyi tagadhatatlan, hogy az alakzatokat illetőleg, a legnevezetesebb butoroktól a legkisebb s jelentéktelenebb házi eszközökig vagy edénykéig minden a művészet és izlés bélyegét hordja magán. A székek, diványok, zsámolyok stilszerűek voltak, lábaik többnyire állatok alakjait utánózták; a hát-tám kényelmesen volt alkalmazva s magát az ülőhelyet diszes szőnyegekkel vagy vánkosokkal borították le. A diszesebb fekvő helyeknek alakjait és kényelmét az ujkor is tőlük vette; ugyanezt mondhatjuk diszesebb vagy közönséges használatu asztalaikról is. Öltönyeik tartására nagy ládákat használtak; különösen nagy diszszel és fénnel állittattak ki a női ékszerek és öltözködési- vagy íróeszközök tartására szánt szekrények.

Agyag-edényeik valóságos művészetet képviselnek, a mennyiben mind alak, mind diszítés tekintetében az idomító és festő művészet által nemesítették meg. A fazekas-korong feltalálójának a ko-

rinthi Hiperbiont tartották; az agyag-művek nagy mesterének pedig az atheni Keramoszt, kiről az agyag-művészetet keramikának nevezik. A legkitünőbb agyag edényeket Korinth, Athen, Egina, Lakedaemon, Aulis, Tenedos, Samos és Knidos szolgáltatták s ezen iparczikkék máig becses mintácul szolgálnak e nemesített iparnak. Az edények festésére használt színek közül leggyakoribb a fekete és vörös; a híres etrusk edények görög minták után készültek. Az edények alkatában közönséges használatnál a czélszerűség, diszedényeknél a gazdag művészi felékités volt a mérvadó. A lakomáknál használt ivóedények többnyire állatfejeket képeztek s ez által kényszerítve volt az illető az edényt mindig fenéig üríteni.

Igen ügyesek voltak a kosárfonásban is s ezek alakját szintén a művészet szabályaihoz alkalmazák. Állandó fűtésre a görögöknek nem volt szükségök, azért közönségesen csak nyílt tűzkazánokat használtak. Világításra különböző égő anyagokból összeállított fáklyák voltak szokásban, ilyenek voltak: a fanosok, szurok, vagy viasszal bevont vesszők, melyekre fel- és lemozditható tányér volt alkalmazva a lecsepegő anyag felfogására s alól néha talajjal láttattak el, mely alakzat a candelaberek feltalálására vezetett. Használtak olaj-lámpákat is, melyeknek szintén igen diszes alakokat adtak: ezek anyaga közönséges használatra agyag volt, különben nemes fémekből és nagy ékítéssel is állítottak elő.

Öltözködés tekintetében czélszerűség és az alakzatok szépségét tekintve, egy nép sem multa felül a görögöt. Különösen a nők voltak azok, kik a föld minden nemzeteinek hölgyei fölött legjobban értettek ahhoz, miként kelljen a legegyszerűbb anyagot a testi szépség emelésére fordítani. Ez előnyök különösen akkor tűnnek ki, ha a görög szobrászat alakzatait a jelenkor divataival összehasonlítjuk, mely utóbbi abban keresi előnyeit, hogy a szépségi kellékeket aránytalanul tulozza.

Az öltözetek anyaga leginkább gyapju és len volt, melyeknek vékonyabb vagy vastagabb alkalmazását az évszak szabta meg. Ugy látszik, hogy a híres bissus-szövet is csak egy neme volt a vastagabb gyapju szöveteknek; a nők kedvencz szövete az amorgira pedig a mai battiszthoz hasonlított; a selyem csak később jött divatba. Az általánosan elfogadott szín a fehér volt, mely azonban nagy művészettel szokott kihimeztetni; az élénk színek nőknél a könnyelműség jelének tartattak. A legközönségesebb öltönydarabok voltak a chiton, melyet férfi és nő egyaránt viselt s mely a két vállon gomboltatott össze. Ez hol derékig, hol azon alól ért s mintegy tunikát képezett s ekkor kettős chitonnak neveztetett, nők a chiton alatt deréktól egész földig lefolyó hasonló szövetű szoknyát viseltek, mely bokáiknál mintegy a nagy lépés gátolására zsineggel tartatott össze. Az öltözetten felül a himation egy lepedőszerű palást használtatott, mely a test egész felső részét elfödte s jobbról a balválra vettetett fel; a chlamis szintén ilyszerű volt, csakhogy rövidebb s a jobb kart

szabadon hagyta. E könnyű szövetű öltönyök eszközölték azon művészi hatást, mely görög szobrokon a test idomai elfedésében s mégis sejtetésében, valamint az utánoszhatlanul gazdag ránczolatokban (draperie) nyilatkozik. A fej fedezésére a sipkáknak és kalapoknak minden alakja használatos volt, a sisak alaku fryg sipkától a legszeszélyesebb alkatu kalapokig. A nők igen nagy gondot fordítottak fürteik rendezésére s igen diszes pártákat és diadémokat hordottak, de haj-viseletök legtöbbnyire egyszerűen nemes volt.

Ékszereket férfiak nem igen hordottak, a fegyverzetten és egy pecsétgyűrűn kívül, mely egyszersmind a független állást és előkelő származást jelentette. Nem ritkaság nőknél a napernyők és legyezőfélék viselése is; a kézi ércztükör pedig már akkor is nélkülözhetlen volt a női asztalokon.

A görög nők helyzete mintegy középhelyet foglal el a keleti hárem-élet s a keresztyén nő méltóságos állapota között. Hatásköre csakis a ház kapujáig terjedett, de ezen belül határtalan ura volt a háznak, kinek mindenki engedelmeskedni tartozott; tisztességes nő, leszámítva az egyházi ünnepeket, közhelyeken nem szokott megjelenni. De a házon belül gyakorolt jogaival is sok és terhes kötelesség nyomta vállait: minden ruhadarab az ő kezeiből került ki; az étkezés, házi rend és gyermekek nevelése első sorban őt illette. Ártatlan mulatságok, mint a labdajáték, hintázás stb. nem voltak a nőknek megtiltva.

Törvényes házasság a görögöknél csak egyenrangúak közt volt köthető, mialatt részint születési, részint vagyonossági egyenlőséget kell érteni, a menyegzőt az illető isteneknek hozott áldozat s mindkét részről fürdés előzte meg; az anya saját házi oltárán meggyújtott fáklyával kísérte el leányát s az anyós ugyan ilyenekkel várta a lakadalmi menetet; az új női osztályba (gynecion) belépést lakoma előzte meg. A női hozomány halálesetben visszatért az azt adott szülőkre.

Lakomáknál a görögök féldölt helyzetben ettek s a régibb korszakban az ételek igen egyszerűek voltak; később azonban a fényűzés az ismeretes világ minden nyalánkságát felkereste. A nagy ebédek közönségesen 5—6 órakor délután tartattak s a tulajdonképeni ebédet az u. n. symposionok követték, melyeket jó borok, csemegék és élczes beszédek fűszereztek. E symposionokban szerepeltek a tulmüvelt görög társadalom szabadelvű hölgyei, a hetaerák is, kik szépségök és elmésségökkel sokszor gyakoroltak nagy befolyást Görögország legkiválóbb férfiakra s kiknek szabad volt minden, csak egy volt tiltva: tisztességes magányházak küszöbeit átlépni. E nagyobb lakomákat élénkítették a zenésznők, akrobat és bűvésznők, kik művészetöket nem egyszer nagy tökélyre vitték.

A görögöknél minden ünnepélyes tényt áldozat és ima előzött meg. Az áldozat mindig az illető áldozati szereknek megtisztításával kezdődött; magok az áldozók is, valamint az ünnepélyen résztvevők,

megszentelt vízzel tisztították meg. Az áldozat kétféle volt, egyszerű és véres áldozat, az első a mezők és kertek legelső termé-nyeiből, vagy azokból készített adományok, a másodikat az illető istennek kedvencz állatok feláldozása. Vallásos természetű állam-ünnepélyeknél igen nagy pompa volt kifejtve, nagyszerű ének és zenekarok, diszmenetek, imák és áldozatok emelték az ünnepély fényét.

Halottaikat a legrégebb korban megszokták égetni: később azonban az illető vagyonosságához vagy rangjához illő fényvel temették el. Közügyeknek élt vagy a hazáért elesett hősök az állam-költségén temették el, igen nagy fényvel, áldozat-nyujtással és zenekarok mellett, az e célra elkülönzött temetőbe. Csupán a marathoni hősökre nézve történt azon kitüntetés, hogy sirjokat a csatatéren találták fel. A temetéseket tórok és megtisztítás követték, A halottat mindig legközelebbi hozzátartozója koszoruzta meg.

9. §. Harczias nevelés és hadiképzettség.

A görög nevelésben a testi erők kifejtése mindig egyikét képezte az első céloknak; a durvább törzseknél, mint a spártaiaké örökké ez maradt a fő. A mint a gyermek az anyai gondokat nélkülözheté, a paedagogosz felügyelete alá adatott, ki őt ifju koráig mindenüvé kísérte. Előkelő szülők gyermekeiknek mind szellemi mind anyagi képzésére sok gondot és költséget fordítottak s ugy a tudományos mint a zenei és testgyakorlati képzésre a legjelesebb mestereket szerzék meg. Nyílt iskolák is voltak, melyekben a gyermekek a mindkét irányu oktatást megnyerték. Írás és olvasás viasszal bevont falapokon taníttatott és gyakoroltatott, melyekbe a betűket többnyire hegyes érczeszközökkel (stylos) karczolták be s az annak másik végén lévő lapos vagy gömbölyű végével simították el. Az iratok tekercs alakban árra alkalmas tartályokban helyeztettek el. A tekercsekre, melyek közönségesen papirosból voltak, tintával irtak.

A testgyakorlatok a görög nevelésben a harczias képzés előkészítőjeül tartattak s a gymnasiumokban, melyek e célra nagy gondnal voltak építve és fölszerelve, taníttattak. Ez oktatás tárgyai voltak a versenyfutás, az ugrás, a birkózás, melyhez olajjal és homokkal kenték be magokat s mely után vakarókést (stleggis) használtak. A korongvetés, mely egy eléggé súlyos tárgyának minél nagyobb távolságra egyenes irányban elvetését célozta, az öklözés, melynek gyakorlásánál részint az ütés gyengítése, részint a kéz védelme céljából ökleiket bőr-szjjal szokták körültekerni s végre a ló- és szekérversenly.

A görög fegyverzet a védelmet illetőleg a következőkből állott: sisakokból, melyek eleinte egyszerű érczfedők voltak, később azonban az egész arcot fedték, a szemeken kívül s igen diszes taréjzatot és ékitményeket nyertek; a paizsból, mely kerek, tojásdad vagy

félkörídomu volt, nem egyszer nézőlyukkal ellátva; már Marathon-nál, érczlapokkal megerősített bőrpánczélt és lábfedő lapokat találunk. A támadó fegyverek közül leghasználtabbak voltak a vető és szuródárdák, melyek közül a rövidebbek szoktak az ellenségre vetetni; a harczy szekerczék s a többnyire kétélű rövid kard. Később azonban a nyilazásban is nagy gyakorlatot szereztek s a persáktól megtanulták a parittyá ügyes használatát.

Az ostromszereket illetőleg, ugy a görögök, mint az egész ókorra vonatkozólag, leginkább eligazít bennünket azon nevezetes ostrom, melyet Demetriosz Nagy Sándor kortársa és később makedon király 305-ben az akkori hadtudomány minden szereivel megerősített Rhódosz városa ellen vezetett. Támadó serge mintegy 40 ezer harczosból állott, mellyel szemben Rhódosz mintegy 8 ezer bajnokot állított ki. A hatalmas hajóhad a várostól északra kiszállván, táborát rögtönzött fallal erősíté meg, melyet részint magával hozott, részint a városkörüli kertekből nyert anyagokból állított elő. Az ostromló seregnek első gondja volt a város és tábor közötti tért lehetőleg kiegyengetni s miután a rhódosziak gyors hajói Demetriuséiban nagy kárt tettek, a kikötőt a várostól elzárni. E végett Demetrius nagyszerű uszó-ostromeszközeit: két védfedelet, két négyszögű ostromtornyot és nagyszámu kisebb hajót, mellyeken kellő védfallal ellátva kő és nyildobó ballistái és katapultái állottak, a kikötő két molója közé előtolni. Ezzel szemben a rhódosziak két szárazsi ostromtornyot állítottak a molóra s három kisebb uszótornyot a kisebb kikötő bejárata elé. Demetrius azon szándékát, hogy a nagyobb kikötőbe hajóssergét bevigye, a vihar megghiusítá, de sikerült az északi védgátra a város védfalaitól 250 lépésnyire egy sánczot állítani, s abban 400 harczost, néhány vető-eszközzel behelyezni, melynek védelme alatt másnap hajói a nagy kikötőbe befutottak és azonnal a falak ostromához kezdettek, melyet azonban a rhódosziak oly eréllyel viszonoztak, hogy uszó telepeit visszavonni volt kénytelen. Alig hogy ezt a rhódosziak észrevették, gyújtó hajókat küldöttek utánna, melyeket azonban Demetrius oly hevesen vert vissza, hogy a városiak csak uszással tudtak a felgyújtott hajókról menekülni. 13 napig tart a folytonos ostrom, míg végre a kikötő felőli oldalon rést törnek Demetrius ostromszerei; és most ezen résnél foly a kétségbeesett küzdelem, mignem a rhódosziaknak sikerül Demetriust nagy veszteséggel visszaverni, ki kénytelen az első kikötőbe visszatérni s ostromszerei kiigazítására egy hetet venni igénybe. Most kétszerezett erővel tör elő s míg a nagy kikötőben az előbbi réshez tódul, egyszersmind tüzet dobát a rhódosziaknak a kis kikötőbe visszavont hajóira. A rhódosziak előre törnek s Demetrius két uszó-tornyát elsülyeszti, de ugyanakkor a három támadó hajó közül is egyik odavesz. Pár hétbe kerül, míg Demetrius fatornyait 3-szor oly nagyokkal pótolja, de a mint ezek előre törnének, egy rögtöni vihar által kiveretnek a siktengerre s e kedvező alkalmat felhasználván, a rhódosziak megro-

hanják Demetrius mólóra állított erődjét s annak őrségét fogolylyá teszik. A tengerfelől eként visszaverve, Demetrius kénytelen hosszabb szünetet tartani: de ezt arra használja fel, hogy 30,000 kézműves harczosával óriási vitornyot épített; többi ostromszereit kiigazittatja s a város északnyugati oldalán a földet teljesen kiegyenlítetteti. Ez alatt a rhódosziak színházaikat építik fel az áttört falak kiigazítására; az ellenség előkészületeit nyugtalanítják s igyekeznek élelmétől elvágni.

A szárazsi ostrom csak a következő évben nyílik meg, s azzal kezdődik, hogy Demetrius aknát vezet a város falai alá, mely annak leomlását lett volna eszközlendő. De a rhódosziak ezt észreveszik s keresztsánczot s ellen-minákat vezetnek, az által az ellenség czélzatát megghiusitván. E közben ki van egyengetve a várhoz vezető tér s megindulnak Demetrius irtózatostromszerei. Középen egy kilencz emeletű 150 láb magas vitorony (hellepolis), melynek egyik oldala 75 láb. Ezt 8 erős kereken 3400 ember vontatja előre; ettől jobbra-balra két ostrom-kos és négy teknőcz-fedél, melyek futó folyosókkal vannak a táborral összekötve; mind a torony, mind az ostrom fedelek nagy számu harczossal és vető eszközzel vannak megrakva. E főtámadás egy oldaltámadással támogatattatik a tenger felől. A rhódusiak megkisértik a békekötést, de ez nem sikerül s az iszonyu ostromszerek hatása alatt legerősebb tornyuk szétporlik: de a rhódusiak az első fal háta megé másodikat emeltek s az ostromlók nem képesek bemenetet találni a városba, mert az új élelmet kapott rhódusiak a belső falat oly eréllyel védelmezik, hogy Demetrius kénytelen ostromszereit s lövegeit lőtávolra visszahúzni. Erre a rhódusiak a 2-ik sánczon belül még egy 3-ikat vonnak s a megrongált fal elé egy új árkot: de Demetrius most a délnyugati oldalon indul ostromra, a falakat keresztültöri; de a középtorony sértetlenül áll s a rhódusiak, kik épen most kaptak újabb élelmet és 1500 emberből álló erősítést Makedoniából, minden előnyt megghiusitnak. Még egy harmadik ostromot kísért meg Demetrius a déli oldalon s éjnek idején egy hirtelen tört résen sikerül is 1500 emberének a városba törni s az egyik színház magaslatán állást fogni, de ezen áltámadás által a rhódusiak nem hagyják magokat félrevezetni; a betört csapatot visszaverik s a támadást megghiusítják. Ekkor kapja Demetrius atyja Antigonusz parancsát, hogy az ostromot félbeszakítva, térjen haza.

E röviden vázolt ostromból, melyet Diodorus Siculus Plutárch és mások után legügyesebb hadiróink állítottak össze, látnivaló, hogy a lőpor ereje leszámításával, az ostromnak és védelemnek a görögök már akkor csaknem minden nemével ismeretesek voltak.

A mi a görögök hadfolytatási módját illeti: általában megjegyezhetjük, hogy hadi irodalommal már korán foglalkoztak és pedig Philo, Héro, Atheneusz; későbbi időkben Asklepíodót és Arrianosz.

A mi a harcztudományt illeti, ez nagyobb terjedelmet és

benső fejlettséget csak a persa hadak után vett. Ez ideig mint más lovakkal nem bánó népnek a görögnek sem volt lovassága; a harczy szekereken vivást pedig, melyet valószínűleg az egyptiektől kölcsönöztek, a görög hőskornak is csak kiváló hősei és vezérei gyakorolták. De a marathoni csatában már nyoma van mind a területi felhasználásnak a mennyiben a kitűnő vezér Miltiádesz tizszer kisebb seregét egy völgy torokban állítja fel, mind a rohamnak, mely általa először használtatott; a spártaiaknál az üteny-lépés kezdet óta gyakorlatban volt.

A mi a sereg létrészeit illeti, az könnyű és nehéz gyalogból s később nehéz és könnyű lovasságból állott. Sándor idejében nyoma van oly csapatoknak is, melyek hol lovon, hol gyalog küzdöttek. Parittyások Xenophon visszavonulásánál jönnek először elő s Egina, Akarnania és Patrae lakói voltak e nemből a legkitűnőbbek, míg a krétaiak és pythiaiak a nyilazásban tűntek ki. A lövészek ritka sorokban küzdöttek; a könnyű gyalogság (hopliták) a nehéz gyalogok hosszas üres négyszögét, melyet Thimoteus talált fel, vagy a Chabrias által először alkalmazott phalanxot rajzolták körül. A ferde harczrend feltalálását Epaminondasznak tulajdonítják; a thebaiak válogatott szent csapatja a phalanxok oldalát szokta fedezni.

A Fülöp által módosított phalanx 4 ezer harczosból állott, 4 chiliárhoz és 16 syntagmához oszlott fel. Kiváló tulajdonai voltak a szokatlan, 16 embernyi mélység, a 16 láb hosszú dárdákkal (sarissa) felfegyverzés, mi által a 6-ik sorban lévők dárdavége is az első sor elé ért, s végre azon ügyes fejlődési mód, mely szerint úgy tudták az arczvonalat változtatni, hogy az első sor, mint a legvitézebbeké mindig legelőre jutott.

A görög hadviselés-mód kétségkívül Nagy Sándornak köszönhetett legtöbbet: ő alkalmazta először a kunaxai csatában a második harczrendet, ő képezte ferde felállítás által az ellenséget áttörő rendithetetlen ékeket; valamint a tartalék alkalmazását is nála látjuk legelőször. Az elefántok, mint mozgó bástyák a persák által Gaugamelánál alkalmaztattak első ízben: de ép oly kevés eredményt mutattak fel, mint a Kores által feltalált kaszás szekerek. Nagy Sándor minden nevezetesebb ütközetében jobb szárnyával tört előre és serge lépcsőzetes felállításával, valamint a hely kedvező felhasználásával szerezte győzedelmeit.

A görögök anélkül is nagyrészen tengerre utalva, korán használták hajóikat harczy czélok elérésére. Homér hajói még igen egyszerű szerkezetű szállító hajók lehettek: de már a persa háborúk korában a harczosokat és evezőket részben fedező magasabb és elől érczhegyben végződő hajókat használtak, melyek sebességét az által növelék, hogy az evezőket három egymás fölötti s a hajó oldalhoz ferdén irányuló sorban alkalmazák. Az ily hajókat három evezőjűeknek (triaresz, triremis) nevezték. A legelső sor evezőket thalamitáknak, a 2-ik sort sygitáknak, a 3-ik sort tranitáknak nevez-

ték. Az atticai 3 evezőjű hajókon összesen 170 evező volt; a felső evező rudak természetesen hosszabbak voltak a középső és legalsó soréinál. Hogy az evezés ütenyre történjék, dallamokat énekeltek. A hajó harczosai kétségtelenül a fedezeten vívtak az evezők sorai között. A hajó orrán elején ércz védfalat, később tornyokat is alkalmaztak. A vasmacskák és vitorlák használatát természetesen igen jól ismerték; a hajó parancsnokának helye a fedezet hátsó részén volt. A hajó sorsát csatában épugy mint ma felgyújtás, fenékre lökés vagy csáklyázat, illetőleg kéziharcz döntötte el.

B) A rómaiak története.

1. §. Földirati és népességi viszonyok.

A szorosabb értelemben vett Italia fekszik a keleti hosszúság $23^{\circ} 9'$, — $36^{\circ} 16'$ s az északi szélesség $36^{\circ} 30'$ — $46^{\circ} 40'$ között; beleértvén a hozzátartozó szigeteket, Siciliát, Sardiniát, Corszikát és a maltai szigetcsoportot. A hosszas csizma alaku félszigetnek szárazföldi határai Svájc, Francia-, Németország és Ausztria. Nevezetesebb folyói a Pó vagy Pádus Felső-Itáliában, a Tiberis Róma mellett, az Arnó vagy Arnusz, Ticinusz, Trébia, Rubikon, Athesisz, Anió és Állia. Tavai közül a Verbanusz (Lago maggiore) Háriusz (Komo) Benakusz (Garda) Trasimenusz, Regillus és az Avernus tó. A félsziget nyugoti, déli és keleti részét a tirheni, joni és adriai tengerek ölelik körül. Italiát Caesar idejében 3-részre osztották: felső Itáliára vagy a mai mailand-velencei királyságra, mely Cisalpina Gallia és Liguria nevet viselt; ennek nevezetesebb városai: Tergeszte, Aquileia, Augusztus Tauniorum (Turin), Verona, Cremona és Mediolanum (a mai Mailand) voltak; mindannyian Gallia Cisalpinában; Liguriának fővárosa Genua volt. Másodszor Közép Itáliára, mely 6 tartományra oszlott: Etruriára (Tuscia, Tyrthenia), mely a mai Toscanának és a pápai birtok egy részének felel meg, melynek fővárosa Véji volt; Latiumra, mely a Tiberisz északi részétől és a circei hegyfoktól a Liris folyamig terjedt; nevezetesebb városai voltak: Tibur (Tivoli), Tusculum, Alba longa, Ostia, Lavinium, Praeneszte s végre a 7 halmon épült Róma; Kampaniára, melynek városai Cápua-Linturnum, Cumae, Nola és Bajae. Ebben voltak a K. u. 79-ben Vezuv által eltemetett Herculanium és Pompei és ezek közelében Neapolis (Nápoly). A másik 3 rész: Umbria, Picenum és Samnium kevésbé szerepelnek a történelemben. Harmadszor alsó Itália, mely 4 tartományt foglalt magában: Apuliát, Calabriát, Lucaniát és Bruttiumot.

Az egész félszigeten az Appenninek hegylánca vonul keresztül; ennek s a mindenütt közelfekvő tengernek köszönhető Itália

üde levegőjét. Az ország elég gazdag volt a természet áldásaiban; térei gazdagon termették meg a mezők áldásait; halmain bőven megtermett a szőlő nemes nedve s az Appeninek erdői bőven szolgáltaták a szükséges fa-mennyiséget: de az Afrikából néha átrohanó Sirocco, a Vezuv kitörései, gyakori földrengések a csapásoktól sem tették egészen menté s Campania síkja és az averti tó ki-gőzölgései nem egyszer okoztak lázas betegségeket.

Itália régi népességét három fő-törzsnek köszönheté: az etruskoknak vagy tyrrhenieknek, kik már jóval Róma építése előtt szervezett államélettel, földmiveléssel, iparral és kereskedéssel bírtak s tulajdonképen 12 szövetséges várost képeztek, melyek mindenikének élén egy-egy fejedelem állott, ki csupán a legfelsőbb kaszt (Lucumók) befolyása által volt korlátolva, kik ugy az egyházi, mint a világi hatalmat kizárólag birtokolták. Műveik kivált a diszes etrusk-vázák Görögországgal érintkezésre mutatnak.

A latinok 30 kis köztársaságban voltak feloszolva, melyeknek feje Alba longa volt. Polgári szervezetük az etruskokéhoz hasonlított s tartományuk virágzása mutatja, hogy igen szorgalmas földmivelő nép voltak.

Végre a samnitek két más társuknál sokkal egyszerűbb, jellemesebb s erényesebb nép volt, munkakedvelő és serény, kiknek polgári intézményeit a görög dór törzseihez hasonlították.

2. §. Itália vallásos műveltsége.

A római nép vallásos fogalmai nagy részét a görögöktől vette át; de ezeket komolyabb felfogása szerint alakította át és hozzájok saját nemzeti isteneit sorakoztatá. Azt a könnyelmű vidámságot és szeszélyességet, mely a görög hitregéket (mythosz) jellemzi, a rómaiaknál fel nem találjuk; habár ők még inkább igyekeztek a vallásos eszmék által az államélet minden mozzanatát vezetni és irányozni. Istentiszteletök is jóval komolyabb természetű, mely a görög ledérséget teljesen kizárta: bár igaz, hogy kivált később, a művelődés emelésével s legkivált a keresztyén eszmék terjedésével a legkomolyabb szertartások is üres alakisággá változtak át.

Legnagyobb tiszteletben részesült a 3 capitoliumi Istenség - Jupiter, ki Zeusz fogalmának felel meg, mennynek, földnek és légnak ura, az emberi sorsnak intézője, védője az igazság s erénynek. A tiszteletére rendelt ünnepek között a capitoliumi játékok voltak

a legnevezetesebbek. Junó, ki a görög Hérából alakult át az égiek királynéja, a nőnem s házasság pártfogónője, a családi viszonyok védője. Végre Minerva (Pallasz) a művészet és ipar pártfogónője, kitől minden szellemi adományt származtattak.

Kisebb rangu istenségek voltak: Apollo, a nap és költészet istene; Luna a hold szelid istennője. Továbbá az elemek istenei; Neptunusz a vizeké, Vulcanusz a tüzé, Tellusz a földé. A harczok istene Mars, s a szügies erényé Vesta különösebb tisztelet tárgyai voltak. A földmivelés istene Saturnusz, kinek neje Opsz, a jólét jelvi kifejezése. A görögöktől átvett Ceresz a mezők termékenységének istennője; a nyájak védője pedig Palesz.

Megszemélyesítették a természeti erőket is, és pedig Janust, mint a természet adományai istenét tisztelték; Venuszt, kit később Aphroditével azonosítottak, mint a szerelem és emberi termékenység istennőjét. A párkák az emberi élet fonálát fonták és vágták el; Fortuna az emberi élet sorsát intézte; Mercuriusz a kereskedők és tolvajok védőjeül tiszteltetett.

A tulvilági léttel való összeköttetést keresték a Geniusokban, mint az emberek védszellemekben s a Maneszekben, mint ősök szellemekben. A lárok és penátok a család külön isteneit képviselték, s mintegy házi istenitiszteletnek voltak tárgyai. Voltak nemzeti isteneik is, kiket nemzetök hőseiből s első alapítóiból: Romulusz, Numa, Tatiusz stb. emeltek istenekké.

Általában véve vallásos tekintetben a rómaiak a görögöknél bölcsészebb felfogásuak és a valóságot keresőbbek voltak: de épen e felfogás nagy részben ki is zárta a vidámabb és boldogítóbb életnézeteket. A tulvilágról alakított fogalmaik azonban tévetegek és gyarlók voltak. A halottak lelkeit Charon szállította át csónakán a Stix vizétől határolt alvilágba, (Orchusz), melynek kapuját egy három kutyafejű szörnyeteg: a Cerberusz őrzé. Itt tévelyegtek az elkárhozottak lelkei, vagy voltak kitéve a nélkülözések vagy fárasztó munkák, kinzások különböző nemeinek. A vétektelenek szellemei a Lethe virányain éltek kellemes örökéletet.

Az istenek jelvi megszemélyesítése csaknem azonos volt a görögök vallásáéval. Magasabb szellemű férfiak e ki nem elégitő vallásos eszmék elől legtöbbször a természeti bölcsészet tanulmányaiba mélyedtek és kerestek menedéket (Seneca, Ciceró). A nép azonban késő korig vakon hitt az egymás szemébe nevető augurok (jósok) jövődöléseiben, kik a madarak repüléséből, az áldozatra vitt

barmok beleiből, sőt a szent tyukok étkezéséből is jósolgattak. Nem volt fontosabb állami vagy harczy cselekvény, mely előtt a sybilla könyvek jóslatai vagy az augurok meg ne kérdeztettek volna; valószínű azonban, hogy a jóslatokat az állam vezetői céljaik szerint irányozták, mint a görögök az ő oraculumaikat, melyekben ugyan a felvilágosultabbak keveset hihettek, de jónak látták azokat a néptömeg irányozására és lelkesítésére fölhasználni. Áldozataik a görögökéihez hasonlóak voltak.

Rómában már teljesen szervezett papság volt; ilyenek voltak a pontifexek, kik minden egyházi kérdésben törvényhatóságot gyakoroltak s minden egyházi szertartást felügyeltek. Élükön a főpap (pontifex maximus) állott, ki egyszersmind valódi államhivatalnok, miért Itáliából sohasem volt szabad távoznia. Az augurok, kik önmagukat egészítik ki, a jóslatokkal foglalkoztak, valamint az idegen származásu haruspexek, áldozatfejtők is. A sybilla-könyveket az u. n. 15 férfiú (quindecim viri) magyarázták; a fecialisok hadizenet vagy békekötés idején a népnek voltak szószólói; a vesta-szüzek Vesta áldozat-tüzére ügyeltek fel s a Palladiumot őrizték; a saliák Mars paizsának voltak őrei.

3. §. A rómaiak irodalmi műveltsége.

A római irodalmat 4 korra volt szokás felosztani, melyek közül legnevezetesebb volt az aranykor, mely Sulla halálától Augustuséig terjed.

A rómaiaknál, mint kevésbé költői hajlamu nemzetnél, aránylag későn kezd virágozni a költészet s mind anyag, mind alak tekintetében nem saját nemzete, hanem a görögök irodalmából merit. Az írók sorát Liviusz Andronicus kezdi meg, ki több görög tragoediát fordít latin nyelvre (240-ben K. e.). Neró idejében az inkább bölcsész író, mint költő Seneca tűnik ki. Ennius az idősb Scipio hadi tetteit énekli meg; Plautusz és Terentiusz az első komödia költők, kik szintén görög minták után indultak. De a legjelesbb költők Róma császári korának virágzó korszakában: Augustus uralkodása alatt mondhatni egy csoportban lépnek fel: Horatiusz, Flaccusz, a legnagyobb ódaköltő, kinek satyrái is mélyen behagynak tekinteni a római közéletbe; »Ars poeticája« pedig a költészet törvényeit nagy elme-éllel szabja meg; Virgiliusz Maró, ki Aeneisében Homer Odysseáját utánózva Trójából kivándorlott Aeneas kaland-

jait írja meg; nagyobb becsű műve a nemzeti alapon készült »Georgia,« melyet a római földműves élet boldogsága leng át. Az alagya-költők között első helyen a mélabus Ovidiusz áll, mellette Catul, Tibullusz és Propertiusz. Phaedrusz Aesop meséit dolgozta át; Martialisz jeles epigrammákat írt; míg a satyra Horáczon kívül Persiusz és Juvenalisz által műveltetett nagyobb eredménnyel.

A történetirodalom aranykora is összeesik a költészetével. A jelesb művek sorát e téren maga Juliusz Caesar nyitja meg galliai hadjáratának és az aristocraták ellen folytatott harczának történetével s bizonyos derült világnézlettel, melynek ellentéte Salustiusz, ki a Jugurtha elleni háboru és Catilina összeesküvésének történetét kora romlottságának legsötétebb szineivel szinezi. Corneliusz Nepos a Sallust-féle irányzatot akarván ellensúlyozni, a legjelesebb görög hősök és államférfiak életrajzát írja meg, míg Liviusz, mint valódi komoly történetíró, nemzete összes történetét öleli föl inkább szivhez szólva, és költői irállyal, melynek hatása nem maradhatott el. A legjelesb történetíró azonban kétségkívül Corneliusz Tacitusz volt, kinek munkái fájdalom nagy részben elvesztek; de a mi fennmaradt, mind anyag, mind alak tekintetében valódi gyöngye a római irodalomnak.

Róma szónoklati fejlődésére is a görögök hatottak első sorban s annak tudományszerű művelése csakis azon kortól kezdődik, midőn Athen követei Diogenesz és Carneades K. e. másfél századdal szónoklatukkal a római ifjúságot elragadták. Csak ezután tűnt fel a szenvedélyek fölött oly határtalan hatalmat gyakorolt Marcusz Antoniusz s a nála még hiresebbé lett Ciceró (K. e. 106—43-ig), ki egyetlen szónoklatával képes volt Catilina összeesküvő pártját nemcsak a forumról, de Rómából is kiűzni.

Róma a bölcsészetben sem tudott újat teremteni; jóllehet nem egy görög bölcsész s ezek között oly tekintélyek is, mint Pithagorasz és Euklidesz itáliai görög gyarmatokban találták fel állandó hazájokat. Azok, kik a rómaiak közül bölcsészettel foglalkoztak, u. n. electicusok voltak; azaz egyik iskolához sem ragaszkodván mindenikéből vettek át valamit. Seneca és Ciceró voltak azok, kik a görög bölcsészeti elvekből és tanokból legtöbbet ültettek át. A Caesarok alatt előbb a stoa-bölcsélet talált nálok nagyobb tért, mire a Klaudiusok és Nerók idejében nagy szükségök is lehetett; később az uj plátói iskola fölvilágosult tanai jutottak legnagyobb érvényre.

4. §. A rómaiak politikai műveltsége.

Romulustól kezdve, ki K. e. a VIII-ik század végén kezd uralkodni Augustulusig, kinek uralma alatt 476-ban K. u. a nyugot római birodalom összedől, tehát csaknem 1200 év alatt a rómaiak minden kormányformát átéltek, a Görögországéhoz hasonló kis királyokon kezdve, a legszabatosabb köztársasági formákon át, a legabszolatabb császári hatalomig s innen a legvadabb kényuralomig és az udvari katonaság, vagy a római népsöpredék dölyfös és minden szentet megtagadó rakonczátlanságaig.

Természetes, hogy ezen különböző kormányformák alatt különböző államintézmények jöttek létre, melyek a fő állameszmének voltak megfelelőek.

A királyok idejében létrejött alkotmány szervezőjének, mely Rómát oly hatalmassá és nagygyá tette, Serviusz Tulliuszt, a 6-ik királyt tartják. Az ő alkotmányának főérdeme abban állott, hogy a beköltözés által nagyon felszaporodott alsóbb néposztályokat, a plebejusokat szintén bevette az alkotmány sánczai közé s csoportokra osztotta, melyek tribusoknak neveztettek.

Ezen osztályozás az egész népre kiterjedt később s alapját a vagyon képezte. Mindössze 6 osztály volt 100.000; 75.000; 50.000; 25.000; 12.500; 500 assis értékű vagyonuakéra; a 6-ik osztályt az ennél kisebb, vagy semmi vagyont nem bírók képezték. Ezen osztályok vagy csoportok századokra (centuria) osztattak fel, melyek egyszersmind a hadi felosztásnak felcéltek meg. Legtöbb század- 99 volt az I-ső osztályban, melyhez később a lovagok 18 százada is csatoltatott s háboru idején mindannyi nehéz fegyverzetben köteleztetett megjelenni. A legalsó osztályok csak később vettek részt a honvédelmi jogban. Ez osztályozás végett minden 5-ik évben vizsgálat tartatott a censorok (vizsgáló bírok) által, melyekben minden polgár köteles volt vagyoni állását kimutatni, s annak emelkedése, vagy apadása szerint soroztatott felsőbb vagy alsóbb osztályzatba. A vizsgák közönségesen a Mars mezején tartattak s itt gyakorolta a nép polgári jogait is, az u. n. százados gyűlésekben (comitia centuriata), mely alkalommal az állam fontos kérdéseire századonként örtént a szavazás. E gyűléseken ki vül voltak még a telek után berendelt gyűlések (comitia curiata), melyek főleg a vallásügyekre, örökbefogadás és végrendeletek végrehajtására ügyeltek fel. A

csoport gyűlések (*comitia tribuata*) csak saját belügyeikkel foglalkoztak, a plebejusok felvétele által a nép alsó osztályai is jogot nyertek ugyan részt venni az alkotmányos jogokban: de minthogy a vagyonosabbak és előkelők (*patriciusok, aequese*) csoportjai legtöbb centuriára voltak felosztva s a szavazás századonként történt, befolyásukat még is fenntartották, ha magok közt meg hasonlítás nem volt: de másfelől Serviusz alkotmányának meg volt az az érdeme, hogy a nagyobb jognak egyszersmind nagyobb kötelezettségek is feleltek meg.

A köztársaság idejében, mely 534-től K. e. 30-ig tart, a *patriciusok* hatalma természetesen elhanyaglott s a születési s vagyoni *aristocratia* helyét egy érdem-*aristocratia* foglalta el a senatorok személyeiben, kiknek java a plebejusok közül került ki; önzetlensége, eszélye és vitézsége által Romát a világ első hatalmai közé emelték.

A köztársaság fejei a konzulok voltak, kik királyi hatalommal kettenként kormányozták az országot, de mindig csak egy évre választottak századonkénti szavazattal. A konzulok után legfontosabb hivatalok voltak a censorok, kik a népszámlálás ügyeit intézték, a *quaestorok*, az állam pénz és gazdaság ügyeinek vezetői; az *aedilisek*, kik a középületekre s általában a közrendre ügyeltek föl; a *praetorok* az igazságszolgáltatás ügyeit vezették, végre a *senatus*, mely valódi *souverain* hatalom volt az állami törvényhozás teendőire nézve; tagjai trónszerű kerekesszékeken tolattak be a tanácssterembe s oly tekintélyes testületet képezett, hogy az egykori kárhágói követ közöttük királyok gyülekezetében képzelte magát; később azonban a nép alsóbb osztálya, a plebejusok kivívta, hogy két, később több tribunusa részt vehettek a *senatus* tanácskozásaiban s tiltó szavazatukkal (*vetó*) megakadályozhatták a hozott törvények vagy rendeletek végrehajtását.

Később meghódított tartományokba *proconsulokat*, *propraetorokat* küldöttek ki, kik azokat római ezredek támogatása mellett igazgatták. Különösen nagy mesterek voltak ezen provinciák átidoztatásában a latin nyelvnek elterjesztésében, a benszülöttek nyelvének elnyomásában, melyeket részint jutalmak, részint erőszakkal eszközöltek.

De a tudományok semmi ágában sem tűntek ki annyira, mint a törvényalkotásban, melynek főmesterei: *Papinianusz Ulpianusz* és *Paulusz* voltak; magán-törvényeiknek foglalata a *codex Justinianus*.

anusban van letéve, mely mind a közép-, mind az ajkor codexeinek mintául szolgált.

5. §. A rómaiak művészeti műveltsége.

A művészetek különböző ágaiban a rómaiak nem sok eredetiséget tüntetnek fel, de ritka ügyességgel tudták felhasználni a görögöktől átvett örökséget saját életképességeikre és azon nagyszerű méretekhez alkalmazni, melyet később a római birodalom nagysága megkövetelt.

Az építészetet illetőleg középületeikben eleinte ugyanazon formákat használták, melyeket a görögök; csak a későbbi időben jönnek alkalmazásba náluk a boltozatok s ezeknek legtökéletesebb alakja a kupola, mely az u. n. bizanti építés-módban érte el tetőzetét. Mesterekké váltak különösen az ut és hidépítészetben s előbb Italiát, majd az egész római birodalmat kitűnő rakott műutakkal látták el, melyek mindannyia Romába, mint központba vezetett vissza; innen származott az a közmondás, hogy »minden ut Rómába vezet.« Ezen nagyszerű műutaknál, melyeknek nyomai hazánkban is egész felső Erdélyig vezetnek, sem költséget, sem fáradságot nem kiméltek s ott, hol mély, meredek völgyeket kellett összekötni 3—4 hidboltozatot is emeltek egymás fölött. Különös gondot fordítottak az élet egyik főbb szükségére: az egészséges vizre; azért ha jó forrásokot találtak, azoknak vizét 3—4 óra járásnyiról is bevezették a városokba, mi annyival nagyobb áldozatot követelt, mivel a hignyugtan törvényeit nem ismervén, a közbeneső völgyeken, hidakon vezették át a vizet (aquaeducta). Különös gondot fordítottak fürdőikre; azokat roppant fénnel kiállított épületekkel vették körül; úgy hogy el lehet mondani, miszerint alsó és közép Európának legtöbb gyógyvizét ők fedezték fel; s pompás építkezéseiknek nyomai mindenütt ma is felfedezhetők. Kikötőik megerősítésére és biztosítására kiváló gondot fordítottak s bátran elmondhatni, hogy e tekintetben ők voltak a világ mesterei. Színházaikban és circusaikban szintén a görög mintákat követték; de kivált ez utóbbiak: a körszínházak náluk oly óriási mérveket öltöttek, hogy például a római legnagyobb amphiteatrum, a circus maximus 80 ezer embert volt képes befogadni. E színházakban ugyan szomorú és vigjátékok is adtak elő; de azok sohasem emelkedtek hatásra nézve a görög színházak magaslatáig; sőt ellenkezőleg a körszínházakban, kivált Róma hanyatlása korában, mind vadabb élvezeteket adtak a népnek, mely

hol rabszolgák véres tusáiban (gladiatorok), hol fenevadak vérengző marczangolásában gyönyörködött, melyek elé a keresztyénség első századaiban csoportonként dobták be e szerencsétlen vértanukat, férfiakat, nőket és gyermekeket egyaránt. Ők találták fel a harci dicsvágy emelésére szolgáló diadalmi építményeket is, minők: a nagyszerű diadal-ívek, diadaloszlopok és siremlékek, melyek kiállításában semmi költséget nem kíméltek. A caesarok palotái mindazt magukban foglalták, mit csak fény és kényelem nyújthat ugy a nagyobb városokban, mint a fürdőkön és mezei lakokban, melyeket ritka ügyességgel mindig oda helyeztek, hol a természet adományai és szépségei az egészséget és jólétet leginkább biztosították. Palotáik építésében oly végletre mentek, hogy egy Neró, vagy Lucullusz lakomáinál az ebédlő falai is éték-fogásonként változtak át s az ujjan nyílt ablakok más-más tájképeket tüntettek a lakomázók elé.

A rómaiak már magán-építkezéseikben is szerették sőt nagyban gyakorolták a pompát és kényelmet; a ház belsejében nagyszerű csarnokok voltak, melyek ékítésére a természet és művészet minden anyaga fel volt használva a mindenütt kibuggyanó friss forrásokon kezdve a szobrászat és festészet remekeiig. Mind Rómában, mind pedig a vidéken sok magánház és palota maradt fenn, részint képzeletileg helyreállítható helyzetben, melyek a rómaiak fényüzési hajlamáról és izléséről tesznek tanuságot: ilyenek különösen Diocletian szalónai, Hadrián tiburi és Diomedesz pompejii palotái. Általában a rómaiak házi életéről legrészletesebb ismereteket a pompejii ásatások szereztek, mely város a Vezuv kitörése által eltemetvén és korunkban kiásatván, mindazon nyomokat feltünteti, melyek a rómaiak e kori életének ismeretére vezethetnek.

Házi butoraik és házi eszközeikben is sokkal nagyobb fényt, de szintén kevés eredetiséget mutatnak fel a rómaiak; s itt, mint a művészet egyéb ágában is, inkább a megadottnak ügyes felhasználásában tűnnek ki.

A mi viseletüket illeti, a férfiaknak ünnepélyes öltözetük a toga volt, tulajdonképen egy lepedőszerű felöltöny, mely egyszerűsmind a római polgárjognak volt jelvénye; ha ez biborszinnel volt körülszegélyezve, akkor toga praetexta nevet viselt s a konsulok, praetorok, curuli edilek és papok hivatalos öltönyéül szolgált. A toga picta vagy himzett toga a diadalmas győzőket illette meg. A tógát még nők és gyermekek is viselték. Közönséges alkalmakra később a paenula jött divatba, egy térdig érő köpeny, melyen a

fejet és nyakat átkellett dugni. Háboru idején a hosszú ingszerű tunica fölé a hadi köpenyt (sagum) szokták felölteni. A hölgyek viselete nagyon hasonlított a görög nőkéhez. A köpenyszerű öltözeteket elől fibulákkal (csattos tűkkel) szokták összekapcsolni.

A római köz- és magánéletnek árnyoldalát a rabszolgaság képezte. Rabszolga név alatt azonban nem mindig lealjasító kötelességekre szorított néposztályt kell értenünk, hanem a néptömegnek azon részét, mely a polgári jogok gyakorlatából legtöbbször kivált zárva; de mindazon mesterségeket és művészeteket szabadon gyakorolta, melyet a szabad római polgár méltóságán alólinak tartott. Ilyenek voltak: a kereskedés, az iparnak csaknem minden ága s a házi szolgálat a rangosabb rómaiak házábanál.

6. §. A rómaiak hadi műveltsége.

A rómaiak csekély városi társadalomból fokról fokra emelkedtek fel az ókor legnagyobb világbirodalmává. Ez nem történhetett másként, mint az által, hogy e nép mind harczias erények, mind a harcz művészetének kifejtése által az egykoru népeket nagymértékben fölülmulta.

A mi a fegyverzetet illeti, védőfegyvereik különböző alaku és később nyakvéddel is ellátott sisak, vaslapokból alakított vérték, lánczinge, könnyű kerek paizsok (clypeus) s nehezebb négyszögűek (scutum) voltak. A támadó fegyverek közül a nyilat, gerelyt vagy hajító dárdát és a lándzsát alkalmazták leginkább; de mesterek voltak — kivált kezdetben — a parittyavetésben is. Ostromok alkalmával különös ügyességet fejtettek ki a paizsok használatában, melyeket egymásra fektetve, fedeleket képeztek, melyekről az ostromlottak kövei és nyilai legurultak. Hasonló eljárást követtek a támadó lovassággal szemben is. A legyőzött seregre nézve a legnagyobb megaláztatást képezte, ha járom alatt kellett elmenniök, melyet két leszurt és egy harmadik ezekhez félembernyi magasságban kötött dárda képezett, mely alatt mélyen meggörnyedve kellett egyenként átmenniök.

A sereg gyalogokra és lovasokra osztatott fel; a gyalogság ezredeket (legio) képezett, melyeknek élén egy hadi tribunus (ezredes) állott. Egy ezred ritkán tett kevesebbet 4000 embernél. Az ezred századokra, ezek még kisebb csapatokra osztattak fel. A lovaság szárnyakra (ala) oszlott fel. Jelvényeik voltak a sasok, zászlók

(vexillum) s a csapatoké egy kéz, a különböző hadi érdemekért különböző kitüntetésekét osztogattak; ilyenek voltak: különböző koronák és koszorúk.

A római tábor rendszeren négyszöget képezett és sánczokkal szokott öveztetni, melynek 4 oldalán 4 különböző kapu nyílt. A központot a fővezéri sátor (praetorium) képezte, melynek közelében volt a tábori fizető hivatal (quaestorium). A csapatok úgy helyeztetek el, hogy a legmegbízhatóbb csapatok estek a tábor középpontjára s a tábor minden irányban egyenes utcákat képezett. Ilyen táboroknak, valamint határvédő sánczoknak hazánkban is több helyt láthatni nyomait.

A diadalmas hadvezér érdemei szerint fokozatos megtisztelésben részesült; melyek legfőbbje volt, ha részére az örök városba diadali bevonulás (triumphus) engedélyeztetett. Ez rendszeren nagy fénynyel, az elfoglalt tartományok és városok jelvényeivel, foglyai-val s a részt vett csapatok egész zömével történt; a diadalmas vezérnek tiszteletére, ki fényes diszkocsin és megkoszorúzva vonult be néha nagyszerű és állandó diszkapuk emeltettek.

7. §. Róma rövid története: a királyok korszaka.

Ismeretes azon hagyomány, mely a rómaiakat a görögök által legyőzött trójaiaktól származtatja; a kivándorolt Aeneasz hosszú bujdosás után, Latiumba jött, hol a királynak Latinusznak leányát nőül vévén, ezzel Latium birtokát is öröklé. Fia Julusz alapította volna Albalonga városát, s itt uralkodtak utódai 400 évig; míg egy késő utódot: Numitort öccse Amuliusz trónjáról letaszít, fiát megöli, leányát Rhea-Sylviát, hogy utódai ne lehessenek, Veszta papnőnek esketteti fel; ennek azonban Mars hadistentől két fia lesz, Romulusz és Remusz, kik a vadak közé vettetvén, farkasok által neveltetnek fel; megrohanják a bitorlót s nagyatyjukat Numitort újra trónjába helyezik. Nagyatyjok hálából megmentésök helyét a Tiberis mellett nekik adja s itt alapítják Rómát K. e. 753-ban.

Romulusz első királya lesz népének, olyszzerű hatalomkörrel, mint az e korbéli görög fejedelmek lehettek. Hogy épített városa népét megszorítsa, menhelylyé teszi azt menekvők számára s midőn az így alakult város nőkben hiányt szenvedne, Neptun tiszteletére tartandó játékot hirdet, melyre a szomszéd népeket is meghíván, azok nőit, különösen a sabinokét elraboltatja s az eme sértés-

ből eredő harczot csakis maguk e nők akadályozzák meg; mire a két nép egyesülve népesíti meg Róma városát. A rege Romulusa, atyja Mars isten által égbe ragadtatik s e hitrege nyomán Quirinus név alatt, később Róma egyik nemzetistenévé válik.

Romulusz után még hat király következik és pedig: Numa Pompilius, ki Róma egyházi és társadalmi viszonyait rendezé; Tullusz Hostiliusz, ki a Horatiusok és Curiatiusok magán harcza által Albalonga városát s ez által Latium birtokát szerzi meg; Ancusz Martiusz, ki Róma hatalmát még tovább terjeszti s a meghódított városok elhurczolt népéből a római plebejusok rendét alkotja, Róma hidait, kikötőjét és falait építteti; Tarquinius Priscus, a város csatornáinak, forumnak, legnagyobb körszínháznak (circus maximus) Jupiter templomának építtetője; Szerviusz Tulliusz Róma alkotmányának szervezője s egyszersmind a római polgári szabadság megalkotója, végre Tarquiniusz Szuperbusz, a zsarnok kényur, ki a polgárokat jogaiktól megfosztja, a szomszéd népeket kirabolja; a sibylla-könyveket az általa befejezett capitoliumi templomba helyezi el, zsarnoksága által népe gyűlöletét felköltvén, fia Sextusznak Lucretián elkövetett gyalázatos tette miatt trónjától végkép megfosztatott 244-ben K. e.

8. §. Róma, mint köztársaság.

A királyi hatalmat Tarquiniusban meggyűlölt Róma köztársasági formára megy át, az állam élére a felszabadító L. Junius Brutuszt s a meggyalázott Lucretia férjét Tarquiniusz Collatinust állítván. Az államfők előbb praetoroknak, majd consuloknak nevezetve, csak egy évre választatnak, de csaknem királyi hatalommal láttatnak el. A két első consulok egyike Juniusz Brutusz méltónak mutatá magát a választásra, mert az összeesküvést forraló Tarquiniuszokhoz szító két fiát is könyörtelenül halálra ítéli; ellenben Collatinusz vétkes unokaöccse megmentésére tör s ezért száműzetik; helyébe Publiusz Valeriusz állittatván, ki a trón-igénylők ellen hozott törvények által teszi magát emlékezetessé.

13 évig tart a magát felszabadított Róma harcza a trónkövetelő Tarquinok ellen, melynek folytán Róma hősisége ritka példányait mutatja fel a sereg visszavonulását egyedül fedező Horatius Coclesben s a még rettenthetlenebb Muciusz Scaevolában, ki a tarquinokat pártoló Porsenna király előtt jobb kezét szemhunyorítás

nélkül égeti el. A küzdelemnek végre a Regilus tó mellett vívott csata vet véget, mely a rómaiak javára dől el s a reménytvesztett Tarquiniusokat végleges visszavonulásra kényszeríti.

E háboruk után az ifju köztársaság folytonos belvillongásokkal van elfoglalva, mely különösen az előkelő osztály, az u. n. patriciusok és plebejusok között századokon keresztül huzódik. Oka e belviszálynak a patriciusok önkénykedéséből származott, kik a köznépnek semmi jogot nem akartak engedni a törvényhozásban s polgári jogok gyakorlatában; semmi részt nem adtak nekik a közös erővel elfoglalt földekben; vér- és pén zadót általok fizettettek s az eladósodott népet annyira nyomorgatták, hogy ezek végre a várost fenyegették odahagyni; mit csakis a bölcs Meneniusz Agrippa közbenjárása akadályozott meg, a gyomorról mondott elmés allegóriája, az adósságok elengedése s két plebejusi tribunus hivatalának felállításával, kiknek jog adatott a tanács végzéseit tiltó szavazatokkal meggátolni.

E hivatal volt aztán azon egyetlen eszköz, melylyel a polgári osztály szemben a patriciusokkal befolyását érvényesíthetné; de épen azért ez volt a szálka is a magasabb osztály szemében, melyet minden áron el akart távolítani. Az első merész fellépés Martius Coriolanusé volt; e hős, de gögös hazafi, ki egy beköszöntött éhség alkalmával csak azon feltétel alatt akarta a népet a közraktárokból segíteni, ha nemrég szerzett jogairól lemond. De a felbőszült polgárság számkivetésre ítélte Corioli hőst, hiába mutogatta hazájáért kapott sebeit. A bosszúra gyult Coriolanus hazája elleneihez, a volskokhoz ment s ezekkel nemsokára Róma falai alatt jelent meg. Hasztalan volt minden kérés es esdeklés; míg végre anyja és neje vezetése alatt Róma hölgyei vetették magukat lábaihoz; mire a meglágyult hős felkiáltott: »anyám, te hazádat megmentéd, de fiadat örökre elvesztetted!« És úgy lőn.

Egy második nevezetes kérdés volt, mely patriciusok és plebejusok között állandó vita tárgyát képezte; az ellenségtől elfoglalt közföldek kérdése; melyeket a patriciusok mintegy bérletképen magukhoz ragadván, lassankint annyira összevegyítettek sajátjaikkal, hogy az államnak semmi haszna nem volt belőlök; míg ugyan ezen élvezetből a polgárságot teljesen kizárták. A hosszas küzdelem csak 378-ban két kitűnő tribun: C. Licinius Stolo, és L. Sextius Lateranusz 10 évi szilárd küzdelmök által lett kedvező befejezése, midőn a közföldekre nézve kimondatott, hogy azokból min-

denkinek szabad részesülnie, de senkisé is birtokolhat többet 500 holdnál; ugyanakkor az eladósodott polgárság részére 3 évi határidő engedélyeztetett és a mi legfőbb volt, a consuli hivatal helyreállítván, állandó szabályul mondatott ki, hogy azok egyike mindig plebejusi származásu legyen. Ugyanazon küzdelem folytában iratta Róma decemvirei által a 12 törvénytáblát; vitte ki Valeriusz consul, hogy a népgyűlés határozatai mindenkire kötelezővé tétessenek; s történt meg azon nagyszerű átalakulás, hogy a patriciusoktól befolyásolt centuriai gyűlések helyett a tribusiakra ment a törvényhozás joga, mi a polgárság jogát biztosítja. C. Canulejus tribun azt is kivitte, hogy a patriciusok s plebejusok közötti házasságot tiltó szabály eltöröltessék, mi lassanként a két rend összeolvadására vezetett; e korszakra esik (443) a censori hivatal felállítása is.

Mind e belső harczok daczára a hatalmas köztársaság nem feledkezett meg hódítási vágyai kielégítéséről sem. Már az V-ik században egész a Fucinusz tóig terjedtek Róma birtokai: de észak felé az ethrusk városok, különösen Vejii s Falerii állottak a hódítás útjába; mely utóbbit ugyan M. Furius Camillusz bevette, de a hálátlansággal fizetett és számüzött Camillusz átka beteljesedett rajtok a Gallok betörése által, kik Brennusz vezérlete alatt előtörvén, Alliánál a római legiokat megsemmisíték s feltarthatlanul rohantak a fővárosra, melynek csakis Capitoliumát volt képes a hős Manliusz megmenteni. Brennusztól 1000 font arannyal tudták megváltani békéjüket. A nagyérdemű Manliuszt, kinek Róma megmentését s újból felépítését köszönheté, a patriciusok ármánya s a tőle elfordult népkegy a tarpeji szikláról levetésre ítélte. A patriciusok, hogy befolyásuk egy részét megmentésék, a praetori és curuli aedilis hivatalt állították fel, melyek elseje a legfőbb bíróságot, az utóbbi az összes rendőri teendőket nyerte.

9. §. A köztársaság hadai Itália és a középtenger birtokáért.

A rómaiak foglalási vágya határt nem ismert: hősi jellemök, hazafiságok és ügyes katonai intézményeik nemcsak képesekké tették őket a szomszéd népek legyőzésére, de a kivivott szerencsés eredmények által folyton ösztönözték a tovább terjeszkedésre. Előbb a gallokkal, meg a samnitekkel s később ezek segítségével a latinokkal vívtak erős létharczokat, s az utóbbiakat a Vezuv tövében Deciusz Musz önfeláldozása által végleg legyőzték. Erősebb volt

küzdelmök a samnitekkel, kik 321-ben a caudiumi hegyszorosnál Róma két consulát annyira bekerítették, hogy kénytelenek voltak magokat a leggyalázatosabb feltételnek, a járom alatt elbuvásnak is alávetni; ezt azonban nemsokára Luceriánál boszulták meg s aztán két hadjárat folytán, melyek utolsóját a szentini csata s a samnit vezér Pontius elfogatása fejezte be, melyek után a samnitek végleg meghódoltak (290-ben K. e.) A gallok ellen viselt háboru azonban végleges eredményre nem vezetett.

Az észak felé tett hódításokból délre kellett fordulnia a rómaiak figyelmének, hol hatalmas görög gyarmatok daczoltak növekedő hatalmával s ezek egyike Tarent Pirrhust, az epirusi királyt hívta be Róma ellen. Két nagy csatában küzdött meg az ifju Róma hadserge a tapasztalt görög phalanxokkal, Heraclea és Asculum mellett: de bár mindkét csatában Pirrhust győzött: önmaga bevallotta, hogy e győzelmek annyi vérbe kerültek, hogy még egy ily győzelem, és seregével együtt veszve van. Ez be is következett Benevent mellett, (K. e. 275-ben,) hol Curiusz Dentatusz sergét teljesen tönkretette, mi által Tarent s egész alsó Italia Róma hatalma alá jutott.

Ez utóbbi hadfolytatás alatt különösen Fabriciusz, Róma egyik államférfia és követe tűnt ki, rettenthetlensége és önzetlensége által, kit Pirrhustnak sem felajánlott arany halmaza, sem óriási elefántja meg nem tudott renditeni.

De mindezen hadfolytatásoknál nagyobb, sőt mondhatni világfontossággal birt Rómának Karthagóval folytatott több rendbeli hadjárata, az u. n. puni háboruk.

A punok vagy phönikiek a hagyomány szerint a Nagy Sándor elől menekülő tirusziaktól vették származásukat, kik, mint az ó-világ legelső kereskedő népe, azelőtt is több gyarmatot alkottak Áfrika partjain; menekülésök alkalmával pedig a mai Tunisban a Sicilliával szemben fekvő Bonfoknál fészkeltek be magokat s allapították meg világvárosukat Karthágót; kereskedelmi ügyességök által ropant vagyonra tévén szert; a szomszéd népeket inkább csel és pénz, mint erőszak által meghódíták, vagy zsoldjukba fogadták s a földközi tenger európai és afrikai partjain mind tovább s tovább terjeszkedtek. A két ellentétes hatalom: Róma és Karthágó, mint a perzsák és görögök világhatalomra törekedvén, előbb-utóbb összetűzendők voltak egymással s erre legméltóbb alkalom volt a két

ország között fekvő termékeny gazdag Sicilia szigete, melynek birtokára mindkét nemzet óhajtvá vágyott.

Sicilia tulajdonképen görög gyarmat volt; legnevezetesebb városát: Syracusát a korinthetai Archias alapította. Karthagónak szintén korán voltak ott gyarmatai, de az egész sziget birtokára vágyva, éppen a salamisi ütközet idejében Hamilkár alatt nagyszerű sereget küldöttek Siciliába, melyet azonban Gélon siracusai fejedelem tönkretett. Ez idő óta a görög gyarmatok többször az anyaországtól is segítve, változó szerencsével küzdöttek Karthagó birtokvágya ellen, míg végre Agatoclesz idejében ennek zsoldosai: a mamertinok Messenát elfoglalván, az őket ostromló Hieró ellen Rómát szöllitették fel segélyadásra, Róma Appiusz Claudiusz Caudexet küldötte a mamertinok segélyére, ki mind Hierót, mind a velök szövetséget kötött karthagóiakat megverte, (264 K. e.) A kedvező szerencse arra bírta a rómaiakat, hogy diadalaik biztosítására hajóhadat is állítsanak, s ügyes vezérek: Duiliusz, a kapó-csáklyák feltalálója, képes volt a nagy tengeri hatalommal bíró Karthagóval a tengeren is megmérkőzni. Ettől kezdve a szerencse teljesen Rómához szegődött; Attiliusz Regulusz, Ceciliusz Metellusz és C. Lutatiusz Catulusz consulai alatt Karthagó legjelesebb hadvezérein: Hamilcar Barcason és Hannón fényes győzelmeket nyert s az első punháboru a karthagóiakra nézve roppant áldozatokkal kötött békével végződött (241. K. e.), mely szerint mind Siciliáról, mind a szomszéd szigetekről le kellett mondaniok, a hadi foglyokat váltságdíj nélkül kiadniok s azonfelül 32,000 talentumot fizetniök.

A rómaiak ügyesen használták fel eként nyert előnyeiket a bellázongások által is megrongált karthagóiakon s előbb Sardinia, majd Corsica szigetet foglalták el tőlök, míg csaknem egyidőben előbb az illir kalózokat zabolázták meg, jogot nyervén ez által a görög ügyekbe avatkozásra, míg másfelől a gallokat szorították ki felső Olaszországból s ezek birtokát Gallia togata név alatt Italiához csatolták.

De a karthagóiak sem pihentek s igyekeztek magokat a mai Spanyolország földén tett hódításokkal kárpótolni elvesztett birtokaikért. Már Hamilkár ide vetette tekintetét; veje Hadsdrubál pedig új Karthagót alapítja, mind beljebb és beljebb nyomulva az országba hódításaival. E hatalmas hadvezérek után még kitünőbbet értek a fiatal Hannibálban, Hamilcár nagytehetségű fiában, ki az ókornak legkitünőbb hadvezérei közé lenne számítható s az utókor

bámulatát méltán kiérdemelné, ha vezéri hirnevét vadkegyetlensége által be nem árnyékolja. E roppant merészségű hadvezér, miután a rómaiakkal szövetséges Saguntot 218-ban földig rontja, nem kisebb tervet tűzött ki, mint hogy Rómát saját földjén keresse fel és semmisítse meg; és csakugyan mindjárt a következő évben Európa két legnagyobb hegységén: a Pyrénéken és az Alpokon áttörve, a kis Szent-Bernhárdon át végetlen fáradsággal és nélkülözéssel Itáliára tör, s bár serge e fárasztó átkelés által, melynek első Napoleon is csak felét tette meg, 80,000-ről 26,000-re apadt le, november hó elején már a Ticinusz folyamnál jelen meg s az idősebb Scipiót előbb magára, majd Trebia mellett Semproniuszal egyesülten tönkreveri, s alpontuli Galliát részére hódítja. Innen Etruriába nyomul s az eléje siető Flaminiusz consult a Trasimenus tónál sergével együtt felkonczolja. A győzelmes hadvezér most Apuliába nyomul, hogy a leigázott népeket Rómától saját részére vonja; a megszorult Róma pedig Quintus Flavius Cunctatort (késedelmező) választja vezérül, ki ügyes hadi csellel kerüli ki a nagyobb ütközetet s fárasztja ki a karthagói hadvezért. De a rómaiak e félsikerrel nem lévén megelégedve, Emiliusz Paulusz és Terentiusz Varró consulokat küldik Hannibál elé, kik végre Cannae mellett vele meg is ütköznek (216. K. e.), de oly szerencsétlenül, hogy Emiliusz consullal 50 ezer római marad a csatatéren; a győzelmesek zsákokat töltenek meg az elesettek gyűrűivel; a másik consul csak futással mentheti meg életét. Róma elrémült, mert az ut nyitva állott vad ellensége előtt s mert ezenfelül Hannibál a makedon királyt III-dik Fülöpöt is szövetségesül szólította fel. De Hannibál vagy nem tudta felhasználni roppant győzelmeit, vagy mi valószínűbb, serge a véres ütközetek által csekélyre olvadt le s otthonról hiába várta a segédhadakat. Róma Marcusz Marcelluszt állította szembe a karthagóiakkal, s bár Hannibál ezt is tönkreverte: a hadak szerencséje még sem itt dőlt el, hanem Hispániában, hol az alig 24 éves ifju Scipió diadal után diadalt nyert Hannibál öccsén, Hadsdrubálon; mig végre uj Kartagót is elfoglalván, egész Hispaniát római provinciává tette; mig Hadsdrubal a Pyrénéken és Alpokon át sietett bátyja segélyére; de a Metaurusz folyamnál Claudiusz Neró által teljesen megveretett s bátyját utolsó reményétől is megfosztá. A rettenthetlen Hannibál még 4 évig tudta magát fenntartani alsó Italiában és e segélytelen helyzetében sem volt senki oly vakmerő, hogy meg merte volna őt támadni. De Scipió 206-ban visszatérván, ifjusága daczára consullá

választatott s Hannibaléhoz hasonló vakmerőséggel a hadfolytatást Karthagóba tette át; az egyik numidiai fejedelem, Massinissa segítségével Sifáxot, a Karthagóhoz szító másik numidiai királyt tönkretette s a karthagóiakat kényszeríté Hannibál visszahívására. Zámánál történt meg az eldöntő ütközet 202-ben K. e., melyben Scipió Cannaet visszafizette. A teljesen tönkretett Hannibál most mindenáron békét javasolt, mely a következő évben a legsúlyosabb feltételek alatt kötött meg: Karthagónak minden elefántját és hajóját át kellett adnia, 10,000 talentumot fizetnie s mi legmegalázóbb volt, köteleznie magát, hogy Róma engedelme nélkül háborút senkivel nem kezd. A győzelmes Scipió pedig diadalaiért »Africanus« melléknevet nyert.

A rövid békét Róma Makedonia és Syria meghódoltatására használta fel, melyek elsejét Emiliusz Paulusz consul, Perseusszal szemben oly roppant ragadmánnyal szerzette meg, hogy a behozott kincsekből Róma minden polgárának adóját fedezni lehetett. Makedonia sorsát osztotta Görögország is. Nem sokkal ezután a 3-dik punháboru és Karthagó megsemmisülése is bekövetkezett. Hasztalan igyekezett a békében is jeles Hannibál hazája sorsa emelésén: M. Portius-Cató, Karthagó halálos ellensége, ki minden beszédét azzal végezte, hogy Karthagó töröltessék el a föld színéről (»Carthaginiem delendam esse censeo«), bár Hannibál 50 évi adót 10 év alatt fizetett ki, bevádolá, hogy Syria királyával Antiochussal cimborál; elűzeté őt Karthagóból s a nagy hős előbb Antiochushoz, majd Bithyniába menekült, hol 183-ban elárultatását méreggel előzte meg. Most a magára hagyott és pártokra szakadt Karthágó egyenként veszté el tartományait a fellázadt Massinissával szemben; míg végre elérkezett a vég csapás is Scipió Emilianusz személyében, ki Karthágó előtt megjelenvén, azt követelte, hogy minden hajójukat, hadieszközüket és fegyvereiket adják ki, s hogy ezt megtették, másodizben: hogy költözködjének ki városukból s négy órányira a tengertől építsenek egy másikat bástyák nélkül. A rászédett karthagóiak élethalál-harczra szánták el magokat: de 6 napi ellentállásuk hasztalan volt; s Scipió véres utczai harcban legyőzte őket; Karthagót földig romboltatá s tartományukat Utica fővárossal római provinciává tette.

Róma hatalmának ezentul semmi sem tudott ellentállani: hosszas küzdelem s Numantiának Scipió Emilianusz által 133-ban történt meghódoltatása után teljesen meghódolt Hispánia, bár

a győztes Scipió; a hősi önfeláldozással küzdőktől diadaljelül zsákmányt nem vihetett el, mert a legyőzöttek fegyvereiket összetörték, nejeiket s gyermekeiket, végre pedig önmagokat legyilkolták. Ép oly szerencsés volt Róma felső Italiának még meg nem hódolt népeivel szemben, kiket nemcsak legyőzött, de a gallok segélynyújtása által, az alpokontuli Galliában is megveték lábaikat s a déli Italiában felkelt rabszolgák ellen kik Ennusz választott királyok alatt legyőzetvén, vagy a csatatéren maradtak, vagy keresztre feszítették.

10. §. A köztársaság elhanyaglása.

Karthagó megdőltevel nem volt Rómának komoly vetélytársa a világmentes nézve. A meghódított tartományok közönségesen még a győzelmes hadvezérek által kiraboltattak; további folytonos kizsákmánylásokról pedig a kormányzatra kiküldött proconsulok és propriaetorok gondoskodtak. Minden ut Rómába vezetett s minden ezen utakon csak befelé szállítottak a világvárosba temérdek kincs: de nem oly célból, hogy az összes birodalmat, vagy csak Róma polgárságát is gazdagítsa, hanem hogy egyes előkelő családok vagyonosságát királyivá emelje fel s ugyanazokat a fényezés és kényelem eszközei által hiu kéjenczekké alakítsa át; míg a nép nagy tömege a szó teljes értelmében nyomorral küzdött.

Róma államférfiai és hadvezérei igen is jól értettek a hódítványok megszerzéséhez és megszilárdításához, Róma ellenállhatlan hatalmának és nyelvének elterjesztéséhez: de ritka birt közülök elég szívvel saját nemzete egész tömegének boldogítására; s ez okozta, hogy míg külső hatalmában fokról fokra emelkedett s az egész ismeretes világot vaskarjai alá szorította, benn, az állam testének központján, a visszavonás és elégedetlenség férgé rágott, mely elébb az erkölcsök elvadulását, majdan a roppant birodalom összeomlását okozta.

A lelkes házaíak sorát, kik e bajt belátták és orvosolni is siettek, a két Grachus nyitja meg, unokái az idősb- és sógorai az ifjabb afrikai Scipiónak; tehát a legelőkelőbb családból származva, de anyjoktól a jeles Corneliától egyszersmind nemes és emberszerető szívet örököelve, melyet egyszersmind kiváló míveltséggel egyesítettek. Mindketten, mint tribunok léptek fel, az elnyomott és elszegényedett római nép érdekében s az idősb testvér Tiberiusz

Grachuszt keresztül is vitte, hogy a Liciniusz-féle törvény, mely szerint a közföldről senkinek sem volt szabad 500 holdnál többet birnia s a feleslegnek a nép között kellett kiosztatnia, elfogadtassék. De Róma romlott keblü aristocratiája akadályokat gördített a végrehajtás elé; boszantással ingerlé Tiberiusz Grachuszt, ki most másodizben azon követeléssel lépett fel, hogy a pergamumi kincsek, melyek örökségképen szállottak Rómára, a nép között osztassanak ki. Ez több volt, mint a mit a zsarnok patriciusok elszivelhettek; Tiberiusz ellen Scipió Nasica-t léptették fel, ki az új tribun választás alkalmával, vesztegetés által a néptömeg egy részét megnyervén, a zavarban Tiberiusz Grachuszt 300 hívével együtt a Tiberiszbe vetteté. Öccse Cajusz Grachuszt, kit bátyja gyalázatos meggyilkolása nem hagyott nyugodni, lépett most fel mint néptribun: de sorsa ennek is hasonló volt; mert az aristocraták Marcusz Liviusz Drusust állíták föl ellene, ki a népet magasabb ígéretek által elvonván, a népgyűlésen véres harczot idézett elő, hol Grachuszt hívei több mint 3000-en lemészároltattak; maga pedig a szent ligetbe menekülve, szolgája által végezteté ki magát.

A két Grachuszt halála után nem volt többé, ki önérdéktől menten védte volna a szegény nép sorsát: csak vad kalandorok s később nagyravágyó caesarok használták fel Róma mind nagyobb szegénységbe süllyedő népét, mint eszközt saját érdekekben.

A kalandorok sorát Mariusz, Jugurtha numidiai király legyőzője nyitja meg, ki a consulságot a derék Metellussal szemben kieroszakolván, a cimberék és teutonokkal vívott aquae-sextiaei ütközet után, (102-ben) Rómába mint fél-isten tér vissza; de hatalmát itt arra használja, hogy két daemagoggal, Saturninusz és Glauciával egyesülve, a tanács minden hatalmát megtörje és egyedurandomra jusson. Róma fellázad, a daemagogokat agyonveri s Mariuszt kikergeti az országból. De ez által a belharcz nem volt lecsillapítva s egyfelől a tanács vett elő minden eszközt, a nép jogainak letiprására, másfelől az ifjabb Liviusz Drususz lépett föl, az összes itáliai népeknek polgárjogot követelve. Drususz meggyilkoltatása a tanács által, jel volt az itáliai népeknek a fölkelésre, s csakhamar megindult a polgári háboru, a szövetségesek, vagy Marsok háboruja, mely Italia 300 ezer polgárának életébe került: de legalább czélját érte annyiban, hogy Kr. e. 90-ben az egész Italia népe polgárjogot nyert.

Még borzasztóbb vérontással folyt le Mariusz egykori quaestora Sulla, és az ősz Mariusz hívei közt folyt polgári harcz, melyre

okot Sulla hadvezéri kineveztetése adott Mitridatesz pontusi király ellen, mit előde Mariusz megirigyelvén, Sulpiciusz nevű tribunnal szövetekezett; azonban a Campaniából visszatérő Sulla legyilkolt polgárok tetemein tartá bevonulását Rómába, Sulpiciust kivégezteté s vágytársa fejére, ki megszökött, jutalmat tűzvén ki, megindult Mitridatesz ellen. Mariusz hivei azonban nem nyugodtak; Luciusz Corneliusz Cinna consul, a samnitek ellen táborozó római sereg egy részét megnyerve, Mariusszal együtt visszatért Rómába s öt nap és öt éjjel konczoltatá Róma polgárait az állatias Mariusz, míg végre maga Cinna megirtózott a vértől s a gyilkosokat körülvén, saját katonáival kaszaboltatta le. Most magokhoz ragadták a legfőbb hatalmat, de Mariuszt dobzódása néhány nap alatt sirbavivé, Cinnát pedig nem sokkal azután saját katonái gyilkolták meg.

De még ez sem volt elég a vértől áztatott Rómának; a Pontusból diadalmasan visszatérő Sulla 83-ban kiszállt Brundusiumnál; a Mariusz-párti római sergeket könnyedén szórja szét s a város előtt közvetlenül a samniteket szétverve, állati kegyetlenséggel dúl Róma polgárainak vérében; több mint 100 ezeret kaszaboltat le hazája polgáraiból s ezek vagyonát a testőrségét képező felszabadított 10,000 rabszolga közt osztja ki. Csak ezután fog félig leölt hazája ügyének rendezéséhez az élethossziglan választott dictator; Pompejus és Metellusz hadvezérei legyőzik ellenségeit s maga a kegyetlen Sulla a temérdek kiontott vér után, csendes nyugodtsággal vonul még mezei jószágán, hol 79-ben hal meg.

A kegyetlen pártfőnökök, kik ideglázító könnyelműséggel márták fegyvereiket honfitársaik vérébe, példát adtak reá, hogy Rómában mindenki ur lehet, ki elég erőhatalommal, vagy ravaszsággal bir, durva katonai erő, vagy a könnyen hajtható néptömeg vállain felsőbbbségre emelkedni. E szerencsétlen példát használta fel 73 gall és trák eredetű színi viador (gladiator), kik Capuából megszökvén s a roppant testi erejű Spartackust vezérökké választván, rablókból és a nép söpredékéből csakhamar 70 ezer főnyi serget voltak képesek toborzani, mellyel négy ellenök indult római serget vertek szét; Róma szerencséjére a vezér és hivei között szakadás támadt, mi alkalmat szolgáltatott Crassusnak és Pompejusnak teljes megsemmisítésükre 73—74-ben Kr. e.

Ugyanez időben Kis-Ázsia partjain is alakult egy hatalmas tengeri rablóbanda, mely az összes világkereskedelmet félelemben és rettegésben tartván, Kis-Ázsia csaknem minden kikötőjét meg-

szerzé magának. Miután Róma két kiküldött vezére nem birt velök, harmadiknak Pompejus küldeték, ki 49 nap alatt őket teljesen összetörte; nem sokkal azután a dúsgazdag Lucullustól az egész keleti sereg parancsnokságát átvévén, azon legvirágzóbb országokat, melyek a Fekete- és Caspi tenger, Eufrat és Arabia közt fekszenek, római provinciákká tette s mint győzelmes vezér, a legfényesebb diadalmenetet tartotta, minőt csak valaha Róma látott.

Pompejus győzelmeivel egyidőben a rómaiak legnagyobb szónoka Cicero is fényes győzedelmet aratott Róma kebelében, mely a szónoklat és erkölcsi hatalom legnagyobb diadala a világtörténelemben. Egy kicsapongásai miatt eladósodott patricius, L. Sergiusz Catilina, Róma politikai és társadalmi rendje ellen hatalmas összeesküvést szervezett, melynek célja volt Róma jobbjai megbuktatásával, az állami hatalmat Sullaként kezébe ragadni s a leölendők jószágaiból felgazdagodni. Cicero azonban e vakmerő összeesküvőt szónoklata hatalmával nem csak a senatusból, hanem az egész városból kiűzte; miért a tiszta jellemű uticai Cato indítványára »haza atyja« czímet nyert.

Ugyanez időben tűnik fel Rómának egyik legnagyobb hadvezére, Julius Caesar, ki épen a 100-ik évben születvén, mint Mariusz-párthoz tartozó, Sulla által száműzetett volt s hadi pályája megkezdésére Ázsiába ment; 68-ban quaestorrá, majd pontifex maximussá, praetorrá, s 62-ben lusitaniai propriaetorrá lesz. Merész tervei voltak, mint Pompejusnak, ki hadi érdemei által akart Róma uralmára szert tenni: de e fölötti előnye abban állott, hogy nagyravágyását el tudta titkolni s mind Pompejust, mind Róma leggazdagabb polgárát, Crassust meg tudta nyerni és egy hármass szövetséget: a gúnyosan »triumviratus«-nak nevezettet alkotá oly célból, hogy a népszerű Pompejus hatalma által Róma elaljasult aristocratiáját megtörje s annak romjain emelkedjék egyeduralkodó. Már 59-ben kivitte, hogy consullá választották s mint ilyen a katonák közt Campaniában telkeket osztott ki; a lovagok ázsiai haszonbérét leszállította s több czélszerű törvényt alkotott; a következő évben már Itália s Illyria helytartójának nevezette ki magát, még pedig törvénytelenül 5 évre, mire a tehetetlen tanács még az Alpokon túli Galliát is helytartósága alá adta s hódító tervei sikerítésére négy legiót engedélyezett részére. E hadsereggel az ügyes hadvezér hét év alatt (58—51-ig) Galliát, a mai Belgiumot és Svájcot, Germaniát a Rajnáig meghódította, sőt tengeren átkelvén, a hatalmas brittek

ellen is döntő csatát vívott ki. E távol léte alatt azonban perczre sem vevé le figyelmét Rómáról; Catót és Cicerót, e két hatalmas ellenfelét eltávolította s a 9-ik év végén Pompejus és Crassussal összejövetelt tartván, tervök foganatosításához láttak, mely szerint Pompejusnak és Crassusnak egy évi consulságuk után hadseregeket és tartományokat kellett nyerniök; Caesar helytartósága pedig újabb öt évre terjesztetett ki, legióinak száma megkétszerezetvén. A hatalmas triumviratus tervei létesültek. A telhetlen Crassus Syriát kapta, Cyprust, Jeruzsálemet kifosztá, de a parthusok ellen vítt háboruban Carrae mellett elesett. Pompejus mint gabonabiztos Rómában maradt s kivitte, hogy már 53-ban egyedüli consulnak kiáltatott ki. A két nagyravágyó hadvezér azonban most már egymás ellen lépett fel; a tüzhely mellett lévő Pompejus apró boszantásokkal igyekezett Caesar hatalmát megtörni; de Caesar nem az a férfiu volt, ki könnyedén hagyja magát kijátszatni: csakhamar átlépte a Rubicont s oly sebesen nyomult Italia földén előre, hogy Pompejus hadgyűjtésre sem bírván elég idővel, a tanács egy részével Brundusiumba s innen Görögországba menekült. Caesar pár hó alatt ura lett Italiának; megverte Pompejus hispaniai legióit s a Göröghonba menekülnék utánna nyomulván, Pompejus hadát a pharsaliai mezőkön teljesen tönkretette (Kr. e. 48). A nagynak nevezett Pompejus Egyiptomba menekült és itt megöletett. Caesar most barátját, Antoniust küldé Rómába s ez kitudta eszközölni, hogy Caesar egy évre diktatorrá és holtiglan néptribunná választassék. Maga ez alatt a szép egyipti királyné, Cleopatra részére Egyiptomot foglalta el; innen Kis-Ázsiába törve, Pharnacesz hatalmát tette tönkre s a zavargó Rómát hirtelen megjelenése és személyes befolyása által lecsendesítvén, újra Afrikába ment át, hol a nemes Cato társaival hatalmas köztársasági pártot támasztott ellene. Alig fél-év alatt Numidiát teljesen meghódítá; Cato és társai önkezükkel vetettek véget életöknek. Csak most tért vissza mint hatalmas hadvezér Rómába, hol a hatalma előtt meghajolt tanács 10 évre diktatorrá s 3 évre censorra választá; szobrát, mint félistenét, a capitoliumi Jupiteré mellé helyezte s négy diadalmenetet engedélyezett részére Egyptus, Gallia, Pontus és Numidia meghódításáért.

Caesar ügyesen és eszélyesen tudta felhasználni hatalmát: a népet lakomákkal, a hadserget telekajándékozásokkal nyerte meg; Róma közügyeit rendbe szedte s még az időszámítás szabályozására s reá ért (Julianum Calendarium), Sosigenesz alexandriai csillagász

segedelmével a naptárt kiigazittatván. Hatalma teljes megszilárdítását még egy ütközettel kellett megvásárolnia Munda mellett Hispaniában (Kr. e. 45.) Pompejus két fia ellen, hol 33 ezer köztársasági esett el. Most visszatért Rómába s valódi egyedurnak képzelheté magát: de talán épen e miatti gőgje, a még ki nem halt köztársasági szellemet és önérzetet fölébresztvén, fogadott fia Brutusz, Cassiusz és ezek társai által, Pompejus szobránál 44-ben márczius 15-én orgyilkok által vérzett el.

Az elsőnek romjaiból csakhamar egy második triumviratus emelkedett ki, mely Caesar legbensőbb meghittje: Marcusz Antoniusz, Caesar unokája Octavianusz és Marcusz Lepidus egyesüléséből jött létre. Antoniusz hatalmának megalapítására mindjárt Caesar halálát és végrendeletét felhasználta; mesteri beszéde által a népet Caesar gyilkosai ellen fölingerelte, a végrendelet pontozatai által pedig, melyek a népet nagy előnyökben és ajándékokban részesíték, a kedélyeket oly forrongásba hozta, hogy Brutusnak és társainak menekülni kellett. Antoniusz azonban nem sokáig élvezhette befolyását, mert a ravasz Octavianusz, ki mind a patritiusokat, mind a bölcs Cicerot annyira részére tudta nyerni, kivitte hogy praetorrá választatván, az erőszakoskodó Antoniusz ellen küldetett, kit meg is vert Mutinánál (Modena); mire Antonius Galliába menekült. Ez alatt Brutusz és Cassiusz az összes keleti provinciákat részökre hódíták s egy ideig úgy látszott, hogy újra a köztársasági párt kerekedik felül: azonban a ravasz Octavián tuljárt az őt mellőző tanács eszén s köpenyt fordítva, Marcusz Antoniussal kibékült; harmadik szövetségesül Lepidust vette fel s az így alakult triumviratus Rómát hatalmába kerítvén, megkezdette a szörnyű véres munkát, melynek ezrek s köztük a derék Cicero is áldozatul esett, Antoniusz galád lelkű neje, Fulvia által kinoztatván halálra. A mint a triumviratus magát Rómában megerősödve érezte, Lepidust otthonn hagyván, Antoniusz és Octavián Makedoniába siettek, hol a philippii mezőkön vivatott a köztársaság utolsó nagy harcza Kr. e. 42-ben, hol Brutusz és Cassiusz a csatában elvérzettek. Most a triumvirek egyike, Antoniusz keletre ment, Octavián pedig vissza Italiába, hogy a köztársaságiak utolsó maradványát is kiirtsá: az első azonban elbűvöltetve Egyptom még mindig szép királynéjától, Cleopatrától, érzéki mámorba merült: mig felesége Fulvia Octavianusz növekedő hatalma ellen egy hirtelen elnyomott lázadást idézett elő, mire Antoniusz, Sextus Pompejussal egyesülve, ellene nyo-

mult: de Fulvia halála véget vetett az ellenségeskedésnek; a haragvó Antoniusz Octavián erényes hugával Octaviával és kelet birtokával békítettett ki; Lepidusz Afrikát kapta, Pompejusz Siciliát, Sardiniát, Corsicát és a Peloponesust. A ravasz Octavián most sorban tette el vágytársait lábai elől: a Sardinia elvétele miatt fölkelte Pompejusz Lepidusz segítségével legyőzte s megszalasztá; az ahhoz menekülőt pedig Antoniusz által végeztetett ki; a jó szolgálataiért Siciliát követelő Lepidustól Áfrikát is elvette, így még csak Antoniusz volt hátra, ki újra Cleopatra hálóiba kerülve, erényes nejéről és családjáról megfélekedezett; miért a tanácscsal rendelkező Octavian, azon ürügy alatt, hogy őt Armenia és más keleti tartományoknak Cleopatra gyermekei részére elajándékozásáért megfenyítse, kieszközlé a háborút, melyet maga vezetett ellene s Antoniuszt Actiumnál Kr. e. 31-ben megvervén, miután vágytársa és annak kegyencznője öngyilkosokká lettek, Egyiptomot is római provinciává tette.

11. §. Róma a császárok alatt.

Octavián vetélytársait eltevéen láb alól, a roppant római birodalomnak korlátlan ura lett, előbb imperatori, majd »Augustus« (fenséges, szent) czim alatt. A mily keveset gondolt az emberi vérről és életről, míg az diadal-szekerének útjában állott: ép oly mérsékeltséget tanusított, miután célját elérte s a polgárháborúk iszonyaiban kifáradt Róma, uralkodása alatt boldog nyugalmat élvezett s különösen a császár nagy befolyásu tanácsosa, Maecenasz által művelődési fölvirágzásának tetőpontját érte el. Tekintve a rég nem élvezett belbékét, az óriási hatalmat, mely a Hercules oszlopaitól az Eufratig és a Rajnától a Saharáig terjedt; a roppant gazdagságot, mely ez által az örök városba befolyt s végre azon irodalmi fölemelkedést, mely ennek minden ágában a legnagyobb mestereket mutatá fel, — e korszak méltán neveztetett Róma aranykorának.

A kisebb hadjáratok, melyeket Augustus hadvezérei által foganatosított, most már inkább csak a roppant birodalom véghatárainak megerősítésére céloztak; a legtávolibb provinciákat is nagyszerű műutakkal kötötte össze Rómával; a határokat sánczatokkal és erődített váracsokkal (castrum) s ezeket legióival rakta meg; az »örök várost« nagyszerű épületekkel ékesíttetett s a vagyon- és személybiztonságot bölcs törvényhozói által biztosította.

Róma alkotmányát is nagy ügyességgel alakította át az új

viszonyokhoz; a mennyiben saját személyében mind az egyházi (pontifex maximus), mind a hadi (imperator) hatalmat egyesíté; mint örökös censor és tribun személyes sérthetlenségét biztosítá; a törvényhozási hatalmat részint a tanács és népgyűlések végzéseinek megsemmisítési joga, részint a törvényerőre emelt császári rendeletek által kezeibe ragadta; a végrehajtó hivataloknak is minden szálát kezeiben tartá: úgy hogy azok csak vak eszközei voltak legfelsőbb hatalmának, melynek fő képviselői a testőr-hadak vezére (praefectus praetorio) és a városi főnök voltak. A provinciákat proconsulok által igazgattatá s az ezektől kizsarolt adó a birodalom köz-kincstárába folyt be.

Uralkodása végnapjait azonban két körülmény keseríté meg: az egyik a germaniai szerencsétlen hadjárat, melyet előbb mostoha fia Drusus és Tiberiusz, majd Quinctilius Varus vezettek; de kivált ez utóbbi oly szerencsétlenül, hogy a nemzetiségök elnyomásáért Herman cherusk főnök alatt fölkeltek germanok négy legióját teljesen tönkre tették; még nagyobb szomorúság érte saját családjában, leánya erkölcstelensége, neje fondorlatai és fogadott fiainak halála miatt, miért utoljára is kénytelen volt mostoha fiát Tiberiust jelölni ki utódául.

Augustus idejében született Jézus Krisztus, kinek születési évétől történik a keresztény időszámítás; maga Augustus 14-ben halt meg Kr. u.

Róma története az Augustust közvetlen követő uralkodók alatt vérrel van írva. Már mostoha fia Tiberiusz alatt a testőrhadak vezére Sejanusz kegyetlenkedik Róma polgárai felett, míg a valódi uralkodó Capri szigetén kéjelműsbe merülve él. Sejanus maga akar császárrá lenni, azért meggyilkolására a császár Macró nevű kegyenczét bizta meg megfojtásával; de ez szerepét oly jól betanulta, hogy nemsokára gazdáján is fogamatba vevé. (31. K. u.)

Tiberiust Germanicusz fia Caligula követte, kiről nem tudni esztelensége volt-e nagyobb, vagy kegyetlensége: mindenikben végletekig ment; az emberi élet semmi volt előtte, a tekintély még kevesebb. Örültségében annyira ment, hogy kedvencz lovát is senatorrá választatta; egyaránt jellemző mind az uralkodóra, mind Rómára nézve; az egyiknek esztelen döllyfét, a másiknak páratlan elaljasodását jelezvén.

Caligula is orgyilok alatt veszett el s Róma jobbjai a köztársaság helyreállításáról gondolkoztak: de a szolgálalkü tanács Cali-

gula nagybátyját Claudiuszt rántotta elő s e testben és lélekben megtörött férfiú uralma alatt kegyenczek és női szörnyek a Narcissusok és Messalinák mutatják be minta-példányokban Róma erkölcsi életének legutolsó fokra süllyedését. Második neje Agrippina, ki Messalinánál semmivel sem volt jobb: kivitte, hogy Claudiusz első fiát, a derék Germanicust mellőzve, a 2-ikat Claudiusz Nerót jelölje ki utódjául, s nehogy férje végrendeletét megváltoztathassa, az elfajult nő félre tétette őt az utból. Így jutott Claudiusz Neró uralomra s ha Svetoniusznak hihetünk, anyja bűnös ragaszkodását azzal hálálta meg, hogy egy magától széthulló hajóban küldé őt a tengerre. Testvére Brittanicusz, veje Octavia, kegyencze Bursus mérreg által veszték el; és még mulatság-képen is vérrel táplálta Rómát: mert miután a város rondább része felgyújtatásának gyanuját kikerülendő, azt a keresztyénekre fogta: tömegesen fogatta össze a keresztyéneket s az esztelen római nép mulatságára, vagy a circusok vad állatai elé vetteté, vagy szurokkal élve bevonatván őket, élő fáklák gyanánt égetteté meg az utczákon. A vérontásba és dőzsölésbe merült szörnyeteg végre teljesen eszét veszté; elhitette magával, hogy nagy költő s tapsokat és koszorukat követelve járta be birodalma nagyobb városait. Végre a föltámadt legiók elűzték őt trónjáról; s miután mindenkitől elhagyatva öngyilkossá lett, a győzelmes legiók saját vezéreiket választották caesárokká. Így jutottak trónra egymás után Galba, Otho, Vitelliusz; rövid uralmuk után ugyancsak legióiknak esvén áldozatul. Ezek után a három Flaviust tolt fel a hadsereg, kik közül az első Vespasian, mint szigorú és bölcs fejedelem uralkodott; a katona uralmat megzabolázta; nagy becsülője volt a tudománynak, művészeteknek s a takarékosága által megtöltött államkincstárból első díjazta a néptanítókat. Fölépítteté a Capitoliumot s roppant körszínházat állíttatott, melynek romjait Colliseo név alatt maig bámulja az utókor. Hadjárataiban is elég szerencsés volt: a fellázadt zsidók alatta semmisítették meg; s Brittaniát is hadvezére Agrippa tette római provinciává.

Vespasián utóda derék fia Titusz lön, egyike Róma legjelesebb caesarainak, kinek uralkodása alatt nagy természeti csapások látogatták Itáliát: 79-ben a Vezuv tört ki s a virágzó Herculanium és Pompeji városokat eltemette; majd roppant tüzvész, döghalál és éhség látogatta Rómát: de Titusz emberszeretete minden eszközt megragadott a sebek orvoslására s inkább ékszereit adta el, hogy sem csapásokkal látogatott népét új adókkal terhelje.

Titusz ellentétét utána következett testvére Domitian mutatja fel, ki rövid idei mérséklete után második Neróvá lett, ha ugyan azt kegyetlenségben fölül nem multa. E gyáva és szívtelen uralkodó egyetlen örömét a vér látása képezte s ha circusainak áldozatai kifogytak, hogy kinokban gyönyörködhessék, saját palotái legyeit szurkálta fel. A katók és dákok ellen hadat indított s miután tőlök a békét pénzen megvásárolta, fényes diadalmenetet tartott. A nyomorultat végre saját neje gyilkoltatta meg, hogy a maga életét tőle megmentse.

A Flaviusok után következő korszakban (96—180 Kr. u.) jeles uralkodói voltak Rómának, kik többnyire örökbefogadás útján utottak trónra. Ezek sorát Coccejusz Nerva kezdi meg, ki ember-szeretete és mérséklete által tűnik ki; legfőbb érdeme azonban utóda ügyes megválasztásában állott, a spanyol eredetű Ulpiusz Trajanust jelölven ki; ki akár uralkodói, akár hadvezéri tulajdonait tekintsük, egyike az elsőnek Róma összes uralkodói közül. Szerencsés hadjáratokat folytatott a dákok ellen, kik a mai Bánátot, Erdélyt-, Moldva- és Oláhországot birták; legyőzte a parthusokat, elfoglalta Armeniát, vizközi tartományokat s uralmát egész a persa öbölíig terjeszté.

Trajanusz 117-ben halt meg s utóda a tudós és békeszerető Aeliusz Hadrianusz lett, elseje azon caesaroknak, ki már nemcsak a főváros és Italia boldogítására törekedett, hanem egész birodalmát uralkodó gondjai alá vette. Gyalog és hajadon fővel járta be egész birodalmát, ellenőrizve a hivatalokat s az igazságot mindenütt kiszolgáltattván. Mint építtető is fennhagyta emlékét a Hadrián-féle zömtoronyban, mely ma Angyalvár nevet visel. Uralkodása békében folyt le s egyetlen hadi tette a zsidók fölkelésének elnyomása volt. Az utána következő két uralkodó Antoniusz Piusz, és a Marcusz Aureliusz Philosophusz, ember- és békeszeretők által tűnnek ki; de az utóbbi még is kénytelen volt élete vége felé a german törzsek ellen küzdeni, kiket egy nagy ütközetben meg is vert.

A következő korszak már kevesebb épületest mutat föl. Marc Aurel után fia Commodus következik, ki annyira gyönyörködött a vérontásban, hogy utoljára állatokkal és viadorokkal küzdeni még pénzért is vállalkozott. Majd a testőr-hadak valóságos árverésre bocsátották a császári hatalmat s előbb Pertinax, majd Salviusz Julianusz, végre Septiniusz Severusz nyerték azt el, az utóbbi szigorú és kegyetlen ember, ki alatt Róma legelső törvénytudói: Papi-

nianusz, Paulusz és Ulpianusz a római jogtudományt legnagyobb magaslatára emelték.

Severusnak utódai újra ember nevet viselő vadállatok voltak : az irtózatos Caracalla vetélytársát anyja karjai közt gyilkolta meg s utána 20,000-et öletett le párthivei közül ; leölette a derék Ulpianuszt is, a miért a testvérgyilkolást védelmezni vonakodott ; az őt leölt Macrinust saját katonái verték agyon, a Caracallánál is örültebb Heliogabalt emelvén trónra, kit végre testőrei gyilkoltak meg.

Némi nyugpontot képez Alexander Szeverusz uralma 222—35-ig, ki bölcsen kormányzott s igyekezett a római soldatesca hatalmát megtörni. De ezen buzgalma közben a Rajnánál anyjával együtt megöletett saját katonái által. Utána egy félszázadig dics-telen uralkodók következnek, kik közül alig mulik ki egy természetes halállal. Ezek utolsója : II-ik Claudiusz hadvezérét Aureliant ajánlotta utódaul, kinek sikerült keleti hadjáratai által a hős lelkű palmyrai királyné Zenobia ellen, a birodalom egységét újra helyreállítani ; de a persák ellen vítt hadjárata alkalmával ő is katonái lázadásának esett áldozatul, valamint utódja Probusz is, ki a római katonaságot a béke műveire akarta szorítani.

Vége néhány jelektéktelen és rövid életű uralkodó után, az alacsony származású Diocletian választatott császárrá, ki látván a római birodalom ziláltságát, uralkodó társul Maximinianust vette fel s azonkívül két caesárt állított a provinciák kormányzatára. E felosztás által kiengesztelé ugyan társai dicsvágyát s mig uralkodott, hatalmas szelleme és ugy maga, mint társai harczy képessége által biztosította a birodalom egységét ; maga Keletet és Egyiptomot választván, a Tigrisig mindent hatalma alá hajtott : de az uralom eme megosztása képezte egyik magvát a római birodalom végelhanyatlásának ; meghasonlott kedélye, melynek egyik oka talán a keresztyének szertelen üldözése is lehetett, őt végre lemondásra ösztönözte ; hasonlót követelt társától is s helyeiket Valeriusz és Constantius Chlorusz foglalták el. Ez utóbbinak fiát Nagy Constantint katonái egyeduralkodónak kiálták ki s hősiessége ki is vitte azt, hogy őt vetélytársának elnyomásával, az egész római birodalmat újból egyesítse. (324-ben Kr. u.)

Constantin idejében a keresztyén vallás már oly nagy elterjedést nyert, hogy Róma uralmát békében csak az bírhatta, ki ezeket részére tudta nyerni. Ez sikerült Constantinnak, kit anyja, a keresztyén Helena különben is annyira hajlandóvá tett a hitfeleke-

zethez, hogy egy Maxentiussal vivandó ütközet előtt tett fogadalom következtében, melyet a monda egy égi jel látásának tulajdonít, a keresztyén vallást maga is felvette s a niceai zsinat által 325-ben a keresztyén vallás hierarchiai szerkezetét- egyéb intézkedései által pedig birodalma, politikai rendszerét is megállapította. Bizánczba tévén át székhelyét, mely róla Konstantinápolynak neveztetett el, a birodalmat 4 praetecturára és 13 diöcesisre osztotta fel; a testőrhada parancsnokainak kezéből kivette a hadi főhatalmat, s azt gyalog és lovas tábornokok kezeibe adta; maga körül új udvari tisztikart alkotott, mely mintául szolgált a középkori kormányzatnak; főtisztviselők lettek: a főkamárás, a kanczellár, államtitkár, a pénzügyér, a császári kincstartó és a testőrhada két vezére.

Constantin halála után 337-ben három fia: Constantinus, Constantius és Constans atyjok birodalmát megosztják magok között s ettől kezdve megszűnt a római birodalom egysége mindörökre. 13 évig küzdött a három testvér egymással, míg az utolsó Constantius halála után a hitehagyott Julianusz, Constantius unokája nyerte el a trónt, ki a birodalom romlását a keresztyén vallásnak és N. Constantin fényűző intézkedéseinek tulajdonítván, az egész szervezetet újra felforgatta, általános vallásszabadságot hirdetett s a legnagyobb egyszerűséget hozta be: de eredményeket így sem tudott kivívni, s utódai Jovián, Valentinián és Valens alatt már megindul a nagy népvándorlási áramlat, a hunnok betörésével Balamber vezérlete alatt 374-ben, melynek sem ők, sem a »nagy«-nak nevezett Theodosiusz nem tudának ellentállani. A rövid időre egyesített római birodalmat azon intézkedése által, hogy a keletet Arcadiusznak, a nyugotot Honoriusnak adta át, véglegesen megosztá, fiai sem itt, sem ott nem tudának az egymásután tolongó népeknek ellentállani: Róma már Honoriusz idejében Alarich nyugoti gót vezér fegyvereinek hódolt meg s utódai alatt a svábok, alánok és nyugoti góthok Hispaniát, a vandálok Afrikát, a burgundok és frankok Galliát, a hunnok Pannoniát hódíták meg. Még III-ik Valentinián köszönhetett némi diadalt két jeles vezére: Bonifaciusz és Aetiusnak, de kilencz követője közül egy sem volt, ki névleges császárnál többnek volna nevezhető s ezek utolsója Romulusz Augusz-tulusz alatt a herulok vezére Odoaker a nyugoti birodalmat végleg megsemmisíté (476-ban); a kelet római birodalom sorsa már a középkor történetében nyeri folytatását.

Függelék Róma történetéhez.

1. §. Általános jellemzés.

A rómaiakat egyáltalában nem lehet eredetiségökért, vagy találékonyságokért szerfölött dicsérni; műveltségöket akármely irányban vizsgáljuk, megérezzük rajta a másodszülöttség az utánzás vágya. Igazi mély érzelmeket és kedélyt a rómaiban ritkán találunk s bátran elmondhatjuk, hogy még a hősiség, vagy szabadságszeretet példányképei, mint a Horatiusz Cocleszek és utikai Catók a görög köztársaság mintái után látszanak idomulni. Hanem ha kisebb mértékű szeretetreméltóságukkal kevésbé nyerik is meg vonzalmunkat: bölcs honatyáiktól, bátor és ügyes hadvezéreiktől s azon polgári erényektől, melyek kivált a köztársasági Rómát ékesíték: nem vonhatjuk meg tiszteletünket. A köztársaság ama méltóságos tanácsa, mely közé lépve, a karthagói követ mindannyi király közé érkezettnek látja magát; a bölcs és hazafias consulok, kiknek egyike habozás nélkül mondja ki honáruló fiára a halálítéletet, míg a másik ekéjétől indul honát megmenteni, a hősök, kik szemhunyorítás nélkül képesek jobbjukat elégetni, s a hadvezérek, kiknek legtöbbje egy csatavesztés szégyenét nem tudta túlélni; az a bámulatosan ügyes politika, melynek néha egy fél század elég volt egészen idegen eredetű népeket római polgárokká tenni; ama nagy eszélyesség a törvényalkotásban, mely őket az egész utókor mestereivé teszi; azcn bámulatos építkezések, melyeknek nyomai Róma nagyságát az akkor ismeretes világnak csaknem minden zugában hirdetik s végre azon katonai fegyelem és hadfolytatási képesség, melynek világuralmát első sorban köszönheté: még akkor is kiérdemelnék elismerésünket, ha nem ők lettek volna az ókor korábbi összes vívmányainak hagyományosai, kiktől mindazokat közvetve örököltük.

Nem csekély előnyt mutat fel Róma Görögország felett társadalmi tekintetben is: a spártaiak vadsága legfeljebb a királyok korszakában lenne náluk föltalálható; a férj és atya sokkal közelebb áll családjához, mint a legmiveltebb Athenben s a magányházak ajtaja épugy nincs tisztességes látogató elől elzárva, a mint nincs eltiltva a római nőnek a göröghöz hasonlóan a társadalom nyílt és tisztességes mulatságaiban részt venni. A görög nő még félig elzárt rabszolga: ellenben Róma tisztos matronái csaknem egyenjogban

állanak a férj oldalánál; Coriolán anyja és neje Veturia és Volumentia, a Lucretiák és Virginiák, a Grachusok nemes szülője élénk részt vesznek hazájok sorsában s nem kevesebb tisztelet illeti meg őket, mint Róma legjelesebb férfait.

Az irodalom és művészet nem dicsekedhetnek ugyan a görögéhez hasonló eredetiséggel; a költészet kevesebb hatásu és szolgálabb, mi a nemzet realisabb irányu gondolkozásmódjából és magasabb látkörű politikájából némileg kimagyarázható: de azért korukat tudják tanítani és lelkesíteni. Cicero és Antoniusz kevesebb tehetséggel több gyakorlati eredményhez jutnak, mint Periclesz és Demosthen; s az exact tudományokat, különösen az építészetet és természettant a Vitruviusok és Pliniusok hatalmas lépéssel viszik előre; a történet-irodalom Tacitusa és Liviusa magvasság tekintetében keveset engednek a görög íróknak, — s végre olvasván a bölcs Seneca műveit, elbámulunk azon bölcselmi érettségen és emberszereteten, mely azoknak sorait átlengi.

Hanem az is igaz, hogy a nem nagy fénynek is sötét árnyak felelnek meg, minden téren és minden irányban. A királyokéhoz hasonló tanácsban s a patriciusok seregében gyakran két annyi dölyföt találunk, mint méltóságot s később mindkettő meghunyászkodva, vagy épen elaljasodva porlik szét a hatalmas, vagy épen állatiasan vad caesárok lábainál. A hazafiasság forró érzetét kiirtják a pártoskodások s a nagyravágyás ördöge, melyek Catilinákat, Mariusokat, Sullákat s százait szülik oly férfiaknak, kik hatalmi kényből nyakig gázolnak honfitársaik kiontott vérében. Róma köznépe, mely a plebejusi harczokban a hazafias erények versenyével tudta legyőzni a patriciusok hatalmát, a caesarok korszakában romlott és értelmetlen tömeggé süllyed alá, melylyel agyon lehetett veretni Grachusait s mely kiosztott fillérekért a többet ígérőnek adja el ingadozó kegyeit. A hatalmas legiók, melyek hősisége Brittaniától a Tigrisig s a mai Hollandtól Nubiáig és Numidiáig mindent fegyvere alá hajt, később nyomorult udvari haddá válik, a török jancsár hadak elődévé, mely pénzért licitálja uralkodóit s a legritkábban kétkedik fegyvereit honfitársai szívébe mélyeszteni. Lassanként a Lucretiák és Virginiák erénye is kimegy divatból: a köztársasági erkölcsök elhanyaglása magával rántja a nővilágot is; s utczán fetrengő Messalinákat, szívtelenül kegyetlen Fulviákat és Poppeákat terem, kiknek képeitől még ma is borzalommal fordul el a szem. Elfajul, elaljasul az irodalom is: aljas hizelgést hallunk a költő ajkairól s az udvari poeták csak dicsénekeket zengenek nyomorult caesáraikról; a nemesebb színi élvezetet a viadorok megfizetett harcza, majd a tömegesen közreállított s vadállatok által szélylyeltépetett zsidók és keresztyének borzalmas látványa pótolja a circusokban. A legszentebb, a vallás is szolgálójává szegődik a kényuralomnak s a polgárok ezreinek vérén felemelkedett caesárokat capitoliumi istenei mellé helyezi. A művészetek nem az emberi magas eszmények kifejezésére szolgál-

nak többé, hanem a hatalmasok és dúsgazdagok palotái ékítésére, vagy épen nyomorult kéjenczek érzékeinek csiklandoztatására.

A birodalom elhanyaglásával Róma eszélyes politikája és hajdani hősiessége sem található fel többé. A kéjelgő uralkodók pénzt és mindig pénzt követelnek procuratoraiktól, s ezek vérig sanyargatják a provinciákat; mi által előre készítik azon lázadási szellemet, mely szövetkezve a népvándorlás első hullámaival s nem találva többé maga előtt az egykori érczkaru legiókat, áttör a vallumokon s keresztül-kasul járja az egész római birodalmat.

Még a keresztyén vallás tisztaságának sem használt, hogy Róma utolsó caesarai fölkarolták: mert nem értvén át annak szelid szellemét, tüzvel-vassal nyitottak utat Krisztus isteni vallásának; egyszerű szertartásait idegen czifraságokkal ékesítették s egy mindenható hierarchiát teremtetek élére, mely a tudományok és művészetek érdekében szerzett elvitázhatlan érdemei mellett, csak milliók élete árán tudta megnyerni és fenntartani hatalmát.

2. §. Róma irodalmi műveltsége: költészet.

A római szellem eredetiségének hiányát leginkább tanusítja azon kétségbevonhatlan tény, hogy még költészetök sem nőtt ki saját nemzeti életökből, hanem első mozzanatait görögöktől nyeri; a minthogy általában az egész római szellemélet a görögökének folytatásaul tekinthető; mit történetileg eléggé megfejt azon körülmény, hogy Italiának legtöbb tartománya régi görög gyarmat volt s hogy maga a római nyelv a görög leányának nevezhető. A római költészet terén első izben is három görög lép fel: *Liviusz Andronicus*, ki görög színjátékokat fordít át latinra, *Cnejusz Naevius*, egy Campaniában született görög, ki democraticus irányu színművei miatt száműzetik s végre *Ennius*, ki mint nyelvmester jön Rómába: mindhármok működése a harmadik századba esik K. e.

De már *Ennius* korában fellép az itáliai születésű *M. Attiusz Plautusz*, ki mint szegény szülők gyermeke, kézi-malom hajtásából él. Színműveit görög formák után írja ugyan, de már római életviszonyok ügyes felhasználásával és annyi humorral, hogy abból később még egy Molière és Lessing is szívesen merítettek. (Meghalt 184. K. e.) *Publiusz Terentiusz Afer*, mint rabszolga hozatott Káthágóból Rómába s Menander műveit fordította át szabadon; irálya kevésbé erőteljes, mint Plantuszé, de nyelvezete simább és kellemesebb. (Meghalt K. e. 232 ben.)

Mint a felhozott példákból is látszik, a latin drámairodalom soha sem tudott teljesen nemzeti alapra vergődni. Nem, mert Róma népe nem azért járt színházba, hogy nagy s néha keserű igazságokat halljon, hanem hogy mulasson, mi a római népnél a kenyérrel volt egyértékű (*panem et circenses*), ezenkívül hiányzott a drá-

mairodalom fő éltető eleme: a szabadság, mert a római hatalom még köztársasági alakjában sem tűrte el a meztelen igazságot.

A költészet többi ágai — különösen a lantos költészet — nagyobb virágzást értek meg: de hatásuk nagyra szintén nem becsülhető, mert alapjukban hiányzik két tulajdonság, mely költeményeknek egyedül tud isteni eredetet adni: a szabadság szelleme és az erkölcsi érzelem.

A lantos költők sorát *T. Lucretiusz Carusz* nyitja meg, egy lelkesedni tudó és legnagyobb mértékben latin költő, ki egyszerűsmind mint természet dalnoka tűnik ki: de bölcsészetre nézve epicureista s vallásos fogalmai a semmit nem hívással (nihilismus) állanak egy sorban. »*De rerum natura*« című művében versekbe foglalta korának csaknem minden bölcsészeti, hittani és természettudományi ismereteit.

Catullusz K. e. 86-ban Veronában született s mint katona Bithyniába jutván, különösen *Saphót* szerette meg s annak több művét latinra fordította. Catullusz fő érdeme nem is annyira eredetiségében, mint hazája nyelvének csinosításában fekszik; ezért szokták némelyek latin Petrarkának nevezni. De ő, valamint követői *Tibullus* és *Propertiusz*, sőt Ovid is, csakis az érzéki szerelem magasztalói s különösen Catull és Tibull sokszor különben szép költeményeiket aljasságokkal és pártfogóik iránti hizelgéssel szennyezik be.

Ovidiusz (K. e. 43-ban) szellemdússág tekintetében fölötte áll elődeinek, de irányát talán pusztán gondatlanságból elhanyagolja s kivált Propertet e tekintetben meg sem közelíti. Ovidiusz Naso egyaránt kereste Augustus és a nép kegyeit s egy ideig mindkettőét bírta is; alagyái és »*amorum libere*« által egyaránt hatott kora érzékiségének és érzelékenységének fokozására. Nem tudni mi okból — valószínűleg családi titkok kifecsegése miatt — száműzetett s bár a római nép kedvencz költőjét visszakivánta és bár maga elég siránkozó levelet irt caesarjához: száműzetésében kellett meghalnia. Ovid Hesiod szerepét akarván felvállalni a »*Metamorphoses*«-ben népe vallásos fogalmait és mythosát foglalta egybe; »*Fasti*« című költeményében a római ünnepek rendjét és naptárt állítja össze, »*Tristium liberé*«-ben száműzetését siratja meg, »*Amorum liberé*«-ben a csábítás és érzéki szerelem mesterségét adja elő. Ovidot találékonyság és ellágyuló érzelmek jellemzik; s ezek miatt, ha hatása volt, az csak rossz lehetett.

Q. Horatiusz Flaccusz K. e. 66-ban született Venusia környékén, hol szabados atyja maga oktatta őt; később Pupillusz Orbiliusz gondjaira bízván. Ez utóbbinál ismerkedik meg Homer műveivel, melyeknek nagy bámulója lesz. 23 éves korában katonai pályára lép s Philippinél a köztársaságiaknak egész legióját vezérli, de gyáván megszaladva, paizsát is elhányja magától. Katonai dicsőségével együtt vagyonát is elvesztvén, nyomorultul tengődik Rómá-

ban, mignem Virgil és Varusz, Augustus mindenható ministerének, Maecenasnak mutatják be, ki tehetségeit kiismervén, pártfogásában részesíti; ez által a leghatalmasabb körökbe bejutván, ajándékokat kér és fogad el hatalmas barátaitól és bár lekötelezettségtől félve, Augustus titkárságát visszautasítja: az alkalmi és dicsköltemények mindig készen állanak táskájában. Horác mint óda-költő volt legnagyobb, halhatatlanságát is kétségkívül ezeknek köszönheti; bár satyrái és epistolái is gazdagok eszmékben, »Ars poeticá«-ja pedig ritka ügyességgel állítja össze a költészet szabályait. Már ebből is kitetszik, hogy Horác nemcsak szellem, de sokoldalúság tekintetében is fölülmulja társait; meg kell azt is vallanunk, hogy némely ódája még maig is képes lelkesíteni: de ha összes működését és az azokkal egybevágó politikai és társadalmi viszonyokat vesszük tekintetbe, kitűnik, hogy a nagy költő mellett a férfiú jelleme homályba vesz; a »justum ac tenacem propositi virum« írója gyáva hizelgő, ki Augustus kedvéért még Cicerót sem meri dicsérni, gúnyt űz Philippinél elhányt saját paizsából s csak azt meri isteníteni, mit pártfogói kedvelnek; elítélni, mit azok gyűlölnék.

Még csak egy igazi költője van Romának s ez *P. Virgiliusz Maro*, ki Mantua mellett (69. K. e.) születvén, pörös ügyében Rómába ment és itt Augustus kegyeibe jutván, meg is maradt. Itt írta aztán Maecenas meghagyásából »Georgicon«-ját és »Bucolicon«-ját, melyeknek czélja volt a vad pártharczokhoz szokott római népet a földművelés szelid örömei által az ekéhez visszaterelni. Később egy másik feladattal bizatik meg, mely nem kevesebb, mint Róma hősköltészetét megteremteni s így a görögök előnyét e tekintetben is megszüntetni. Így írta »Aeneisé«-t az *Odyssea* mintájára, mely azonban annyira messzemaradt Homer háta megett, hogy halálakor maga a költő annak megsemmisítését kívánta. Ennek daczára az »Aeneis« bár alkotásában gyenge, nyelvezete és egyes részletei által egyike volt a legkedvenczebb költeményeknek, mely valóban sok költői szépséggel bír, legkivált a leírásokban; mint pásztor dalai a kedélyes érzelmek festésében. Annyi bizonyos, hogy Virgil igen kevés eredetiséggel bír: »Ecclogáiban« Theocritt, a »Georgikákban« Hesiódot, az »Aeneisben« Homert utánozza; jellemek festésére épen képtelen: de erkölcsi felfogásában minden kortársánál tisztább, modora finoman művelt és nyelvezete gyönyörű. Virgilnek is voltak ellenei, kivált egypár kisebb tehetségű költő gúnydalokkal bosszantá: de caesarja kegyét folyvást megtartotta s életét csendesen végezte be a kényelem minden eszközével ellátott mezei jószágán.

Virgil után a római költészet csaknem egészen elhanyaglik, minek természetes megfajtése a Róma fölött Democles kardjaként függő zsarnokságban rejlik. Az egyik költőt: *Aeliusz Saturninust* pár meggondolatlan verse miatt a capitoliumi hegyről dobják le; *Pacurianusz* a börtönben fojtatik meg, *Scaurusz* pedig egy szomorú

játék miatt, mely által Tiberiusz sértve érezte magát, halálra íteltetik. Ettől kezdve a hizelgők sorozata nyilik meg: s Tatiusz Domitiannak hizeleg, *Valerius Maximus* és *Vellejusz Paterculusz* Tiberiuszt magasztalják; *Quintilián* Domitián szentségét vitatja *Martialisz*, *Juvenalisz*, sőt a komoly Tacitus is meghajolnak Domitián, Claudiusz és Caligula előtt; ugyanezt teszi a két *Pliniusz* Traján és Vespasiannal szemben, s ugyanezt teszi *Seneca* a zsarnok Claudiuszal és így tovább. Volt még egy izben a római költészetnek némi fellendülése, mintegy őszi másodtermés s ezek egyénei közül csakis *Lucanust* (38—65-ig), a »Pharsalia« költőjét s némileg még *Siliusz Italicust* (25—100-ig) érdemes megemlíteni; a satyricusok közül *Juvenalisz*, *Persiusz*, és *Apuleiusz* említendők.

A regény-irodalomban a rómaiak tették a legelső lépéseket; legrégibb regénynek a »Szamár« cziműt tartják Patrassi Luciustól; a legjelesebb ilynemű író kétségkívül Lucianusz 120—200 közt K. u.; ki egyébiránt inkább életíró s gúnyoros modoráért némelyek Voltaire-hez hasonlítják.

3. §. Történelem.

A történetirodalomban már nagyobb műveket képes felmutatni Róma; az erkölcsi alap, mely lantos költészetében csaknem teljesen hiányzik, itt egy pár íróban már teljesen szilárd alapot nyer; mély bölcselemnek és igaz hazafiasságnak kifejezését is látjuk érvényre vergődni.

De ide is csak lassanként vergődött fel a római történetirodalom, mely tulajdonképen *M. Terentiusz Varróval* kezdődik. Igaz, hogy Varrót a rómaiak s ezek közt még egy Ciceró is nagy tudósnek tartják, de ha azon töredékekből, melyek munkáiból fennmaradtak, akarjuk őt megítélni: vagy őt, vagy a római tudományos ismereteket kell nagyon alábecsülnünk. Főérdeme, úgy látszik, az időszámítás (chronologia) megalapításában fekszik, melyet először ő kezd Róma alapításától számitani. Írt életrajzokat is, még pedig képekkel; mi arra utalna, hogy a képek többszörözésének valamely módját már ekkor ismerték.

E szerint az első valódi történetírónak a Pádúi *Titusz Liviusz* vehetjük; (59-ben K. e.) a rómaiaknak eme kedvencz történetíróját, ki azt tűzvén ki célul, hogy honfitársait nemes példákkal lelkesítse, hazája történetének minden sötétebb vonását elhallgatja s csak a fényoldalukat emeli ki. Történelmét nem alapítja biztos adatokra; e helyett inkább a görög Polybiuszt másolja s jellemrajzaiban inkább erénymintákat keres, mint az igazságot. Fő érdeme mindenesetre irányának szépségében, könnyűségében és világosságában fekszik, s miután a csodálatost sokkal inkább szereti a valónál, olvasása oly mulatságos, mint valamely regényé; 140 kötetnyi művéből csak 35 maradt fenn és ezek sem egymás folytatában.

Caiusz-Salustiusz Crispusz (86-ban K. e.) Amiternumban született római lovag, egy épen nem dicsteljes múlt után, melyet köz-igazgatási vétkeivel szennyezett be, magányba vonul s itt írja három művét: a Jugurtha elleni háborút, Catilina összeesküvését és a római köztársaság történetét, mely utóbbi elveszett. Salustiusz Liviusnak teljes ellentéte, ki a római magány és politikai életet valódi súlyedt állapotában tárja fel s Róma bűneinek tulajdonítja, Catilina megteremtését ép úgy, mint a köztársaságnak Hannibál általi leveretését. A jellemeket hiven és kidomborítva tünteti fel s nemzetét még a régi szóllásformák által is, az elődök egyszerű erényeire kívánja utalni: csak hogy az ember nem az volt, a mi az író; az erények hirdetője nyomorult kéjvadász, ki Luculluséihoz hasonló palotákat épít; részt vesz a Catilina-féle összeesküvésben; házasságtörésért megkorbácsoltatik; mint procurator kirabolja Numidiát, szóval mint ember a legerkölcstelenebb és haszontalanabb. Ily írónak valódi erkölcsi hatása természetesen nem lehetett.

Julius Caesar (született 100-ban K. e.) már valóban komoly történetíró s »Commentárjai« örök becsüvé lettek az utókor előtt. Hadjáratainak és azon népeknek, melyeket szemeivel látva meghódított, különösen a korabeli Gallia történetének az ő művei képezik egyedüli biztos forrását; s az elmondottak egyszerű tisztasága és szabatosága már korszaka s különösen egy Tacitus előtt is utánózhatlannak tüntetik fel őt.

Corneliusz Neposz három könyvben világtörténetet írt, melyből azonban csak Cató és Atticus életrajzai maradtak fenn. Azon életrajzok, melyeket az ő neve alatt tanodáinkban is használnak, minden valószínűséggel a római irodalom hanyatlási korszakában irattak és sem az ő irányához nem hasonlítanak, sem a történeti kritikát ki nem állják; csupán könnyű irmodoruknak köszönhetik azt a hibát, hogy e célra alkalmaztatnak.

Trogusz Pompejus művét a »Historiae Philippicae«-t csupán Justinusz kivonatában ismerjük.

Halicarnassi Dionisiusz Róma kormányformáját írja le s e tekintetben a legrészletesebb adatokkal szolgál: de mindennek eredetét hazájára, Görögországra vezeti vissza, s minden történelmi kritika nélkül ír, néha tulságosan magasztalólag a rómaiakról.

Diodorusz Siculusz Siciliának Argirium nevű városában születve, Rómába jött s itt történelmi könyvtárt írt 40 kötetben, melyből azonban csak öt maradt fenn. Irmodora könnyű és világos; ítéletei eléggé józanok; iratai pártatlanok s bár minden magasabb szellem nélkül, józan s becsületes férfiúnak mutatkozik.

Corneliusz Tacitusz kétségkívül legelső az ókor történetírói között, ki mind hitelesség, mind határozott elvek és magas nézpon tekintetében a legkiválóbb helyet foglalja el. Született Umbria Terrai városában K. u. 54-ben; előbb katona, majd ügyvéd lett; Domitián alatt, mint quaestor és praetor Britanniát és Germániát

bentazta. Irói működését csak 40 éves korában kezdette el, ipja Agricolának életrajzával, mely kivált az által, hogy az addig ismeretlen britt népeket ismerteti, már valódi történelmi műnek tekinthető. Ezután Germania leírásához fogott, mely csekély terjedelme daczára, egyike a kor legjelesebb műveinek; s habár részletekben el is térhet némileg a valóságtól, általánosságban: mégis igaz s az akkori Germania erkölcsi viszonyainak annyival érdekesebb leírása, mivel Tacitus saját hazája romlottsága és a germanok erényei között párhuzamot vonván, ez összehasonlításnál fogva műve sokat nyer értékben, míg más felől az egészet mély hazafias szellem lengi át. Végre Róma történetének leírásához fogott s ezt meg is írta Nerotól kezdve Nerváig, de a 30 könyvre tervezett történetből csak négy és egy töredék maradt fenn; az évkönyvekből pedig 12, melyek leginkább az Augustus után következő önkényes császárok véres tetteit adják elő. Tacitus fő érdeme abban áll, hogy ő valóságos bölcselő történész s az első azok közül, kik miveltségtörténetet írtak; s e tekintetben — fájdalom — igen hosszú ideig nem talált utódokra. Irálya emelkedett, de fájdalom, egyszersmind túltömött és e miatt homályos; úgy hogy néhol a legügyesebb fordítók képességét is meghiusítja.

C. Svetoniusz Tranquillus (70—121) inkább régészettel foglalkozó, tudományos miveltségű férfiú volt. Mint történész néhány római caesar rövid életrajzát hagyta hátra, melyek azonban sem történelem-bölcsletről, sem mélyebb emberismeretről nem tanuszkodnak; ezen kívül néhány tudós életrajzát is közli, valamint sok apró részletet a római szokások és öltözetekről. Irálya igen tiszta és határozott, minden keresettség nélkül.

Vellejus Paterculusz (19—31) Róma történetét írta meg a maga koráig; de műve csak töredékben maradt fenn, mi — tekintve a valóságot elferdítő hizelgéseit, melyekkel még Tiberiust is isteníti — nem nagy kárára vált az utókornak.

Curtiusz Rufusz könnyü irályu történelmet hagyott hátra, leginkább Nagy Sándor hadjáratáról és életéről: de életrajzában a valóságtól igen gyakran eltér és valamint magáról az íróról, úgy koráról sem tudni biztosan: úgy hogy művét sokan későbbi kereszttyén szerzetesének tartják.

Josephus Flaviusz (37—93 Kr. u.) zsidó származásu történész, kik között elébb az essenusok felekezetéhez tartozott, később azonban a farizeusokhoz állott át. Aztán részt vett a zsidó fölkelésben s mint ilyen elfogatván, Vespasiánnak kegyébe jut s Titussal részt vesz, mint már római harczos, Jeruzsálemnek ostromában. Később Rómában hal meg. Művei a »Zsidó régiségek,« 20 könyvben a világ teremtésétől Nero uralkodásának 12-ik évéig, a »Zsidók harczai« 7 könyvben-, mindkettőnek célja a zsidó népnek megismertetése a görögök és rómaiakkal. Josephus Flavius művei némely

hiányai mellett is a Jézus korabeli zsidó viszonyoknak megismertetésére főforrásul szolgálnak.

Dio Cassiusz (229 körül), nutiai születésű történetíró, ki 8 részre osztott művében Róma történetét kezdettől Alexander császárig írta meg. Fölfogása elég komoly; de határozottan monarchista s a római köztársaság legnagyobb hőseit könnyedén ítéli el.

Plutarchusz (Kr. u. 50 év körül) életrajzokat írt, egy-egy görög és római kitűnőséget állítván egymás mellé. Műve kellemetes olvasmány, azonban sem mélyebb ismeretre, sem egészen helyes ítéletre nem mutat.

A »*Historia Augusta*« néhány kisebb életrajz-írónak munkája Diocletian idejében, kik a római caesarok élettörténetét írták meg Hadriántól Carinuszig, Plutarch mintájára; de sokkal kevesebb képességgel s nem annyira az eseményekre terjeszkedtek ki, mint inkább az egyes császárok erényeit, hibáit emelték ki s a római szokásokat ismertették.

Justinusz Trogusz Pompeiusz fordítója, Luciusz, Anneusz Florusz inkább költő, mint történész; Philo, Caligula dicsőítője, Arrianusz, Appianusz, Pausaniasz, Herodianusz, Aulus Gelliusz, Atheneusz, Phlegon és Aelianusz még az utóbbiaknál is kevesebb figyelmet érdemelnek.

4. §. Ékesenszóllás és bölcsészet.

A rómaiak e két tudomány-ágban sem mutatnak fel eredetiséget; mindkettőre nézve jellemző, hogy nagy ideig latinul írni, vagy beszélni az előkelők és tudósok méltóságukon alólinak tartották s maga Salustiusz azt mondja, hogy a bölcsebbek közügyekkel foglalkoztak s minden jelesebb férfi inkább tenni kívánt, mint beszélni s jobban szereté, ha mások beszéltek el tetteit, mintsem ő beszélje el a másokét. Ily felfogás nyomán igen természetes, hogy a szónoklat azon eszményi emelkedettségre, mely a görögöket jellemzi, a gyakorlati irányu Rómában sohasem ért el; ennek daczára a későbbi tudományos fejlettség s a gyakorlati élet, mely a szónoklatot mindinkább igénybe vette, azt, ha nem is oly magas és szellemdús, mindenesetre tekintélyes hatalommá emelte.

A római szónoklat atyja az Arpinumban született M. F. Ciceró (160 K. u.) előkelő lovagcsaládból. Atyja az akkori divat szerint először is a görög nyelvbe vezettette be s később is visszavonult Luciusz Plotiusz latin iskolájától, melyet az előkelőbbek kárhoztattak. 26 éves korában jelent meg először a forumon, hol ékesszólása megtetszett ugyan, de az ifju nem volt magával elégedve, és saját tökéletesítése szempontjából először Eleusisba ment, hogy ott a mysteriumokba magát beavattassa s innen Rhoduszba, hol a híres Mólón Apolloniusz volt tanára. Visszatérvén innen, Róma leghíresebb színészétől Rosciustól vett leczkéket. Ciceró

szónoklatait csak vázlatosan készíté elő s ott, a hol szükség volt rá, hogy hallgatóit felizgassa, egészen átadta magát szenvedélye hatalmának. Sokan vonnak párhuzamot Demosthen és ő között; de e párhuzam nem vezethet helyes ítéletre, mert mind a szónok helyzete, mind hallgatóik felfogása különböző volt; azonban annyi tény, hogy az első, mint szónok utólérhetlen, Ciceró pedig, mint ügyvéd jeles; az elsőnél a természetes erő s a meggyőződés mélysége, a másodiknál a mesterkéeltség és tanultság a tulnyomó. Szónoklatain kívül, melyek közül a Catilina ellen mondottnak volt legnagyobb jelentősége és politikai eredménye, több bölcsészeti, politikai, erkölcsstani és didacticai művet hagyott hátra. Ezeken kívül szétszórva műveiben az ékesenszóllás történetét is megírta. Korszakát az első szónoklati iskolának nevezik s ő valóban iskolát is alkotott, nemcsak az irodalomban, de gyakorlatilag is; mert többen Róma ifjai közül hozzájártak szónoklatot tanulni.

Az ékesen szóllás második korszakát *Antoniusz* és *Crassusszal* szokták, mint kitűnő szónokokkal, jelezni, a harmadikat pedig *Hor-tensiusszal*.

A rómaiakhoz a bölcsészet is a görögök útján szivárgott be. Rómának csaknem minden jeles férfia beavattatá magát a görög mysteriumokba s ez és a bevándorlott görög tudósok volt az a két forrás, melyekből Róma bölcsészetét meríté. Róma felemelkedése és irodalmi virágzása a görögnek elhanyaglásával esvén össze, leginkább azon iskolák tanai terjedtek el, melyek az idő tájban ott virágzásban voltak. Ilyenek voltak az epicureusok, stoicusok, platonicusok, scepticusok, és uj-academicusok.

Az epicureusok tana ismeretes; főtanuk, hogy az ember a testnek és léleknek minden élvezit keresse fel, de mérséklettel, mert a tulság csömört és lankadást idéz elő, ezért az élvezet csak az erény uralma alatt válik valódi élvezetté. A stoicusok szerint az erény abban áll, hogy a szellemet az érzékek bilincseiből kiszabadítsuk, a szenvedélyektől függetlenné tegyük s szabad akaratunkat biztosítsuk. A platonicusok, mint ujabb budhisták az Isten s annak teremtményei szemléletébe mélyedtek el s minden emberi dolgot haszontalannak tartottak; a scepticusok ellenben a kétke-dést tették a bölcsészet alapjává s minden bölcseleti rendszert megtagadva, az oknyomozást s vizsgálatot vették a bölcselet alapjául. Mindezen iskolák közül a rómaiak egyet sem fogadtak el mérvadóul, hanem mindenikből kiválogatták azt, ami politikai és társadalmi életüknek megfelelő volt. Maga Ciceró az uj academicusok iskolájához tartozott, mely azt bizonyítgatá, hogy az ember a különböző bölcseletek útján, különböző következményekre juthat el; az erkölcsstant illetőleg a stoicusokhoz szegődött; de római fogalmak szerint a polgári kötelességeket mindig eléje teszi az emberieknek. Így lettek a rómaiak válogató bölcsészekké (ecclecticusok) és uj-platonicusokká, mely utóbbi iskolát *Ammoniusz Saccasz* után

Plotinus alapított, ki Egyiptomnak Licopolisz nevű városában született; később Rómába kerülve, ábrándos tanainak Galenus császár idejében meglehetősen elterjedést szerzett. Ez ábrándozás bölcs, ki közvetlen összeköttetésben levőnek vallotta magát az istenekkel, kérdésekben és feleletekben szerkesztett művét »*Enneades*nek« nevezte, melyet egyik utódja *Porphirius* alkotott tudományos rendszerré. De ez iskolát legmagasabb fokra fejleszté a bizanti *Proclus* 412—485-ig, ki már megérte a nyugot római birodalom végbukását. *Proclus* a *Hermes*nek szentelt emberek utolsójának tartotta magát s a *mysteriumok* titkos bölcsessége némelyek szerint benne veszett ki. Tana szintén *ecclecticus*, a mennyiben minden addig létezett nevezetesebb bölcselmi eszmét egyesíteni akar. A keleti bölcsektől az ő s egységet s annak kifolyásait: az anyagot, az átvándorlást; a végső elenyészést illetőleg; Plátótól a triás eszméjét, az eszményi és érzéki világ közötti különbséget, a daemonokat s a lélek tehetségei osztályozását; *Aristotelestől* a forma és anyag közötti különbséget s az emanatiokra alkalmazott logikát. *Mysticismus*ára elég felemlitenünk, miszerint azt állítja, hogy az isteni erények képessé teszik az embert társalogni az istenekkel, előszólítani azokat s parancsolni a daemonoknak; sőt ha valaki nagy mértékben bírja azon erényeket, maga is isteni képességre emelkedhetik. Az istenek segélyét könyörgések, szertartások és áldozatok által kell kierőszakolni; ki ily uton nem éri el célját, átalakulások által kell, hogy oda eljusson. Sokat vettek át az új-platonikusok a keresztyén vallásból is, mint a szentháromság tisztább fogalmazását s a teremtésről szóló elméletet; de az új-plátói iskola örök lényének hatalma folytonos és önkénytelen kiömlés által jó létre, míg a keresztyén vallás legfőbb lénye öntudatosan lép ki nyugalmaiból, az erőt akarattá s az akaratot tetté változtatván által.

Quintilián (42—129-ig) első volt, aki államköltségen tanította Rómában az ékesen szólást és »*Institutiones oratoriae*« című könyvében adott utasítást az ifjaknak a költészet tanulására; *Senecának* ellenlábasa s célja a figyelmet a *classicus* írókra vinni vissza. Egyébiránt mint tanító kitűnő volt s oktatása s nevelése alapjául az erkölccsant vette fel, a kor szelleme ellenére, előbb akarván erényes embert, mint politikai egyént képezni.

A gyakorlati tudományokat illetőleg az erőműtanban és mértani tudományokban két görög: a *Sirakusát* védő *Archimedesz* és *Euclidesz* tűnnek ki; a természettudományokban az ifjabb *Plinius*, ki a *Vezuv* emlékezetes kitörésekor tudvágyának lesz áldozata, az építészetben pedig *Vitruviusz*, ki »*Tractatus de architectura*« című művét hagyta hátra.

Különben természettannal *Seneca* is foglalkozott »*Questiones naturales*« című művében; míg *Strabó* a földrajz történetét írta meg saját élményei után, mely tudománynak azonban első rendszerezője *Claudiusz Ptolemeusz*, ki 100 körül Kr. u. földrajzát

megírván, ahhoz 26 földabroszt is mellékel, melyekből 10 Európa-ra vonatkozik s e földrajzi mű egyetlen forrása az ókor ez irányú ismereteinek. A mennyiségtanban *Frontinus*, a gazdaszatban *Columella*; az orvoslattanban *Asclepiadesz*, *Celsusz*, de különösen *Galenusz* (131—201) tűnik ki, az első, ki a négy vérmérsékletet (vérmes, nyálkás, epés, fekete epés) megállapította, s gyógyászat és boncztanban egyaránt elsőnek tekinthető kortársai között.

5. §. Jogtudomány.

Minden történelemíró és jogtudós megegyezik abban, hogy az egyetlen jogtudomány az, melyben a római szellem és tudományosság magát az irodalom minden más ága felett érvényesíteni képes volt; különösen a római polgári törvény a római szellemnek legnagyobb és legsajátságosabb érvényesülése, melynek érdemei a benső igazság, a határozott rend, az éles elkülönzés és logikai értelemfejlődés. Régibb íróknak is voltak már ez irányban érdemeik: de valódi fejlődést e tudományág *Labesz*, *Julianusz*, *Papinianusz* és *Ulpianusz* alatt nyert. *Labesz* alatt érte el — egyik jelesebb jogtörténelmi író (*Kuntze*) szerint — férfias öntudatát s a másik három író alatt hozatott teljes virágzásra és tökélyre. A tudományos irányzatokat illetőleg két iskolát különböztettek meg: a *proculiánokét* és *sabiniánokét*; melyek közül az első a törvény tekintélyének megfelelő pontosságban, az utóbbi pedig a tisztességnek megfelelő hasznosságban kereste a törvények előnyeit.

Labesz Augustus korában élt s a római szellemből fejlődött jogérzelemnek leghathatósabb képviselője és az előhaladásnak nagy barátja. Évenként rendszeren hat hónapot töltött a városban, midőn jogi tanácsokat osztogatott; hat hónapot pedig falun a jogtudományoknak élt s ennek eredménye 400 kötet (talán tekercs) jogi mű, mely Róma jogirodalmában valóságos iskolát képezett. A Justinian-féle »*Pandekták*«-nak művei egyik jelentékeny forrásul szolgáltak.

Sextusz Pomponiusz a jogtudomány történetét írta meg; de minden tekintetben felülmúlja őt *Salviusz Julianusz*, ki az »*Edictum perpetuum*« szerkesztésén kívül 90 könyv »*Digesta*«-t írt, melyekből több mint 300 töredék foglaltatik a »*Pandekták*«-ban.

Gaiusz vagy *Caiusz Tatiusz*, egy *Antonius* korában élt jogtudós »*Institutio*«-it *Marcusz Aurelius* alatt végezte be, melyek a Justinian »*Institutio*«-inak alapját képezik. Ezeken kívül több jogtörténelmi művet is hagyott hátra.

Papinianusz *Septimiusz Severusz* császár alatt élt s a titkos tanács elnöke, a praetoritanusok főnöke vala; *Caracalla* által végeztetett ki, mivel testvérgyilkosságát védelmezni nem akarta. Kora őt a jogtudomány fejedelmének tartotta s Justinian is igen nagy dicsérettel emlékezik róla.

A páduai származásu *Paulusz* 78 darab művet hagyott hátra, melyekből a pandekták is sokat felhasználtak s öt könyvét, melyet »*Receptae sententiae*« czim alatt adott ki, a jog alapelveinek forrásul tekintették; miért e műveinek alapeszméi mind a vizigóthok, mind a gallok, burgundok és spanyolok törvénykönyveibe átvétettek.

Ulpianusz szintén tagja volt — mint *Paulusz* — az államtanácsnak s műveinek egyharmad részét vették át a pandekták. E három utóbbi jogtudósnak művei III. Valentinian alatt törvényerőre emelkedtek.

Korunkra ezen nevezetes törvénytudóknak a következő művei jutottak el: »*Gaii institutionum commentarii IV*,« melyeket Niebuhr Veronában fedezett fel s melyek Justinian institutioinak alapját képezték; Papiniani »*Responsorum*« liber I; Ulpiani »*Liber singularis regularum*,« egy vatikáni kéziratban fölfedezve; Pauli »*Receptae sententiae*« öt könyvben s ugyancsak Pauli »*Regularum libri*« VII. s más apróbb töredékek.

Különben megjegyezzük, hogy a mi Róma polgárjogait illeti, azok kezdetben háromfélék voltak a szerint, a mint a polgárok római, olaszországi vagy pedig csak tartományi jog birtokában voltak, (*jus romanum, jus latinum seu italicum et provinciale*.) A császárság koráig a római polgárjog igen nagy becsben tartatott s az egyetlen hadkötelezettséggel szemben, mely szinte jognak véteték, az ily polgárok nevezetes kiváltságokkal bírtak: adót nem fizettek, hivatalokra egyedül voltak képesítve, részt vettek a közügyekben, adósságaikért le nem tartóztathattak stb. Az itáliai, vagy latin jog már kevesebb szabadságot adott, azonban az ily jogu polgárok községi tisztviselőkkel bírtak, telkeik adómentesek valának, választott tisztviselőik római polgárokkul tekintettek, de mint szövetségesek, fegyvert tartoztak viselni s Róma parancsait szigoruan végrehajták. A városok, vagy municipiumok, vagy praefecturák, vagy coloniák nevét viselték; ezek közül csak az első bírtak római polgárjoggal. Meghódított népek csakis személyes szabadsággal bírhattak.

De a polgárjog a császárok alatt egyre jobban megszorított és kiterjesztett. Augustus idejében már több mint 4 millió polgárjoggal bíró volt, Claudiusz alatt majdnem 6 millió, míg végve Caracalla e jogot, mely akkor már csak teher volt, a birodalom minden polgárára kiterjeszté.

6. §. A rómaiak hadi míveltsége.

A rómaiak nagyszerű hódítmányaikat a respublica alatt kifejldött nemzeti hősiesszellemen kívül, kétségtelenül harczászati fejlődésüknek és a világ akkori nemzeteiét fölülmuló hadfolytatási tudományuknak köszönheték.

A mi fegyvereiket illeti, azok nem igen térnek el a régiektől. Védfegyvereik: bronz sisak (*galea*), mely később vas roham-kalap-

pal (cassis) cseréltetett ki; mell- és hátvért (lorica), lábvédék (ocreae) s a kétféle paizs: a kerek clipeus vagy parma és a négyszögű nehezebb paizs (scutum). Támadó fegyvereik egy hosszabb vágó kard (ensis) s egy rövid kétélű, széles, egyenes tör (gladius); hosszú, 11—12 lábnyi dárda (hasta), melyet eleinte az egész nehezebb gyalogság, később csak a triariusok (harmadik harczsorbeli katonák) viseltek; a hajító dárda, vagy gerely, melyet a samnitáktól örökölték s mely 5—6 lábnyi hosszú s korábban 8—10 font, Caesar idejében azonban már csak 5—6 font súlyu volt. A könnyű gyalogság számára használatban volt a kis gerely (iaculum ventum), a parittyá (funda), továbbá az ív (arcus) két láb hosszú nyilakkal (sagittae), melyek puzdrákban, vagy kepékben (faretra) tartattak. A lovasságnak ugyanazon védfegyverei voltak, melyeket a gyalogság használt; csak a nehéz paizs volt kizárva. A támadó fegyverek közül használtattak a nehéz kopják, de csak első támadásra, mi után elvették; továbbá a hosszú, többnyire félgörbe kard (spata), mely vágásra szolgált és a tör (pugio). A lovakon nyereg nem volt, kengyelt és patkót nem ismertek; sőt a numidiai lovasság még zablát sem.

A gyalogság fő hadi jele egy koszoru által körülvelt sas (aquila) volt; kisebb csapatoknak egy felnyuló kéz; a lovasság kis függő zászlókat (vexillum) viselt hadi jelül. Jeladásra harczy kürt (buccina) és trombita (tuba) használtattak.

A felszerelés egy vizedényből, egy bőr tarisznyából, mely 15 napi eleséget foglalhatott magába, egy fonott kosárból, melybe öltönydarabok tétettek s végre egypár konyhaedényből állott; ez volt a könnyű podgyász (sarcina). A nehéz podgyászt (impedimentum) minden legio után 500 málha ló, vagy öszvér vitte s ennek fő létrészét a børsátrak képezték, egy-egy tíz emberre 40 font sullyal. Szekerek csak az eleség utánvitelére használtattak, melyek hátrahagyott raktárakból szolgáltatottak ki.

A rómaiak táborozása igen rendszeres volt s abban mindennek meg volt szorosan megszabott helye. Megkülönböztették a nyári (aestiva) és téli, vagy állandó tábort (stativa), milyeneknek nyomát hazánkban is több helyen láthatni. Az állandó tábor közönségesen egyenoldalú négyszöget képezett, az oldalak középpontján nyitott négy kapuval, melyek porta praetoria, porta principalis dextra et sinistra és porta decumana nevet viseltek. A porta praetoriával szemben nyíló tábor-utca a fővezéri sátorhoz (praetorium) vezetett; ettől balkézre feküdt a fizető hivatal (quaestorium), jobb kézre pedig a legatusok és tribunok sátrai. E fő sátrakat jobb és balkézről válogatott és veteran lovasság és gyalogság övezte; míg szemben, a tágas főutczán túl a tartalék lovasság és gyalogság sátrai terültek el. A praetorium háta megett újból széles tábor-utca nyílt s ezen túl 12 utcától áthasított négyszögben a legióbeli lovasság a nehéz gyalogság és a szövetséges sergek táboroztak.

Ostrom-szereket illetőleg a rómaiak kevés javítást eszközöltek s csekély módosításokkal ugyanazokat használták, melyek a görögöknél már általános használatban voltak. Ilyenekül jegyezhetők fel: a ballisták, az ókor ezen ostromlövegei, melyek nagy és erős fakanalakból állottak s erős talajba vésett kerékművel csavartattak hátra. E kanalakba aztán nagy kőgömbök helyeztetek el, melyek a hirtelen megbocsátott kerékmű által az ostromlott helyekre dobattak; a felcsapódott kanál eltörésének meggátolására azon állványra, melyhez a kilövés pillanatában hozzá kellett ütődnie, párna volt erősítve. A catapulták erősebb dárdák kilövésére szolgáltak, melyeket vagy hátrafeszített ruganyos deszkákkal, vagy nagyobbyszerű ijakkal lőttek ki.

Várak, várfalak betörésére még mindig a kosokat (aries), vagy ostrom-gerendákat használták, melyek nagy állványra felfüggesztett gerendák voltak, elől ércz kosfejjel ellátva, melyet kötelekkel hátravonva, nagy erővel zuditottak vissza a betörendő falra. Hogy ez ostromszereik könnyen háborithatók ne legyenek, védőfedeleket (tectae) alkalmaztak. A kosok működésének megakadályozására a várfalokról felfogó horgokat, vagy 3—4 szögű ércz felfogókat használtak, melyekkel a kosokat felrántották. De leghatalmasabb ostromszerük a vitorony (hellepolis) volt, melyet gerendákból több emeletre oly magasan állítottak össze, hogy magasságuk az ostromlandó várfalét fölülmulja. E tornyok az ostromlandó fal felől leereszthető hiddal voltak ellátva; s miután ezen roppant faalkotványok hengerek és kötelek segélyével a várfal közelébe értek, a csapóhid lebocsátott s a harczosok a torony lépcsőin és a csapó hidon át, az ostromlott falra rohantak.

Hajók ostromára Duillius consul találta volt fel a kapóhorgokat, vagy csáklyákat, melyekkel a beveendő hajót magukhoz rántották s ugyancsak csapó hidon át az ellenséges hajóra törtek.

A római hadsereg egysége a *legió* volt, mint a görögöknél a phalanx; a légiónak számereje váltakozott 3300 és 12,000 fő között; de aligha csalódunk, ha középszámmúl a 4—5000-et fogadjuk el, ezek között 1200—1600-ig voltak a könnyű fegyverzetűek s a lovasok száma 300. Két légiónak álló sereg praetorinak szokott nevezettni; a 4 légiónak álló consuli hadseregnek.

A légiónak közönséges felállítási módja az u. n. *quincunx*-felállítás volt, melynek czéljául az tekinthető, hogy a netalán visszanyomatott első harczrend az utóbbinak közeibe vonulhasson vissza; vagy pedig a 2-ik harczrend erősítésképen nyomulhasson be az első harczsorok közeibe. Egy légiónak gyalogsága közönségesen 30 szakaszból állott, melyek manipulusoknak nevezettek, 10 ilyen szakasz mindenik 100—120 fejjel, képezte az első harczrendet, a *hastatusokat*, a legfiatalabb katonaságot, mely karddal és 3 lábnyi gerelylyel volt fegyverezve; csapatait 12 embernyi arczvonallal és 10 ember mélységben állítá fel, szakaszai között a szakaszokéhoz

egyenlő nagyságu közöket hagytak fenn. A 2-ik harczrendet a *principes* nevezetű legerősebb, középkoru gyalogság 10 szakasza képezte; 6 láb hosszú és nehéz hajító dárdákkal és karddal fegyverezve s a *quincunx* természetéhez képest akként állitva fel, hogy a hastatusok közeibe egyenesen felvovulhassanak. A 3-ik harczrendet a *triariusok* képezték, kik nehéz 12 lábnyi dárdáikkal a hastatusokkal egyenlő helyzetben és felosztásban állittattak fel, de csak 5—6 ember mélységben s a római hadseregnek eme veteránjai egy-egy legiónál a 600 főnyi számot fölül nem multák. Végre a könnyű fegyverzetűek (*velites*, *rorarii*, *accensi*) a három harczrendnek hol szárnyait, hol közét foglalták el; csak könnyű paizsszal (*parma*), római gladiusszal és néhány könnyű gerelylyel voltak fegyverezve: úgy látszik, ez utóbbiak, kik gyakran lovasság közé is vegyítették, előőrsi és előcsatári szolgálatot tettek leginkább.

A lovasság 30 embernyi csapatokban (*turmae*) használtatott; minden turma mellé 10 hastatus, 10 princeps és 10 triarius adott, úgy hogy egy manipulus közönségesen 120 nehéz gyalogból, 30 könnyű gyalogból és 10 lovasból állott. A lovasságot egyébiránt közönségesen a szárnyakon alkalmazták, a vetőeszközöket a harczsorok között.

Cannaenál a rómaiak és karthagóiak csapat-felállítása csaknem azonos; csakhogy Hannibál szárnyait jobban kiterjeszti s elefántjai, ezen élő-bástyák, az első harczsorban mozognak; a lovasság mindkét seregnél a szárnyakon foglal helyet. Cynoscephalénál mind Caesar, mind Pompejus csak egyik szárnyra teszik lovasságukat, minthogy másik szárnyát mindenik az Emipeus folyó mocsárára támasztá. De Caesarnak a had zömén és a lovassági szárnyan kívül, már tartalékcsapatja is van, melylyel ellenfelére az utolsó csapást méri.

Érdekesnek tartjuk Julius Caesárnak, mint a rómaiak legnagyobb hadvezérének jellemzésére, az ujkor egyik legnagyobb hadvezére I-ső Napoleonnak véleményét közölni: »Caesar alapelvei — mondja Napoleon — ugyanazok voltak, melyek Nagy Sándor és Hannibáléi. Összes haderejét együtt tartani; az ellenség előtt gyönge oldalt föl nem tárni; nagy sebességgel a legfontosabb harczypontra rohanni, a hadvezetés erkölcsi emeltyűit felhasználni: fegyvereinek hírét, az ellenség félelmét, a politikai segélyforrásokat; hogy szövetségeseit hűségben, a meghódított népeket engedelmeségben megtartsa.« Vegyük ehhez Müller Jánosnak a következő jellemzését: »a hadban nem fordult elő nehézség, melynek ellenszéréből ő (Caesar) ne gondoskodott volna; nem oly hadi csel, melyet véletlen fordulattal meghiusítani ne tudott volna. Hadi elvei egyszerűek és elhatározók voltak s katonái előtt czélzatosan említette meg azon okokat, melyek nyomán győzelmet remél. Vitézeit bajtársainak nevezte s a legbátrabbakat nyilvánosan megdicsérte; veszély idején emlékeztette őket a korábban szerencsésen kiállottakra, saját

szeretetére irántuk, melyet tőlük viszont vár; s gondoskodására, mely által az eredményt biztosította.« Hozzá tehetjük még, hogy hadi műveleteiben mindig megtudta választani a találó percet s hadserge élelmezésére a legnagyobb gondot fordította.

A rómaiak ostromai közül, melyekben minden hadi tudományukat kifejtették, legnevezetesebbek voltak: Karthagó és Massilia (Marseille) ostroma; az elsőt engesztelhetetlen gyűlölség és kétségbeesés jellemzik; az utóbbit mérséklet s a hadi tudományok teljes felhasználása. Ez utóbbi ostrom főként Trebonius, Caesar hadvezérének érdeme, ki hogy mennyire felhasznált mindent, kitűnik abból, hogy utoljára a város falai alá valóságos téglából készített tornyokat s fedett folyosókat állított fel; s Caesar mérsékletét mutatja, hogy bár a massiliaiak az ostrom alatt rút árulást követtek el: a megadásra kényszerített lakosokat, fegyverletét után, szabadon hagyta elvonulni.

A jelesebb hadirók e korszakban *Archimedesz* (287—212-ig) Sirakuza hatalmas védője és erődítője, a szintén görög *Polibiosz* Emilianus Scipió tábornokari főnöke, ki később hazájába tért vissza. *Salustius* már fennebb ismertettük. A későbbi időkben a jeles építész *M. Vitruviusz Pollio*, kit Augustus főleg hadigépek készítésére használt. Az építészetről 10 könyvet hagyott hátra; »*M. Vitruvii Pollionis de architectura libri X.*« Első könyvében értekezik a várak építéséről és ostromszerek készítéséről. Flaviusz Regetiusz Renatus a IV-ik század másik felében élt s irta 5 könyvben »*Epitome institutionum rei militaris*« czimű művét, mely még a középkorban is csaknem egyetlen forrása volt a hadi tudományoknak.

A császárok korszakában a tudományos foglalkozás divattá kezdett válni Róma nagyjai között. A Capitoliumban Augustus és Tiberiusz alakítottak egy-egy könyvtárat; a Sylla által ugyanitt alapítottat egy villámcsapás gyújtotta föl. Vespasián a béke temploma mellett alapított könyvtárat és muzeumot; a Traján-féle »*Ulpiana*« nevű könyvtár pedig később a Diocletian pompás fürdőjébe szállíttatott át, de legnagyobb szerűbb lehetett az, melyet Serenusz Sammonicusz végrendeletileg hagyományozott III. Gordianusz császárnak s mely, ha a hagyománynak hitelt adhatunk, 60 ezer kötetet (talán tekercset) tett volna ki.

7. §. Róma társadalmi míveltsége.

Sokat és sokan irtak Róma elhanyatlásának és végbukásának okairól; legtüzetesebben és behatóbban *Gibbon* és *Montesquieu*; s mindazok, kik e tárggyal foglalkoztak, kisebb-nagyobb mértékben beismerik, hogy Róma politikai és harczy bukásának egyik legfőbb oka a világváros erkölcsének elfajulása volt; — és méltán, mert csak egészséges családi viszonyokon épülhet egészséges társadalmi létel

s viszont ennek alapján a nemzeti erényeket és egységet fenntartó politika.

A rómaiaknak már gyermekkori nevelésök igen el volt hanyagolva. Julius Caesar volt első, ki a törvénytudóknak és a különböző tudományok tanárainak polgárjogot adott; Vespasián, ki a közoktatásra 100,000 sestestium (mintegy 17,000 frankot) adott ki ugyanakkor, midőn egy színész egymaga négyszer annyit kapott. Hadrián, Antonius és Mark Aurél, már jóval többet tettek a tudományok terjesztése érdekében; de úgy látszik, hogy az oktatás rendszeres állami díjazása csak az utolsó caesárok alatt történik.

A caesárok alatt a fugyermekeket már nem szokás, mint addig vén asszonyok gondjaira bízni; a divat az volt, hogy görög szolgákat, vagy szolgálókat fogadtak melléjük, mint korunkban franczia bonneokat s 6 éven túl előbb görögül, aztán latinul tanultak, nyelvtanárok (grammaticusok) vezérlete alatt, míg más mesterek zenében, tánczban és mértanban adtak oktatást nekik. Ez idő alatt nagy szorgalommal oktatták mythológiára is, mint a mely ellen a zsarnok uralkodóknak semmi kifogásuk nem lehetett. A grammaticusoktól az ifjút a rhetorok vették át, kiknek előadásai és gyakorlataik a görög sophistika leggyarlóbb korára emlékeztetnek. S ezek képezték az ifjakat arra, miként kelljen a tiszta igazságnak is nyakát szegni, a rossz ügyet is ügyesen védelmezni s fogaskérdésekkel az ellenfél érveit megíngatni; polgárrá a római ifju 15 éves korában lett: ekkor ruháztatott föl a férfi öltönnyel is (toga civilis). Komoly erkölcsi alapja a nevelésnek nem volt s ezért nem csodálkozhatunk rajta, hogy Róma legjelesbbjei Görögországot keresték fel; a fiatalság zöme pedig élvezeteknek és kicsapongásoknak adta át magát, úgy hogy nem egyszer tömegesen kellett őket az örök városból kiutasítani.

A nők nevelése — ha lehet mondani — még gyarlóbb volt; az anyagelviség, (materialismus) mely a császárok alatt Rómát utolsó izéig átjárta; visszahatott a családi életre is s miután a tiszteleten és becsülésen alapuló szerelemről Rómának még legelső költői sem tudnak, Róma legmagasabb rangú hölgyei is — a hajdani Lucretiák és Virginiák utódai — csak hiuságra és érzékiségre neveltetnek. A Grachusok nemes anyja Cornelia s az erényes Octávia Augustus nővére, erényeikkel együtt az elmúlt idők ködében vesznek el; s szinte undorral tekintünk be Róma legjelesbbjeinek magánéletébe, midőn azt látjuk, hogy a dúsgazdag Lucullusz kénytelen elüzni kicsapongó nejét; a szigorú erkölcséről híres Cató egyik nejét erkölcselenség miatt csapja el, míg a másikat nagy pénzért bocsátja áruba; a gyalázatos Fulvia még a halott Ciceróból is gúnyt űz és így tovább. Nem is lehetett az másképen ott, hol néhány előkelő család hóditások és gonoszság útján óriási vagyonra tesz szert, míg a nagy tömeg szegény kenyerét is alig képes megszerezni; s szinte megdöbbenve olvassuk, hogy a világ fővárosában

alig találkozik 2000 tehetős polgár, míg 320,000 alamizsnára van szorulva s a piszkos Suburra külvárosban nyomor és erkölcsi romlottság fertőjében él; koldulásból nyert filléreiért durva kenyérrel, ürüfejjel vagy a gazdagok asztalainak morzsalékaival táplálkozva. A régi adatok nyomán be van bizonyítva, hogy Sullának vagyona 150 millio frankot tett ki, Lucullus-é 120-at; míg Antonius 120 milliót, Augustus 200-at, Tiberius pedig 540-et hagyott maga után. És ily felhalmozott kincscsel szemben állott a legirtózatosabb nyomora a tömegnek. E gazdag polgárok és uralkodók valódi királyi palotákat építettek. Így Clodiusz palotája 15 millió sestertiusra becsültetett. Télben e márvánnyal bevont palotákban laktak, nyárban pedig villáikat keresék föl, melyek oly nagy mennyiségben építettek, hogy alig maradott Italiában eke alá való föld.

Alig tudunk fogalmat szerezni azon fényüzésről, melyet e gazdag rómaiak lakomáiknál kifejtettek. Palotanagyságu konyhákat és roppant pinczéket építettek; az angolnákat emberhússal táplálták, hogy izletesebbek legyenek. Egy Lucullusz szakácsa már tudja, hogy ha az ebéd az Apollo-terembe van rendelve, arra 45,000 frtot szabad elkölteni s volt oly tál étel, mely 10,000 sestertiusba került. Apiciusz salátáit téjjel öntözteti s Crassusz neje oly italokkal kínálja kedvenczeit, melyekben keleti gyöngyök vannak föloldva.

Ily környezetben nem csoda, ha az élvvágyó férfiak között a nő is csak élvezet hajhász; gyönyörét találja rabszolganői vérig kinzásában; gyönyörködik a gladiatorok harczában, hova egy roppant vagyon értékének megfelelő ékszertömeggel megy. A tisztességes nők kora lejárt s a Via Appiá-n, mely Rómának corso-jául szolgált, ledér hölgyek maguk hajtják fényes kocsiikat, kísértetve udvarlóiktól és szemérmetlenül hivalkodva erényeik vásárba dobásával. A pénz, a gazdagság az egyetlen cél, melyre férfi és nő egyaránt törekszik: a haza atyja Cicero új jegyajándékért válik el 30 év után nejétől. Rokonok, hogy az örökséget magukhoz ragadják, egymást kölcsönösen gyilkoltatják le; a napák megmérgezik leányaikat, hogy vejeikhez férjhez mehessenek s maga az erkölcsöt negélyző híres szónok a vétekért vádolt ifjakat a kor szellemével mentegeti.

A köztársaság korszakában a római viselet és a római ház igen egyszerű volt; még ebédeiket is az előcsarnokokban tartották, hogy azok mintegy ellenőrizve legyenek a többi polgárok által: később azonban, kivált a fővárosban nagyszerű márványpaloták épültek, Itália szebb vidékeit pedig egészen elborították pompás villáikkal, melyeket a természet és mesterség minden szépségeivel körülvettek.

E fényüzésről legnagyobb bizonyosságot tesz a Titus idejében Vezuv kitörése által elborított s a közelebbi időben felfedezett *Pompeji*, mely csakis hamuval és kavicsokkal lévén elborítva, köny-

nyü szerrel volt kiásható. Itt mindent azon állapotban találtak fel, a melyben a szerencsétlen várost a veszély meglepte: az étkeket a konyhákban, a kenyereket a kemenczékben, a katonát őrhelyén találták meg; nem egy férjet nejével, vagy anyát gyermekével összeölelkezve a végperczekben. A feltaláló ész ezek alakját közelebbi időkben akként vázolja le, hogy az összeálló hamu üregeibe gypszet öntenek be, mely a vész perczében ott létezett egyének alakját fölveszi.

Egy pompejii költő házát a két Nicolini után ekként írják le: a lakás hossza 30, szélessége 15 méter, s az előcsarnokokat beszámítva, 19 helyiséget foglal magában; a küszöbön mozaikból kirakva nagy kutya látható, »cave canem« fölirattal. A főajtón s folyosón át egy fedett udvarba vagy csarnokba juthatni, melynek oldalai festményekkel vannak díszítve. Az udvar tuloldalán az ajtóval szemben van az elfogadási terem (*tablinium*), hol a falra tragicus költő van lerajzolva, a padlaton színelőadás mozaikja. Innen a második nyílt udvarba (*peristylum*) ér az ember, mely dóriai oszlopu csarnokkal körített kis kertet képez; ennek háttérében a családi kápolna (*lararium*) oltárán igen csinos Faunussal; ettől balra egy kis nyugszoba mythologiai képekkel ékesítve s egy másik tájképekkel. Ez udvar előtt áll a társalgási terem (*exedra*), Leida, Ariadne és Iphigenia képeivel; oldalt a konyha, mellette az ebédlővel (*triclinium*), e fölött pedig a nők terme (*gynaecium*). A legelső udvarból apró vendégszobák nyílnak különböző, de nem igen illedelmes festményekkel. Ez egy példából könnyen fölismerhetjük a közönségesebb római házak szerkezetét az első császárok korában.

A villák építésének pompájáról rövid leírásban nehéz fogalmat nyújtani. Maga az ifjabb Plinius, Gallus barátjához írott levelében csak igen hosszú előadással tudja leírni gyönyörű villáját, melyben üveggel védett folyosók, kellemes termekkel, fürdő és munka szobákkal, nyughelyekkel és lugasokkal váltakoznak; különböző s megválasztott kilátással a tengerre vagy hegyekre. Olvasva e leírást, könnyen szerezhetünk fogalmat Neró aranyos palotájáról, melynek ebédlőjében még a festés és kilátás is étékfogásonként változott, vagy Diocletian császár nyughelyéről, kinek palotája romjai közé Dalmatiának egyik nagyobb városa csaknem egészen eltemetve helyezkedni.

A mi a rómaiak közönséges életmódját illeti, az a köztársaság idejében, midőn még a senatorok is eke mellől hivattak el a kormányra, igen egyszerű volt s tekintélyes írók állítják, hogy az Asinius, Vitellius, Porcius családok a nevöknek megfelelő állatok tenyésztéséről, a Fábiosok, Pisok, Cicerók az ezeknek megfelelő növényekéről neveztettek el. Akkor még a vallás is egyszerű volt; Numa törvénye szerint nem volt szabad bálványképeket állítani. Egészen más lett az élet a caesarok alatt. Ekkor már nem

illetett előkelő polgárnak földmiveléssel, vagy üzlettel foglalkoznia s a közügyekre szánt idők közeit multságokkal és dőzsölésekkel töltötték be.

A napokat órák szerint különböztették meg; még pedig az V-ik század derekától kezdve napóra, később vízi óra szerint, melyet a Grachusok kortársa *Scipió Nasica* talált fel, (595-ben R. é. u.) napjában 12 órát számítottak, 6 délit és 6 délutánit, melyek lejártát rabszolgák kiállították ki. A nap első órái istenitiszteletben, vagy a nagyobbaknál tett udvarlásokban teltek el; a harmadik órában (reggeli 9-kor) nyílt meg a *forum*, mely mindenkit egyaránt érdekelt, akár vett részt a tanácskozásokban, akár csak ujságkivánsás vezette oda. A 6-ik óra, mely delünknek felelt meg, rövid étkezésnek s aztán pihenésnek volt szentelve s csak ezután kezdődött a rómainak valódi élete; ekkor a legnagyobbtól a legkisebbig mindenki sétálni vagy mulatni ment. Különösen kedvencz időtöltés volt a marsmezei labdajáték, melyet a komoly Cató, még akkor sem mulaszt el, midőn a consuli választásnál ellenei megbuktatják. *Scipió* táncolni szeretett; az idősebbek és komolyabbak pedig sétálni mentek, vagy hordszéken vitették magokat, leginkább a szabadba, közhelyekre, vagy Rómát kerítő pompás kerteikbe.

Ekkor szokták látogatni a színi előadásokat is, melyek azonban nem tartoztak a mindennapi élvezetek közé. A rómaiaknál háromféle színielőadás volt: a circusi játékok, gladiator-i küzdelmek és közönséges színművek előadása (*Ludi circenses*, l. gladiatorii és *ludi scenici*). A circusi előadásokat még Romulustól, nevöket *Tarquinius Priscus*tól származtatták. Ünnepeyes menettel kezdődött a Capitoliumból: elől a gyalog és lovas ifjuság, aztán a fogatok, a küzdők, haditánczosok, zene- és dalnokok, bohócok s végre az áldozati menet, mert a játékot mindig áldozat előzte meg. A circusok nagyságát különbözően határozzák meg. A »circus maximus«-ban óriási tömeg 2 — 300,000 ember is elfért volna; tény hogy a Vespasián-félében (*Colliseo*) 80,000 nézőnek volt helye. A versenyek gyalog, lóháton, szekéren, csolnokon történtek; öklözés, bajvívás, állatokkal küzdés s a testgyakorlat minden neme divatozott. A gladiator-i harczok valószínűleg a régi temetési szertartásokból vették eredetüket; már a görögök rabszolgákat öltek le halottaik állványai mellett. Először Marcus és Decius Brutusz adattak nyílt gladiator-i harczot elő; de a császárok idejében lett ez a népnek oly kedves mulatsága, hogy éhségét is feledte érttök. Már J. Caesar 640 gladiatort állit harczra, Titus 100 napig gyönyörködtette a népet Trajan Dacia hódítása után 123-ig 2000 gladiatorral. E borzasztó és állatias mulatságnak is a keresztyénség vetett véget N. Constantin alatt. De virágkorában ezáltal lehetett a nép kegyét megnyerni. Leginkább a tartományokból nyert foglyok képeztettek gladiatorokká, kiknek nyers erejében gyönyörködött a nép. A győztes a népre hivatkozott s az adott jelt a kegyelemre, vagy leszúrásra, mely utóbbi esetben

a megöltet kifoszthatá, míg nyavalyatörősek vérét szívták ki. *) A közönséges színelőadások (Kr. e. 364-ben) veszik kezdetüket, de a görögökével egyenlő magaslatra sohasem emelkedtek. A cirkusok, színházak, nagy fénnel, költséggel épültek; az uralkodónak, senatoroknak, lovagoknak külön helyök volt. **)

A későbbi császárok nyílt csarnokokat kezdetek építtetni, hogy esős időben is kedvöket lelhessék a polgárok, s ezeket úgy férfiak, mint nők számára társalgó és játszó helyekkel látták el. A 9-ik órában, mely a mi délutáni három óránknak felel meg, a pompás köz-fürdőbe siettek, melyeket a császárok egymással vetélkedve egyre nagyobb fénnel és kényelemmel állítottak ki. A délutáni 4—5 óra volt aztán a nagy ebéd ideje, a midőn asztalaik köré nyugágyakra dőltek le a gazdagok, pompás éttermeikben négyszögű asztal körül, hol mindenkinek meg volt őt illető helye. E nyughelyek az asztalnak három oldalát foglalták el, a középső pamlag jobb felén volt a diszhely, s a férfiak mielőtt étkezéshez kezdtek, lábaikat rendesen olajjal kenették meg. Az első étel rendesen friss tojásból és salátából állott s gyümölcsessel végződött. Ezért mondták: »ab ovo usque ad mala.« A szolgálatot csinosan öltözött rabszolgák teljesíték s ebéd alatt elébb fuvolások és lantosok, de később bohócok, erőművészek és bűvészek is szolgáltak a vendégek mulattatására s poharazás közben az ebéd gyakran késő éjig elhúzódott. A lakomát fogadalmakkal és áldozatokkal szokták bezárni s a vendégek a gazdától apróbb ajándékokat kaptak. Így telt el a római polgár napja.

8. §. Karthagó.

Említettük, hogy Karthagó származását a hagyomány szerint a testvér-gyilkos Pygmalion elől menekülő Didótól vagy Elisától vette s a Sándortól kiszorított tyrusiak által nyert nagy szaporodást. Ha a Didó-féle mesét mellőzzük: bátran elfogadhatjuk azon nézetet, hogy Karthagó a Sándor által meghódított phöníciaiaknak már korábban kiszálló helye lehetett, hova a gazdag kereskedők a hódító elől menekültek s később a bennlakó mumidiaiakkal vegyültek el.

E nép vallását nagy részt Phöniciából hozta át. Főistenök a napot képviselő Bál-Moloch volt, kit még névleg sem volt szabad említeni, szobra érczből készítettett, kiterjesztett karokkal s mellén egy nyilással, mely áldozat alkalmával befűttetett s belé gyermekek

*) A vad állatokkal széttépetésre néha 30—40 elefántot s 5—600 orosz-lánt, tigrist stb. szereztek össze, mi iszonyu pénzbe került.

**) Általában a római színi előadásoknak épen ellenkező céljuk volt, mint a görögökének. A görögök nemzeti és szabadságszeretetről vezettek; a rómaiak a nép figyelmét vonták el a közdolgoktól; mulatságot adtak szabadság helyett.

vettettek. Nőistenségek Astarté volt; ezenkívül tisztelték Melkár-tot, mint a városok királyát és sok Istent vettek által a görögöktől s rómaiaktól is. Istentiszteletök utálatos, feslett és kegyetlen volt, mely sem vért, sem erkölcsöket nem kimélt. Elég reá azaz egy példa, hogy Hannibál fiát épen az alatt tüzték ki feláldozásra, midőn ez hazájáért Itáliában győzelmesen harczolt. A mi alkotmányukat illeti, úgy lásszik aristocraticus szerkezetű volt s minden oda irányult, hogy a hadilag és kereskedelmileg meghódított népeket Karthago javára zsákmányolják ki. Az aristocratia alapját a gazdagság képezte (plutocratia) s a Hannó, Magó és Barkas családok uralmokat ennek köszönheték. A kormány élén két választott *suffet* állott, kik mellett a nagy tanácsot a pénz-aristocratia képezte; egy szűkebb körű, száz tagu bizottság kezelte a végrehajtást, mely szakosztályokra oszlott fel. Nagy állami kérdésekben történt ugyan a népre hivatkozás: de befolyást a nép csak a legutóbbi időkben nyert.

Irodalmi műveltségökről csakis Magó földművelésről irt művének némely töredékei tanuskodnak; nyelvöket illetőleg, célra ez ideig semmi kutatás nem vezetett.

Összes hatalmukat és nagyságukat kereskedésöknek és gyarmataiknak köszönheték. Gyarmataikkal csaknem az egész földközi tengert körülövezték: először Sardíniát és a baleári szigeteket hódították meg, majd Corsicát, sőt talán a canári szigeteket s Madeirát is; ezután az afrikai partokon, majd Spanyolországban alapítottak nagyszerű kereskedő helyeket és gyarmatokat; s miután ezeket birták, Siciliára veték szemeiket, mi a reájok nézve balvégzetes púni háborukat idézte elő.

A gyarmatosítás tekintetében legnevezetesebb volt Hannó körútja, ki 30,000 gyarmatost vitt magával, kikkel új Karthago alakítása után egész Senegámbiáig lement s némelyek szerint még Anglia és Jütlandban is találtatnának karthagói nyomok. Kereskedésök a tengeren a következő volt: belső Afrikából rabszolgákat, Görögországból ékköveket és aranyat, Maltából gyapjút, Corsicából viaszt, mézet, Elbából vasat szállítottak; a baleári szigetekkel csere-kereskedést folytattak, bort és nőket szállítván oda, lovakat és öszvéreket vissza. De a száraz kereskedést sem vetették meg, az aranyat Nigríciából, a sötét Afrika belsejéből szállítva. A földművelést is nagy gonddal üzték s régi írók Karthago környékét, mint valódi paradicsomot írják le.

Hadi erejük aránylag roppant nagy volt. Eleinte csak három evezőjű hajókat használtak, később azonban az evezősorokat hétig felemelték; egy ötevezőjű hajójukon 120 katona és 300 matróz fért el. Ily hajót Sirakuza ellen 150-et, Regulusz ellen pedig 650-et állítottak ki 150,000 harczossal. Száraz haderejük nagyobb részt zsoldosokból állott; híres lovasaikat numidiaiak képezték s épen e zsoldos hadseregben fekszik egyik oka bukásoknak, mert e szedett-vedett népbe sem hazafias érzelmeket, sem kitartó bátorságot önteni

nem tudtak; e bukás egyéb okai a hatalmas családok egymás elleni vetélye s a római hatalom nagymérvű felemelkedése.

A karthagói műveltségnek és építészetnek kevés emlékezete maradt fenn, bár erődítményeiket és épületeiket régi írók bámulattal említik. Karthago és külvárosai háromszoros falzattal voltak megerősítve s a 30 könyöknyi belső várfal mellett 300 harci elefántra volt készítve akol. A város népességét közönségesen 250,000-re teszik, de az utolsó ostromkor 700,000 harcos védte a várost, kik valószínűleg a vidékről gyűltek be.

9. §. Az ó-kor nemzetgazdasága és pénzügye.

Az ókori népek nemzetgazdasága ugyanazon természettörvények szerint fejlődött ki, mint az újabb népeké. Bármely nép fejlődésében három korszakot lehet megkülönböztetni, melyek ugyan csak három tényezőnek felelnek meg s melyek minden gazdasági eredményhez megkívántatnak: *a természetnek, a munkának és a tőkének*. Az első korszakban csak a természeti erők adják a nemzetgazdaság eredményeit s ezen korszakot élték a legrégibb népek; míg a második korszakban, melyet a mostani államok népei még a középkor hátulsó felében éltek át, az emberi munka válik egyre jelentékenyebb tényezővé. Végre a harmadik korszakban a tőke tényezője lép előtérbe; a föld a tőke-befektetések által nagy mérvet ölt termékenységeiben; míg magában az iparban is az emberi nyers erőt lassanként kiszorítja a gépek használata; mi által általában a nemzeti vagyon nagy mértékben megszorodik.*)

A különbség az ó-kori és újabb népek között a fennebbi három szakra vonatkozólag abban áll, hogy az ó-kori népek ritkán és kis mértékben mentek túl a második korszak fokozatán. Mindaz, ami ma gépek végeznek, az ó-korban rabszolga-munka által végeztetett. Juvenal értesít róla, hogy például Rómában mind közhelyeken, mind magán házaknál a fővenyóra (clepsidra) homok szemének lepergését rabszolgák lesték s az órákat ezek kiáltották ki. Még a rómaiak művelődésének tetőzetén is az igen nyomorult szerkezetűek mellett — Columella szerint — három-három munkást kellett alkalmazni; egy juhászt és juhászgyereket alkalmaztak 20 juh mellé: míg ma 1800 juh őrzésére elegendőnek tartanak öt embert. Hát még ha a hajózást vesszük tekintetbe, hol mindazt, ami ma gőzerők és vitorlák eszközölnek, evező rabszolgák nehéz munkájával kellett végrehajtani. Hogy mily arány volt a tőke és a munka között az ó-korban, leginkább bizonyítja az, hogy Demosthen idejében egy ló két rabszolga értékével volt egyenlő: míg ma ott, hol még rabszolga tartás van, egynek ára 2000 dollár.

Midőn a legrégibb népeknek, különösen az assyroknak és

*) Roscher: »Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkte.«

egyiptieknek hátrahagyott óriási műveit csodáljuk: mindig eszünkbe kell jutnia azon szomorú igazságnak, hogy ezen roppant épületeknek csaknem minden kővén rabszolgák verejtéke és vére folyt el s hogy azon óriási pyramisoknál, melyek némelyikén 100,000 rabszolga dolgozott 30 éven át, a mai gőzerők és mechanikai eszközöket a *korbács* helyettesítette.

A tőke — mondja Roscher idézett művében — korábbi termelésnek eredménye. Ezért nem lehet csodálkozni, hogy a régiek oly kevés tőkével rendelkeztek. Igaz, hogy különösen Róma gazdagabb és tekintélyesebb családai — legkivált provinciáik kirablása által, néha nagy gazdagságra tesznek szert: de ez nem a tőkének — mint korábbi termelésnek — általános eredménye, hanem csak a tőkének egy helyről másra vándorlása. De miként is lehetséges rendszeres tőkeképződésről szó, midőn csak az egy írás mesterségéhez is, melyet mi fáradság nélkül nyertünk, a régi népek oly nehezen tudtak hozzá jutni; a lőpor s ennek használata, a nagyító üvegek, a sodrony és fametszés csak a 14-ik században, a könyvnyomtatás, rézmetszés, fayance, üvegedények csak a 15-ikben, a fonókerék, a harisnya-kötés, csipkekészítés, a malmok különböző nemei, a fafűvők, a zsebórák és látcsövek csak a 17-ik században jöttek létre; a szélmalmok csak a keresztes hadjárat idejében, a hajó malmok Belizár korában, a vízi malmok pedig körülbelül Mithridates idejében.

Bátran állithatjuk, hogy az embertelen rabszolgaságnak szelídítésére és eltörlésére különösen két tényező hatott: a találmányok — különösen az erőműtaniak — alkalmazása és a keresztyén vallás által nagy emelkedést nyert emberszeretet.

A mi az ipart illeti, a régi népeknél azon fokozatot találjuk, hogy kezdetben azoknak üzése mindenütt kasztokhoz van kötve; később, a fejlődés fokozata szerint, e kasztok ugyan megszűnnek, de a vagyonilag és értelmileg magasabban állók, az iparüzőket még mindig lenézik s csak a democratia emelkedésével kezdik őket tekintetbe venni. Így például Rómának még legvirágzóbb korszakában is az iparosok, kereskedők osztálya bizonyos lenézés tárgya: ellenben a demokratikus Athen jelesei: Solon, Themistokles Periklesz már becsülik és kedvezményekkel illetik őket. Igaz, hogy az ó-korban az iparos osztály mai fontosságát még meg nem közelítette s rabszolgáknál ügyességre, vagy épen találékonyságra alig lehetett számítani. Az ó-kor ipartermékei csaknem mindannyian fényűzési cikkek voltak: így a phoenikiek ezüst edényeket, elefántcsont műveket, zeneszereket és üvegneműeket adtak el, Tyrusz és Miletusz festett szöveteket, Malta női ruhákat, Rhodosz, Szamosz és Athen művészi cserépedényeket, Egina, Delphi, Corinth kitűnő érczkészítményeket. Ennek egyik oka a közlekedési eszközök gyarlóságában is feküdt, valamint a kereskedésről létező fogalomban, midőn a leg-

jelesebbek is, mint Ciceró, a kereskedést nem tartják egyébnek, csalásnál.

Ezen fölül hiányzott a munka mellől annak egyik legfőbb tényezője, mely egyszersmind annak értékét emeli: a *munkabér*, mely oly tartományokban, hol rabszolgaság létezik, soha sem szokott kifejlődni. Ezért azt látjuk, hogy szükség idején a munkával foglalkozó legalsóbb néposztályokat az államnak, vagy gazdagabb néposztályoknak a szó teljes értelmében ingyen kegyelemből kellett tartaniok; míg ugyanezen legalsó munkás osztályok később nemcsak nemzetgazdaságilag, de mint értelmetlenségben hagyott tömeg politikailag is veszélyesekké váltak, melyek néha nem csak kenyeret, hanem mulattatást is követeltek. (*»panem ex circenses.«*)

A mi az ó-kori népek pénzügyét illeti: az eltérés a maitól főleg abban áll, hogy a rendes adónemek csaknem egészen hiányzanak; mivel magasabb mértékű adó csakis ott képzelhető, hol már jelentékenyebb tőke van képződve. Az állam jövedelmeit fekvő jóságok és bányák, büntetéspénzek és elkobzások, igen mérsékelt vámok és birságok, kivetett rabszolga-mennyiség; a meghódított tartományok adói s végre egyházi jövedelmek képezték. A rómaiaknál a közfölkék jövedelme is állami bevételt képezett volna; de mint a patriciusok és plebejusok küzdelméből látjuk, ezekből édes kevés folyhatott be.

A mi a hitelviszonyokat illeti, azok szintén gyarlók voltak. A zsidóknál az 50-es években — talán azon elvből, hogy a tőke egy kézben föl ne halmozassék — az adósságok eldoboltattak; az egyipti atyja holttestét vethette zálogba; Rómában nem egy állami eseményt épen az adósságok fölhalmozódása és azon jog idézett elő, hogy a hitelező az adósnak személyére is reá tehetett kezét. Catilina összeesküvését felhalmazott adósságainak tulajdonitják s maga Caesar tetemes adósságait hadjáratai jövedelméből rója le. De valódi hitelrendszer sem a rómaiaknál, sem a görögöknél nem létezett. Váltóról szó sem volt s magának az államnak nem hiteléről, hanem kincsei felhalmozásáról gondoskodtak; valamely uralkodót aszerint ítélvén meg, a mennyi kincset, vagy adósságot hagyott hátra.

Az újabb nemzetgazdászok s ezek között még a németek is, gáncscsal emlegetik, hogy az ó-kori államok egyik fő jövedelmi forrását épen a háborúk tevék. Ez csakugyan való: mert kétségtelen, hogy Periklesz Athen örök szépségű műveit a meghódított városok és tartományok pénzéből építé; nem egyébből épültek az assyr királyok büszke palotái, sőt Salamon nagyszerű temploma sem. Még kevésbé tagadhatni ugyanezt Nagy Sándorról, vagy Rómáról, mert ismeretes dolog, hogy az első csak Thebe bevétele alkalmával 30,000 polgárt adott el rabszolgául; a rómaiak hadvezérei és caesárai pedig nemcsak az államnak, de saját maguknak is roppant kincset szereztek hadi zsákmányból. A rómaiaknak már általános felfogásuk is az volt, hogy tunya és tehetlen dolog verejtéssel sze-

rezni azt meg, mihez vérrel hozzá lehet jutni. (»Pigrum ex iners videtur, sudore acquirere, quod possis sanguine parare« Tacitus). Hanem a 60-as években irt német írók — s ezek közt Roscher — talán másképp beszélnének e tárgyról ma, a porosz-francia hadjárat után, midőn tudvalevőleg Franciaországnak a békét öt milliárd frankon kellett megvásárolnia, mely összegen a német császárság államvasutait váltja meg.

Az ó-világ leghatalmasabb kereskedői csakugyan a sémíták voltak; előbb Phoenicia, majd Karthagóban. A hagyomány a phönikierekről azt tartotta, hogy hajóiknak horgonyát is ezüstből készítették. Kereskedésük nagyságát leginkább jellemzi Ezechiél próféta, midőn így szól: »Ó Tyrus!.... Saniri jegenyefákból csináltak téged és minden tengeren lévő hajóiadat és libanoni cédrusfából árboczaiddat, basani cserfából gyalulták evezőidet és evező padjaidat az olaszországi szigetekről. Egyiptomi különféle színű lenből szövett a te vitorlád, Elisa szigetéről való kék és vörös biborból a te lobo-góid; Sydon és Aradusz lakói voltak révészeid, a byblusiak vénei laktak kebeledben sérült hajóid kiigazítására. A tengerek minden hajói s azok révészei a te kereskedésed népe között voltak. Persák és lydusok voltak seregedben a te hadakozó férfiad; tharsisi kereskedőid minden gazdagságok sokaságával, ezüsttel és vassal, fehér és fekete önnal töltötték meg vásáraidat; Jonia, Tubal és Mozoch a te árus népeid, rabokat és réz edényeket hoztak a te népednek; Thogorma házából lovasokat és öszvéreket vittek a te vásárodra; Dédán fiai kereskedőiddel elefántfogakat és ébenfát cseréltek be; a syriaiak smaragdot, corallt és rubint, bársonyt, pamuk és len him-zett ruhákat raktak ki sokadalmidban. Juda s az Izrael földje jeles gabonát, balzsamot és mézet, olajat és mézgát hoztak számodra; Damaskus bort és szépen festett gyapjút, Dán, a kóbor Görögország és Mosel vert vasat, mirhát, illatos nádat; Dédán pompás szőnye-geket, lovakat és szekereket hoztak; Arabia és Czedár fejedelmei bárányok, kosok és gödölyékkal jöttek hozzád; Saba és Reemának árúsi válogatott fűszerekkel, drága kövek és arannyal érkeztek; mások ismét cédrusfával, hyacint és más vastag szövetek sokasá-gával« stb.

Persia kincstárát a meghódított tartományok töltötték meg, leginkább terményekben hozott adózással; de itt is a kincsgyűjtési elv uralkodott, mit bizonyít az, hogy Nagy Sándor csak Susában 55 ezer ezüst talentomot talált rudakban. Herodot szerint, királyai a tartományokból 14,560 enboeai talentomot (90 millió frank) húz-tak; a ciliciaiak ezen felül naponként egy fehér lovat; Media éven-ként 100 ezer juhot és 4000 lovat fizettek; Babylon kötelezve volt a harczy méneken kívül 6800 lovat eltartani; Örményország éven-ként 20 ezer csikót adott; Cappadocia 1500 lovat, 2000 öszvért és 50 ezer darab marhát; Egyiptom búzát és halat szolgáltatott a Moeris tavából; Darius Babylon benépesítése végett, a kaukázalji

tartományokból minden ötödik évben 100 ifjut és ugyanannyi leányt követelt s ezekhez Assyria 500 herélttel járult; az aethiopok és hinduk minden harmadik évben egy mérő olvasztatlan aranyat, 200 darab ébenfatörzset s 20 nagy elefánt agyarat küldöttek; végre az arabok száz talentomnyi tömjént. A királyi jövedelmek nevezetes forrását képezte még a rétöntözés is, mert a zsilipek csak adózás árán nyitattak meg.

A görögök pénzügyéről már szólottunk. Csupán azt jegyezzük itt meg, hogy a pénzügyi törvényeket a nép szavazta meg s 500 felelős senator kezelte az államkincstárt. A rendes adókat haszonbérbe adták; de rendes költségvetésnek nyoma náluk nincsen. Az államjövedelmek az állami birtokokból (200,000 frank), bányák termékeiből, ipar és fogyasztásra rótt taksából s a rabszolgák és idegenek fej-adójából állottak. Igen nagy vám vettetett a behozott és kiviteli árukra, mert ezek értékük felét fizették a kikötők taksáin kívül; a szövetségesek 20%-ot fizettek behozott és bevitt áruikért; a többi jövedelem birságok és elkobzásokból került ki.

A rómaiaknál a császárnak külön hadi és egyéni pénztára volt, elkülönözve az államkincstártól. Az elsőről (mely fiscusnak neveztetett, minthogy a nagyobb pénzösszegek kezdetben füzfakosarakban — fiscellae — őriztettek. A ma használt budget szó a bolgetta szóból származott, mely oly tárczát jelentett, melyben a miniszter a költségvetést tárgyalás végett a senatus elé hozta) tetszése szerint rendelkezett; a másodikról azonban csak a senatus beleegyezésével. Az adónemek közé tartozott az örökségnek hatod része, a nőtlenek által fizetendő pénzbiro. Az összes adót a lovagok szedték be s a császár határozta meg, az adó mennyiségét s a kormányzók díját. Az összes adómennyiség a császárok korában körülbelől 960 millio lyrára (huszas) tehető.

Az első vert pénzt a babyloniaiaknál találjuk. Ennek egysége a babyloni talentum; egy oly köb esővíz súlyának felel meg, melynek minden oldala egy rőfnyi volt (92 font). Ez feloszlott 60 minára: egy mina a zsidók és phoenikiek 50 sékelével (siklus) egyenértékű. Eginában 700 évvel Kr. e. egy babyloni talentumból 6000 drachmát, vagy fél-sékelt vertek ki. Chalcis és Erethria a babyloni talentumot $\frac{1}{6}$ -al, Solon $\frac{2}{5}$ -el, Serviusz Tulliusz $\frac{1}{10}$ -el szállította. Egy babyloni rőf, vagy könyök egyenlő volt 234 párizsi vonallal.

A görögöknél a pénzszámítás a következő volt: Egy talentum 60 minára oszlott (1357 tallér); egy mina 100 drachmára (22 tallér s $27\frac{1}{2}$ garas); egy drachma 6 obolost (6 uj garast és 8 fillért foglalt magában); egy obolos egyenlő volt 8 khalkussal (9 fillér); egy khalkus = 7 leptissel ($1\frac{1}{8}$ fillér). A fél obolósig lefelé az athenieknek minden pénze ezüstből volt verve; ezen alól leginkább rézből. Az ezüst aránya az aranyhoz úgy állt, mint 1:10; de gyakran 12, sőt 15-re is felemelkedett az arany.

A rómaiaknál a pénzegységet az »as« vagy »libra« képví-

selte, melyet 12 unciára, ezt $\frac{2}{12}$ sextansra, ezt $\frac{3}{12}$ quadransra, ezt $\frac{1}{3}$ triensre, ezt $\frac{5}{12}$ quincunxra, ezt $\frac{1}{2}$ semisre, $\frac{7}{12}$ septunxra, $\frac{2}{3}$ besre, $\frac{3}{4}$ dodransra, $\frac{10}{12}$ decunxra és $\frac{11}{12}$ deunxra osztották. A réz »as« 52 váltópénzre oszlott fel, melyeknek értéke körülbelől $1\frac{1}{9}$ krajczár. Ennek többszörösei voltak: a dupondius, sestertius, tressis, quatrussis, stb., egészen a centussisig. A mi az ezüstpénzeket illeti, egy font 32 frt 50 kr. értékű volt, melyből 100 dénárt nyomtak; egy ily dénár eleinte 10, majd 16, végre 18 réz as-nak felelt meg.

Aranypénzek körülbelől 200-ban hozattak be Kr. e.; és pedig egy római fontból eleinte 96 arany dénárt, a köztársaság vége felé 40-et vertek. Az arany eleinte úgy állott az ezüsthöz, mint 10:1; de a respublica korában $12\frac{1}{2}$ -re, a császárság alatt 14-re emelkedett fel. Egy arany, mely a császárok alatt solidusnak is nevezetett, 25 dénárral volt egyenértékű. Nagy összegek, asok, vagy sestertiusok szerint szoktak számíttatni. Egy sestertius, vagy nummus egy ezüst garas, vagy 6—7 fillérrel volt egyenértékű; 1000 ilyen sestertius nevezetett sesteriumnak, mely 50 rhénusi tallérral vehető egyértékűnek. A legközönségesebb rézpénzek voltak a sextans és quadrans.

10. §. Hellász és Róma történetéről szóló irodalom.

Görögországot és Rómát illetőleg oly roppant halmaz történeti mű fekszik előttünk, hogy nem a hiányok felett vagyunk zavarban, hanem a gazdagság fölött, melyből alig tudjuk a jók közül a legjavát kiválogatni. Nem is czélunk igen nagy halmazt adni s elégnek tartjuk csak a legnevezetesebb szak- és kézi könyvek soroztára utalni az olvasót, tekintettel arra is, hogy az ajánlott könyvek nagy részben a legujabb fejlődés színvonalán álljanak s hazánkban is könnyebben megszerezhetők legyenek:

Nem említve e helyen azon nagy, részben korszak alkotó műveket, melyek mint általános és egyetemes történetek az ó-kori népeket is felölelték, — mint Cantu, Heeren, Müller, Rotteck, Segur, Schlosser stb; — mint a görög és római történelemmel *általában* foglalkozó műveket kiemelhetjük a következőket:

Curtius (E.) művei, 1842—74-ig terjedő időszakban.

Droysen: »Geschichte Alexander's des Grossen.« Berlin 1853.

Duncker: (Max) »Gesch. des Alterthums« Berlin 1851—6.

Ferguson (A.) »History of the progress and termination of the roman republic.« London 1783.

Gibbon (Ed.) »History of decline and fall of the roman empire.« London 1774—88. (Több nyelvre lefordítva.)

Goldschmidt (Okár.) »Grecian history.« London 1774 és »Roman history« u. a. 1770.

Grote (Georg.) »History of Grece.« London 1846—52, (a legjobbak egyike.)

Ihne: »Römische Geschichte«-je, részben még sajtó alatt.

Kolb: »Kulturgeschichte der Menschheit.« Leipzig 1869.

Michelet: »Histoire romaine republicaine.« Paris 1843.

Mommsen: (Theod.) »Römische Geschichte.« Berlin 1854—6.

Montesquieu: »Considerations sur les causes et de la decadence des romains,«

Niebuhr: (B. G.) »Römische Geschichte.« Berlin 1853 és »Scriptores historiarum Byzantinarum.«

Robertson: (Will) »History of ancient Graece.« London 1787.

Schlosser: »Universal historische Übersicht der Geschichte der alten Welt.«

A görög és római mythológiára és isteni tiszteletre vonatkozólag a következők ajánlhatók:

Adrien: »Die Priesterinnen der Griechen.« Frankfurt 1822.

Beck: »Über die Zeus-Idee« etc. München 1853.

Hermann: (Fr.) »Lehrbuch der gottesdienstlichen Alterthümer der Griechen.« Heidelberg 1858.

Preller: »Griechische Mythologie.« Berlin 1872. Ugyanő töle »Römische Mythologie.« Berlin 1873.

Petersen: (Chris.) »Griechische Mythologie.« 1826—67.

Az irodalom-történetre vonatkozólag a következő újabb műveket ajánljuk:

Bährens: »Bibliotheca scriptorum Graecorum, et Romanorum.« Lipsce 1874.

Berg: (T. H. E.) »Griechische Literatur-Geschichte.« Berlin 1872.

Göll: »Die Künstler und Dichter des Alterthums.« Leipzig 1876; s ugyanő töle: »Die Weisen und Gelehrten des Alterthums.« Leipzig 1876.

Müller: (K. G.) »Geschichte der Griechischen-Literatur.« Stuttgart 1875—76.

Müller: (K. O.) és Donaldson: A görög irodalom története,« magyaritva Récsy Emiltől. Pest 1864.

Teuffel: »Geschichte der römischen Literatur.« Leipzig 1875.

A római jogra és jogtörténetre vonatkozólag a következő művek ajánlhatók:

Drumann Wilhelm: »Ideen zur Geschichte der Verfassung der griechischen Staaten.«

Heffler: »Die atheneische Gerichtsverfassung.« Köln 1822.

Hermann: (Fr. K.) »Lehrbuch der griechischen Staats-Alterthümer.« Heidelberg 1875.

Kuntze: (J. v.) »Institutionen und Geschichte des römischen Rechtes.« Leipzig 1869.

Kuntze: »Kurse der Institutionen et Excuse über römisches Recht.« Leipzig 1869.

Lange: »Römische Alterthümer.«

Marquart : »Die römische Administration.«

Mommsen (Theodor) »Römisches Staatsrecht.« (A legjobb.)

Télfy (J. B.) »Corpus juris Attici grece et latine.« e fontibus compositus. Pestini et Lipsiae 1868.

A görög és római művészetre nézve, melynek roppant gazdagságu irodalma van, csak a következőket jegyezhetjük ide :

Beulé : »Histoire de l'art grec.« Paris 1870.

Bötticher : Számos régészeti műve Athenről.

Braun Julius : »Geschichte der Kunst.« Wiesbaden 1873.

Braun H. »Geschichte der griechischen Künstler« Braunschweig 1853—9.

Dörer : »Entstehung der religiösen Kunst, bei der Griechen.« Berlin 1874.

De la Bord : »Athenes aux XV—XVIII-ig siecles.« Paris 1854 és »Etudes sur les arts.« 1849.

Freymüller : »Orpheus und sein Verhältniss zu Moses.« Landshut 1857—58.

Gebhart Emil : »Praxitele.« Paris 1864.

Herman : (Karl) »Lehrbuch der griechischen Antiquitäten« etc. Heidelberg 1874.

Kugler J. : »Geschichte der bildenden Künste.« Düsseldorf 1843—50.

Lange : »Römische Alterthümer.« Berlin 1875.

Letronne művei a görög és római Egyptomról.

Lübke : »Grundriss der Kunst-Geschichte,« továbbá »Geschichte der Architectur,« »Geschichte der Plastik.« Lipcse 1855—6.

Meiners : »Beschreibung alten Denkmähler.« 1876.

Michaelis : (C. T.) Athenről írott részletes tanulmányai 1874.

Mommsen (Theodor) római régészeti művei 1843-tól maig.

Overbeck : Görög művészetről szóló művei. Lipcse 1851—70-ig. (Igen jelesek.)

Panofka Theodor : Ugyanazokról 1840—50-ig.

Beber : »Geschichte der alten Kunst und Geschichte der antiken Architectur.«

Scheyb és Katancsics régészeti műveik.

Schoemann : »Griechische Altenthümer.« Berlin 1871—73.

Stiglitz M. : »Handbuch der Geschichte der Malerei.«

Winkelman : »Geschichte der Kunst, des Alterthums.«

A görög társadalmi életre nézve a következő műveket ajánlhatjuk :

Guhl és Kohner : »Das Leben der Griechen und Römer.«

Hermann (K. F.) »Lehrbuch der griechischen Privat-Alterthümer.« Heidelberg 1870.

Meiners : »Geschichten der Luxus der Athener.« Nürnberg 1872.

Müller Albert: »Trachten der Römer.« Hannover 1868.

Wágner: »Hellasz, das Land und Volk der Alten Griechen.«
Lipcse 1877.

A hadászatot, fegyvertant és földrajzot illetőleg a következőket:

Bourgignon d'Anville: »Geographie ancienne abrégé.«
Paris 1868.

Demmin: »Die Kriegswaffen in ihrer Entwicklung.« Leip-
zig 1869.

Dutschke: »Leitfaden für die ersten Unterricht der alten Ge-
ographie der Griechen und Römer.« Hallé 1821.

Dejardin kiadása a Peutinger-féle földabrosznak.

Gosselin Francois: »Geographie des grecs analysé.« Paris 1790.

J. v. H.: »Einleitung zum Studium der Kriegsgeschichte.«
Darmstadt und Leipzig 1868. (Kitünő.)

Leobker: »Gymnastik der Hellenen.« Münster 1835.

Lipsius művei, Róma katonai és belügyeiről. 1599—1621-ig.

Paulus Eduard: »Erklärung der Peutinger-Tafel.« Stutt-
gart 1831.

Schultze Rudolf: »Das römische Kriegswesen.« Berlin 1854.

Specht (T. A.): »Geschichte der Waffen.« Leipzig 1870.

A közgazdaszat ipar és pénzügyre vonatkozó művek:

Abday A.: »Földjövendőlem-adó Attikában.« Pest 1861.

Blummer Hugó: »Gewerbliche Thätigkeit der Völker des Al-
terthums.« Lipcse 1869.

Böckh Aug.: »Staatshaushaltung der Athener.«

Cohen: »Description des monnaies romaines.«

Grässe Theodor: »Handbuch der alten Nummismatik.«

Heeren A. H. Ludwig: »Ideen über Politik, Handel und Ver-
kehr der Völker des Alterthums.« Göttinga 1793.

Hultsch: »Metrologie der Römer und Griechen.« Weid-
man 1872.

Mionnet nagy műve: »Description des monnaies grecques.«
1815.

Mommsen Th.: »Geschichte des römischen Münzwesens.«

Roscher W.: »Ansichten des Volkswirthschaft aus dem ge-
schichtlichen Standpunkte.« Leipzig und Heidelberg 1861.

A régi népek s a keresztyén vallás fejlődésére a következő
kézi könyvek ajánlhatók:

Otto Pfeiderer: »Die Religion, ihr Wesen und ihre Ge-
schichte.« Leipzig 1869.

Dr. Karl Eckermann: »Lehrbuch der Religionsgeschichte
und Mithologie.« Halle 1848.

»Des Buch der Religion«, (von einem deutschen Theologen.)
Leipzig 1850.

Más segédeszközök az ó-kori s legkivált görög-római történelem nézleltetésére az általános használatban lévő földabroszokon kívül, kivált tanodai használatra máig sincsenek megfelelő mennyiségben; csak ott, hol szerencsés államok a régi művészet eredeti tárgyaiból egész muzeumokat alkottak, mint Angol, Olasz, Francia- és Németországban, állanak a tanulóra nézve készletben azon régi mű és ipar-termékek, melyek az ó-kor népeinek szelleméletébe sokkal gyorsabban és mélyebben bevezetik, mint bármely tanár vagy tankönyv. Szegényebb nemzetek megelégesznek ezen remekeknek műi utánzásaival, s ilyenek kezdeményét látjuk nemzeti muzeumunk régiségtárának előcsarnokában, hol a figyelmes tanuló a kiállított gipsz-utánpótlásokban legalább a görögök szobrászatának (s ez a fő) fejlődési történetét a legrégibb időktől kezdve, legfőbb magaslatáig szemlélheti.

Tanodai használatra ajánlhatjuk még: »Wandtafeln zur Veranschaulichung antiken Lebens und antiker Kunst, Eduard v. der Launitz. Kassel«, továbbá »Theater-Gebäude von Friedrich Wieseler Göttingen,« végre a Brokhaus-féle »Conversations Lexiconokhoz« mellékelt képfüzeteket.

III. KÖZÉPKOR.

(476—1492. K. u.)

---

1. §. A népvándorlás elmélete.

A népvándorlást illetőleg a legnevezetesebb történészek között is eltérő vélemények léteznek; némelyek azt egy Ázsia belsőjéből kiindult *folytonos áramlatnak* tekintik, mások pedig vándor népek ingaszerű ide s tova hullámzásának. Mindkét vélemény mellett igen sok érvet lehet felhozni; sőt a természettudósok azon véleménye sem egészen elejtendő — mert hiszen napjainkban is folytonos példa áll előttünk — hogy a földön létező embertömeg, létezése pillanatától maig, a föld forgásával ellenkező irányban: tehát keletről nyugotra vándorolt.

Virchow*) legújabb értekezésében (»Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge« Heft 193.) a nemzeti hagyományokon kívül a nyelvkutatás eredményeit, a régészet vivmányait, a természettudósok kutatásait s végül a paleontologia terén szerzett tapasztalatait is egybevetvén, a következő eredményekre jut:

1. hogy Európa mivelt törzsei (»die eigentlichen Kulturstämme«) bevándorlottakul tekinthetők. A görög monda Kis-Ázsiára, az italiaiak Kis-Ázsia partjaira, a mai Franciaország keltjei a Dunavölgyre, végre a germánok keletre, ázsiai Oroszország szíve felé mutatnak, mint őskori lakhelyükre.

2. Adelung, Humboldt Vilmos, Bopp és Leicher sikerrel mutatták ki a nyelvi összeköttetést az indo-germán népek között, melyeknek őshonát a Hindukushoz tevék; később a keltek, a latin-görög törzs, a szlávok és lettek is ide számítottak.

---

* A legkitünőbb antropologok és paleontologok egyike.

3. Hogy úgy a történelmi, mint a mondai kutatás szerint minden árja-eredetű törzs keletről vándorolt be.

4. Hogy a nyelvi elkülönzés az őslakiságra nem érv; s erre nézve épen bennünket magyarokat hoz fel, kiknek nyelve a szomszéd törzsekétől egészen elüt, míg úgy mondai, mint történelmi adataink, valamint nyelvrokonságunk, keletre az Ural és Volga mellékére utalnak.

5. Kimutatja az újabb paleontologok: Quatrefages stb. állításainak tarthatlanságát, kik a barlangokban talált koponyákból azon kettős következtetésre kívánnának jutni, hogy a rövid koponyájuk (brachycephalok) barna színű haj és kis termet mellett a turáni fajt, ellenben a hosszú koponyájuk (doligocephalok) kék szem, szőke haj és magas termet mellett, az indo-german néptörzset jeleznék. És a mily meggyőzőleg indokolja, hogy az archeologok kő-, vas-, bronz-fegyverek és eszközök szerinti felosztása fenn nem tartható,*) más felől kétségtelenül bebizonyítja, hogy Európa indo-germán és turáni néptörzsei már a történelem előtti korszakban össze voltak elegyedve.

Az ellentétes vélemény irányában szintén mutat fel példákat a történelem. Így p. az ókor szkythái nemcsak Ázsia legvirágzóbb vidékeire, hanem még Egyiptomba is le-lecsapnak; s vannak, kik az egyiptomi pásztor-királyokat is, valamely betört skytha-törzs fejedeleinek tartják. Közelebbi például szolgálhatnak épen a mi őseink: a magyarok is, kik majd a Kaukázus alján, majd a Don és Pruth mellékén jelennek meg; s mielőtt hazánkat elfoglalnák, mint a görög császár által felfogadott önkénytes csapatok, az al-Dunánál dulonganak.

Az említettekől merészség nélkül elvonhatjuk azon következtetést, hogy a népvándorlásra vonatkozó mindkét elmélet: a tömeges és rohamos szintugy, mint a lassu és folytonos, egymás mellett megállhatnak, sőt be is bizonyíthatók; továbbá hogy a népek tömeges áramlata, melyet a középkor elején történt nagy népvándorlásnak szoktak nevezni, Ázsia közép tartományaiból indult ki.**)

A népvándorlásnak okai fölött is elágazó véleményeket táplálnak a különböző történetírók. Némelyek természeti, illetőleg

---

*) T. i. időszámítási tekintetben, vagy nemzeti törzsek meghatározására.

**) A népvándorlás ma is folyton foly; például Európából Amerikába.

éghajlati és közgazdasági körülményeknek tulajdonítják azon áramlat megindulását, mely nagy tömegekben történelmileg is körülbelül egy ezredévet foglal el: mondai kezdete ellenben a történet előtti idők homályában vész el. Mások ellenben Felső-Ázsia egyik törzsének, a mongolnak hatalmi terjeszkedésében keresik az okot, mely az apróbb nemzeteket egymás előtt hajtva, áramlatának hullámain szíradokig terjesztette volna tovább-tovább, míg végre az utolsó hullámok a 13-dik században Szilézia és hazánk nyugoti határhegyein megtörve, vetettek vissza eredeti származásuk helyére; ha ugyan az arabok, törökök stb. betöréseit nem számítjuk.

Bármennyire meggyőző és tulerős okul tünik fel a mongol terjeszkedés, különösen az által, hogy áramlatát már biztos történelmi adatokkal megvilágított körülmények között, egész Európa szívéig elhozta: még sem lehetünk hajlandók azt a népvándorlás *egyetlen okául* elfogadni.

Buckle *) a történelmi események létrejöttét hasonlítja a természettani erők összetételéhez, hol a párhuzam egyik oldalát és pedig a hosszabbat, legtöbbször a természeti okok, a rövidebbet pedig az emberi akarat képezik; a párhuzam átlója (eredménye) maga a történelmi esemény. Mi Buckle elméletét, különösen ezen nagyszerű történelmi ténynél hajlandók vagyunk elfogadni, és pedig azért, mivel történelmileg nincs kimutatva, hogy a mongol birodalom a népvándorlásnak csak történelmi kezdete idejében is, akkora hatalmi polczon állott volna, hogy kiszorító ereje a maga előtt üzött népeket Európa közepéig vesse; s így annál kevésbé képzelhető, miszerint a történelemelőtti időkben már oly világrendítő hatalommá nőhetett volna, hogy megriasztott ellenei egész az Atlanti, Keleti és Jegestengerek határáig fussanak előle. A mint-hogy ily korai hatalmáról sem a délkeleti (ind, assyr, persa stb.), sem a dél-európai (görög-római) történelem semmit sem tud. Képtelenség tehát, hogy az okozatok talán ezred évvel előzzék meg magát az okot.

Ugyancsak Buckle elmélete szerint a nemzetek sorsára nézve alaptényezőkül tekinthetők: az égalji viszonyok, a természetnek forradalmakban mutatkozó erői, különösen pedig a meleg és nedvesség, melyek együtt a termékenység különböző fokozatát eredményezik; mi újra a népeknek nemcsak lételére, hanem politikai és

---

*) Buckle H. T. »History of civilisation in England« London, 1870.

társadalmi viszonyaira is döntő befolyással bír. És ezen érvelése oly határozott statisztikai és történelmi adatokra van fektetve, hogy valódiságát igen nehéz lenne kétségbevonnunk.

Ha már most azon földterületeket tekintjük, honnan úgy európai, mint ázsiai, amerikai hagyományok és történelmi nyomok szerint mintegy központból látszanak kiáradni Európa népei; t. i, Indiát, Turkesztánt és a mongol földet: Buckle elmélete szerint az emberi akaraton s illetőleg az ez által vezetett népmozgalmakon kívül, a következő természeti erőket fogadhatjuk el a népvándorlás tényezőül.

Indiát illetőleg a *természeti erők szörnyű nagyszerűségét*, hol az örök hó által fedett Himalája bérczeire elegendő volt egy magasabb hőmérsékű légáramlat, hogy óriási folyamai kiáradván, nagyobb népmozgalmat idézzenek elő. Ilyszerű népmozgalom Európa történelmének tudatában is él, midőn a hollandi alantfekvésű vidék a tenger hullámai által elárasztatván, a mai hollandok ősatyáit a flámeket (flamand) lakhelyeikről kiszorítván, előbb a mai Szászországba s innen bevándorlás útján Magyarország és Erdélybe településre kényszeríti.

A másik tényező a *vizgazdagság és meleg által eredményezett túlnépesedés*, szintoly hatalmas eredményeket szülhetett; s kétségtelen tény gyanánt vehetjük, hogy azon óriási népáramlatot, melynek nyomai az Atlanti tengertől Indiáig vezethetők vissza, nagy részben ez szülhette.

A nagymérvben kiélt és a természeti erők tenyésző eszközeivel kevésbé rendelkező Turánban és Mongoliában, mint az emberiség feltételezett másik ősi lakhelyén, épen ellenkező természeti tényezőket kell föltételeznünk. Itt nincsenek évezredekre mutató civilizationnak nyomai; itt hiányzik a két nagyszerű természeti erőnek: a melegnek és nedvességnek hatalmas összjátéka s így sokkal hihetőbb, hogy ennek ősi nomád népeit épen az indíthatta kivándorlásra, hogy a föld, melyen barmaikat legelteték, mely azoknak életet adott, *lassanként megtagadta szolgálatát* és oly természeti kényszerűt eredményezett, mely a fölszaporodott néptörzseket kelet felé China és Japánba, nyugot felé pedig az Ural és Volga mellékére terjeszkedésre s innen tovább nyugotra kényszeríté.

E természeti okok sokkal valószínűbb megfejtését képezik a kiáramlásnak, mint az egyetlen, akár természeti, akár politikai, akár hadmiveleti tényezők; mert miután a népek vándorlása szá-

zad, sőt ezredévekre tehető folytonosságban történik: nehéz feltételeznünk, hogy azt akár egy természeti forradalom *egyetlen* romboló ténye, akár *egyetlen* nemzetnek hatalma eredményezhette volna. Ellenben igen is elfogadhatónak látszik, hogy ugy ezen természeti erők összege, mint az Indiában és Mongolbirodalomban túlerőre vergődött néptörzsek hatalma *együttes összhatásukban* eszközlék s ebben az oroszlánrész kétségtelenül az éghajlati, természetrajzi és közgazdasági körülményeknek jutott.

2. §. A hunok. Attila.

A legnagyobb szerűbb népáramlat, mely előbb Ázsia középpontján föltorlódva, onnan, mint valami óriási villanytartóból a földrengető mennykövek, a szélrózsa minden iránya felé szétszikkázott, a *hunnoké* volt.

Innen van, hogy a történelem, bár a korábbi és későbbi népmozgalmakat is tudomásul veszi: *népvándorlás* neve alatt különösen azon óriási mozgalmat szokta érteni, mely az ötödik század derekán a volga-dunaközi síkokról kiindulva, keletre, délre s legmélyebben nyugotra világegyetem-rengető villámokként szétrobbanva, trónokat döntött fel, csoportonként söpré el a népeket, s hatalmas birodalmakat alázott le, vagy semmisített meg.

Ha az ókornak az óvilág előtt ismeretes földrajzi hagyományait vesszük tekintetbe: azt látjuk, hogy a mai Európa keleti részétől kezdve, Tsinának akkor még ismeretlen határáig; délen az Indiáktól határolva, északon pedig az ismeretlenség ködébe elveszve, nagyobb terjedelemben, mint a mai egész orosz birodalom, a szkythák roppant kiterjedésű országa van ábrázolva. Ide helyezi a történelem a szkyth törzseket s innen indítja ki azon roppant birodalom eredetét, mely később a Duna-Tisza közben üti fel székhelyét.

E földön lett Mundzuch fia *Attila*, a germán »Nibelung«-monda »Etselje« a fejedelmek urává s innen vezeté a meghódított és többnyire beolvasztott népek tömegéből hadseregét fél millióra, mások szerint 700,000-re emelve, »az Isten ostora« kötelességét és hivatását teljesíteni.

Azért, ha ezen legfőbb törzsfő mozgalmait és jellemét vesszük vizsgálat alá: majdnem mindazon vonásokat feltaláljuk, melyek a turk törzs nagymérvű invasióit jellemzik, le egészen a 9-ik századi magyarokig, sőt a később Európába tört mongolok és ozmanokig.

Sajátszerűen összevágó jelenség s mondhatni páratlan a világtörténetben, hogy a népvándorlás első hősenek meggyőződése isteni küldetése felől, teljesen egybevágó és azonos az egykoru és későbbi történelem ítéletével.

Az inkább alaki, mint belső miveltség tetőpontjára emelkedett római keresztyén világnak s a szive mélyéig megromlott európai társadalomnak *ostor* kellett, Isten büntető ostora s *Attila ugyane küldetést vallja magáról*.

Az egyszerű és igaz keresztyén hitelvek elfogadására és megerősítésére a római birodalmak lehanyatlott erkölcsi élete igen rossz talaj volt, melynek romján egy, bár kevésbé civilizált, de magasabb erkölcsi erővel és el nem satnyult emberi tulajdonokkal bíró korszaknak kellett győzedelmeskednie.

Attila teljes öntudatában volt mind hatalmának, mind anyagi és szellemi nagyságának. *Gibbon* birodalmának nagyságát ekként írja körül: ura volt egész Németországnak és Szkythiának; Thüringia, mely mostani határait a Dunáig terjeszté, provinciái közé tartozott; bevegyült a frankok belügyeibe s egyike alvezéreinek a rajnamenti Burgundiát fenyté meg. Meghódította az Oceán szigeteit, a keleti tengertől körülvelt skandináviai részeket s a legtávolabbi észak állatbőrökkel adózott neki. Kelet felé ugyan nehéz birodalmának határát körülírni, de annyi bizonyos, hogy a Volga mindkét partján parancsolt, hogy a Gögök (Geuog) hatalmas kánját megalázta s hogy a tsinai császársággal mint egyenjogu hatalom kötött szerződéseket. (*Gibbon*. 6. köt).

Még inkább mutatja ezen nagyhatalmi önérzetet egy mondása, melyet *Priscus* jegyzett fel, midőn magát a római császárokhoz hasonlítja: »A császárok tábornokai — ugymond — szolgák; Attila hadvezérei pedig császárok.«

Egy magasabb küldetésnek erősebb és mélyebb öntudatát a világ egyetlen hódítójánál sem találjuk oly határozottan és élesen kifejezve, mint Attilánál. Őt Isten a megromlott világ megbüntetésére küldötte, s ezért nevezte magát »Isten ostorának.« Igaz, hogy ez magában csak lerontó elv, de Nagy Sándor és I. Napoleon még ennyit sem mutattak be s ha a *divinatio* elégnek tartá a fekélyt kivágni az óriási test meggyógyítására, a javulás további processusát a természet fejlődésére bízni: akkor Attilánál biztosabb és hatalmasabb műtőre (*opérateurre*) szert nem tehetett. »Hadur

kardját« kezében tartva, a barbar király a világ uralmát, mint isteni jogot követelte. (L. Laurent).

Attilánál az isteni küldetésnek öntudata nemcsak szavakban, hanem a legóriásibb méretű tettekben nyilatkozik; és ha igaza van Guizotnak (»Histoire de la civilisation de l'Europe«), hogy a középkort ugyanazon eszmék vezetik, melyek az ó-kort, de hősei nem mennek a végletekig: akkor ez Attiláról is áll, mert ő épen úgy, mint a legujabb kor Napoleona — bár a főczélt sohasem téveszté szem elől — *mindig képes volt a fél eredménynél megállni, midőn a másik fél elérésére a talajt még nem látta egészen biztosnak.* E ritka, mondhatni példányszerű mérsékletet látjuk a »fékezhetlen szenvedélyűnek« gunyolt világhódító tényeiben mind a kelet-, mind a nyugot-római birodalommal szemben. Mert nem óriási mérsékletre és önmehtagadásra mutat-e, midőn Theodosius orgyilkosát, Vigilt — bár az kezei között van — urához visszaküldi, csak azért, hogy e gyalázatos tény szálait annál inkább kezeibe ragadhassa s azt, kinek birodalmát meghódítani akarta, még a keresztyén fogalmak szerint is *előbb erkölcsileg ölje meg.* És csakugyan mutathat e fel a világtörténelem halálosabb erkölcsi döfést, mint midőn Theodosius trónja előtt megjelen Attila két küldöttje: Orestes, nyakában azon bőrzacskóval, melybe az Attila megölésére küldött 100 font arany volt; Eslas pedig, ki — miután Chrysaphiust, a császár mindenható miniszterét megkérdi, ha ismeri-e e zacskót — ura nevében ily szavakkal fordul a császárhoz: »Attila, Mundzuch fia és Theodosius mindketten nemes apák fiai. Attila atyjához méltó maradt, de Theodosius lealacsonyult; mert adót fizetvén Attilának, elismerte, hogy szolgája. Ime most ezen rossz, elvetemült szolga urának tört vet; tehát jogtalanságot cselekszik s Attila nem szűnik meg gazságát fenhangon hirdetni, míg ki nem adja neki Chrysaphius heréltet, hogy érdeme szerint lakoljon.«

Es e roppant megalázás után, mely Theodosiust sirba viszi, a lépésről lépésre, de mindig előhaladó hun király csakugyan megelégszik azon követeléssel, hogy a bünszerző Chrysaphius azonnal kiadassék.

Ugyanezen eljárást látjuk szemben a nyugati birodalommal. Mert midőn turulos lobogói már Róma falai alatt lengenek: az örök város meghódítása helyett, megelégszik egy oly családi összeköttetéssel, mely a hetyke caesári udvart megalázza, neki pedig ez összeköttetés folytán, döntő befolyást szerez: a császár leánya, Honoria kezét követelvén.

Hasonlítsuk össze a hun király diplomatai eljárásait a két római birodaloméval, melyeknek a nagy hódító ellenében nincs más fegyverük, mint az esdeklés, sarczfizetések és a nálok annyira divatos orgyilkosság.

A hun hadvezér, midőn eljöttek látja az időt, hogy hódító hadjáratát megindítsa, egyszerre és egy napon küld követet Theodosius és Valentinianus udvarába, a következő spártai izenettel: »Uram és urad Attila parancsolja, készíts számára palotát, mert jó.« (»Imperat per me dominus meus et tuus Attilas, ut sibi palatium instruas.« Chronicon Alex. 253. l.) A német és franczia történetírók és a keresztyén krónikások e fellépésben talán elismerhetnék, hogy Attila jellemében szintén van *némi* nagyság.

A 451-ik évben indul ki s rohanó hadai előtt nincs nemzet, mely megálljon; nincs erőd, mely őt föltartsa. Nemzetek futnak előtte, várak maradnak üresen s az egyház imádságokhoz, a nép babonákhoz fordul.

Rohanó hadjárata meg nem áll Orleánsig, Gallia akkor legnagyobb erődeig s előhadai már ebben is benn vannak: midőn Aëtius és Theodorik a vizigóthok királya váratlanul jelennek meg egyesült hadsereikkel. Az ütközet nem mutat előnyöket a hunkirály részére; sergei a hosszú hadjárat és emberi erőt felülmúló fáradalmak által lankadva s vele szemben az akkori világ legügyesebb s legvitézebb két hadvezére; a megkérdezt jósok a csata elvesztését jövendölik: de azért Attila Chalons mezején bevárja ellenségeit, mert ugyancsak jósai e csata elvesztése díjául, az ellenfél hadvezérének elestét jósolják. És ő Aëtium gondolván, ez egyetlen nagy római hadvezér elestét szívesen vásárolja meg egy vesztett ütközetel. De gondoskodik a végsőről is, ott áll a halomba rakott nyereg s ott állnak azok fölé halmozott kincsei, melyek garmadján végső esetben kész magát kivégezni épugy, mint Hellász, vagy Róma legelső hősei, kik a dicső halált mindig eléje helyezték a megaláztatásnak, vagy épen nyomorult rabszolgaságnak. Egy krónika szerint Attila az egész harczot e máglya tetejéről nézi végig; nehogy a jóslat őt érje mint áldozatot.

A veszteség biztos előérzetével nyitja meg ezen borzasztó ütközetet, melyben az akkori ismeretes világ egyik fele küzd annak másikkal, a világ uralma fölött; kezdi pedig délutáni órában, hogy a veszteséget lehetőleg csekélylyé tegye. Jornandes, a góth író, ki pedig annyira elfogult a hun király ellenében, a mennyire

csak ellenség lehet; itt, mint kitünő hadvezért s egyszersmind lelkesítő szónokot tünteti fel őt, kinek lángszelleme átheviti serge százezreinek kebelét. Az általa leírt szónoklat ugyan nem bir hitelességgel: de annyira elüt a krónikások gyártmányaitól s annyira összevág a hun király jellemével, hogy jelentőségét nem lehet megtagadni.

Az óriási ütközet, melyben a százezrek között Theodorik is elesik, csakugyan Aëtius részére látszik eldőlni: de a szekérváraiba visszavonult oroszlánt győzelmeseknek tartott ellenei nem merik megtámadni; sőt nem merik üldözni sem, midőn irtózatos hadaihoz újabb erőket gyűjtve, az által mutatja meg el nem csüggedett önérzetét, hogy áradatként csap át a nyugat-római birodalomba s meg sem áll Róma kapuiig.

Alig pár év kellett e roppant hadjáratok megtételére az »Is-ten ostorának«; ki, miután a keresztyén világban a réginel még nagyobb rémületet oltott, visszatér dunamelléki lakhelyére s diadalmas napokat ül a félig bevégzett tények után.

Fegyvere úgy látszik nem volt többé ellene Európának az orgyilkon kívül; mert több mint valószínű, hogy akár Burgund, akár Bactria leánya volt a hölgy, kivel menyegzői ünnepélyét ülte, hívták legyen Hildegundnak vagy Ildikónak: a nagy hunkirály valamelyik ellenséges udvar orgyilkos bosszuja alatt vérzett el.

Összevonva az elmondottakat s szemben csaknem mindazon kisebb-nagyobb tekintélyű történetíróval, kik Attiláról egyidejűleg és később irtak: a nagy hun király jellemvonásait következőleg állithatjuk össze: Óriási dics- és hatalom-vágy, mely ereje érzetében az isteni küldetés hitének magaslatára emelkedik; a szokottnál mélyebb erkölcsi érzület, párosulva nagylelkűséggel s megvetésével azon kicsinyes ármányoknak, melyek hatalmas ellenségeinek udvarában ez időben szokásosak és hangadók voltak; mély belátás, mondhatni lángész mind a diplomatiái érintkezésekben, mind sergei és népei összetartásában és vezetésében; nagy férfiakat jellemző egyszerűség viseletében, háztartásában és szokásaiban; gyors elhatározás és bámulatos rögtönzés a kivitelben s a római és görög republikák hőseihez hasonló önfeláldozás és halálmegvetés a végzetes pillanatokban; szigorú igazság ítéleteiben s a vendégjognak a keleti népeknél szokásos tiszteletben tartása, melyet minden egyes alkalommal tanusít.

Egyetlen nagy sötét folt a hun király jellemén a történelem

által megállapított, de okaiban föl nem fejtett testvérgyilkosság, mely azonban a létező kevés adat nyomán is a leghatározottabb provocatio által van, mentve ha nem is igazolva, miután Buda, ez adatok szerint nemcsak vetélytársa volt a roppant birodalom trónjogára nézve, hanem testvére bosszuját azon gúny által hivta föl, hogy Attilának épülésben lévő várfalát átugrotta. Nem orgyilkos módon történt még ekkor sem Attila bosszus föllépése, hanem nyíltan a nép előtt és pedig oly alakban, mely a jóval később divatozott istenitéleti bajviváshoz hasonlít.*)

3. §. A többi európai nép megtelepedése.

Ha a hunkirály hódítási és birodalomalkotási módját összehasonlítjuk a többi Európában letelepedett népekével: még szembetűnőbb lesz azon különbség, mely az ő előnyére föltűnik.

Azon népek közül, melyek Európa északától Afrika parttartományaig dulongtak, a következőket jegyezte fel az akkori történelmi chaosban alig eligazodni tudó hagyomány: a vandaloikat, a keleti góthokat, az angol szászokat, a burgundokat, a frankokat, az alemánokat, bajorokat, thüringiakat, szászokat és friesekeket.

A *vandalok* alig tették magukat egyéb által nevezetessé, mint azon vadkegyetlenség által, melylyel — bár maguk is keresztények (arrianusok) — a többi keresztényeket üldözték, a tudomány és művészet kincseit megsemmisítették s különösen Róma földulása, mondhatni megsemmisítése által, végetlen kárt okoztak az emberi művelődésnek. Hirnevöket a »vandalismus« szó tartja fenn, mely az embertelen pusztítás és öldöklés legvégső fogalmát jelzi. Birodalmuk — ha annak nevezhető az a földterület, melyet Itáliában és Afrika északi partjain dulongások által tettek pusztává — alig állott fenn egy századig (438—534) s vakmerő és ravasz királyuk *Genzerich* halálával elhanyatlott. Az utolsó király *Gelimer* katolikus testvérét Chilperiket kivégezte és iszonyu dühvel fordult a katolikusok ellen, mignem Justinián kitűnő vezére *Belizár* végleg megsemmisítette uralmát.

A *keleti-góthok* Attila halálával függetlenségre vergődven, a dunai tartományokat tartották megszállva, mignem ugyancsak a

---

*) Ha ugyan az egész nem Kain és Ábel, vagy Romulus és Rémus meséjének ismételése, mi igen valószínű.

kelet-római császár — hogy szomszédaitól meneküljön — Itáliát ajánlotta fel nekik. Ide vonult be a halhatatlannak nevezett *Detre* (Theodorik) 200,000 vitézével s Ravenna és Verona székhelylyel birodalmat alkotott, Itáliának egyharmad részét tartván meg saját népének, a más két részt a bennszülötteknek engedvén át.

A góthok szintén arriánok voltak s ez okozta azon hidegséget, mely a különben emberien érző Detrét is arra vezette, hogy legjelesb katolikus hiveit s ezek között a tudós *Boétius*t és *Symmachust* kivégeztesse. Detré halála után egyetlen leánya *Amalasuntha* öröklé az uralmat, kit férje Theodát kivégeztetett. Ezután hosszú zavarok állottak be, melyeket a kelet-római birodalom felhasznált s előbb *Belizárt*, majd *Narseszt* küldé ellenök, kik ellen a belső villongások által elgyengült góthok — bár frankokat és szlávokat hívtak segítségül, nem valának képesek magukat többé megoltalmazni. Utolsó csatájok hős királyok Thejas alatt a Vezuv tövében folyt le, hol maga a király is elesvén, mint köd foszlott szét az egykor hatalmas nép s végleg letűnt a történelem színpadáról.

A *longobárdokat* Justinian veje hívta be Itáliába, az általa gyűlölt Narses ellen. E nép története is inkább csak regényes és érdekes, mint maradandó nyomokat tüntet fel. Egyetlen emlékezetre méltó királyuk *Alboin* megöli Kunimundot, a gepidák királyát s ennek leányát Rosamundát nejévé kényszeríti. Megölt ellenének koponyáját aztán ezüstbe foglaltatva, ivópohárul használja s egyszer ittás állapotában halálos fenyegetéssel veszi reá nejét, hogy atyja koponyájából igyék. Ez okozza halálát, mert a bosszút forraló nő, egyik alattvalóját Helmichet kezével megkinálván, reá veszi, hogy férjét megölje; majd hogy ettől is megszabaduljon, a ravennai kormányzónak (Exarchának) ajánlja fel kezét és kincseit s második férjének is méreg-poharat nyújt; de ez észrevevén, hogy mérget ivott, a maradékot nejével itatja meg. Alboin után — kinek könnyű hódítmányává lett az apró törzsek forgácsaitól lakott Italia — még csak egyetlen név merül fel a longobárdok királyai közül: Antharisé, ki Theudelinde bajor király leányát vevén nőül, ennek befolyása az arrián-hitet lassanként kiszorítja s a longobárd népre a katolicismus szelidítő hatását érvényesíti.

A *nyugoti-góthok* is, kik a Pyrének innenső és tulsó oldalát elfoglalák s a szomszéd vandálokat, alánokat és svéveket meghódították, egész 586-ig arrián hitet vallottak s nagy üldözői voltak a római katolicus hitnek, míg *Reccared* királyuk alatt magok is római

hitre tértek a 6-ik század végén s az egykori Hispánia római maradványaival a spanyol nemzetet alkoták.

Az *angol-szászok* a pikteket és a skótokat a mai Brittanian földjéről kiszorítva, 7 kis fejedelemséget alkottak; (Kent, Sussex, Vestsex, Ostangeln, Mernen és Northumberland). Egbert vestsexi fejedelem egyesíté őket a 9-ik század elején, két századdal azután, hogy nagy Gergely pápa és sz. Ágoston befolyása által keresztény hitre tértek.

A *burgundok*, kik a mai Elzászban s a Rhône és Saône mellékén telepedtek le, szintén alig hagytak más emléket, mint azon rémes hagyományokat, melyek fejedelmi udvaruknál lefolytak s melyeket a középkori költészet örökített meg. (Niebelungen Lied.)

A *frankok*, e leghatalmasabb vegyes törzs, vitéz királya Clodwig alatt Soissonnál leverte a rómaiakat s Franciaország szívében ütötte fel tanyáját. Lassanként legyőzte a szomszédos népeket s különösen az alemannok megverése által, kiket Zülpichnél végleg hatalmába ejtett (496-ban) s a gótok legyőzése által, kiket Poitiersnél vert meg, ura lőn csaknem az egész mai Franciaországnak. Clodwigot sz. Remigius keresztelte meg Rheimsban s ez által egy erős, nagy jövőjű keresztény monarchia alapja vettetett meg.

Az *alemannok, bájorok, thüringiaiak, szászok és friesek*, mint később látandjuk, rövid vagy hosszabb küzdelem után, szintén alkottak kisebb-nagyobb országokat, melyek később többnyire külső befolyás által kereszttyén hitre tértek: de valami nagyobb történeti ténnyel ezek sem tették magukat emlékezetessé.

Még őseinket a *magyarokat* kellene emlitenünk, kik a IX. század végén lépve az európai történelem színpadára, a népvándorlás egymásra hulló láncszemeinek mintegy utolsóját képezik.

Az a kép, melyet a számba vehető történelem (a görög) a magyarokról fest, igen előnyös. *Bölcs Leó* császár a népet szabadnak és szabadság szeretőnek, kincsre nem vágyónak, igazságszolgáltatásban szigorúnak, hadban bátornak, alkuvásnál ügyesnek festi. Harczba lóháton szoktak menni s ügyességöket, mint lovas harczosok, az újabb vélemény szerint kivált az alkalmas nyereg, főleg pedig az addig Európában ismeretlen *kengyelnek* és ügyesen kezelt nyilaiknak, portyász-hadfolytatási modoruknak köszönheték, minek nem egy tekintélyes író kívánja e nép gyors és nagyszerű győzelmeit tulajdonítani.

Bármik is voltak e gyors győzelmek okai, akár a kicsinysé-

gekben nagyot kereső történetirók kengyele; akár azon előnyös tulajdonok, melyeket Leó császár kiemelt; vagy végre azon szerencsés körülmény, hogy a mai Magyarország földén apró, szétforgácsolt erejű s egymással is harczban álló népeket találtak; vagy a mint nekünk jobban tetszik, hogy mind e tényezőket együtt és kellő méltánnyal vegyük be az eredmény tényezőiül: elég, hogy a magyarok néhány év alatt (894—900-ig) a mai Magyarországot csaknem teljesen hatalmukba hajták s egy század alatt pár keserves veszteség daczára, mely Augsburg és Merseburgnál érte őket, sőt talán épen azért, e földön állandó gyökeret vertek, úgy hogy az 1000-dik év már mint hatalmas keresztény államot üdvözli őket Európában.

4. §. Európa térképe Nagy Károly idejében.

Több mint három század volt szükséges arra, hogy az a nagymérvű hullámozás, melyet a történelem népvándorlás czime alatt jegyzett fel, legalább nagyjában végét érje, s az abban szerepelt népek megtelepedvén, bizonyos állandóságot nyerjenek.

Ha a még folyvást apróbb változásoknak alávetett európai térkép nyugpontjául Nagy Károly korát vesszük (771—814), Európának a következő térképe áll előttünk: a mai Spanyolország északnyugoti sarkpontját a kis Galiczia foglalja el, mely alatt a Tájó vize környékéig az asturiai királyság s ennek keleti részén két kisebb tartomány: *Navarra* és a spanyol markgrófság nyulnak ki a Pyrénék aljáig; a mai Portugallia helyét Merida tölti be és Spanyolország többi részét a kordovai mór emírség foglalja el. Nagy-Brittania és Irland következőleg vannak felosztva: Angliát, fel a legészakibb részig, az angolsaxok tartják birtokukban; Skócia legészakibb csucsát a piktek tartják elfoglalva; a mai Irlandban és a Hebridák szigetcsoportján s a mai Skócia egy kis partvidékén a skótok települtek meg. A mai Franciaországot, Németországot Nagy Károly foglalja birodalmában, melynek határait nyugotról az atlanti, északról az északi tengerek, keletről a magyar Duna s délről a földközi- és adriai tengerek határolják. E nagy földterületen a kisebb german, frank és olasz törzsek következőleg helyezkedtek el: a Pyrénék alatt a gascognok, ezek fölött Aquitania, majd Bretagne következik; a Rhone mellett Burgundia, a Szajna mellett Neusztria terül el; az Angliával szemben fekvő részt, a Szajna torkolatától majdnem a Rajnáig Flandria; a Rajna mellékét eredeté-

nél az alemannok: közepén Ausztrasia s fenn Vestfália foglalja el az északi tenger partján a friessek, ostfalok, obotriták, dánok és vendek telepedtek le s ezek tartományai alatt a saxok, svábok és csehek foglalnak helyet. Ezek és a bajorok ugyanazon teret foglalják el, melyet ma is birtokukban tartanak; a szászok és csehek közé a Nordgau van beékelve, mely délkeleti határán a Nagy Károly által alkotott keleti örgrófsággal (Ausztria) s ez viszont a karinthe örgrófsággal érintkezik. A mai olasz királyság földjét az Alpoktól Gaeta tájáig a frank Italia foglalja el; Nápolyt a beneventi herczegség. A mai Magyarország földét a morvák; a Tiszától az erdélyi Kárpátokig a rumének, s az al-Dunát a bulgárok tartják elfoglalva. Az avar és huntöredékek a mai székely havasok közé vannak szorítva. A szlávok, szerbek és horvátok jelenlegi földjükön tűnnek fel s felső Dalmátia partjait Liguria foglalja el. Európa kontinensének északi részén a Baltitenger partjaitól kezdve keletre a Volga és Dnieperig, délre a Feketetenger partjáig, egy nagy vegyes szláv törzs áll, mely a Dniepernél a magyarokkal, ezenfelül a kazár birodalommal, északfelé a finnekkal határos. E területen a poroszok, esztek és crudok a Keletitenger partjain foglalnak helyet; a birodalom többi részét pedig a lengyelek, lithvánok, szlovének s több oly apró eredetű szláv nép birja, melyeknek ma már nevét is elfeledte a történelem. Az Ural mellékét a fehér bolgárok és alánok tartják birtokukban; míg a góthok egy kis törzse a krimi félszigetre szorul. Az al-Dunát ruménok és szlávok lepték el, átnyomulva a Balkánon, Macedónia és Thrácia partjáig; sőt részben Kis-Ázsiába is. Olaszország legalsó nyulványait, Siciliát s az elhanyagolt Hellászt a görög nemzet töredékei népesítik; míg legészakon a skandináv félszigetet a normannok, svédek mondják sajátjuknak.

Ez volt e korban Európának megközelítő térképe.*)

5. §. Az európai népek ősvallása.

Semmi nincs, mi nemzetet hivebben jellemezzen, mint azon eszmék özvege, melyekből istenészetét (Theogonia) képezi, mint

---

*) Ez elhelyezkedés tanulmánya, valamint bármely területi változásé, czélszerűen csakis megbízható földabroszok használatával eszközölhető. Általában a földajz előismeretei mindenütt föltételezve vannak.

azon meg- vagy meg nem testesített lények, melyek előtt meghajol. Még a mai, magas társadalmi életnek örvendő népeknél is a legjellemzőbb és nevezetesebb a vallás-erkölcsiség ügye: mennyivel inkább áll az azon, még gyermeki kort élő népekre nézve, kiknek vallásos, politikai és társadalmi életök mozzanatai bálványaik oltára körében központosulnak.

Azért épen nem látszik elvesztett fáradságnak, hogy ezen népek ősi istenészeti és világszármaztatási fogalmaival legalább a főbb vonásokban megismerkedjünk.

Az európai, ugynevezett barbár népek ősvallásai között legönállóbb és így kétségtelenül legérdekesebb az *északi, vagy scandináv mythologia*.

E szerint a világ és istenek származtatása chãoszból történik, melynek feneketlen mélységét egyfelől köd, másfelől tüztenger tölti be. (Neflheim és Muspelheim). A szomoru köd-hazában Igdrasil nyárfa (ősjávör) törzsöke alól fakad Hvergelmer forrás s innen a romlás, a jaj, nyugtalanság stb. pokoli folyamai. Ez a gonoszul élteknek, gyáváknak pokla, hol szellemeik vándorolni fognak s hol Locke isten leánya Héla uralma alatt élnek, kinek palotája nyomor, asztala éhség, kése éhhalál, szolgája restség, szolgálója lassúság, küszöbe tör; ágya betegség, ragály; függönyei átok és istenkáromlás.

A tűz-ország (Muspelheim) királya Surtur s a tűzfiak alattvalói.

A pokol-folyamok (köznéven Elivager) addig folytak, míg a bennök lévő méreg hatása által megkeményedtek s a köd jéggé fagyott; de e fagy a tűz-ország határán felolvadván, Imer óriást hozta létre, kitől az ősi és mai óriások származnak.

Vele egyszerre született egy őstehén Autumbla, melynek tejével táplálkozték az óriás. E tehén a kősóra szállott harmatot issza; de ime e sónyalás közben egyszerre megelevenül a bálvány s lassankint előáll Bure félisten, kinek fia Bör, ki Belstát, Belthorn óriás leányát veszi nejül s ezzel Odint, Velét és Vét nemzi, kik Imer óriásaival egyesülten megölik ezt s ennek családját Bergelmeeren kívül, ki nejével sajkan menekül, ősük vérébe fulasztják. Bergelmeer és nejétől származnak a közvilág mostani óriásai.

Odin testvéreivel most a világ teremtéséhez fog, melyhez az anyagot Imer holtteste adja. Husából lesz a föld, véréből a tenger és vizek; csontjaiból a bérczek, fürteiből a fák, koponyájából az

égbolt, velejéből a felhők s végre szemöldökéből a föld (Midgard), mely az emberek lakásául van szánva.

A föld kerek tál alaku; négy oldalon négy törpétől (észak, dél stb.) tartva, viz folyja körül s azon túl az óriások laka.

A tűzvilágból kilövellő szikrákat elfogdossák Bőr gyermekei. napot, holdat, csillagokat teremtenek belőle; majd egy jávorból Ask és egy égerből Embla az első férfi és nő lép a teremtő kezek nyomán elő az istenek gyönyörére.

A világ-mindenséget Igdrasill tartja, mely Imer holttestéből nőtt. Ennek egy gyökere az égben (Asgard), más az óriások földén (Jotunheim), harmadik a ködvilágban van.

Az istenek menyben (Asgard) laknak, hova a szivárvány hidja vezet. A felséges paloták legszebbje Odiné a *Walhalla*; ez 540 kapus sárarany épület, aranylevelű fák berkében. (Glusor). Ez fogadja be a hősök (Einheriar) szellemét is. Ezeket aranytaraju kakas költi fel minden reggel, mikor aztán az udvarra (Odinstum) mennek harczjátékokra. Itt azonban az elesett is feltámad s együtt mennek lakomázni a Sährimer nevű vadkan husából, mely minden nap újra éppé lesz. A Walkyrok teszik itt a szolgálatot; ők vezetik be a hősök szellemét a Walhallába.

A bűnösök s ágybanholtak a pusztá és szomoru Helheim (pokol) lakói lesznek az utolsó ítéletig, midőn érdemök szerinti helyre utasíttatnak.

Adonin (Alfator, Allvater) kívül, ki trónon ülve s mint napkirály, sugarakkal környezve kezében könyvvel (Runák) festetik; nevezetes istenek még:

Thor a dörgés és villám istene, örökös harczban az óriásokkal, kiket megsemmisíteni egyetlen czélja. 545 emeletű palotában, a Bilskirnirben lakik.

Thyr a hadak istene s a hősök gyámolója s az iszonyu farkas Fenris táplálója, mely miatt kezét is elveszté.

Brága a költészet és ékesenszólás istene, ki nagy hajjal hár-fán játszva ábrázoltatik

Ez istenek *ázok* köznevén jönnek elő; az istennők ellenben *asynok*.

Ilyenek *Frigga* Odin neje, az északi mythosz Junója és *Iduna* Brága neje.

Vannak angyali természetű lények is (Wanen) valamint tör-

pék, elfek, boszorkányok is. Nevezetes ez utolsók között a csalfa Locke. (Locki.)

Papjaikat Blodgodár, vagy Blodmennek hívták; ezek fejét Höfdinginek; ezeknek foglalkozásuk jóslatban és bűvölésben állott.

A közép európai *germánok vagy németek* vallása a főbb eszmékben egy lehetett a skandináv mythósszal. Isteneik ugyanazok, csak névleg térnek el.

Főistenök egyszersmind a nép ősatya Thuisko, Teut, vagy Theut (innen deutsch vagy deutsch) de a képzelet megteremté ennek is geneológiáját; őt Vodántól (Odin) származtatván.

Vodán volt az ég atyja s a tölgy a neki szentelt fa. Kivüle (Thor) Donár, és Frigga említettnek.

Nerthus, vagy Hertha a föld teremtmője s fenntartó istennője. Ez maga az áldás, mely csak néha száll a földre. Lakása egy bájos szigeten. (Rügen).

Az alrunák és hägessák (innen Hexen) jósnők és papnők egy személyben.

A *gallok*, kik a germánoknál jóval korábban ismert kelta törzsokhöz számíthatók, isteneik egy részét, vagy legalább azok fő jellemvonásait a rómaiaktól látszanak kölcsönözni. Isteneik általánosakra és tartományiakra oszlanak. Az elsők közé számítják római írók Merkurt (Hermes), de természetesen a rómaiakétól sokban elütő név és fogalmakkal. Ez feltalálója nálok minden mesterségnek, kereskedésnek, közlekedési eszközöknek stb.

A főistennők közé tartozott Nehalennia, a mai Belgium környékén, Ceressel egyértelmű istennő.

Herculesz magusanus és Herculesz taranusz is tisztelt istenségeik közé tartoztak.

Jupiter Taranisz néven fordul elő, kinek embereket is áldoztak; Apolló Belen vagy Abelió; valamint Vulkán, Venus és Minerva is előjőnek náluk.

A gallok papjai a druidák, kiknek feje valódi dictator hatalmával él, élet-halál ura s ki élethossziglan választatott. Voltak náluk druidnők, próféták s nemzeti költők (bárdok) is.

Az ember-áldozat a galloknál nagyban folyt; még pedig mind az állam, mind egyesek részéről; volt eset, hogy valami hatalmas halálával, minden hozzátartozóit, még állatait és butorait is megégették.

Nagy tiszteletben állottak a gallok előtt a tölgyfák, melyek-

ről a tölgybogyókat 1-ső januárban nagy ünnepéllyel szedték le. Ez nagy áldozatokkal volt egybekötve s különösen Chartres és Dreux között gyakorolták, hol a fő-druid lakott. Jelentése a bogyószedésnek kétes. Némelyek az északi mythológiával való kapcsolatot keresik benne, állítván, hogy ezt, a Baldurt ilyennel megölő Locke megelőzésére tették. Ezen szertartás különben nagyon el volt terjedve s a XII-dik századig lejön az északi népeknél; mások szerint a bogyóknak méregellenes és termékenyítő erőt tulajdonítottak.

Végre mi a *szlávokat* illeti, ezek vallása legkevesebb önállóságra mutat. Ezt helyzetök fejti meg. Főhelyük Rügen szigete s ennek környéke volt, s így már ennél fogva is kereskedésre voltak utalva. Vineta, Arkonia s különösen a szigetváros Retra volt a nagy fénnel kiállított isteni tiszteletek főhelye.

Ezek egy istent hittek, ki mindent teremtet és fenntart; a többi alárendelt istenségek fehérekre és feketékre oszlanak.

A világos istenek közé tartozik *Svantevit*, négy fejével a világrészeket ábrázolva, kezében az élet kürtjét tartja.

Hozzá legközelebb áll szolgája *Radegast*, ki már emberi alakot visel s Jupiter és Apollo, sőt Mars tulajdonaival van felruházva.

A szerelem istene *Zibóg*. Az életé *Ziba*; ellentéte *Nemisa* a halál istene.

Trigláv a szláv trimurti, Czizelbog a hold; Ipabog a vadászat istenei.

A fekete istenek között *Pya* vagy *Csernebog* tűnik ki, a vér-isten, kit rendesen oroszán alakban állítottak elő. *Ilynicz* a halál istene vázhoz hasonló alak. Ez szokás szerint tüzköven (feltámadás) ábrázoltatott.

Az istenek templomai nagy fénnel állítottak ki; különösen diszes faragott fa-művekkel, melyekbe az ellenségtől elfoglalt zászlókat függeszték.

Isteneiknek állatokat, sőt embereket is áldoztak; legörömesebb keresztyén foglyokat.

6. §. A keresztyén egyházak első rendezése.

Ismervén a pogány hitelvek leírásából azon alapokat, melyekre a keresztyén vallásnak építenie kelle, lássuk, miként kezdődött meg ez építkezés.

Említve volt, hogy a minden áldozatra kész első hittérítők nem

hagyták el az egyszer összeterelt hívők nyáját; vigasztalókul, mentorokul közöttük maradtak. Miután azonban önzetlenségök a hívőknek még önkénytes adományait is visszautasította, valahogy mégis csak élniök kellett.

Mint a druidák erdőkbe, ligetekbe vonultak tehát; kunyhót építvén, annak tetejére keresztet tűztek s jelszóul választák: »imádkozzál és dolgozzál.«

E kegyes férfiak mellé majd más hasonérzelmtűek csatlakoztak, kik lassanként egész kis térítő telepet alkottak, mint ez Afrikában, vagy alsó Itáliában Nursiai Benedek körül (529) történt, ki épen a fentebbi jelszóval, alapítá a Benedek-rendet.

Ez volt a kolostori élet kezdete.

Az ily telepek valóságos gyárakat képeztek, hol kiki saját munkája után látott; csak a kitűzött nappali és éjjeli órákban jöttek össze imáik végzésére s azután kiki újra munkájához tért.

Az ily telepek némelyike által tudomány, művészet és kézmű egyszerre mozdítottak elő. Nehányan bőrből pompás pergament készítettek; mások római és görög classicusokat, vagy szentiratokat másoltak, arra nagy művészettel s bámulatos kitartással, (barát-írás, képes kezdőbetűk) mások meg az írott könyveket bekötötték s pompás kültáblákkal látták el. S ezen munkás-életnek köszönjük az óvilág nem egy tudománykincsének megmentését.

Más telep fa- és fém-művekkel, faragásokkal és öntésekkel foglalkozott; szt. galleni Tankhó nevű barát öntötte a hagyomány szerint az első harangot Európában. (N. Károly és Thanko legenda.) Ez szolgált a hívők összehívására ezután. Eleinte csak alacsony állványra lőn helyezve, mely hogy a távolabbiak által is hallható legyen, mind magasabbra lőn emelve, s így állt elő a *torony*, később az egyházi építészet legfelségesebb disze.

A szerzetesek telepéhez lassanként mind több-több nép gyűlt, különösen tanulmány végett; mások állandóan a szerzetnél kívántak maradni. Amazok számára külső iskolát kellett szervezni, melyben nyelvtant, szónoklatot és párbeszédtant tanítottak (trivium), ezek számára a végzett három tantárgyon kívül számtan, zene, mértan és csillagászati iskola (quadrivium) létezett. Ezen beosztás feltalálása Kassiodornak tulajdoníttatik. Az iskolai fegyelem igen szigorú volt. (Egyházi zene, csillagászati eszközök. Iso, Tuhlo, Rastbert, a Notkerek.)

A szerzetek vagyoná részint a beállottak javaiból, kegyes ado-

mányokból és bűnbánati engesztelésül adott javakból gyűlt oly magasra, mely azokat nevezetes feladatok megoldására tette képesekké.

A vagyoniilag ekként felemelkedett szervezeteknek védnökre volt szükségök, ki birtokaikat némely világi nagyok erőszaka koskodásai ellen védelmezze s így jött létre a védnöki hivatal (Vogt); birtokaik kezelése ellenben majorosokra és tisztartókra (Maier, Keller) volt bízva. Mindezek később tekintélyes hivatalokká váltak, nem egyszer az illető szervezet kárára is.

A falusi egyházak, plébániák a földesurak kegyességének köszönhetik lételüket, kik már saját érdekekben is jónak látták, hogy jobbágyaik az erényt terjesztő keresztyén hitben folytonos oktatást nyerjenek. Rokonaikat, néha alattvalóikat alkalmazták a lelkeszi hivatalra s az isteni tisztelet helyéül eleinte szegényes félszert építettek, mely többször ablakokkal sem volt ellátva.

Természetes, hogy az egyházakat sajátjoknak tekintették s véduri hatalmat gyakoroltak felettük (jus patronatus). A félszerek közepén állott a szószék és a keresztelő medence, mely körül a később nagyobb készültséggel felruházott pap, ártatlanságot jelző fehér mezben végzé a szertartásokat, melyekhez a zsoltárokat a Szt. Gergely homiliáját s imákat könyv nélkül kellett tudnia.

Ily igénytelen és egyszerű volt a keresztyén egyházak első szerkezete.

7. §. Püspökségek. A pápa.

Miután az egyes városok és falvakban az egyes szentegyházak létrejöttek, ezeknek lelkeszei saját s az egyház tekintélyének emelésére örömet fordultak azon helyek felé, melyekben a keresztyénség kezdetét vette s melyek e miatt általános szentség hírében állottak.

Ily egyházak voltak a bizáнти, római, antiochiai stb., melyeknek lelkeszei e miatt az egész keresztyén világban tekintéllyel bírtak.

Ugyanez történt azon esetekben is, midőn valamely kétes vallástügyi kérdésben a patronus és világiak s az egyház között felsőbb bíróra volt szükség.

E tekintélyes egyházfők azonban személyesen nem igazíthatnak mindenkor, hanem helyettesekül más közelebbi tekintélyes egyházak lelkeszeit nevezték ki. E bíróság és örökös lassanként ál-

landóvá vált s az egyes egyházak örömmel támaszkodtak oly központokhoz, hol a világiak tulhajtásai s a csaknem öröklötté vált Vogtok zsarolásai ellenében gyámolt találtak.

Igy alakultak Európa *püspökségei* s különösen a németországiak, melyek alkotása és rendezése körül Szt. Bonifácznak legtöbb érdeme van. Ő alapítá a salzburgi, freisingeni, regensburgi, passau, würzburgi püspökségeket stb., míg más meglevőket, de egészen világi s kalandos szellemű férfiakkal betöltötteket, kegyes és tudományos egyháziakkal helyettesített (Maincz.)

A pápai hatalom létrejötte szintily érdekes tüneménye az 1-ső keresztyén századoknak.

A frankok felett uralgó Meroving-ház, mely korábbi századokban testvér- és rokongyilkosságok által tűnik ki, később kéjelmű és puhaságba merül, országait udvarmesterei (major domus) által igazgattatván.

Ezen hivatal a Pipin-családnál öröklötté lön s ez hadi érdemei által, melyeket különösen a mahomedánoknak Spanyolországba viasszaszorítása s a német törzsek leigázása által szerzett, — oly nagy tekintélyre tett szert, hogy az utolsó Merovinget minden ellenállás nélkül klastromba küldhette; annak királyi hatalmát a kis Pipin személyében magához ragadván 725-ben.

Az új király, hogy magának országa és a külföld előtt nagyobb tekintélyt szerezzen, a római püspököt, Zachariást, ki mint »Péter egyházának örököse«, nyugoton legnagyobb tiszteletben részesült s Szt. Bonifácot Németország apostolát, királylyá avatására kérte, kik fel is kenték őt.

E nevezetes eseménynek nagy visszahatása lett Rómára nézve is. A hajdani világ asszonya nehezen tűrte a bizanci uralmat, mely a longobárdok tulterjeszkedései daczára, még mindig birta az Exarchatust Ravennával, Istriát, Rómát és Nápolyt s Calabria nagy részét; s végre midőn a képrontó bizanti császár és Róma püspöke között nyílt lön az ellenségeskedés, Róma felmenté magát kelet uralma alól.

Most azonban a longobárdok törekedtek Róma uralma után, s ez, bár ezek nagy része keresztyén vala, a királyi ház örökös viszályai miatt, a püspöki szék tekintélyét veszélyeztette, — a mennyiben közönyös ezekben nem maradhatott volna.

A pápa a hálára kötelezett Pipinhez fordult s ez a longo-

bárdok Aistulf (Adolf) királyát legyőzvén, az Exarchatust, az aemilii tartományokat, s a Pentapolist, mint akkor gazdátlanokat, a pápának ajándékozta.

Ez eredete a pápaság *világi hatalmának* és függetlenségének, mely ezen sötét századokban, hol az erőszak ellenében a jognak annyiszor volt szüksége a hit és tekintély birói gyámolítására, s hol maga a keresztyén vallás is sokszor igényelte egy nymbussal körített központi hatalom segélyt nyújtó karjait, nem volt jótékony hatás nélkül, míg hatalomvágy, vagy visszaélés roszra nem vezette.

8. §. Mohamedán-vallás.

Míg nyugaton ekként a keresztyénség egyszerű alapjaiból erőteljes szervezetre, s a vallás főnökének személyében épen világi uralomra is vergődik: a keleti pogányság romjain, a koreisiták törzséből prófétai szellemű férfiú emelkedik fel, ki mind a téveteg babonáknak, melyek Keletet eláraszták, mind Krisztus tanai továbbterjedésének, szellemi és anyagi fegyverekkel gátot vet.

Ez *Mohamed* (szül. 569-ben Kr. u.) Mekka szülöttje, ki kereskedési foglalkozásai közben gyakran jövéen keresztyénekekkel érintkezésbe, ezeknek hitelveivel legalább nagyjában megismerkedett.

Mint rajongó lép fel a külsőleg kellemes és ékesen szóló férfiú. Tudományát állítólag Gábor angyaltól vette s e szerint zsidók és keresztyének tévuton vannak, a pogányok pedig épen átkozottak mennyen és földön.

Főbb hitelvei: Egy az Isten s Mohamed az ő prófétája. Allah tiszteletének el kell terjedni az egész földön, az igaz tudománynak be kell vétetni pogányok, zsidók és keresztyének által, ki ezt nem teszi, fegyver által kell elvesznie, vagy rabszolgává válnia; az igaz hívőknek naponként 5-ször kell Allahhoz imádkozni s meghallgatatik az; a szükölködőknek alamizsnát adni, mert ez tetszik az Istennek. Böjt, környülmetélkedés, a bor és sertéshus megvetése, naponként mosakodás s a test tisztántartása szintén nélkülözhetetlen szertartási kívánalmak. De mindezeknél nagyobb érdem a szent harczban, mely a hit terjesztése érdekében vivatik, (Dsad) részt venni. Az, ki ilyenekben elesik, egyenesen a 7-ik égnek érzéki élvezetekkel kecsegtető boldogságai birtokába lép.

E néhány főbb elvből is kitünik, hogy Mohamed országa, nem mint Krisztusé, mely »nem e világból való«, nagyon is politi-

kai célokra tör. Hitszabályai gondoskodnak hivei józanságáról, egészségéről, testi erejének és lelkesedésének kifejtéséről, hogy ezek által egy nagyszerű világuralomnak vethessék meg alapját.

Kezdetben azonban e nagy cél felé lassu léptekkel haladhattott, s még saját körében sem talált viszhangra; sőt föllépése oly nagy visszahatást szült, hogy kénytelen volt Mekkából Medinába menekülni (622-ben Hegira, Hedzsra). Itt azonban csakhamar sereget gyűjtött s a bédéri ütközet által Arábia urává lőn.

Mohamed megérte, hogy hitét minden arab törzs felvegye. Meghalt 632-ben s Mekkában lőn eltemetve, mely a mozlemekre nézve ez idő óta szent bucsuhely.

Természetes volt, hogy a mohamedanizmus elvei szerint vitézzé és erőssé növekedett nép elpuhult szomszédain erőt tudott venni. S csakugyan Mohamednek már közelebbi követői *Omár* (634—644) és *Otmán* nemcsak az ázsiai népségeket s ezek között Jeruzsálemet, sőt Egyiptomot is elfoglalták (az alexándriai könyvtár elégetése? 640.) Majd egyszerre hatoltak elő Afrika partjain, Kis-Ázsiában és a földközi tengeren. Miután a Sassanidák trónja lábaikhoz omlott (636), egyenként Rhodust, Cyprust, sőt Siciliát is elfoglalták (669).

Végre midőn a keleti-góth Spanyolország királya, Vitiza, Rodrigó által megöletett, ennek fiai a szemben fekvő afrikai partokról arab segílyt kértek. A segíly Tarik vezérlete alatt megjött, de az egyszer elfoglalt tartmányt kezéből többé ki nem bocsátotta. Ellenkezőleg itt, a gyönyörű Andaluziában otthonossá tették magokat; ezen részét Spanyolországnak a legszebb épületekkel, virágzó művészettel s szorgalmas földműveléssel a jólét sem az előtt, sem az után nem ismert magaslatára emelték.

A keresztyén hitet nagy veszély fenyegette. Európát egyszerre kezdte szorongatni kelet és nyugotról az egyre közeledő két vas-kar, mely a Krisztus tudománya megfojtására volt kinyújtva s csak perczeken mult, hogy célját el nem érte. Keleten Konstantinápolyt támadták meg; nyugaton Franciaország belsejébe nyomultak s még mielőtt a frank és német törzsek összetudtak volna gyűlni, már a Loire (Loár) mentén portyáztak. Végre megjelent Károly a frank Major Domus kisebb, de bátor sereggel. Tours és Poitiers között vívatott az eldöntő ütközet, mely nagy áldozatokba került; de hetednapon végre győzött Károly és Abdurrahman a ve-

zér is elesvén, az arabok s Pyrenek tuloldalára menekültek s nem is mertek többé támadólag fellépni Közép-Európa ellen.

Itt azonban oly erős alapot vetettek, hogy a keleten megbukott Ommajadok uralma alatt, egy új kalifaságot alkottak, melynek Cordova lett a fővárosa, fényben, művészetben és gazdagságban kitűnő magasságra emelkedvén.

9. §. A frank császári birodalom.

Egyszerre, sőt mondhatnók szemben a már mohamedánok által fenyegetett egyházi hatalommal, Közép-Európában egy keresztyén világi hatalom kezdett felemelkedni, mely pár évtized alatt magas állami polczra vergődött.

A Pipinek családjából, melynek a keresztyénség már is oly sokat köszönhetett, egyszerre *Károly* (»a nagy«) emelkedik ki, kinek személye ugyis, mint e korszak legjellemzőbb fejedelmi egyéniségéé, méltán érdemli figyelmünket.

Károly, fivére Karlman halálával (771), atyja egész birodalmát öröklé, mely már most is a Pyrenektől a mai Magyarország határáig terjedt. De örökölvén azt, örökölte annak terheit s elleneit is. E miatt Károly egész uralma alatt kénytelen volt folyvást hadat folytatni.

Első ellene volt *Dezider*, a longobárd király, ki Karlman özvegyét és fiait, mint trónkövetelőket vette fel udvarába s a pápai hatalmat kezdette elődjei példájára szűkebb körre szorítani: annyival veszélyesebb ellenség, mert sógora a bajor herczeg Thassiló. De 774-ben átkel Károly az Alpokon, beveszi Dezider várát, sőt magát is megfosztja trónjától, magáévá tevén azt. Egy legyőzött összeesküvés után *Warnefrid* longobard történésznek megkegyelmez, »nem akarván azon kezet levágnatni, mely oly szép dolgokat irt.«

Thassilónak előbb megkegyelmez, de midőn ez szomszédait az avarokat ellene lázítja, Károly országgyűlésileg árulónak nyilvánítja, elfogja s családotól zárdába zárátja.

A *Thassilóval* szövetszert avarok is megszenvednek ellenséges szándékokért. Károly beveszi gyűrű-sánczaikat (Ring-Győr), elveszi halomra gyűjtött kincseiket s az Ems és Rába közötti tartományt Ostmark czimen »Österreich« czim alatt birodalmához csatolván, bajorokkal telepíti be.

Igy képezi nyugaton a spanyol örgrófságot az Ebróig (Mark) a sarragossai emirtől segítségre hivatván. A Pyrénéken visszavonultában utócsapata *Ronçeválnál* egyig levágatik. Itt esik el kis-öcscse, a híres *Roland* is.

A szláv vilczek és szerbek, a dánok és csehek egyaránt érzik fegyvere hatalmát: de legerősebb harcza van a szászokkal, kik mind fegyvereinek, mind a keresztyén hitnek sokáig ellenszegülnek.

Ezek hatalmas birodalmat alkottak az alsó Rajnánál; s már Károly őseinek elég bajok volt velők. Sem királyt, sem fejedelmet nem ismerő, szabad és harczias népfaj volt ez; harczaiban rabolva-égető, pusztító és hadi foglyait bálványainak áldozatul hozó.

Már 772-ben megindul Károly ellenök; meghódítja Eresburgot s ledönti az *Irmen* bálványt, a szászok nemzeti szentségét.

De alig vonul el a győzelmes, s az esküjére semmit sem adó nép újra fölkel; leöli a hátrahagyott őrséget s ha újra megjelen, újra felveszi a keresztséget, azt újra elhagyandó, ha érdeke úgy kívánja.

Csakugyan mig *Károly* a Pyreneken tul járt, egy szász vezér *Witukin* alatt újra felkelnek s az egész Rajna mentét újra elpusztítják. Károly jön; győz s a szász nép újra hódol; de ismét csak színből és kevés időre, sőt Károlynak egy a szerbek ellen küldött seregét lemészárolja.

Ekkor boszura gyúl *Károly* s pusztítva nyomulván át a tartományon, miután egy 4500 főből álló meghódolt sereg Witukint elszökteti, lemészároltatja azt egészen. Ekkor új erővel robbant ki a szászok dühe; fellobogtak Vodán oltártüzei s az összes foglyok vére lőn bálványuknak ígérve, ha segitenek. De Károly hősei újra győznek s *Witukin* meghódolva keresztyén hitre tér.

Még egy izben fellobbant volt a szászok frankgyűlölete a Károly által reájok rótt egyházi és világi adókért; de újból el lőnek nyomva s Károly tizezer szász családot szállított idegen földre, helyökbe frankhoniakat telepítvén.

Már 804-ben teljesen be volt végezve a szász harcz; Károly várakat építtetett s püspökségeket (Osnabrück, Minden, Verden Brema, Paderborn stb.) alapít, szóval befejezé a keresztyénség nagy művét Közép-Európában, mely nélküle talán századokkal lehetett volna a bekövetkezett zavarok miatt hátravetve. Ily nagyok voltak *Károly* érdemei a keresztyénség érdekében.

E hódítmánynyal egyszersmind világi uralma is oly tágas kört nyert, mely őt a föld leghatalmasabb uralkodói közé emelte. Őt keresi fel a távoli hunok követsége, a görög császár küldöttei s a mohamedánok ajándékhozói. Ő lesz bíró a királyok felett; oltalmazója és védője a keresztyén miveltségnek, pogányság és mohamedanizmus ellen; ő rendezi az egyház ügyeit s szerez hatályt az intézvényeknek.

Végre 800-ban, midőn Péter egyházában Isten oltára elé borul, III. Leó *császári koronát* tesz fejére, megújítván a római császári nevet, mely, hogy a hajdanitól meg legyen különböztetve, »szent« nevet nyert. S így lőn megvetve alapja a német szent birodalomnak, mely egész 1804-ig fennállott.

10. §. A pápai hatalom tetőzése.

Láttuk, hogy a frank királyi család a római püspök tekintélyét földbirtok ajándékozása, s maguk a római püspökök önhatalmuk és a hívők kegyelete által magasra emelte.

E tekintély lassanként erkölcsi, sőt mondhatni physikai hatalommá növekedett.

A kegyeletesség századai folytak.

Azon eszme, hogy az ember már születése által bűnössé lett s oka van a vezeklésre, ezeket meg ezeket vándoroltatott a szent földre s az erélyes papság rajta volt, hogy mind a töredelmességnek, mind a kegyeletnek gyakorlatibb irányt adjon, mint az első martYROKÉ vagy szenteké volt, kik nélkülözésekben, önkinzásban keresték az üdvöt. A kolostorok alapítói, ajándékozói, egyházak felsegélői még kényelmesebben eljuthattak a feloldozáshoz, melyet a pápa, mint Szt. Péter örököse, »ki köt és old«, mindenkinek megadhatott.

A királyok az előbb csak ajánlott tizedet kötelezővé tették. (Cui Dominus decem dedit, decimam partem det Deo.)

Igy a püspökségek, kolostorok, mérhetetlen gazdagságra tettek szert s természetes, hogy a gazdagok egyházi feje nem maradhatott szegény; kivált mikor divatba kezdett jönni a püspökségek, prépostságok áruba bocsátása. Ez volt az egyik forrás.

A vadság századai folytak.

Hatalmas királyok, fejedelmi családok véres pártharczot folytattak egymással, mondhatni Európa minden országában. Az erősebb volt a hatalmasabb, az ököljog (Faustrecht) döntött.

Ugy de a vérontásban gyakran uralkodók és nemzetek egyaránt belefáradtak, s miután mindenik ragaszkodott vélt jogához, érezni kezdék *egy bíró* szükségét.

De fejedelmek felett ki lehessen bíró?

Néha találtak egy erősebb, hatalmasabb, mindkét részről megbízható harmadikat: de ez a legritkább esetekhez tartozott. Természetes, hogy ilyent nem találva, ahhoz fordultak, ki magát »Krisztus helytartójának« nevezé, a keresztyénség fejéhez: a pápához.

Mily nagy kincs-mennyiség özönlötte el Rómát a pápai hatalom emelkedése korában, elképzelhetővé teszi azon adat, hogy III. Leó pápa idejében, csupán kegyes adományokból, 800 font arany és 21,000 font ezüst gyűlt be. A hős arabverő IV. Leó pedig az apostolok egyháza helyreállítása alkalmával, építményekre 1861 font ezüstöt, 216 font aranyat fordított.

Majd nép és fejedelem jöttek összeütközésbe, a király nem tartá meg az egyháznak, vagy alattvalóinak tett fogadást; lábbal tapodott isteni és emberi jogokat. Kihez fordulhattak az ország püspökei, kihez az elnyomott nép, ha nem ahhoz, ki az égi igazság földi képviselőjének hirdettetett: »a római szent székhöz«.

Ekként növekedett lassanként óriási hatalommá a pápaság tekintélye s ezzel együtt a papságé is.

Mert a mi nagyban a pápa, az volt kisebb körben az érsek, a püspök.

Az egyházfők voltak a király első tanácsosai, első szavok volt a törvényhozásban.

S nem elég, hogy egyházi dolgokban idegen bíróságot nem tűrtek s magokat a világi törvényhatóság alól kivonták: püspököt csak a pápa vagy más 12 püspök ítélhetett el 62 tanu bizonyítására: az alább említendő istenitéleti perekben ők voltak törvényhozók, bírók és végrehajtók egy személyben. S pedig ezek voltak a legnagyobb fontosságú kérdések.

A gazdagságnál és tekintéllynél fogva, melyre vergődtek, a honvédelmi kötelezettség is reájok rovatott; de ez egyszersmind joggá és hatalommá vált: most már háderő és katonai hatalom is volt kezeikben. Várakban laktak; hadat tartottak; erszényök, kamarájok telve volt, daczolhattak s daczoltak is többször magával a fejedelemmel.

És ez magában véve nem lett volna rossz.

A pénz és jövedelem kellett a többnyire általok fenntartott

tanintézetekre, kegyes alapítványokra s azon felséges épületekre, melyeket a középkor »Isten házána« emelt, a haderő igen jól használtathatott a haza ellenei legyőzésére; a püspöki kolostori magtárak gyakran megnyíltak a szegény és ügyefogyott számára.

De, fájdalom, ez igen ritkán volt így; sőt a mint emelkedett a főpapság vagyoni helyzete: kezdett csökkenni az egyház, haza és emberiségi czélok iránti buzgalma.

Nagy és magasztos eszmének látszott, hogy az összes kereszttyénség felett, legyen egy részrehajlatlan bíró, ki csupán a kegyelet és erkölcsi öntudat erejére támaszkodva, ítéljen s merjen itélni a gazlelkű zsarnok és jámbor népe közötti perben; kinek, mint az isteni igazság személyes ítélőjének, birói széke előtt lecsillapuljon a szenvedély, elhallgasson a bosszu s az igazság szavát bevegye az eltévedt.

S valóban voltak esetek, midőn ez így történt: de fájdalom, mint minden nagy hatalom, ez sem tudta fékezni önmagát s önzése és részrehajlása, igaztalansága által oda szállott, hogy mennykövei, melyekkel egykor koronákat vala képes lesujtani, elveszték nemcsak erejüket, de végre fényöket is.

A szent szék hatalma *VII. Gergely* (Hildebrand) alatt állott tetőpontján, ezért választjuk e férfit, mint a pápai tuluralom jellemző képviselőjét, mintaképül.

Már *Miklós* (858) II. Lajos császár jelenlétében megkoronáztatott s ez alkalommal a császár a pápa lovának kantárát fogta, némelyek szerint lábait is megcsókolta. II. Lothar lotringeni királynak válóperében, a pápa a király nejét Teutbergát, kit Lothár, kedvese Valdradáért elakart taszítani, bátor lélekkel védte a király és az összes papság ítélete ellen, s ez által a pápai tekintélyt magas fokra emelte. (868—4.)

Utóda *II. Hadrián* ugyancsak Lothárnak a szentség vételekor azt mondá: akként válják üdvére, a minő igaz, hogy Valdradával volt viszonyát megszakította. Nehány napra a király meghalt, s most általánossá vált azon vélemény, hogy a pápa ítéletében *csalhatatlan*.

Mint a királyi hatalommal szemben II. Lothár ügyében, éppúgy megtudá nyerni perét a római szék a főpapsággal szemben. A Hincmár és Rothád érsekek közötti ügyben történt ez, kiknek czi-vódását *I. Miklós* a pápai szék tekintélye végmegalapításával dönté

el. E növekvő hatalommal szemben csak a gallicán egyház vett valamennyire függetlenebb álláspontot.

De e fénynek még azon század végén szomorú árnya mutatkozik *Formosus* pápa esetében, kit utóda *VI. István*, mint halottat *hallatlan botránnnyal ítélte el*.

A következő század, mely a római udvart családi gyűlölködések s ellenpápák torzsalkodásai színhelyévé tette, még több botrányt mutat fel: V. Gergelyt ki előzőjét Crescentiust megcsonkítatva, számaron hurczoltatá Róma utczáin s azután felakasztatja.

A pápai kültekintély ezek daczára növekszik, úgy hogy II. Robert francia király nejétől Bertától, mint rokonától, kénytelen elválni Gergely parancsára.

II. Sylvester, ki István királyunknak adott koronája által hazai történelmünkben is emlékezetes, tudományossága által tűnt ki. (999—1000).

E jeles pápa korát ismét nagy belzavarok követték; úgy hogy egy időben (1046) három pápa is volt, kik a legvadabb módon versengtek egymással.

Mindezek miatt, VII. Gergely fellépte előtt, közel volt az egyház ahhoz, hogy tekintélyét végkép elveszítse.

A papság világi érzelmekbe merültén, erkölcstelenkedésén kívül, legnagyobb baj az investitúrának világi kézben léte, annak áruba bocsátása (a simonia) s a korábban tiltott papi házasság volt.

A papi földbirtok, mely szerfeletti mennyiségre emelkedett, a főpapot egyszersmind királya hűbéresévé tette s ez birtokában megtartását csak is fejedelmétől várhatván, hatalma jelvényeit: a pásztorbotot s püspöki gyűrűt ettől vevé.

Igy a püspökök halálával a szék betöltése, mely ezelőtt a nép és papság által történt, a királyok és fővédurak kezébe ment át, kik abból kereskedést űztek, vagy rokonaikat ültették belé.

A 12 éves pápa szárnyai alatt 5 éves érsekeket igtattak hivatalba, kiket atyjok ölbe vitt az érseki székbe. (Vermandois Hugó reimsi érsek).

Igy állván a dolog, mint Damiani Péter kérdi: Nem drágán vétetik-e a méltóság, mikor valaki tányérnyalót és udvari bolondot játszik, hogy püspökké lehessen?

Néha hizelgésért, néha pénzért vagy jövedelem elengedéseért bocsátatott áruba a papi méltóság; még pedig a pápain elkezdve, le az utolsó plebánoséig; — s ez volt a szentség árulása (simonia). Végre

a papok házassága s kegyencz tartása is temérdek visszaélésre, botrányra adott az elerkölcstelenedett korszakban alkalmat.

A püspökök, papok családjaikban csaknem öröklötté tették az egyházi méltóságokat, míg mások anyagi élvezek förtelmeiben fet-rengtek.

E visszaélés a különben legszentebb érzelmekkel, sok helyütt elkeseredett harczra adott alkalmat; így különösen Milanóban a nikolaiták és paturinok (a papi nőtlenség pártolók) között.

E körülmények rövid felemlítése is elég feltárni, minő nehézségekkel kellett annak küzdenie, ki a pápai és egyházi tekintélyt újra felakarta emelni.

E feladat, sőt ennél jóval több: a pápai hatalom fennsőségének kivívása, az eddig tulsulylyal bíró német császári felett, teljesen sikerült *Hildebrandnak*.

Hildebrand (VII. Gergely) Svaneeban, Toscana mellékén született 1020-ban, s a clugnii hirneves kolostorban neveltetett.

Fokról-fokra emelkedvén, az egyházi ügyek vezetésében lángszelleme, akaratereje által oda emelkedett, hogy elődei már neki köszönhatték hatalmukat s reformjait már ezek alatt megkezdé.

Vége ezek utolsója: *II. Sándor* halálakor 1073-ban a lateráni egyházba benyomult római nép, őt kiáltá ki pápának s így azon hatalomnak, mely már rég kezében volt, czimét is megnyerte.

Azonnal hozzá is fogott nagyszerű reformatori tervei kiviteléhez.

Bejárta egész Itáliát s barátokat szerzett ügyének s apostolokat elveinek:

»Mikép a világi dolgok a császárt, úgy az isteniek a pápát illetik. Illik tehát, hogy ez az oltárok szolgáit feloldozza azon békókból, melyek által a világi hatalomhoz köttettek.

»Az egyház az Isten törvényszéke; ő ad számot az emberek bűneiről, kimutatja az igazság útját, ő az »*Isten ujja*.« A pápa a Krisztus képviselője és nagy az ő félelme és hatalma, miután írva van: a mit megkötsz a földön, meg lesz kötve a mennyekben is, s a mit megoldasz a földön, meg lesz oldva a mennyekben is.«

»Minden egyes egyház, tagja a Péter egyházának, mely a római.«

Ezek voltak a főbb elvek, melyeket hiveivel szóval és leveleiben közlött; de nem elégedett meg a lassu érleléssel; azonnal érvényt akart azoknak szerezni.

A királyi trónon ezen időben *IV. Henrik* ült a frank házból, kit előbb Hannó kölni- tulszigoru, majd Adalbert brémai érsek hielgő nevelése, zsarnok és kicsapongó uralkodóvá tettek. Ez érsekek mindenike dacolni kívánt Róma tulhatalmával és saját érsekségéből akart nagyszerű patriarchatusokat alkotni.

A zsarnok császár hegyi várakkal rakta meg birodalmát — különösen a szász földet — s egykori könnyelmű játszótársaival, a jól védett erődökből zsarolta a népet, dulva mindenben, mi ember előtt szent: vagyon-, személy-, jog- és erényben. Sőt hiven szerető nejétől Bertától is elválasztatá magát, hogy kicsapongásainak többé ez egyetlen erkölcsi gátja se legyen.

Mindezek közbotránykozást s később az elkeseredett nép felkelését idézték elő; de a császár fegyveres hatalma győzött a felkeléseken; helyreállitá lerombolt rablóvárakat s már ott volt, hogy boszszúja a jog felett is teljes kielégítést nyerjen (1075).

Ekkor az elnyomottak *Hildebrandhoz* folyamodtak. Hildebrand már választásakor ugy nyilatkozott volt Henrik előtt, hogy az udvarában elharapózott szentségvásárt (simonia) és erkölcstelen-ségét türni nem fogja.

Most még szigorubban meginté s miután az intés nem használt: előbb a simonia által emelkedett püspököket s ezek között Adalbert érseket tette le, majd a király tanácsosait veté átok alá.

Henrik látszólag megütődött, de javulása nem tartott soká, s miután újabb visszaélések miatt *VII. Gergely* Rómába idézte, oly levéllel válaszolt, mely a kitörendő harczot kétségtelenné tette.

A levél így kezdődött: »Henrik nem szemtelenség- hanem Isten szent akarata által király, Hildebrandhoz, nem a pápához, hanem a ravasz baráthoz,« s ezzel végződött: »Én Henrik s összes püspökeink kiáltjuk neked: Le veled! Le veled!«

E fenyegető levelet tény is követte; mert Henrik bizván Cencius római hatalmas hűbérur pártjában, ki Gergelyt hajánál fogva vonszolta ki az egyházból, Wormszban zsinatot tart, melyen püspökeivel Gergelyt a pápaságról letéteti.

Erre a pápa őt az olasz és német koronától megfosztottnak nyilvánítja s hiveit feloldja a neki tett eskü alól; szóval egyházi átok alá veti.

Az egyházi átok *anathema* (szelidebb alakban *interdictum*) ez időben, a keresztyéni kegyeletet próbára tevő visszaélések daczára, még mindig irtóztatós fegyver volt.

A kiátkozott kirekesztetett az egyházból és polgári társadalomból; átkozott volt, ki neki bármely szentséget kiszolgáltatót; átkozott, ki bárminemű viszonyát a nőin és gyermekin kívül, vele fel nem bontá, átkozott, ki élelmet, fedelet, sőt jó szót adott neki. Előtte bezárult a rokonok, barátok, be még az Isten házának ajtaja is. Semmi irányában tett fogadás, eskü nem birt kötelező erővel.

Már maga a szertartás, melylyel végrehajtatott, olyszerű volt, melynek az érző szívet megkellett döbbentenie: a kiátkozott előtt megjelentek az egyház férfiai halottingben és égőgyertyákkal, s miután az egyház rettentő átkát elmenydörgék, gyertyáikat kiolták s földhöz verték.

Ha egész község, vagy város volt átok alatt, akkor a kiátkozást tevő lelkész, a szószékből ledobott szentelt gyertya után, a hivekre köveket szórt, az egyház ajtaja bezárult; a szertartások titokban, vagy csupán az egyház csarnokában tartattak; a házasságkötés sirok felett, s a haldoklóktól az utolsó kenet, a halottól a temető szentelt földje meg lőn tagadva. Harang, orgona, himnusz elhallgatott, még a keresztiek is gyász-fátyollal vonattak be.

Ily hatalom ellen Henrik fegyvere is eltompult. Bajor-, Szászország, Svábföld, Lotharingen stb. már új királyválasztásra gyültek össze; s miután Henrik egyezkedni kívánt, határozattá lőn: a pápa ítéljen a király felett az ágostai országgyűlésen; ez ideig Henrik Speyerben mint magány ember maradjon meg.

Henrik belátta a veszély nagyságát s méltatlanul üldözött, de hozzá forrón ragaszkodó neje Berta társaságában, a legiszonyubb télen indult Hildebrand megengesztelésére.

A Mont-Cenisen vonult át a király, csaknem megfagyásnak kitéve, s oly sik uton, hogy ő maga gyalog szállott, a királynét bőrökön vonták le a völgybe, folytonos életveszély között.

Lombardiában a pápa ellenségei Henrik köré gyültek s VIII. Gergely nehogy megtámadtassék, Canossa várába vonult, Matild nagygrófnőhöz, a dúsgazdag kegyurnőhöz, ki Hildebrand elvei és terveinek megnyerve, kincseivel együtt életét is ezek kivitelére szentelte.

De mily nagy volt a pápa meglepetése, midőn az, kit ellenségképen várt, mezitláb, szőr-csuhába öltözötten jelent meg a canossai kapuk előtt; könyek között esedezve bűnbocsánatért.

Három napig hagyta Hildebrand szabad ég alatt Európa leg-hatalmasabb uralkodóját, kitéve a tél kellemetlenségének és kopla-

lásnak, csak ekkor sikerült Matild grófnő és a clugnyi apát kérelmének a pápát kiengesztelni.

Ünnepélyes fogadás helyett ekkor megengedettett Henriknek, hogy hátát tartsa az öszvérére felülő pápának s esdekléseinek sikerült a feloldozást kinyernie.

Ez róppant diadala volt az egyházi hatalomnak a világi felett, melyet a pápai szék bizonnyal sok századon át megtarthat vala, ha azt mindenkor csak nemes, önzéstelen célokra s visszaélés nélkül használta volna.

Henrik, mint egyebekben, fogadástartételeiben sem lön állandó. Miután látta, hogy nagy megaláztatásáért a közvélemény elfordul tőle, újra a pápa elleneihez szegődött; s Gergelyt letétette a pápaságból s helyére a ravennai érseket tette *III. Kelemen* név alatt.

Gergely, kivel körzete a németek által választott ellenkirályt, *Rudolf* sváb herceget elismerteté, ennek hathatós pártolásához készült, de Henrik meggyőzte s elejté ellenét, aztán nagy fénnel vonult be Olaszországba; magát Milanóban előbb királlyá, majd a három év múlva bevett Rómában császárrá kenette.

VII. Gergely még egy kísérletet tesz Guiskárd Róbert segélyével: de barátaitól elhagyatva, végre belátja a küzdés sikertelen voltát, Salernoban meghal (1085). »Szerettem az igazságot s azért s; áműzetésben kell elvesznem,« volt a monda szerint felsóhajtása. Mindenesetre rendkívüli férfiú, kinek az akkori kort tekintve, meg nem engedhető eszközei mellett, nemes céljai voltak, melyeket bátorsága és fennkölt szelleme által nagyrészen elért.

IV. Henrik nem sokáig élvezte a győzelem örömeit. Balsorsa gyermekei által büntette a könnyelmű embert és uralkodót. Előbb Konrád, majd Henrik fia lázadtak fel ellene s az utóbbi megfosztva őt koronájától, börtönbe veti. Innen ugyan bosszút lihegve menekül, de annak létesítését meggátolja a halál, mely Lüttichben 56 éves korában zárta be szemeit.

11. §. A keresztes hadak.

Az a hitbuzgalom és kegyelet, mely az első keresztyén századokat jellemzi és mely a papság által még mesterségesen is élesztetett: korán felkölté némelyekben azon vágyat, hogy azt a földet, melyen Jézus működött, szenvedett és meghalt, fölkeressék. Később a vezeklésnek egy neme volt ez, mely a tulbuzgót azon eszmére ve-

zette, hogy az utközben kiállott nélkülözések bünei bocsánatát fogják eszközölni. Már a IV-ik században sok volt a szent vándor; de a zarándoklás tetőpontját a X-ik században érte el, különösen azon elterjedett jóslatnál fogva, mely az 1000-ik évre a világnak végromlását, az ítélet napját, a Krisztus újra eljövetelét jövendölte.

Azonban e kegyes szándék elé lassanként nemcsak nélkülözések, hanem életveszélylyel járó akadályok gördültek, midőn a szentföld mohamedán hitű szeldsukok birtokába került, kiknek fejedelmei, különösen a *Fatimidák* egyike: *Jazuri* a Helena görög császárné által emelt szentegyház kincseit lefoglalta; kivált pedig miután maguk a szeldsukok egy velők rokon és nálok is jóval rakoncátlanabb török csordának valának kénytelenek Palesztinát átengedni, kiknek kegyetlensége miatt, a zarándokoknak még életök sem vala bátorságban.

A panasz általános lett az egész keresztyén világban s úgy látszik, már VII-ik Gergelynek eszébe járt, hogy a pogányok ellen a keresztyén világot felizgassa; azonban IV. Henrikkel viselt egyenetlenkedése e szándékát meghiusította.

Végre a XI-ik század végén egy lángszellemű szerzetes, *Amiensi Péter* jelent meg Rómában II-ik Orbán pápa előtt; a szent sir és a kegyes zarándokok sorsát oly eleven színekkel ecsetelé, hogy a pápa felhatalmazá ez ügy érdekében Európaszerte kísérletet tenni.

Valószínűleg része volt ez engedékenységből azon számításnak is, hogy a római katholicismus által nyugatról megindított áramlat özönébe a görög-keleti szakadárság be fog fulni s hogy e szándéklat csakugyan komoly volt, mutatja a tény: *a latin keleti császárság megalapítása.*

Péter első kísérlete a *clermonti sikon* történt, még pedig oly fényes sikerrel, hogy az összegyűlt népség ezrei felkiáltottak: »Az Isten akarja; megyünk mindnyájan!« s ez volt a keresztes hadak első kezdete.

De az első csoport, melyet ugyancsak *Amiensi Péter* és *Pénztelen Walter* vezettek, rakoncátlan viselete miatt még Magyarországon nagyrészt szétüzetett s a maradék Niceánál teljesen megsemmisült (1096).

A végeredményt s a benne résztvevők hősie lelkesedését tekintve, legnevezetesebb volt mindannyi keresztes hadmenet között a *Bouillon Gottfried* lotharingiai herczeg által vezetett, mely *Hugó vermandois* gróf, a francia király testvére s *Boemund*, különösen

a félelem és szeplő nélküli lovag *Tancred* nevü öcscsével Itáliából tengeren kiindított seregekkel 600,000 emberre növekedett.

Bouillon Gottfried és fivéreinek serge Német- és Magyarországon vonult át, mely utóbbinak királya Kálmán e fegyelmezett serget szívesen fogadta, sőt segítette; Nicea síkján történt meg az egyesült erő megrostálása, rendezése s a vezérek kijelölése.

Puy Ademar lett a pápa képviselője, *Bouillon Gottfried* a fővezér s a fennebbieken kívül, *Normandi Róbert*, *Hódító Vilmos* angol király fia, a gazdag bloisi István, Raymund toulousi (tulúzi) gróf az alvezérek.

A niceai, különösen a dorileumi győzelem s végre Antiochia meghódítása s az annak felmentésére siető szeldsuk fejedelem *Kerbugának a szt. lándzsa**) által fokozott lelkesedés nyomán eszközölt megverése, utat nyitott a kereszteseknek *Jeruzsálemhez, a had kitűzött céljához*. A kifáradt, kiéhezett seregnek csak 30 napi ostrom után sikerült az ekkor már Egyiptom szultánja által birtokolt szent várost elfoglalni (1099. július 15-én). 10,000-nél több legyilkolt vére fedte a szent sir környezetét, melyet miután a hadinép birtokába vett, királyául ugyancsak *Bouillon Gottfriedet* választotta. De ez nem akart királyi koronával fényleni ott, hol az Isten fia tövis koronától vérzett; csak »a szent sir védője« czimet vette fel s az askalonii győzelem által (aug. 12), melyben az egyiptomi szultánon elhatározó győzelmet nyert, biztosítá a szent sir és Palesztina birtokát.

Fivére *Balduin* s ennek utódai öröklék a jeruzsálemi királyságot, de már 1187-ben elveszté azt a hatalmas Saladin szultánnal szemben *Lusignáni Guidó* s nem is nyerte vissza azt többé a keresztyén világ.

Clairvauxi (Clervói) Bernát lelkesítése következtében ugyan még III. Balduin idejében (1147) megindult volt egy hadsereg III. *Konrád* német császár s VII. *Lajos* francia király alatt. Ezt szokták második keresztes hadjáratnak nevezni. De sem ez, sem a Jeruzsálem elvesztése után (1192) I. *Fridrik* (Barbarossa) német császár s Oroszlánszivü *Richárd* angol király vezérlete alatt egybe gyűlt majdnem 600,000-ből álló hadseregnek nem sikerült többé valami nevezetes eredményre jutni. Az egyedüli eredmény a latin császárság megalapítása volt egy, Dandolo velencei doge s a Mont-

*) Péter pap Isten ítélete a máglyák között.

ferrati herczeg vezetése alatti keresztes had által, mely szintén rövid életet élt.

1212-ben meggondolatlan pietismus Német- és Francziaországból 50-ezerből álló gyermekserget vert fel, hogy ezek vegyék vissza a szent földet; kik aztán utközben elvesztek és eladattak.

1217-ben Árpádházbeli királyaink egyike II. Endre is megindult a szent földre, de semmi nevezetes eredményt nem vivott ki; ellenkezőleg adósságokba keveredett, s haza jöve, országát feldulva és zavarban találta.

Igy a kegyes szándék célját nem érte. Azonban a keresztes hadjáratot eszközlő kegyelet emlékeül maradtak fenn: *az egyházi lovagrendek*, azon lovagi szellem, melyet e kegyes lelkesedés teremtett s mely lassanként a világiaknál is rendszeres testületi szellemmé, egész korszakot jellemző sajátsággá emelkedett.

Mellékesen azonban, a felköltött buzgóság folytán, nagy mértékben emelkedett az egyház tekintélye és gazdagsága, különösen a keleten elpusztult vitézeknek hitbizomány gyanánt hátrahagyott javai és más fogadalmi által.

12. §. A lovagrendek.

A lovagrendek a keresztes hadak szülöttei. Céljuk a szerzetesi rend éltetésén kívül, a hit állandó védelme keleten s a szent földre zarándoklottaknak minden tőlük telhető segélynyújtás. Ezért a szokásos szerzetesi három fogadalmon (castitas, paupertas, obediencia) kívül, még egy negyediket is tettek, melyben a hit fegyvercs védelmére kötelezték magokat. A legnevezetesebb lovagrendek: 1) *a Johanniták* (hospitáliták, ispotályosok, rhodusi lovagok, máltai vitézek vörös barátok) így nevezve Ker. szt. János védszentjökről, három osztályt képeztek: *a szolgáló testvérekét*, kik a betegek ápolásával foglalkoztak, *a papokét*, kik isteni szolgálatot végeztek s végül *a lovagokét*, kik harczoltak a hitetlenek ellen s a zarándokokat kalauzolták. A szent föld elvesztése után Rhódusz szigetétől s miután 1522-ben azt is elveszték, utolsó birtokuktól Máltától is megfoszták az angolok s ma csak névleg élnek.

Béke idején fekete, harczban vörös öltözetben jártak, melyen elől és hátul nagy fehér keresztet viseltek. (Vörös barátok).

2) *A templariusok* rendje (mivel kolostoruk közel állt azon helyhez, hol hajdan Salamon temploma feküdt), franczia nemesek ál-

tal alapítottak ugyancsak Jeruzsálemben és a Johannitákéhoz hasonló rendszerrel. Ezek fehér köpenyben jártak, sziveik felett nagy vörös kereszttel. Palesztina elvesztése után, Cziprus szigetére s innen később Franciaországba vonultak, hol tunya s erkölcstelen életök miatt, szép Fülöp által a XIV. század elején kiirtattak.

3) *A német lovagrend* különösebben a német zarándokok védelmére alapított Sváb Fülöp indítványára. Ezek 1210-ben a mazorai herczeg hívására a Visztula mellékére vonultak, hogy az itteni keresztyénséget a keresztséget felvenni nem akaró poroszok ellen védelmezzék. Itt találta őket az ujkor, midőn utolsó főnökük a szerzet javait világiasította.

E keresztyén rendekkel szemben a mohamedánok is szereztek egy rendet — az *assasinokét*, melynek kötelessége volt a keresztyének irtása nyílt és titkos módon. Ezt Hassán mohamedán főnök alapította s a rend annyira hirhedtté lett, hogy az assasin név több nyugoti nép nyelvén az orgyilkoséval egy jelentésű.

A fentebbi lovagrendek példájára alakultak az újabb korban annyira divatos lovagrendek is (Szt. István-rend, Bath-rend, Becsület-legio stb.)

13. §. A lovag-világ.

Rajongásig vitt kegyesség a hit minden kül- és belügyeiben, imádással határos tisztelet a nők iránt s azon nemes érzelmek, melyek az embernek jobb részét teszik, de melyek e vad, jogot nem ismerő korban, az ököljog idején, csakis a személy tekintélyére s a kar hatalmára támaszkodhattak; adtak életet azon szellemnek, mely a középkor magasabb rétegeit jellemzi, s azon csaknem szervezettnek mondható magasabb társadalmi életnek, melyet *lovag-világnak* szokás nevezni.

Örök idők óta szüksége mutatkozik a jók szövetségének a gonoszok, vagy a durva jogtalan elnyomás ellen s nincs miért csodálkoznunk, hogy azok, kik keblöket hazájok oltalmi harczaiban erősítették, s kik ezt nemcsak kötelességnek, hanem jognak tekinték, felsőbb lényeknek tarták magukat, a hazafias kötelességet teljesíteni nem merő, vagy nem akarótól s szükségesnek látták ezt küldöttségekben is kifejezni.

A hon védelme, a hűbéri kötelezettség, mellyel fensőbbjének tartozott; az egyház, mely hol védelmet, hol támadást parancsolt s végre a rendezetlen államélet, mely a személy- és vagyon bátorságot

nagyon is hiányosan biztosítá, az élet fő céljánál a *harzi erények kifejtését* tűzte ki s így a családi és társadalmi élet csaknem minden mozzanata ezen irány felé összpontosul.

A nemes urfi már gyermeksege óta akként volt nevelve, hogy a lovagi teendőkre előkészítették. A fiugyermek csak 7 éves koráig maradt az anyai gondok alatt; azután férfi kezei alá jött, kinek első gondja volt a gyermeket lovaglásban s a testgyakorlat minden nemeiben, vallásos és erkölcsi elvek szerint növelni.

A lóval banni tudás a lovagnál csaknem első feltétel volt. A »lovag« nevét a lovastól vette; nemes származásu férfi csakis *lőháton* végezhetette honvédelmi kötelességét; a gyalog szolgálat egyértelmű volt a nemtelenséggel. Tudjuk, magyar őseink is lőháton foglalták el hazánkat s gyalog katonaságról Mátyásig alig van nálunk szó.

A testi és valláserkölcsi gyakorlatokon kívül, később a már említett trivium és quadrivium tantárgyai járultak, zene és költészet együtt taníttattak s az ezekben jártas lovag minden pályán több kitüntetésre számíthatott.

Csaknem általános szokás volt az ifjonczot még korai éveiben elküldeni az atyai háztól valami rokon vagy főbbrangu udvarába, hol aztán, mint »nemes inas« (apród, Edelknabe) szolgált 14 éves koráig.

Mint ilyen, követte urát és urnőjét kirándulások, vadászatok alkalmával, szolgált az asztalnál, ura vetkezése és öltözködésénél, határtalan hódolattal urnője s ura iránt, kik körül gyakran a legutolsó szolgálatot is teljesíté. 14 éves korában nemes ifju *bejáró* (legény, aulae familiaris, Knappe) lett. Ekkor fegyvert kapott s az alsóbb szolgálatok alól felmentetvén, urát csatába is követé, mint fegyverhordozó, futár stb. használtaték, s ragaszkodása, önfeláldozása által érdemessé tette magát a »lovaggá üttetésre«, mely 21-ik éve körül következett be; ha harczjátékon díjat nyert, vagy csatában kiváló vitézséget tanusított, akkor előbb is.

Ez ünnepélyes tényre az ifjunak több napi előkészületet kellett tennie, mely imákban, böjtben, gyónásban és vezeklésekben állott.

A felavatás napján aztán hófehér öltözetben járult az oltár elé, hol kardja a lelkész által megáldatott. Ezután azon jeles lovag lábai elé térdelt, kitől a lovaggá-ütést várta s ez kérdést intézett hozzá: ha gyámola lesz-e az özvegyeknek, árváknak, védője a gyen-

géknek az erősek ellen? Készen áll-e a vallás, haza és lovagi becsület védelmére?

Miután ezek teljesítésére esküt tett, hölgyek és lovagok feladták reá a lovag harczi öltözetét: a vértet vagy lánczinget, arany vagy aranyozott lovagsarkantyut s végre a lovag fődíszét: az elválatlan kardot, melynek rendesen, mint a kedvencz lónak, ebnek és sólyomnak, saját neve volt.

Most újra felütő lovagja elé térdelt, ki őt kivont szablyájával háromszor érintvén, közönségesen e szavakkal avatá föl: »Isten, Szt. Mihály, Szt. György nevében, ezennel lovaggá ütlek, légy vitéz, hű, rendületlen.« Néha a fölavatást könnyű arczútéssal is jelezték, mintegy utolsójául az eddig nyerteknek. Ekkor testvéri csókban részesíték a jelenlevő lovagok s néha urhölgyek, mire sisakját, paizsát és kelevézét átvéve, rendesen lóra szökött, magát a népnek bemutatni.

S készen állt a *lovag*, védni a hazát, a gyenge nőket, a gyámoltalant s az igaz ügyet, vagy hűbérnöke vezérlete alatt, vagy saját csapatával. Paizsán ott ragyogott czimere, melyen mocskot, gyaláztatot tűrnie nem volt szabad, melynek becsületet szerezni hadi és lovagi érdemek által fő kötelessége volt.

Béke idején a hirtvágyó lovag a lovagi játékokat vagy tornákat (uj-udvar, tournament) kereste fel, melyet kiváló ünnepélyek alkalmával (koronázás, királyi menyegző stb.) szoktak tartatni. Itt az előleges *czimer-vizsga* után, hol a lovag *torna-képességét* bebizonyítani köteleztetett, megkezdődtek a játékharczok.

Első napon a nemes ifjak (Knappe) vívtak; másodnapon a teljes lovagi díszben és fegyverzetben megjelent *lovagok*. Előleges fegyvervizsga után, melyet a *torna-bírák* eszközöltek, megkezdődött a vivás csoportosan: hol páronként hegyetlen lándzsákkal, hol a *nyeregből kivetés*- vagy karddal, hol a sisak-jelvénynek vagy forgónak kicsapása volt a győzelem jele. Ide tartozott a kelevéz-játék is.

Mindezen küzdelmek nyílt téren, a fejedelem, főurak és nép előtt történtek s néha költői versenyre is kiterjedtek.

A győztes különböző jutalmakban részesült, mint forgók, nyaklánczok stb., melyeket valami kiváló rangu vagy szépségű hölgy, néha a fejedelem leánya osztott ki. A tornát követő lakomán a díszhely a győztest illette. Németországban Wormsban volt a legutolsó nyílt torna 1487-ben. Hazánkban még a XVII. században is lehet nyomát látni.

Fájdalom, mint mindennek, úgy a nemes alapokon nyugvó lovagvilágnak is megvoltak árnyoldalai, s a mi egyszer tetőpontra jutott, hanyatlásának is be kellett következnie.

Mindig voltak egyesek, kik a kezökben levő hatalommal visszaéltek s a lovagi bátorsággal, hadi-gyakorlattal visszaéltek. A nemes lovag alakja mellett ott kell képzelnünk mint igen is sötét árnyalatot, a kalandort és *rabló lovagot*.

Az a biztonság, melyben a tetőtől talpig vasba öltözött harcos magát megmászhatlan meredekségű kőszirtre épített várában érezte, könnyen ragadta a gyenge elvűt előbb csinyek, majd rabló-kalandokra, szomszédai s a szegény föld népe kifosztására, melyek után erős falakkal védett vára, mint az orvmadár fészke, zsákmánnyal tölt meg.

Ilyenekké látjuk válni még az egyházi rendek némelyikét is, hazánkban az Erzsébet által behívott cseh-hadakat, a Bacsó, Ballassa és Móré László-féléket, kik átkos emléket hagytak magok után; s vagy az ország összes hatalmát vagy a titkos lovagi ítélőszék (Vehmgericht) büntető kezét vették igénybe, míg a városi polgárokat, kereskedői osztályt szorosabb egyesülésre, önvédelemre ösztönözték, szóval létet adtak az u. n. *hanz íknak*,

Legnevezetesebb hanza-szövetségek voltak az *északi német hanza*, melyet *Lübeck* és *Bréma* a dánok és norvégiaiak ellen szerveztek s a *rajnai szövetség*, melybe Mainz, Worms, Speyer, Strassburg, Basel és Frankfurt városokon kívül, még egypár fejedelem is beállott. Olaszországban egypár város, különösen Velence és Genua ez úton gazdag és hatalmas államokká emelkedtek. Nem egyéb volt ez *véd- és dacszövetség*nél, mely által e városok kereskedelmi érdekeiket s személyes birtokszabadságukat védelmezték. Olaszországban, sőt Európa csaknem minden tartományában találunk ilyeszerű szövetezést.

14. §. A hűbériség.

Mint a lovagiasság az erkölcsi élet szabványait, a *hűbériség* a nemes vagy földesur jog- és hatalom körét szabályozá.

A hűbériség *) (Feudum, Lehne) ugylátszik a német népektől származott s terjedt el Európa minden tartományába. Nem szabad

---

*, Némelyek szerint az *od* germanul birtokot, a *fee* jutalmat jelent s így a *feod* bérbirtokot, szemben az *allod*-al, mely a szabad birtokot jelenti.

összetévesztenünk sem a honvédelmi kötelezettséggel, melyet az ős birtokot (allodium) biró is kötelességének ismert, sem másnemű katonai kötelességgel.

A hűbér csakis azon szoros viszonyra vonatkozik, mely a hűbérnök és hűbérese között létezett, ki a neki ajándékozott birtokért hűbérnöke feltétlen *hivének, emberének* esküvé magát (homagiumot tett le).

A hűbéres hűbérnökétől birtokot vagy javadalmat kapván ajándékba, fedetlen fővel eléje térdelt s neki örök hűséget fogadott. De a mily függővé tette magát ez által hűbérnökével szemben, ép oly határtalan urrá is vált alattvalói felett, kik iránti jogait még a fejedelmi fennhatóság is csak gyengén korlátozá. Alattvalói mind béke, mind had idején feltétlen engedelmességgel tartoztak neki, mint ő hűbérnökének.

A hűbéres egy ideig sem adót nem fizetett, sem a reá büntetésül kivetett bánatpénzt önként meg nem szokta adni, hanem fegyverrel védte magát perlő társai ellen, s győzött a hatalmasabb, (ököljog). A hűbéres s jobbágyaival szemben hűbérnök-földesúr birtoka közepén magas hegy ormára várat emelt, honnan birtokát el-beláthatá s ezt a természet és mesterség minden eszközeivel megerősíté.

A bércz kőszirtei levágattak, hogy a felmászás lehetetlenné váljék. A lőrésekkel és pártázattal ellátott falak sánczczal, karózáttal vétettek körül, melyek fölé lánczokon függő leeresztő hidak, csapdák vezettek a legnagyobb gonddal erősített kapukhoz.

Középett magas torony állott a had és béke műveihez jeladásra, tágas, de kényelmetlen termek állottak a hűbér ur és családja rendelkezésére. Óriás kandallók körül, ősök fegyvereivel, később képeivel ékitett termekben gyült össze a család és vendég; a roppant konyhákon egész ökrök sütek a népes család és teméntelen cselédség részére. Az asztal arany-serlegektől és ezüst tálaktól csillogott; az istállókban nemes harczy mének tomboltak s gyakran míg fenn dús lakomáknál dobzódott a főuri sereg, a várlak pinczéiben az engedetlen, vagy talán csak legszentebb jogaiért felszólalt jobbágy vagy testvérharczban elfogott hűbérnöktárs emberei sorvadtak és sóhajtoztak.

Koronként felnyiltak a vár kapui s a hűbérur vendégei társaságában vadászkalandokra száguldott ki, követve kopászok, agárszok és solymárok csapataitól.

Máskor birtokos társai lakása, kereskedő karavánok kifosztása volt a cél, melynek művei által a beköszöntő unalmat elűzte.

A hűbérnök jogai s illetőleg a hűbéres kötelezettségei különböző viszonyok szerint idomultak.

Közönségesen a jövedelem egy harmada vagy negyede volt az, mit a hűbéres urának beadni tartozott, később köteleztetett a jobbágy bizonyos bér mellett ura kemenczáját, sajtóját s malmát használni (banalitás), még később a személyes szolgálattétel jött divatba, mely korunkig gyakorlatban is maradt. Az általa épített hidakon, utakon vámot szedett; az általa birt folyamon hajózást szintén megvámolá.

A kihalt hűbéres javait a hűbérnök öröklé; az özvegynek ő adott férjet.

Nevezetes volt a hűbéresnek azon joga, hogy a birtokán talált javak, a partravetődött hajótöröttek s azok portékái az illető földesur tulajdonává lettek (partjog). Ezért mondá a bretagnei gróf egy sziklára mutatva: »e szikla becsesebb nekem, mint a királyi korona ékkövei!«

A vadászat, halászat jogát a hűbérnök lassanként szintén teljesen magához ragadta s pazar fénnnyel, zsarnoki kizárással gyakorlá. Jaj volt az alattvalónak, ki ura birtokán, annak engedélye nélkül csak egyetlen vadat elejtett.

Ezek voltak a legszokottabb hűbérnöki jogok, melyeket azonban szeszély és zsarnokság százféle aprósággal, néha megalázással toldott meg.

Néhol a hűbéres kötelezve volt beiktatás alkalmával az ajtók zárait megcsókolni, részeg módra tántorogni, három ugrást tenni stb. Egy frank tó halászhajó előtt minden évben új dalt énekelni s új tánczot járni voltak kötelesek. Volt, a kinek urát évenként egyszer úgy kellett meglátogatnia, hogy minden harmadik lépést visszafelé tegye. A kohorsi püspök hűbéresének urát félmeztláb, fedetlen fővel kellett várnia s az egyházig vezetnie; de a lovat azután ajándéku nyerte. Mirepoix urának joga volt a határán elfogott eretneket megégetni; a genfi tó körüli jobbágyoknak karókkal kellett örködniök éjjel, hogy a békákat elhallgattassák. Erdélyben is meg volt egész későbbi korig a veréb-fej adó, míg némely délsziget hűbérnöke alattvalóitól oly kanárit követelt, melynek egyik füle felér, a másik fekete legyen stb.

Néha e szeszély a legvadabb embertelenségig fajul. Így látjuk, hogy a párisi püspök egyik alattvaló nőjét Odelinát csak oly feltétellel engedi a st.-germaini apátság egy alattvalójához férjhez menni, ha a születendő gyermekek fele övé, fele az apáté lesz.

15. §. Alkotmány.

Alkotmány alatt azon megállapított s szerződések vagy törvények által biztosított viszonyt értjük, mely a fejedelem és népe, vagy csak ez utóbbinak önjavára célzó intézkedéseit illeti, a törvényhozás, törvénykezés és végrehajtásra nézve.

A fejedelmek elején Európában csakis névleges hatalommal bírnak s kivált a germánoknál egyetlen fontosabb lépést sem tehetnek, még nem állami természetű ügyekben is, melyre népeik gyűlése vagy fejei akarata őket föl nem hatalmazza. De később, kivált a középkor derekán, első hűbérnökökül s határtalan hatalmu (absolut) főurakul tekinthetők, a királyi család ereje- vagy gyengeségei s illetőleg népeik kisebb vagy nagyobb szabadsági szelleme szerint, jogaikból többet vagy kevesebbet osztanak meg alattvalóikkal.

Alattvalók neve alatt azonban közönségesen a király elsőrendű jobbágyait, a főpapi, főnemesi vagy bárói és nemesi, később a városi polgárok rendjét kell értenünk. kik különböző mértékű jogokkal vévén részt az országos ügyek vezetésében, közönségesen az ugynevezett *rendi alkotmányoknak* veték meg alapját.

Minő kifejlést nyertek a rendi jogok a fejedelem uralmával szemben, legkitűnőbb példányokat Anglia, Magyarország egyidőben keletkezett alkotmányai s a kis Schweiz felszabadítása adhatnak.

Az angol alkotmány *Földetlen János* alatt nyer teljes megállapodást. Az erkölcstelensége és gyávasága miatt közmegvetés és pápai átok alá esett király 1215. jun. 15-én a runemedei mezőn kénytelen kiadni a *magna chartát* (nagy szabadságlevelet), mely a clerus számára biztosítja a püspökeinek s nevezetesebb hivatalnokainak szabad választását; a nemességet, személy- és vagyon biztonságát illetőleg függetlenné teszi s a terhelő hűbéri kötelékek alól felmenti; a polgároknak szabad kereskedést biztosít. A királyt eltiltja másként, mint a három rendből alkotott *parlament* (országgyűlés) megegyeztével adót s katonát szedni s a király hatalmától független *esküdt-székeket* állít fel polgári perek elintézése végett.

A magyar *aranybulla**) a tekintélyében szintén megfoghatkozott II. Endre által adatik ki 1222-ben, tehát hét évvel az angol után.

Ezen nevezetes okmány főbb tételei ugyancsak a nemesség személy- és vagyon bátorságára vonatkoznak. Inkább az al- mint a főnemességre kedvezők, kiknek tulkapásai szintén korlátoztatnak. Az idegenek főrangokra emelése ellen is végzés van bennök; ugy szintén a királyi hűbérjogoknak korlátozása s az örökségi ügyekben eddig követett visszaélések megszüntetése. A hadkötelezettség csak a hon védelmére szorítkozik önköltségen. De legnevezetesebb és jellemzőbb ez okmány záradéka, mely a nemzetnek azon esetben, ha a király a bulla szabványait meg nem tartaná, szabadságot enged a fegyveres felkelésre.

Vége azon kis hegyvidék, mely a mai schweizi köztársaságot képezi, nemcsak a hűbéri, hanem a fejedelmi fensőség alól is felszabadítá magát (1308—315). épen egy századdal később az angol *magna charta* kiadása után.

A mai Schweicz a VIII-ik század végén nagyszámu egyházi és világi hűbérur, szabad birtokos s városi hatóság birtokában volt. Déli részén leghatalmasabb főurak a *sáhringi herczegek*, északon a *habsburgi* grófok voltak, s több tartomány felett (Schwytz, Uri, Unterwalden) felsőbbbségi jogokat ragadtak magukhoz.

A habsburgok egyike Albert, kit zordonsága miatt *Medve A'bertnek* is nevezték, e felsőbbbségi jogokat a vierwaldstädti tó környékére is kiakará terjesztetni. Ezért zsarnok felügyelőket (Gessler, Bähringer) nevezett ki, kiknek erőszakoskodásaik a szabadságszerető hegyi népet végre fegyverfogásra ingerelték.

Három szabadsághős: Fürst Walther, Melchtali Arnold és Stauffacher Werner a Rüttli hegyen szövetségi esküt tesznek s a bátor *Tell Vilmos* esete, kivel a monda szerint, a miért a kitűzött főuri kalapnak nem köszönt, az embertelen Gessler kis fia fejéről almát lövet le, melyet azonban ez a zsarnok élete kioltásával boszul meg, a népet még jobban fellelkesíti.

Albert boszura készül, de saját testvére János orgyilkosul leszurja s a schweiziek elleni fellépést I ső Lipótra hagyja, ki azt meg is kísérti, de serge *Morgartennél* (1315) egy hegyszorosba szo-

---

*) Bulla-pecsét. A kedvező tartalmu okmányok arany függő pecséttel állittattak ki.

rittatván, a schweiziek által megsemmisítették. A későbbi sempachi csata (1386-ban) a már szövetkezett cantonok szabadságát határozottan biztosítja.

15. §. Törvénykezés, végrehajtás.

Európa népeinek, a rómaiakat kivéve, a középkor elején nem voltak írott törvényeik. A nép ügyeiben maga a népgyűlés hozott ítéletet s közönségesen végre is hajtotta. A hűbéres és hűbérnöke között, peres ügyekben maga az utóbbi volt peresfél és bíró egyszemélyben, mely csak későbbi időben lőn korlátozva.

A miveltség előhaladásával a törvénykezés is fejlett; kerületi bírók állítottak s a fontosabb ügyeket maga az országot évenként körüljáró király, vagy annak udvarbírája, (palatinus) országbíró ítélte el.

A bíró az alperest megidézte pecsétvivő (>billogos<) által s szóbeli felelgetések után az ügyet elítélte. Főlebbezés a király, országgyűlés, némely országban az úri-szék elé történt.

Lassanként azonban az írott törvények is divatba jöttek; többnyire a római Justinian-féle codex alapján.

Ilyenek voltak: 1) *a frankok sali törvénykönyve*, mely még a Merovingok korában íratott s Nagy Károly idejében javíttatott ki. 2) *wäh-ingi*, vagy *thüringi törvénykönyv* ugyancsak Nagy Károly által összeszedetve. 3) *A nyugoti góthok törvénykönyve*, mely még Egiza királyok korából való (701). 4) *A német törvénykönyvek*, melyek között legnevezetesebbek: a jogi okiratok gyűjteményei, *a szász-tükör* és *szász-tükör*. Mindezek közönségesen köz- és magánjogra oszlanak fel.

Kétes esetekben, vagy ha a peres fél bírói ítéletével nem volt megelégedve, ugyszintén ha valaki boszorkányság, bűbájosság, vagy eretnekség vádja alá jött, a törvény alkalmazása az egyháziak kezébe került s az ily esetek kétféle eljárásra adtak alkalmat: *az istenítéleti eldöntésre* s a később oly rettentővé vált *inquisitóra*.

Az istenítéletek nemei voltak: a tüzes vas, forró víz, hideg víz próbák s végre a bajvivás. (judicium ferri candentis, aquae ferventis, aquae frigidae, duellum.)

A három elsőnek végrehajtása egyháziakra volt bízva, később csak püspöki, vagy káptalani hiteles helyekre szorítva.

A tüzes vas próbája abból állott, hogy a vádlott, miután jobbjára korábban betekertetett s lepecsételtetett, végre ünnepélyesen az

egyház oltára elé vezettetett s itt, miután állítása igazságára újra megesküdt s az egyház férfiai imádkoztak az igazság kiderítéséért: feloldozott kezére tüzes vasat tettek, melylyel imaközben az oltár felé 9 lépést kellett tennie. Ha a vas tenyerét megégette, bűnösnek-, ha nem, ártatlannak nyilvánított.

Forró és hidegvíz leginkább bűbájosság, boszorkánysággal vádolt egyének ellen alkalmaztatott s a forróvíz égetéséből s a hidegvíznél a folyóba bevetettnek le nem merüléséből (ekkor bűnös), vagy lemerüléséből ítélték bűnös voltára, vagy ártatlanságára.

Ide sorozhatók még a szentek, vagy martyrok érintése mellett letett eskük is, melyek a törvénykezésben nagy hatályuak voltak.*)

Végre a bajvivás, ugy látszik, mindkét (egyházi és világi) ítélő szék előtt érvénnyel birt.

A birók, főurak, néha a király s a nép jelenlétében nyílt helyen folyt le; többnyire gyalog, de néha lóháton is.

A küzdők fedetlen fejjel, könnyű öltözetben jelentek meg s miután fegyvereik (lándzsa, kard, buzogány) megvizsgáltattak s megesküdték, hogy csupán ügyök igazságában bizva foguak párba-jukhoz: egymásra rohantak. A győztes győzött perében is; a legyőzött elmarasztaltaték s ha meghalt, számára készen állott — *a koporsó*.

Az *inquisitio* vagy hitnyomozószék III-ik Innoczencz pápa által állittatott fel 1138-ban. Nagy mértékben először Toulouseban (Tulúz) alkalmaztatik az albigensek s arnoldisták ellen. Később azonban mind több tért nyer s különösen Spanyolországban éri el tetőzését, szemben a móriskókkal (keresztyényekké lett mórok,) kiket ugy szólván teljesen kiirt a föld színéről.

Torquemada spanyol főinquisitor (1483-ban) már azzal dicsekszik, hogy az inquisitio katonáival (Krisztus-vitézek) 100,000 embert vonszoltatott az inquisitio keresett kinpadjaira, s ezekből 60,000-et égettetett el.

Már maga az eljárás olyan volt, mely minden érző szívet borzadállyal tölte el.

Sötét földalatti börtönbe hurczolták az áldozatot s itt, ha magára a kívántat reá nem vallá, karjánál fogva rézssinegekre vonatott, lábaira sulyokat tettek, tüzzel sütögették, kerékre vonták, fojtogatták mind addig, mig a nem ismert bünt is magára vallá. Az ily bűnösnek találatat megégették.

*) A hazánkbeliek közül a nagyváradi tüzes könyv maradt fenn, mint ez isten ítéletnek hiteles emléke. Kiadták Bél és Endlicher

A nagyobb elégetéseket nyilvánosan eszközölték s *autodafék-nak* nevezték. Ez öröm-ünnepély volt az inquisitio embereire nézve, melyet nevezetes alkalmakra tartottak fenn.

Sok embert csak vagyonossága, vagy rangja vesztett el; más emberi önérzete, mely az inquisitio poroszlói előtt meghajlani nem tudott s milliókra ment így az ártatlanok száma, míg végre az emberiesb korszellem s a közvélemény nyomása ez embertelenséget is megszünteté.

16. §. A középkor irodalmi műveltsége.

A középkori tudományosság nem annyira uttörő tehetségek, mint gyűjtők és közvetítőkben gazdag, kiknek főérdemök, hogy az ó-kor tudományos irományait megtartották s az utókorra szállították.

Ezen érdem egy része, erkölcsi süllyedése daczára a keletrómai, vagy bizanti udvart illeti.

Mig Európa többi részei a népvándorlás özönlő hullámaival küzdöttek; Bizánt megtudta őrizni belbékéjét annyira, hogy a tudomány működéseit folytathatta s ennek köszönhetjük, hogy a velök érintkezett népek, ezek között kun (hun) és magyar őseinkről is hiteles adatokat nyertünk.

Ezeket az u. n. »Bizánti írók« (*Scriptores byzantinae*) eszköz-lék, kik a fényűző császári udvar körében, a napi események leírásával voltak megbizva. Néha magok a császárok és császárnők sem restelték a tollat megragadni.

Az egyes tudomány-ágakban kitűnnek *Johannes Grammaticus* (VII. század), mint *Aristoteles* magyarázója; *Damaskusi János* (VIII. század) a rendszeres theologia alapítója.

Különösen a törvény-tudomány az, melyben Bizánt méltónak mutatá magát Rómához.

A Vazul és utódai alatt készült »Basilica« nevű törvény-könyven kívül ugyanis *Justinián* alatt Trebonián és más jogtudósok által szerkesztett »Corpus juris«, a középkor minden jog-intézményeinek alapul szolgált.

A »Corpus juris« négy részből áll: 1) Az előbbi római császárok rendeleteiből. 2) A jogtudományok tankönyvéből (»*Institutiones*«). 3) Korábbi jogtudósok ítéleteinek, magyarázatainak gyűjteményeiből (»*Digestae*«) s végre *Justinián* új rendeleteiből. (»*Novellae*«).

A római birodalom utolsó nagyhatású írói azonban már a barbaroknál keresnek menedéket. Különösen kettő érdemel ezek között említést.

Boethiusz (Ameiusz Manliusz, Torquatusz Severusz 473—524) a Nagy Theodorik góth király minisztere s a középkori iskolai műveltség alapvetője. Vallásos és bölcsészeti művei, különösen a derék »*Consolatio philosophiae*« a *scholastica philosophia* iskoláját teremté. A mértant *Euklidesz*; a zenét a *Pithagoreusok*, a számtant *Nichomachosz*, a gépészetet *Archimedesz*, a csillagászatot *Ptolemeusz*, anyanyelvtant, rethoricát és dialecticát Aristoteles után átdolgozva, ezek váltak a középkori hét szabad mesterség (*septem artes liberales*) tankönyveivé, melyekből később gymnasiumaink alakultak.

Cassiodór (468—577) szintén nagy befolyással volt a középkorra nézve. Művei többnyire történelmiek s miután *Jornandes* (VI. század) góth író művét is felhasználta, egyfelől az anyagot gyarapítá, míg modora által a mikéntírásra adott helyes irányt.

Az északi barbar népek közül, a skótok ősköltője: *Ossián*, Fingál királynak fia tűnik ki, ki búsan zengő lantján a ködös hazából tovaszállt harcosok hős tetteit énekli.

Az angoloknál *Béda* (a tiszteletreméltó) és *Gildas Cormac*, egyházi írók érdemelnek említést, a keresztyénség első századából.

A mohamedán hitű népek, különösen az *arabok* érdemei semmivel sem kisebbek az emberi művelődés eszközei megtartása és terjesztésében, mint a kelet-római birodaloméi. Az Ommajádok családját megbuktatott Abbasidák uralma, különösen Nagy Károly kortársa: *Harun-al Rasid* alatt (az »igazságos« 786—809) már nevezetes fejlődést nyer az arab műveltség. Alatta keletkezik az »Ezer-egy éjszaka« csodás mese-gyűjtemény, melynek irálya indiai származásra mutat.

Harun-al Rasid utódai alatt a tudományos képzettség a béke áldásai között még magasabbra szárnyal. Megszerzik Egyiptomból az arab számok ismeretét és az állatmesét s ugy ezeket, mint a hangjegyek ismeretét s jelesebb görög reál-írók műveit (Aristoteles, Euklidesz, Ptolomeusz, Galenosz, Hippocratesz) ők adják át a nyugati nemzeteknek.

A rímek alkalmazását a költészetben, az ékitmény-festészet (arabeszk) alkalmazását az építészetben nekik köszönhetjük; míg másfelől a geográfiai ismereteket felfedezési utakkal szélesbítették

s a selyemhernyó, indigó, sáfrány, czukornád behozatala által nevezetes lendületet adtak az európai iparnak.

Költőik közül nevezetes *Imról Kais Abu Temmán*, a legjelesebb diván (Anthologia) szerkesztője s különösen *Hariri* a »Makame«-költő (1054—1121) vagy beszélyíró.

A reál-tudományokban az arabok felülmúlták tanítóikat. Abu Ribán csillagászati és mértani tudományokban az egész középkoron át tekintélynek tartatott. Omár Cheján 1080-ban már a napévet pár percnyi különbséggel helyesen számította ki. A XI., XII. században csak a spanyol-mór birodalomban 70 könyvtár és 17 főtanoda virágzott, melyekben a phisyka, különösen a fénytán s a zene (Arezzói Guido a 11. században tőlük veszi a hangjegyeket) nagy tökélyre emelkedtek.

Orvoslat és bölcsészetben *Zaccaria Adallah-ebn Sina* (Avicenna) s ennek ellenfele *Averroes* után, a tudósok nagy ideig avicennisták és averroisták pártjára oszoltak. *Ebn-Baithár* a fűvészet alapítója (1248).

A persák különösen a költészetben tűnnek ki. 7 nagyhirű költő után 7 irodalmi korszakot szoktak náluk megkülönböztetni. E költők jelesbjei *Ferdusi* (a »paradicsomi«) († 1030) a »Schach-nahme« (királykönyv) szerzője, a persa Homér, kinek hőse »Rustem« keleti Cid költői alakjává vált, míg maga a hősköltemény az emberiség egész történetét felöleli. *Nisami* és *Dselal-Eddin Rumi* képviselik a 2-ik korszakot az első mint epicus és lyricus, az utóbbi mint vallásos költő tűnik ki. *Saadi* (1189—1291) a Gülistán (rózsaliget) és Bostán (gyümölcsös kert) írója, ki keresztyén fogságba jutván, művei nyugaton legismeretesebbek. *Hafiz* (a »dicséretre méltó« † 1389.) a legelevenebb és képzeletdusabb lyricus, kinek divánja (gyűjteménye) szabad szelleme miatt betiltatott. *Dzsami* (XIV—XV ik század) az utolsó tekintélyesebb költő, kiben azonban már a persa képzeletdús költészet hanyatlásnak indul.

Az észak-európai népek között egyedül a skandinávok birnak korai műveltséggel, mint merész tengeri kalózok a »hattyuk útján« (tengeren) bebarangolják az északi és atlanti tengert, felfedezik az északeurópai szigeteket s ezek között Izlandot, hol kiváló tudományos műveltségöknek vetik alapját. Mythológiájokkal megismerkedünk. Ezek összege az Eddában (ősanya) van megírva, történelmi följegyzéseikre a róvás-írást (runákat) használták. Költészetök is korán fejlett, hogy száznál is több vers-alakot képesek felmutatni.

Valódi előhaladást és rendszeres fejlődést tudomány és művészetek a frank-, germán és olasz népnél nyertek és ennek kiinduló pontja kétségtelenül *Nagy Károly udvara*.

Nagy Károlynak első gondjai közé tartozott a népnevelés ügye. Az egyház volt az eszköz, melyet e célra felhasznált. Tizedet rendelt ennek, de azon kötelezés mellett, hogy a népet iskolázzák, neveljék.

Ezenkívül az egyházi zenét olaszthoni mesterek által nemesíté s minden eszközt megragadott, hogy a durva kort a hajdani classicismus hatása által szelidebbé, miveltebbe tegye.

E célból udvari tanodát tartott, melyben legtöbbször önmaga is részt vett s a föld minden részéből kitűnő tudósokat gyűjtve maga köré, mint az angol *Alcuin* s az olasz *Pisai Pétert* s a longobárd történetírót *Varnefriedet*: ezekből egész tudós-társulatot alkotott, melynek nemcsak ő, de leányai is — régi classicus nevekről elnevezett — tagjai voltak. (Károly-Dávid, Alcuin-Flaccus, Angilbert-Homer, Gizella-Lucia stb.)

Ezen tudományos társaságban, az akkori iskolai modor szerint, a bölcsőbbek a kevésbé hivatottabbak kérdéseire feleltek; s a kor meglehetősen gyermekes feleletekkel is beérte.

Pl. Pipin: Mi az irás? Alcuin: a beszéd őre. P. Mi a beszéd? Al. a lélek tolmácsa. P. Mi ad eredetet a beszédnek? Al.: a nyelv. P. Mi a nyelv? Al. A mi a levegőt veri. P. Mi a levegő? A. Fenntartója az életnek. P. Mi az élet? Al. Élvezet a boldogoknak, fájdalom a nyomorgóknak, várása a halálnak. P. S mi a halál? Al. Elkerülhetetlen dolog, bizonytalan ut az élőknek, ok a siránkozásra, a végrendelet megerősítője, az emberek elrablója stb. E tudósok közül kitűnnek az említett *Alcuin* (729—804 szül. Yorkban), kinek művei részint bölcselmiek, (»De ratione animae,«) részint vallásiak, történelmiek; Károlyról írott krónikája, fájdalom, elveszett. Ennek lehet köszönni a trivium és quadrivium szerinti iskolai beosztást is, melyet szt. Ágoston vitt volt át Angliába. *Smaragd* szt.-mihályi apát, kinek egyebek között nevezetes műve a »Via regia« (királyi kalauz); *Pál* diacon a longobárdi történész, ki hive maradván a megbukott longobárd királyi családnak, Károly hízolgői által megvakittatás és kézlevágásra ajánltatott; de Károly tagadólag válaszolt. »Hol találnánk aztán oly alkalmas kezet a történetírásra?« Ellenkezőleg várában üdvözlé a tudós író s udvarába hívta őt. *Eginhárd* frank költő annyira kegyében volt Károlynak, hogy

Emma leányát is nőül adá hozzá. Végre mind a kort, mind Károlyt kiválóan jellemzi egy iskolai jelenet, melyet a krónika fennhagyott. Károly a *Clemens* skót tanár által tanított frank tanodai vizsgán van jelen, hol az alsóbb származásu ifjakat szorgalmasoknak, az urfiakat hanyagoknak találja. Ekkor amazokat jobbra, emezeket balra állítva az elsőkhöz így szól: »Megdicsérlek édes fiaim, hogy ennyire megfeleltetek az én buzgó törekvéseimnek. Igyekeztek magatokat tökélytetesíteni s adok nektek gazdag püspökségeket, felséges apátságokat s figyelmem alatt lesztek.« Az utóbbiakhoz pedig ekként: »A mi titeket illet finnyás urficskák, kik születés-tekben büszkélkedve rendeleteimet megvetitek és a puhálkodást, játékot, henyélést s haszontalan dolgokat a tudományok dicsőségének eléje teszitek: az ég királyára! csodáljon titeket, a ki akar: én semmit sem adok sem születésekre, sem finnyasságtokra s ha nem igyekeztek helyrehozni az elmulasztottakat, Károlytól soha semmit sem várhattok.«

A Károly korabeli u. n. költőkről kevés épületeset mondhatunk; ezek inkább az alak mesterkéltségében, mint az anyag és alak összhangzásában keresték dicsőségöket: barátai az acrostichon (lefelé is értelmes) és talostichonoknak (oszlopversek stb.). Különben latinul és pedig többnyire barbár latinsággal irtak. Ilyenek voltak Athelmus az angol püspök, Eugenius toledói püspök, a góth Theodulf, friauli Paulin, Szt. Julián stb.

Nagy Károly halálával érezhető volt a tudományos hanyatlás; de már Kopasz Károly újra megmozdul ez ügyben, az udvari tanodát helyreállítja s gondját magára vállalja. De a 832-ki zsinat arról panaszol, hogy magában a pápai városban nem lehet elég írástudó férfit találni, s a későbbi zsinatok, különösen az 1078-ki keményen szivőkre köti a püspököknek, hogy tanodáikat fentartsák. Jelesebb tanodák ez időben: a páduai, pármái, milánói s a párisi, melyből mint hittaniból 16 pápa került ki.

Valami magasabb tudományos életet azonban e korszakban ne képzeljünk. Még a történetirodalom terén is csak krónikásokkal találkozunk. Ilyenek *Régino* prümi (Lothringen) szerzetes, ki *Justinus* modorában írja világkrónikáját. Kr. sz. óta 905-ig. *Liutprand* I. Ottó idejében kremonai püspök, ki »Nagy Ottó császár tetteinek könyveit« írja. Sok érdekléssel bír reánk magyarokra nézve is. *Wittichind* (Widukind) és *Merseburgi Thietmár* (Ditmar) ugyanezen korszak krónistái, *Hermannus Contractus* (nyomorék) mint

bölcsész, szónok és csillagász, zenész és költő tűnik ki (1039—1054-ig) első rangú történelmi forrás. De legjelesebb *Aschaffenburgi Lambert* »krónikája«, mely VII. Gergely és IV-ik Henrik korát tárgyalja s irányra és gondra nézve mindannyit megelőzi.

Az északi népek történetére ez időből forrásokul szolgálnak: *Saxo Grammaticus* († 1203) a roeskiáldi érsek titkárja és *Brémai Ádám*, Nagy Kamut dán király barátja.

A vallásos irodalom még mindig meddő viták tévelygéseiben barangol, néhol a keresztyénség eszméivel össze nem férő tulságokra ragadtatik. Egyik a felett vitázik, ha vajjon a cherubin him vagy köznemű-e? Másik, ha vajjon Ciceró és Virgil mennyben vannak-e? Harmadik *Gottchalk*, Szt. Ágoston tanálmányaival oda jut, hogy minden praedestinálva lévén, embernek szabad jó helyett roszt cselekedni; míg Constantia királynő a manicheismussal vádoltak kivégzésére azzal ad jelt, hogy saját udvari lelkésze szemét önkezűleg kiszurja. (XI. század).

Később a skolasztika iskolában az eszményiség és valódiság (idealismus és realismus) küzdenek egymással. Amannak a szomoru híru *Abelard* (1142) ennek *Canterburyi Anselm* a XII. században képviselője; a XIII. pedig »Aquinoi Tamás és *Duns Scotus*, kik után a hitbölcsek (XVII.) thomisták és skoitstákra oszlanak.

A költészet is még mindig versfaragás inkább, hogysen művészet. Egyik kopasz Károly dicséretére oly verset ír, melynek minden szava c-vel kezdődik (»Carmina, clarisona, Calvis, cantate, camoenae«) másik azon iparkodik, hogy verse bármely oldalról olvasva, egyértelmű legyen. Egyetlen oly emlék maradt fenn, mely a szép *Gottschalknak* tulajdonittatik, s mely mostani rimes verseinkhez hasonlítva, könnyűsége által meglep.

(»Ut quid jubes pusiolo
Quare mandas filiole
Carmen dulce me cantare,
Cum sim longe exul valde
Intra mare
O cur jubes canere?

Magis mihi miserule
Flere libet puerule
Plus plorare, quam cantare
Carmen tale jubes quare
Amor care
O cur jubes canere« etc.)

A keresztyén dráma már e korban kezdetét veszi és pedig — mi igen nevezetes tünemény, női agyban szülemlik meg: *Hrosvitáiban*, i, mint mondja, Terentiussal vetélkedve (in aemulationem Terentii) írja színműveit: »Calimachus«, »Hit, remény, szeretet«, »Abrahám stb. címűket. A gaudersheimi kolostor szerzetesnője ekként

adja elő költői irányzatát: tiszta szűzek történetét akartam a pogány tévelyek helyébe tenni, s magasztalni csekély tehetségem szerint a szüzesség diadalmát, különösen midőn a női gyöngédség győzelmesen vív a férfiak baromiséga felett. A kor durvaságára mutat, hogy az apácza irónő ily nagyon is csiklandós tárgyakat választ.

A népköltészet már Nagy Károly előtt virágzott, s ennek töredékes hagyományaiból alakultak a Heldenbuch s a Burgund királyi családra vonatkozó, »*Nibelung-ének*«, melyek a későbbi kor előtt oly becses költői emlékekké váltak.

A keresztes háborúk korában és után mind a tudományos, mind a szépirodalom szilárdabb alapot nyernek s a tudomány elhagyva a szerzetesek czelláit, a világiakkal köz tulajdonná válik. Itt elválnak a komoly történetírók az emlékiratok szerzőitől. Az elsőek közül nevezetesebbek: *Párizs Máté* († 1259) egy angol történetírója, ki a papság romlottságát éles gunnyal rója meg; *Tyrusi Vilmos* (francia) a szent föld és a keresztes háborúk hű és avatott történésze: *Freisingeni Ottó*, ki jeles krónikájában első Frigyes (Barbarossa) és korát ecseteli. Az emlékiratok szerzői közül *Wilhardouin* és *Joinville* francia lovagok tűnnek ki a 4. és 6-ik keresztes hadak hű és részletes alakjaiban kidomborodó történetét írták meg s *Froissart* (1326—400) a lovag világ érdekes és részletes ismertetője. Ide sorolhatók három florenczi krónikás: *Ricordanó Malespini*, *Dino Campagni* és *Giovani Villani*, kik mindhármán szülővárosuk történetét írták meg, valamint a spanyol *Livius Hermanded el Pulgár* (1490) és spanyol *Salustius Mendosa*, az első Kath. Ferdinánd, az utóbbi a granadai háborúról írott krónikájával.

Mint bölcsészek s egyszersmind kitűnő realisták tűnnek ki: *Baco Roger* (1214—1294), ki mint bölcsész és természettudós egyaránt nevezetes, korát megelőző tünemény, kit szabad gondolkozásáért a vakság börtönnel lakoltatott. *Albertus Magnus* († 1280) ki 21 roppant foliant-művével az emberi tudás minden ágazatát felölelte s természettudományi ismeretei miatt bámulat tárgya volt, bűvésznek tartatott.

A költészetet a keresztes háborúk alkalmával kifejlett mystikus és érzelgésre hajlandó kedélyesség a keleti népekkel való érintkezésből nyert dúsabb képzellettel összeolvadva, magasabb szárnyalásra ösztönözte.

A Mária-tiszteletből fejlett ki a nőtisztelet, mely rajongásig emelkedik, míg maga a költészet legtöbbször a »nőszolgálat« köré-

ben marad; most áhítatos ihlettség öltözetében: majd a szerelmi láng tűzében és képzeletcsillámaiban tükröződve. *Provençe* (Franciaország délkeleti részén) volt az a föld, melyben a költészet virágai legdúsabb fejlődést nyertek. A költő *troubadournak* (trouvare-találni) neveztetett s a szép névért hercegek, fejedelmek versenyeztek. Így Közép- és Alsó-Itáliában tartattak az érdekes költői versenyek, hol nők ítéltek a szerelem, ügyesség, lélek-nemesség és költői tehetség felett. A versenyt díjosztás és lakomák, harczjátékok követték. Csatákat, szerelmet és imádatot énekeltek ezek s lételt adtak a keresztyén hős-költemények, románczok, szerelmi és imadaloknak. A troubadourok sorában fénylettek: *II. Frigyes* császár, oroszányszivű *Richard* angol király, *Champagni Thibault*, *Vidal Péter*, *Ventadour* Bernát, *Marseilli* Fulkó és *Bertrand de Born*, ki sirventesei (gúnyversei) által egész Franciaországot lángba borítá.

A nemes, bár sokszor tulságokban csapongó kedvtöltés lassanként az északibb népekhez is elharapózott, különösen a latin nyelv elterjedtsége miatt, melyek a provençei dalnokok énekeit könnyen érthetővé tették.

Ennek eredménye a német szerelmi dalnokok (*Minnesänger*) később mester-dalnokok (*Meistersänger*) támadása, kik kobozzal kezökben várról várra, városról városra jártak s a versenytérekén oly dicsvágygyal jelentek meg, hogy vesztés esetére életüket is felajánlák.

Így látunk 1208-ban a Wartburgban tartott mesterdalnokok versenyében négy német költőt, kik közül kettő *Walther von der Vogelweide* és *Heinrich von Aferdingen* oly tüzes költői párbajra kelnek, hogy már a bakó is készen áll, hogy a vesztés *Aferdingent* kivégezze. Ez a tartomány, fejedelemlőjéhez Sófához folyamodik s *II. András* magyar király udvarából elhozzák bírónak *Klingsort*, a legtekintélyesebb mesterdalnokot, ki a feleket kibékíté.

Ily tulságokra ragadta a kor költőit a dicsvágy; de egyszerűsmind ez vetett alapot a valódi költészetnek. Az »istenik« *Dante*, *Boccaccio* és *Petrarca* a troubadourok énekeiből nyertek ösztönt és lelkesedést s akként adtak lételt az olasz költészetnek.

Dante Alighieri († 1321) a florenczi respublica szülötte classicus nevelésének s a hazája szolgálatában tett harczai és diplomatai szolgálatoknak köszönheti azon magas és széles látkörű miveltséget, melyben kortársai legjelesebbjeit is felülmulta. Mérsékelt

ghibellin (császárpárti) volt. Mint ilyen, szülővárosából elűzetvén, Milanóban írta halhatatlan műveit, az »Isteni comoediát« (Divina Comoedia) melyben 3 részre osztva (pokol, tisztító-tűz és paradicsom) a középkor összes tudomáskörét feltaláljuk. Ez által egyszer mind az olasz költői nyelv teremője, melynek zengzetességét »Vita Nuova« című szerelmi dalokból álló műve által még hatályosabban bemutatja. Írt politikai művet is az »Egyeduralomról«.

Petrarca († 1374) mint szerelmi dalnok tűnik ki, ki már nem a compositio nagyszerűsége vagy mélyelműség, hanem lágy és gyöngéd kifejezésekben jeleskedik. Sonettjei Laurához, kedveséhez intézi.

Boccaccio (1375) »Decameronjával« (száz elbeszélés) az olasz prozairodalomnak lesz első mesterévé.

Hátra van még, pár szót hazánk középkori tudományos állásáról szöllanunk. Tekintve azon helyzetet, melybe hazánkat kezdetben a helyzeti viszonyok (a mennyiben teljesen ellenséges elemek közé ékelődése, a középkor másodfelében pedig az ozmánok tulereje helyezték), melylyel szemben folytonos megtámadásnak kitett védpaizst kelle képezniök; összehasonlítva más európai nemzetek szelleméletével, kik a mult gazdag forrásaiból meritettek s kényelmesebb, békésebb helyzetnek örvendének: nincs miért pirulnunk nemzeti művelődésünk felmutatásával.

Ujabb felfedezések nyomán kétségtelenül áll, hogy már kún őseinknek rendszeres s a scandináv runákhoz hasonló *róvásuk* volt, melyet székely utódaik bérceik között egész a XVII. századig megőriztek. Legrégibb nyelvemlékünk (a »Látjátuk«) nagy valószínűséggel I. István korabeli szerkönyv (rituale) maradványa. Első krónikásunk »Anonymus Belae regis notarius« minden hihetőséggel már I. Béla királyunk idejében († 1063) él s ettől Kézai Simon mester, Rogerius (carmen miserabile) s többek nyomán a hazai krónika többé meg nem szakad, míg I. Mátyás királyunk korában egy Bonifini személyében csaknem klasszikai szabályosságra emelkedik.

Iskolai műveltségünk sem volt elhanyagolva. Már első királyaink szorosán szivére kötik a püspököknek ezek tartását s I. Lajos és Mátyás idejében Pécssett, Budán stb. oly egyetemeink vannak, melyek az első külföldiekkel vetélkednek.

A XIV. század elején már biblia fordításunk van, melyet a vallásos dolgokat tárgyazó passiók, legendák, imák, énekek egész

gyűjteménye követ. Végre N. Lajos, de különösen Mátyás királyunk korában a magyar királyi udvar Európa tudományosságának egyik első rendű gyűpontjává válik; az országban több tudományt űző társaság jó létre; a budai könyvtár diszre és tartalomra első a művelt világban s a nagy király közelében hemzsegnek a Galeottik, Bonfinik, míg idegen tudósok bámulattal eltelve irnak a bölcs király körzetéről, a királyi udvar műveltségéről.

Ugyanezen időben már magyar nyelvtan is létezik Janus Pannonius, a jeles magyar költő tollából († 1471).

De különösen *költészetünk* az, mely egyáltalában nem látszik, hogy valaha kölcsönzésekre szorult volna.

Már a kelet-római udvar követe Priscus Rhetor megjegyzi Attilánál tett követsége leírásában, hogy a nagy kún király asztala fölött költők daloltak az elődök hős tetteiről s a nagy király harczairól.

Még gazdagabb forrása tűnik fel a népköltészetnek magyar elődeinknél, midőn egymásután születnek a »hunmondakör« (Attiláról) a magyar hősmonda (a honszerzésről) és sok kisebbeken kívül a »király-mondakör« első királyaink életéről.

A királyi udvarnál lévő dalnokoknak egy falu, Igriczi volt jövedelemforrásul rendelve s bár neveiket kicsinylé megőrizni a történelem, dalaikon lelkesült a hazafi s műveiket hozzánkig szállítá a nép ajka. Ilyenek voltak a Toldy-monda s a Pannonia megvételéről szóló »Emlékezzünk régiekről« féle dal; egyháziak közül a »Katalin legenda«.

17. A középkor művészete.

Mint az ó-kor keleti népeinél s később a görögök és rómaiaknál, a középkor keresztyén népeinél is az isteni tiszteletből (cultus) fejlődött ki a művészet minden ága.

Az első apostolok hivei megelégedtek a szabad térrel s az erdők árnyában, vagy ha az idő kedvezőtlen vala, valamely tágas csűrben vonultak meg; a római caesarok üldözése korában a barlangokat és földalatti tévelyeket (catacombákat) keresték fel: de midőn N. Constantin személyében a keresztyén hit trónra jutott; a bizánti udvar keleti fényét az egyszerű keresztyén szertartásnak is át kellett vennie s a gyülekezet előbb a pénzcsarnokokba (basilikák) költözött; később a hitbuzgalom ezek fényét sem eléglé, hanem

Isten szolgálatára oly épületeket emelt, melyek az emberekéit meszsze tulragyogják. Így épültek a *román*, később az ennek központjából kinőtt kupolás *byzánti* egyházak; nyugaton és északon a *csúcsives* nagy góth templomok. Így adott a cultus lételt a keresztyén építészetnek.

Ugyde a folyvást emelkedő izlés nem engedte, hogy e büszke csarnokok ékitetlen pusztá fallal emelkedjenek ég felé: gondoskodni kellett Isten oltárainak diszéről s a nép előtt megeleveníteni, habár a tiz parancs tilalma ellenére, az égiek alakját. Ez adott létet a *keresztyén festészetnek és szobrászatnak*.

Az egyházak magas iveinek hymnuszoktól kellett zengeniök s ez kifejté a *műéneklést*, később, midőn még ez sem volt elég, a *műzenének* s a felséges hatásu *orgonának* lett szülője; az egyház férfiai elvetvén az apostolok egyszerű ruházatát s az ártatlanság fehér mezét: arannyal kivarrott, gyöngyökkel, ékkövekkel kirakott öltönyökben jelentek meg az Ur oltára előtt s ez a *művarrást*, a hajdani pásztorbot pedig ezüstté, arannyá változott; az egyházi szertartáshoz szükséges edények: a kehely, a ciborium, a mosdó -, keresztelő-medenczék, lámpák szintén a műizlésnek s mondjuk meg őszintén, a hiuságnak lettek tárgyaivá: de egyszersmind a *műöntésnek, vert és vasműveknek* vetének alapot.

Végre még a *keresztyén dráma* is a megszemélyesített *passiok* és *mysteriumok*-nak köszöni lételet, mely által a középkor lelkészei hiveik szellemét a szertartásokhoz igyekeztek bilincselni.

A *középkori építészet* jellemzésére legczélszerűbb épen az egyházakat, mint oly épületeket venni vizsgálat alá, melyekben az építési modor legfeltűnőbbben van képviselve.

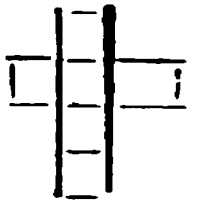
Négyféle fő építészeti-modort szokás a középkorból megkülönböztetni: az *ó-keresztyént*, a *bizántit*, a *románt* és a *csúcsivest* (góth).

Mindezen építészeti modorok egyházaknál a keresztyén vallás jelviességét (symbolicum) vették fel.

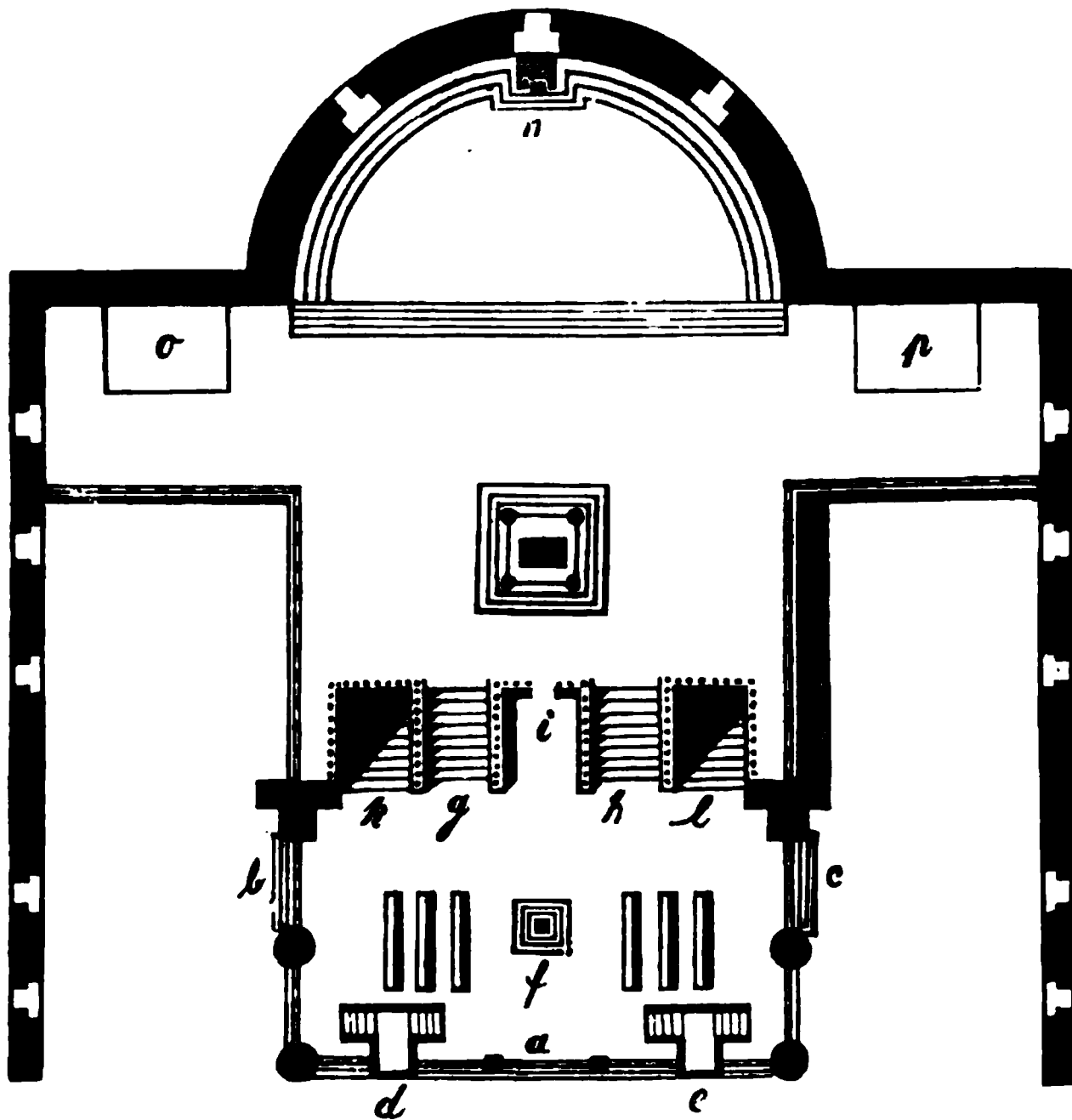
Ez már mindjárt az egyházak alapjainál feltűnő; a mennyiben I. az *ó-keresztyén* alapzata a görög τ vagy latin T betű idomához hasonlít; a *bizanti építészet* legrégibb alakja a négy egyenlő águ keresztnek felel meg, hol a közép négyzet felett egész kúp magaslik, míg a négy ág alapján ismét félkupok támogatják; később dőlt vagy *Andrús-kereszt* $\times$ lett az alap, melynek mind öt négyzetére egy-egy egész kupola borult.

2. *A román és csucsíves egyházak alapja a latinkereszt vagyis a koczka hat lapja, a mint ezt papirból kifaragni szokták, ezekből négy négyzet képezi a hosszantélyt, a három pedig a kereszthajót.*

Az ó-keresztény építészet, mint említők, a pénzcsarnokokból (basilikákból) fejlődött s ezek alaját nagyrészt megtartá. Volt pedig alakja a következő:

1. ábra.

Az egyház végében lévő félkörű boltozott rész (apsis, conchan) szokott a papság helyül szolgálni, mely előtt középett az oltár *m* állott, külön fedélzet (nagy ciborium) alatt, melyről rendesen ezüst galamb képében a kis ciborium (ostyatarató) függött alá. Nagyobb basilikáknál azonban a papság helye mélyen behatott az első hajóba s egészen sajátzerű ünnepélyes berendezést nyert. Azon főfal, mely az apsist a hosszahajótól elválasztá, az arra rajzoltatni szokott győzelmeskedő Krisztustól *diadaliv* nevet viselt. A közönség e főhajó többi részét és mellékhajókat foglalá el, melyeket mennyezet és fél-fedél fődött.

A görög oszlopsorok az előudvarban s a mellék és főhajó elválasztásánál nyertek alkalmazást. Boltozat még csakis az *apsis* felett. Az *apsison*, mely keletnek dől ki, a jelvényes három ablak (sz. háromság). Az ablakok körivet alkotnak: □ Ez építés-modor körülbelül a X-ik századig jó le. Hazánkban egyetlen példánya Sz. István fehérvári basilikája, mely csak alapjaiban létezik már. (A 2-ik kép egy ily egyház kereszt-szelvénye, melyen a diadalív, *apsis*, *ciborum* alatt az *altéplom* stb. szemlélhető.)

2. ábra.

A *román építészet* korai és későre osztható. A *basilica*- vagy latin modorból származott, az előudvar és előcsarnok feladásával s a kereszt idomot, mely alapjából kimaradt, az által igyekezett elérni, hogy mind négy szegletére tornyot emelt, mely az egésznek két végével összefordított 'I' alakot adott. A basilikák *apsisa* nemcsak megmaradt, sőt minden hajónak megfelelőleg egy-egy *apsist* látunk. A papság a hosszhajó jókora részét foglalja el, mely emeltebbé van téve és *sanctuarium* nevet visel, hova lépcsők vezetnek. Például szolgálhat pécsi székes egyházunk.

Az újabb *románkori* vagy *átmeneti építés* a 4 szegletre tett tornyot már nélkülözi s részleteiben a csucsíves modorral sokban talál; itt már a mellék-hajók bolt alatt állanak s a hosszhajót iker tornyok közé helyezett előcsarnok (paradicsom) előzi meg.

Mi a részleteket illeti, a román építészetben már nem oszlo-

pok, hanem boltot tartó pillérek szerepelnek, melyekre minthogy a középhajó magasabb, a mellék hajóknál magas falazat jön, a pillérek közét árkádok (ívboltok) töltvén be. Boltozatoknál, kapuzatnál (portale) s rendesen igen keskeny ablakoknál és ékitményeknél a *körív* alkalmaztatik, mely ezen modor hanyatlása korában lassanként csucsivbe megy át. Jellemzők még az egyes pillérek által elválasztott páráblakok is.

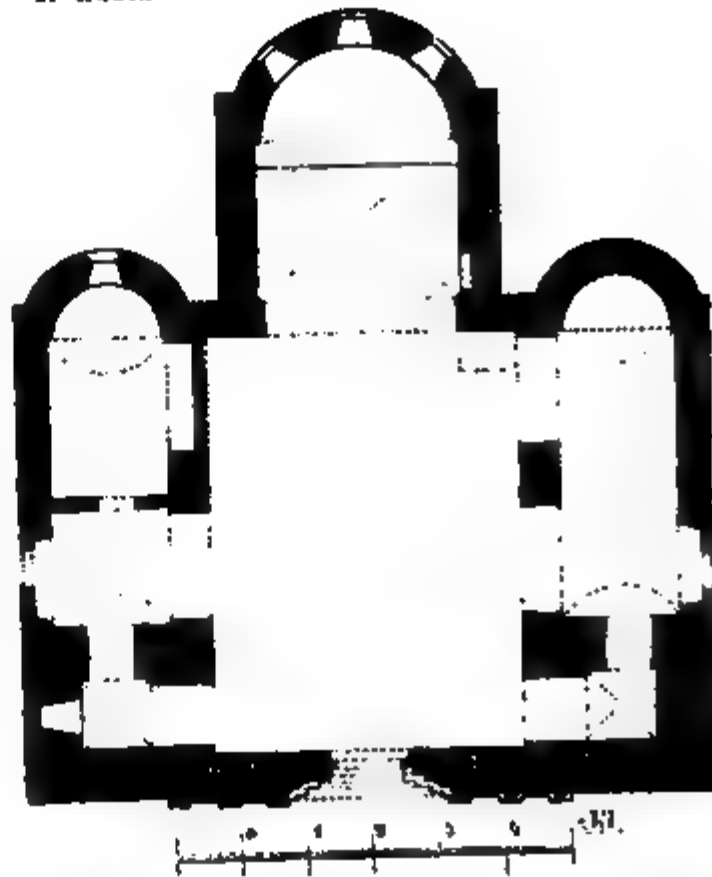
A pillérek és egyéb részletek kidolgozása merev, erőtetett s végtelenül távol áll a hajdani görög művészet remekeitől, melyeket néha hasztalanul erőlködik utánozni; ezt lehet mondani az ezen styl-nél alkalmazott szobrászati művekről is.

E modornak hazánkban már több jeles példánya maradt fenn; mint a gyula-fehérvári, lebényi, ócsai stb. Hazánkban a tatárjárásig s azután, mintegy 3—4 évtizedig találjuk alkalmazásban. (A mellékelt 3 és 4. sz. metszés a lebényi románkori egyház homlok- és hátrajza; az 5. sz. egy román-egyház alaprajza.)

4. ábra.

A *byzanti* vagy *ku-
pola*-építészetet újból a ro-
mánból fejlettnak tekint-
hetjük. Itt ugyanis a ro-
mán egyházakhoz *kereszt-
hajó* járult s a hol ez a
*hosszhajó*t metszette, az
ugynevezett *négyzet* fölé, a
keleti fürdők mintájára,
melyeknek felülről kellett
világítást nyerniök, *ku-
polát*, *félgömbszelvényt*
emeltet, melyhez a négy
oldalon *negyed-gömbszelvé-
nyek* járultak, míg később
négy kisebb félgömb emel-
tetett s így származott a

5. ábra.

pompás *byzanti* építészet, mely míg egyfelől a régi *görög művészet* oszlop-sorait alkalmazá: a keleti népeknél, különösen az *araboknál*, *móroknál*, a keleti képzelődés czifraságaival öntetett el s félkör helyett nagyobb körrészt, az ugynevezett patkó alakot vette fel s áttört s elfinomított oszlopszataival a legmerészebb építkezés modornak, az u. n. *mór-izlésnek* veté meg alapját.

A byzanti építkezés remekei a Szófia-egyház Konstantinápolyban, a szent Márké Velenczében; a mór építés-modor csodáit leginkább déli Spanyolország mutatja fel, az Alhambra és Alkazár mesés szépségű csarnokaiban s később a góth építészettel társulva, a sevillai, granadai, burgosi stb. egyházakban. Hazánkban csak újabb korban épült egy pár byzanti stylű egyház, mint az esztergomi, egri, váczi stb. de ezek nem tartoznak a régészet tárgyai közé

A *csúcsives* vagy góth építészet, mint ezt elég helytelenül nevezni szokták, alapját tekintve, a késői román épületek latin keresztjéből fejlett ugyan ki, de a boltok alkalmazására s méretei arányára különösen a magassági méret nagyságánál s azon kifejezésnél fogva, melyet alapeszméje a *felé felé törekvés* által nyert, csaknem annyira újnak mondható, mint az egyipti vagy görög építészet.*)

Ez építésmodor Franciaországban keletkezett 1140 körül a szt. denisi egyházzal és úgy terjedt kelet és észak felé; így nálunk a XIV-ik és XV-ik században van tetőzetén.

A *csúcsives építészet* nagyobb mintái 3—5—7 hajóúak, keletre fordított szentélylyel (sanctuarium) s kereszthajóval (Transept, Querschiff) az olaszok sokszorosán és változatosan ágazottak s minél magasabb hegyben végződő boltokat tartanak, melynek ivei mintegy az oszlopzatokból nőnek ki. E merész, felséges boltozatok ezeken s az egyház külsejéből kirugó támpilléreken fekszenek, melyek igen erősen vannak építve, míg az oldalfalak vékonyan és könnyedén emelkednek.

A főbejárat vagy kapuzat (portale) rendesen a sanctuariummal ellenkező végre épített, két torony között nyílik be, mely pompás faragásokkal, befelé keskenyedve szokott építtetni; e mellett a toronyok alatt más két s oldalt újra több ajtó szokott az egyházba vezetni.

A szentély rendesen emeltebb és elrekesztett; s háttérében

---

*) Ha ugyan a természettel szemben lehet *újnak* mondani valamit. De a szép szálás bükkerdő nem mintája-e a görög, a lehajló fűz vagy pálma kúpja a kúpolának; a fenyő a csúcsives alakzatainak? Cseppkő-barlangjaink ez utóbbinak minden alakját bemutatják. (A gömöri barna vas.) P. Sz. K.

állott a *főoltár*; az egyház északi oldalai pedig a sekrestye (Sakristey). A monstrantia számára néhol felséges góth alaku szentség-házakat látunk, a szentély valamelyik (rendesen jobb) oldalán; a csillag-idomulag alakított szentély többi fülkéiben mellékoltárok alkalmaztatnak. A csúcsíves egyháznak külső fődíszze a *homlokzat* és a *torony* vagy tornyok, melyekben az építészeti modor minden képzeletét és erejét kifejtette. Ezek széles alapon kezdődve, elmaradó tagozatokkal pyramisalakulag keskenyednek, míg a *keresztvirág* alakjában, felhők közelében vesznek el. Szintily művészi faragások díszítik a csúcsíves $\wedge$ ablakokat és felőkesített kül pilléreket is. A merésznek, könnyűnek és szépnek vegyülete, mint aestheticalag fenséges jelenik meg, mely míg az egyház mysticus homálya imára hív, kinn a teljesen feldolgozott roppant tömeg művészi arányaival bámulatra ragad. Ez a csúcsíves építészet hatása. (A 6. sz. rajz egy csúcsíves ablakot ábrázol a virágzó korszakból; a 7. sz. a zágrábi csúcsíves egyház alaprajza, mely a mesterséges boltozat-hálót is feltünteti; a 8. sz. egy csúcsíves egyház tornya és szentélye.)

Legjelesebb csúcsíves egyházak: Franciaországban az amiensi, strassburgi, párizsi Notre-Dame; Németországban a kölni, freyburgi, acheni, bécsi; Olaszországban a milánói; Angliában a westminsteri; hazánkban a kassai, budai, brassói, kolozsvári, segesvári, szebeni stb.

Mi a polgári építészetet illeti, az nagyobb miveiben követte a fenn említett építési modorok egyikét, vagy másikat. A kémények csak a XIV. században jelennek meg először; az ab-

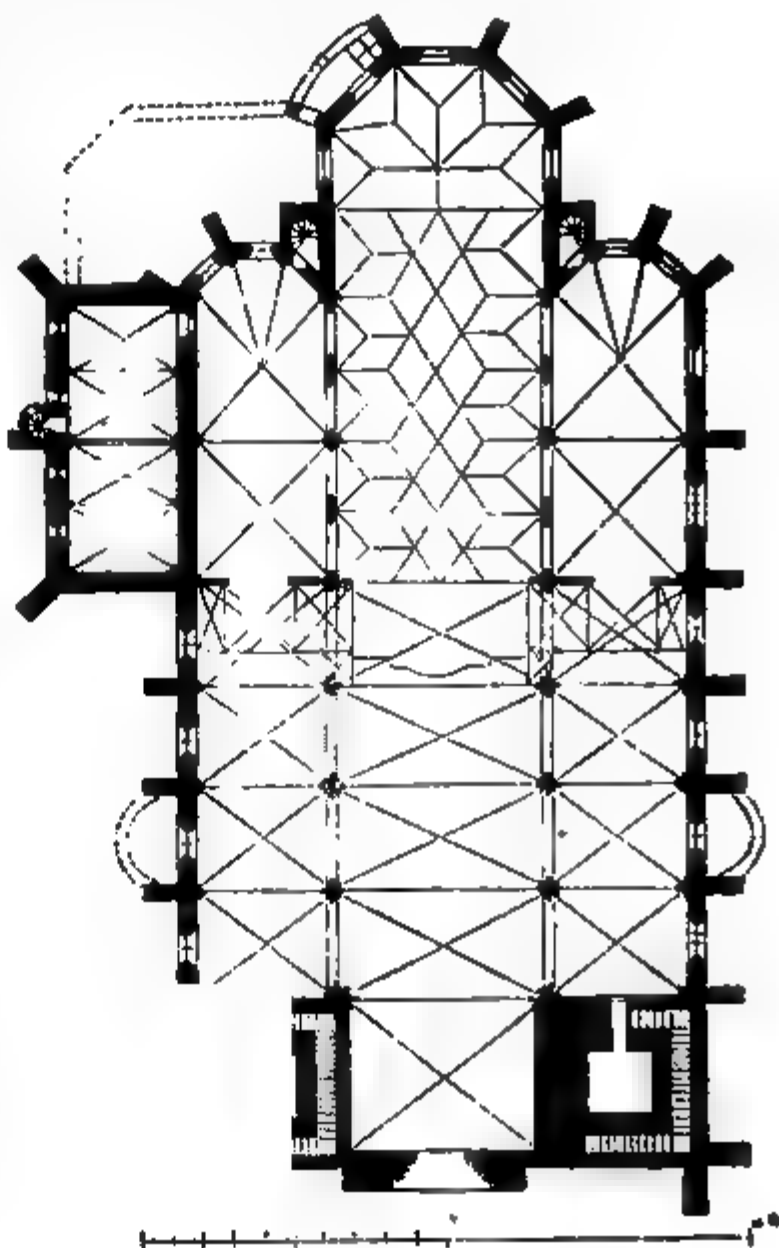
6. ábra.

lakok pedig vagy pusztán állottak, vagy lantornával vonattak be, egészen az üveg nagyobb elterjedéséig, mely a XV-ik században veszi kezdetét; különben III-ik Leo pápa már üvegfestést tett a Lateran-egyház ablakaira.

A középkor óriási műveit nagy királyok, néha egész nemzet, vagy állam hozták létre s századok kellettek, míg némelyik befejezve, alkotva állt. A kölni főegyház (Duomó, Dóm) még másig sincs

befejezve. Az építészek czéheket (gunyhók, páholyok) alkottak, egy-egy főmester vezetése alatt, kiknek többnyire csak keresztnevét tartotta fenn a történet. A terveket többször szerzetesek, egyházi atyák adták. A főmesterek közül mégis följegyezve találjuk a strassburgi egyház építője *Steinbachi Erwin* († 1315) és a florenczi hírneves építész *Bruneschelli* († 1444) nevét. A római szt. Péter egyház tervezője s építője *Bramante* (1514) s a mesterek mestere, a mint festő, szobrász és építész egyaránt nagy *Michel Angeló* (Buonarotti) 1474—63 már átmenetet képeznek az új korba és modern építészetbe. Legnevezetesebb építészeti czéhek: a strassburgi, kölni, bécsi gunyhók.

7. ábra.

A festészet és szobrászat a középkorban még mind az egyházi építés szolgálatában jelenik meg. E miatt a két művészeti ág kivált kezdetben merev és élettelen; a tetőzést mindkét művészet az újkor elején éri el. Kitűnő festőkül említettnek: *Giottó* († 1336), *Cimabue* († 1306 után) az olaszok közül; *Van Eyk Hubert* és *János* († 1422, 1445) a német-alföldi iskola első mesterei s mint már átmenetiek, a magyar származásu *Dürer Albert* († 1548) és *Kranach Lukács* 1553 a német iskolából.

Végre nem kell felednünk az u. n. miniatűr-festészetet (parány-festészet), mellyel különösen a vallásos írásokat ékítették fel, a kezdő betűkben, czimlapokon; s melyet leginkább szerzetesek, szerzetes nők gyakoroltak, több türelem és szingazdagság, mint való művészettel.

A szobrászok neveit szintén nélkülözi a história; csak a középkor végéről maradtak fenn *Ghiberti Lőrincz* († 1455) s a híres vésnök és szoborverő *Benvenuto Cellini* († 1572), *Dürner* s *Michel Angelo* nagy neveik, kiknek műveit ma is csodálja az utókor. *Kraft Ádám* és *Wischer* család a nürnbergi bronzművek mesterei.

Festészeti és szoborművekben díszlettek Nagy Lajos királyunk visegrádi és budai palotái, melyek oly jelesek voltak, hogy Szulejmán méltóknak tartotta a Stambulba szállításra. A miniatur-festészet a bronz és aranyművek vert és öntött példányait hazánk minden nagyobb egyházának szent edényein csodálhatjuk.

Ide sorolható még a *himvarrás is*, mely a középkor derekán valódi művészetté emelkedett. Ilyen volt a milánói szt. Ambrus egyháza számára Volvinus által 80,000 arany pénzért készített aranyteríték, s hogy többet ne emlitsünk a magyar u. n. Szt. István palást, állítólag Gizella királynénk műve.

Az ilyesekben, valamint különösen az érczműveknek, ékszereknek színeikkel való befuttatásában (email) különösen a byzanti mesterek tűnnek ki. Innen szaporodtak el hazánkban is s pedig nagy mennyiségben.

A hangművészet körül legtöbb érdemet szerzetek *Hulbald* flandriai szerzetes († 930), ki első tett kísérletet az összhangzatban; a már említett *Arezzo* *Guido*, ki azt tovább fejté s hangjegyekre alkalmazá (a móroktól tanulván), *Frankó* kölni presbiter, ki először alkalmazott hangméretet s végre *Josquin de Prés* († 1515), ki már mint igazi compositor tűnik fel.

Az orgona, mint kiválóan egyházi zeneszer a X-ik század végén jó használatba, de oly tökélytelen szerkezettel, hogy például a vinchesteri püspök *Elfeg* által készítettet, 70 embernek kellett nyomkodnia s a billentyüket ököllel verni. A halberstadti orgonát 20 fuvó hozta hangzásba. Első, ki mint orgonakészítő említettik, egy *György* nevű velencei pap, kit Balorik Friaul hercege küldt át kegyes *Lajos* udvarába.

18. §. A középkori ipar, kereskedés.

Az iparczikkék Olaszországban s Közép-Európában fejlődnek legmagasabb tökélyre.

A lovagrendszer mintájára az iparosok között is *czéhrendszer* alakul, mely minden városban külön-külön társulatot alkot a mesterekből, melybe csak előleges mestervizsga, remekkészítés s díj mellett vesz föl tagokat s a kontárokat kizárja.

Öltönydarabok és faművek készítésében csaknem első helyen emlithetjük hazánkat. A magyar nemzeti viselet a legpazarabb valamennyi európai között, korán követelte a varró és himző művészet fejlődését, melyekben ősanyáink remekeket készítettek. Ugyanezt mondhatjuk a szijgyártó, nyerges, fegyverkovács és ékszer művekről, melyek idomait atyáink, mint kiválóan lovas és harczias nemzet, még eredeti hazájokból hozták s későbbi időben adták át nyugoti Európának. A magyar eke, könnyü-szekér, sőt a hintó is magyar találmányok s innen terjedtek el Európa többi részeibe.

Hazánkon kívül Nürnberg s a cseh városok tűntek ki, a szövetek készítésében később Hollandia.

A kereskedés legfontosabb ágát a keleti árúk, fűszerek, ékkövek szállítása és árusítása képviselte, mely a középkor utószázadáig karavánok által szállított, Kelet-Indiából s a fűszerszigetokről.

Legnevezetesebb volt az u. n. *levantei kereskedelem*, mely az ázsiai karavánoktól átvett czikkeket a Levantéba vitte át s hazánkon át szállította Európa nyugoti tartományaiba. Ezt azonban lassanként kiszorította az olasz (Velenze, Genua, Florencz, Pisa) s később a *német hanza* földközi és parti kereskedelme, mely az illető városokat nagy hatalom és mérhetlen gazdagság birtokába juttatá. Végre a portugálok és hollandok tengeri felfedezései kiragadták ezek kezéből is a kereskedelem főforrásait. Áfrika megkerülése után (Vasco de Gama) *Lissabon* lett Európa első piacza.

19. §. A középkor harczias műveltsége.

A középkor elején még csaknem ugyanazon véd- és támadó fegyvereket találjuk, melyeket az ó-korból ismerünk. Az eltérés ott kezdődik, a midőn a fémhányászat — különösen a vasipar — fejlődése által a védfegyverek mind jobban terjednek az emberi testen s szemben a parittyakővel, nyíllal és kopja, vagy gerellyel, a fegyverkovácsok a harczost úgy szólván *élő bástyává* idomitják át.

Az ó-kor védfegyver-rendszere még csak az emberi test legnemesb és felsőbb részeire terjed ki: a fejre és a törzsre; csak ritkaságképen látjuk e védfegyvereket a karra, csuklókra és láb-szárakra is kiterjedve; a vasbányászat elterjedése s a fegyveripar azonban már a 7—8-ik században odáig halad, hogy a test nagyobb része, a még mindig alkalmazott paizson kívül védfegyverekkel borittatik el s ez a következő századokban a fölveti irány szerint folyton halad egész a 13—14-ik századig, a midőn már egy előkelő harczosnak testén egyetlen pont sincs, mely egyszeresen, sőt néha többszörösen védve ne volna. E védelmi rendszer emelkedőben van egész a lőpor használatáig, melynek nem fölfedezése — mert hiszen a keleti népek emlékezet előtti időkben, az arabok már a 7-ik században használják — hanem általános elterjedése annak gátot nem vet.

Csak egy általános vonás van még, melyet meg kell említe-

nünk, s ez az, hogy a keleti népek általában inkább a könnyebb-szerű *lānczvértzetet* fogadták el: míg a nyugotiak és északiak a pikkelyekből, vagy lapokból alkotottakhoz mutatnak nagyobb rokonszenvet; minek megfejtése kétségkívül azon hadfolytatási különbségben keresendő, hogy míg amazok a könnyű, portyázó hadjáratban keresték a győzelmet, az utóbbiak közönségesen zárt sorokban — s kivált a 9—10-dik században — többnyire gyalog küzdöttek.

A legközönségesebb védfegyverek a középkorban e következők: a *sisak*, mely kezdetben igen egyszerű bogrács idomu, lassanként azonban egyre nemesebb alakot és erősebb védletet nyer. Eleinte csak a koponyát, majd a nyakszirtet, később az arczélet, majd az egész arcot fedi és védi, míg utoljára az egész fejet és nyakat körülkerítve, csakis a látásra és a lehelésre hagy fenn kisebb nyílásokat. Diszesebb alakjában tarajokkal, forgókkal és tollakkal jelen meg: de másfelől nem egyszer tréfás, vagy elrettentő torzalakokban és álarczokban is mutatkozik.

A *paizs* elein nagyon kis eltérést mutat a rómaiak könnyű kerek (*parma*, *clipeus*) és nehezebb hosszú (*scutum*) alakjaitól: de legkivált a hűbériség megalapításától és fejlődésétől kezdve nemzetségek vagy inkább iparterületek szerint különböző alakokban jelen meg s küllapján a diszes *nemzetségi czimereknek* *) ad helyet. A belső oldalon egy, két, néha három tartállyal is elláttatik s míg a népvándorlási korszakban közönségesen fából, bőrből, vagy a nagyobb teknőczők csonthéjából alakíttatik s legfőlebb érczdudorokkal láttatik el: későbbi időben — kivált a kereszteshadak korától kezdve — a reá függesztett nyulványok által egyszersmind támadó fegyverül is szolgál s nem egyszer látó-lyukakat (*visir*) hord felső részén. Meg kell jegyeznünk még, hogy a paizs a lovasság fénykorában egyszersmind diszjellé is válik s jelvényéül a lovag fényes származásának, vagy győzelmeinek, apródok hordják azokat a fejdelem, vagy lovag ünnepélyein; földiszítésül szolgálnak a lovag koporsóján és sirján; fölfordítva ha a család utolsója kihal.

A *mellvérték* története is csaknem az, a mi a sisakoké: a római tunika a vas használata által lānczinggá alakul, mely las-

---

*) A czimer oly nagy elterjedést nyert, hogy arról egészen külön tudomány, a »czimertan« (*Heraldica*) tanít. A czimer 4 főrészből áll: paizs, paizsfedő, sisak (korona), paizstartók (*telamon*) és foszlányokból.

sanként az egész törzsre és karokra kiterjed; míg Európa nyugatán és delén a nyak és mellvéd mind jobban-jobban elborítja a törzset; rákfarkhoz hasonlóan borul karokra és lábakra, míg utoljára vaskesztyűk és lábfedők alakjában körömhegyig elborítja a harczost. A 15—16 században még e kétszeres fedezet sem volt elég, hanem a mellvértből lassanként a test alsó részeit fedő toldványok nyultak ki, melyek utoljára egész vasszoknyákká idomultak. A legkitünőbb fegyverkovácsok az olaszok és németek voltak; ez utóbbiak között kitűntek az augsburgiak és nürnbergiek. A középkor vége felé a mindent védeni akaró irányzat a harczyi lovakra is kiterjedett; és pedig kezdetben csak a ló fejére, később egész törzsére, melyet vasszoknyával fedtek el, sőt néha lábaira is.

E védelmi fegyverekhez kellett idomulniok lassanként a támadóknak is; arra kellett számítani, hogy a támadó fegyver a lánczingekeken, vagy aczéllapokon is áthatoljon; vagy ha ezt nem tehetné, alkalmas legyen a vasöltönyök megbontására, vagy a kötések közt nyílást találjon s végre, hogy a lovagot lováról kiemelje, vagy lerántsa, midőn az nehéz fegyverzete miatt legtöbbször harczképtelenné vált. E célból a régi görög, vagy római kardok lassanként kimentek divatból, vagy igen erős kétkézi pallosokká idomulnak át; a kardok markolata kézfedő vértet, vagy kosarat nyer, vagy hosszú, hegyes törré alakul át, hogy a nyakkötéseknél, vagy a sisak rostélyzatán áthatolhasson. Csak a keleti népek könnyű lovasságánál marad meg a kard régi könnyűségében és eredeti alakjában. A török nem mennek ugyan ki divatból, de vagy csak a kegyelemdőfés megadására, vagy a szablyák és kardok eltörésére szolgálnak s ez utóbbi célból fűrészfogakkal láttatnak el.

A *kopja* és *dárda* még mindig megtartják eredeti elterjedésüket, de most már igen erős nyelekkel láttatnak el oly célból, hogy az összeütközésnél az ütés erejével terítsék le az ellenharczost s hogy ellenállásuk nagyobb lehessen, hátsó végük vagy a kengyelben vettetik meg, vagy a védfegyverzethez vannak erősítve. Alakjuk a legkülönbözőbb; a kopják kis lobogókkal láttatnak el, melyeken nem egyszer a lovag czimere is ki van festve, vagy varrva. A visszhorog egészen kimegy a divatból, mert a szuró fegyver bennakadása a támadónak válhatnék hátrányára.

A vértékkel szemben hatalmas fegyverekké válnak a különböző alaku *buzogányok* és *csatacsillagok*, melyek most már egyedül képesek közeli harczban a vassal fedett ellenség testén nagyobb

kárt okozni ; ez oka, hogy a középkorban e fegyvernem a legkülönbözőbb alakokat ölti fel ; mint egyszerű sulyos gömb az ütés erejére, mint vasszegekkel ellátott csatacsillag a vérték és sisakok belyukasztására s mint gerézdes bot a vérték behorpasztására lévén számítva. Hogy az ütés kábitó ereje annál nagyobb legyen, a vas gömbök, vagy csillagok nem egyszer lánczról függenek alá s gyalogságnál a csépek is alkalmazásba jönnek, melyeknek ütőrésze szegekkel tétetik alkalmassá a vérték betörésére.

Kifogyhatatlan a találékonyság a kalapácsszerű, kasza és horog idomu fegyverekben is, melyek hosszú nyelekre alkalmaztatnak, hogy a vértezett lovagot jó messziről elérjék ; s szintén nem ritkaság, hogy a tömör kardok és bárdok dárdavégekre lesznek alkalmazva, hogy ez által messziről szuró és vágó eszközökül alkalmaztassanak. Divatos fegyverré válik a csákány is, mely valószínűleg keleti származású ; míg a népvándorlási francisca és scramasax lassanként hosszú nyelű hellebárdokká és partisánokká alakul át. A *szuronyok* csak a löfegyverek nagyobb divatba jöttével a 16-ik század végén kezdenek alkalmazásba jöni. A *rohamvillák* csak várak támadásánál és védelménél szoktak alkalmaztatni.

A távfegyverek közül a középkorban oly nagy szerepet játszó nyilak emelkednek magasabb tökélyre ; a mennyiben egyszerű ó-kori alakjukat elhagyva, valóságos agyakkal láttatnak el s a fejlődő gépészet fogaskerekek és más feszítő eszközök által e löfegyvert annyira tökélyesíti, hogy lövegei képesek nagyobb irányhatatlás nélkül 2—300 lábnyira is elhatni és a sebesség által nyert erővel tetemes távolságból a vértéken is áthatolni. Ugyancsak a nyilak válnak középkori várostromoknál a legalkalmasabb gyújtó eszközökké is.

A nagyobbyszerű ostromeszközök mindaddig, míg a lőpor alkalmazásba nem jő, kevés változatosságot mutatnak fel. Ugyanazon ballistákat és catapultákat, kosokat és faltörőket, vitornyokat és vífedeleket találjuk a középkorban is ; csak hogy az erőműtan haladásával mindezek sokat nyernek hatályosságban és a lövegek nagyobb távképességében.

A lovasságot illetőleg a középkor már nevezetes változtatásokat mutat fel ; s bátran merjük állítani, hogy azon eredmények, melyeket a nagy népvándorlás népei az 5—7—9-ik században értek, különösen a hunnok, avarok és magyarokéi, a lovasság tulnyomó hatásának tulajdoníthatók. Mind e népek lóháton rohannak

be Európa síkjaira, magas, gyakran fél hátukat elfedő nyergeken, melyekben — szemben az európaiakkal — igen biztosan ülnek s lábuk az ez ideig Európában ismeretlen kengyeleken nyugosznak. Gyors paripáikon mint villám járnak be Európa különböző vidékeit; a tömör gyalog hadseregekre csakis nyilaikat röpítik ki, de ütközetbe ritkán bocsátkoznak.

Hogy mekkora hatása volt e hadfolytatási módnak, leginkább mutatja a magyarok példája; mert ezek rohamának Európa egyetlen serege sem tudott ellentállni; míg a német királyok azon gondolatra nem jöttek, hogy velök egyenlő fegyverzetűeket állítsanak szembe.

A népvándorlás ezen harcosainak hegyes, elő arczvérttel ellátott sisak, könnyebb lánczvérték, könnyű paizsok voltak véd- s a bámulatos ügyességgel kezelt nyíl és kopja támadó fegyvereik.

Mindezt már a 10—11-ik században kénytelen volt Európa utánozni; csak hogy a hűbérurak fegyverzete egyre nehezebb s dandáraik (banderium) egyre esetlenebbek lőnek; mi által úgy a keresztes hadakban, mint különösen Európa szabad hegyi népei ellen is — mint például Morgartennél (1315) — csúfosan csatát vesztek. Ez említett helyen Lipót osztrák herceg 12.400, leginkább vasas lovagját, alig 1300 svájci tette tönkre.

Hadászati tekintetben sem tett a középkor valami nevezetesebb módosító lépést, mindössze is a régi quincunx-féle felállításnak módoszatai jelennek meg s a meghajtott harci rend (phalanx implexa) jó divatba.

A mi a bevándorló népek s ezek között a magyarok (turkok) harczrendét illeti, ezek hadsora közönségesen előcsapatból, a sereg zöméből, két szárnyból és egy tartalékból állott s mint bölcs Leó épen a magyarokról megjegyzi, ritkán szoktak kézi csatába ereszkedni, hanem nyilaik záporát ellenségeikre ontva, tettetett futással visszavonulnak s azt hátrahagyott leseik közé csalják.

Nyugot Európában egy ideig a nyilak használata kerekedett felül, de a hatalmasabb vérték használatával e nagy fáradsággal és gyakorlattal járó fegyver is háttérbe szorul; míg ezeket a föltalált (?) és állítólag először Crecy-nél használt löpor szorította ki.

Az ágyuk és lőfegyverek használata azonban a középkorban még igen együgyű. A hosszú *csatakigyók* és rövidebb *szakálasok* igen esetlenek és nehezen irányozható állványokon nyugosznak; a

kézi lőfegyverek kanóczokkal süttetnek el s oly nehezek, hogy közönségesen föltámasztást igényelnek.

A középkori erősítés és várépítés még leginkább a természet előnyeire támaszkodik. Magas és meredek hegyekre építik a földesurak és királyok váraikat, melyekhez a nyilak alig tudnak feljutni s a várostromok az ostromlók részéről igen sok vérbe kerülnek, míg a várvédők forró olajat, forró vizet, köveket és szurokba mártott szalmakoszorukat hánynak le ostromlóikra. A városoknak falakkal megerősítése a 10—12-ik századra s különösen a tatár dúlások utáni időkre esik; divatba jönnek az előre rugó bástyák, melyek arra szolgáltak, hogy a közeledő ellenséget keresztűzbe fogják s kirugó felső részeikből a felhasználható ártékony elemeknek záporát zúdítsák az ostromlók nyaka közé. Legkivált a kapukat erősítették meg az erősítés minden eszközeivel; a falakat körülvevő sánczokra felvonó hidakat alkalmaztak s a kapukra felvonható vasrostélyokat. Divatba jönnek a zömtornyok (donjon) is, melyek arra szolgálnak, hogy az őrség — ha a többi rész veszve is van — ezekben még végső menedéket találjon.

20. §. A középkor társadalmi műveltsége. Nevelés.

Az ókorban társadalmi élet a szó valódi értelmében nem létezett. Az athénei polgár, valamint nagy részben a római is, az utcán és közhelyeken élt; a színházi előadások és versenyek inkább politikai jelleggel bírtak; a házi élet pedig annyira visszavonult, hogy azt és a teljesen nyilvánult életet semmi sem kötötte össze.

A középkorban mindez másként van; az a majdnem ezer év, melyet e korszak elfoglal, már annak közép századaiban annyira szervezi a társadalmi életet, mennyire az előtt soha sem volt szervezve, s tekintve az ujkor mindinkább halványuló társadalmi jellemvonásait, valószínűleg sohasem is lesz. Mit értünk társadalmi élet alatt, ezt nem épen oly könnyű meghatározni: mert éles körvonalakat huzni el egyfelől a családi, másfelől a politikai élet közé, a nélkül, hogy az egyiknek is határába ne vágjon, nem csekély nehézséggel jár: mind a mellett nehezen tévedünk felfogásunkban, ha itt különösen azon érintkezéseket vesszük figyelmünkbe, melyekben a családok, mint a társadalom alapját képező egyének, minden politikai cél, vagy irány nélkül álltak egymással.

A középkor egész ujjaszületése, tudományban úgy, mint mű-

vészetben és politikai, törvénykezési, sőt társadalmi tekintetben is *a vallásból és annak cultusából indul ki*. Az egyházak lesznek központjává az emberi legmagasabb érzelmeknek és képességeknek; és *a mint a vallásos érzelem kimagasul minden más közül, akként emelkednek ki a ritka fénynyel és művészettel épült templomok az emberek közönséges lakóhelyei közül.*

A léleknek menedékhelyét az emberi gondoskodás egyszersmind az anyag menhelyeivé teszi s veszély elől és veszély idején ezen *egyházak erődítéseibe hordja* kincseit és kedveseit. Később rajongó képzelete nem elégszik meg a puszta falakkal: hanem eltanulja és részint elrabolja Hellász és Róma oszlopcsarnokát, hogy azokkal saját istene imaházát ékesítse föl; ugyanezt teszi az ókor szobrászatával és festészetével; mindeniket saját eszményeihez idomítván, és e csarnokok alá behozza az éneket és zenét; be még a színjátékot is, úgy tragikai, mint komikai alakjában.

Hosszu időig politikai és harczi küzdelmei is ugyanezen eszme körül csoportosulnak; mert a középkor politikájának két uralkodó eszméje, mely körül a legtöbb küzdelem csoportosul: *a keresztényvallás védelme és terjesztése s az államok viszonyának rendezése az egyházzal szemben.*

A vallást választja központjául a törvényhozás és törvénykezés is. Erős esküvel kötelezi a hűbérnököt és hűbérest, a királytól kezdve le a földművesig s fogadalmat tétet a megkoronázott királlyal az egyháznak és saját alattvalóinak s ezektől ugyanazt fogad el. A törvénykezésben ott, hol megeskethető tanuk hijával van, az Isten ítéletét hívja fel a víz és tűzpróbáknál és az isten ítéleti bajvivásnál.

A keresztyén vallás alapeszméiből indul ki a társadalmi rétegzetek meghatározása. A fejedelem Isten kegyelméből uralkodik; Isten kegyelméből ajándékozza a javakat és címeket hűbéreseinek s ezek viszont úgy alhűbéreseiknek; eként adatnak ki a városok, hatóságok, czéhek privilegiumai s a legutolsó iparostársulat is a czéhrendszerben ép oly mintáját nyújtja a hűbéri alkotásnak, mint maga az állam. — Valamint a családi életnek, úgy a társadalminak is *középpontját a nő képezi*; és a gyöngé nő eme magasztos fölemelése újra a vallásos eszmékből nyeri származását.

Ama szent lelkesedés, mely ezrenként hordja a nemzeteket a szent sír visszafoglalására és védelmére; magasztos képzeletében az isteni anya felé fordul, kinek erényében találja fel az eszményt,

mely köré keblének minden föllángolását s képzeletének minden röpkedését öszpontosítja.

Innen száll le aztán a családi élet és társadalom központjához, melyet csaknem oly rajongással ölel körül, melynek védelmére örök esküt tesz le, — *a nőhöz*.

Az ókor a nőt általában véve háttérben tartotta. Kizárta a társadalmi mozgalmakból s nem egyszer a férj elzárt rabnőjévé tette. E korban, ha ki is lép háza falai közül s közbámulat vagy köztisztelet tárgya lesz: azt vagy nőisége levetkezésének (Aspasia, Messalina) vagy rendkívüli tehetségeinek, illetőleg rendkívüli körülményeknek tulajdoníthatja. (Cornelia, Lucretia st.)

Ellenben a középkor társadalma a nőt választja központul, a társadalmi mozgalmak minden neménél; az erős a gyenge védelmében és kitüntetésében keresi büszkeségét s oly közvetlen összekötésbe hozza ezt saját küzdelmeivel, minőnek nyomait sem az ó-, sem az új-kor társadalmi életében föl nem találhatjuk.

A művelt világ legelső fejedelmei és lovagjai a kiválasztott nő kezéből óhajtják elfogadni mind a komoly harcz- mind a csatajáték kitüntető jelvényeit. A lovag esküjében, Isten és a becsület után legelső a gyenge nőnek védelme, melyre fogadalmat tesz. A szentföld harczosa a kiválasztott nő valamely emlékét tüzi czimeres sisakára, vagy keblére s küzdelme, fáradalmai és harczaiban egyetlen reménye, hogy visszatérve, azt szeplőtlenül nyújthatja át választottjának. Mit mondjunk a vándor (troubadour) költő rajongó lelkesedéséről; sőt a lantos-költészet legnagyobb hőseiről is (Dante, Petrarca) kik költői fellengésöknek minden eszméit s keblöknek minden érzelmét arra irányozzák, hogy választottjukat testi és lelki szépségben a föld minden lénye fölé emeljék; s életöket vetik kockára azon esetre, ha az eszményképek előtt lefolyt versenyben a babér-koszorút nem ők nyernék el. Hasonlítsuk ezen ég és föld között létező eszményképeket akár a görög színművek durván ecsetelt nőalakjaihoz, akár a latin költészet materialistikus szépségeihez s befogjuk ismerni az óriási különbséget.

Hellász és Róma férfiai közlakomáikhoz nem bocsátják a tisztességes nőt: míg a középkor asztalainál őket illeti az első hely. Az ókor harczjátékaiban komoly birák osztják ki a jutalmat; a középkor hőseit a nő disziti fel ezekkel.

Az ó-kor közmulatságaiból legtöbbször ki van zárva a nő:

míg a középkorban ő a hódolat fő tárgya; minden szem reá van függesztve s az ő tetszéstnyilvánító mosolyát lesi.

A középkori urnő együtt hagyja el férjével vára magas körfalait; s férje jobbján lovagolva, vagy kényelmes nyugágyon, hordszéken vitetve megyen résztvenni, még a politikai ügyekben is; ugyanígy vesz részt a könnyebb vadászatokban, hol férjén elkezdve, minden lovag és apródon át, az utolsó solymárig vagy falkavezetőig az ő szolgálatára vár s az ő gondolatait igyekszik kitalálni.

Nagy előnyöket nyújt neki a törvénykezés és törvényhozás is mely az özvegyet nem egyszer férje jogaiban részesíti s védi az erőszak minden megtámadásai ellen. Előnyöket nyújt részére az igazságszolgáltatás minden neménél, le az istenitéleti bajvivásig, hol férfi ellenfelét övig érő árokba állítja s a rövid karddal szembe, a női kézbe hosszú kötélre kötött követ ad.

Nem kell azonban azt hinnünk, hogy a nő-cultus egyszerre vált a középkor európai miveltebb népeinek ily általános sajátjává. A népvándorlás mindent megrendítő áramlata és hosszú harczi századokig tartották úgy a politikai, mint a társadalmi életet forrongásban: míg a helyökből kimozdított nemzetek lassanként állandó helyeket foglaltak; a keresztyén vallás megtette erőszakos, vagy szelid hódításait s a hűbér-rendszer megerősödven, mindenkinek kimutatta *az őt megillető helyet* az egyház fejétől s a fejedelemtől kezdve, le az utolsó kézművesig, vagy földmivelő jobbágyig.

Az ujjászületés reformja a magasban kezdődött meg: először az egyház- és állam viszonyai lőnek szigoruan szabályozva s a leg-erősebb esküvel és fogadalmakkal megerősítve. És bár a küzdelem itt is hosszú és erős volt: a kor uralkodó eszméi a leghatalmasabb fejedelmet is arra kényszeríték, hogy az egyház birói fensőségét szőr-mezbe öltözve ismerje el s meztelen fejvel és lábbal esdekелjen bűnei bocsánatáért.

Az egyház kérlelhetlen szigorral szervezé előharczosait, s a vallásos fanatizmus bámulatos eszközökkel állította össze az ecclesia militansnak szerzetes s később harczi rendeit (Johanniták, Templariusok, Némesrend) melyek szigoru fogadalmi és egymás alárendeltségi szervezete, csekély változtatással átment a világi rendekre is, melyek e harmonikus szervezetet láncszerűen szabályozák és állapíták meg a fejedelemtől kezdve le az utolsó pörig; szabványai kiterjedtek a társadalmi viszonyok minden ágazatára s megszabták még a viselet módját is, — és pedig a hűbérnök korona-

gombjain kezdve a viselni megengedett szövetek és ékszereken át, a köszöntés módjáig s jaj volt annak, ki e világrend ellen fejet emelt. Mert a szokások erősebbek voltak a törvényeknél s a mint az egyházfő elvette a makacs fejedelem koronáját; a lovagi törvényszék meggyalázó gúnnyal vetkezteté le a lovagot harczy öltöneiből, a korszellem letépette a polgárnőről az őt nem illető arany ékszereket: a titkos ítélőszék fára függeszté az ellenszegülő bűnöst s szalmakoszorúval állitá pellengérre a szemérmét megtagadott nőt.

Mindez természetesen csak addig tartott, míg e társadalmi ujjászületés tetőpontját nem érte; mert az alapot a patriarchális mus képezte s a magasabb elismert jóakarátán a kisebbel szemben nyugodott az egész rendszer és azon pillanattól kezdve, a mint e hit elveszté alapját s midőn fejében és tagjaiban (*in capite et in membris*) romlani kezdett, — a hanyatlás egyszerre rohamossá vált. A hűbérnökből kényur lett, a lovagból rabló; s a bűnnel szemben az emberi önérzet emelkedett fel, mely a megzavart harmonia romjain, ismét egy új világrendet követelt.

Attól kezdve, hogy a nagyobb erénye többé nem védte a gyönget; a női erényt nem védte sőt megtámadta a feslettség és bűn: az emberi önérzet igyekezett magáról lerázni az elvénhedt korszak lánczait; az érdekközösség megszűnt s a politikai és társadalmi élet többé nem a szabatos egymásalárendeltségben, hanem a jog-egyenlőségben és az erők egyensúlyában kereste menedékét.

A középkor a társadalom minden rétegzetét úgy kötötte össze, hogy azok mindenike az érdekek többszörös lánczával legyen a felsőbbekkel összekötve.

Az egyház állott legfölül s igen érdekes azon felfogás, melylyel a pápák egyike nyilatkozik a császári hatalommal szemben, midőn azt mondja: »te katonáiddal megvéded az eget s én az enyémel megtartom számodra a földet.« A császári hatalom, sőt egyideig a királyoké is oly nagy súlyt fektetett egyházi származására, hogy elején a pápa a fejedelmekkel szemben is gyakorolta a felöltöztetés (*investitura*) jogát, sőt jelvényeit is. Így készül a Karolingok koronája, sőt szt. István királyunké is, s a keresztyén század első uralkodói külsőleg is csaknem teljesen egyházi öltözetben jelennek meg, válllaikon egyházi palásttal (*dalmatica*), kezökben az ártatlanság lilomával, kereszttel, vagy keresztes földgömbbel. Keresik s többször meg is nyerik a »szent,« »leghivebb,« »apostoli« stb. czimet, szóval az egyház nimbuszát, melyre hatalmuknak szük-

sége volt. S ilyen színezete volt az egész hűbérrendszer lánczolatának lefelé. Azok, kik ez időket a mai kor szemüvegén át tekintik s fölötte a mai észjárás nyomán mondanak ítéletet: könnyen csalódhatnak a viszonyok megítélésében.

Az újabbkor irodalma, mely az emberi jogok egyenlősége mellett küzd, igen természetesen csak sötétebb oldalát fordította a középkori hűbérrendszernek a nagy közönség felé; mert ez felelt meg azon céljának, hogy a hűbéri viszonyoknak utolsó nyomait is eltörölje. Senkinek sem juthat eszébe a politikai irodalmat ezen irányzatosságáért kárhoztatni. De a történetírónak be kell vallania, hogy mindaddig, míg a feudalismus alapját a patriarchalismus, vagy is a nagyobbak atyai szeretete a kisebb iránt képezé: az alárendelt helyzetének is megvoltak kényelmei; meg, határozottan kijelölt helyzete biztonságában; meg azon védelemben, melyet hűbérnöke fölötte megtámadói ellen gyakorolt; meg azon viszonzatszolgálatokban és ajándékokban, melyeket felsőbbjétől nyert s végre azon családi összeköttetésben, melyben hűbérnökével volt, s mely előtte, illetőleg gyermekei előtt, szerencsés esetben a fensőbb fokozatra lépés ajtait megnyitotta.

E családi lánczolat a következő volt: a fejedelmek udvarát a leghatalmasabb és leggazdagabb jobbágyok, vagy azok gyermekei képezték; mint ifjonczok alkalmazva a legalsóbb fokú szolgálatokra, de atyailag képeztetve fokozatosan a felsőbbekre, hogy később a legmagasabb udvari és állami hivatalok polczait töltsék be. Nem egy közülök később a kihalt, vagy elüzött fejedelem trónját foglalá el.

Ez első hűbérnökök otthon maguk játszák a fejedelem szerepét s a közép és kismemességnek, a várjobbágyoknak gyermekeiből a fejedeleméihez alakra hasonló udvart tartottak, a bejárótól (familiaris), étekfogótól, lovásztól, sólymártól, irnoktól le egész az ebek felügyelőjéig, szabatos és évekhez kötött rangfokozatokat képezve, hiveiket czimekkel és jószágokkal gazdagítva, mely által nem egy ezek közül ura rangjára emelkedett.

Mit a nagyok vele, ugyanazt tette a kis nemes földmivelő hűbéreseivel s bár kisebb mértékben, ép oly szolgálattal vevé körül nemesi udvarát, mint a legnagyobb hűbérnök — a király.

Ezen családi összeköttetésnek kettős haszna mutatkozott: a hűbérest biztosítá ura jóakarataról s emezt alattvalójának hűségéről, kinek legdrágább zálogát, gyermekét tartá kezei között.

A fejedelmi és főuri udvarokban nyerte foganatosítását ama *lovagi nevelés*, mely e helyen csak annyiban érdemli figyelmünket, mennyiben a család s az abból kifolyó társadalmi életre elsőrendű befolyással volt. Már 7 éves korában kikerült a gyermek az anyai kéz alól s ha ügyesnek, életrevalónak mutatkozik, fölvetetett hűbérnöke várába, hogy ott ura és asszonya szolgálatában, azoknak gyermekeivel együtt, mint játszó s később bajtárs együtt neveltessék föl.

A komoly harczok idejében első erény lévén a harczy bátorság és ügyesség; erre fordított a legnagyobb gond. A testgyakorlatok minden neme, a futás, lövés, ugrás, kúszás, dárda- és parittyahajítás, de legkivált *a lóval bánni tudás* volt az, miben az ifjoncznak 7—14 éves koráig kiváló jártasságot kellett szereznie. A 15-ik század derekáig csak lőháton folyt a harcz s ezért volt fő tulajdona az ifjunak a lovaglás, melytől később a »lovag« nevet kapta. E testképzéshez a trivium és quadrivium tantárgyai járultak (nyelvtan, szónoklat, párbeszédtan; számtan, zene, mértan, csillagászat.) A zene és költészet együtt tanítottak s az ezekben jártas lovag, minden pályán több kitüntetésre számíthatott másoknál.

A vak engedelmesség, szolgálatkészség a hűbérnök — mély hódolat annak neje iránt voltak a nélkülözhetlen kellékek, melyek az ifjat jövőjéről biztosíták s 14 éves korában már az udvartartás társadalmi életének egyik tagjává tették, mintegy állandó hivatalt jelölve ki számára. Ekkor vált *bejáróvá*, vagy legénnyé (Knappe) ekkor nyert engedelmet állandó fegyverviselésre s jogot, hogy mint apród, fegyverhordozó, futár vagy bennső szolga ünnepélyekre és csatákra követhetie urát és urnőjét, kikkel ettől fogva benső viszonyba lépett.

Az apródságból kilépett bejáró ünnepélyesen és megáldva vette át fegyverét, s hogy lovagi jövőjének felismerésére irányítsák, *egy női eszménykép választására hivatott fel a magasabb kör szebb és előkelőbb hölgyei közül, kinek szolgálatára esküszik* s kire irányítja minden gondolatát, minden tettét; minél több jelét adván áldozatkészségének és hódolatának; minden cselekvénynél annak pillanatát lesve. Egy régi lovagiságról szóló munka (l'Ordene de chevalerie) az apródok szolgai kötelességére, melyeket ma lealáztatásnak vennénk, azt jegyzi meg, hogy minden lovag (nemes) saját fiát egy másik lovag szolgálatába adta, minek okát abban keresi, hogy az legyen előbb alattvaló, mielőtt ur lenne; különben nem tudná megismerni az uraság nemességét, midőn lovaggá leend.« De ezen-

kivül lehet ennek egy más, nemesebb megfejtése is, mely a patriarchalis rendszernek, mint a hűbér rendszer alapjának eredeti kiindulási elvét képezé: *az emberi érzelmek felköltése szemben későbbi alattvalóival, kiknek helyzetét és elnyomatását gyermekkorában megismeré.*

A bejáró kötelességeit, illetőleg testgyakorlatait a 15-ik századból egy krónikás ekként írja le: »meg kellett tanulnia fegyveresen lóra ugrani, hosszan futni és gyalogolni, hosszú munkát tűrni; nagy terheket emelni hosszú ideig. Hogy a vérthez hozzászokjék, abban hosszasan s gyakran verekedni, lóra szökni a nélkül, hogy a kengyelbe tenné lábát, teljes fegyverzetben; egy magas ló nyergét és sörényét megfogva, a lovat átugrani s végre két fal között a kezek és térdek segélyével felkúszni, egész toronymagasságig. Mindezek természetesen a harczy kiképzésre szolgáltak s körülbelől a harmadik 7-év (21-ik) hozta meg az ifjunak a lovaggá üttetés ünnepélyes pillanatát; — valamely nemes harczy, vagy lovagi cselekedet még előbb is.

A tornászat után legférfiasabb időtöltésben, a vadászatban is tevőleges szerepet játszottak a nők.

A vadászat a középkornak egyik legfényűzőbb időtöltése volt, mely a rendszer hanyatlásával mondhatni örült szenvedélybe csapott át. Most gyakorolt alkalmazásain kívül különösen a *sólymász*at volt az, mely nőknek és férfiaknak egyaránt kedvencz mulatságul szolgált s bámulatos türelmet vett igénybe a sólymok betanításánál; mi ezen betanított ragadozók árát mesés összegekig emelte s az ilyen sólymot urának, vagy urnőjének válhatatlan társává tette. Ismeretes, hogy II. Lajos királyunk az ország legszerencsétlenebb pénzügyi helyzetében, egyik bérlőjének 400,000 aranyat engedett el egy betanított sólyom árában s a pápának tiltó rendeletet kellett kiadnia, hogy a papok sólymaikat ne vigyék magukkal az oltár elé. Később a sólymász

Természetes, hogy e nagy szenvedélylyel üzött mulatság semmi tekintetbe nem vette a hűbéresek érdekeit s annyira kizáró természetű volt, hogy az, mint földesuri előjog, néhol egész korunkig fennáll és az ezen jog megsértéséből támadt surlódások gyakran keserűbb összeütközéseket idéztek elő s több emberéletbe kerültek, mint más, sokkal lényegesebb hűbéri kérdések körüli eljárás.

A táncmulatságok, közebédek, lakomák és színi előadásokban szintén nagy mértékben eltér az ujja született középkori társadalom az ókori görög vagy rómainál. Amazok örömmel megnézték a tánczot, melyet alárendelt egyének mulattatásukra eljártak: de a komoly görög, vagy római méltóságán alólinak tartván, ritkán vett részt azokban, (kivéve egyházi szertartásoknál a papokat.) A közlakomákból többnyire ki volt zárva a nő, s a görögöknél a színi előadásokból is, melyekben a nő szerepeket is a férfiak helyettesíték.

A középkornak keresztyén alapon ujja született társadalmában mindez másképp van: a tánczokban és a játéktánczokban ők viszik a főszerepet, az ünnepélyes lakomáknál övék a kiválóbb hely s a mint a színészet művészetté kezd fejlődni, férfi és nő egyenjoguan lépnek fel abban.

Mindezen mulatságok kezdetben igen egyszerű puritan jellegűek voltak; csak a 14-ik—15-ik században érnek el bizonyos művészeti fokot, még később az erkölcsök hanyatlásával eltorzult bachanáliákká válnak.

E tetőzés korszakában, mely Francia- és Olaszországban a 15-ik századra, Németországban a 16-ik századra tehető s nálunk a 17-ikbe megy át: a társas tánczok inkább *tánczjátékoknak* nevezhetők.

A közlakomáknál szintén az az eset, mi a táncmulatságoknál. Mint Einhart írja Nagy Károly életrajzában (tehát a középkor első századaiban) a császár mindennapi ebédje csak négy tál ételből állott; a nagy ivás pedig épen nem volt divatban. Nagy Károly maga csak háromszor ivott asztal felett; hanem a lakoma közben a dalnokok, zenészek vagy felolvasások meghallgatása már divatban volt. A későbbi századokban emelkedett a fényűzés, de még a 15-ik században is csak kétszer étkeztek napjában, délelőtti 10 és délutáni 4 órákor. A 16-ik században a városokban a reggelit egy órával hátrább s az ebédet 6 órára halasztották; úgy hogy az étrendet a következő versszak szabályozta:

»Lever à six, dînée à dix,
Souper à six, coucher à dix,
Fait vivre l'homme dix fois dix *).

---

*) Hatkor felkelni; tizkor reggelizni; hatkor ebédelni; tizkor lefeküdni.
— Csak így lehet az embernek száz évig élélni.

A kéz- és földmivesek megtartották azt a régi szabályt, hogy a szegény ember akkor egyék, mikor éhes és mikor van mit. Így nyári munkanapon háromszor, a rövid téli napon kétszer étkeztek uri házaknál; nálunk is a kétszeri étkezés divatozott s a háromszori étkezést csak Bethlen Miklós hozta be a 17-ik század derekán Franciaországból.

A mi a lakomák berendezését illeti: eleinte azok is nagyon egyszerűek és puritán természetűek voltak. A hölgyek az asztalnak egyik felén, rendesen a fal felől — a férfiak más oldalon foglaltak helyet, asztalfőn az ur és urnő, vagy a kitüntetett vendég. De a francia udvarnál már a 14-ik században nők és férfiak vegyesen ülnek az asztalok falfelőli oldalán. Egy ekorbeli rajz a királyi lakomát ily rendezésben mutatja be: a terem háttérében trónmenyезet alatt áll a királyi család és fejedelmi vendégei számára készített asztal, mely elé a főkonyhamester *lőháton* kíséri be a fedett tálakat, melyeket *térden állva* nyújtottak fel az étekfogók. A kisebbbrangu vendégek részére, a teremhosszában, a falak mellett nyulik el két hosszú asztal, melyeknél a vendégek csak egyik oldalon foglalnak helyet. Hátuk megett fáklyatartók, étekfogók és pohárnokok. A terem közepét két rövidebb asztal, az edények és feladandó étkek számára, melyek körül hangyaként hemzseg a szolgálattevő udvaronc és szolgacsoport. A falakat czimeres ékitmények foglalják el s egyik felől karzat van, telve zenészek és bámulók csoportjával. A roppant termet két sor csillár világítja meg.

Az ételek különbféleségét és készítmódját nem kísértjük meg leírni: csak annyit jegyzünk meg, hogy mindazt, mit a rómaiak hanyatlásuk korában, a világ különböző részéről ételben és italban mint anyagot összehalmozni birtak: a francia és olasz szakácsok az elkészítés izletessége és kiállítása tekintetében, mondhatni a művészet határáig emelték.

A színészet a középkorban megsem közelítette a művészet határait. Az alap, melyből kiindult, t. i. az egyházi ritusé, nem volt alkalmas arra, hogy akármely nemének szabad fejlődést engedjen. De nem volt alkalmas erre a politikai és társadalmi élet sem, mely az egymásalárendeltség eszméjénél fogva, a vigjáték gúnyait és életét nem tűrte volna el; a társadalmi életből származott drámai összeütközések jogosultságának nem adott volna igazat. Így az udvari bohóczok magányos, vagy együttes élczeinél, akrobatai, pantomimikai élczes mutatványoknál maradt és a köznapiság körén nem

volt képes fölülemelkedni. Hiszen az új kornak is előbb vissza kellett térnie a görög classicismushoz, hogy a kellő alakot és alapot a modern tragoediához és vigjátékhoz megnyerje.

A közönséges és társas játékoknak csaknem minden ma divatozó neme meg volt már a középkorban s gyakorolva volt a Provence »Cours d'amourjaiban«. Különösen szerették a tüzi játékokat, a kártyát, sakkjátékot, mely két utóbbi az alakok rangjában épen azt a fokozatot tartotta meg, mit a középkori társadalom. (király, hölgy, lovag és apród.)

Hátra van még pár szót szólnunk az öltözködésről is. Még a 8—10-ik században a királyi, császári udvarok is a legegyszerűbben öltözködtek. Einhart tanúsága szerint, Nagy Károly császár saját leányai által szőtt és font öltözetekben járt s egész életében csak a pápa tudta reá venni két ízben, hogy idegen szövetű palástot vegyen vállaira. — Ugyanezt beszélik Károly utódairól is s Együgyű Károly (X-dik század) királyi öltönyéről, sőt jó Fülöpéről is, egyszerűség tekintetében csak dicséretet lehet mondani. Ugyan-e hagyományunk van nekünk is árpádházbeli első királyainkról. Később azonban a fejlődő kézművesség és művészetek meghozták eredményeiket s az öltözetekben vitt fényűzés a férfiaknál különösen a védő és támadó fegyverek fölékesítésében s a lovakra alkalmazott takarókban, szerszámokban nyert kifejezést. A fényűzés lassanként átment a nővilágra is, de itt is inkább a szövetek tartóssága, a többnyire sajátkezü himzések disze s végre az ékszerek becse és ritkasága voltak az irányadók. A divatoknak nem volt meg mai gyors változása s az unoka nem egyszer a nagy- vagy szépanya öltönyeit viselte, — nem szégyenkezve, sőt dicsekedve azzal.

A viseletet azonban a társadalom a legszorosabban szabályozta s a különböző rétegzeteknek és rangfokozatnak, a legélesebben elválasztó, külső megkülönböztető jelei voltak. Még szövetfélében sem volt szabad a földmives jobbágnak azt viselni, mit a polgárnak s ennek viszont, mit a nemesnek, vagy főurnak. A fejedelmeket prémes, bársony-selyem öltönyök illették; a fő- és köznemest különböző fokozatu és finomságu posztók; a polgárok öltönyeit a szabás és fegyvernélküliség jelezte; a pór nép daróczban, durva vászonban járt.

Ha valamelyik 17-ik századbéli erdélyi fejedelem udvari személyzetének conventióit olvassuk: könnyen észrevehetjük, hogy az

udvarmestert ugynevezett anglia-posztó, a kisebb hivatalnokokat »fajlondis« s a szolgaszemélyzetet aba-posztó illette. (Innen a »se pénz, se posztó«. A posztó a hivatal rangját jelezte.)

Mindezen részleteket csak azért hozzuk fel, hogy szembeötlővé tegyük, miszerint a középkor állami és politikai életének egy *azzal teljesen összhangzó és tökéletesen szervezett társadalmi élet felelt meg*. E társadalmi életben az egyensúlyt az tartotta fenn, hogy az anyagilag és erkölcsileg erősbnek kötelessége volt a gyöngébbet védelmeznie. A feudális rendszer az *erők korlátozásán, egymás alá rendelésén alapul*.

E rendszer bukását alapeszméjének: a gyengébb nem és alsóbb osztályok iránti védkötelezettségének *fölmondása* okozta. A polgári osztály eltúrte azon lovagi rend fensőbbtségét, mely őt védelmezte a rablók, vagy más megtámadás ellen: de midőn magok a lovagok váltak rablókká, azonnal összefutott, szövetkezett és fegyvert fogott megtámadói ellen. Tette ezt különösen azért, mert a valódi állam eszméje még nem volt megszilárdulva s ez nem adott neki védelmet a hatalmas gonoszok ellen. Így alakultak a hanzák és így emelkedett fel a *harmadik rend*, mely elébb vagyonilag, majd erkölcsi és miveltségi tekintetben közelíté meg, vagy multa fölül főuri felebbvalóit.

Meg voltak a társadalmi rendszernek, mint általában az összes középkori intézményeknek roppant árnyoldalai is, s legkivált a visszaélésekben. De azoknak, kik a középkort az ó-korral ez irányban hátrányosan hasonlítják össze: eszökbe kellene jutniok, hogy a középkor nyomorult *hűbéresének*, az ó-korban a *rabszolgák milliói felelnek meg*, oly helyzetben, hogy róluk, mint nem is emberekrekről, meg sem emlékezik a történelem.

19. §. A középkor főbb eseményei és uralkodó házai.

A középkorban sem azon központi hatalmat, mely az ókor római birodalmát jellemzi, sem azon minta-államok gyűjteményét és művészeti központját, melynek fészke a hajdani Hellász volt, sem végre azon szerves és százszoros összefüggést, mely az ujkor államai és uralkodó családai között van, fel nem találjuk: azért az egyes uralkodó-családok történetei, mint melyek általános befolyással és érvénnyel az emberiség előhaladására nem birnak, figyelmünket csak másodrendben igénylik.

A nagy népvándorlás által okozott romok közül, csak lassanként emelkednek fel azon birodalmak, melyek szellemi és anyagi erejüknél, szívósságuknál fogva, oly hosszú életet nyerhettek, hogy az emberiség jövőjére határozott befolyást gyakorolhassanak.

Attila roppant hun birodalma oly nyomtalanul tűnt el, mint azon góthoké és gepidáké, kiket ő hódított meg s kik később fiait leszoriták. Nyugat népei pedig épen több százados vajudás után jutottak oda, hogy összetartó politikai és társadalmi létre vergődjenek; a byzánti császárság, örökölve az eldőlt nagy római birodalom minden gyöngeségét, századokon át inkább csak haldoklik, mint él s a keletről ömlő áradatot inkább kincsei, mint fegyvereivel igyekszik fenntartani.

Egyedül Közép-Európának egypár állama s a szigetország Anglia, később Franciaország nyernek szilárd alapot. Tekintélyre hatalomra és állandóságra nézve mindezek között kétségtelenül első hely illeti:

a) *A frank-, később német-római birodalmat.*

E birodalom megszilárdítását a Martel-családnak s illetőleg Nagy Károlynak köszöni, kinek atyja Kis Pipin, az utolsó Meroving- az együgyü III. Childerik után jutott a frank trónra.

Nagy Károly hadait s birodalmának, mely az Ebró és Appenninektől a mai Slesvigig s az atlanti óceántól a Rába és Elbéig terjedt, alapítását láttuk fentebb: itt még csak személyes tulajdonairól emlékezünk meg. A történet ölnél magasabb, öserejü férfinak, a világ első lovagjának festi őt, ki bár életében mértékfeletti munkálkodással foglalá el magát, sőt éjjel is több ízben felkelt, hogy tanulmányokat tegyen, vagy honboldogító munkáit folytassa: több mint 30 évi uralma alatt soha sem beteg, sem erőtlen nem volt. Családjában egyszerű patriarchalis atya; harczban hős, békében igazbíró s oly uralkodó, kiről méltán jegyzi meg egy jeles történetíró: »hogyan talán sohasem származott halandó ember tevékenységéből gazdagabb élet.«

Utódai a *Karolingok* nem örökölték ez erényeket.

Már fia *Jámber Lajos* megosztja birodalmát gyermekei között, minek következtében a külön nyelvű frank tartományok elválnak egymástól s a francia, olasz és német törzs szerint, külön országokat képeznek. De a Karolingok mindkét ágban rövid időn tudják trónjaikat megtartani. *Vastag Károly* (884—887) egyesíti még pár évre Nagy Károly birodalmát: de az olasz ág már Lothár fiaiban

875-ben, a német ág a »gyermek« *Lajossal* 911-ben kihal; a francia ág pedig, melynek egyéneit az *együgyű*, *rest* melléknevek eléggé jellemzik, ez utóbbi személyében, Capet Hugó által leszorítottik 987-ben s börtönben hal ki.

911-ben *Titzlári Konrád* választatik a német trónra s ezt a *szász császárok* követik, kik között a betörő magyarokkal szerencsésen harczolt *I-ső (Madarász) Henrich* s *I-ső, vagy Nagy Ottó* tűnnek ki.

Ezután a sáli császárok uralkodnak *II. Konrád* személyében lépve fel, ki először veszi fel a »semper Augustus« nevet s Burgundot (a Jura-hegy környékét) birodalmával egyesíti.

A két *Henrich* III. és IV. tűnnek még ki. Az első erőteljes fellépésével, mely Péter által még Magyarországot is majdnem hűbéri birtokává teszi; az utóbbi pedig a VII. Gergellyel folytatott egyenetlenkedései által.

III. Konrád az első *Hohenstauf* alatt tör ki azon iszonyu elvharcz, mely később valóságos nyílt irtóháboruvá fajult: a Velfek és Hohenstaufok, vagy Welfek és Ghibellinek (Waiblingek) harczaivá. A Gvelf vagy Welf nevezet alatt, mely eleinte csak a *kevély Henrich* Lothár sali császár vejének, mint trónkövetelőnek család- és párt nevéül vétetett, később a pápai hatalom hivei értettek, a Ghibellin név alatt a Hohenstaufi házból eredt császárok pártja.

A győzelem a Hohenstaufoké lett s ezek legkitűnőbbje, a kereszties hadakból is ismert *I-ső (Barbarossa) Frigyes* (1152—90) e család hatalmát oly magasra emelte, hogy az a *Nagy Károly* befolyásaival vetélkedett.

Az utolsó Hohenstauf, *Konradin* Nápolyban végeztetett ki ellenpártja által 1268-ban.

Végre rövid interregnum után, 1273-ban az erélyes *habsburgi Rudolf* választaték császárrá s a magyarok segélyével trónját és országa békéjét biztosítja.

Utána *Nassaui Adolf*; majd a Sweicz felszabadítására okot szolgáltató *Medve Albert* lép fel, kit a *Luxemburgi* házból származott királyok követnek.

Ezen kevés jóravaló uralkodót felmutató család sorozatát *Zsigmond* (1410—1437-ig) zárja be, ki Huss és Prágai Jeromos megégettetésével, 1414-ben a véres hussita-harczot idézi elő s ki, mint Nagy Lajos királyunk leányának Máriának férje, Magyarország felett is uralkodik, több szomorú, mint dicső emléket hagyva hátra.

Vejével, a szintén magyar király II-ik Alberttel újra a Habsburg-ház emelkedik Németország trónjára, melyet aztán a legközelebbi időig (1804) meg is tart.

b) *A franczia királyságot*, mint fentebb említve volt, az utolsó Karoling fogságba vetésével *Capet Hugó* szerzé meg családjának, mely róla Capetingnek neveztetik. Ezek között *IX-ik Lajos* (a szent) tűnik ki, ki családja egyeduralmi hatalmát megalapítja. Az utolsó Capeting *Szép Fülöp* halálával, a franczia uralom a Valois (Valoá) házra ment át.

Ezen ház uralma alatt vívatott azon hosszadalmas háború, mely Franciaország északi része felett, a terjeszkedő angolok és francziák között folyt s mely a cressyi nevezetes lovagesatával kezdődik 1346. (Nevezetes arról, hogy az angolok III-ik Eduárd alatt itt használtak először löport és ágyut.)

E Normandia feletti harcz változó szerencsével folyt a két nemzet között. Eleinte az angoloknak kedvezett a szerencse, majd a francziáknak, kik lassanként ellenfeleiket kiszorították s magát az angol királyt: *földetlen Jánost* is elfogták.

De a harcz szerencséje *VII. Károly* idejében újra a francziák ellen fordult, úgy hogy ha egy domremyi parasztleánykából lett hősnő, *D'Arc Johanna* föl nem lép s királyát Orleáns ostromára nem vezeti: ennek trónja is kétségessé lehetett volna. Az »Orleansi szűz« azonban hálátlansággal találkozott; az egyház férfiai, mint boszorkányt égettetik meg Rouenben 1413-ban.

Ettől fogva elhanyaglik az angolok szerencséje s *VII-ik Károly* utóda *XI-ik Lajos* ravaszsága és erélye által, országát eddig nem élvezett nagyságra és egyedurati hatalomra emeli.

c) *Angolország*, a mai angol föld, a középkor idején különböző hódító népeknek válik zsákmányává. Előbb normannok, majd *Nagy Kanut* (1016—1036) idejében a dánok fészkelik be magokat, kiket az angolszászok szorítanak ki.

Ezek utolsó királya III-ik Eduárd fölveszi a keresztyénséget; de *Hódító Vilmos* ellen, a hastinxi csatában trónját veszti s ez utóbbi lesz az *angol nemzet alapítójává*.

III. Henrikkal a franczia eredetű *Plantagenet* család lép trónra, kik közül *János* (a földetlen) könnyelműsége által franciaországi birtokait elveszti s gyengesége által alkalmat ad az angol nemzetnek szabadsága kivívására. (magna charta 1215.)

1265-ben már rendezett parlamenttel (országos rendi képviselő-

selettel) bir az angol nemzet. Az Eduárdok gyenge uralma alatt foly az angol-francia háboru, mig 1371-ben Skotiát mint örökös királyságot, a Stuártok szerzik meg.

1455—56-ban két nevezetes család: *Jork* és *Lancaster* küzd az uralom felett »a fehér és vörös rózsza« harczban, mely a *Jork* ház győzelmével végződik.

Az utolsó *Jork III. Richárd* elestével (1485) Bosworthnál, a *Tudor-ház* lép trónra, mely egész 1605-ig trónon marad.

d) *Magyarország*. A magyarok a IX-ik század végén jelennek meg a Kárpátok tövében, Álmos nevű vezérek alatt. Már ennek fia *Árpád* végrehajtja mind a Tisza és Duna-köz, mind az egykori Pannonia és Erdély elfoglalását, megdöntvén Szvatopluk nagy morva birodalmát s kiszorítván, vagy részére hódítván az ott tannyázó szláv-bolgár és oláh népeket. *Pusztaszeren* pedig 899-ben nemzetgyűlést tartván, országát rendezi s családja örökös uralkodási jogát biztosítja.

Az *Árpád*-törzsből, mely 400 éven keresztül uralkodott Magyarországon felett, kiemelendők: az első koronás király I-ső vagy *szent István* († 1038), ki a keresztyénséget udvarával együtt fölvevén s országát ugyanarra térítvén, II-ik Sylvester pápától koronát és apostoli keresztet nyert s a megyei és vár-rendszert behozta; I-ső vagy *szent László* († 1095) a magyarok e kedvencz hőse, ki benn országa békéjét, kinn ugyanannak tekintélyét biztosítja; a bölcs *Kálmán* († 1114), ki felvilágosultságban korát századokkal előzte meg; *III. Béla* († 1196), ki országa pénzügyeit hozta rendbe; *II-ik vagy jeruzsálemi Endre* († 1235-ben), ki az V-ik keresztes hadban résztvett, s ki gyengesége miatt az arany-bulla kiadására kényszerült; *IV-ik Béla*, ki a mongolok iszonyu dúlása után (1241—42) országát nagy eréllyel állította helyre. Az utolsó *Árpád*- *III-ik Endrében* 1301-ben kihalt a jeles királyi család.

A választási zavarok több éven át tartottak; a nemzet ingadozott *Cseh Venczel*, *Bajor Ottó* és az *Anjou-házból* való *Robert Károly* között; kik mindnyájan leányági rokonai voltak az *Árpád*-háznak, mig elvégre az utóbbi került társai fölé; nagy szerencséjére Magyarországnak, mert különösen az ő és fia *I-ső Lajos* (nagy) személyében oly két királyt nyert, kik hatalmát és koronája fényét eddig nem ismert körre terjeszték, az országot Európa első államává emelvén. Benn tudomány, művészet, jólét kapnak lábra; mig az ország határai három tengervidékig terjednek ki.

I-ső Lajos leánya Mária által, *Luxemburgi Zsigmond* német császár, majd ennek veje *Albert* (osztrák) lépnek trónra. Egy Jagellonida *I-ső Wladiszláv*, vagy *Ulászló* után, *Albert* fia *V-ik László* lesz rövid életű királlyá, hogy helyet adjon a már alatta és előtte való korban annyi érdemmel bíró, törökverő és a »keresztyénség paizsa« Hunyadi János fiának: *Mátyásnak* (Jan. 23. 1458) ki 32 évi uralkodása alatt a nemzeti jellemet felemelte; a nemzet művelődésének tudományos intézetek s világhírű budai könyvtára által alapot vetett; a rabló lovagok várait lerontotta, a törököt, osztrákot és csehet győzelmes harczokban megalázta s benn a nemzet jólétét, kereskedelmét, iparát eddig nem ismert fokra emelé. Bécsben, mint új hódítmányában halt meg, a nemzet örökös gyászára.

Annyival nagyobb volt pedig a gyász, mert utána az élehetetlen Jagellonidák: *II-ik Ulászló* és *II-ik Lajos* következtek. Az első alatt az 1514-iki gyászos pórlázadás, melynek elnyomása az oligarchia hatalmát emelé, volt a legnevezetesebb esemény; a második uralmát a gyászos emlékü mohácsi csatával (1526) végzi be, mely hazánk nagy részét másfél százados török járom alá juttatá.

c) *A keletrómai vagy bizanti birodalom*, csak évtizedekre megszakadó trónviszályok között és csaknem folytonos sülyedés alább-alább szálló fokain éli át a középkor nagyobb részét, míg a berozanó ozmánok zsákmánya lesz. Uralkodói közül felemlithetők *Justinian* (527—65), ki nevezetes *törvény-gyűjteményét* (Codex Justinianus) s *Belizár* vezérének a vandálok és góthokon nyert győzelmeinek dicsét hagyta utódaira.

Nyomorult utódait a keresztyén hitelvek feletti meddő viták foglalkoztatják. Legnevezetesebb ezek között a képvita, *III-ik vagy Izauriai Leo* idejében (714—43). Ez az egyházban alkalmazott képekre vonatkozott s a birodalmat két pártra szakítá, képmádók (ikonodulok) s képrombolók (ikonoklasták) pártjára, melyek halálos harczot vívtak egymás ellen.

Irène (800) a szintén képromboló *IV-ik Leo* neje, visszaállítá a képtiszteletet, de erkölcstelensége által, mely odáig ment, hogy saját gyermekét *Constantinus Porphirogenitust* is megvakittatá, gyalázattal bélyegzett nevet hagyott maga után.

Többszöri, randesen gyilkossággal eszközölt trónváltozás után a *Komnén-ház* vergődik trónra s ezek hatalmasbjai: *Elek* (1081—1118) és *Mánuel* a birodalom hatalmát s udvara fényét helyreállítják (1143—1180), de az általuk eszközölt vívmányokat a keresztes

hadak áradata megsemmisíti. Ekkor egy rövid életű *latin császárság* jön létre 1204—1261-ig, melyet az újra helyreállított görög uralom vált fel. Az utolsó görög császárok, bár birodalmok védelme az ozmánokkal szemben már általános keresztyén ügygyé vált, mely mellett Hunyadynk karja is annyi csatát küzd, újra vallásos vitákkal töltik az időt s e közben birtokuk már csak Bizántra és környékére terjed ki. Az utolsó császár *Constántin* ugyan hősileg védi a birodalom ez utolsó darabját: de az ozmán tulerő által elnyomtatva, végre fővárosa védelmében maga is elesik s a hires világváros török kézre jut (1453. máj. 29) s *II. Mohamed* félholdat tűz a keresztek helyére.

Ettől kezdve Magyarország lesz a keresztyénség védpaizsa egész egy századig, de gyenge uralkodók nemzetünk harcias kedvét is leszállitják s az uj-kor elején I. Szolejmán birodalmát Magyarország szívéig, Budáig terjeszti.

f) *Lengyelország* a Visztula és Odera mellékén lakó szláv törzsekből alakult, melyeknek nyugoti része lassanként élnémetesedett. E tartományok főuraságát lassanként a *Piastok* családja szerzemeg, kik közül *nagy Kázmér* tűnik ki (1333—1370) mint alkotmányozó fejedelem s mint utolsó e házból, kinek trónját *Magyar Lajos* (nagy) szerzi meg.

Lajos leányát *Jagello* (Jagyelló) lithván herczeg örökli s a Jagellók trónját alkotja. (382). E gyenge uralkodó család alatt, mely Magyarországnak is három királyt ad, a lengyel alkotmány olyanná fejlik, mely a királyi hatalmat csaknem semmisre szállitja s a nemesség tulhatalma által, az ország végbukásának magvait hinti el.

g) Az orosz földet a középkorban szláv és német törzsek lakják, egymástól nem függő fejedelmek alatt. Ezek egyike *II. Iván* (a rettenetes 1533—84) sok törzset meghódit s a streliczek állandó serge által czári méltóságra vergődik. De az orosz birodalom végmegalapítása az ujkorszakra esik.

h) *Olaszországban* a pápai birtokon kívül egyes apró fejedelemségek és városi testületek származnak, mely utóbbiak közül némelyek, virágzó kereskedésük által nagy földterületekre és mérhetlen gazdagságra tesznek szert. Ilyenek főleg *Velenche*; mely *dogéi* alatt urává lesz az adriai partoknak s csaknem az egész földközi tenger kereskedelmét magához ragadja. Vetélytársa *Genua* szintén nagy hatalomra vergődik, míg a *florenczi* állam különösen a *Medici*

család jelessége által emelkedik ki. Alsó-Olaszországot Nápolylyal az *Anjou*-család szerzi meg, mely később oly nevezetessé vált törzs-Magyarországnak s később Francia-, Spanyolországnak ad uralkodókat.

i) *Spanyolország és Portugallia*. Spanyolország földén, a déli részen fekvő mór birodalmon kívül, mely az Ommajádok uralma alatt jólétre s magasb művészeti, ipari állásra emelkedett, több apró fejedelemség jött létre, melyek közül Arragonia és Castilia váltak ki, mint királyságok. Az elsőt *I. Jakab* (a hóditó 1213—76) alapította; az utóbbit *III-ik vagy szent Ferdinánd* tette nagygyá, a mórokon nyert diadalai folytán. Ennek fia *X-ik vagy Bölcs Alfonz* mint tudományterjesztő tűnik ki (1252—84.) Utódai a mórokkal folytonos küzdelemben, keveset tehettek az ország jólétére, míg végre az utolsó örökös nő: *Izabella*, Arragonia királyával *Katholikus Ferdinánddal* (1479—1516) egybekelvén, a spanyol királyságnak alapját veték, mely a Ximenes bibornok tanácsára kiűzött mórok földjével teljessé kerekedett ki (1492-ben).

Portugalt Henrik burgundi gróf alapította s ennek fia *I. Alfonz* tette Castiliától függetlenné. Ennek utódai az *Alfonzok* (III. IV. V.) alatt kezdett a Portugal hajózás kifejlenni, mely végre *Nagy Mánuel* alatt *Vasco de Gama* felfedezései által, Portugalt nagy ideig a világkereskedelem főpiaczává tette.

h) *Az új-burgundi birodalomnak Bátor Fülöp* francia herceg volt alapítója, ki atyjától Burgundot nyervén, neje flandriai Margit birtokát a Franche-Comtét s a flandriai tartományokat ezzel egyesítette. Utódai az egész Hollandot meghódíták s a középkorban nevezetes szerepet játszottak. Ilyenek voltak különösen *Jó Fülöp*, a hírneves »arany gyapjas rend« alapítója (1430) és *Bátor Károly* (1467—77) kinek vakmerő nagyravágyása, a bátor swajcziak honszereteten s a gransoni, murteni és nancyi csatákban szenvedett hajótörést, mely utóbbiban maga is elesett. A ravasz *XI. Lajos* francia király már majdnem hatalmába keríté a leányágra szállott birodalmat, de Károly leánya *Mária*, *Austriai Miksához* menvén férjhez, ez angol segéllyel a francziákat a gíngatei »sarkantyus csatában« megalázta s Mária unokája V. Károly által (szül. Genfben 1500) az ujkor első korszaka leghatalmasabb urának adott lételt.

l) *A szkandináv országok*. A normann és dán népek rablóhadjárataikat megszüntetvén, apró népkirályságokban üllepedtek le, me-

lyekből Norvégiában *Széphaju Harald*, Dániában *Öreg Gorm* és Svédországban az *Iklíngerek* egy-egy nagyobb királyságot alkottak.

A keresztyénséget először Dánia vette be *Nagy Kanut* alatt (1017—35); valamivel később Norvégia *Szent Olaf* és Svédország *IV. Szent Érik* alatt tért át s hagyta el Odin hitét. I. II. Valdemár, VI. Kanut és IV. Valdemár a dán birodalmat egészen a mai orosz partokig terjesztik ki az éjszaki tengeren s bár egy ízben II. Valdemár alatt a birodalom végfeloszláshoz közelgett, IV. Valdemár helyreállítá azt s ennek leánya Margit, a norvégi VIII Hakonnal kelvén egybe, a kalmári Unióban 1397. mindhárom Scandínávsország egyesült. Ez nem volt szerencsés az egyesült országok féltékenysége miatt. Az erőszakos II. Krisztinián ugyan megkísérlette a stockholmi vérfürdővel (94 svéd nemes legyilkoltatása) 1520-ban a dán uralmat megszilárdítani, de épen e tény miatt, a két ország nem sokára végképen elvált.

m) *Arábia*. Mohamed fiörököst nem hagyván, vejének Alinak lett volna legtöbb joga a trónra, de a Kureisiták törzse Abu Bekr-t tolt fel 632—634-ig, ki Mohamed iratait a »Korán« című szent könyvbe foglaltatá. Utána Omár, az arab birodalom megalapítója: következett 634—644-ig, ki a persákat Kadezia és Nehavend mellett teljesen megtörte s Egyptomot is elfoglalá; de az, mintha az alexandriai könyvtárt ez alkalommal ő semmisítette volna meg, valótlan, miután be van bizonyítva, hogy az már Julius Caesar hódítása korában elpusztult. Omár után, ki egy persa orgyilka alatt veszett el, Othman következett, ki Cyprust és Rhodust hódítá meg s csak ennek megölése után, juthatott a rég mellőzött Ali trónra, kit, 110 napi véres harcz után Rakka mellett, Moavia, Syria helytartója váltott fel, az ommajadi családban örökitvén meg a kalifaságot 661-ben. Utódai az afrikai partokon egyre tovább terjeszkedtek; míg végre Spanyolszágba is áttörtek s egyik helytartójuk Abdurraman még a Pyrénéken is átkelt: de Nagy Károlytól Tours és Poitiers között 732-ben megveretett. Hasonló szerencséjük volt Keleten is: úgy hogy a felső Industól az Aral- és Caspi tavakig és a Kaukázus hegységig terjeszkedtek ki; birták csaknem egész Kis-Ázsiát s így e korszak egyik legnagyobb birodalmát képezték. Az ommajadi családot kegyetlensége és döllye buktatta meg; II. Mervánt Abul-Abbas, a próféta nagybátyjának egyik ivadéka leverte s 750—1258-ig az abbasidák hatalmas dynastiáját alkották, kik közül Al Mansur, Al Mammun, de különösen Harun al-Rasid a biro-

dalmat oly hatalomra, fényre és tudományos műveltségre emelték, hogy a középkor ismereteinek nagy részét nekik köszönheté. E hatalmas fejedelmek trónját a mongolok dönték meg s névszerint Dzsingiszkhán unokája Hulagu volt az, ki Bagdádöt 1258-ban bevévén, ázsiai uralmuknak véget vetett. Egyiptomot még birták egész a 16-ik század elejéig, de itt nem tudtak jelentőségre emelkedni s végre is a törököknek hódoltak meg.

n) *A törökök* a kis-ázsiai szeldsuk birodalom romjain emelkedtek fel, Ozman (csonttörő) vezérlete alatt 1320 körül. Ennek fia Orchan Kis-Ázsiát a Hellespontig elfoglalta s magát már padisahnak, szultánnak nevezteté. Ennek utóda Szulejmán Gallipolit, követője I. Murad pedig már Drinápolyt is elfoglalta s lefelé a Peloponnesig, felfelé a Dunáig terjeszté birodalmát. A mongol beütés Timur Lenk alatt, Bajazettel szemben az angorai ütközetben (1402) csaknem tönkretette a török birodalmat, de I. Mohamed 1413-ban újra fölemelte azt; II. Murad már Magyarország határáig terjeszté s csak is Hunyady János és Kasztriota Györgynek volt köszönhető, hogy Európa egész keletét el nem özönlötték. Azt azonban ezek sem gátolhatták meg, hogy Murad utóda II. Mohamed, Konstantinápoly bevétele által (1453. május 29.) a keletrómai császárságot végleg meg ne semmisítse.

o) *A persák* Artaxerxes uralma alatt alapítottak egy új persa monarchiát, mely I. Kozroes »az igazságos« alatt érte el tetőzetét (532—579). De már III. Isdegerd alatt (683), az arabok hatalma e rövid életű államot végleg megsemmisíti.

p) *A mongolok.* A 12-ik század derekán csekély nemzeti törzsből roppant hatalmu nemzet emelkedik ki, mandzsu, vagy mongol név alatt, melynek megteremtője *Themudzsin*, vagy *Dzsengiszkhán* 1164-ben. Ez előbb északi Tsinát, majd Kharismot, Bocharát elfoglalván, uralmát Ázsia keleti partjaitól a Kaukázusig terjeszté ki. Utóda Oktai alatt még rettentőbbé nőtt e korlátlan vad hatalom; mert míg ő maga 1234-ben a tsin uralkodó háznak végetvetett és egész Tsinát elfoglalta: egyik vezére *Batu* a bolgárokat, Oroszországot, Lengyel- és Magyarországot özönlé el 1236—1242-ig. Testvérei pedig Indiában tettek hódításokat; úgy hogy utoljára mind ez, mind Tibet meghódolt nekik. Kublai khán bevégezte Tsina meghódítását 1279-ben s a mongol uralkodó házat *Yvan* vagy *Yen* nevezet alatt ott örökössé tette s belátván, hogy ily roppant birodalom egy ember által nem kormányozható, Tsinát, Tibetet, Karako-

rumot, Mongoliát, Koreát, Kamillt, Siámot, Tonkint és Kotsintsinát magának tartá meg. Nagybátyja *Zagatai* Turkesztánt, *Berki*, *Batu* fia Kapcsakot kapta, vagy is azon földet, mely az Araltó, Kaspi-, Feketetenger és Oroszország közt fekszik; *Hulagu* Karis-mot, Khorassant, Persiát, Armeniát és Georgiát.

E felosztás szerencséje volt a művelt világnak, mivel — mi előre látható volt — hogy a részekre szakadt nemzet egyenetlenségek által megszaggatva, előbb-utóbb szűkebb körre szorul, vagy megsemmisül, — csakugyan bekövetkezett s az a roppant veszély, mely a XIII. század közepén az egész ismeretes világot könnyű hódítmányul tüzte ki, véglegesen megszűnt.

Függelék a középkor történetéhez.

1. §. Általános jellemzés.

A középkorról igen nagy szellemű történetírók, kikhez különösen az u. n. encyclopaedistákat számíthatjuk, oly mostohán ítélnék, hogy mint kornak létjogát sem ismerik el, azt állítván, hogy a classicus ó-kor és az ujkor között, csakis ide-oda tolongó gyülevész csordák léteztek, melyeknek történetével nem érdemes foglalkozni. E hibás ítélet két forrásból származott: részint az ó-kor classicus népei iránt való rajongásból, melyeknek az illetők csakis fényoldalait akarták látni; részint pedig azon felszabadító forradalmi irányzatból, mely a mult század végén, minden középkori tekintélyt le akart rontani, hogy a politikai szabadság templomát e romok fölé építhesse.

A történelem szintoly organicus test, mint bármely más, s belőle egyes részeket kivágni veszély nélkül épügy nem lehet, mint amabból. A középkor intézményeit sem classicus elragadtatásunkban, sem az ujkor vezéreszméi szempontjából tekinteni és megítélni nem lehet; sőt a történelmi bölcselkedő épügy megtalálja jogosultságát az emberinem fejlődésében azon naiv elragadtatásnak, mely a keresztes harczokat vezette, mint el nem tagadhatja a keresztyén hyerarchia érdemét a tudományok és művészetek előmozdításában, s egyes hibáit azok meghamisításánál.

Elfogulatlanul állva a történelmi vizsgálat magaslatán: mindazon intézménynek, vagy hatalomnak méltó helyet tudunk adni a történelem bizonyos korszakában, melyek egy későbbi által elítéltettek s elvettettek; sőt épen az annyira lenézett középkorban is bámulattal szemléljük, hogyan találja meg az emberiség a központfutó erők visszatartását s a felemelkedett hatalmak egymással ellensúlyozását: így a császári hatalom ellensúlyát a pápai székekben és viszont a hűbériség ellensúlyát a városi polgárzatokban s a korlátlan hataloméit, az erőszakos visszaélésekeit a titkos és nyilvános rendekben és titkos törvényszékekben.

Az emberiség történetének egyetlen végeredménye, melyet ma már elvitatni senkisé nem mer, az *emberi művelődés jogfolytonossága*, mely, mint minden más, meg-megszakíttatik erőszakos kezek, vagy romboló események által, de a mint ezek elvonultak, vagy eltávolíttattak, csodaszerűleg keresi fel az elszakadt szálakat, hogy az újabb kor világnézetéből fejlett vágyakat és törekvéseket a megelőzőt kor vívmányaival összekötve, oly ellenállhatatlan hatalom-

mal fűzze tovább, hogy azok erejének a legzsarnokibb kény is hódolni kényszerüljön, a legvadabb barbárság kivetközzék köntöséből s a legengesztelhetlenebb gyűlölség emberbarátibb érzelmeknek adjon helyet.

A classicusok döllye s az ujkor politikus történészei még tudomány és művészet szempontjából is mindent megakartak tagadni a középkortól; lenézőleg s megvetéssel szólnak a barát-irodalomról, kicsinylőleg a középkori műemlékekről, irodalomról és költészetről. Pedig ma már minden józan ítélő előtt beismert tény, hogy az alexandriai könyvtár elpusztulása után, részben a zárdák férfiai és hölgyei mentették meg úgy a keresztyén előidők, mint a classicus irodalom sok művét; hangya-szorgalommal és kitartással művészté emelték a könyvek sokszorosítását. El kell ismernünk, hogy a legelső gondolkozó fők a barát-csuha mellől emelkedtek föl; ők adtak lételt és életet azon nagyszerű építészeti stílnak, melyet góth néven ismerünk s bárha a szobrászat és festészetben messze hátramaradtak a görögök classicus művészetétől: az ének és zene s a harmonia összes valódi művészete a középkorban veszi lételét; s a keresztyén mysteriumok naiv játékából fejlődött ki azon színmű-irodalom, mely az ujkorban Schakespeare nagyszerű műveivé tudott kimagasulni.*)

Nem csekély érdemeik vannak a történetirodalomra nézve is: mert igaz ugyan, hogy részint az elzárkózott életmód, részint a későbbi megszorítás és tilalom a baráti krónikákból nagyrészt kiszorították a zárda falain kívül lévő események leírását: de nem egyszer történt, hogy a zárda falai közé oly egyének menekültek, kiknek a profán világban igen is fényes szerep jutott; míg másfelől az sem példátlan, hogy a történelem tényezői maguk törték be a zárda falait s a profán historia egy részének a zárda jámbor, vagy nem jámbor lakóit akaratlan tanuikká tették. Az első esetre a püspöki székhelyeken kívül különösen a clugnyi és st. denisi kolostor, az utóbbira a st.-galleni és monte-cassinoi nyujtanak érdekes példákat.

De eltekintve mindezekről, mióta a történetírás a családi geneológiák, a politikai és harczi események apróságai helyett, az emberinem haladásának és művelődésének fürkészetére s megállapítására fekteti a fősúlyt: azóta a szentek élettörténete a liturgia és mindaz, a mi a nemzetek szellemi életének bizonyos kifejezését képezi, nagy fontosságúvá vált. Mert az »Acta sanctorum«-ban senkinek sem jut többé eszébe a csodálatost keresni; hanem a helyett az illető kor hite és naivsága különböző fokozatának: a legendák, hymnusok, mysteriumok pedig a nemzetek nyelve és irodalma történetének váltak megbecsülhetetlen adalékaivá.

Sőt tökéletesen igazok van azoknak is, kik a politikai szabadság tekintetéből védelmezik a középkort: mert épen a megtámadók

---

*) Sőt a reformatio bölcsője is a zárda volt.

a »tiers état« férfainak leginkább kötelességükben állana elismerni, hogy szemben a középkor aristocraticus intézményeivel: ugyanazon kor municipiumai voltak azok, melyekben a polgári elem a szabadság alapjait lerakta s a hűbériség tulkapásait, kivívott szabadalmi mértékével ellensúlyozta.

Senkinek sem juthat eszébe elvitatni, hogy azon felosztás, mely az ó-kort a patriarchalismus és kényuralom (lett legyen az egyesek, városok vagy hatóságok által gyakorolva) korának — a középkort az aristocratia és oligarchia: tehát már a nemzetek választottai korszakának s végre az ujkort a nemzetek többsége érvényre jutása idejének nevezi — nagyban és egészben áll. És ha már e föltevés igaz: akkor lehetlen a középkort az ókorhoz hasonlítva el nem ismerni, hogy azon helyzet, mely a politikai műveletek gyakorlatát egyesek, vagy városok helyett, ezrekre és milliókra terjeszti ki, határozottan magasabb fokozatot képez; és a természet, valamint a történelem azon szabályának felel meg, hogy az anyag és erő, ugy a nemzetek életében, mint a phisikai világban kiterjedésének és hatóképességeinek megfelelő tért foglal el.

Az sem juthat eszébe senkinek, hogy kivált a görög classicismus felébredése az ujkor elején, tudományra és művészetekre épügy, mint a népek eszméinek felemelésére óriási hatást gyakorolt: de szintoly nehéz lenne elvitatni, hogy azok, kik a történelmet és pedig épen nem méltatlanul, az emberi nem egyik nevelési eszközéül tekinték: az ókori jelesebb államoknak mind polgári, mind állami és család-életét azok salakja és árnyoldalainak elhagyásával hozták olvasó és hallgató közönségük elé; mely tulságot leginkább igazol az, hogy még költészetükben is az ősi és keresztyén istenségeket Zeusz, Pallasz és Phöbusz s a nemzeti neveket Thyrsusok és Daphnék tölték ki helyükből; miért nem csodálhatjuk, hogy a bekövetkezett legujabb korszak e tulzások ellen a reactio sorompójába lépett s az idealis republikák helyére a parlamentarismust s az állami intézmények (functiók) egyensúlyát; az idegen istenek helyére a nemzetek ősi istenségeit, vagy a keresztyén vallás eszményeit állítá vissza; nyelvben, költészetben fölkeresi a régi nemzeti emlékeket s lassanként a művészetben is visszamegy a nemzeti hagyományok forrásaihoz, helyet követelve dalban, zenében és képzőművészetben a régibb eszmények által megneemesített *nemzeties irányzatnak*.

Ha mindezt komoly figyelemre méltatjuk s meggondoljuk, hogy az eszményi Athén, Spárta vagy Róma polgári alakzatát képező családi életet, az ujabb és mélyebb kutatások mennyire selejtesnek, vallásos és művészeti eszméit mennyire sikamlósaknak tün-teti fel a történelem erősebb megvilágítása; ha meggondoljuk, hogy a mintaszerű republikák mily keveset adtak befelé az evvén-i szabadságnak és saját emelkedésüket környékeiknek és provinciáiknak mily tenger könye és vére fizette meg; s hogy a fény, dicsőség és gazdagságban uszó atheni, vagy római polgárok ezreinek a nyomo-

rult heloták és rabszolgák milliói feleltek meg: eljutunk azon meggyőződésre, hogy a középkor épugy, mint bármely más korszak, az emberinem egyik fejlődési fokozatát képezi s eredményeiben csakugy megfelel az akkor létezett tényezőknek, alapjaiban csakugy tovább és tovább építi az emberi fejlődés épületét, mint bármely más; és bár egyáltalában nem kívánjuk, sőt nem is szeretnők, hogy a középkor intézményei Cervantes »don Quixotte«-jaként a lovagkor ábrándozóivá tegyenek minket: annyi megvárható, hogy az emberi nem fejlődésének eme fokozatát is époly érdekekkel kísérjük, mint kerünk nemesített fáéit, melyek csak ugy érdekelhetnek akkor, midőn első gyökeret vernek, vagy első virágot hoznak, mint midőn később gyümölcsöt szedünk róluk, vagy megpihenünk terebélyük árnyában.

Legtöbb szemrehányás még a legujabb írók részéről is (Lásd G. J. R. Kolb: »Kulturgeschichte« 1870) kétségtelenül a keresztyén papságot, legkivált a szerzeteseket illeti; kikről nem egy író egész bünsorozatot állit össze, kimutatására annak, hogy a keresztyén vallást egyszerű és emberies jelleméből kivetközteté; hogy többet tett a valódi tudomány elpalástolására, mint annak elterjesztésére; hogy hatalmát az erőszak minden eszközeivel terjeszté s mérhetlen gazdagságát henye dőzsölésre és kéjelgésre használta fel. Nem akarjuk vitatni a felhozott adatok igazságát; csak azt kérdezzük, ha vajjon az emberiség összes történetében volt és van-e egyetlen eszme, vagy elv — legyen az különben bármily szent és igaz — mely mielőtt diadalát elérte volna, a legembertelenebb tulságokba ne csapongott volna? Elöttünk áll a politikai szabadság legujabb története; ott állanak a Dantonok, Maratok és Robespierrek, kik épugy nem tudtak kifáradni az embervér kiontásában, mint Róma caesári szörnyei; szemeink előtt folytak le a párizsi commune eseményei, hol Európa legműveltebb nemzeteinek egyike, maga semmisiti meg legjelesebb műemlékeit s a commune egyik festő-tagja tesz indítványt arra, hogy a Louvre képgyűjteménye fölégettessék!

Igaz, hogy a középkor hierarchiája mindent elkövetett arra, hogy hatalmát lehetőleg tulterjessze; de nem ugyanazt tette-e minden emberi hatalom a földön; a mivelt Athentől kezdve, korunk legműveltebb nemzeteinek fejedelmeiig?

A középkori papság kétségkívül nem tett annyit az emberi mivelődés emelésére, mennyi hatalmában állott volna: de nem hasonlólag titkolá-e az egypti papság, vagy Görögország műveltebb osztálya titkos vallását mysteriumaiban; nem zárta-e el a tudomány vivmányait a nagy tömeg elől? Pedig ezek — aránylag a korhoz — valóban magas miveltség fokán állottak; mig a népvándorlás harczai a miveltséget általában leszálliták s a középkor első századaiban maga a papság is a mivelődés igen alsó fokán állott, kedélyben és erkölcsökben elvadulva.

Tény, hogy a keresztyén papság a középkor első félezredében igen keveset tett a tudományok és emberi mivelődés érdekében; s

nem lehet tagadni, hogy minden befolyását és hatalmát arra fordítá, hogy magának minél több vagyont s az államügyekben minél nagyobb befolyást szerezzen: de elfeledhetjük-e, hogy a népvándorlás az általános emberi művelődést annyira visszavetette, hogy még N. Károly idejében is az alsó papság nagyobb része olvasni sem tudott? Már most miként terjessze a tudományt és művelődést az, ki maga sem rendelkezik műveltséggel és tudománnyal? A szerzett vagyon és hatalom azonban képesekké tette őket a keresztyén vallás védelmén kívül, saját tudományosságuk és művészi képességük tovább fejlesztésére s lehet-e tagadni, hogy az összes keresztyén műveltség a középkorban *vallásos alapon* indult meg s fejlődött ki? A kolostorok és nagyszerű egyházak ékesítési vágya teremté meg a román és csúcsíves építészetet; ugyanaz lett szülőanyja a középkori szobrászat- és festészetnek, zenének és színművészetnek s az ipar minden magasabb ágának, az üvegfestéstől a harangöntésig, vagy lakatos-, asztalos mesterségig. Igaz, hogy az egyház dogmái *daczára*, de mégis az egyház *kebeléből* tört fel az *iskolás bölcsészet* (scholasticismus), mely lassan ható ékként a merev elfogultságot szétfeszíté s utat tört a vallás-bölcséletnek; s hány tudományos fő mert szembeszállani kora előitéleteivel *Abälárdtól* kezdve *Lutherig*, épen a zárdák falai közül, hogy száműzetésben vagy máglyán lelje halálát? Igen nagy kérdés, ha vajjon a keresztyén egyház kincsei és művészeti irányzata nélkül, megszülettek volna-e a Bramanték és Michel Angelók, a Raphaelek és Coreggiók? Vagy tagadhatjuk-e, hogy mindezek az emberi művelődés nagy tényezői s tagadhatjuk-e másfelől azt, hogy az egyház elleni reactio ugy Konstantinápolyban, mint a reformatio első évtizedeiben, épen e műrecek megsemmisítésével kezdette működését?

Kétségtelenül hibáztatnunk kell a keresztyén egyház tévedéseit ugy a szabad kutatás kizárásában, mint hatalmi visszaéléseiben: de azért van-e jogunk elvitatni annak más irányu érdemeit, melyeket a keresztyénség terjesztésében és védelmében, vagy a keresztyén műveltség megalapításában tanusított? Hányszor vonult a keresztyénség a keletről beözönlő vad népáramlatok elől a kolostorok és püspöki székhelyek hatalmasan megerősített falai mögé? Hányan voltak, kik, mint egyszerű missionariusok, csupán a hit fegyverével, emberi erőt meghaladó nélkülözések között vándoroltak vad népcsordák közé a középkorban, Mongolország, Tsina, sőt Japánig, hogy vértanu halálukkal utat törjenek a keresztyén hitelveknek? S hányan voltak az egyház leghatalmasabb érsekei és püspökei közül, kik a mongolok és törökök roppant tábora elé nyílt csatában vezették dandáraikat? E kérdésre legméltóbban felel hazánk történelme a mohii, várnai, belgrádi és mohácsi csaták térein; s közjoga, mely gazdagon javadalmazott püspökeit a végvárak, banderiumok tartására és iskolák javadalmazására kötelezte.

Az egyház, még középkori intézményeiben is, kétségtelenül

hatályos eszköze az általános emberi művelődésnek s ily irányu jogosultsága ott és akkor szűnik meg, midőn e kötelessége teljesítésére képtelennek mutatkozik, vagy ezt hivatottabb kezek veszik át.

Párt-írók irhatnak röpiratokat, katholikus vagy protestans szempontokból: de a komoly történelemnek csak az igazság szempontjából szabad itélnie; s ily felfogás mellett a tényezők egyikét sem szabad az eredmény meghatározásánál kifelednie s érdemekkel a bűnöket, vagy megfordítva elfednie.

Ha a középkor mozgalmait és eredményeit az igazság fáklyája által megvilágítva tekintjük: be kell vallanunk, hogy az az ó-korhoz képest a népvándorlás által előidézett visszaesések daczára, az emberi haladás és jogok szempontjából *haladást* képez; hogy az ókor vívmányairól egy ugrással lehetlen lett volna az uj-kor eszmekörébe jutni s hogy a középkor oly szerves létrésze az emberi haladás történetének, mely tévelygései, küzdelmei s gyakori visszaesései mellett is, erős összekötő láncszem, magában hordván a mult eredményeit s az ujkor művelődésének csiráit, ugy az általános művelődés-mint az emberi jogok fejlődésére nézve.

2. §. A keresztyén vallás fejlődése, Jézus Krisztus halála után.

A keresztyén vallás fokozatos fejlődésének megítélése szempontjából, a Jézus Krisztus halála után közvetlenül következő korszakra kell visszatérnünk. Ez ugyan jóval megelőzi a középkor kezdetét; de a történelmi összefüggés ez irányban oly erős, hogy a visszatekintést föltétlenül igényeli.

A legősibb keresztyén egyház épen Jézus halála helyén, Jeruzsálemben alakult meg, hol a feltámadásában hívő tanítványok javaikat eladván, vagyonközösségben éltek; naponként összejöttek istentiszteletre s egyik vagy másik házánál törték meg a kenyeret az ő emlékezetére.

Az első keresztyén irodalmi mű, a Krisztus születése után 69 körül megjelent János-féle evangelium, azon korszakra esik, midőn a római caesári trónon Galbát Ottho váltotta fel. János apostol még a régi próféták szellemében ír s művének foglalatja Jeruzsálem s a zsidó állam szétrombolásának és Krisztus újból megjelenésének és ezeréves uralmának megalapítását tárgyazza. Szerinte a messiási birodalom az igazak és hivek feltámadásával kezdődik és addig tart, míg a második általános feltámadás és az utolsó ítélet be nem következik.

De az üldözések már az ős egyházban is megkezdődtek s különösen a sadduceusok, felindulva azon, hogy Jézus hivei a népet tanították, börtönre veték az apostolokat s az egyházi felsőség elé idézték őket, kérdvén, kinek nevében merik munkájokat tenni? Ekkor előlép Péter és lelkesedésében bevallja, hogy igenis a názá-

rethi Jézus nevében, ki a zsidóktól megfeszítettetett, de Isten által mennybe vitetett föl. Már ott állott a dolog, hogy a keresztyén hit első oszlopait, Jézushoz hasonlóan halálra ítéljék: midőn az egyházi tanács egyik legtekintélyesebb tagja és írástudója, Gamaliel föláll és így szól: »Bocsássátok szabadon ez embereket, mert ha az ő munkájok embertől való, akkor el fog az enyészni: ellenben ha Istentől van, akkor meg nem semmisíthetitek; nehogy olyanoknak találtassatok, kik Istennek szegülnek ellene.«

E közbevetésre az apostolok elbocsáttattak; de azon meggyással, hogy többet tanítani ne merjenek.

Az intés azonban a lelkesülteknek semmit sem használ; sőt *Stephanus*, a hívők egyik leglelkesebbike, nyilván merte megtámadni a népet, szemére vetvén, hogy prófétáit, kik a Messiás jövetelét hirdették, legyilkolta. A felizgatott nép reá rohant a prófétára s kikergetvén a városból, megkövezte őt. Erre általános üldözése következett a nazarenusoknak, kik elmenekülvén Jéruzsálemből, különösen Syriában vertek állandóbb gyökeret, hol először vették fel a »keresztyén« nevezetet a »nazarenus« helyett. Az apostolok közül *Péter* volt az, ki néha visszatért Jéruzsálembe: de midőn Jákob kivégeztetése alkalmával végleg elmenekült, Jakab a Krisztus testvére vette át az apostoli hivatást, ki keresztyének és nem keresztyének előtt szentség hírében állott. Midőn azonban a rómaiakkal a háboru kitört, *Jakab* nyíltan lépett fel a nép megtérítésére s egy beszéde alkalmával az egyház előtt köveztetett meg.

A város elpusztítása után *Simon* volt a keresztyén hit apostola Jéruzsálemben, ki hitéért 105-ben Krisztus után kereszthalált halt.

Az említett apostolok után különösen két férfiú emelkedik ki, mint a keresztyén vallás elsőrendű terjesztői: *Péter* és *Pál* apostolok. E két apostol között bizonyos ellentét fejlődött ki; a mennyiben Péter a keresztyének felvételében szabadelvűbb volt és szorosán ragaszkodott a zsidó keresztyénséghez; Pál pedig magukban a keresztyén tanokban is több tekintetben eltért. Pál eleinte szenvedélyes üldözője volt a keresztyéneknek, de a legenda szerint a fiatal farizeusnak épen egy ily üldöző útjában, mennyei szózat vetette szemére az üldözést; mire ez a legbuzgóbb apostolok egyikévé vált. Későbbi időben ő volt az, ki a keresztyén vallást a zsidóságtól egészen elszakította s ki nélkül az nehezen juthatott volna oly általános elterjedésre. Pál nem elégedett meg a kisebb körrel, melyben eddig a keresztyénség mozgott; sőt igen sok üldöztetés és veszélyes kalandok után, átültette azt előbb Görögországba, majd a római birodalom központjába, az általa alapított egyházakkal folytonos levelezést tartván fenn, melyek a bibliába, mint az újabb keresztyén tanok forrásai, felvételtek.

Pál tanainak alapját az képezi, hogy a keresztyénség a világnek általános tulajdona, mely az üdvöt a pogányok előtt is meg-

nyitja. Szerinte a bűn az emberi testben létezik s ő az első, ki átveszi a zsidó próféták azon tételét is, miről Krisztus tanításai között semmit sem találunk, hogy Ádám esete által a bűnt az egész emberiség örökölte. De eljött az idő, midőn isten elküldte fiát, ki által mindnyájan az ő gyermekeivé lettünk, úgy keresztyének, mint pogányok, férfiak és nők egyaránt. Bűneinkből a test halála megvált bennünket s ez történt különösen Krisztus testének megsemmisülése által, midőn az örök bűn megsemmisített. Miután azonban Krisztus feltámadott halottaiból: mindnyájan mint általa megváltottak, fel fogunk támadni.

A zsidó keresztyénség (ebiotinismus) és Pál tanai között hosszan tartott a küzdelem, mely végre Pál tanainak győzelmével végződött.

János evangeliumán és Pál levelein kívül, három oly apostoli férfiú van, kiknek iratai, mint evangeliumok vétettek fel: *Máté*, *Márk* és *Lukács*.

Hieronimus, ki a 4-ik században élt, fordította a zsidó evangeliumot, melyet Syriában használatban talált, görögre és latinra.

Azon törekvés, hogy a Jézus által oly egyszerűen hirdetett hitvallás a divatozó bölcsészeti rendszerek által feldolgoztassék, már az apostolok korszakában jelentkezik. Különösen az *új plátói philosophia* volt az, mely már a 2-ik század kezdetén az ugynevezett *gnosticus* keresztyénségi tanokat feldolgozni törekedett és az, melyet ma János evangeliumának szokás nevezni, nem egyéb, mint ily *gnosticai* feldolgozás. Ennek ellentéte volt a *montanismus*, egy *Montanus* nevű frigiaiáról, ki magát ujkori prófétának nevezé s ki szemben a *gnosticusokkal* a régi szigorú zsidó szabályokhoz közeledett, a keresztyénség lényegét a földi örömöktől való tartózkodásban és martyrságban keresvén. E tan különösen *Tertullian* egyházi atya által lön magasabb bölcsészeti irányra és tekintélyre emelve. Végre a második század vége felé már megindult a küzdelem a római és kis-ázsiai egyház között, midőn a római egyház ama fölött magasabb rangját követelé. A *montanismus* elterjedésével a római egyházban nyerte meg, a római katolikus egyház maig fenntartott alapjellemét.

Mindenesetre bámulatos tünemény, hogy egy egyszerű, semmi földi jót nem ígérő hitvallás, minő Jézus Krisztusé vala, még nála is egyszerűbb férfiak és nők által, minők Jézus tanítványai és követői voltak, az akkori közlekedési viszonyokat tekintve, oly rövid idő alatt elterjedett, és pedig elterjedett az ismeretes világnak épen legmiveltebb részein, a római birodalom tartományaiban. Ha azonban a nagy részben csodás tüneménynek történelmi okait kutatjuk: első sorban természetesen magának a vallásnak belső lényegét: az

összes emberi nem szeretettel fölkarolását szükséges kellően méltánylanunk, mely különösen az elnyomottak és szegények felé fordul, kiknek hitet ad egy jobb jövőben; megtöri velük a közös kenyeret s egyenlőséget ígér legalább a legfelsőbb törvényszék, Isten előtt oly korszakban, mely a legvadabb caesarismus dolyfe alatt nyögött: a Caligulák és Nerók korszakában, melyben a gyenge és szegény sehol sem nyer sem jogot, sem vigasztalást, sem reményt. E tömeg az egésznek több mint 99⁰/₀-át képezte s nem csoda, ha semmi jót nem bírván e földön, sietett legalább résztvenni az előtte megnyitott ég üdvében.

A második nevezetes kedvező körülmény kétségtelenül abban fekszik, hogy épen a római birodalom ezen korszakban már teljesen elvesztette volt régi isteneibe vetett hitét s az ezeknek szentelt művészi templomok többé semmit sem tartalmaztak, mi a felvilágosodottabb korszaknak akár szivét, akár lelkét lekötötte volna: ellenkezőleg a festett és faragott istenek megvették és kigunyoltattak, mint ezt Socrates tanítványainál látjuk. Megfejtethetlen, de való, hogy maga Jézus Krisztus, midőn tanítványait elbocsátá, nem a keleti irányt jelölte ki nekik, hol a hitökhöz konokul ragaszkodó bramin- vagy budha-hit követőin valószínűleg minden apostoli lelkesedésük megtörött volna, hanem a nyugatot, hol eddig tisztelt isteneikben többé nem hívő népek fogták fel az új tan elveit.

A harmadik fő ok kétségtelenül az apostolok és ezek utódainak végnélküli lelkesedésében fekszik, kik Jézus szellemét és kifogyhatatlan szeretetét az emberiség iránt első s másod kézből vévén át, fáradhatlanok voltak e tanok szolgálatában, tudtak szenvedni s meghalni érte, ha kellett; mert mesterük példájából látták, hogy az igaz ügy mellett kiontott minden csepp vér csak magvetés, mely a hitnek gazdag aratását eredményezi.

A keresztyén hit megalapítása, kivált ha annak hierarchiáját és egyházi szervezését tekintjük, több század eredménye. A fő érdem a mesteren kívül kétségtelenül azoké, kik az ő tanításait élő szóval közvetlenül vették át.

A tudomány és a politika csak később emelte azt hatalommá: és midőn beismerhetjük, hogy ezen világi tényezők, mint eszközök az elterjesztésre, igen-igen hathatóságok voltak: kénytelenek vagyunk bevallani, mit a történelem amugy is fényesen igazol, hogy a valódi gyémánt a csiszolások által bennső értékében igen keveset nyert, erkölcsi súlyából pedig — kivált a hitüldözések által — igen sokat veszített.

A szóbeli tanításon kívül, melyekre a megalapításban főszínt fektetünk, legtöbbet tettek az első keresztyén századok írásbeli hagyományai, melyek chronologiai rendben ekként következnek: János kijelentése, Pál első és második thessalonikai, galathai, első és második korinthei, római és zsidókhoz írott levelei; Jakab levele, Máté, Lukács és Márk evangeliumai; az apostolok története, a philippiek-

hez, kolossebeliekhez és ephesusiakhoz irt levelek; Péter első levele, a négy pastoralis levél; Judás levele, Péter második levele, János első levele, evangeliuma, második és harmadik levele.

A rendszeres *keresztyén hittan* már a második század végén szintén megkezdette munkálkodását; az ebionitismus, mint a zsidó-keresztyén elveknek folytatása s a gnosis, mint a Pál-féle irány tovább fejlesztése, föltalálták embereiket: az első *Tertulliánban*, a második *Origenesben*.

A montanismusra hajló *Tertullián*, az ékesen szóllás tanára Rómában, az új hitet felvevén, szülővárosában Carthagóban presbyterré lett. (Egyszer-mindenkorra megjegyezhetjük, hogy a keresztyén egyházak igazgatása az első századokban mindenütt presbyteri volt, sőt a világi elem igen természetesen túlnyomó volt bennük.)

Tertullián hittani okoskodása a következőkben foglalható össze: a láthatlan és mégis látható, a megbecsülhetlen s az emberi érzések által mégis becsült, megfoghatlan és a kegyelem által mégis szemmel látható, testetlen és mégis testtel ellátott istenség egy és mégis három, ki sajátosságainál fogva különböző, egy lény és egy valóság, egy hatalom és egy istenség. Ezen *három-egy isten*, isteni szava által teremtette a világegyetemet, melynek anyaga az ő bölcsesége. Az emberben lélek és test egyszerre teremtettek; az ember Isten által szabad akarattal és elhatározással teremtve, Isten hasonmása. Ezért az ember eleshetett, de nem kellett szükségképen elesnie. Elesett szabad akaratával való visszaélés által és a gonosz által elnyomott jó néha egészen hatástalan, néha azonban átsugárzó. Minden lélek egynemű s azért egy sincs véték nélkül, valamint a jónak magva nélkül. Krisztus által vezettetett a lélek valódi tisztaságra, ki valódi isten és valódi ember s nemcsak tetszőleg volt testtel ellátva, hanem valódi Adám-féle teste volt alakilag, de nem vétkezes állapotban. A Krisztusban kicsinységében jelent meg az Isten, hogy az ember benne annál nagyobb legyen. »A feltámadottal fogok én is élni, nem csak lelkemben, hanem testemben is, mivel Isten az ő kezeinek művét, az ő felkenettjének testvérét örökös pusztulásnak oda nem vetheti.*)

Láttuk, hogy a keresztyénség már Pál által kiemelkedett a zsidó nemzetiség köréből s úgy szólván egyszerre a hellenség legnépesebb és nevezetesebb városaiba, Damaskusba, Antiochiába stb. vitetett át: ennél azonban sokkal nevezetesebb s következményeiben fontosabb lépés volt Tertullián ellenlábasáé *Origenes*-é, ki azt az akkor divatozó görög bölcseléttel, az új platonizmussal össze-

*) »Das Buch der Religion,« von einem deutschen Theologen 2. k. 82. l.

egyezteté s mintegy a bölcselmi tudományok magaslatára emelte. Történt pedig ez Alexandriában, az akkori bölcselők tudományos központján, hol Origenes az első század végén mint igen fiatal ember presbyter vala. Innen később Caesareába ment át, hol ugyanazon hivatalban maradt egészen a Decius-féle keresztyén üldözésig, midőn a legkeresettebb kínzásokat állhatatosan végig szenvedte (m. k. Kr. u. 254.)

Origenes két művet irt: a keresztyénség védelmét Celsus ellen és az elvekről írott dogmatikai művet. Szerinte a valódi keresztyén álláspontja *a szabad tudományos belátás, a hittel összeköttetésben* (a keresztyén gnosis). Isten ő nála mint tisztán érzékelhetlen szellemi lény van előállítva, ki mindig teremt és nyilatkozik; az isteni teremtés kétféle: egy örök és szabad kinyilatkoztatás az idő előtti és földöntuli eszményvilágban, mely kezdetét és egységét a látható világteremtés előtt az Istentől született értelemben (logos), az emberiség ő s képében birja. Ezen Istentől származott értelem teremti aztán az időhöz kötött és véges világot, Istentől származott anyagból. Egy része az isteni értelem által teremtetett tulvilági szellemeknek kiválik ezen értelemmel egybefüggő eredeti egységéből, hogy véges, de önálló létet teremtsen magának. Ezen bukott szellemek földi születés által emberi testbe süllyedtek alá, büntetésből elszakadásokért; de oly végzettel, hogy megjavulásuk által, visszatérésük eredeti forrásukhoz lehetővé tétessék. Ezen visszavezetés és megváltás tisztét maga az isteni értelem vállalta el; a mennyiben a szentlélek által többször tett kijelentést s a megváltó művének befejezésére, végre emberi lélekkel kötötte össze magát, hogy mint testté vált értelem Jézus személyében megjelenvén a földön, az elesett szellemeknek a visszatérést és üdvöt biztosítsa.

Az alexandriai iskola Origenes nézeteit magáéivá tevén, azoknak tovább fejlesztése által a görög-keleti egyháznak vetette meg alapját, szemben a nyugoti latin egyház felfogásaival.

A valódi őskeresztyénség egyik képviselője, annak minden erényeivel és hibáival, az egyptomi *Szent Antal*. A harmadik század közepén előkelő családból születve, Krisztus tanításai szellemében elajándékozta mindenét s egy, a hegyek közt fekvő kastély romjaiba vonult, hol nélkülözések között 20 évet élt le. A 4-ik század elején megindult keresztyén-üldözés azonban kicsalta őt remeteségéből, az üldözöttek bátorítására és vigasztalására s gyógyításai; beszédei és csodatételei által oly nagy tekintélyre tett szert, hogy Constantin császár és fiai levelezésben állottak vele. Antal a philosopháló keresztyénséggel szemben reactionarius álláspontot foglalt el, melyet egy alkalommal szemben egy philosophal ekként fejezett ki: »A mi szentségünk nem a görög bölcsesség érvelésein nyugszik, hanem a Krisztustól kölcsönzött hitnek erején, melyben mi *minden tudomány nélkül* hiszünk. A ti hirhedt művetek, vallástok és tudománytok

el fognak mulni, de a Krisztusban vetett hit, mely ma megvettetik és eltöröltetik, betöltendi a föld kerektségét.«

Hogy magát a tömeg bámulata elől elvonja, agg korában még mélyebbre bevonult az egyipti puszták közé, ezt mondván: »Az embernek úgy kell sietnie a magányba, mint halnak a vizekbe; nehogy a késlekedés által bennső életét elveszítse.« Itt halt meg 105 éves korában, mint a remetei és barát-életnek megalkotója.

2. §. A keresztyén vallás államisége.

A keresztyén hitvallás eszmemenete annak zsidó nemzeti, görög bölcsészeti és asceticus iránya ily fokán állott haladásának: midőn Nagy Constantin császár állítólag csoda által (az »in hoc signo vinces« és keresztjel feltünése az égen, harczba indulása előtt), de valószínűleg az értelmi és erkölcsi világ hatása alatt, a keresztyén vallást felvette, és így az *állami vallássá* emelkedett.

Ha azt a kérdést tesszük fel: használt-e a keresztyén vallásnak állami méltóságra emelése? két szempontból kell itélnünk. Ha csupán a keresztyén eszméknek elterjedéséről s általában a keresztyén vallásnak, mint cultusnak gyarapodásáról van szó: akkor ezen változás előnyeit elvitatnunk nem lehet. De ha szorosán vett vallás-erkölcsi szempontból tekintjük a dolgot: egészen másként kell itélnünk; miután a nagyszerű változás a keresztyén hitet és cultust teljesen kivetközteté eredeti egyszerűségéből; s már csak az által is, hogy üldözöttből üldözővé tette, sokat veszített azon humanisticus jellegből, mely eredetileg Jézus vallását minden más hitforma fölé emelte.

Világfontossággal bíró nagy kérdéseknél azonban kénytelenek vagyunk mindig a végcélt venni tekintetbe: s ha feltesszük azon második kérdést: hihető-e, hogy e nagymérvű változás nélkül, a keresztyén vallás képes lett volna az idegen áramlatokkal megküzdeni; másfelől oly végetlenül gazdag forrásául szolgálni a közép- és ujkori mivelődésnek? — tagadólag kell válaszolnunk.

Mert bármily szép, egyszerűen nemes és magasztos Jézus vallása: csaknem képtelenség azt hinnünk, hogy ha ahoz a művészetnek minden ága s általában a külső hatás eszközei nem társulnak, a keleti, északi és nyugati népek képzeletét és kedélyét egyaránt megragadta volna. Bármily meleg és páratlan volt azon tan, mely a »szeresd felebarátodat, mint tenmagadat« elvén alapult: annyi század, talán ezred évvel előzte az meg a részint vad elhanyagolt-ságba, részint gyermeki képzelődésbe merült emberiséget, hogy a pusztán erkölcsi hatás nehezen lesz vala képes diadalra juttatni. Nem kell felednünk azt sem, hogy Jézus fellépését az egyipti, görög és római mivelődés magas foka előzte meg; s azoknak kivált művészeti vívmányai kétségtelenül ellene fordultak volna magának a

tannak is, ha abban ezen vívmányok felvételére tért és alkalmat nem találtak volna.

Igy azonban a tudomány és művészet minden ága érvényesíthette magát az új hit körében is. A theologok és bölcsészek — bár több századig kicsinyes és mégis veszélyes szörszálhasogatásban tévelyegtek: lassanként fejlődésképes mythológiát és keresztyén bölcsészetet teremtettek meg; a magasra fejlett építészet, képirás és szobrászat még fennségesebb tárgyakat találtak az előbbieknél; az új színművészet éppen az isten oltáraitól indult ki, mely előtt mysteriumait alkotá; a magasra fejlett jogtudomány szerencsésebb és humanusabb alapot nyert az eddiginél, végre az ének- és zene-művészet, mely ez ideig a művészet nevet sem érdemelte, a keresztyén egyházi szertartásoknak köszönheti lételetét és fejlődését.

Miután Constantin császár utolsó vetélytársát Liciniust is legyőzván, világuralomra jutott: jónak látta az új vallás felvételével, egyszersmind oly császári székhelyet is keresni, mely a régi vallásos és politikai eszmék és emlékek hatása alatt nem állott, és e célra legalkalmasabbnak találta a földirati fekvése, kereskedelmi és éghajlati előnyei által Róma felett álló *Byzanczot* választani. Ez által maga a császári trón az európai és ázsiai mivelődés közép-pontjára esett s egyszersmind bejutott azon körbe, mely már a keresztyén erkölcsi elvek és görög bölcsélet uralma alatt állott. Ropant költséggel épült fel az új keresztyén császári város, melynek csak falai, csarnokai és vízvezetékei 60 ezer font aranyat emésztettek fel. Az első nagyszerű keresztyén egyház, mely még ma is áll, az örök bölcseségnek (Szent Szophia) lön szentelve; s ugy ezen egyházi, mint más czélu épületek előállítására, Constantin ugyanazon erőszakos eszközökkel élt, mint a világ minden nagy hódítója I. Péter és I. Napoleonig: t. i. összeszedte a hatalma alatt álló terület minden műkincsét, művészeit, sőt még bölcsseit is. De becsületére válik s igaz keresztyén érzületére mutat, hogy azon erőszakos fellépésnek, melyet némelyek követeltek, miszerint a pogányokat tüzzel-vassal irtsa ki, ellene tudott állni s kijelentette, hogy a keresztyén vallás követeli ugyan, hogy ha kell, halni is tudjunk érte: de nem, hogy azt másokkal szenvedtessük.

3. §. Az első eretnekek és első egyetemes zsinat.

Mindaddig, míg az egyházfők az anyagiakkal keveset vesződtek, a keresztyén bölcséletben fölmerült viták csakis a tudomány terén maradtak s a keresztyén vallás az eretnekség eszméjével nem bélyegeztetett meg. De a midőn az egyházfők egyszersmind bizonyos hatalmat is képviseltek a keresztyén szervezetben s a nagy keresztyén testületek főpapjai nemcsak vagyonra, de még a császár által is nagy tekintetbe vett méltóságra emelkedtek: megkezdődött a boldogtalan harcz az orthodoxia és ugynevezett eretnekség között,

mely a világ egyetlen hitvallásával sem ellenkezik annyira, mint Jézusnak még ellenségeit is szeretni tanító tudományával.

Az első eretnek *Donát* afrikai püspök volt, ki hihetőleg magavágyván a tekintélyes karthagói püspökségre, Caeciliánt a Felix aptungumi püspök által fölszenteltet, nem akarta elismerni (311-ben). Ez nagy vitát szült és püspöki zsinatok összehívására adott alkalmat, melyek egyike, hol 70 püspök volt jelen, Donát mellett nyilatkozott; míg a római zsinat 313-ban 19 püspök szavazatával Donátot elítélte. Egy ugyane célból Arlesbe összehívott s szintén Caecilián mellett nyilatkozó zsinat azért vált nevezetessé, mert a római püspök már ekkor méltóságán alólinak tartotta e zsinaton megjelenni; okul adván, hogy neki nem szabad távoznia azon helyről, mely fölött az apostolok örködnek, kiknek vére folyvást dicsőíti az Urat. Constantin szokott türelmes modorában mindenképen kiakarta egyenliteni a dolgot, de végre a donatisták makacs fellépése arra kényszeríté, hogy felettök pálczáat törjön.

Veszélyesebbnek mutatkozott a római államszerkezetre nézve a Mauritániában és Numidiában keletkezett »*circumcelliones*« vagy »*agonistici*« nevezet alatt létrejött felekezet, mely Jézus első tanítványainak communisticus nézeteit tévén magáévá, vagyonközösséget hirdetett; a rabszolgákat felszabadította, urait javai felosztására utalá, az adósokat fölmenté kötelezettségük alól s a hitelezőket agyonverette; és pedig, minthogy Krisztus Péternek a kard-kivonást megtiltotta, furkós botokkal fegyverkezve dult szerteszét mindaddig, míg a világi hatalom közbe lépén, véglegesen le nem veretett.

Még ennél is hatalmasabb volt az *arrianusok* felekezete, melynek alapját már sem személyes verseny, sem hitrajongás, hanem valóságos theologiai vita képezte. Szerzője, ki leginkább az általunk már ismertetett Origenes után indult, *Arius* alexandriai presbyter, főleg a három-egységről föllállított tant támadta meg. Arius tagadja, hogy a Fiu az Atya állagából (substantia) eredt légyen, mert ha ez állana, az isteni valóság kiáradhatását (emanatio) kellene feltételezni, mi újra az eloszthatóság és változhatóság eszméjére vezetne. Isten nagyságával és tekintélyével meg nem egyezik, hogy közvetlenül érintkezzék valamely véges földi lénnel: ezért teremté az igét, mint közvetítő fiustent s ez által teremteté és váltatá meg a világot. E szerint a fiu csak félisten (demiurgos), ki nem állaga az atyának, hanem csak hasonlatos (homoiusios) azzal; nem is öröktől való, hanem csak világ teremtetése előtti. A szent lélek, mint a fiutól származó, még kisebbrendű istenség.

Arius nem elégedett meg theologiai hitczikkelyeinek tudományos vitatásával: hanem nagy ékesszólása által körében hiveket szerzett magának, mi közte és Sándor antiochiai püspök között elkerekedett vitát idézett elő.

Constantius újra ismert békéltető szellemében lépett fel s mindkét vitázó félnek azt írta, hogy egész vitájuk csak üres szójáték és hiu elmefuttatás; emberi elme nem képes ily magasztos és kényes dolgokat felfogni: azért a keresztyén hitre nézve sokkal épületesebb dolgot cselekesznek, ha kibékülnek. De a püspökök nem tágitottak, sőt egész lévvel vitatták tantételeiket; számtalan felterjesztéssel alkalmatlankodván a császárnak, ki azonban e vitás iratokat megégette azon kijelentéssel, hogy az egyház fői felett nem ítélnének emberek, mert nekik adatott hatalom Istentől fölöttünk itélni: egyedül ő van tehát hivatva ügyökben itélni: gyűljenek össze az egyházfők és határozzanak a magok dolgában. És csakugyan, miután Athanaz alexandriai diakon, mint Arius méltó ellenfele, sorompóba lépett: nem volt más megoldás, mint egy nagy *egyetemes zsinat* összehívása, melyet Constantin 325-ben *Niceába* hívott meg. 318 püspök és diakon jött itt össze; a római pápa küldöttei által képviseltette magát, sőt világi tudósok, még pedig pogányok is megjelentek a gyűlésen, mely kimondotta, hogy a fiu *egyállagu* (homousios) az atyával s Ariust és követőit elítélte.

Ugyane zsinat már fegyelmi ügyekben is intézkedett; eldöntötte a husvét megtartásának idejét, mely által közvetve a római egyháznak főségét állapította meg; a papokat eltiltotta a házasságától; elrendelc, hogy minden püspök más három- ugyanazon tartománybeli püspöktől és a metropolitától erősíttessék meg.

Constantin *Ariust* Illyriába száműzte: de azért a vallásos vitának koránt sem lett vége; tartott az még igen hosszasan s elvégre is a keleti és nyugoti egyház szakadására vezetett.

A keresztyén vallás egyházi szakadásánál még korábban köszöntött be a római birodalom szétválása; mert már Nagy Constantin fiai háromfelé oszták atyjok birodalmát 338-ban. A fiuk között polgári háboru keletkezett, mely a tehetlen Constantius győzelmével végződött, ki ugyan »világ ura« nevet vett fel, de saját magát sem tudta kormányozni.

E tehetlen uralkodó alatt a császári családnak egyik tagja, a nagy képességű *Julián* oly veszélyt hozott a keresztyén vallás államiságára, mely elterjedésének egy ideig gátot vetett.

Julián a görög *sophistica* és eleusisi *mysteriumok* beavatott hive, egyszerű jelleménél fogva, gyűlölője volt azon nagy fényűzésnek, mellyel Nagy Konstantin udvarát, sőt a keresztyén vallást is körülvevé s puritanismusa e fényűzéssel együtt a keresztyén vallást is eltávolította udvarából, miután annak belső érdeméről semmi fogalommal nem bírván: azt csakis haszontalan hiu, szertartások tömegének tekinté. Gunyos és fürkésző természete nem méltatlanul róvja meg az akkori keresztyén világ vezetőit azért, hogy a »szeretet vallá-

sának« elterjesztésére több vért ontottak ki és több gyűlölködést gerjesztettek, mint bármely pogány vallás hívői. Ő maga, korához mérve ritka felvilágosodottságu ember lévén, minden vallásnak, lett legyen az Mitrász-tisztelet vagy bármi más, teljes szabadságot engedélyezett: de annyi kétségtelennek látszik, hogy a görög vallást előnyökben részesíté s ahol lehetett, a keresztyéneket háttérbe szorítá, mit leginkább bizonyít az, hogy az odessai egyházi javakat elkoboztatván, katonái között osztotta ki, gúnyosan azt állítván, hogy a keresztyének még köszönettel tartoznak ezért neki, »miután — ugymond — a galileiek csodálatos törvénye szerint, a szegényeké a mennyeknek országa.« Műveiben és rendeleteiben nem egyszer nyilatkozik kedvezőleg a keresztyén hitelvekről is: de az uralkodónak ezen cosmopolitanus nézetei többet ártottak az önmagában is meghasonlott keresztyén egyháznak, mint a korábbi legvadabb üldözések.

Szerencsére ezzel egy időben lépett fel (354) a Numidiában született *Ágoston*, a keresztyén vallás második Pál apostola, ki 387-ben hosszas habozása után, Ambrus püspök által Majlandban kereszstelkedett meg s ettől kezdve a leghatályosabb apostolává lett a keresztyén hitnek, szemben Pelagius és hiveivel, élete irány elvéül választván: »a lényegesben egység, a kétségesekben szabadság, mindenben szeretet.« Az általa felállított hitelvek a következők: az ember a bűnre alkalmasnak teremtetett s első bűne által azzá is lett; e bűnnel elvesztette egyszersmind halhatatlanságát is s e bűnben marad az összes emberiség, kivéve azokat, kiket az *isteni kegyelem* azoktól feloldoz; ezen feloldozásra nem mindenki, hanem csupán azok képesíttetnek, kiket az isteni kegyelem arra *előre elszán*; az emberi szabadság tehát összhangzó az isteni kegyelemmel. Ezekkel szemben *Pelagius* abban tér el, hogy az *ős bűn* által csak a bűnre való hajlandóságot hiszi az emberiség által öröklöttnek; jóra az emberi erőt csak isteni kegyelemmel támogatva látva elégnék. Szerinte az isteni kegyelemnek az ember ellenállhat, de megváltása legjobb esetben is csak isteni segéllyel történhetik s végül az isteni *előre elrendeltség* (praedestinatio) ugyanannak előre tudása által van korlátolva. Mint látszik, e tanok főleg a praedestinatio kérdése körül forognak.

A nyugoti egyház, eme keleti tudományos mozgalmakban egész a 6-ik századig, illetőleg Szt. Ágostonig, igen csekély részt vett; a szentháromság kérdését épen nem vitatá: mignem *Athanasius* ugyancsak Ágoston alapelvein a nyugoti katolikus egyház hitelveit az ugynevezett »hiszek egy Istenben« megállapítás ettől kezdve ezen általánosan ismert hitforma lön elfogadva és követve, nem csak a római katolikusok, hanem még a 16-ik században létrejött protestáns hitfelekezetek által is.

Említettük, hogy az első keresztyén egyházak szerkezete *presbyteri* volt: mi annyit jelent, hogy a keresztyén egyházak vénei határoztak a vallás és egyház minden ügyeiben. Az apostolok tekin-

télyére hivatkozó hitszónokok és hittudók azonban lassanként egyre nagyobb tért foglaltak szemben a presbyterekkel; s mint a vallásos ügyek végrehajtó hivatalnokai, a keresztyének hitbuzgósága által vagyoniilag is fölemelkedvén, lassanként külön osztállyá nőttek ki, a fővárosok püspökei, a vidéki városokéi s felettök a négy legnagyobb igényű keresztyén egyház: Jeruzsálem, Alexandria, Konstantinápoly és Róma püspökei igényelvén elsőséget. Még a 3-ik században minden szavazásnál részt vettek a presbyterek; de a 4-ikben már teljesen kiszorítva látjuk őket

Az említett négy város püspökei közül a római volt az, mely azon alapon, hogy ez volt a Péter apostol által először alapított egyház s ugyancsak Péter, Jézus Krisztustól a *kötés és oldás jogát* nyerte: minden más egyházfő felett első rangot igényelt. Hatalma és befolyása növekedett az által, hogy Francia- és Olaszországban a hívők kegyessége folytán, terjedelmes birtokokra tett szert és hogy a spanyol, francia, német és dunamelléki tartományokban alakuló egyházak mindannyian alája rendelték magukat. De a valódi alapot e felsőségre I-ső, vagy *Nagy Gergely* vetette meg, ki Róma egyik legelőkelőbb családjából származván, annak legnagyobb méltóságát, a praefectusságot oda hagyta s miután az őt megelőző püspöktől Konstantinápolyba küldetvén, tehetségének fényes jeleit adá, tanácsból és néptől római püspökké választatott. Eljutván az óhajtott hatalomra, vas-következetességgel vitte át terveit, szabályozta az összes isteni szolgálatot; s míg nagy szigorral járt el egyházi alattvalói felett, mystikus hajlamainál fogva látományokkal dicsekedvén, a nép előtt szentség hírébe jutott.

A római főpapnak (pápa) még az is előnyére vált, hogy a császári udvar nem volt többé Rómában s nem kellett világi tekintéllyel küzdenie; később pedig, midőn világi hatalommal érintkezett, szerencséjére a Pipinekkal hozta össze sorsa, kik longobard elnyomóitól megszabadíták s egyházi tekintélyéhez nagyszerű birtokadományozás által *világi hatalmat* is adtak. E hatalom aztán kellő eréllyel volt képes ellenszegülni minden világi befolyásnak, minden anyagi erőnek — s mi talán nem is nagy javára vált — egyszer-smind a szellemi befolyásoknak is; egyszer megállapított hitelveit s annak külső formáit minden ujitástól a leghatályosabban elzárván. Lehet, hogy a római curia ezen merevsége hasznára vált a keresztyén vallásnak addig, míg Krisztus tudománya világszerte el nem terjedt: de az emberi szellem fejlődésével beköszöntött rationalismus elleni merev magatartása, még mint egyháznak sem vált előnyére, a mennyiben millióit szakítá el tőle előbbeni hiveinek.

4. §. A keresztyén hit-bölcselet kezdete.

A keresztyénség által felölelt újabb népek teremő szelleme nem tudott megelégedni a megállapított dogmák merev formáival s

lassanként magában az egyházban nagy tehetségű férfiak léptek fel, kik e dogmákat a bölcsészet kíváncsiságával kiegyeztetni törekedtek. Ily szellemben lép fel már *Kopasz Károly* idejében *Scotus Erigena*, azt állítván, hogy az emberi értelem és az egyházi tekintély ugyanazon forrásból: az isteni bölcseségből származván, nem lehet egymással ellentétes, miután maga a szent írás is a józan értelmén alapul. A szentháromságot csaknem egyenlő értelemben magyarázza Egyptom bölcséivel s az eredendő bűnt egészen más felfogással tanítja, mint a római egyház; a halhatatlanságot illetőleg szintén az emanatio tanát fogadja el. A 9-ik század azonban még egyáltalában nem volt megérve *Erigena* bölcséletére nézve; legkevésbé pedig az egyház, mely tanainak legnagyobb részét elkárhoztatta.

Azon iskolának azonban, mely az egész középkorban uralkodik, megalapítója a canterburyi érsek *Anselm* volt: a scolastica philosophiá-é a vallástudományban. Különösen két érdemet tulajdonítanak neki: egyiket, hogy a Krisztus általi megváltás és kienkesztelés tanát megalapította s másodszor, hogy az Isten lételet ontologiai uton sikerült bebizonyítania.

Még érdekesebb jelenség s hatásában is nagyobb volt *Abälard Péter*, a párisi egyetem hírneves hittanára a 12-ik század elején. Többszörös hányatása után Párisban, a Szt.-Genovéva hegyén alapítja meg iskoláját s itt ismerkedik meg *Heloise-sal*, *Fulbert* kanonok unokahugával, kivel mint tanító előbb szellemi, később — mindkettőjük szerencsétlenségére — a legbensőbb szerelmi viszonyba lép. A szerencsétlen esemény után, mely kedvesét kolostorba vonulásra indítja, társai részéről is többszörös üldöztetésnek van kitéve: szt. háromságról írott műve 1121-ben Soissonsban megégettetik; később egy egyházi irat hamisságának fölfedezéséért elűzve, Troyes környékén remeteséget alkot; s utoljára mint gildai apát, ellenségei által — kiknek a híres *Clairvauxi Bernát* áll élükön — mint eretneket örök zárda-fogságra ítéltetik; végre a clugnyi derék apát nyújt neki menedéket s ide hozatja *Heloise* holt testét is, kivel egy sir zárja be a sokat üldözöttet.

Abälard szintén scolastikus volt, de nagyobb rationalismusa által tért el *Anselmtől*. Fő elve volt, hogy semmit sem kell és szabad hinni, mit az ember föl nem foghat. A szentháromság egységét aként magyarázta, hogy az ugyanazon lény, különböző nevek alatt: atya mindenhatóságában, fiu bölcsességében és szentlélek szeretetében és jóságában, hasonlólag a nyelvtan névmásának három személyéhez (én, te, ő). S ez volt főleg azon tan, melyért ellenségei elítélték.

A vallásos irodalom terén még egy izben tűnik fel a XIII-ik században az *Anselm* és *Abälardé*hoz hasonló ellentét *Aquinói Tamás* és *Duns Skot* személyeikben.

Aquinoi Tamás korszakának kétségkívül legbölcselmibb theologusa fő czélul tűzte ki Platon és Aristoteles bölcseletének szent Ágoston tanaival kiegyeztetését és »*Summa theologiae*« czimű munkájában ezt lehetőleg sikeríté is. Szerinte Isten lételének bizonyossága már benne van Isten eszméjében, a világrend szépsége leghatósabb jele Isten jóságának; a rosznak Isten nem lehet kútfeje; ennek oka maga a cselekvő ember s a teremő a bűn roszalását a bűnös ember öntudatában és kedvetlen érzelmei által mutatja ki. Az »angyalhoz hasonló tanárral« Aquinoi Tamással, ki 1274-ben halt meg; egyidőben élt az »éles elmű« ferenczrendi *Duns Scotus*, ki épen úgy, mint Tamás, egész iskolát alapított (thomisták és scotisták) s míg az első az isteni kegyelem szükségére hivatkoztak: az utóbbiak, különösen *Occam* az emberi akarat szabadságát s a gondolat és tudás érvényét vitatták, a hittel szemben. De részint a scotistáknak sophisticai elménczkedésekbe átmenő sekélyessége, részint egy új áramlatnak: a *vallásos titokszerűségnek* hatalma, a hittani rationalismust hosszabb időre leszorították a térről.

Ez utóbbi mysticus irány megalkotója *Clairvauxi Bernát* (született 1091-ben). Kegyes szülőktől származva s úgy látszik anyai befolyás alatt, már ifju korában ábrándos irányt vett s rajongó ékesenszólása által a különben is ábrándra hajlandó korszakban egyre nagyobb tért tudott elfoglalni. Citeauxban kolostort állítván, lassanként szentség hírébe jutott s kezei alá, kivált miután Clairvauxba átment, oly nagy mennyiségű szerzetes gyűlt, hogy több mint másfél-száz kolostort képes volt ellátni.

Bernát lelkesedése és melegsége a hit kérdését oda vezette vissza, a hová az valóban tartozik — a *kedély életébe*; csakhogy rajongó hajlamai egyszersmind a nélkülözések és vezeklések terére ragadták s a titokszerűnek keresésére, mely irányzatnak ő a valódi megalkotója. Hatása oly nagy volt, hogy ékesenszólása melegével Francia- és Olaszországban a vallásos vitákat megszünteté s a köznép előtt oly tiszteletre emelkedett, hogy a merre járt, lábait csókolták s öltönyéből reliquia gyanánt darabokat szaggattak le; s e hatásnak sikerült mind Abälard rationalismusát, mind *Bresciai Arnoldnak* hatalmas fellépését megsemmisíteni; sőt Edessa elfoglalása alkalmából, VII. Lajos francia király vezetése alatt, egy újabb nagyszerű keresztes hadat megindítani, mely azonban célját el nem érte.

Hogy Bernát kora irányzatát átértve, eszményének megfelelő alapra épített: a következő századok még inkább igazolták, melyekben a vallásbölcselet teljesen háttérbe szorult, vagy titokteljes érzelmességben olvadt fel. Ez irányzatnak leghivebb tükre a *Krisztus utánzásáról* (»*De imitatione Christi*«) szóló könyv, melyet mind az augusztinusok, mind a benedictinusok magoknak tulajdonítottak. »Kövesd a Krisztust és vedd meg a világ hiuságát,« volt e mű jel-szava, mely a görög stoa-bölcselet tanát az önmegtagadásig, sőt

önkinzásig fokozta. Állj ellent a világi vágyak ördögének; hagyd szivedet szétmarczangolni szenvedések és önmehtagadás által, — ez az egyedüli ut az áhitatra és üdvösségre; mert csak azoknak áll nyitva az égi vigasztalás utja, kik a kísértéseknek ellentállottak; a kereszt az egyetlen ut az égbe és nincs más remény az örökéletre, csak magában a keresztben. Ha kétségbeesés örvénye elől védni akarod magadat: őrizkedjél a hitnek végére mehetetlen titkait fürkészni, stb. Ezek és ilyenek voltak a jelszavak, melyekkel a keresztyén mysticismus az észszerű fürkészet és bölcselettel szemben magát körülárkoltá s ezek voltak a nem annyira vezéreszmék, mint vezérérzelmek, melyek a kolostori élet szigorát, kinzásait megteremték; milliókat vezettek a sikertelen keresztes harczokra; gyönyörüket találták a test kinzásában s különösen nagy természeti csapások idején, testüket szíjjkorbáccsal verő meztelen néptömegeket vittek az utcákra (flagellansok).

Ez áramlatnak senki sem állhatott ellent s ez adott első és VII-ik Gergelynek, III-ik Inocentiusnak le egész VIII-ik Bonifáciusig oly óriási hatalmat, minden világi erővel és befolyással szemben. Ez alapítá meg a szerzetes rendeket, kik szt. Antal példájára, Nursiai Benedek alatt a benedek-rendet, Assisi Ferencz által a franciscanus és Castiliai Domonkos által a domonkos-rendet alkoták meg. De ez irányzat nem elégedett meg azzal, hogy a rationalismusnak utját vágja s a vallást a szív és érzelmek világába vigye át (mi magában véve nem lett volna helytelen): hanem mysticus hajlamainál fogva, kereste a csodálatost s a keresztyén világot a szentek legendáinak és reliquiáknak egész halmazával árasztá el.

Ez volt az ut arra is, hogy a keresztyén hyerarchia hatalmát a világiakban is mindenütt érvényesítse; első helyet foglalt el mindenütt a királyi udvaroknál és a rendi alkotmányokban; ő tesz koronát a királyok fejére, s azokat ezen alkalommal érdekeinek védelmére erős esküvel kötelezi; magához ragadja a birói hatalmat az istenitéleti perekben s a családi viszonyok megoldásánál; vezérszerepre tesz szert nemcsak a közvélemény vezetésében, hanem a hadseregekében is. Nem volt sem szellemi, sem anyagi tekintély, mely hatalmával daczolhatott volna: minden eszmének, mely világ elé akart lépni, az ő rostáin kellett keresztül mennie; s ha ez azt kikerülni elég merész volt: tulajdonosával együtt a hyerarchia kinzó kamráiba, vagy máglyára került. A legnagyobb világi hatalom ellen ott volt az *egyházi átok*, mely az alattvalót esküjétől feloldá, a társadalmi, sőt családi viszonyokat is széttépte s a leghatalmasabb fejedelmet nyomorult földönfutóvá teheté.

De épen a hatalom eme tulsága hordotta magában a romlás magvát: az emberi művelődés kérlelhetlen logicája nem hajolt meg még e roppant hatalom vaskarja alatt sem; s épen az, hogy az egyház a hit dogmáin kívül, a szellem másirányu működését is meg akarta kötni; utját akarta állani a vizsgálatnak még a gyakorlati

tudomány terén is; épen erőszakos foglalásai a politika és igazságszolgáltatás körében, teremték meg ellene lassanként azon visszahatást, mellyel szemben annyival nagyobb tért vesztett, mivel hatalma érzetében és gazdagsága, kincsei között, az előbbi századok kolostori egyszerűségű férfiainak erényeit nagy mértékben levetkezé; a kolostorok és püspöki udvarok nem egyszer a dobzódás lakhelyeivé váltak s a kegyesség helyét igen sokszor az álszenteskedés foglalta el.

Már a VII-ik században Abälard tanítványa, a már említett *Bresciai Arnold* egy különben alsóbb rendű szerzetes, nyíltan kikel az egyház világi hatalma ellen; prédikálva, hogy az egyháznak nincsen világi vagyonra szüksége, mivel Krisztus szolgálóállapotban vándorolt a földön s országa nem e világból való. És fölléptének akkora hatása volt, hogy a merész barát Róma polgáraival ostromoltatta meg a pápát, hol az megkövezés következtében halt el; míg követője III. Jenő kénytelen szent. Bernáthoz menekülni. Hasonló mozgalom keletkezett Sylvester idejében Lombardiában, hol Krisztus s az apostolok csodáit elveték s harangokról; bucsukról és eskütételekről semmit sem akartak tudni. Nevezetesebb volt *Valdó Péter* fellépése Francziaországban III. Inocentius idejében, ki valdensisek nevezete alatt egész felekezetet képezett. Ezek tagadták a papi osztály szükségét, a szentek tiszteletét s a tisztító tűz igazságát. E mozgalom oly nagy elterjedést nyert, hogy keresztes hadat kellett ellenök vezetni, valamint a friesek között támadt stedingiek ellen is IX. Gergely idejében.

Még nagyobb lánggal csapott fel a *Wicliffe János* által indított mozgalom, ki mint az oxfordi egyetem tanára, 1372-ben a pápai hierarchia, a kolduló szerzetek, a pénzen vásárolható bűnbocsánat, a szentek tisztelete és képimádás ellen szóval és írásban kikelt. Wicliffe hazájában kevés eredményt ért el: de az általa élesztett tűz a távoli Prágában gyult ki nagyobb lánggal, hol *Hussz János* bölcsészettanár ugyanez alapon lépett fel; de Zsigmond császár idejében a constanci zsínat elé idéztetvén, társa *Prágai Jeromos*sal együtt máglyán végezte életét. A mozgalom azonban ezzel nem szűnt meg, mert Hussz követői fegyvert ragadtak s roppant kitarással küzdöttek egészen a XV. század végeig, a szigorubb táboriták és szelidebb kelyhesek sectáira szakadva. Fegyverök súlyát hazánk is érezte Mátyás idejében.

A XV. század közepén Erfurtban Ruchrath tanár s vele majdnem egyidőben a florenczi dominicanus *Savonarola* lépett fel, ki az egyház reformatiójának szükségét hirdette, s midőn bibornoki kalappal akarták elhallgattatni, merészen felelte: »nem akarok más vörös kalapot, mint a martyrságét, mely saját véremmel lesz színezve«, — és e kívánsága beteljesedett.

Ez egyes kísérletek azonban nehezen jutottak volna nagyobb eredményhez, ha két körülmény a hitujítási törekvésnek elhatározó

lökést nem ad: a *classicus* műveltség felélesztése a hazájokból kiszorított görög tudósok által, mi az első keresztyén okmányok tanulmányát tette lehetővé; s a *könyvnyomtatás mesterségének feltalálása*, mely többek között ezen tanulmányokat is elterjeszté. E két tényezőn kívül azonban, nem szabad felednünk egy harmadikat sem: az Európa északi és déli népei közötti *ethnographicus különbséget*, mely amazokat a hideg, megfontoló bölcselet, emezeket pedig inkább a képzelet és érzelem világa felé vezette.

5. §. A középkor irodalmi műveltsége.

A) *Költészet*. A középkori költészet sajátzerű párhuzamot tüntet fel, melyet csaknem minden nemzetnél feltalálunk; e párhuzam egyik irányában halad a *népköltészet*, titokban és észrevétlenül tenyészve termékeit, mint az ős erdők, emberi szem által alig látott virágszönyegeiket és kuszó növényeiket; a másik párhuzamos vonalon a *műköltészet* halad mesterkél, de esetlen faragványával, melyek a mai kor *aestheticusának* szemei előtt úgy tűnnek fel, mint a gyermekek mázolásai, melyeknek alá kell írni a tárgyak neveit, hogy reájok ismerjünk. Amaz folyvást nemzeti alapon halad, nem is igen kívánva észrevétetni a magas köröktől; megelégszik azzal, ha azok szeretik, kiknek szívére hatni akar: ellenben a műköltészet büszke megvetéssel tekint törvénytelennek tartott testvérére, mint a mely fogalommal sem bir a törvényesség kellékeiről (a *classicus* formákról). E rangosabb muzsa több századig nem is ereszkedik le a nemzeti nyelv használatára; sőt ellenkezőleg egészen az alakiség s illem szabályainak hódol, oly alakzatokra törekedvén, melyek nemcsak az elmének, de a szemnek is tessenek; a mennyiben vagy kipingált kezdőbetűi tartalmazzák a hódolattal megénekelt pártfogó nevét, vagy pedig bámulatos furfanggal és türelemmel akként vannak szerkesztve, hogy akár lefelé, akár felfelé, sőt néha keresztbe is olvasva a sorokat, ugyanazon mondatok, vagy nevek jöjjenek ki, — természetesen vagy az értelem, vagy a nyelv rovására.

A népdalnokot ott látjuk ugy Attila, mint Chilperik udvarában, Scandinavia bércei között ugy, mint a Provençe mosolygó ege alatt, hazafiságra buzdítva a hősöket, egyszerű rythmusokba foglalva a szív gyöngéd érzelmeit; lételet és határát nem tagadják a hosszuképű krónikások: de oly megvetéssel rázzák le utána a tintát tollaikról, mintha nagy tudományu homlokukról kellene valami alkalmatlan dongót elüzniök. Példa erre a mi régi jó Anonymusunk, ki természetesen latin nyelven írott krónikájában, miután néphagyományaink nagy részét Attilától kezdve a szent királyokig *épen népköltőink ajkairól ellesve közli*; büszke megvetéssel teszi utána egy hivatkozásnál: »a mint ezt a hegedősök csácsogják«. Ha tudta volna, hogy néhány hiven idézett sor, ezen általa megvetett népköltők dalaiból — természetesen az eredeti nyelven — ma nagyobb becsü lenne előttünk nagy fáradsággal írott krónikájánál.

A műköltészet első zsengéi a keresztyén századokban természetes vallásos tartalmuak voltak, de még mint ilyenek sem birnak semmi különösebb értékkel; annál sajátosabb, hogy már a X-ik század közepén — és épen egy szerzetes nő akad — ki ugyancsak classicus írók benyomása folytán és latin nyelven legendákat, sőt valóságos szindarabokat ír. *Hroswitha*, egy alsó-szászországi kolostor szerzetesnője ez, ki miután szűz Máriáról, az Ur menybemeneteléről, Gandolfról, Pelagiusról, Dénes és Agnes vértanukról legendákat írt: saját mondása szerint »Terentiussal vetélkedve« (»in emulationem Terentii«) több szindarabot költ, melyek között legérdekesebb a »Callimachus« czimű, mely elég sikamlós tárgy ugyan: de érdeme, hogy valódi drámai szenvedélyt tükröz vissza e meddő korszakban; s minden hihetőséggel első kezdeménye a keresztyén drámairodalomnak. Meséje: hogy egy Callimachus nevű pogány, szent Jánosnak Ephesusban léte alkalmával, beleszeret Drusiánába, Andronicus nejébe, ki az apostol által megtérítettén, férjét elhagyta s az élet örömeiről lemondva, minden emberi laktól távol, egy pusztagödörben él. Callimachus mindent elkövet, hogy megnyerje a keresztyén nőt, de kísérletei nem sikerülnek; mi szenvedélyét annyira fokozza, hogy búskomolyságba esik s midőn meghallja, hogy Drusiána meghalt, szerelme tárgyát legalább halva akarja birtokába keríteni; betöri a sir ajtaját, de midőn a holttestet akarná érinteni, egy kigyó reá tör s megöli. János apostol hallván e csodát, a helyszínére megy s mindkettejüket feltámasztja.

Hroswitha a Callimachuson kívül még »Hit, remény és szeretet«, »Dulcitium«, »Ábrahám« stb. szinműveket is ír, de ezek már jóval elmosódottabbak.

A népköltészet e közben különösen a frank és germán népek között mind nagyobb erőre emelkedik, s északon az Eddát és Ossian dalait, délen pedig a Niebelung-ének és Heldenbuch részleteit teremti meg.

Az *Edda* a régi mondáknak (saga) gyűjteménye, melyet először állítólag a XI-ik században *Saemund Sifuzon* állított elő; ez azonban elveszett s csak 1643-ban találtatott meg újra. 1200 körül azonban egy izlandi nyelvész *Snorze Sturleson* kivonatot készített belőle, mely három részbe foglalta a régi sagákat: az első rész az általunk már ismertetett scandináv mythológiát foglalja magában, a második »Heimskringla« név alatt a sagák nyomán, a nemzet régi történetét adja elő, míg a harmadik »Kalda« czimmal történelmi egyveleget képez. Az *Edda* szelleme hiven tükrözi vissza a skandináv ősök tengeri rabló természetét s azon vad erkölcsöket, melyek a legrégibb ismert korban közöttük uralkodtak: nőnél, férfinál egyiránt a harcziaság az egyetlen erény, melyen kívül mást az egész gyűjtemény alig mutat fel. Például Tornbiörg, a király leánya, egysorban harczol a legvadabb katonákkal s mint egy tartomány királya, kérőit párbajra hívja s a legyőzötteket megöleti, vagy

megcsönkíttatja; míg végre akad egy, ki őt párbajban leteríti, mire visszatérve atyjához s ennek lábaihoz tévén fegyverét, így szól: »visszaadom a reám ruházott hatalmat, lemondok a sovárgott harczy dicsőségről, ismét nő leszek.«

Az *Attila-mondák*, két nagyobb feldolgozást nyertek a népköltészet által: egyiket a magyar népköltészet teremtette meg, melyben Attila, mint fő-hős szerepel; megtalálja a hadisten kardját, Budavár falának átugrásáért halállal bünteti testvérét, aztán urává lesz a világnak s mennyekzője éjén Ildikóval orrvérfolyásban hal meg. Holttestét hivei hármas (arany, ezüst, réz) koporsóban mélyen beszállítják a tiszta-dunaközi pusztaságba s a temetkezők, nehogy a nagy király sirja felfedeztessék, egymást szurják le.

A »*Niebelungen*« énekekben Attila, mint mellék személy szerepel. Maga a Niebelung-ének tulajdonképen az Eddából indul ki, melyből a Niebelungok kincsének eredete származik, hol Odin, Anner és Locke istenek a törpe Andvár kincsét elrabolják, de együtt visznek el aztán egy Andvár által megátkozott gyűrűt is, mely tulajdonosaira szerencsétlenséget hoz s mely utoljára Siegfried kezébe jut, kinek kalandjaival kezdődik a Niebelungok valódi története. Kalandjáraiban Siegfried egy frankoniai várhoz ér, hol Atle király elátkozott leánya Brunhilda biborvánkosokon nyugszik s csak lángokon át lehet birtokához eljutni. Megnyeri a leány kegyét, ki aztán megtanítja a runák ismeretére s ő viszonzásul a megátkozott gyűrűt adja nejének ajándékba. Ezután Burgundba Gunthár udvarába megy át, hol Gudruna, Gunthár nővére belészeret s bájital által elfeledtetí vele előbbi kedvesét. Eközben Gunthár értesül Brunhilda sorsáról és szépségéről s a hős Hagen és Siegfried társaságában oda megy; Siegfried segélyével legyőzi s nőül veszi. Brunhilda nem ismeri fel Siegfriedet Gunthár udvarában; azonban egy női czivakodás Gudrunával felfedeztetí a titkot, mire Brunhilda Hagent reáveszi, hogy ölje meg Siegfriedet, ki haldokolva megvallja, hogy csak Brunhildát szerette, miért ez kétségbeesetten a Siegfriedet elégető máglya lángjai közé rohan.

Az Edda e történetétől kevésben tér el a »Niebelungének« (Niebelungen-Lied-Noth-Hort). Itt is Siegfried a hős, ki Gundecart megsegíti Brunhilda kezének megszerzésében s a nő szüzies erénye legyőzésében, miért Gundecar nővérenek Krimhildának keze lesz jutalma. Itt is asszonyi viszály fedezi fel Siegfried cselét; itt is Brunhilda öleti meg Hagen által Siegfriedet. Csak ezután fordul a mese Krimhilda boszuja által Attila udvarába, kihez, hogy férjéért boszut álljon, a burgund királynő nőül megy. Meghívja aztán sógorát és Hagent Magyarországra férje Attila (Ettel-Etele) udvarába; lakoma közben összeveszítí a hunnokat a burgundokkal, mi véres összecsapássá fajul; sajátkezüleg öli meg férje gyilkosát Hagent, mire egy vitéz őt is leszúrja.

A Niebelung-ének szerzősége fölött vita foly; többen Ofterdingen mesterdalnoknak tulajdonítják.

Mielőtt azonban a népköltészet ily magasabb tökélyt ért volna el, már századokkal korábban létezett az az eredeti nemzeti hagyományokban s minden valószínűséggel a nép alsóbb és külföldi hatásoknak ki nem tett osztályából emelkedett egyre föllebb-föllebb, míg végre a műköltészettel találkozott s a magasb lovagi, sőt fejedelmi köröknek is kedvencz mulatságává lőn. Hogy ez a nemzeti költészet természetes fejlődési útja, leginkább bizonyítja hazánk népköltészete, mely szemünk előtt emelkedett ki, gazdag de nem méltatott tárházából Erdélyin, Tompán és Petőfin át egész Aranyig.

Nehezen hisszük, hogy csalódjunk, midőn azt állítjuk, hogy Európa népeinél ép úgy mint Ázsiában a nemzeti költészet a válás árnyában megvonulva élt az őskorban s a gall druidából, Odin bárdjaiból s a magyar táltosból lassanként alakultak át az a troubadourok, minnesängerek, minstrellek és hegedősök. Arról, hogy melyik nép kebelében fejlődött ki előbb a népköltészet, nehéz és gyümölcstelen lenne vitatkozni; inkább csak arról lehet szó, hol érintkezett az előbb a műköltészettel s hol vált az előkelőbb körök kedvtelésévé.

Nem szenved kétséget, hogy a Provence (Francziaországban) az, hol ezen tünemény: az előkelők kedvtelése a nemzeti költészetben; először mutatkozik. *) Poitiers Vilmos aquitaniai gróf, ki 1070-ben élt, az első ismert troubadour (trouvare, trouver = találni, költeni; tréfa), de ennek költeményei is már annyira simák, hogy jóval korábbi kezdetet föltételeznek. A troubadourok szerelmet és vitézséget énekeltek, az elsőt sonettekbe és canzonékba, az utóbbit sirventesekbe foglalva; de ők vetették meg minden valószínűséggel a keresztyén legendák, hősköltemények és beszélek alapját is. A provençei nyelv, mint kifejezésekben gazdag és hangzásra igen kellemes, önként kínálkozott a lyrai érzelmek kifejezésére s nem csoda, hogy oly hamar utat talált a legelőkelőbb hölgyek és lovagok szívéhez. A troubadouri képesség csak nevelte a lovag egyéb tulajdonságai által szerzett érdemét; mert kedves bajtárssá vált lovagtársai előtt a csatatéren, midőn azokat elbeszélései és lelkesítő dalai által mulattatá és harczra ösztönzé s megbecsülhetlen volt női körökben, midőn azoknak erényeit és szépségét képes volt messze földön elterjeszteni énekei által; mert mint a harczos lovagnak, a troubadournak is, egyetlen földi eszményképének kellett lenni, kire úgy harczy dicsőségének, mint költészetének minden fénye szállott. »Ha dalaim és hőstetteim — zengi Vital Péter 1200 közül — nagy hirre emelnek: azok minden dicsősége választottamra sugárzik vissza, mert ő fokozá elmém élességét, ő lelkesített dalra és nagy tettekre.«

A troubadourok művészete s azzal együtt a provençei nyelv

---

*) Nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy a szomszédos arab-mór költészet folyása alatt.

nem csak Franciaországban, hanem Olasz-, sőt Spanyolországban is elterjedett s annyira kedvenczévé vált az illető nemzeteknek, hogy még arról is gondolkoztak, miszerint azt a törvényhozás nyelvén emeljék.

Főuri és fejedelmi udvaroknál egy-egy kiválóbb szellemű és szépségű hölgy körül csoportosulnak a troubadourok, hol költői versenyekben s az újabb keresztyén költészet által felmagasztosult gyöngéd érzelmek megvitatásában töltötték el — különösen a tavaszi szép napokat.

A troubadour itt egy eszményképet választ magának a nővilágból, néha oly magas rangut, kivel a szellemi összeköttetésen kívül egyébire nem számithatott; máskor egészen gyermek leánykát, hogy a földi érzelmek salakjának még csak gyanuja se férjen a viszonyhoz; ezt öltözteti fel a női szépség és női erények minden tulajdonával s rajongja körül költészete s elragadtatása virágaival; ha mindjárt az illető meghalt is, vagy másnak lön őt régen feledő boldog házastársa.

Fejedelmi nők voltak rendesen elnökei az u. n. *szerelmi törvényszékeknek*, melyek különösen a XII.- XIII-ik században virágoztak; a lovagias szerelmet illetőleg, valóságos alapszabályokat alkottak s a kétes esetekben ítéleteket hoztak. Ily törvényszékeket tartott többek között *Eleonora* champagnei grófnő; s kivüle még mintegy 10 előkelő urnő hozatik fel, kik hasonló törvényszékeken elnököltek. A hires troubadour *Ventadour Bernát* épen az említett Eleonórát választá eszményképeül s róla énekelt még azután is, midőn már ideálja rég angol királynő volt.

Az alapszabályok, a kort tekintve, kezdetben elég illedelmesek voltak s valóban az emberi sziv ismeretén alapultak. Így például elítéltetett az, kiről tudva lön, hogy két szivviszonyt egyszerre tartott fenn; lovagiatlannak tartatott erőszak utján jutni el ahhoz, mi csak önkénytesen adva bir értékkel stb.

Későbbben is, midőn a lovagkor már hanyatlásban volt, Franciaország déli részén még mindig divatoztak az u. n. *virágünnep*ek, melyek a legkitünőbb verselőnek verse alakjához vagy tárgyához képest, ezüstből készült különböző virágokat adtak jutalmul.

A provençei dalnokok költészete teremté meg Spanyolországban a románczákat s a hősi dalokat, vagy sirventeseket, melyek leginkább a keresztes hadak korában emelkedtek magasztosabb irányzatúakká; a keleti népekkel s különösen az arabokkal érintkezés hozta át keletről az indiai származásu *meséket*, *elbeszéléseket*, melyek később *regényekké* nőttek ki. A keresztyén befolyás aztán ezen elbeszéléseknek vallásos irányt adott s ekként származtak a *legendák*, a *szentek életrajzai* s a középkor vallásos mysticismusának oly hatalmas élesztői: a *szentek csodatételeiről* szóló történetek.

A németek között szintén kifejlődött a troubadourszerű költészet, habár a provençeivel gyöngédségre s a nyelv simaságára

nem vetekedhetik. Itt is a XII. és XIII-ik században áll tetőzeten; *Waldeck Henriket*, rőtszakállu Frigyes kortársát, tartják az első tekintélyes szerelemdalnoknak s *Vogelweide Waltert*, *Ofterdingen Henriket* s különösen *Eschenbachi Wolframot* a XIII-ik század elején a legkitűnőbbeknek, kik 1207-ben a híres wartburgi dalversenyben vettek részt, hol végre a magyarországi származásu Kling-sor ítélte a jutalom felett.

Hasonló volt a *minstrellek* szerepe az angoloknál, kik a régi bárdoknak voltak utódai, de előkelő rangjokat s hatásukat kevés ideig tudták fenntartani.

A magyar *igriczek*, vagy *hegedősök* műveiből fájdalom csak egyes töredékek maradtak fenn; kivéve a XVI-ik században élt *Tinódi Sebestyént*, kit bátran vehetünk a magyar hegedősök utolsó mintaképéül; és pedig annyival méltóbban, mivel azon korszakban, midőn már nyugoti Európában a vándorköltészet rég leszállott, sőt elaljasult, Tinódi még az első elődök nemes hivatása szerint járja sorba a végvárakat, mindenütt hősi erényekre lelkesítvén bajtársait.

A legmagasabb szárnyalást azonban a magasabb költészet Olaszországban érte el a középkorban, hol a világirodalomnak a XIV-ik század derekán a három görög tragödia-író, három latin költő (Horác, Virgil, Ovid,) után egy harmadik triása született meg az »isteninek« nevezett *Dante Alighieriben* († 1321), az ünnepelesen megkoszorozott *Petrarcában* († 1374) és az olasz elbeszélő költészet atyja *Bocaccióban* († 1375).

Dante másik két kortársa fölött, bár korábban élt, végetlenül fölülműl; fölül mind szabadságérzet, mind magasabb világnézet s érzelmi mélység tekintetében. Két nagyobb költői művet hagyott hátra: az új élet-et (»Vita nuova«) s az »Isteni színjátékot« (»Divina comödia«). Az »Új élet« a troubadourok szellemében egészen eszményképe: Beatrice iránti fellengő szerelmének van szentelve, kit 9 éves korában látott először, 18 éves korában másodszor s 27 éves korában már végkép elveszített. Magasztosabb elragadtatással költő sohasem irt szerelme tárgyáról; úgy hogy érzelmei inkább vallásos és kegyeleti természetűek s bizonyos hitbuzgó jelviességtől és titokszerűségtől vannak áthatva, melyek szeretete tárgyát az égiek közé emelik. Ellenben az »Isteni comédia« erőteljes s az egész korszakot átölelő költemény, melybe a költő, ki egyszersmind nevezetes politikai szerepet is játszik, császárpárti érzelmeinek s gyűlöletének, szemben a welfekkel és pápai székkal, sőt nem egyszer még hazája ellen is teljes játékot enged. A »Divina Comoedia« tulajdonképen egy alvilági látogatást ír le, melyben a költő maga a látogató, ki Virgiltől kalauzoltatva, járja be a pokol minden rejtekét. Igen alkalmas költői alapzat volt ez arra, hogy az ököljog s visszaélések ama korszakában, melyben élt, személy- és rangválogatás nélkül fesse az uralkodó bűnöket, melyek a római udvartól elkezdve, a legalsóbb városi municipiumokig el voltak terjedve; természetes, hogy művé-

Ből saját politikai pártállását is visszatükrözve látjuk. Előadását illetőleg legbámulatosabb tulajdona az előzőinél és korában még egészen szokatlan tömörség s compositióinak nagyszerűsége, gondolatainak magassága s érzelmeinek mélysége, mely néhol a legnagyobb szenvedélyig emelkedik; nem is említve nyelvezeti szépségeit, melyeket homályossága némileg ellensúlyoz.

Petrarca (Francesco) szintén florenczi származású volt s 1304-ben született, tehát még Dante életében. Korán a classicus írók tanulmányának adta magát s ezekbe annyira elmélyedt, hogy először latinul kezdett verselni. Egy alkalommal azonban az avignoni templomban Sade Hugo nejébe, Laurába lesz szerelmes s ez egészen más irányt ad költészetének; a mennyiben provençei formák után, hazája nyelvén kezd dalolni; kifogyhatatlan lévén magasztalásában azon hölgynek, ki boldog szerelemben él tovább férjével s azt 11 gyermekkel ajándékozza meg. Petrarca nem birt azon egetvivő tehetséggel és költői erővel, melyekkel Dante: de verseinek kelleme s nyelvezetének szépsége belopta magát a szivekbe. Verseit magyar tükörben látja az, ki Kisfaludy Sándor »Himfy szerelmeit« olvassa, mind alak, mind tartalom tekintetében. Költői érdemei, szeretetre méltó modora, mely a hizelgéstől sem irtózott, oly általános szeretet- és tisztelet tárgyává tették, hogy Italia fejedelmi családai és városai kézről-kézre adják: míg végre a párizsi egyetem s Róma tanácsa egyszerre hívják meg a költői koszorú elfogadására. Robert nápolyi király 3 napig mint vizsgáló bíró tartja magánál a költőt s miután őt a koszorura érdemesnek találja, 1341 husvétján diadalmenetben és bibor palástban vonul fel az a Capitoliumba, hol a senatorok egyike, a roppant néptömeg örömrivalgása között megkoszoruzza. A már páduai kanonok árkuai nyári lakában kedvencz Virgiljére dőlve találtatik; halála oly szelid volt, mint élete.

Boccaccio ugyanaz volt az olasz prózára nézve, a mi Dante és Petrarca a lantos költészetben. »Decameronja« (száz elbeszélések) ugyan sem újat, sem valami különös szépségű költői műveket nem foglal magában; mert azok nagy része nem egyéb sikamlós adománál: de Boccaccio érdemeit nem is jutott eszébe senkinek egyébben, mint a nyelv szépségében keresni. A költői triás közül csak is Dante az, ki eszméi nagyságánál fogva hatott; a két utóbbi az olasz nyelv kiművelése által tette magát halhatlanná.

A lovagvilággal együtt hanyatlott el s hanyatlásában párhuzamot tartott a vándor-költészet is, s már a XIV., XV-ik században a hirneves troubadourok és minstrellek utódai nyomorult bohócokká válnak, kik hizelgéseikkel házról-házra járva, élelmet és ajándékokat koldulnak; míg végre a királyok és törvényhozások kénytelenek a költészet eme fattyuhajtásait kiirtani.

A szinirodalom az egész középkoron át nem igen tett lényegesebb előhaladást. A katholika vallás cultusából indult az ki: és

pedig a Krisztus szenvedéseinek szinszerű előadásából az egyházakban származtak az u. n. »*passio játékok*« nagypénteki ünnepeken; a Krisztus születésére vonatkozó történeti hagyományokból a *Bethlehem játékok*, s ez u. n. mysteriumok adtak alapot a keresztyén tragoediának és comödiának. Ezen vallásos játékok változatos és a nemzeti irányhoz alkalmazkodó alakokban egész korunkig fennmaradtak.

A világi színjáték igen lassan fejlődött ki s jó ideig vagy utczai bohózatokra és harczjátékokra, vagy ugyancsak vallásos irányu s tartalmu utczai menetekre s előadásokra szorítkozott. Az utczai bohózatok többnyire igen aljas tartalmuak voltak; elannyira, hogy most az egyház, majd a világi hatalom lép ellenök sorompóba. A classicismus feléledésével azonban a komolyabb színmű is tért kezd foglalni és pedig épen classicus irányban: ilyenek a már említett *Urosvitha* kísérletei és *Mussatóéi* Olaszországban (1329), ki *Ecce-rinis*, *Achilles halála*, *Ceséna bevétele* s *Medea* című színműveket irt; ilyen *Politián Orpheusa*, *Dati*, *Belhári*, *Pulzi* és *Alamanni* bibliai tárgyú műveik. A XIV—XV-ik században a színirodalmi kísérletek lassanként az egyetemekbe és tanodákba mennek át, vagy a nagyobb fejedelmi udvarok önállóságnélküli időtöltéseivé válnak; a tulajdonképeni színészet azonban folyton gyermekkorát éli; helyzete közmegvetés tárgya s bár a XVI-ik században már Magyarországon is találjuk önálló kísérlet nyomait (»*Balassa Menyhért*«): az őt megillető méltóságra csakis a XVII-ik században emelkedik, midőn ugy az egyház, mint a világi censura befolyása alól magát kivonni képes.

Mielőtt a középkor tudományos mozgalmait részletesebben ecsetelnők: szükségesnek látszik azon források ismerete, melyekből az első sorban meritett. Ezek az *egyetemek* voltak, melyek a középkori ezredév derekán nyertek lételt. Származásuk hasonló a görög bölcsészeti iskolákéhoz; a mennyiben egy-egy kiváló tudós körül, rendesen meglett férfiak sorakoznak, hogy hirdetett tudományát eltanulhassák. Ekként jönnek létre különösen az olaszországi egyetemek: így alakítja Afrikai Constantin a salerno-i tanodát 1060-ban s így alakul a bolognai egyetem, azzal majdnem egy időben Irnerius körül. Franciaországban az egyetemek más alapon indultak meg; a mennyiben itt több, különböző tudománnyal foglalkozó tudós szövetkezik egyetem alakítására; a pápától vagy valamelyik fejedelemtől kérvén engedélyt. E két különböző alakulási mód különböző két rendszernek veté meg alapját; a mennyiben amott a tanítványok magok választák tanáraikat és előljáróikat, mi a respublikai kormányformának felelt meg; az utóbbiakban pedig a tanítványok voltak a mestereknek alárendelve.

A tanítványok nagy száma miatt, mely gyakran 30—40 ezerre is felemelkedik, az egyetemek valódi kis államokká nőttek ki, melyek magok választák igazgatóikat, ügyvivőiket s decánjaikat; saját törvényhozással, igazságszolgáltatással, sőt végrehajtással is bírtak egész a pallos jogig s oly nagy tekintélyre tettek szert, hogy követeket küldhettek az országos törvényhozó testületekbe; igazgatóik ünnepélyes alkalmaknál az érsekek és püspökök előtt ültek; nem egyszer, mint Párisban történt, valóságos hadat folytattak egymással s döntő befolyást gyakoroltak azon városokra, melyekben tanyájukat felütötték s bár sokszor rémei voltak annak: a haszonért, melyet belőle vontak, egyszersmind elkényeztetett kegyenczei is lettek. Tanárok és tanulók ki voltak mind az adó, mind a katonai szolgálat alól véve s volt eset, hogy a város polgárai, kivált a zsidók, 100 és több font ezüstöt adtak évenként a tanulók mulatságaira. Az egyházjogra 6; a polgári jogra 8 évi tanulás volt szükséges, hogy valaki tudorrá lehessen; a felavatás az egyházban ünnepélyesen történt s az így felavatottnak joga volt bármely egyetemen előadásokat tartani.

A tanárokat eleinte csak a tanulók fizették; később azonban állami díjazást kaptak a városok, vagy államok részéről, a magánfizetéseken kívül; jövedelmeik nem lehettek csekélyek, mert például Aquinoi Tamás I-ső Károlytól havonként egy obon aranyat, Baldó tanár Piacencában évenként 1200 lírát kapott.

A jogtanárok rendszeren a Digestákat és Justinian codexét, az egyházi jogra Gratian Decretumát s az u. n. Decretaleseket vették tanításaik alapjául.

Legnagyobb tekintélyre emelkedett a középkorban a párisi egyetem, hova az egész keresztyén világból tódultak a növendékek s hol oly kedvezményekben részesültek, minőben sehol másutt: Páris kapitánya és polgármestere a hivatalos esküt az egyetem tanárai kezébe tették le; a tanulónak szabad volt valamely megtetszett szállásból a lakót kikergetnie; a háziur köteles volt neki lovat adni s ha a házbér magas volt, az egyetem leszállíttathatta; a rossz illatu, vagy zajos mesterembereknek a tanuló szomszédságából ki kellett költözködniök.

A tanulók tömege rendszeren nemzetiségek szerint oszlott fel. Ezen nemzeti csoportok képvisellet nyertek az egyetemi tanácsban, az idősebb tanulók azonban az újabbanjöttek felett sok előjogot s visszaélést gyakoroltak; az ujonczot megérkezésekor mulatsági adóra kötelezték, ezekkel mintegy kiszolgáltatták magokat s mindenféle gunyt üztek belőlök (beania, bejaune).

A német egyetemek egy-két századdal később jöttek létre, mint a francziák: így a prágai 1348-ban, a bécsi 1365-ben, a heidelbergi 1386-ban, a lipcsei 1409-ben. Hazánkban a pécsi egyetem már N. Lajos korában virágzott; később Budán is jött létre hasonló intézet; de Mátyás királyunk nagyszerű tervét, ki a Gel-

lért-hegy déli oldalán 40 ezer tanulóra, bennlakással összekötött egyetemet szándékozott állítani, kora halála meggátolá.

B.) A középkori *jogtudomány* csaknem mindvégig a rómaiak e tekintetben szerzett vívmányain élösködik. Említettük, hogy az egyetemeken különösen Justinian »Codexe« s a »Digesták« szoktak volt taníttatni. Első rendes jogtanárnak Irneriust tartják, Bolognában a 11-ik század elején s ez készíttette volna az »Authenticákat«, mely az újabb törvények foglalatját képezte; Rogerius a »Summa codicis«-ben rendszeres törvénytudományt kísérelt meg; de nevezetesebb volt nála Accursius a 13-ik század elején, ki a »Glossa continua«-kat adta ki s kinek véleményét gyakran még fejedelmek is kikérték. Különben e kor tudósai sok eredetit nem mutathatnak fel: úgyhogy az említett római gyűjteményeken kívül, legfeljebb a longobardok törvénykönyvét adták elő.

Az egyházi rendelvényeket először Phocius szedte össze; Chartresi Joó a »Panormia« írója pedig saját és Bourghardt wormszi püspök műveiből állította össze a »Decretum« című gyűjteményt, de művét csakhamar, már a 12-ik század derekán kiszorította Chiusii Gratian hasonczimű rendszeres műve. A későbbi pápák rendeletei is összeszedettek különböző írók által, mi a Decretalesek folytonos növekedését eredményezte.

Az egyházi jog némileg mérsékelte a közönséges s kivált a bűnügyi pörös eljárásokat. Már I. Miklós helyteleníti a kínzó valatást s az egyház folytonos ellensége a bajvivásnak is; mi kétségtelenül becsületére válnék, ha ott nem lebegne azon gyanu e tett felett, hogy ezt nagyobbára saját hasznáért s főként azért tette, hogy az istenitéleti törvényszékek, melyek a papság tekintélyét és hasznát emelték, lassanként háttérbe szorultak. De még így is szívesen adóznánk az ily irányu elismeréssel, ha a hitnyomozó törvényszékek, a keresztyén vallás emberszeretetének ezen megbélyegző szennyfoltjai, nem az egyház által lettek volna bevezetve.

C. A *történetirodalom* elég korán indult meg más tudományokhoz képest; de ha általánosságban jellemezni akarjuk, épen úgy, mint a költészetet, két részre kell azt osztanunk: műtörténelemre, ha megérdemli e nevet egynémely nagy képű tudós azon törekvése, hogy kora s legkivált patronusai tetteit lehetőleg classicus irányban örökítse meg; mi azonban annyira ragadta ezek egynémelyikét, hogy Liviusból, vagy Sallustiusból egész iveket irtak ki, csak is a neveket alkalmazva a korbeliekhez. Azon kívül az efajta történészek rendszerint pártirók s a történelmi igazságérzetnek a legritkábban adják jeleit. A másik fajt a népies nemzeti krónikások képezik, kik nem egyszer igen becses adalékokat hagynak hátra, de világnézet és felfogás tekintetében közönségesen alól állanak koruk magasabb műveltségének színvonalán is.

Hogy e krónikásokról könnyebben megtartható átnézetet adhassunk, nemzetiségök szerint kíséreljük meg osztályozni. Így:

a) A németeknél jelesebb krónikások *Einhart*: Született Maingauban 770-ben, s a fuldai kolostorban nevelteték. Itt kitüntett fényes tehetsége által jutott Nagy Károly kegyébe és fényes udvarába, hol annak gyermekeivel neveltetvén fel Aachenben, később Károlynak legbensőbb barátja, segéde közművelődési vállalataiban, nagyszerű építkezéseiben, tanintézeteiben, tanintézeteinek szervezésében. Különösen sokat köszönhetett a yorki *Alkuinnak*, kitől classic ismereteket sajátított el; különben valódi építészeti miniszterül tekinthető N. Károlynak s a nagyszerű aacheni dom, a michelsstätti egyház, a mainzi és több hid építése a Rajnán neki tulajdonítottatik. Politikai küldetésben csak kétszer járt: 806-ban Rómában, hol a pápától a császár fiai osztoztatására kérte ki a pápa beleegyezését s 813-ban az aacheni országgyűlésen, hol Lajost, Károly fiát társuralkodóul ajánlá. Lajosnak is teljes bizalmát birta, ki őt szép jószágokkal ajándékozta meg. 875-től egyházi pályára adja magát s mint apát, a császár fiának, Lothárnak nevelését veszi át. A császár és Lothár fia közt kifejlett viszály visszavonulásra kényszeríté az udvartól s az általa épített Seligenstadtba vonult vissza, hol 844-ben halt meg.

»Vita Caroli magni« munkáját 45 éves korában írta s annak alkotásában úgy látszik Svetonius lebegett előtte. Kerek és classicus irányu műve igen kedvelt volt a középkorban és sok krónikásnak szolgált mintául. A kép, melyet Károlyról ad, eléggé kidomborodó; azonban, mint ez helyzetéből megérthető, csakis a fényoldalakat tünteti föl. Szintoly könnyen érthető a hatalmas főpapnak pietismusra mutató hajlama is. Mindezek daczára Einhart elsőrendű forrásul szolgál.

Thegan. Nemes származásu és korán egyházi rendbe lépett. férfit, kinek nevét és műve rendezését Wallafrid Strabónak köszönhetjük. Krónikája »Vita Ludovici imperatoris« 813—835-ig terjed s terjedelmesebben csak Lajos trónra léptét, első intézkedéseit s Lothár 2-ik leveretését tárgyalja; sem forma, sem tartalomra nézve nem hasonlítható Einharthoz; különben Lajos császárnak feltétlen híve.

Nidhart, Károly meghittjének és vejének Angilbertnek fia volt és igen jeles nevelésben részesült Károly udvarában. Állandó híve volt nagyatyjának a császárnak s 841 és 842-ben mint császári biztos működött érdekében, 841-ben pedig küzdött érte a fontaneillei csatában. Művét »Historiarum libri quatuor« 841—843-ig Károly megbízásából írta.

Nidhart históriája egyike a legjobbaknak a középkorból s kitűnő jellemzés s némileg Tacituséhoz hasonló rövidség tették kedvelté. Forrásokat nem használt, csak Lajos terjedelmesebb életírásánál.

Corvey Vidukind. E szász krónikás-barát valódi jellemző alakja középkori társainak, ki császára leányának mulattatására

irta meg a mondák körébe tévedező krónikáját: »Res gestae saxonicae« 3 kötetben. Ugy látszik közel állt a szász császári házhoz; bár semmi politikai szerepléséről nincsen tudomás.

Krónikája elfogult minden mással szemben, a mi nem szász s legfeljebb az unstruti és lechmezei ütközetekre nézve vehető — de itt is óvatossággal — forrás gyanánt.

Műve inkább éposznak tekinthető, melyet, úgy látszik, 967 körül végzett be.

Merseburgi Thietmár. A tekintélyes Valdeck családból származott Thietmár, 967-ben Halberstadtban született; előbb Quedlingburgban, majd az akkori híres bergeni kolostori iskolában tanítatott s egyházi rendbe lépven, 26 éves korában már prépost, 1009-ben pedig merseburgi püspök lett, hol 1018-ban bekövetkezett haláláig meg is maradt.

Az udvarral szoros összeköttetésben lévén, annak minden állami teendőiben s hadjárataiban élénk részt vett, s azért több tekintetben megbízható.

Műve, mely 8 könyvre van osztva, eredetiben a szász királyi levéltárban őriztetik. Czime: »Thietmari Chronicon.«

Bruno. Brunó szász születésű magdeburgi pap, Werner érsek meghittje, ki a IV-ik Henrikkel folytatott háboruban Melchstadt-nál, 1078-ban elesvén, Werner merseburgi püspökhöz csatlakozott s ennek megbízásából írta: »Bellum Saxonicum« czimű művét.

Brunó, mint forrás épen nem biztos, s műve pártírat a római udvar mellett; de igen nevezetes adatokat szolgáltat Németország belviszonyaira. Különösen nála találjuk először azon rendi felosztást, mely főnemességet, (primates), köznemességet, (maiores mediocres), közönséges katonai rendet, (ordo militaris) s aztán a szolgák és parasztok rendét (famuli, agricolae, rustici) mutatja fel. A »Bellum Saxonicum« 1072—1076-ig terjed ki.

Hersfeldi Lambert előkelő származású volt, ki a híres hersfeldi kolostori tanodában neveltetvén, különösen classicus latinsága által tűnik ki; 22—24 éves korában 1058-ban lép az egyháziak közé, mire jeruzsálemi vándorlására indul. Visszavonult kolostori életében két művet írt: a »hersfeldi kolostor történetét« s »Németország históriáját,« mely két részre oszlik: Adámtól II-ik Konrád császár haláláig (1039) s IV-ik Henrik trónra jutásától Sváb Rudolf megválasztásáig.

Lambert szabadon gondolkodó, részrehajlatlan krónikás; a mellett kitűnő leíró, s irányát a classicus költők tanulmánya nem egy helyütt költői magaslatra és szépségre emeli.

Freizingeni Ottó és folytatói. Ottó 1109-ben született a híres Babenberg családból s atyja és anyja által mind a frank, mind a staufi császári családdal közeli rokon. Atyja IV-ik Leopold osztrák herczeg, fiát egyházi pályára szánván, a párizsi egyetemre küldötte, hol a világhírű Abälardnak és Porrénak volt tanítványa, s úgy

látszik a ciszterciek alapítójával, a század kitünőségével szt. Bernáttal is érintkezett. Innen kikerülve, 1137-ig cisterczita, ekkor freisingeni püspök lett. E helyet az egyházi tudományos világ középpontjává tette; az egyházba sok javítást hozott be s a velfek s staufok között kitört viszályok közt is igen sokat kellett szenvednie. Ekkor lépett fel clairvauxi Bernát; Ottó felvette a keresztet s V-ik Lajossal vonulva be Jeruzsálembe, a szentföldről 1149-ben került haza. Később nagy befolyást nyer hazája közügyeiben; névszerint: I-ső Fridrik választásánál s a Bavaria feletti viszályban, 1158-ban kedvencz morimundi kolostorában halt meg.

Ottó sok s kivált classicus ismerettel birt. Főbb művei: »*De mutatione rerum*« és »*De gestis Friderici imperatoris libri duo.*«

Művei magukon hordják az egyház akkori felfogását, mely szerint a világtörténet örökös harcz, Kain és Abeltől elkezdve, Krisztus és az ördög, Jeruzsálem és Babilon között, mely a kereszttyén egyház győzelmével fog végződni. Világtörténelmét három fő részre osztja, s hat könyvben írja le, melyekhez egy hetedik, a világ végét és utolsó ítéletet tárgyazó van függesztve. Ottó előadása elég hű és részrehajlatlan s az akkori történelemre nézve igen gazdag forrásokat nyújt. Az I-ső Frigyes történetéhez maga a császár adta az adatokat, s azért az szintén nagyon becses, de csak 1156-ig tart.

Titkára Ragevin, ezen utóbbi történetet egész 1160-ig folytatja, a császártól erre felhatalmaztatva. Ehhez járul egy függelék 1171-ig.

Ottó krónikáját szt. Blasien Ottó 1209-ig folytatja, határozottan a császárság álláspontját védelmezve, s az egész krónika VI-ik Ottó császárrá koronázásával végződik.

Freizingeni Ottónak művei különösen jellemzési, geographiai és népismeit tekintetben igen érdekesek; reánk magyarokra nézve kétszeresen, miután Fridrichről írott műveiben Magyarország lakóit és alkotmányát is leírja. (I-ső köt. 31.)

Kisebb írók a 13-ik és 14-ik században: A kalmári krónika, mely Habsburgi Rudolfról, Albertről, nassaui Adolfról, s az angolok s francziák között kiütött viszályokról szól. Closener Frier, strassburgi kanonok a pápák és császárok krónikáját állítja össze, ide járul Neuburg Mátyás, kinek krónikája 1378-ig tart. Königshoffeni Twinger Jákob egyedül képviseli ezen egész kor történelmi működéseit. Diessenhoffeni Henrik krónikája 1342—1362-ig tart, Herfordi Henriké, 1354-ig jó le, Riedesel Jánosé 1305—1335-ig. Ehhez járul egy egész csomó papi krónika, a Cronicon olivense és Sittai Péter krónikája, VI-ik Károly irodalmi köre s végre Viktring János »Cronicon Carinthiae« című műve. Ez Ottó letételével kezdődik és 1339-el végződik.

b) Francziaországban Reims és Cluny képeztek oly góczpontokat, melyek körül nagymérvű tudományos műveltség kristályodott. A történelmileg is nagy szerepet játszott Hinkmár utódja

Fulkó emelte fel a reimsi egyházat, mely a IX- és X-ik században bizonyos tekintetben politikai központot is képezett. Flodoárd (894—996-ig) kezdette meg a reimsi egyház történetét, mely megbízhatóság tekintetében társai közül kitűnik ugyan, — leszámítva természetesen a legendaszerű részeket: — de formailag a legkezdetlegesebb krónikák közé tartozik. Két művet hagyott hátra: »Flodoardi historia remensis,« mely több kiadást ért; az első 1611-ben és »Flodoardi annales« czimmal, mely a Percz-féle gyűjteménybe is fel van véve. A tudósítások bősége és közvetlensége az, mely ez utóbbi művet különösen becsessé teszi.

Flodoard utódja: Gerbert egy fiatal barát volt, ki II-ik Ottó mellett fontos szerepet játszván, később reimsi érsek lett. Csak levelezéseit hagyta hátra az utókornak, »Gerberti Epistolae,« mely több kiadást ért (Duchesne II. 789—844-ig) és az illetőnek fontos politikai szereplése miatt sok becses adatot tartalmaz.

Gerbert maga történetírással nem foglalkozván, tanítványát Richert bizta meg az annalisok folytatásával, ki ugyan erre minden külső formai kellékkel birt volna: de épen ellentétévé vált Flodoárdnak; a mennyiben nemcsak az igazságérzetnek teljes hiányát tünteti fel, hanem részrehajlóságán kívül, felületesség és könnyelműség is jellemzik. Egyetlen becsét az képezi, hogy azon korszakról, mely a Carolingoktól a Kapetingekre megy át, ő képezi az egyedüli történelmi forrást. Richer műve szintén több gyűjteményben van fölvéve (Richer Historiarum libri IX. Pertz III. 561—367-ig Guardet, Giezebrecht« stb.)

A fleuryi kolostorban élt Ábbó apát, kinek életét ugyanazon kolostor egyik szerzetese Aimoin, Andrevald pedig sz. Benedek és sz. Scholastica reliquiai átköltöztetésének krónikáját írta meg s bár ugy ezek, mint a senoni Colombán, Odorán és Dudó iratai eredetileg más czélúak voltak: imitt-amott helyes történelmi adatokat is tartalmaznak.

A clugnyi kolostor szintén szorgalmasan megírta naplójegyzeteit: de miután a kolostor szabályai minden világi dologgal foglalkozást kizártak, ezen jó barátoknak többek közt Sirusnak és Ordilának munkái inkább csak irodalom-történeti becséssel bírnak.

Siegebert gemblouxi szerzetes Eusebius krónikáját folytatta; a keresztes hadakra nézve *Bongars Jakab* és *Vitri*, de különösből *Villeharduin Gottfried* és *Joinville János* adtak tüzetesebb leírásokat; az első a 12-ik század végén, a másik a 13-ik század közepén élt s az egyik egyszerű tárgyilagossága, a másik — ki szt. Lajos francia királynak volt a keresztes hadakban hű kísérője — inkább egyéni sajátosságai által tűnik ki. E két író lehet tekintenünk a francia emlékiratok (memoirok) kezdeményezőinek, melyekben a francia irodalom annyira gazdaggá lett.

Ezeknek mintegy folytatójául lehet tekinteni *Froissart Jánost*, ki különösen Franciaország, Németalföld és Anglia egykoru ese-

ményeit írta meg (1326—1400); de ítéleteiben megbízhatlan s előadásában is regényes hajlamokat árul el. Commines János 1445—1509-ig, Merész Károly minisztere, ki később XI. Lajos francia királyhoz ment át s főleg saját korszakára nézve bir forrásszerű tekintélylyel. Utazott Angliában, Savojában, Florenzben, Velenczében s maga is részt vevén a magas politikában; megszenvedte annak esélyeit; egy ízben még emberkalitkába is volt zárva. Ítéleteiben biztos és szenvedélytelen, de erkölcsi álláspontot sohasem foglal el.

c) *Olaszországban* Liutprand kezdi meg a krónikások sorozatát, ki mint előkelő longobardi származásu, a páviai udvarnál Hugó király kedvenczeként növekedik fel.

Liutprand legtöbb kortársától elütőleg, egészen világi nevelést nyer; a római classicus költők válnak kedvenceivé, kiket örömmest idéz. Később Berengar királynak lesz kanczellárja, kivel — különösen annak nejével, Villa királynéval — összeveszván, Ottó királyhoz menekül s itt Recemund spanyol püspök felhívására fog krónikája írásához, 958—962-ig. Ekkor azonban Ottó által cremonai püspökké neveztetvén ki, krónikáját a 994-ik évnél félbeszakítja.

Liutprad elseje azon krónikásoknak, kik művekben már a krónika határait átlépik s Európa akkor ismertebb népeivel kimerítőbben foglalkoznak; erre több joga is volt, mint kortársainak, miután Görögországban két ízben, a római udvarnál pedig szintén volt követségben és jelen volt azon nevezetes egyházi gyűlésben is, mely XII. Jánost letette. Ezen utjáról, valamint a 968-ban tett második konstantinápolyi követségéről is írt egy-egy befejezetlen emlékiratot. Nagy Ottó igen sok hasznát vette a nagy nyelvismerettel biró államférfiúnak; a történelemíró pedig — ha Hugó és neje iránt, később a görög udvar iránti szenvedélyességét leszámítja — különösen az olasz királyi és görög császári udvarok viszonyaira nézve elég hű tájékozást nyerhet belőlök. Művei nemcsak több későbbi krónikás által dolgoztattak fel, hanem több gyűjteményben is megjelentek. Így a Watterich és Giesebrecht-féle gyűjteményben.

Liutprandon kívül Olaszország kolostorai nyujtanak még historiai adatokat, melyek közül kiemelhetők a szt.-andrászi Benedek-féle (*Cronicon Benedicti de st. Andrea*), a »*Cronicon salernitanum*« s végre »*Johannis Diaconi Cronicon venetum et Gradenae*.« Mindhármát Pertz gyűjteményében találhatjuk fel; ugyanő adta ki azon életrajzok egy pár jelesbjét, melyeket olasz szerzetesek írtak s melyek közül »*Gumboldi vita Venceslavi ducis* s *Johannis Canaporii; vita s. Adalberti*« érdemelnek említést.

Különben az olaszoknál a kifejlett municipális élet folytán csaknem minden egyes városnak megvoltak krónikásai; eleinte a lelkészi karból s csak az 1000-ik év után polgáriak is. Ilyenek voltak *Galvano Fiamma*, ki Milano régi történetét írta meg; *Falkand Hugót* Sicilia Tacitusának nevezték; Velencze történetét pedig *Dandolo András* kezdi meg s folytatja egész 1342-ig.

A valódi olasz történelem azonban leginkább a virágzó Florenczben indult meg, hol *Malaspini Ricordano* kezdi meg a történetírást s vezeti egész 1280-ig; magánál jelesebb folytatóra találván *Dio Compagniban*, ki 1312-ig igen helyes ítélettel és korában alig található őszinteséggel írja meg kora eseményeit. Majd a *Villánik* veszik fel Florenz történetírói tollát: *János* és *Máté*, valamint ez utóbbi fia *Fülöp*, ki elődei művét 1305-ig hozza le; mindhárman saját tapasztalásaik után és jeles tollal, részletező műveltségtörténetet irtak. *Alberto Mussato* 1261—1329-ig 12 könyvben »*Historia Augusta*« czimű történelmet hagyott hátra; *Sanuto Torrello* pedig, mint kitünő kereskedő, a 14-ik század elején gazdag tárházát nyújtja kora nemzetgazdasági adatainak. Többek között a pápa számára kiszámítja, hogy ha serget akar állítani a pogányok ellen: egy 15 ezer gyalogból és 300 lovasból álló sereg mintegy 600 ezer forintba fog évenként kerülni; átlagképen egy katona évenként 1000 frankba.

A velencei és genuai köztársaság a 14-ik századtól kezdve követektől jelentéseket követeltek s a többi udvaroknál is mindennütt akadtak történetírók, kik leginkább fejedelmeik életrajzával foglalkoztak.

d) *Az angoloknál Beda Venerabilis* Angolhon egyházi történetét, »*De sex mundi aetatibus*« czim alatt írta meg; ezen kívül hazája történetét is meg akarván írni, Julius Caesartól egész 731-ig jött le s egyházi történetében a világi eseményekről is hű adatokat közöl.

e) *A kelet-római birodalomban* szintén meg volt az a szokás, hogy vagy maguk az uralkodók, vagy fizetett történészeik a napi eseményeket felírták. E naplók és krónikák »*Scriptores historiae Bizantinae*« név alatt jelentek meg először XIV. Lajos francia király által kinyomatva.

f) A mi már a magyar történelemírást illeti, arra nézve a következők veendőik figyelembe:

A forrásokat illetőleg, meg kell jegyeznünk, hogy azok nálunk sokkal később indultak meg, mint a szomszéd tartományokban, különösen Germániában és a kelet-római birodalomban. Nem is csoda, miután ezekben már egy korai műveltség vert volt gyökeret akkor, midőn a mi őseink e földön megjelentek.

Első magyar nyelvemlékünk a »halotti beszéd;« Toldy ítélete szerint ugyanis szt. István korabeli szerkönyv maradványa: de maga a történet-, illetőleg a krónikairás jóval később indul meg. Mert ha feltesszük is, hogy Béla király névtelen jegyzője »*Anonimus Bele regis notarius*« krónikáját első Béla királyunk alatt írta volna, mit külföldi írók nem minden alap nélkül vonnak kétségbe: be kell vallanunk, hogy a vezérek, sőt első királyaink korára nézve is komoly történelmi forrásokul, főleg a byzanti írók szolgálnak.

Béla király névtelen jegyzőjét, mi magunk tulbecsüljük;

ellenben a németek nagyon is hajlandók értékén jóval alul szállítani le: mi pedig azt hisszük, hogy közbül van az igazság, s hogy a mi névtelen jegyzőnk semmivel sem érdemel kevesebb, vagy több hitelt, mint bármely más korabeli krónikás. Krónikájának eleje, mint azoké, regék homályába vész el, s bár megvetéssel beszél a mondákról: neki köszönhetjük legszebb őskori mondáink fenn-tartását.

Forrásainkat illetőleg még egy megjegyzést kell tennünk; és ez az, hogy bár különösen Szabó Károly derék történészünk azok jelesbejt jó magyar fordításokban közli olvasó közönségünkkel: az, ki régi történetünket bizonyos kedvteléssel akarja tanulmányozni, a latin nyelvet még ma is nehezen nélkülözheti.

A *Pray-Codex* legrégibb nyelv emlékeinket őrzi (907—1145—1203) s nemzeti muzeumunk egyik legdrágább kincse.

A váradi krónika, Rogerius Carmen miserabiléja s Béla király említett névtelen jegyzője le vannak fordítva s többszörösen felhasználva, úgy szintén Hartwick is.

A pozsonyi krónika mindössze néhány sornyi naplót foglal magában.

Jóval becsesebb ennél Marcus «Képes krónikája.»

Kézay Simon krónikája Szabó Károly fordításában és jegyzeteivel olvasható; a budai krónika »Cronicon budense« 1479-ig jön le; Turóczi János krónikája igen terjedelmes 1483—1488-ig. Tubero Lajos 1522-ig hozza le krónikáját; míg Mátyás királyunk három olasz: Galeotti, Ranzani és Bonfini különösen az ő korára nézve nyujtanak értékes forrásokat. Galeotti Marknak »De egregie et jocose dictis et factis Mathiae regis« czimű munkáját Kazinczy Gábor jeles fordításában találjuk meg; Ranzani Péter krónikáját, mely a magyarok bejövételétől a mohácsi vészig terjed, valamint Bonfiniét is csak latinul.

Igen értékes történelmi adatokat nyujt a brassói templom falára irott krónika, mely 1253—1571-ig tartalmazott történelmi naplójegyzeteket s melyet bár az idő keze eredeti helyéről letörölt: gondos kéz megmentette tartalmát az utódok számára.

Még csak Callimachust kell emlitenünk, ki különösen I-ső Ulászló korára szolgálhat forrásul, s ezekkel kimerítettük a magyar középkori történelem eredeti forrásait.

Igen érdekes apró források jelentek meg, illetőleg vannak sajtó alatt b. e. Toldy Ferencz kiadásában; fájdalom, azok folytatását a halál meggátolta.

E kisebb források a következők:

Leonardi Ardini »Attila.«

»Cronicon hungarorum posoniense majus,« mely 1300-ig jó le. Johannes de Utino V-ik Lászlóig.

A dubniczi névtelen »Anonymus dubnicensis de rebus gestis Ludovici regis Hungariae (1345—55-ig).

Laurentii de Monalis »Historia de Carolo II. rege Hungariae« (versekben).

Jani Vitalis panormitani de ung. crutiata facto anno 1514.

»Cronica minorum de Bosna« egy kis rövid papi krónika 1325-től a XVI-ik század végeig.

D) A középkor bölcsészetéről szólva, előre kell bocsátanunk, hogy visszaesési korszakok után, milyenül a népvándorlási korszakot a legtöbb joggal vehetjük, a tudományos világ rendszerint tapogatózva indul meg s a dolog természetes rendjéből következik, hogy először is encyclopedistáknak kell támadniok, kik, mint a nagy tömeg mesterei, előbbi korok megszerezhető tudományos vívmányainak minden morzsáit összeszedik, hogy azokat utódaiknak átadhas-sák. Innen származik, hogy kivált a középkor első századaiban az írókat szak szerint alig lehet osztályozni ismételések nélkül.

A görög tudományos világ legnagyobb gyűjteménye Alexandriában volt s ma biztosan tudva van, hogy ennek legnagyobb része már a rómaiak első elfoglalása idejében megsemmisült. Róma tudomány-kincseit az oda benyomult népvándorlás vandaljai, góthjai és longobardjai semmisíték meg. Még Byzántban létezett az ó-világ tudományosságának legnagyobb raktára; de a keletről folyton betolongó népáramlat még azon gyarló közlekedési vonalakat is keresztülmetszette, melyek a kelet és nyugat között addig léteztek.*) E körülményeket megfontolva, könnyen érthető, hogy az ó-világ tudományos ismeretei csak lassanként szivároghattak át Európa művelődés-képes nemzeteihez és pedig először is a Spanyolországba betört tudománykedvelő arabok s a középkor vége felé a kelet-római birodalomból kiszorított görög tudósok által.

Hogy még a VII-ik században is mily nehéz volt tudományos művekre szert tenni: elég azon egyetlen esetet felhoznunk, hogy Pipin, Pál pápától könyveket kérve, nem nyerhetett egyebet, mint egy antiphonariumot, egy responsalét, Aristoteles grammaticáját s Dionysius Areopagita mértanát, helyes írását és nyelvtanát — mindannyit görögül.

Említettük, hogy e korszak előrérszének tudósai mindannyian encyclopedisták voltak s ezért a hittani írók sorában már a bölcsészek nagy részét is felhoztuk. Ezeken kívül a VII-ik század vége felé *Damaskusi szt. János* tűnik föl, ki egyházi író létére a görög peripateticusok bölcséletét ismerte és alkalmazta s az iskolai bölcsészet egyik megalapítójául tekinthető. A nála körülbelül egy századdal később élt és már említett *Alcuin*, ki N. Károly udvarának volt első tanítómestere, mint bölcselő is kitűnt s egyebek közt két bölcsészeti könyvet is hagyott hátra: egy lélektanit és egy erkölcs-tanit: »De ratione animae« és »De vitiis et virtutibus«: de ő is any-

---

*) Ezenkívül pedig bármiként tagadják, tény: hogy az 1204-ki ostromban, a keresztések Byzancz legtöbb műkincsét elrabolták, vagy megsemmisíték.

nyira meg volt szorulva könyvek dolgában, miszerint Károlytól engedelmet kellett kérnie, hogy hazájából, Angliából hozassa meg az iskolai bölcsészethez szükséges iratokat.

Ez időben természetesen a hittan volt a mérvadó tudomány s minden egyebet úgy tekintettek, mint ennek tanulására szolgáló eszközöket. Alcuin hozta be a Cassiodor és Boethius triviumát és quadriviumát Francziaországba, szt. Ágoston Angliába és Sevillai Izidor Spanyolországba.

A bölcsészet még a következő századokban is, mint alárendeltje jelenik meg a hittudománynak s a nominalisták s realisták harcza párhuzamosan folyik theologiában és philosophiában. A már említett Duns Scotus és Abälardon kívül, az egy időben élt *Lombárdi Pétert* említhetjük még meg, ki már átmenetet képez a középkoron át uralkodó mysticismusra, melynek nevezetesebb íróit szintén említettük.

Az arabok kitünőségei ugyancsak encyclopedisták és pedig többnyire gyakorlati bölcsészek, kik bölcsészeti elveiket főleg a természet-tudományokra alapíták. Ilyen volt korának leghiresebb orvosa *Avicenna*, a minden tekintélyt tagadó *Al-Gazel* s az Arisztoteleszt magyarázó *Averroe* a XI. és XII-ik századokban; a zsidó *Maimonides* szintén Arisztoteles követőjéhez tartozott s ezen korszaknak leghumanusabb irányu tudósa.

A mint a mysticusok erőre vergődtek: a bölcsészet realismusa természetesen egyre jobban háttérbe szorult s az egész iskolai bölcsészet nevetséges apróságokkal kezdett foglalkozni. Például felvetették, hogy mit tett és hol volt az Isten, mielőtt a világot teremtette? A Cherubin szó him- vagy semleges nemű-e? Ül-e vagy áll a Krisztus az Atya jobbján? s több ily ügyetlenségeket — de mind e mellett s talán épen azért itt-ott a realismus is felütötte fejét. Ezekhez lehet számítani *Salisbury Jánost*, ki a kételyt vette tudományos kutatásai alapjául és *Albertus Magnust*, ki kutató elméjét már inkább a természettudományok felé fordítja. Azonban az iskolai bölcsészetnek kétségtelenül *Aquinói Tamás* volt (1227—74-ig) legjellemzőbb képviselője. Egyedül neki sikerült a keresztyén vallás eszméit az aristotelesi meghatározásokkal közmegnyugvásra egyeztetni s így bátran elmondhatjuk, hogy a középkori keresztyén *lélektant, lény- és erkölcsant* és politikai eszmék tisztázását neki lehetett köszönni. Kormánytanában eléggé szabadelvű; a mennyiben az emberi nem rangegyenlőségét bizonyítja. Az egyház, mely tekintélyének bölcsészeti támogatását első sorban neki köszönheté, a korszakása szerint, később a szentek közé sorozta: de jellemző, hogy a szent szék habozott és ellenveté, hogy csodákat nem mivelt s csak XXII-ik János pápának azon állítására egyezett canonisatiójába, hogy Tamás »annyi csodát tett, a hány értekezést írt.«

A mysticusok új sorozatát szt. *Bonaventura* nyitja meg a XIII-ik század derekán és *Gerson* rendszeresíti a XIV-ik végén és

a XV-ik elején. Őt tartják némelyek a már említett »*Krisztus utánzása*« című könyv szerzőjének is. De utána egyre jobban hanyatlik az iskola tekintélye, részint önmaga által, a mennyiben a csodálatost keresvén, cabbalistákat, bűvészeket s megszemélyesítve Lullusokat hozott elő; részint az újból felforgódó realismus által, melyet a tudományok fejlődése megteremtett s többé elhanyagolni nem engedett.

E) És itt már a középkori bölcselet és theologia a *természet- és reál-tudományokkal* érintkezik.

A természettudománynak két ága volt, mely a középkorban kiválóbban miveltetett: a csillagászat és vegytan; de a kor titkokra és csodákra hajló természeténél fogva, mindkettő téves irányban, mint *csillagjóslat* (astrologia) és mint *alchimia* indult meg.

A természettudományok még az arabok által is, kik a középkor elején azokban legjártasabbak voltak, közönségesen gyakorlati, vagy inkább *üzleti* szempontból miveltettek. A természettudósok és orvosok keleten mindig bizonyos isteni küldetéssel és prófétai jelleggel bírtak s nem csoda, hogy magok az illetők ez ellen épen nem tiltakoztak, miután az nagy hasznukra vált; s az sem csoda, hogy az ezen tudományokban jártassággal bírók, mint előbb az arabok, később a keresztyének, eme jelleget szintén átvették; de átvették egyszersmind a bűbájos szerek használatát is, mint a melyek azokkal együtt jártak.

A kereszteshadak temérdek betegséggel árasztották el Európát; ezért volt dolguk a leghiresebb orvosi egyetemeknek, melyeknek a nápolyit, salernoit és montpellierit tartották; talán ez adott okot arra is, hogy kivált a női szerzetek közül, s főleg *Abälard* ösztönzésére — több adta magát betegápolásra. Szt. Hildegard, ezen szerzetek egyikének apátnője, az ördög incselkedése ellen páfrányt, a rüh ellen sóshalat, bőrküteg ellen légyhamut, szömölcs ellen bűkkönyt, fulladás ellen vízi mentát ajánl; a vittáncz bibliai verseknek reáolvasásával gyógyíttatott. (Nálunk a bodzavágás néhol még ma is divatozik!)

A *csillagjóslás* (Astrologia) volt az, mely legkorábban — valószínűleg már az egyptiek és a bibliában sokat emlegetett chaldeusok által gyakoroltatott; — s mint nyegleség legtovább volt képes a komoly tudomány ostromával szemben megállni. (Még a XVII. század elején is virágzik: II. Rudolf, Csizio. Álmoskönyvek. Álmodott számok.)

Az astrologia a 7 fő bolygót s a napjegyeket használta jóslatai alapjául; a napot 4 részre s ezek mindenikét 12 »háza« osztja. Az ember sorsa e szerint attól függ, ki milyen égi jegy alatt születik. Mars bolygó vérengzést, Jupiter szerencsét, hatalmat jelent és így tovább. A növények és ásványok is nagy befolyással vannak az emberi természetre. A gyémánt legyőzhetlenné, az agát jó szónokká,

kedves társalgóvá, az amethyst józanná, a carneol békés hajlamuvá, a smaragd vidámmá teszi az embert s így tovább.

Hires csillagjósok voltak az arab *Abul-Nazar*, Harun al-Rashid idejében *Pietro d'Abano* és *Cecco d'Ascoli* a XIII-ik, *Bonanus* a XIV-ik században.

A XV—XVI. századig a csillagjós époly szükséges udvari embernek tartatott, mint a miniszter, bohóc vagy hadvezér s minthogy az esztelenségek üzői, kik a középkor babonáinak tekintélyes terjesztői, egyszersmind élelmes emberek voltak, nem egyszer föl is gazdagodtak.

Még oly tekintélyes ismeret-halmazzal rendelkező tudósok, mint *Nagy Albert* és *Lullus Rajmond* sem tudtak e titokszerű hajlamok hatása alól menekülni. Mindkettő beszélő- sőt az utóbbi gondolkozó-gépet (automat) készít. Lullus roppant mennyiségű művet ír össze (486 értekezést); izgat a keleti nyelvek tanítása mellett a keresztyénség érdekében s II. Eduárd angol király részére 50 mázsa aranyat készít (higany, ón és ólomból.)

Az alchymiának t. i. főfeladata volt: az arany készítés nemtelen fémekből s a »bölcsesség kövének« föltalálása, mely az embert mindentudóvá tegye. Ezeken kívül járta a kabala, vagy számok csodálatos rendjéből jóslás s a varázslás is ugy fehér (jó) mint fekete (rosz) szellemek segélyével.

Az aranycsinálás a bányászat tapasztalataiból, különösen a kén vegyületeiből indult ki s különösen ez és a higany összeköttetéseiből hozta létre kotyvasztásait: de midőn látta, hogy a czélt így nem sikerült elérnie, kuruzsláshoz, astrologiához, vagy épen csaláshoz folyamodott s kísérletei eredménytelenségét dagályos titokszerűségbe burkolja.

Albertus Magnus »Speculum alchymiae« című művében a halhatlansági ital készítésére következő receptet ad: Vedd a bölcsek higanyát; változtasd át »zöld és vörös oroszlánná«; csapold le borszeszszel s az eredményt párold le; a lombik fenekén találd a saját farkát harapó »fekete sárkányt.« stb. Ilyenszerű badarságokat foglalt magában *Hermes* »Tabula smaragdina« is.

Kétségtelennek látszik, hogy néha sikerült — valószínűleg higany és póris-só (borax) segélyével, hamis aranyat készíteni, melyet az értelmetlenség a valóditól nem tudott megkülönböztetni.

Annyi érdemök azonban az alchymistáknak csakugyan elismerhető, hogy kísérleteik által a bányászatot, gyógyászatot, ipart tökélyetesítették s alapját vetették a leggyakorlatibb természettudományoknak, — különösen a vegytannak.

Ezek örökösei Európa alchymistái: Már *Lullus* mestere, *Villanovai Arnold* tökéletesíti a lepárolás (destillatio) módját, föltalálja a terpentin-szeszt stb. Maga *Lullus* a kén-könhalv és légsavak föltalálója. *Albertus Magnus* képes a fákat gyümölcs-termésre

időn kívül kényszeríteni. Némelyek gonoszul, csalással szerzett kincseikkel sok jót tesznek; így *Flamel Miklós* 14 kórházat és 7 templomot alapít; *Crimót Jeromos* — állítólag — 1300 egyházat épített.

Az ó-kor a vegyipar tekintetében igen keveset hozott volt át a középkorra. Mindössze az érczek olvasztása és *bronz-készítés* az, mely általánosan ismert lehetett. Az egyptiek az üveget és maró kalit, (*Kali causticum*), a salitrumot (mumiáikhoz), a kreosotot (fogfájás ellen), a zöld rezet (*Grünspan*) s ólomfehért (*Bleiweiss*) találták föl. A görög *Theoprasztosz* (371—286) a kőszenet, cinóbert, kénarzént és miniumot hozza használatba. Rómában *Dioszkoridesz* és id. *Plinius* ismerik az amalgamokat, az aczélkészítés módját, a timsót és kénes-savat. A szappant — állítólag — a germanoktól vették át. Az indigót Alexandriából nyerik.

Az arabok már a IV-ik században foglalkoztak aranycsinálással s ezektől a keresztes hadak korában származik az át Európába. Ezek már ismerik a cement-réz készítését. (A vas átváltoztatását). *Geber* a VIII-ik században a filtrálást, föllengítést (sublimatiót), élegítést (oxydatiót), választó vizet stb. alkalmazza.

A legbámulatosabb férfja ez iskolának *Baco Roger*, egy angol szerzetes, a XIII-ik században. Őt a tudományos tapasztalati irány alapítójául kell tekintenünk; mi annyival nagyobb érdeme, mivel a vakhittel és babonával szemben kellett megállania és küzdenie. Nagy művében az »Opus majusban« határozottan mondja, hogy »az ismeretek szerzésének csakis két módja van: az érvelés és tapasztalat; tapasztalat nélkül semmit sem lehet kimerítően tudni.« (»Duo tamen sunt modi cognoscendi: scilicet per argumentum et experientiam; sine experimentia nihil sufficienter sciri potest.«) E férfiut kísérletei századokkal vezették előbbre saját koránál: ő már tisztában volt az üveglencsék által eszközölhető nagyítás felől; ismerte a napsugarak megtörésének törvényeit s szemben a magia és kuruzslás csalásaival, beszél a salitrom tulajdonságairól, annak mind erejét, mind lobbanását és robaját ismeri; állítja, hogy oly hajókat és kocsikat lehetne készíteni, melyek evezők és állati erő nélkül igen nagy sebességgel mehetnének; beszél a léghajózásról s a mechanica minden tüneményeiről, legkivált pedig a láttan (optica) törvényeiről s különösen a lencséknek és tükröknek e célra alkalmazásáról; sőt a vegyi vonzás tüneményei sem voltak előtte ismeretlenek.

Csak hogy a korszak nem tudott különbséget tenni a tudományos kutató s az ámitó nyeglék között; sőt míg nem egy csaló és csodatevő az egyházi és fejedelmi udvarok védelme alatt biztonságban érezheté magát, szegény Baconak tudományáért hosszasan kellett börtönben sinlődnie.

Nevezetes tünemény még e téren *Basilius Valentinus* a 15-ik

század második felében, ki a vegyelemzés tünetényeiről már művet ír s az alchimisták ellen határozottan sorompóba lép.

A gyógytan az egész középkoron át ki nem tud fejlődni gyermeki állapotából. A túlvitt vallásosság és színlelt kegyesség nem is engedé meg, hogy más, mint isteni segéllyel történjék a betegek gyógyítása s még híres orvosok is babonasággal kísérlék meg a betegségek orvoslását. Legjobb orvosi hírben az arabok állottak; de ezek is, gyakran fordultak astrologiához, miért a már említett *Savonarola* határozottan kikel ellenük. Az arabokon kívül a salernumi és bolognai egyetem növendékei, tehát legkivált olaszok tartattak kitünőbb orvosoknak: de azért — mint Cantu említi — a 15-ik században megsebesült Corvin Mátyás királyunk hasztalan ígér királyi jutalmakat annak, ki őt meggyógyítja. *Maidai Vincze*, *Branca* és *Bojani* voltak az első, kik állattestekből mesterséges orrokat készítettek s *Mondini de Luzzi* (1315), ki nyilvánosan bonczol: míg Franciaországban csak a 14-ik század végén, Spanyol- és Németországban csak a 16-ik század derekán lőn megengedve az egyház által, hogy katolikusok is bonczolhassanak. Általában véve, minthogy az orvosoknak nősülniök sok ideig nem volt szabad: orvoslattal a középkor utolsó századáig csakis papok foglalkoztak. Az érvágást oly nagy dolognak tartották, hogy nevezetes egyéneknél sikerülés esetén hálaimeket szoktak tartani. A gyógyszerészet — mint ez Amerikában maig is van — a fűszerészettel és czukrással együttesen üzetett.

A mi a ragályos betegségeket illeti, azok legtöbbje a keresztes hadakkal hozatott be Európába, különösen a pestis, vagy *fekete halál* volt az, mely a 11—12-ik században megtizedelte Európa népességét; a szamárhurut Franciaországban ragályképen lép fel 1214-ben; a görvény 1486-ban Angliában jelen meg először; a lengyelfürtöt pedig a tatárok viszik be Lengyelországba; a bujakór a XV-ik században jelentkezik s eredeti hazája felett az olaszok és francziák vetélkednek egymással.

A mennyiségtanban kétségkívül szintén az arabok voltak az első mesterek s ezektől tanulták el az olaszok és spanyolok az arab jegyek használatát. *Tibonazzi Lénárd*ról beszélnek, mint olyanról, ki 1200 körül nagy körben terjeszté el az arab számok használatát; ő írta némelyek szerint az első algebrát is. A fejedelmek közül *rötszakállu Frigyes* és bölcs *Alfonz*, mint nagy csillagászati műkedvelők emlittetnek; az utóbbi még Ptolemeus tábláinak kijavítására is vállalkozott. Nevezetes érdemei vannak *Dagomári Pálnak*, a tizedes rendszer beosztásaira nézve s *Peurbach Györgynek*, a XV. század közepén, ki a mértanban tünt ki és *Albategnius* tábláit, kit a sinusok feltalálójának tartottak, javította; míg *Müller János*, más néven *Regiomontanus*, Mátyás királyunk kortársa és egyetemének egyik tanára, a háromszögtannak valódi alapítója, ki mind a sík-, mind a gömbháromszögtan szabályait kifejtette.

A földrajz az egész középkoron át nagyon keveset haladt előre, habár a keletre vándorlás által sok földrajzi munka létesült. A helyek pontos meghatározása természetesen csak a háromszögtan elterjedésével következhetett be; a földalakulására és alakjára vonatkozó elméletek pedig, mint az egyház tilalmába ütközők, kifejlődést nem nyerhettek.

F) A középkor törvénytudománya, mint ezt az egyetemekről szólva említettük, csaknem teljes összességében Róma ez irányú vívmányain alapult; Róma eredeti törvényei azonban közjogi tekintetben, egészen aristocraticus természetűek voltak, melyek sem a dolgok új helyzetével, sem a keresztyén fogalmakkal összeegyeztethetők nem valának s épen ez volt egyik oka Róma elhanyaglásának. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy Róma polgári joga már az első császárok idejében igen népszerűtlen volt; amint hogy az összes római jogtudomány érdeme csakis a magánjogi fogalmak tisztázására és rendszeres alkalmazására vonatkozik.

Az V-ik század elején az elméleti jog forrásaiul a 12 tábla, a néphatározatok, tanácsvégzések, rendeletek és szokások tekintettek; de tulajdonképen gyakorlatban csak a három régi törvénytudó iratai és a császári rendeletek voltak, melyekből az idézések jogát *III. Valentinian* szabályozta 426-ban. Valamint később *Hermogenes* és *Gregorius* szedték össze a császári rendeleteket *Hadriántól* *Diocletianig*; de ez nem volt egyéb szervetlen összehalmozásnál s szentesítéssel sem birt. Ezért *II. Theodosius* és nővére *Pulcheria* alatt előbb 8, majd 16 jogtudós állította össze 16 könyvben a *Constantin óta* hozott törvényeket, melyek 453-ban hirdették ki, jogerőre emelve mindkét birodalomban. De ez sem felelt meg a szükségletnek; részint mert igen sok régi törvényt mellőzött, melyekre ezután is történt hivatkozás, részint mivel általános vezéreszméi s valódi rendszere nem volt.

A szükséglet és vágy rendszeres törvénykönyv után, végre *Tribonianban*, egy *Justinian* császár alatt élt pamphiliái jogtudósban találta meg emberét, ki *Hadrián* rendelete alapján s a berytószi s konstantinápolyi jogtudósok segélyével, 528-ban összeállította a *Justinian-féle codexet*, melynek elméleti felvilágosításául »*Pandecta*« vagy »*Digesta*« czim alatt, egy 50 könyvre osztott munka mellékeltetett 533-ban; s ezentul csakis azon jogi vélemények bírtak érvénnyel, melyek ezen munkába felvételtek; a *Justinian* alatt hozott újabb törvények »*Praelectio*,« »*Repetita*« s »*Novellae*« czim alatt adatván hozzájuk. Jogtanulók számára egy 4 részre osztott tankönyv szerkesztetett »*Institutiones*« czim alatt, melyek tanítására 4 tanár alkalmaztatott a jogtanodákban, 5 évi tanfolyammal.

A *Justinian-féle codexnek* és *Pandectáknak* is ugyanazon érdemeik és hiányaik voltak, melyek az ó-kori Róma törvénykönyveinek: előnyösek, tiszták és rendszerezettek voltak magánjogi tekintetben, de elnyomók és szolgálaiak a polgári és közjogokat illetőleg.

E római törvények szolgáltak alapul Európa összes fejlettebb nemzeteinek a középkorban, kivált magánjogi tekintetben; de annál kevésbé állhatott az meg a népvándorlás özönében betolongo népek között, melyek polgárjog tekintetében legtöbbször szabadelvűebbek voltak a rómaiaknál; nemzeti szokásaikhoz és hagyományaikhoz pedig hosszas ideig makacsul ragaszkodtak. E tekintetben legjellemzőbb példát szolgáltat hazánk jogtörténete, mely már első fejedelmét a nemzet törvényeinek és jogainak megtartására kötelezi: ellenkező esetben még a XIII-ik században keletkezett arany bulla is, a törvényszegő király ellen fegyveres fölkelést engedélyez. A nemzet egész tömegét egyenjogban részesíti s csak lassanként enged helyet egy a hűbér-rendszernek, mint az abból keletkező rendi alkotmánynak. Bűnügyi kérdésekben a visszatorlás (*jus talionis*), melyet hihetőleg keletről hoz be s a tetemre-hívás, mely gyilkossági esetekben divatozik, szintén csak egy pár század múlva enged helyet az isten-ítéleteknek, reliquiákra tett eskünek és birságoknak.

A mi Európa u. n. barbár népeinek írott törvényeit illeti, azok között legrégibb a keleti-góth *Theodorik »Edictuma,* (500) mely csaknem teljesen a római törvényekből van átvéve; ugyancsak római törvényt (*»lex romana«*) ad II. Alarich nyugoti góth király népeinek 506-ban. Ezek után legrégibbnek tartatik az u. n. *»sali-frank törvénykönyv,* melynek különös vonásai, hogy leginkább bűnügyi eseteket tárgyal s hogy míg a szabad frankot halálra vagy testi sérelemre sohasem ítéli: a rabszolgát, vagy nem szabad embert minden csekélységért kinzások, csonkitások, vagy halálbüntetésnek veti alá. A honvédelem kötelezettségéből fejthető meg, hogy bár a nő eléggé szabad helyzetben van, földbirtokot sohasem örökölhet. A *ripuari-frank törvény* a királynak sokkal több jogot biztosít; fenytő eljárásaiban a salinál szelidebb, s polgárjogi tekintetben szabadelvűbb; a mennyiben rendeli, hogy minden frank csak saját birósága által ítéltető el. Mindkét frank-törvény kedvező a frankokra, megszorító a római- vagy idegen származásuakkal szemben.

A *burgundi törvény* Gundobald király által szerkesztetik a VI-ik század elején, mely sajátos vegyülete a szelidségnek és vadságnak. Így például a rómaiakat a burgundiakkal egyenállapotuaknak hirdeti; a vendégszeretetet törvény által teszi kötelezővé; de a vérbirságokat már rang szerint szabályozza, a férjét elhagyó nőt sárba fulasztásra ítéli, s a solyom-orzót azzal bünteti, hogy saját húsából 6 nehezéket étessen meg lopott madarával.

A *nyugoti góthok* a VII-ik század derekán szedik össze nemzeti törvényeiket s egyuttal a római törvény jogérvényét kizárják. Becsületére válik e törvénykönyvnek, hogy a vérdíjat illetőleg már különbségeket nem tesz, csak a szabad és rabszolga között. A nőt a férjjel egyenjoguvá teszi s a házasságot felbonthatlanná. Általában,

itt már a keresztyén vallás szelidítő befolyása érezhető; de egyúttal az egyház előnyei is biztosíttatnak.

A *longobárd törvénykönyv* a VII-ik század közepén keletkezik Rotháris alatt; és sok tekintetben szokatlan felvilágosodottságot tanusít. Így például tagadja a boszorkányok létezését: de egyúttal elismeri a talizmánok hatását, különbséget tesz a vérbérekben; a házasságtörést, a hazaárulást, a csatából megszökést s a királyi lak megtámadását halállal bünteti. Egyebekben a megtorlás és istenítéletek rendszerét követi.

A *bajorok, friesek, angolszászok és szászok törvényei* már kevesebb jelentőséggel bírnak.

Érdekesnek tartjuk még a birságok fokozatainak megismerését, mint a mely a korszak felfogását az ember különböző értékéről jellemzi. A sali és ripuári frankoknál a püspök vérdíjja 900 soldó, egy nemesé 600, egy erdőben legyilkolté 1800, egy pap, gróf, vagy báróé 600, a királynak egy római vendégéé 300, egy szabad franké 200, ha erdőben öletett meg 600, egy szabad római 100, más idegené 160, egy viselős nőé 700, egy római földészé 45, egy rabszolgáé 36 soldó. Ezenkívül egy kéz- vagy láb elvágása, a szem kiszúrása és fül levágása 100—100 soldóval, egy római megkínzása 15-el, egy franké 36-al, a gyávasággal csufolás 15, a »nyulnak« nevezés 6, a »rókának« 3 soldóval birságoltatott.

A *tudomány és irodalom tekintélye* a középkorban igen viszonylagos. Hosszas időig az írással és tudománnyal foglalkozás vitéz urak előtt lealázónak tekintetett. N. Károly maga is csak idős korában tanul meg olvasni és írni s a papság maga is nem mindig tartotta az írni és olvasni tudást nélkülözhetlennek: ellenben a byzanti császárok közül többen magok is írók voltak és pedig Julián, Leó és Biborbanszületett Constantin koruk jeles történései közé számíthatók; későbbi századokban, különösen a keresztes hadak idejétől kezdve, a tudományos foglalkozás leginkább az egyháziakra szorítkozik; kivéve a költészetet, mely a lovag-világnak is kedvencz és előnyül szolgáló foglalkozása. Irni nem tudó fejedelmek és főurak pecsétjeiket vagy monogrammjokat nyomták az okmányokra, mely utóbbit rendszeren fegyverök markolatán viseltek; az okmányok szerkesztésére többnyire egyházi kanczellárokat és jegyzőket alkalmaztak, kik idő folytán nevezetes állami tisztségekké nőttek ki s néha mintegy családilag örökölt foglalkozásul szolgáltak, mit például hazánkban is a *Literati* és *Deák* családnevek bizonyítanak.

Csak a középkor utolsó századaiban válik általánosabbá fejedelmi udvarok körében a tudományos műveknek, gyűjteményeknek összeállítása s tudós férfiaknak csoportosítása, mely utóbbira pedig már N. Károly adott volt példát. Legkivált az olasz és francia

udvarok s a XIV. és XV-ik században hazánk volt az, mely e tekintetben jó példával ment elől, különösen N. Lajos és I-ső Mátyás királyaink idejében, midőn Buda és Visegrád nyüzsgött a hazai és külföldi tudósok társaságától s midőn királyi udvarunk fénye és tudománykincsei még Róma és Velence követeit is bámulatra ragadják. Annyival botrányosabb, hogy külföldi — különösen német történészek — valamint Magyarország ekkori politikai hatalmáról, ugy művelődési érdemeiről sem akarnak tudni, vagy pedig azon tulságba esnek, hogy például Mátyás tervezett egyetemét 40,000 tanulóra már bevégezett tényül tekintik.

Független irodalomról a könyvnyomtatás mesterségének elterjedéseig szólni nem lehet; még kevésbé az irodalomról, mint társadalmi osztályról. Tudományos társulatok ugyan léteztek (sodalitas); még pedig már a XV-ik században Magyarországon is: de maguk a tudósok és írók, vagy magok is, mint nevezetes egyházi vagy világi tisztviselők szerepelnek, vagy vándorolnak egyik udvartól a másikig, vagy egyéb czimek alatt nyernek alkalmazást és fizetést: de hogy alkalmazásuk, polgári helyzetök és díjazásuk az érdemeseknek elég nagy lehetett, mutatja az, hogy nagylelkű és tudományszerető pártfogóiknak körében és asztalánál voltak; hogy költők és tudósok kézről-kézre voltak adva, fontos követségekben megbizva, nagy ígéretekkel csalogatva s ha udvari hivatásukat elhagyták, fényes egyházi, vagy világi hivatalokba helyeztettek el.

6. §. A középkor politikai műveltsége.

A közép-kor politikai műveltségéről szólván, két csoportot kell megkülönböztetnünk az európai népek között, melyek éles ellentétben állnak egymással: az egyik csoportot azok a népek képezik, melyek római minták után alakult szerkezettel birván, vagy pedig, mint keleti kényurak járma alatt nyögő tömegek jöve Európába, — már első tekintetre teljesen absolut monarchicus rendszert tüntetnek föl; a másik csoportot azon néptörzsek alkotják, melyek emberi emlékezet óta, mint szabad és legfőlebb törzsfőkkel biró népek tűnnek fel s melyeknek fejedelmei csak lassanként emelkednek annyi hatalomra is, hogy jogosan egyeduralkodóknak lennének nevezhetők. Az elsőkhöz tartoznak a görög császárok, a Meroving és Karoling uralkodó családok alatt létezett nemzetek, a hunnok; az utóbbiakhoz a legtöbb germán, gall, szláv s részben olasz törzs s végre a 9-ik században feltűnt magyarok.

A két különböző csoport az egész közép-koron át ellentétes irányban halad: mig ugyanis a közép-kor elején csaknem zsarnoki kénnyel uralkodó monarchák egyre többet kénytelenek feladni joگاikból; az utóbbiak az államok megszilárdulásával és különösen a hűbérrendszer kifejlődésével, mind nagyobb hatalomra vergődnek,

ugy hogy a közép-kor derekán a kétféle csoport uralkodói a hatalomnak csaknem egyenlő színvonalán állnak.

A közép-kor elején az ujonalakult államok királyainak előjoga igen csekély méretre vihető vissza. Vezérei, első birái népeiknek, vezetői a nép belkormányzatának; de mindhárom irányban népek akarata és befolyása által korlátozva. Kezdetben mindenütt évi népgyűléseket látunk, melyek közönségesen tavasszal gyűltek össze, egészen csatakészzen; úgy hogy egyuttal hadi gyakorlataikat is megtarthaták s ha határozatuk oda dőlt el, egyenesen indulhattak a csataterre. E népgyűléseken döntetett el a béke és háboru kérdése, szavaztatott meg a vér-, termék-, vagy pénzadó; ez biráskodott nagyobb fontosságú kérdésekben; választotta királyát, vagy kijelölte a trónörököszt s győzelmes hadjárat esetében felosztotta a zsákmányt, szigoruan ellenőrizve, nehogy királya a maga részére a szokottnál nagyobb részt vegyen, vagy valakit a zsákmányban megrövidítsen.

Szabad népeknél több század mult el, mig mindennemű kényszergetés oda vezethette a nép felfogását, hogy az uralkodó »Isten kegyelméből« s nem népe szabad akaratából nyeri hatalmát s a föld, melyet a polgár bir, nem sajátja, hanem uralkodójának *adomány*a. (hübér-birtok).

Ama viszonyt illetőleg, mely nép és fejedelem közt létezett, a középkorban alkotmányosnak nevezhető népeknél, legközelebbi példát szolgáltat őseink *vízközi szerződése*, hol azok fejedelmet választván, fogadalmat tesznek: hogy királyukat mindig Álmos törzséből választják; a következő rend meghatározása nélkül; — hogy az elfoglalt javakból — legyenek azok fekvők, vagy másneműek — minden egyesnek része legyen; — hogy a tanácskozásokból sem ők, sem fiaik ki ne zárassanak s az ország közigazgatásában részt vegyenek. A szerződés szentesítéséül nép és fejedelem oly esküt tesznek le, mely megszegés esetén, mindkét félre halálos büntetést von maga után.

Az első királyok azonban a keresztyén államfők mintájára több jogot ragadnak magukhoz; a hübérrendszer átvételével, mely csak igen lassan képes meghonosulni, a hübéresek legalsóbb osztályait kizárják a törvényhozásból: de csak a 12-ik század végén mehetnek annyira a Byzanzban nevedett III. Béla személyében, hogy a királlyal *személyes* kérvényezési érintkezést kizárják; s csak a 13-ik század végén IV. Béla tiltja meg tanácsosainak, hogy jelenlétében széket használhassanak.

Hogy minő jogkörrel birt a 13-ik század elején Európa két legalkotmányosabb nemzete, az angol és magyar: annak leghivebb tükréül szolgálhat ezen két nemzetnek csaknem egy időben keletkezett szabadsági oklevele: az angol »*magna charta*« és a magyar »*arany bulla*.«

A magna chartát *Földnélküli János* adta ki 1215. junius 19-én a runnymedei térségen. Ennek tartalma szerint a király fogadalmat tesz, hogy a törvénykezésben és a közigazgatásban a régi

angolszász és normann szokásokat fogja követni; hogy kit-kit saját birája által nyilvánosan és gyorsan fog elítéltetni; megerősíti a városok szabadságát; biztosítja a polgárok személyét és javait; fogadja hogy hűbéreseitől segílyt csak akkor kíván, ha fogságba esik, első szülöttjét lovaggá üti, vagy leányát férjhez adja. A vér és pénzadó kivetését csakis az országgyűlés beleegyezésével eszköz-
lendi s végül a papságnak megadja választási szabadságát, autonómiaját s a pápához felebbezési jogát. E törvény szentesítését az angolok azzal biztosíták, hogy a király köteles volt idegen tanácsosait és zsoldos seregét eltávolítani; a fővárost, Londont, saját kezökben tarták meg s a törvények megtartására 25 békeőrt választottak a főnemességből, kiknek jogukban állott, törvénysértés esetére a nemzetet fegyverre szólítani.

A II. Endre által 1222-ben kiadott magyar *»arany bulla«* az ország nemeseit biztosítja bármely ítélet ellen, mely előleges megidéztetés és törvényes szokás ellen történnék; a király kötelezi magát, hogy a nemesektől és papoktól semmi adót nem szed s utazásai közben meghívás nélkül senkihez sem száll. Csak teljes elhalás esetére engedélyezi a fiscusnak valamely vagyon elfoglalását; rendezi mindenkire nézve a birói illetékességet; a nemességet országon kívül csak azon esetben kötelezi fegyverviselésre, hogyha a király fizeti a költségeket; de az ország megtámadása esetében minden nemest fölkelésre kötelez; a külföldieket az országtanács beegyezése ellenére kizárja a méltóságokból és hivatalokból; a királyi ispánokat eltiltja addig gyakorolt visszaéléseiktől. A király kötelezi magát, hogy méltóságokat és egész megyéket örök birtokul senkinek sem ad; a várjobbágyok ügyét rendezi; a tizedet termékekben adatni engedélyezi; szabályozza a pénzveretésének és beváltásának módját; pénzügyi és államgazdasági ügyekből a zsidókat és izmaelitákat kizárja; jószágok adományozását idegenek részére s a hivatalok felhalmozását megtiltja s végül szabályozza a banalitásokat. Az oklevél szentesítése, annak végén e szavakkal történik: *»Hogy ha pedig mi, vagy utódaink valamelyike bármikor ezen rendelkezésünk ellen véteni akarnánk, álljon szabadságukban ezen levél erejénél fogva, minden hűtlenségi vétek nélkül, mind a püspököknek, mind más uraknak s az ország nemeseinek, összesen és egyenként, jelenleg és jövőendőben, nekünk és utódainknak ellenállani és ellenmondani mind örökre.«*

Tekintsük már most egy pár oly nemzet törvényhozó testületét is, melyeknél a törvényhozás joga, vagy a római senatus mintájára, vagy a hűbéri rendszerből fejlett ki.

A francziáknál egész VII. Károlyig a párizsi parlament képezett némi törvényhozó testület formát, melyben a béke és háboru, a hűbéri viszonyok és más törvényhozási teendők felett tanácskoztak. Szép Fülöp alatt e tanács két részre oszlott, egyik rész politikai, a másik igazságszolgáltatási teendőkkel foglalkozván; de VII,

Károlynak már ez sem tetszett s e központi hatóságot több tartományra osztotta fel. A párizsi, befolyásra nézve ezek között első maradt s később annyira emelkedett, hogy az adók megszavazása is tanácskozásai tárgyát képezte, de ha a parlament nem teljesítette a király akaratát, a királynak jogában állott az u. n. *jog-gyűlésre* vagy ágyra (*lit de justice*) hivatkozni, hol trónján ülve, a sugva adott szavazatokat a korlátnok viszont a királynak sugta be, s ha a szavazás kedvezőtlenül ütött is ki, a király *tetszése szerint* intézkedett. Valódi satyrája a törvényhozó testületnek.

Németország még gyarlóbb képét tünteti fel az alkotmányos életnek. IV. Károly a XIV. század derekán az első császár, ki népének bizonyos alkotmányformát ad, mely tulajdonképen nem egyéb, mint az eddigi szokásoknak törvényes erőre emelése. Négy nagyobb hatalmu család volt eleinte birtokában azon jognak, hogy Németországnak császárt adjon és pedig a szász, a frankoniai, a sváb és bajor népek fejedelmei. Károly idejében azonban már csak a palatinus, a brandenburgi örgróf, a szász és cseh fejedelmek s a három rajnai érsek (frieri, mainzi, kölni) gyakorolták e jogot, mely azonban addig nem volt teljesen szabályozva. Az az u. n. *arany bulla* tehát, melyet IV. Károly Nürnbergben adott ki 1356-ban ezen választási jogot szabályozta; csaknem királyi hatalommal ruházván fel a választó fejedelmeket, kik aztán később elhatalmasodván, nagy pénzért szokták eladni választási szavazatukat.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az európai nemzetek közül csakis az angol és magyar volt az, mely valóságos politikai jogokkal és a szó mai értelmében is parlamentinek nevezhető törvényhozással birt. Tehát a minő érdeme a francia nemzetnek, hogy a legujabb korban a politikai szabadság mozgalmainak megindítója volt, époly kevésbé dicsekkethetik e tekintetben középkori érdemeivel *) s általában a german s latin törzsekben is, az egy angol-szászt kivéve, nem volt meg a kellő bátorság a politikai szabadság kivívására, vagy szivósság megtartására.

Ellenben az *angol törvényhozás* méltóságos hatalomra emelkedett; nem egyszer vonta törvényszéke elé a jogtipró fejedelmet; sőt sokszor vissza is élt hatalmával. Ezenkívül kizáró természetű, és konservatív jellegű rendi alkotmánnyá nőtt ki, mely a külső alakzatokhoz is makacsul ragaszkodik s az alsóbb osztályokból felemelkedést vas korlátokkal zárja el.

A *magyar alkotmány* lassanként szintén rendi-alkotmánnyá fejlődött, de a köznemesség egész tömegét is felvette a törzsfők és főpapok mellé, kik az első két rendet képezték. Még az Árpádok alatt, tehát a XIV. századig, sőt a XV. és XVI. században is, ez-

---

*) Ez lehet egyik oka, hogy a középkorral szemben épen a francia írók oly nagy ellenszenvvel viseltetnek; mert sem az uralkodók, sem a hűbérurak kénye sehol vadabb szeszélylyel nem dúlt; a visszahatás is ezért lett itt leg-erőszakosabb.

renként jelen meg a lóháton tanácskozó nemesség a rákosi gyűléseken, s a két főrendnek csak kikoplaltatással sikerül néha a köznemességgel szemben akaratát érvényesíteni; de valódi jogok a köz- és főnemességet nem különböztetik el a nemzetnek veleszületett szabadelvűsége utat nyit, kivált egyházi és katonai pályán a pórnak is a legmagasabb rangig felemelkedésre; nem zárja ki az ország nem magyar ajkú lakóit; s honfűsítés útján kezdet óta kaput tár az érdemes idegeneknek. Jogérzet tekintetében is alig mérkőzhetik valamely középkori törvényhozás a magyarral; elítéli, sőt fogságra veti a törvény-típró fejedelmet (Luxenburgi Zsigmond); önfeláldozó végletekig a haza szeretetben; s nagy királyainak még önkényes tetteit is elnézi, ha azok a haza javára történnek (I. Lajos és Mátyás). Ez egyik oka, hogy német iskolában növelkedett uralkodói s kivált azok rossz akaratú tanácsosaival, kik a ma már közérvényű parlamenti jogfogalmakkal megbarátkozni nem tudtak, százados küzdelmeket él át; de ez egyszersmind nemzetünknek legnagyobb dicsősége, úgy a közép-, mint újkorban, midőn határozott monarchiai érzelmei mellett, úgy lélekismereti türelem, mint politikai érettség tekintetében a legelső között foglal helyet. Korán adott helyet törvényhozási képviselőletében a polgári hatóságoknak is s nemessége az első és egyetlen, mely kül- és belerőszak nélkül vette be földmives jobbágyságait is az alkotmány sánczaiba a legújabb korszakban (1848).

A szláv néptörzsek közül egyedül a *lengye!* az, melynek az alkotmányos szabadság iránti érzéke korábban mutatkozik. III. vagy Nagy Kázmér volt első királya, ki 1347-ben nemzetének írott törvényeket adott s az addig uralkodott ököljogot megszüntette; a köznépre nézve kedvező helyzetet teremtett meg s országa belügyeit rendbe hozta: de a gyenge Jagellók alatt a királyi tekintély már teljesen alászáll s még IV. Kázmér szerencsés uralma sem képes az országot előre látható sorsától megmenteni. A nemesség minden hatalmat és jogot magához ragadott; királyválasztási-jog igénye által hazáját temérdek zavarnak tette ki; az egyes képviselőknek adott *vető-jog* által törvényhozását bénította meg s a földmives jobbágyságot sohasem engedte ki a hűbériség békóiból. És e három nagy hiba eszközölte azt, hogy nemességének lángoló hazaszeretete mellett, az újkorban meg kellett semmisülnie.

7. §. Megyei- és városi hatóságok.

(Municipium).

Igen sokan és sokat irtak közelebbi időben az emberi, társadalmi és állami intézmények alakulásának okairól és módosatairól.

Anélkül, hogy ezen elméletekbe hosszasan beereszkednénk, mint ezen fejtegetések végeredményét kimondhatjuk, hogy az emberiség első társadalmi intézményeit két ösztön teremtette, mely az emberrel épűgy vele születik, mint igen sok állatfajjal: az *önfenttar-*

tás és a társas együttlét ösztöne. Már az emberiség legelső nyomainál föltaláljuk ezen ösztönök eredményét; a legrégibb kőkorszak fegyverei és eszközeinek *együttes* műhelyét, a közösen használt csi-szólo köveket s azok együtt talált forgácsait; a czölöp-építmények már egész falvakat, városkákat képeznek, valamint a barlangok is, oly korszakokban, a midőn az ember legkezdetlegesebb szükségeinek kielégítésén és önvédelmén kívül, még alig gondolt egyébire.

A kiindulási pont kétségkívül *a család* volt s akár az egy törzsből s egy helyről származás, akár a több törzsből különböző helyeken létrejövés elméletét fogadjuk el: kétségtelen, hogy a család megszaporodása után is együtt maradt s összekötő kapcsa az önfentartás ösztöne s a társasági hajlam fő tényezője *a nyelv* volt. Több családok egyesülését, miután az a külön állás némely előnyeinek feladásával járt, a legnagyobb hihetőséggel egy sokkal kellemetlenebb vagy fenyegetőbb körülmény képezhette, például egy közös ellenség; a még nagyobb tömegek egyesülését pedig oly eleinte természetesen harcias vagy rabló vállalatok, melyek kivitelére a létező családtörzsek ereje nem látszott elégségesnek.

Valóban a legrégibb mondai és történeti hagyományok, például az argonauták vagy a skandináv népek, normannok, angol-szászok stb. rabló vállalatai ugyanezen képet tüntetik elénk.

Miként keletkeztek a tartományi és városi hatóságok az ó-korban s különösen a római birodalom kebelében s minő jogkörrel birtak azok, fölebb láttuk: itt csak azon kérdés merül fel, miként alakultak a középkori megyei és városi hatóságok és minő folyamata volt ezek felemelkedésének hatalmas helyhatóságokká, nem egyszer városi köztársaságokká?

E kérdésekre egyszerű feleletet adni igen nehéz, mivel a megyei és városi hatóságok különböző helyeken és módon jöttek létre.

Mint legközelebb álló példára, hazánk történetére utalhatunk. Nálunk a bejött törzsfők a foglalás alkalmával kikapták illető részeit; tőlük telhetőleg benépesíték a területet, részben saját népekkel, részben az itt talált és meghódított népfajokkal. Ha az elfoglalt területen már készen álló város létezett, azt, mint legkényelmesebb helyet, atörzsfő és hozzátartozói foglalták el; a mint-hogy tényként elfogadható, miszerint a népvándorlás népei rendszeren ugyanott ütötték fel fő tanyájukat, a hol azt már elődeik a rómaiak, vagy más népek tették. Így látjuk, hogy Attila a római Aquincum helyére építi várát; az avarok legfőbb helye az ősidők óta központi helyet képező Győr s a magyarok fővárosává ugyancsak Buda emelkedik fel.

A középkor városainak nagy része e szerint az ó-kor városai-ból alakul át, vagy azok romjain épül fel.

A hol azonban a bevándorlók városokat nem találtak: ott a törzsfők az elfoglalt terület kedvező pontján családok, népek és kincseik védelmére várát építettek. E hely védelmére törzsük meg-

bizhatóbb részét annak közelében helyezték el; a harczos uraknak természetesen fegyver-kovácsra, nyereg és szijgyártóra s más mestereberekre volt szükségök, kiket ugyancsak a vár közelében telepítettek le s így származott a »vár-os,« mint azt maga a magyar névszármazás is mutatja. Veszély idején az összes törzs a megerősített hely felé sietett s minthogy magában a hegyi erősségben mindannyia helyet nem találhatott: védelmül a vár alatti lakásokat is elsánczolta, palánkokkal és falakkal erősíté meg s ekként származtak a városi kerítések és »palánkák,« melyeknek neve nem egy várunk közelében maig is fennmaradt.

De nemcsak az egyes törzsek által lakott vidékek központjain, hanem az ország határszélein is szükség volt a megerősített helyekre, melyek már nem az egyes törzseket, hanem az egész országot védelmezzék. Így jöttek létre a határvárak, és azoknak városai a külelenség betörései ellen, melyeket veszély idején rendszeren a legközelebbi vidékeknek lakói ösztön és kötelességszerűen védelmeztek.

E *védelmi rendszer* képezte alapját azon vármegyei szerkezetnek, melyet első királyunk Szt. István adott az országnak; minden egyes várhoz egy bizonyos terjedelmű kerületet adván, melynek kötelessége volt azt, mint várnépét oltalmazni s ezek élelmezésére a megye földmives jobbágjai terményeik egy részével adóztak. E védelmi rendszer volt oka annak is, hogy kivált országunk legfenyegettebb részén: délen és keleten a vármegyék területe oly idomtalan alakot nyert, hogy mindeniknek határa egyszersmind az ország határát képezze, melynek védelmére az illető megye kötelezve volt. A megyék központján, a városokban emelkedtek fel a keresztyn egyházak is szintén védelmi szerkezettel; s nem egyszer magok is egy második kis várat képeztek lőréses körfalakkal, később bástyákkal ellátva.

A megyék katonai igazgatása a várispányt (comes comitatus) illette: de a megyei nemesség, mely magát saját választott tisztviselői (alispánya, birái) által igazgatta, nem volt ez alá rendelve s pörös ügyeit csakis a *nádor* (comes palatii, palatinus) később országbíró elé vitte. A szolgabírák (dullók a székelyeknél) a közigazgatáson kívül a köznép kisebb pöreit is intézték. A megyék valóságos autonóm testületet képeztek, nemcsak saját belügyeikben, de részben még az országosakban is; tanácskozáván s egymás között levelezvén, egymást közös eljárásra buzdítván. A törvénytelen rendeletek ellen panaszokat tettek s azok végrehajtásának nem egyszer szegültek ellen.

A miveltség- s az ezzel együttjáró szükséglet-emelkedéssel növekedett az iparosok és művészek száma a városokban s ezek lassanként jólétre, sőt gazdagságra vergődván, később ugy a királyok, mint a földesurak nem egyszer szorultak reájok s a tőlük nyert rendkívüli szolgálat- vagy pénzért szabadalmakat adtak cserébe; míg hatalmas kül- vagy belelenség közeledtére, sokszor a város védelmében is részt vettek, a falak és bástyák védelmét czéhenként

felosztották magok között s így emelkedtek fel lassanként több-több önállóságra, szabadságra és erejük öntudatára.

Midőn aztán eljött az a nevezetes forduló pont, midőn a vár-urból és lovagból, vagy hatalomvágy, vagy szükség által rabló lovag lett: a városok önfenntartási ösztönből s nem egyszer a király pártfogására támaszkodva, ellentállottak a jogbitorlónak; elvették vagy lerontották veszélyessé vált sasfészkét s kisebb-nagyobb önállósággal magok, függetlenül kezdték intézni városok ügyét. Különös kedvezményekben részesültek nálunk a tömegesen bevándorolt szászok, kik volt hazájokban élvezett autonom-, sőt kizárólagos természetű szervezeteket, mely csaknem államot képezett az államban, egész a mai korig megtartották.

Kisebb és nagyobb különbséggel hasonló volt Európa minden hatóságának fejlődési módozata; a legszerencsésebbek természetesen azok lévén, melyek vagy helyzetöknél fogva nem szolgálhattak a hűbér alapjául, mint például Velence, mely semmi földterülettel nem birt, vagy oly szerencsés helyzetük volt, hogy iparuk és kereskedelmök hirtelen nagy lendületet nyervén, polgáraik gazdagsága és tekintélye által a hűbéri terheket könnyedén lerázhatták s uraik tulkapásainak könnyebben ellentállhattak.

Ha oly nagyhatalmu hűbérurral állottak szemközt, kinek zsarnokságával egymaguk nem birhattak: többen szövetkeztek a közös célra s így jöttek létre a *hanza-szerű szövetkezések* közép Európában; így menekült meg *Schveicz* hatalmas hűbérurái elnyomása alól.

A mi a római municipalis intézkedések átvételét illeti: ismeretes, hogy a góthoknál tanácsbirák (*curiales*), duumvirek és defensorok említettnek; a praetornak csak neve változott, ezután városbirónak neveztetvén. A rabszolgák felszabadítása azonban már a *tanács* előtt történik s ide tartoznak a gyám és öröklési ügyek is, míg a *két-férfiu* és a *népvédő*, vagy szegények-ügyvéde a többi nem főhatósági ügyeket, adóbeszedést, katona állítást, közjavak kezelését intézte.

A közhatóságok eszméjét nem egyszer zavarják össze a városi köztársaságok lényegével és fejlődési módozatával; pedig igaz ugyan, hogy voltak városok a középkorban, melyek kezdetleges hatósági életükből szerencsések voltak hatalmas köztársaságokká fejlődni: de a mit ott a szerencse és kedvező helyzet teremtett meg, annak egy kicsiny mértékét a kisebb városok, épen szerencsétlen elnyomott helyzetök által, mintegy életfenntartási ösztönből szerezték meg. Az egykori római városokban ugyan sok maradt fenn eredetileg is a római municipalis intézményekből, de az ilyen városi hatóságok mégis a kisebb számot képezik.

Említettük már, hogy mi volt ezen városok önállóságának egyik emeltyüje: t. i. a városi polgárok gazdagsága, fejlődő ipara és értelmisége s ezekkel szemben a lovagi rend elszegényedése és erkölcsi hanyatlása. Küzdelmeikben nem egyszer a király is segí-

tette őket, hogy viszont segélyökkel megalázhassa gögös vazaljait: de nem egyszer erős gyámokra találtak a püspökök s egyéb egyházfőkben is, azonban bátran elmondhatni, hogy azon mozgalmak, melyek a középkor erősebb városi hatóságait megteremtették, igen ritkán vezéreltettek magasabb politikai eszméktől vagy állami érdekektől: *önvédelem* volt az legtöbbször, vagy a legkezdetlegesebb és közvetlenebb emberi jogoknak visszakövetelése. Például egy XII-ik századbeli író a nagy tömegekben felkelt városiak szájába következő szavakat ad: »oltalmazzuk magunkat a lovagok ellen s ha összetartunk, nem fognak felettünk uralkodni; levághatjuk saját erdőkben a fát, elejthetjük határainkon a vadat és szabadon használhatjuk a mezőt és vizet.« A társulati ösztön, mely más irányban nyilatkozott s nem helyhatósági célokat tűzött ki, szintén sokat lendített a községi hatóságok emelkedésén, így közép és déli Európában az *iparos-czéhek*, Skandináviában az eleinte vallásos célú u. n. *gildák*. A *czéhek* igen gyakran oly nevezetes szerepet játszanak, hogy igen sok városban maga a municipium is a czéhek mintájára idomúl, hol a polgármester a czéhmesternek, a városbíró pedig az atya-mesternek felel meg.

Francziaországban a községek legnagyobb támaszai a királyi hatalomnak, szemben a hűbéresek lázadásaival s ugyanazért igen bőven osztogatják nekik a királyok a mindennemű kiváltságokat; legrégibb városi municipiumaik a XI. és XII-ik században jönnek létre.

Németországon szintén korán emelkedtek fel a városi municipiumok tekintélyes önállóságra; s különösen az iparosok és a szabadosok befogadása által erősödtek meg annyira, hogy már a XII. században nemcsak a hűbérurakkal, hanem a császárokkal szemben is nevezetes jogokat tudtak kivívni és megtartani. Mindezen jogok azonban csaknem minden egyes városnál különbözők voltak s terjedelmök a város anyagi és szellemi felemelkedésének arányától függött.

Mint városi municipiumok azonban kétségkívül legnagyobb figyelmet érdemelnek a valódi államhatalomra emelkedett *tengeri köztársaságok* és *városi szövetkezetek* (Hanzák).

Velenczének, mint köztársaságnak és városi hatóságnak, már létrejövési története is igen érdekes.

A venetek Róma hóditmányához, illetőleg szövetségeseihez tartoztak s Itália sorsát oszták a betörések alkalmával. A szárazon sok népes városuk volt s az Adria legbelső öblében igen sok szigetjök, melyek addig római szokások szerint igazgattak.

452-ben azonban mind Aquileját, mind többi városaikat elveszték a hatalmas hun király Attilával szemben s a partlakók megmaradt része a szigetekre menekült, melyek száma az ide befolyó édesvizek lerakódásából származva, a 60-at meghaladja s melyek legnagyobbja Rialtó nevet viselt. A menekültek elvesztve mindenő-

ket, egyenlők lettek a szegény szigetlakókkal s igen szegény és egyszerű községeket alkottak democrat szerkezettel, mert helyesen jegyzi meg gróf Daru, Velence egyik részletes történetírója, hogy »szegénység és szerencsétlenség egyenlőséghez vezetnek.« A szigetek egy-egy *tribunt* választottak, kik a szigetek közös érdekeiben, midőn szükséges volt, tanácskozássra gyűltek össze. E szegény községeknek eleinte csakis két kereskedelmi cikk állott rendelkezésükre: a tengervizből a sekélyes partokon lerakodott só és az Adria hal-gazdagsága. A szárazföldi dulongások azonban egyre szaporiták a szigetek lakosságát, mi aztán egyenetlenségekre adott okot; ez pedig az értelmesebbeket arra ösztönözte, hogy egy közös főt válaszszanak *doge* nevezet alatt 697-ben. Az első doge *Paulo Anafesto* lett. A választást a 12 legtekintélyesebb polgár teljesíté: Contarini, Morosi, Bedvaro, Tiepoló, Michieli, Sanudó, Gradenigo, Memmó, Falieri, Dandolo, Polini és Barozzi, nagyobb-részt emlékezetes nevek később, a már aristocraticus köztársaság történetében.

Alig 200 év alatt a köztársaság megmenté magát mind a görög- mind a német császár befolyásától s ura lett kereskedése által az Adriának; dogei barátságát királyok keresték s családai-
kal rokoni összeköttetésbe léptek; az egyedüli hatalom volt, mely hajós hadserget szerelt föl; az Adria kalózeit leverte s annak csaknem minden kikötőjét megszerezte *II ik Urseoló* alatt az 1000-ik év körül.

A XII-ik század végén Michieli doge meggyilkolása után, a legfőbb hatalom választása és megszorítására nézve nevezetes változások hozatnak be. 12 polgár jelöltetik ki, kik másodfoku választással 470 tagból álló tanácsot jelöljenek ki. E kijelölők egy régi képviseletből választattak az u. n. »Quarantie«-ből, mely régi időktől fogva legfelsőbb bíróságot képezett; a nagy tanács aztán évenként 6 tagot választott a doge mellé, kik annak mintegy minis-
teriumát képezték. Ez volt az első lépés az aristocrát kormányfor-
mára. Silvio volt az utolsó doge, ki még népszavazattal választatott.

A nagyszerű szt. Márk templom építése is szült egy új hivatalt. Ziani doge ugyanis nagy összeget adott az egyházra s ennek felügyeletére választatott Szt. Márk ügyvédje (*procurator*), mely hivatal később 2-ik lett a köztársaságban s később a *procuratorok* száma is felnövekedett.

1183-ban nagy napja volt Velenczének. *Rötszakállu* (Barbarossa) *Frigyes* császár, ki hosszas háborút folytatott Velenczével, végre ide jött, hogy a Velenczében védelmet talált III-ik Sándor pápát kiengesztelje. Nagy fénnel ült a pápa trónján a Mark templom kapuja előtt, cardinalisai és a tanácstól körülvéve; Frigyes császár pedig királyi palástját levetve közeledett s térdre borult, hogy a pápa lábát megcsókolja. De a pápa még e megaláztatással sem elégedett meg: hanem lábát a császár fejére téve, a XCI-ik zsoltár 13-ik versét idézte, »az oroszlánon és az aspis kigyón jársz;

megtapodod az oroszán kölyköt és a sárkányt.« »Én csak Péter előtt alázom meg magamat,« mond a megütődött császár. »Elöttem és Péter előtt, az mindegy,« felelt kevélyen a pápa. Velence pedig sok kitüntetésben részesült pártfogásáért a pápától. A dogának engedélyt adott arra, hogy egy égő gyertyát, egy kardot, nap-ernyőt, támasz-széket, s aranyszövetű párnát használhasson ünnepélyes me-
nete in s maga előtt lobogókat vitethessen trombita-harsona mellett. Ezenkívül egy gyűrűt is ajándékozott, mint jelét a tengerfölötti uralomnak, melylyel megengedte, hogy a tengert évenként eljegyezve, annak urává legyen »mint a férj nejének.« E szokás aztán mind-
végig megmaradt.

A keresztes hadakban gyakran vettek részt a velenceiek s legtöbbször ők adták ahhoz a tengeri haderőt. Így történt ez 1204-ben is, midőn (12. apr.) Konstantinápolyt a görög császártól elfoglalván és földulván, Flandria grófja Balduin királylyá kiáltatott. Velence akkori szolgálataiért e következő tartományokat kapta: Lasit a fekete tenger mellett, Nikápolyt Kis-Ázsiában, Heracleát, Aegos-Potamost, Rodostót, Nikomediát, Gallipolit, Adrinápolyt, több görög kikötőt s Zantétól Corfuig minden görög szigetet, végre Dalmátiában Dirrachiumot.

A következő évben Dandolo halálával az új doge esküjének megvizsgálására 5 tagu bizottságot jelölt ki a tanács *javitók* (correctori) nevezett alatt; sőt ezen előleges korlátozással sem elégedett meg, hanem három vizsgáló birót (inquisitori) nevezett ki, kik a meghalt doge tetteit, mint Egyiptomban a királyokéit, halálok után megvizsgálják.

1268-ban a doge választásra oly sajátyszerű többszörös közvetítéssel járó módozatot határozott Velence, milyenhez hasonlót nem mutat fel a történelem. A régi 11 választó már felszaporodott volt 41-re; most a következő választási rendet állapították meg: a nagy tanácsból választandó 30 tag sorsolja ki magát 9-re; ez a 9 tag nevezzen ki 40 ideiglenes választót, kiknek újra lekellett magukat apasztaniok 12-re; ezen 12-ből a három első 3, a többi 2—2 tagot jelölt ki, s az így kijelölt 25 egyén kisorsolás által újra 9-re apasztatott. Ezekből mindenik újra 5—5 tagot választott s ezek 11 tagra sorsolván le magukat, az első nyolcz, 4—4, az utóbbiak 3—3 tagot jelöltek ki, — így került ki a 41 *valódi szavazó*. E valódi választók a nagy tanács által még egyszer megrostáltatván, elzárattak s addig ki sem bocsáttattak, míg a doget meg nem választák. Tehát *ötszörösen* közvetített választás; valóságos unicum, melyet bizonyosan a visszaélések elkerülésére talált fel az egykor democrat Velence.

A XIV. század elején rossz dolga volt a köztársaságnak, Florenczczel háboruban lévén, az ezt pártoló pápa őket kiátkozta s ennek következtében a városban minden egyházi szertartás betiltatott; sőt a mi a kereskedő Velenczére még nagyobb csapás volt, adósai

bel- és külföldön fölmentettek kötelezettségeik alól, mit azok fel is használtak (1309-ben). Ezenkívül *Tiepolo* összeesküvést szervezett a köztársaság kormánya ellen s midőn ő és pártosai elnyomattak, a kiállott veszély félelme a *10-ek tanácsának* felállítását hozta javaslatba, mely bár először csak 10 napra és politikai bűnösök megfenyítésére választatott, végleg urrá tette magát Velence fölött; s ettől kezdve a doge, nagytanács és nép csak árnyék, a *10-ek* rettegett tanácsaé minden hatalom (1325.); 1360. óta pedig a doge 6 tanácsosa valóságos miniszteriummá válik »la serenissima signoria« nevezet alatt, mely a dogenak még megmaradt hatáskörét, a közigazgatási ügyekben is összébbszorítja.

A XIV. század végén (1381.), midőn Genuával hadat viselve, a benyomult ellenséget csak közrendű polgárok segítségével sikerül kivernie: első ízben történik, hogy 30 közpolgári családfőt a nemesek (nobili) sorai közé vesz fel s az aranykönyvbe irat be,— így jutott be e néhány iparos és kereskedő a patriciusok közé; de a régi »választó családokat« azért ezután is megkülönböztették. 1397-ben a doge hatásköre még jobban megszorítottatott: ezentul nem volt szabad magát »legkegyelmesebbnek« neveztetnie; külföldi jószágot birnia, vagy gyermekeit külföldiekkel összeházásitnia. Ez időben engedik meg először, hogy két zsidó is letelepedhessék a városban s idegen jelesek patriciusokul irattathassanak be a nemesség aranykönyvébe; 1414-ben pedig a doge méltóságát még alább szállítják; elveszik tőle a megidézés jogát, de vele szemben az állami ügyvédek erre felhatalmazzák; családi lobogóit és czimereit hajókról és középületekről levétetik stb.

Ily szerkezet mellett nőtt, az egykor menekült halkereskedők-ből a középkor legnagyobb pénzhatalma, melynek tanácsa (Signoria) és ítélő széke (*10-ek*) élet-halál ura volt benn-, és a középkor Babylona vagy Londona kívül. Elég volt valakinek névtelen vádat vetni szt. Márk tátott száju oroszlána torkába, hogy a *10-ek sbirri*-jei (szolgái) a vádlottat befogják s ha nem is a bűn, de érdekek így kívánja, »a sóhajok hidján át« az ólomfedelű börtönökbe küldjék, honnan nem volt visszatérés.

De e zsarnok hatalom Velenczét nagygyá tette. A már említett keleti birtokain kívül, különböző korszakokban birta Olaszország több nagy városát, többször az egész Dalmáciát és Istriát, a görög szigeteket csaknem mind, Krétát (Candia), egy ideig Cyprust is; úgy hogy 6—700 □ mfdnyi területén alattvalói száma 7 millióra emelkedett. Magának a városnak mintegy 200,000 lakója volt; házai értékét 7 millió dukátira (10 millió tallér) becsülték; pénzverdéje évenként 1 millió aranyat, 200,000 ezüst és 800,000 váltópénzt vert 4 millió tallér értékben. Volt ezer oly nemes polgára (»nobilik«), kiknek évi jövedelme 4—70,000 arany érték között állott, oly időben, midőn 3000 aranyon palotát lehetett venni; 3000 hajója 25,000 matrózzal üzte a kereskedést s 45 gályája 11,000 har-

czossal védte a köztársaság érdekeit; a hajók évenként 10 milliónyi árut szállítottak külföldre 40% nyereséggel. Csak Lombardiának eladott évenként 2 millió 700 ezer dukati értékű posztót, vásznat, francia és spanyol gyapjút, gyapotot, czérnát, arany- és selyemszövetet, szappant, czukrot és fűszert, festőfát; a sót — mint állami monopoliumot — nem is számítva. Az állami jövedelmek 1 millió 200 ezer aranyra rúgtak.

Nem is belső okok idézték elő a köztársaság elhanyaglását. A signoria, tizek tanácsa s az ebből 1439-ben alakult állami inquisitio vaskezekkel vezette az államügyeket; felelősség nélkül ítelt s nyom nélkül hajtotta végre ítéleteit; oly roppant rendőri hatalommá emelkedvén, hogy még önmaga előtt is reszketett (miután az inquisitio tagjai egymást is bevádolhatták). Foscari doge, mint egy második Brutus, kénytelen elítélni saját fiát; s az eltűnt polgárt még családja sem merte nyomozni. Háborúi sem dönték meg; bár különböző időkben a német és görög császárral, a pápával, Florenczczel és Genuával, a törökkel s a legtöbb magyar királlyal harczban állott. Velenczét a tengeren támadt vetélytársai — különösen a portugallok és hollandok — szorították le a térről; kik Afrika megkezdésével az európai kereskedelemnek más, a törökök által nem fenyegetett s a körülményeknek megfelelőbb irányt adtak, s ez által a tengeri kereskedés előnyeit Velence kezéből kiragadták, — szóval létalapját vonták ki alóla. Kereskedelme csökkenvén, nem volt képes többé haderejét fönntartani s a Levantétól a török, dalmáciai és italiai birtokaitól a szomszéd fejedelmek foszták meg; míg végre maga is idegen uralom alá jutott, provinczialis várossá süllyedt alá s ma régi nagyságának csak emlékeit mutogatja.

Hasonló sorsuk volt Italia többi városi köztársaság magaslatára emelkedett városainak, mint Genuának, Pizának, Florencznek, stb.

A hanzák eleinte csak egyes nagykereskedők szövetségei voltak, melyek nevöket a hanz (vám) szótól vették: a 13-ik század elején azonban — tehát jóval később, mint Olaszországban — már léteznek hanzák Németországban s a 14-ik század derekán, IV. Károly császár idejében, az egyesült városok száma néha a 100-at is meghaladja.

A hanzák célja hármas volt: kiterjesztése egyedárus kereskedelmöknek a külföldre, közös védelem a hűbérurak és mindenki ellen, ki érdekeiket fenyegeti s végre teljes autonom-igazgatás elérése kebli ügyeikben.

A nagy német hanza-szövetség négy kisebbre (Quartier) oszlott fel: a lübecki, kölni, braunschweigi és danzigi negyedekre; egyesületi főhelyök hosszas ideig Lübeck volt.

A városok egymás között kötelezték magukat a közös védelemre, kizárásával minden idegen segélynek; ha egymás közt perük volt, a lübecki nagy tanács ítelt a perlő városok közelében fekvő négy város kihallgatása után. A szövetségbe felvétel feltétele volt: a szövetséges tanács által kivetett adó- és katona mennyiséget kiszolgáltatni. A főtanácscsal szemben tanusított engedetlenség, idegen segélyért folyamodás, az előljáróság ellen fellázadás s a szövetség elleneivel czimborálás, az illető város kizárását vonták magok után.

Hatalma fénykorában a német hanza egész északi és közép Európát uralta kereskedelmi tekintetben. A Balti-tenger összes halászata, a körülfekvő tartományok földmívelése, bányái és ipara az ő kezökben volt; Svédország, Dánia, Norvégia nekik szállítottak és adóztak; a cseh s néha magyar bányákat ők miveltették. Németországból sört, lisztet, gabonát, posztót, vászonneműeket, Oroszországból nyers termékeket kaptak; Anglia czint és gyapjut adott; a Rajna-mente bort, vásznat s a Harzhegyek bányatermékeit szállították hozzájuk. Főrakhelyük a hollandi Brügge vala; de Lübeck és Bergen is roppant raktárakat képeztek; ez utóbbinak egész városnegyedét megszerezték s abban Husbonde név alatt külön hatóságot gyakoroltak.

E szövetség természetesen akkor volt legerősebb, midőn a közös veszély őket szorosan egyesítette. Ez különösen 1368 körül történt, midőn IV. Valdemár dán király a szövetség egyik városát Wisbyt elpusztította s az egész szövetség lételét fenyegetni kezdé. Ekkor a hanza komolyan hozzálátott a háborúhoz; elfoglalta Schonen, Koppenhágát és Helsingöört; a királyt megszalasztotta s az egész Baltitengernek urává lön. De a közös ellenség leverése s a külellenség fenyegetésének megszűnte után, a szövetséges városok egyenetlenkedni kezdetek egymás között; hol egyik, hol másik fejedelemhez pártoltak; a helyi önzés föléje került a közös érdekeknek; kicsinyes felfogásuk nem volt képes megküzdeni a 15-ik század közepén már megindult világkereskedelmi áramlattal, mely őket leszorítá és elsöpré. Már 1494-ben novgorodi telepőkkel együtt elvesztik oroszországi befolyásukat; nem sokkal azután Svéd- és Norvégországból szoríttatnak ki; a burgundi király, Merész Károly Brüggéből hajtja ki őket, honnan főraktárukat Antwerpenbe helyezik át; végre Angliából is kiszorulnak: VI. Eduard 1552-ben eddig élvezett szabadalmaikat visszavonja; Erzsébet királyné tilalma és a 30 éves háboru pedig, mely a városokat pártokra szakítja, gazdagságuktól nagy részben megfosztja, a hanza szövetségeinek csaknem teljesen véget vet.

8. §. A középkor művészete.

A középkor előrése a legnagyobb visszaesési korszakot jelöli az emberiség történetében. A roppant néptolongs, mely Azsia

keleti részéből indult ki s a Herkules oszlopainál (Gibraltár) állott meg, az ó-kornak csaknem összes műveltségi vívmányait megsemmisítette; az ó-kor leghatalmasabb népei: a persa, a görög, a latin új törzsek által nyomattak el s vagy csekélyekké zsugorodtak össze, vagy elvegyültek az ujjonjöttekkel; úgyhogy a régibb törzsek nagy része részben, vagy egészben eredeti nyelvét is elvesztette. Az uralgókká lett törzsek: a hunnok, góthok, alanok, longobardok, frankok, vandalok millióit irtották ki az eddig uralkodott népeknek s azok előrehaladott műveltsége helyett, melynek néhol nyomait is eltörölték, teljességgel nem tudtak egyelőre ujjat felmutatni.

Ez ős erőben levő népek vad jellegén keresztül azonban lassanként két hatást látunk átszűrődni: a nagyrészen eltörölt, de meg nem semmisített görög-római műveltséget s a keresztyén vallás szelidítő hatalmát.

Nem szabad csodálkoznunk, hogy az új törzsek között, melyek közül nem egy talán világra jötté óta nomád életet élt, csak nyomról-nyomra tehetett foglalat a két mivelődési tényező. A középkor első századainak csekély műveltségi fokozatán pedig annyival kevésbé csodálkozhatunk, mivel vallásban úgy, mint műveltségben, jogfogalmakban, mint a gyakorlati élet szokásaiban e két tényező is: (az ó-kor classicismusa és a keresztyénség) századokon át harczban állott egymással; sőt a mi több, magában az utóbbi tényezőben is a vakhit és a realismus létharczot vivnak egymás ellen; s az előbbi emelkedvén győzelemre, a hitbuzgó népek kedélyét egy költői mysticismusban olvasztja fel, mely az egész középkornak főjellemvonása s melynek ködét csak utolsó századainak tudományos mozgalmak, föltalálásai s a másik tényezőnek hatalomra emelkedése tudák eloszlatni.

Az a kép, melyet a fennebbiekben röviden körvonaloztunk, kiterjedt a középkornak mindennemű intézményeire és viszonyaira: de seholsem nyert oly határozott és maradandó kifejezést, mint a tudományban és művészetben.

Magas izléssel a középkor első századait senkisémmé vádolhatja. A műizlésnek, a társadalmi élet kényelmeinek még előképzettségével és fogalmával is alig bírtak azok: évtizedek teltek el, míg a berohant és hazát foglalt nemzetek leszoknak harczy kalandjaikról, nomád sátor-életökről; míg rendezik az enyém-tied fogalmát; sértetlenné teszik a személyt és vagyont s újra évtizedek, míg félig szilárd anyagból épített házaikban megmaradva, ekét akasztanak a sajátjoknak tekintett földbe; századok mulnak el, míg a természet mostohaságaival alig daczó szalma fedelelet még nagyjaik házában is állandóbb és biztosabb anyagu váltja fel; századok, míg a keskeny ablakaikon ki s bejáró szelet, a világosságot alig áteresztő üvegkarikák váltják föl s az 1000 éves korszaknak egész derekáig le kell jönnünk, míg a nagyok palotáiban is olyan, a milyen kényelmet találunk; s még ekkor is a ló, az eb, a jobbágyok, cselédek százai,

a külső viselet pompája s a fegyverek fénye teszi a nagyobb szám büszkeségét.

Még kevesebb izlés mutatkozik az egészség és tisztaság kérdéseiben. Védelemre szánt város és várfalak szűkreszabott területét rendetlen és kövezetlen szűk utcák szennye foglalja el; a szembenlakók kézzel érhetik el egymást s még a XIV-ik században a legműveltebb Olaszországban is, a csatornák az utcákon folynak, melyeknek szennye elvileg is egészségesnek tartatik. Innen érthető, hogy ragályos betegségek idején, kivált a nagyobb városok népsége nemcsak megtizedeltetik, hanem legtöbbször megféleztetik. Szinte csodálni lehet, hogy a rómaiak kényelmi vágya teljesen feledségbe megy; a milliókba került vízvezetékek és utak elhanyagoltatnak; kertekről, villákról, vagy épen nyílt terekről, melyekben pedig ugy a kelet-ázsiai birodalmak, mint a római városok annyira ismeretesek, néhány századig alig van szó.

Lassanként azonban a rendezettebb viszonyok megteszik hatásukat s első helyen az »Isten háza« az, mely tisztesebb helyet foglal el, mely köré az emberi jobb érzelmek s a mivelődő izlés tényezői csoportosulnak; a keresztyén vallás kibúvik a földalatti katakombákból, hova üldöztetése idejében menekült s első ízben mindjárt a minden korok és minden népek bálványának, a pénznek és üzletnek templomát: a börzét, basilikákat foglalja el és rendezi be az új istentisztelet számára. A börze-bíró (basileosz) helyét az Úr oltára foglalja el; a tőzsérek helyén Istent dicsérő karok és énekesek emelkednek s a vásárnapok lesznek egyszersmind vásárnapokká.

Az ó-kornak csaknem egész művészete nemcsak a vallásból indul ki, hanem annak körében is marad; átveszi, átídomítja a hajdani vallások emlékeit és bálványait; s mind abban, miben művészete emelkedést nyer, szintugy, mint a miben korlátozást szenved, a vallás buzgalmának és korlátozásának köszönheti.

A keresztyén vallás szintugy, mint a mohamedanizmus, megtiltja isteneinek szobrokban vagy képekben személyesítését: a héberből átvett tiz-parancsolat mondja: »ne csinálj magadnak faragott képet azoknak mintájára, melyek a mennyben, vagy a földön vannak« s Mohamed vallása e tekintetben oly szigorú, hogy egész maig, nagy részben még a növények s állatok utánzását is kizárja; mesterművei diszítését mértani ábrákból (arabeszkék) alakítván. De az emberi természet és hajlam s az utánzásvágy lassanként visszaköveteli jogait s különösen a déli és keleti népek képzeletereje áttör a vallásos szabályok korlátaiban; eleinte mintegy lopva, de lassanként mind nagyobb erőre vergődve foglalja el helyét a szobrászat és festészet az Istenházában is; míg maga az egyház sem tehet egyebet, mint azt, hogy egyelőre tiltakozik a műtárgyak imádása

ellen; míg később maga lesz annak leghatalmasabb terjesztője és gyarapítója.

De a komolyabb északi néptörzsek realismusa mindvégig megmarad puritán nézetei mellett s a képrombolás, mely egy ízben még a keleti Byzántban is érezteti megsemmisítő hatalmát, Európa északi részein még a reformatio idejében is megujul; s a közép-európai műízlés az u. n. góthikában csak lassan s akkor is szűk helyet enged a képzőművészeteknek, midőn azt délen már teljes virágában látjuk. Innen van, hogy az egész középkoron át, csupán az építészet és zene az, melyet a hitbuzgóság magas színvonalra emel: ellenben a szobrászat és festészet csakis lassu küzdelemmel foglalja el helyét a déli tartományokban s azon érdemet, hogy magát teljes mértékben érvényesítse, szintén az uj-kornak adja át.

Sok ideig a vallás szolgálatában álló építészeti műízlést is teljesen római és görög visszaemlékezések uralják: csak lassanként foglal ezekkel szemben állást a fokonként művelődő újabb népek ízlése s aligha csalódunk, midőn azt állítjuk, hogy a csodás tökélyre emelkedett góth ízlésre is, a keletről származott s Európa nyugotára átzarándokolt arab-mór építészet adja az első lökést, legalább azon körülmény, hogy a csucsives építés-módor a kordovai emírség szomszédjában Franciaországban nyeri születését s a kettőnek rokonsága ugy a csucsives boltozatokban, mint az oszlopok tagozatában és merészségében, és mi legfőbb, az egy alapeszme körüli csoportosításban erre utalnak.

A középkori építészetet három főosztályba szokás sorozni: az *ó-keresztyén*, a *román* és a *csúcsives* vagy *góth építés-módok* szerint.

Az *ó-keresztyén* építő művészet mindjárt kezdetben két különböző irányban indul meg: a byzánti és uj-rómaiban. Amannak az András-kereszt X- az uj-rómainak a latin kereszt † szolgál alapul. Közönségesen három osztályra, vagy korszakra szokás osztani, melyek közül az első al-korszakhoz az első 500 év számíttatik. Ezt még teljesen görög és római formák jellemzik. Fenmaradt emlékei közé tartoznak: a régi szt. Péter templom Rómában s Helena császárnő öt hajóju temploma Betlehemben. Itt még mindig a régi basilika felosztását látjuk: az egyház hosszú négyszöget képez, egyszerű, hármass vagy ötös felosztással, melyet régi görög-római oszlopsorok választanak el; az egyház bejáratával szemben kelet felé a basileosz régi helye félkör alakban dülled ki s ennek középpontját foglalja el az oltár; a papság és a kar részére emeltebb és elkülönzött helyek állanak az oltár közelében s a közép vagy főhajó központján. A korszak végén azonban már kezd a keresztyén jelviség kifejlődni; a mennyiben az egyház alaprajza egy kereszthajó

által kereszt-idomot nyer (az apostolok temploma Konstantinápolyban).

A második alkorszakot a határozottan keleti származású kupola-styl jellemzi; ott t. i. hol a fő és kereszthajó egymást metszik, tehát a kereszt középpontjára, félgömb alaku *kupola* emeltetett s ez által vettetett meg alapja az u. n. *bizanti stylnek*, mely Justinian idejében nyerte meg határozott alakját s melynek legjellemzőbb műemlékei a Ravennában épült szt. Vitale s a konstantinápolyi Szófia-templom, melyet *Anthemiosz* és *Miletusi Isidorosz* építettek. Még mindig a késő római kor oszlopai diszítik ez egyházakat, de a vallásos rendeltetés határozott kifejezésére utal, hogy a főhajó elejére már előcsarnok (narthex) is építtetik, hol a templomba bemenetelre nem méltatott vezeklőknek van helyök. E korszak N. Károly idejéig, vagyis a VIII-ik század derekáig jó le.

A 3-ik alkorszakot, mely innen az 1000-ik évig tart, az jellemzi, hogy az illető népek műizlése, szemben a római hagyományokkal, már határozottan előtérbe lép, a mennyiben az északibb részeken a komorabb külső és kevésbé ékitett belrészek, a délieken pedig, különösen Olasz- és Görögországban az elevenebb színezés s a kupoláknak többszörös használata alkalmaztatnak. Az elsőre a N. Károly által 796—804-ig épített aacheni Münster, az utóbbira több olasz egyházon kívül különösen a konstantinápolyi Agia Theotokos szolgálhatnak mintául. (Nálunk a Szt. István-féle fehérvári, esztergomi, kalocsai, csanádi tartoztak ide, de ezeket csak alapjaikban ismerjük.)

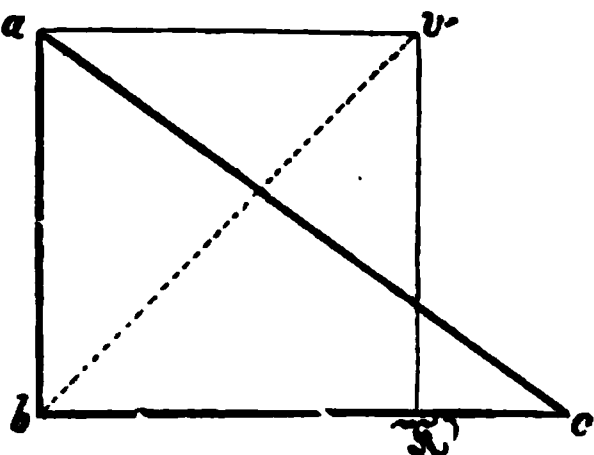
Egyidőben az ó-keresztyén építészet fejlődésével az *arab-mór építészet* is sorompóba lép (622—1001-ig). Ez építészet a sátor alakból indul ki s a kupolákat szintén igen korán alkalmazza. Jellemző tulajdonai a patkószerű bolthajtások és ablakok, az igen merész alkotású és tagozatu oszlopok s a szönyegszerű mondhatni csipkéhez hasonló ékitményeknek pazar alkalmazása a falakon és menyezeten. A legrégibb arab-mór emlékeknek tartják a Kaabát, Mahomed sir-templomát, a jeruzsálemi templomot, a kairói és kordovai moschékat; ez építészet II-ik korszakában (1000—1400-ig) a toledói és kairói műemlékek soroztatnak. De valódi tökélyét ezen korszak után és pedig Spanyolországban érte el ez építés mód, melynek bámulatos emlékeit: az *Alhambrát* és *Alkazart* még maig is mindenki bámulattal szemléli. Ez építészet hatását érezte meg a közel Armenia, Spanyolország, maga Konstantinápoly, sőt talán Oroszország is.

A *román építészet* Európa nyugatán fejlődött ki az 1000-dik éven innen s ettől kezdve uralmát egy pár századig tartja meg. Nyugodt méltóság, határozott méretek jellemzik azt; bár más oldalról a jelvi korlátozottságnak s néhol az eszme-hiánynak nyomaival. Ezen építés-mód méreteit határozott mértani arányok képezik, mely-

nek szabályát az újabb korszak kikutatta s megállapította. E szabályt jeles régészünk Henszlmann szerint ide mellékeljük: (Lásd 9-ik ábra)

»A középkori templom főhajójának szélességét, az egyik oldal pillére tengelyétől a más oldal pillére tengelyéig használta oly alap-nagyságnak, melyből az épület tagjainak különböző nagyságát fejleszté; a fejlesztés úgy történt, hogy a templom szélességét egységnek vévén, ebből köböt (cubus) szerkesztett, melynek oldalhossza azon egységnek felelt meg.

9. ábra.

E szerint három fő mértéket nyert: ezen egységet, a köb egyik négyzetének átmérőjét s az egész köbnek átmérőjét. A három érintett mérték úgy állott egymáshoz, mint 1000 az 1441. és 1722-höz. Jelen ábránkban az ab vonal az egység vonala és egyszersmind a köb oldala lévén, ha ezen egységből az ab K . v . betűs négyzetet szerkesztjük; ez leend egyike a köb 6 négyzetének; ha ezen négyszögnek bv átlóját átvisszük a hosszabított alsó vonalra b . K . irányban, ez átlónak hossza leend bc . és ha a c pontot összekötjük az a ponttal, a nyert vonal nem egyéb a köb átlójánál. Ennek következtében 2, $\triangle$ et nyerünk: a nagyobb abc -t; s a négyzeten kívül fekvő kisebbet, mely ezzel hasonló. A kisebb háromszög oldalának aránya a következő: a kis oldal 0.292; a nagyobb oldal 0.414; az átló 0.507. A nagyobb háromszög szolgál a templomok nagyobb, a kisebb háromszög oldalai a templomok kisebb mérvei meghatározására.

Később, midőn a góth építészet-módor jött divatba, ugyanezen szerkesztés alapján több, még kisebb méret jött alkalmazásba.

A román építészet fejlődését szintén három korszakra szokás felosztani; de miután azon korszakok alig két századot töltenek be s különböző országokban a haladásnak ugyanazon időszakban is különböző fokozatai mutatkoznak, az átmenetek pedig igen lassuk és változatosak: a részletes beosztás alig bir gyakorlati értékkel. Különben ó-román, újabbkori román és átmenetire szokták felosztani (a góthba).

Az elsőnek minta-példányául a Harczhegység tövében fekvő *gernródi* (épült 960 körül) szokták venni; de ugyanezen korszaknak hazánkban is szép műemléke maradt fenn a *pécsi székesegyházban*, melyet bátran is vehetünk az ó-román építészet mintaképeül.

Az egyház hosszú négyszöget képez a régi basilika felosztással, a kereszt alak legkisebb jele nélkül; három hajója van s mindenik hajónak egy-egy körbolt (apsis) felel meg a templom szentélyében, mely három ablakával a szt. Háromságot jelzi, s mely tetején felemelkedik; alatta *altemplom* kapuja van, melynek eredeti

bejárata két oldalon történt. A templom négy sarkán, négy egyenlő zömök torony emelkedik, részint a keresztalak pótlásául, de a mi még valószínűbb, bástyaszerű védelmül is, melyet hazánk zivataros multja eléggé indokol s melynek szükségét az állítólag Péter király korában épült kriptá-faragványainak erőszakos elrombolása szemmel láthatólag bizonyítja is. A *gyulafehérvári* szintén diszpéldány és egyike a legszabályosabb késő-románkori alkotásoknak.

A régi görög-római oszlopsorok ez építés-módnál eltörpülnek s elizléstelenülnek, mit a mellékelt oszlopíók, a régi nemes görög oszloprend satyrái bizonyitnak. Általában az építészet ékitményi része a művészetek ó-kori vívmányainak feledésbe merültéről tanuskodik s legtöbbször barbár és eszmeszegény (10. 11. ábra)

10. ábra.

11. ábra.

Az újabb román építészet egyik mintájául szolgálhat az általunk már főlebb közlött lébenyi egyház, mely körülbelöl 1200-ban épült. Egy háromhajóju, s ezeknek keleti végén megfelelő 3 kidomborodású (apsisu) templom ez, elöl elég diszes, de törpe iker-tornyokkal, melyek között előcsarnoka fekszik. Kapuzata elég diszes s már azon tagozatosságra mutat, mely a góthikában oly nagyszerű magaslatra emelkedett. — Még pompásabb ekori egyházunk a *jáki*

12. ábra.

apátsági templom Vas megyében, melynek már igen szép kör alakú ablakrózsája (rosette) s a román korban ritka díszű főkapuja van; egymás fölé emelkedő fülkékben Krisztus és az apostolok szobraival. Ez egyház egyik díszes szobrának vázlatát, mint a román kori szobrászat termékét, előbbi oldalon közöljük. (Lásd 12. ábra.)

E korszakban a torony már szerves részévé válik az egyháznak s annak vagy homlokát vagy 4 sarkát foglalja el; sőt még egy 5-ik helyen is nyer alkalmazást; a templom központján, a kereszthajó átmenetén, és épen e központosság a kereszthajó és az íveknek kezdetben alig észrevehető csúcsba futása jellemzi ezt az átmeneti modort s a góth ízlés közeledését. (A román kori festészet egyik magyarországi termékét a *feldebrői egyházból*, mely Kain és Ábel áldozatát tárgyalja 13. és 14. szám alatt itt közöljük.)

4

~ 6

13. ábra.

A középkor legnemesebb és legjellemzőbb alkotása a *csúcsíves vagy góth egyház*. Jellemző annyira, hogy a figyelmes szemlélő s összehasonlításokra képes gondolkodó abban az egész középkor kül- és beléletét *megtestesítve* látja. Az alapidom, melyből e remek művek kiemelkednek, a *kereszt*, tehát a keresztyén egyház eszméje, mely körül az egész középkor eszméi és intézményei csoportosulnak. Ez idomból, mint valamely erdő gazdag növényzete, emel-

14. ábra.

kednek magasra a kisebb-nagyobb tornyocskák, melyeknek vékonyabbjai, mintegy a nép tömegét képezvén, számosak ugyan, de hamar is elérik tetőzetöket; a vastagabbak, mintha a hatalmasabb hűbérurakat akarnák jelezni, kik amazok fölé uralgólag emelkednek. A vastag sark és kapuk melletti tornyok ezek fölött az uralkodó fejedelmeket látszanak képezni: de az egész tömeg eltörpül a középpontból fölemelkedő s nagyszerű ékbefutó *főtorony* előtt, mely az *egyház hatalmát* képviseli; egyre vékonyulva, csaknem a

fellegek közé emelkedik s a kereszt jelvényében vagy virágjában hal el. Mintha az egész központosított épület-tömeg azt jelentené, hogy a kisebbeknek még égre törő imái sem hallgattatnak meg, ha a legmagasabbat nem támogatják s közbenjárásra nem kérik fel, hogy imáikat a keresztig, az égig juttassa.

Az egyház belseje a kedély és szív belsejét jelképezi a középkorban; komor, áhitatra vezető s minden emberi méretet meghaladó sötét ivboltok alatt, öntörpesége érzetében hajlik meg, vagy borul térdre a lelkét megalázott halandó; a keskeny, magas, színezett üvegü ablakok csak titokszerű félhomályt engednek elterjedni a tágas és végetlenül magas űrben; jelezve a keresztyén vallásnak mysticismusát a középkorban. A kelet felé kinyuló szentély (sanctuary) mint az *egyház áldozatnyújtó helye*, jóval *magasabbra emelkedik* a nagy közönség számára fennhagyott közép- és mellékhajónál s rendesen vaskorlátokkal van elrekesztve attól. De a vezeklő bűnös még ide sem juthat be; neki csak az egyház előcsarnokában van helye, meztelen lábbal a hideg kövön állva vagy térdepelve; a megbélyegzett nő, vagy leány szalma-koszoruzott fejjel a szégyen kövön áll, hogy a megsértett egyházat megkövesse. A szentély páratlan számú fülkéiben számtalan gyertyától diszitett oltárok alatt, szentek és martyrok reliquiái fekszenek; a mellékhajók sötét fülkéiben gyóntatószékek állanak s a bűnbánók töredelmes sóhajai hangzanak fel. Az ékbe-futó magas boltozatokról értékes ezüst csillárok bocsátkoznak alá, nagy kegyurak fogadalmi ajándékai; az oltárok csodatevő szent képei drága kövek és gyöngyökkel vannak előntve s körülöttök a szegényebb osztály nyomorékjainak ezüsből kiveret testrészei, melyek meggyógyításáért a csodatevő szenthez folyamodtak. Egyik fülkében az egyházi küldöttség (missio) nagy fekete keresztje emelkedik fel, mely előtt szegény asszonyok százai térdepelnek s égetik apró viasz-gyertyáikat. A szentéllyel szemben magas karzaton az *orgona kar* emelkedik, melynek csodálatosan rezgő hangjai méla dallammal töltik be a végetlen hosszú és magas űrt; míg az oltárok előtt aranyos és drága köves talárokban, nagy számú segédlet mellett áldozik a főpap, kinek részére a szentély jobb oldalán, királyéhoz hasonló mennyezetes trón emelkedik. Kívül és belül a falak alján és a padlaton rég elhunyt nemes urak és gazdag polgárok sirkövei emlékeztetnek a mulandóságra s a szentély alatt, néha nagy diszszel épített kriptában, fejedelmi családok diszes domborművü kősírhajai sorakoznak, melyek tetején, lábait oroszlánon nyugtatva fekszik az egykor hatalmas hűbérur pánczélos és sisakos szobra s fejedelem-asszonyok diszes csipkeruháit örökitette meg a művészi kéz.

Néhol az egyház küloldalához is van egy-egy szószék függesztve, melyen látni véljük a keresztes hadak apostolait, amint átszellemült arcczal lelkesítik a népet a Krisztus sirjáért és bölcsőjéért indított háborúra. (Szt. István templom Bécsben, Capistrano kathedrája.)

Nagyszerű és felséges lehetett e boltok alatt egy-egy nagy buzgósággal megült vallásos ünnepély; de az ellentétes kép is föltűnik előttünk: midőn a halotti öltönyökben megjelent papság közül kiválik a gyászos tekintetű főpap s fölmenve a szószékre, felolvassa a pápa *kiátkozó levelét*; a szerencsétlen város lakóira kő-esőt szór; segédlete pedig »Ament« kiáltva az átokra, a kezében tartott égő gyertyákat földre dobja s a kikergetett tömeg után bezárja az egyház érczveretű ajtóit!

Nem lehet csodálkozni, hogy ez Isten-házaiban meghajolt a legbűszkébb emberi fő, s áhitat, nem egyszer kétségbeesés fogta el még a gonosz szívét is. Külső eszközök által soha, meddig az emberi emlékezet visszahatni bír, nem sikerült ez egyházakéhoz hasonló hatást eszközölni. Ennek jellemzésére és bebizonyítására elég csak arra emlékeztetnünk, hogy a legujabb franczia irodalomban is, mely a politikai forradalmak borzalmait és nihilismusát átélte, *az újabb romanticismusra a góth építészet remekei adtak ösztönt és hajlamot.* (Hugó Viktor: »Notre Dame«.) Hatásuk tehát 7—800 év múlva és az elfásult világfira is érvényesült.

Szemlélve a keresztyén világ nagyszerűségben mindent feltűmuló emlékeit, az ámulat mellett könnyen felmerülhet az a kérdés is: honnan vette a középkor azt a roppant kincset, mely azok előállítására szükséges volt? Az egyszerű felelet, hogy *azon buzgóságból*, mely ezreket és milliókat a keresztes háborukba vezetett; mely az atyával és anyával nem egyszer gyermekeit tagadtatá ki, hogy az eredendő- s talán később gyakorolt bűnök hatása alól lelkét kiszabadítsa; mely halálos ágya félelmei között, mindentől megrabolta magát, családját: csak hogy lelke üdvét biztosítsa; a kor buzgóságából, mely nem egyszer valódi fanatizmussá emelkedett. Hogy a nagyszerű épületek építése csakis addig mehetett, míg e buzgóság meg volt, leginkább bizonyítja a római szt. Péter templom története, mely már az egyház minden eszközét felhasználta a meg nem engedhetőig, és mégis mielőtt befejezéshez ért volna, vallásos forradalmat (reformatiót) idézett elő.

Ez általános jellemzés után, átmehetünk a részletekre. A csúcsives építésmód, mint már említettük, Franciaországban lép fel először; és pedig a Páris közelében fekvő *szt. denisi apátság nagyszerű egyháza* az, mely 1140 körül építtetvén, a góthikának már minden jellegét magán hordja; az amiensi és kölni egyházak (Dó-mok, Duomo) azok, melyek a góthika franczia iskolájának mintácul szolgálnak. Angolországban a góth építés csak a XII-ik század legvégén jelentkezik; a Rajnamentén a XIII-ik század 3-ik tizedében s nálunk ugyane század 6-ik tizedében jó elő a Margit-kolostor és a budai vártemplom épületén.

Építészeti fejlődés tekintetében azon korszakot, melyben a góth építészet uralkodik (a XII—XVI-ik század) három alkorszakra szokás felosztani: *kezdetleges, virágzó- és hanyatlási góthika korára*. Az elsőt a román visszaemlékezések, a 2-ikat a szabályos körrészek alkalmazása, az utóbbit az ékitményes részek alakjainak szabálytalansága, legkivált az ugynevezett *halhólyagos alakzatok* (Fischblaase, Flamboyant) a csúcsivnek elidomtalánítása, tulságos és nem mindig izléses czifrázatok jellemzik.

Építészeti tekintetben a francia és német irány már az alaprajznál eltér egymástól — a mennyiben a francia igen gazdag, csillagosan kirugó kápolna-rendszerrel ékiti szentélyét, a német pedig a régi egyszerű basilica formáihoz ragaszkodik; a francia-góth egyház teljes kiépítése 7 tornyot kíván: kettőt a főbejáratnál, kettőt-kettőt a kereszthajó két végén s egy legnagyobbat a kéthajó átmetszeti *négyszete* fölött. Ellenben a német styl megelégszik egy vagy két toronnyal a főbejárat fölött, vagy annak két oldalán, néha az egyház hosszahajója mellett (bécsi szt. István.)

Szerkezeti tekintetben, az ó- és középkor minden más építésmódjától abban tér el, hogy addig *képzeletileg sem merészelt magasságu boltjait csodás háló-szerkezettel alkotja*; s azok roppant súlyát nem a templom belfalainak vastagságával, hanem *kívül, eyy, sőt ha szükséges kétsorosan épített támoszlopai* (Strebeifeiler, Contrefort) és azt a főépülettel összekötő ívtámok (Bogenstrele) által ellensúlyozza, melyek által egyszersmind a külső építésnek nyit tág határt, míg belől a roppant boltok és keskeny falak ellentéte által a szemlélőt bámulatra ragadja és ebben fekszik egyszersmind a góth építészet *mysticus hatása*, titokszerűsége, *építészeti csodája*, mely a laicus szemlélőre befolyását még ma sem téveszti el. (Lásd 15. ábra alatt a szt.-denisi egyház kettős ívtámját, a tulsó oldalon.)

A *mesterséges boltszerkezet*, mely a bolt legmagasán csillagokba fut össze, az oszlopok *tagozását* feltételezte, tehát az ó-kor oszlop-rendeit alkalmazhatlanokká tette: de azt a művészet ezen oszlopok magasságának merészségével s az oszlopoknak sajátyszerű diszítésével pótolá, melyhez legörömostebb az illető vidék legközönségesebb mezei virágait, növényeit alkalmazá (az utifüvet, a zsázst, csombordot, sóskát, májfüvet, káposztát, vizi lilomot stb.) Ilyenekkel ékítettnek a gerincztartó gyámkövek, sőt a külső gyámivék s tornyocskák is.

Meg kell még jegyeznünk, hogy az egyházak a középkorban, ha csak a hely engedte, akként építették, hogy a főoltár előtt áldozó pap arczzal kelet felé essék, tehát a szentély kelet felé nyult ki, valamint azt is, hogy a góthica egy időben polgári célokra, különösen királyi lakok és középületekre is alkalmaztatott.

A kisebb részletekre nézve olvasóinkat a szakművekre vagyunk kénytelenek utalni.

A legnagyobb góth épületek külföldön a kölni, st.-denisi, rheimsi, strassburgi, párizsi (»Notre Dame«), a bécsi (szt. István),

majlandi, stb. Hazánkban a kassai, brassói, kolozsvári, (Erzsébet), segesvári, zágrábi, szepesi, budavári (»Mátyás«) stb.

A középkori festészet és szobrászat szintén igen lassan emelkedett ki kezdetleges állapotából. Még azután is, hogy a keresztyén egyház lemondott képgyűlölő puritanismusáról, a papság korlátolt felfogása csaknem annyira megkötötte a művészet kezét, mint az egykori egyiptomi; más patronusa pedig a középkori művészetnek egész a kor utolsó századaig alig volt. Hogy egyebet ne emlitsünk, elég annyit mondanunk, hogy mind a keleti, mind a római egyházban a festendő szenteknek még öltönyszíne is meg volt határozva, (épen mint Egyiptomban); maga az egyház berendezése pedig szintén nem volt kedvező a műtárgyak fölvételére; a mennyiben a román egyházaknak csak is a szentély fölött magasan emelkedő diadalív s az oltárok magok, a góth izlésű épületekben pedig csakis az utóbbiak nyújthattak ennek helyet, a többi része a templomoknak oszlopokból, gerinczekből és ablakokból állott. Talán épen ez utóbbi körülmény adott alkalmat azon eszmére, hogy az ablakok idomitassanak át képekké s így származott az *üvegfestészet*, míg a diadalív falaira s a byzanti épületek kupoláira a *falfestészet* (fresco) és *rakmű* (mozaik) helyezte el műtárgyait.

Említettük, hogy az első puritán és még zsidó alapon (ehionitismus) álló keresztyén világ megvetette, sőt kárhoztatta a képzőművészet fölvételét a keresztyén kultusba: ennek daczára azon népeknél (görögök, rómaiak), melyeknél a művészeti ágaknak már fényes múltjuk volt, a hajlam a tilalom korlátaiban is áttört s már a III-ik, IV-ik század *katakombáiban* (földalatti üregek) gyakran igen érdekes falképeket látni, kivált Olaszországban. Később, hogy e művészeteknek az egyházba is utat törjön, a legenda nem késett egyes képeket és ábrázolatokat a szentektől, sőt maguktól az apostoloktól származtatni, midőn aztán azokat, mint már *szent hagyományokat* (Reliquia) eltávolítani nem lehetett. Még a Byzantban megindult képrombolási buzgóság sem volt képes e hajlamot kiirtani (726) s midőn az megkezdett, a világi papság, a hadsereg, a hivatal-sereg képromboló volt, de a nép nagy tömege s a kolostorok a képek megtartása mellett küzdöttek; s bár később az egyház is fenntartá a tilalmat, már 775—80-ban a képtisztelet újból érvénybe lép, mert mivel népek művészeti hajlamait ép oly kevésbé lehet elnyomni, mint a virágok, növények fejlődését, ha a tavasz beköszöntött. *)

De az egyház a régi »pogány« művészet profanismusától félvén, szigorú korlátokat rakott a művészet elé s már az első századokban mind az arczok, mind az öltözetek tekintetében bizonyos *megszabott jelleghez* (typus) voltak kötelesek a művészek alkalmazkodni s

---

*) A képrombolás egyetlen jó eredménye a *keret-képek* divatba jötte oly célból, hogy azokat el lehessen szállítani, rejteni.

hogy ettől minél kevésbé lehessen eltérés, a római utódok papsága, az egykor csak talajképen használt mozaikot, az apró színes kövekből kirakott műveket emelte fel a keresztyén egyházi művészet magaslatára; hogy azt, mint az egyház dogmáit, mind tárgy, mind alak és színezetben, *mintegy megkövülve s örök időkre változatlanul* legyen képes fenntartani.

E mozaik-művészet legnagyobb magaslatát a VII-ik században az Exarchatus fővárosában *Ravennában* érte el s különösen a szt. Vitalis egyházának mozaikjai azok, melyek ez irányban valódi remekekül tekinthetők. Nevezetes mozaik-rakókul *Tafi András* és a florenczi *Jákob*-barát említettnek.

A *falfestészet* pedig az első ezred végén, mely (a rettegett ezredik év miatt, melyben a világ vége s Krisztus előjövetele volt jósolva), amugy is a legsötétebb mysticismus felé fordult: úgy a miniatúrákban, mellyekkel a szerkönyvet ékesíté, mint az egyházakban a vezeklés, önkinzás s Krisztus szenvedéseinek ecseteléséhez fordult, úgy hogy a IX—X-ik században alig mutat fel más irányban valami nevezetést. Krisztus kinszenvedése első nagyszerűbb ecsetelése a római szt. Orbán-féle egyházban van.

A művészet azonban minden tilalom daczára »kitört és eget kért«, mint a költő mondja: átszakította a szentképek korlátaait is s magok a fő-szentszemélyek festése korlátozott lévén, a mellékletekben fejté ki szabadságát.

A festészet azonban nagyobb művészeti tért a *fal-* vagy *gyors festészet* (fresco) föléledésében nyert, mely már természeténél fogva gyors és eredetiséggel bíró, szabad kezet igényelvén, a művészet nagyobb szabadságát föltételezte.

Mindjárt a szabadabb mozgás megindultával, két különböző irányu iskola válik ki Olaszországban: egyik, mely a byzánti, megkötött, nehézkes és aranytalaju festő modorral nem szakít ugyan, de azt az egyénítés művészete által emeli föl; másik, mely legkivált az ódon szobrászatra támaszkodik s a keletieskedést teljesen elveti. Az első iskolát *Cimabue* képviseli, a másikat ennek tanítványa *Giotto*.

Cimabue (Gualtieri, Giovanni 1240—1302) florenczi születésű festő, ki még egészen byzánti alapon dolgozik s bár alakjai még elég merevek, a művész lelkesedésének melegét sugározzák vissza. Leghiresebb műve a florenczi Sta Maria nov. egyházban őrzött »Madonnája.« Egy utóda *Sienai Duccio* (1282—1340) a merev formákat már egészen mellőzi s szabad fölfogást s kidolgozást tüntet fel.

Az első olasz nemzeti festész-iskola megalapítójául azonban *Giotto* (Bondone 1276—1336) tekinthető, ki Vespignánóban született Florencz mellett s valódi erőteljes nemzeti alapon indult meg, miért az olaszok a festészet Dantéjának nevezik. *Giotto* teljesen elveti a byzánti styl merevségét s alakjainak úgy arczban, mint

helyzetben már a belső érzelmeket visszatükröző kifejezést ad. Nevezetes művei Florenczben a S. Croce és Assisi-féle egyházban vannak s részint valódi keretképek, részint freskók. Nevezetesebb tanítványai *Taddeo Gaddi*, *Andrea Pisano* s a híres pisai temetkező hely diszitője: *Orcagna* (Andrea Ciona).

Giottó művészete egész Közép- és Felső-Olaszországban új lendületet költött fel; s Padua, Verona, Bologna, Majland, Nápoly, Velence versenyezni kezdetek Florenczczel, Pisával, Sienával. Giottó ezen követőinek legjelesebbje, a cortonai születésű *Fiesole*, kinek képei már bizonyos drámai elrendezést, tevékenységet és mozgalmasságot nyernek. Ő már a Vaticán építésében is részt vesz s itteni szt. Lőrincze egyike legkitünőbb képeinek (1447).

Az olasz festészet teljes felvirágzása azonban már az ujkor elejére esik.

Nem lehet csodálni, hogy a képzőművészetekben Olaszország Európa többi tartományait megelőzte; mert míg azok a még itt-ott fennmaradt ókori mesterművek után indulhattak: ezek előtt legfőlebb a gyarló barbar-római mintaképek állottak. Különben is, ha az olasz szépművészeti iskolákat a németek és frankokkal összehasonlítva kell jellemeznünk, nem fogunk tévedni, ha azok fővonását az ókor classicismusának befolyása alatt egyre magasabbra emelkedő *eszményiségben* (idealismus), ennek jellegét pedig a többnyire szigorú valárdiságban (realismus) keressük.

Talán e hajlam volt oka annak is, hogy míg amott az első lépéssel már az értékséget és tulbecset kereső mozaik-művészet lép érvényre, mely szent alakjait a való rovására is örömet halmozá el drága kövekkel: Közép-Európában inkább a *parány festészet* (miniatur) kapott lábra, mely a finom kivitelű aprólékos és lelkiismeretes *természet-utánczásra* mintegy önkényt kínálkozott.

És valóban azon szent és nem-szent könyvek, melyeket a középkor festészeti hajlamainak kielégítésére használt s melyek pergamen lapjaira, nyíl-egyenes sorokban apró, mai nyomtatványainknál néha szebb írás elé, bámulatos kivitelű és ritka élénkségű *kezdetűket* (initiale) és egész képeket festett, valóban megérdemlik bámulatunkat. E munka oly roppant időveszteséggel és türelemmel járt, hogy mint a változó kéziratból kitűnik, egy-egy kis könyvecske készítése néha 4—5 művész életét is igénybe vette. Ebből érthető e könyvek drágasága is, mire hazánkban is fordult elő példa, midőn egy elvesztett szerkönyvért, kárpótlásul egy egész falu földesúri birtokát adták.

Nagy Károly idejében a *Gottschalk* által készített »Les heures de Charlemagne« czimű evangelium tűnik föl, mely még byzánti alapon és merevséggel, de a színek és alakok élénkségével, a párizsi könyvtár egyik kincsét képezi. I. Lothar evangeliuma (840—855) még ennél is szebb s valószínűleg az olasz iskolák befolyása nyomán jóval szabadabb és művészebb kezelésű.

Nem lehet elvitatni, hogy ez irányban kivált a barát és apácza kolostorok tettek legtöbbet; így a szt.-galli kolostorban a híres ezermester *Tutilo*, a fuldai *Bruno* s legkivált *Siegmund* halberstadti püspök (900) említendők; ez utóbbi úgy is, mint a merseburgi vár termében lévő »magyarok ütközeté«-nek ügyes festője. Meinwerk paderborni püspök a XI-ik században egész festői iskolát alapított.

Az 1000-ik év rettegett eljövetele itt is megtermé ominosus hatását; s míg az építészetben a létrehozott építészeti-páholók, kunyhók alakulása által (Strassburg: Steinbach Erwin stb) óriási műveket hozott létre; a festészetben a mystikus irányt teremte meg; de egyszersmind a byzanti hatás alól menekülést idézett elő. Ez új korszakot a nonnbergi kolostor (Salzburg) falfestései nyitják meg s a hildesheimi már tisztán természet-utánczási hajlamokat mutat föl. Keretes képek 1200 előtt közép Európában ritkák, ehelyett a *szőnyeghimzés* jött divatba; a legrégebbi ily művek quedinburgi és hildesheimi apácza-kezek művei; a híres *Lanfranc* festette a canterburyi egyház fedélzetét és szőnyegeit, de legérdekesebb műtörténelmi emlék az úgynevezett »*Bayeux Tapisserie*,« egy 210 lábnyi hosszú szőnyeg, mely I-ső vagy *Hódító Vilmos* neje *Matild* kézművének tulajdonittatik s Anglia meghódításának naiv tárgyalása (1085). A magyar szt. István-féle palást is ilyszerű mestermű s *Gizella* királynénk műve.

A góth építkezés már alakzatánál fogva is kedvezőtlenebb volt a festő- és szobrász-művészet fejlődésére s első művei a román korszaknál hátrább állanak; e művészet üzői, kivált kezdetben, egyáltalában nem tudják magukat az új helyzetbe beletalálni; még a kölni egyház sem nyújt semmi nagyszerűt; s úgy itt, mint máshol a képzőművészet a *komikai és gúnyos irány* felé hajlik, még nem egyszer a papság ellen is fordul; később a festészet az ablakokat foglalja el s így jó létre az *üvegfestészet*, melynek a XIV. századból már elég művészeti emlékei maradtak fenn. (Köln, Königsfelden stb.)

Ugyanezen építészet adott lendületet a keretképeknek (Tafelgemälde) is, melyekben eleinte szintén Köln és Maestricht tűntek ki. Ez utóbbi városban tűnik föl a két *Van Eyk*, egy időben a prágai és nürnbergi művészeti mozgalmakkal; Kölnben *Meister* (Stephan) *Vilhelm* tűnik ki kortársai közül. A képtáblák rendesen az oltárok fölött foglalnak helyet s hogy kimélhetőbbek legyenek, két behajtható és egy nagyobb közép táblából állanak (triptichon).

A két *Van Eyk* (Huybrecht és Jan) a németalföldi festőművészet legelső mesterei s a középkori művészet *zárkövei* Németországon, mint *Giotto* Olaszországban.

Huybrecht (Hubert) Maas-Eykben született 1366-ban s a német olajfestészet művészeté emelőjének tartatik. Ő a német realizmust már bizonyos eszményiséggel köti össze s műveiben, korához

képest, rendkívüli szabadságot tüntet föl. Jeles műveit különösen a genti egyház oltárai őrizték meg; de Európa más gyűjteményeiben is nagy becsben tartatnak azok (szent Borbála a Louvreban: Párizs stb.)

Hazánkban a legszebb középkori képek a XV-ik század közepéből a nagyszombati egyházban maradtak fenn; de kivált román-kori falfestményekben egyházaink sem szegények.

A középkori keresztyén szobrászattal hamarabb készen lehetünk, mert az már valóban nagy alárendeltségben tűnik föl s mondhatni, csakis mint ékitmény szerepel mind a román, mind a góth építészetben.

A késő-római szobrászat nevezetesebb művei *N. Constantin szobra* Rómában és *Juliané* Párizsban (Louvre). A keresztyén szobrászat egyszerű jelvi ábrázolatokkal kezdődik; legrégibb ilyes műveknek tekintik azt a két szobrot a Vatikán gyűjteményében (Róma), melyek mindenike a »jó pásztort« ábrázolja.

A román építészet is keveset mutathat föl e nemben s a mit fölmutat, nagy mértékben *barbar*. De már a XII-ik században tűnnek föl egyes művek, melyek a valódi szobor nevet méltán igényelhetik. Ilyenek a halberstadti egyházban a kart diszitő *apostol szobrok*, *Ábel szobra* a báránnyal Wechselburgban, a lemergi egyházat, hazánkban a szent jái (Vas megye) egyházat ékesítő faragványok.

A francia csúcsíves építészetben előbb nyilatkozik a hajlam a szépművészetek ezen ágát is meghonosítani s a párizsi, amiensi, rheimsi egyházakban a kor fokozatai szerint emelkedő *Krisztus és apostol-szobrok* találunk, melyeknél az arczkifejezés egyre jobban élénkül s az öltözetek a klasszikus formák redőzeteihez térnek vissza. Németországban a bambergi, magdeburgi, naumburgi és strassburgi tűnnek ki, melyek közül nem egy már világi tárgyú szobrokat is mutat föl. De mindezek már a XIII—XIV. századra esnek s kivált az elsőnél megjegyzendő az azon sírszobrok, melyek bizonyos szabályszerű (conventionell) mosolyt mutatnak föl, mely aztán a góthikában később stílszerűvé válik.

Olaszországban már a XII. században a szobrászat terén is mesterek tűnnek fel; ilyenek a két *Pisano* (Giovanni és Andrea 1240—1320) és *Giovanni Cosma* (1299).

A XV században, mint már átmenetiben az ujkorra és a művészetek ujjaszületésére, jeles műveket és mestereket látunk Német- és Franciaországban is. Ilyenek *Claux Sluter* a dijoni gyönyörű »Mózes-kut« alkotója, a nürnbergi *Schontrofer*, a hallei *Einbeck Konrád*; a két *Clussenbach* már a XIV. században lovagszobrot önt Prágában.

Magyarországon nagyobb szerű szoborművek nem maradtak fenn: de hogy igen is voltak, azt bizonyítja történelmünk. Emlékezet van például Sz. László nagy ércz-lovagszobráról N.-Váradon, melyet e vár ostroma alkalmával a törökök törtek össze (1658); a segesvári templom életnagyságu, ezüst, apostol-szobrairól, melyek

szintén ostromnak estek áldozatul (1601); ismeretesek Mátyás nagy-szerű budai góth palotájának ércszobrai, melyeket a törökök sem-isitettek meg. Állítólag 50,000 kötetnyi könyvtárának bejáratá-nál is szobrok tarták a nagy földgolyót. De mindez ma már nem létezik; Visegrád és Buda építészeti és művészi fénye barbar ostrom-nak estek áldozatul s világi épületeink közül csakis a részben góth stylű *vajdahunyadi vár* az, melyet a nemzeti kegyelet még meg-menthet (Építtette Hunyady János 1452-ben).

A középkori ének és zene. Az ének és zenére ókori fejletlen állapotában nem láttuk szükségesnek nagyobb figyelmet fordítani: a középkorban ellenben teljes művészetté emelkedik az s egyen-rangú helyet foglal el a többiek között. Ének és beszéd körülbelől egyideűek; a zeneszerek közül a *fuvolát* vagy *sipokat* tartják leg-régibb keletűeknek, mit bizonyít az, hogy a görögök Pán-isten találmányának, az indusok Visnuénak; s az egyptiek Ozirisének tartották. A *lantot* állítólag Hermes találta fel, a Nilus partján egy békateknőre bukkanva, melyre az állat idegszáalai rá voltak száradva s így hangot adtak; bizonyítaná ezt e zeneszernek görög és latin neve is: *chelys*, *testudo*. Ellenben a biblia a zeneszerek fel-találását emberi lénynek: Tubalkainnak tulajdonítja. A görög Pra-namosz a fuvolák tökéletesítője; a trombitákat először valószínűleg a nagyobb csigahéjakból készítették; a zsidó nép egyenes trombi-táit Egyiptomból hozta. Az *orgonának* eszméjét körülbelől a duda adta meg, mely már a bronz korszakban előfordul és az emberi fu-vás erejének elégtelenségét igyekezett pótolni. Ezen hangszernek összekötése a *pánsíppal* adhatta az orgona eszméjét s így jött létre először a vizi orgona, melynek feltalálását némelyek Archime-desznek, mások az alexandriai Thesibiosznak tulajdonítják. A *hú-ros hangszerek* feltalálásának dicsőségén az egyptiek és görögök osztaoznak; az előbbieknél a *hárfa-félék*, az utóbbiaknál pedig a *lant-félék* tökéletesítettén; a hárfákat aztán a kelták hozták volna be Krisztus előtt 6—7 századdal Európába s ennek szekrény-talaj-hoz alkalmazása létesítette a *citherát*, a *czimbalmot* s végre a *zon-gorát*. A *vonó hangszereket* az ókori classicus népek nem ismerték; azok eredete határozottan Ázsiára utal s Európa nyugati részén a keresztes hadak idejében az araboktól átvéve terjedtek el, kik a perzsáktól örökölték volna; mi ha való, nem látszik egészen való-szinűtlennek, hogy szintén persák mellett lakott őseink. kedvencz hangszereiket a *hegedűt* és *böggöt* már bevándorlásuk alkalmával behozták magokkal; legalább a kobzosak és hegedősök már legré-gibb Árpád királyaink alatt emlittetnek. Az éneklés művészetét a görögök vitték legnagyobb tökélyre, minthogy saját szerű istentisz-

teletök nyomán náluk *a vers az énekkel együtt született*. Egy időben s talán még korábban, Tsina és India is magasabb zenei emelkedést vettek; külön hangjegyek azonban a görögöknél sem voltak s a hangokat betűikkel fejezték ki.

A középkor keresztyén cultusa sokáig küzdött, hogy mit tegyen a zenével; míg végre győzött a természetes művészi ösztön, mely különösen az ótestamentomi Dávid király zsoltáira támaszkodott s a húros hangszereket és éneket fölvette: de a fuvó hangszerektől, mint profánoktól nagyon irtózott s ugyancsak az ó-testamentom alapján, mely azt tanítá, hogy az asszony hallgasson az egyházban (*»mulier taceat in ecclesia,«*) ezeket az éneklésből kirekeszté. Mint a költészetről megjegyeztük, a zenében is hasonló tünetményt látunk: t. i. a népies éneklésnek a műénekléstől elválását, mely, minthogy itt épen a művészet végrehajtásáról van szó, okszerűen nem is egyesülhetett soha. Az első keresztyén atyák közül keleten *Basilus*, nyugaton *Ambrosius* tűntek ki az egyházi zene művelésében; az utóbbi igen szépen nyilatkozik műveiben s különösen kiemeli annak az *egyetértésre hatását* a népies zsoltár éneklésben, midőn így szól: *»Az egyenetlenkedők között (a zsoltárok) egyiséget szülnek s a megbántottakat kibékitik. Ki is ne bocsátna meg annak, kinek szavával egyesülve emelkedik Istenhez? A zsoltár egyszersmind tanítás és gyönyör. Okulás végett tanuljuk s gyönyörködve énekeljük. Nem tartós az, mit kényszerülve kell tanulni; de a mit valaki örömmel tanult, többé el nem felejtí.*» A felváltva éneklést a IV-ik század végén *Chrisostomus* hozta be Konstantinápolyba; *szt. Ágoston* és *Hieronimusz* az énekléssel szemben nagyon óvatos álláspontot foglalnak el; s egy időben *Cyrellus* jeruzsálemi püspök volt az, ki az asszonyokat Pál korinthyi levele idézete mellett eltiltotta az énekléstől. A keresztyén énekek *rendszeres tanítása* körül *I. Sylvesteré* a kezdeményezés érdeme; (314—335-ig), de e főfontosságú ügynek *Nagy Gergely* (590—604) adott legnagyobb lendületet, ki oly nagyszerű *ének-iskolát* állított fel, melyből egész Európa énekeseket nyerhessen. Ennek eredménye azonban a nép-éneklés teljes kiszorítása lett; mert a már előbb elhallgattatott nők után, a VII-ik században, a férfiak is elhallgatnak s a nép-éneklés helyére a műéneklés lép.

A *műéneklés* körül legnagyobb érdemeik vannak a már említett *szt. Ambrusnak*, ki a harmonia rendszerét a keresztyén világban első alapította meg; ezt azonban kiszorította *N.-Gergelynek* a görög elméleten alapuló összhangzásu rendszere (harmonia) az u. n. *Gregorianum*, mely két részre oszlik: az Antifonára és Gradualéra. Ugyan őt szokták a hangírás feltalálójának tartani. Annyi bizonyos, hogy ő volt az, ki az eddig használt 15 betűből csak 7-et hagyott meg s ezen rendszert *Hucbald* módosította a X-ik században, ki már a betűírás mellőzésével 7 *párhuzamos vonalat* használ s így a hangjegy-vonalaknak feltalálójává válik. A betűk átvitele

különböző jegyekre s e vonalak használata teremté meg aztán a *valódi hangjegy-írást*. A zene-mérték törvényeit a XIII-ik század első felében a kölni származásu *Francó* állapítja meg »Compendium« czimű művében; ezzel egyidejűleg *Odington Walter* (1220) és később (1326-ban) *Handló Róbert* irnak ugyane tárgyról s ezeket *Béda* műve követi »Tractatus de musica mensurata« czimű művével. A solmisatio vagy solfisatio *Arezzoi Guidóval* a XI-ik században veszi kezdetét, mint ezt maga egy Mihály nevű barátjához írott levelében említi; s e reform abban állott, hogy a hangbetűk helyett szótagokat kezdetek használni s így lett a c, d, e, f, g, h, a-ból: ut, re, mi, fa, sol, la, mely kivált kezdőkre s gyermekekre nézve az énektanulást nagy mértékben megkönnyítette. A harmonia tisztázása *Johannes de Murissal* kezdődik 1330-ban, ki a több szólamu tételt »Ars contrapuncti« czim alatt már tanította.

A zene-irodalom legnevezetesebb egyénei: *Isidorus Hispanensis* (636); az általunk már többször ismertetett *Alkuin* (735—804); *Theodulf* orleansi püspök (830); *Aurelianus Beomensis* a IX-ik században élt barát; *Notger* vagy *Notgerus Balbulus* szt.-gallini apát ugyane század közepén; *Hucbald* szt.-amandi szerzetes (846—930); *Regino* prümi apát, kit mint történészt is ismerünk; *Odo clugnii* apát s a középkor legnevezetesebb zeneírója, *Arezzói Guido* a »Micrologus de disciplina artis musicae« czimű munka szerzője, kinek tekintélye maig fennmaradt s végül a már szintén említett *Johannes de Muris* a XIV-ik század derekán.

A *világi zene* mesterei a már említett minstrellek, troubadourok, hegedősök voltak, kik éneket és zenét a verseléssel együtt üztek; a XV-ik században már a német-alföldi iskola kezd feltűnni; s különösen annak 4 mestere *Dufay Vilmos* az ellenpontozás tökéletesítésében, *Ockenheim* és *Josquin des Prés* a technikai képzettség, a mérték és hangírás javításában tűnnek ki, míg *Willaert* a technikai kezelés kicsapongásait szabályozza. A XVI-ik században a zene és ének minden eddigi vívmánya általános európai tulajdonná lesz s a német-alföldi iskola tekintélye *Orlando Lassoval* elhanyaglik.

Hazánkban szintén korán foglal tért az egyházi műzene. 1452-ben Hunyady János kormányzónk már költséget utalványoz a felső-bányai orgona számára; Mátyás királyunk visegrádi kápolnájában pedig az orgona sipjai ezüstből voltak. IV-ik Sixtus követe Péter vulturáni püspök, Rómába küldött levele Mátyásnak ezen művészetágban is tanusított kitűnőségéről ekként ír: »Mátyás énekkaránál jelesebbet nem láttam; minap az udvari egyházban a magok dicséretes szokása szerint, ünnepi misét énekeltetett nagyszámu főur és nemesség jelenlétében. Visszatérvén, elfogom beszélni, mily nagy figyelemmel, minő áhitattal, minő pompával és fénnnyel adatott e mise. Megzavarodtam, kényszerülván látni, hogy isteni

dolgokban, a lélek felemelésére tartozókban egy világi fejedelem felülmult. Valóban magamon kívül vagyok« stb.*)

8. §. A középkor nővilága.

Nem tartozunk azok közé, kik különcködőleg apró vonásokból akarnak és szoktak nagy képet összeállítani és csekélységek alapján ítéletet hozni egyénekről, nemzetekről és korszakokról: de annyit bizton merünk állítani, hogy az éles megfigyelő, bármely korszak és nemzet nő-világa után, meglehetősen biztonsággal tájékozhatja magát az *egésznek* jelleméről és felfogásáról. Annyival inkább áll ez a középkorra nézve, melyben a társadalomnak már nem is egyenjogú tényezője, hanem központja s mondhatni vezetője — a nő.

Az ókorban a legműveltebb nemzeteknél is, minő a görög vagy római, a nőt háttérbe szorítva látjuk: ellenben a keresztyén vallás elébb egyenjogúvá teszi azt, később pedig a Mária tisztelet nyomán a lovagvilág hódolat-tárgyává emeli. A középkori lovagnak három eszményképe van: Isten, haza és nő; sőt nem egyszer a nőcultust magasabbra látjuk fejlődve a hazaszeretetnél is, oly magasságra, mely már a rajongás határaiba vág.

E nő-tisztelet határozottan a keresztyén vallás alapján fejlett ki s nem csupán a Mária tisztelet képezi alapját, hanem egyszerűsmind az első keresztyén századok viszonyai, midőn az elnyomott Krisztus hívők között számtalan volt az eset, midőn a nő szívóssága s az egyszer bevett hitvallás mellett türelmessége és áldozatkészsége, az elnyomással szemben nagyobb volt a férfiénál; úgy hogy, ha a vértanúk számát tekintetbe vesszük, aligha nem a nőnemé a többség. Egy más érdemök is van: s ez a keresztyén vallás terjesztésében nyilatkozott; mert kedélyök mélysége alkalmasabb volt Krisztus tanainak elfogadására s az a tünemény, melyet ő róla szólva felemlítének, hogy a nazareti nők nyomait mindenütt követték, számtalanszor ismétlődik a történelem folyamán; úgy hogy bátran elmondhatjuk, miszerint az európai uralkodó nemzetek és családok $\frac{3}{4}$ része női befolyás által lett keresztyénné; N. Konstantin udvarától elkezdve Szt. Istvánig, ki szintén Gyula erdélyi vajda leányának Saroltának befolyása nyomán veszi fel a keresztet.

Azt a különbséget, melyet mind művészetben, mind vallásos fogalmakra nézve Európa déli és északi népei között jeleztünk, a középkor nővilágánál is föltaláljuk annyiban, hogy míg délen, különösen az olaszok és francziáknál, a nő a lovagok és költők rajongásának lassanként *elkényeztetett tárgyává* válik: Európa északi népeinél csak lépésről-lépésre emelkedik fel a tiszteletben s századok

---

*) Ki e tárgyról részletesebben akar tudni, vegye kezébe Bartalus István: »Vázlatok a zene történelméből« czimű művét, melynek nyomán e közlések is indultak.

mulnak el, míg például a királyi hatalom a gyöngébb nem kezébe tétetik le.

A *nők jogait illetőleg*, például a germánoknál, eleinte nem igen tapasztaljuk a nők iránti gyöngédségnek magasabb fokát; s különösen a birságokról ítélve, azt látjuk, hogy a nő nem annyira saját érdeme után, hanem, *mint anya*, vagy *lehető anya*, becsültetik meg. Például egy gyermektelen nő meggyilkolása a longobárdoknál csak 200 soldóval birságoltatik, míg az anyaságra képes 3 annyi-val; ugyanezeknél a nő a szó teljes értelmében eladatott a férjnek, ki ez által nemcsak örökösevő lőn az azt illető birtokoknak, hanem a neje sérelméért fizetett birságokat is ő szedte be; később azonban a nász-ajándék adományozási vágya oly magasra szökkent, hogy a X-ik században Liutprandnak törvényt kellett hoznia, hogy a férj birtoka $\frac{1}{4}$ részénél nászajándék (Morgengabium) czimen ne adhasson. A nő öröksége (Faderfium) nem volt megszabva s ha az ígértet a rokonok tőle megtagadták, istenitéleti bajvivásnak kellett az ügyet eldöntenie; ellenben a Morgengabium igazolására elég volt a nőnek keblére tett kézzel megesküdnie. Hűség tekintetében a nő igen sok ideig nagy hátrányban volt férjével szemben; mert annak hűtlenségét semmivel sem torolhatá meg: míg férje hasonló esetben őt kedvenczével együtt megölheté.

Igy volt ez az előidőkben a german népek legtöbbszörénél: de délen sőt nálunk magyaroknál is, a női egyenjogok — az egy öröklési kérdéseket kivéve — gyorsan jutnak érvényre. Így, hogy egyebet ne emlitsünk, adataink vannak reá, miszerint már a XV-ik században hűtlenségi esetekben a nő egyenjogusítva van férjével s már a XIV-ik században szabályoztatik öröklése is, a mennyiben az ősi jószágokból nővérek részére $\frac{1}{4}$ (quartalitium) szakittatik ki. Ugyane században N. Lajos leánya Mária már Magyarország trónján ül; később pedig képviseltetésre jogosult főurak özvegyének küldöttei törvényhozásunkban is résztvesznek; sőt van eset reá, hogy az örökös főispánság is nevökben gyakoroltatik. Különösen a *gyermekes özvegy* az, kit egész Európa s abban hazánk is a törvény egész erejével gyámolít; férje józágaiban legalább egy évig háborítani nem hagy s özvegyi tartásáról bőven gondoskodik.

Ha a középkor nővilágát közelebbről akarjuk ismertetni: bizonyos csoportokra kell azt osztanunk s azokból a legkiválóbbakat állitanunk olvasóink elé.

Az első csoportot a *szent nők* foglalják el, kiknek emlékezetét a keresztyén vallás legendái nagy mennyiségben tartották emlékezetben. Ezek közül azonban legyen elég kettőt kiemelnünk: az Árpád családból származott magyar király leányt és *thüringiai*

grófnőt, szt. Erzsébetet, szeretetreméltóságaért és valóban kereszttyén nőhöz illő emberszeretetéért; s *Matildot* a híres canossai nagy grófnőt, ki VII-ik Gergelyt valláserkölcsi reformjaiban teljes önfeláldozással gyámolítá.

Erzsébet, sokat hányatott királyunknak II-ik Endrének volt leánya, kit 1212-ben jegyezték el Hermann thüringi gróf követei ennek fia Lajos részére. Roppant kincscsel adatott át az Eisenach-ba viendő kis menyasszony, ki a királyi trón előtt ezüst bölcsőben helyeztetett el; fürdő-edényei szintén ez anyagból voltak; s ezeken kívül a köves ékszereknek és öltönyöknek roppant halmaza, melyek kiállításának egyik célja az lett volna, hogy a magyar nemzet előtt a királyi tekintélyt emelje: de a szerencsétlen gyermek már bölcsőjében is egy nemzet sohajától volt kísérve, miután a nemzet ebben épen ellenkezőt látott: hogyan raboltatik ki szegénységében a királyi család- és idegenek felgazdagítására; s így már az ártatlannak is áldás helyett könnyük kísérték lépteit.

Uj honában már a gyermek leánykának sem volt kedvező sorsa; leendő sógornéja Ágnes sokat kinozta egyszerűségéért, sőt anyósa sem igen szerette, hogy az Isten oltára előtt — talán magyar szokás szerint — fejéről a királyi koronát levette s a család többi tagjának is követnie kellett példáját. Szolgálonak gunyolták; méltatlannak mondák (a magyar király leányát!) Thüringia és Hassia grófjának trónjára. De az ifju Lajos gróf, bár mind csábítások- mind ármányokkal megkísérték elidegeníteni, végetlenül szerette s nem volt reá eset, hogy hosszabb utról hazajövet ajándékkal ne kedveskedett volna jegyesének. Végre 1218-ban a 18 éves Lajos lovaggá ütteté magát; 1220-ban pedig fényes menyegzővel ülte meg összekelését a 13 éves Erzsébettel, ki 16 éves korában lett anya, anyja a kis Hermannak, s ez után még három leánya volt, kik közül a legidősebb Zsófia, a hesseni uralkodó-család törzsanyjává lett. Ugy látszik, hogy életének e rövid, boldog korszakában is gyakran volt vádolva: legkivált azzal, hogy a szegényeknek mindenét elosztogatja, s hogy fejedelemnőhöz nem illően alázatoskodik. Legalább azon »csodák,« melyek életének e korszakára vonatkoznak, azt tanusítják. Egy izben kenyeret visz kötényében szegényeknek s vadászatról hazatérő férjével találkozáva, ennek kérdésére: mit viszen? pirulva feleli: *rózsákat*. S a kötényét gyanuval föltáró férj a kenyérdarabok helyett csakugyan rózsákat talál. Máskor férje távollétében egy fekélyes nyomorultat ápol saját ágyában s a véletlenül hazatérő Lajosnak anyja gúnyosan mondja: »nézd, ki helyettesít távollétedben.« De a férj a felvont függöny háta megett *feszületet talál* a nyomorék helyén. Majd fényes magyar küldöttség tiszteletére adott lakomához várják; de a fejedelemnő késik s utána siető férje a folyosón töprengve találja, mert Erzsébet fejedelmi palástját egy koldusnak ajándékozta el és *már nincs másik*, melyet fölvegyen.

De nagy bámulatukra Erzsébet udvarhölgye *ugyanazt a köpenyt* hozza urnője után annak szekrényéből; mi azon föltevésre ad okot, hogy az álkoldus maga az Idvezítő volt stb.)*

De a szenvedések és megpróbáltatások ideje csak ezután következett be szegény Erzsébetre nézve. Férje 1227-ben — a kor kegyes szokása szerint — a keresztes hadba ment, nejét és gyermekeit anyjára és testvéreire bízván; de még az uton meghalt s a szegény özvegy gyermekeivel együtt, hitvány sógorai üldözésének lesz zsákmánya. Ezek kiűzik őt Wartburgból s a királyleány, miután a hercegekkel szemben senki sem meri pártfogolni, előbb az eisenachi vendéglő félszerében vonja meg magát; majd a gondoskodás örve alatt, egy nyomorult tisztartójok szűk czellájában kínoztatják, ki a hagyomány szerint őt veri s gyermekeit koplaltatja. Kegyes emberek fölfogadják kis gyermekeit; s azután egyedül bolyong a szegény fejedelmi nő Eisenachban és vidékén, még azon koldusoktól is sárba taszítva, kiknek egykor kincseit elosztogató. S főként e balsorsa az, mely fejére a *martyr-koszorút* fölteszi. Bambergbe s végre a marburgi zárda falai közé menekül, hol 24 éves korában meghal, miután hatalmas uralkodók felajánlott kezét elutasította.

A kegyes fejedelmi nő emlékét fenntartaná a nép ajka még akkor is, ha az egyház nem sietne őt — a kor divatja szerint — szentek közé avatni. Kegyes alapítványai szegények és betegek számára, egyszerűsége és bőkezűsége, önmegalázása Isten előtt, de legkivált balsorsa, — oly népszerűvé teszik őt, hogy vára vidékét emléke a *rózsák hádjává* teszi; kegyes ajkak számtalan »csodát« hagynak fenn róla; a legenda-irodalom és költészet költői és tragikái alakja felé fordul; a festő, szobrász nem talál méltóbb tárgyat ecsetére és vésőjére; sőt századok multával is, Franciaország egyik legtehetségesebb íróját képes annyira lelkesíteni, hogy az csaknem egész Nyugat-Európát felkutatva, e szeretetreméltó kegyes fejedelmi nő életét a legnagyobb részletességgel megírja. (Lásd Montalembert: »Vie de la st. Elisabeth« etc. a pesti növendék papság által magyarra fordítva.)

Matild nagy-grófnő leánya Bonifácznak, Modena, Reggio, Mantua és Ferrara grófjának, ki a luccai hercegséget s a toskanai határgrófságot is megszerezvén, leányát roppant birtok örökösneőül hagyá s ez az által nemcsak nagy tekintélyre vergődött, hanem kegyessége által nagy népszerűsége is tett szert. A valdéri fürdők építését, a cornocchoi nagyszerű szt.-ágotha-egyházat, az alto-pastioi

*) Jellemző a kor kegyes nőire nézve, miként gyakorolta Erzsébet a vezeklést és önkínzást. Gyakran éjszakán kel ki ágyából, hogy imáit teljesítse s őt féltő férje kézen tartja, míg a hideg földön térdepel; máskor ugyancsak éjjel elhagyja férjét és »ágyasházát« és szobaleányaihoz megy ki, hogy azokkal magát megostoroztassa; újdonszülött gyermekeivel mindig maga megyen le a várból az eisenachi egyházba, és pedig fedetlen fővel, szőrruhában és mezitláb hogy azokat Istennek hálával bemutassa; férje távollétében kinzó-övet hord stb.

kórházat s igen sok más kegyes intézetet alapított, mely által a halhatatlan Dante kegyeletét is annyira megnyerte, hogy ez »Isteni színjátéká«-nak paradicsomába vette fel őt. Végre az egyház is — VII-ik Gergely személyében mindenfelől üldöztetve — az ő pártfogása alá vonta magát; a hatalmas grófnő canossai várában fogadta el IV-ik Henrik király hódolatát s a pápának ezen kibékülése a királylyal Matild nagygrófnő műve volt, ki még halálával is roppant hasznára vált az egyháznak, mivel kegyes alapítványain kívül, minden atyai vagyonát — fekvőt úgy, mint felkelhetőt — az egyházra hagyta örökségül. E kegyes nőt a császári párt hivei sok rágalommal illették, különösen Gergelylyel fenntartott viszonyát illetőleg: de a mily kevés hihetőséggel bírnak ezek, keveset vetnek a latba, szemben valódi emberszeretetével és kegyességével, melyek által ezeket boldogított. Egy, a vatikán könyvtárában fenntartott egyidejű költemény gyönyörű parány-festményben (miniatur) tartotta fenn valóban nemes külsejét, hol a nagy grófnő trónon ülve s balkezeiben lilomot tartva ábrázoltatik, fején hegyes koronázott süveggel, vállán kövekkel kirakott fehér királyi paláستtal s oly szép és nemes arczczal, mely Róma legclassicusabb korának női szobraira emlékeztet.

E két kegyes nő által a középkor vallásos nővilága elég méltóan van képviselve: Szt. Erzsébetben a *szenvedő*, töredelmes vértanu, Matild grófnőben a *harczó egyház* (ecclesia militans) nővilága. Az első képnek talán föltaláljuk hatványozását a bölcsekkel vitatkozó Szt. Katalinokban, kik hitökért különböző kinhalált szenvednek: az emberszeretet és önmegadás magasabb mértékét nem; mert hiszen Erzsébet a divatos önkínzást is gyakorolja; a szeretetreméltóságát és emberszeretetét még kevésbé.

De e kétségtelenül fényes képnek is megvan sötét oldala a *szeneskedő*, vagy *álszent asszonyokban*, valamint a *tulbuzgóokban*, kiknek száma szintén igen nagy s kiknek elsői épen nem követik Krisztus intését, a titokban imádkozásra nézve; utolsói pedig épen keresztyén buzgóságukban, e vallás szellemével annyira ellenkező embertelenségekre ragadtatnak, mint ezt a byzanti császárnő példájában látjuk, ki szerinte eretnek titkárának szeméit sajátkezűleg szurja ki; ezzel adva jelt az eretnekek legyilkolására.

De ne időzzünk hosszasan e rémitő és természetellenes képeknél, térjünk át egy másik csoportra: a *keresztyén hősnők* csoportjára, mely különben is rokon az előbbivel, csak hogy ebben a vallásos buzgóságon kívül, még egy másik szent érzelem is tényezőül lép fel: a *hazaszeretet*.

E csoportnál is elégnék látjuk egy külföldi s egy hazai történelmi alakban mutatni be a középkori nővilág e jellemző vonását s ily czélból kiket választhatánk méltóbban, mint Francziaország felszabadítóját *D'Arc Johannát* s a magyar hősnőt *Szentgyörgyi Czecciliát*.

D'Arc Johanna (Jeanne D'Arc) Domremy nevű faluban született 1410-ben s 18 éves volt, midőn a hazája (Franciaország) földén egyre nagyobb hóditásokat tevő angolok, annak már legnevezetesebb városát és erődét Orleánst ostromolták. A kéjencz király VII-ik Károly a dauphinéba akart menekülni s csakis két nő: neje Anjou Mária s kedvese Sorel Ágnes voltak, kik őt e gyalázatos futástól visszatarták. Az első ékszereit adta el a harcosok élelmezésére, az utóbbi gunyosan mondá neki: »Uram! Egy csillagjós azt jövendölte, hogy *egy nagy király* szívét megfogom hóditani; engedj átmennem VI-ik Henrikhez, különben fején mindkét koronát egyesíteni fogja.« A királyt e két nő óvta meg a gyalázattól; de egy harmadiknak kellett jönnie, *ki diadalra vezesse*; ez meg is jelent udvaránál, a domremyi szegény sorsu leány: Arc Johanna, az »orleansi szüz.«

Arc Johanna meglehet ábrándozó volt; a másik lehetőség, hogy eszköz volt magasabb kezekben: de mindkét esetben nem gunyt, hanem tiszteletet és bámulatot érdemel egy ártatlan szüz, kinek *akár ösztönszerű, akár befolyásolt hazaszeretete* leküzdi a halál félelmét s diadalra vezeti királyát és nemzetét.

A szegény leány honszabadító ajánlatával előbb a közeli Vaucouleurs parancsnokához fordult; de ez több ízben elutasítá. Johanna azonban nem tágit s utoljára bemutatják a királynak. Az udvar *csodát* kíván a szegény parasztleánytól, de ez méltósággal felel: »Az egyetlen *jel*, mely nekem adatott: *Orleans felszabadítása!* Ekkor az udvar hittudósai kemény vizsga alá fogják, de honszerelmének méltósága előtt megszégyenülnek; a nép pedig, mely bámulatára jár, józan ösztönből kiáltja: Istentől jött; Isten küldé.«

Végre győz az ártatlan s ihletett egyszerűség; föllépése elfogadtatik; az írástudatlan nő hadizenetet mondatol Isten és saját nevében az angol vezérekhez; követeli Martell Károly kardját, melyet karcsu derekára köt; de fegyverül csak fehér arany liliomos lobogót vesz jobbába s fehérbe öltözve, fekete ménen jelen meg a föl-szabadító sereg vezérletére. Mindenütt legelől megy a gyöngye leánya s az addig győzelmes angolok, a vasba borult lovagok megszabadnak a gyenge szüz előtt; elhagyják Orleánst is s ő elérhető kitűzött céljának diadalát; bevezeti királyát a rheimsi egyházba, hol az megkoronáztatik. S ekkor befejezettnek nyilatkoztatván küldetését, újra visszakérezkedik hazájába, egykori szegényes kunyhójába, kedvencz tölgyfái alá.

De most már nélkülözhetetlennek mutatkozik a gyenge szüz vezérlete; az angol sereg, mely vele szemben mindig elveszti csatáit, oly rémülettől van áthatva, hogy a segélyre küldött ezredek fölláznak: a szegény »Orleansi szüz« tehát *akarata ellenére* visszatartatik; — s az angolok a compiegnei hidnál elfogják.

És itt valóban jó lesz fátyolt borítanunk — a gyalázatra. A gyöngye szüz honszerelme és vallásos rajongása által megszégyenített

vad harczosok dühe kinzásoknak veti őt alá; akadnak franczia vérű egyházi fők, (köztök Cauchon beauvaisi püspök, *ki nevét megérdemli*), kik »mint boszorkányt« vetik inquisitio alá; az ő kegyelméből koronázott király: VII-ik Károlynak *nincs lelke*, hogy a szegény leányka megszabadítására lépéseket tegyen s haszontalan faggatás után, előbb örökös fogságra, majd szüzi szemérme által gyalázatosan megejtve, máglyára ítélik s azt rajta végre is hajtják (1431 máj. 31-én) gyalázatára az emberiségnek; egy későbbi kor írója: a lángeszű Voltaire pedig ki is gunyolja — gyalázatára az irodalomnak — melynek még akkor is meg kell hajolnia a szerencsétlen sorsa előtt, ha vak eszköznek hiszi, mert úgy is gyöngye kézzel, az író hazáját szabadította meg s ha eszköz volt — sőt ha vétke lett volna is — halála mindent kiengesztel. Vannak érzelmek, melyek, mint előttünk is szentek, gunyt nem tűrnek s ezek egyike a *hazaszeretet*!

A mi *Szentgyörgyi Czecziliánkat* is a legszentebb érzelmek vezetik Galambócz alá, hol hazája, királya és férje forognak veszélyben. Cziczelle saját hajóján küzd az ostromolt vár alatt; a töröknek több hajóját elsüllyeszti s midőn Amurat roppant serge előtt Zsigmond és férje visszavonulni kénytelenek s az ozmánok a fegyverszünet feltételei ellenére, az utócsapatban lévő királyát és férjét megrohanják, újra ő az, ki csónakjaival a szorongatottak segélyére siet s azokat a bizonyos halál torkából kimenti. És ez csak egy példány a sok közül.

És most forduljunk a középkori nővilág harmadik csoportjához: *a tudomány és művészet-kedvelő nőkhöz*.

Az csak az újabb kor vivmánya, hogy tudomány és művészetek önállóan is megélhetnek. A vagyonszerzési mód többféle nemei, a művelődés emelkedése, mely a sajtó és művészet termékeit már már mindennapi szükségletté teszi, a társulati hajlamok érvényesülése s végre, mi talán a legfőbb, hogy a művészet és ipar kölcsönösen támogatják és nemesítik egymást, — ezek azon főtényezők, melyek ma tudományt és művészetet önállóságra emelnek. A középkorban mindez nagyrészt hiányzott, pártfogókra és pártfogónőkre volt szüksége, hogy megélhessen s még inkább, hogy emelkedhessen. E pártfogók legelsője elvitathatlanul *az egyház* volt. Az egyház építkezései nagyszerűek voltak s a művészet minden ágát igénybe vették; egy-egy óriásibb egyház-építkezési vállalat árnyában vonták meg magokat; firól-fira szállíták a jövedelmes üzletet, a tervzettel együtt, melyet előleg megállapítottak ugyan, de melyen az utódok gyakran változtattak. Az egyházon kívül, természetesen a fejedelmi udvaroknak volt módjukban a művészeti és tudományos patronus szerepét játszani. A Karolingok, különösen Nagy Károly, az Anjouk és ezek között a mi két királyunk Robert Károly és N. Lajos, a Mediciek, a Thüringi grófok, Sforzák, a görög császári udvar s kit méltán tehetünk vala első helyre, Mátyás királyunk

volt, kiknek a középkor e tekintetben legtöbbet köszönhetett; nem maradtak e tekintetben hátra az olasz és németalföldi városi hatóságok és köztársaságok sem; különösen Velence, Genua, Florencz stb.

De e művészet-pártolás érdeméből a nők is részt követelnek; sőt vannak, kik magok is részt kérnek a halhatatlanságból; a görög császárnők közül többen foglalkoztak tudománnyal; ezek között azonban különösen *Eudoxia* császárnő válik ki a XI-ik században. E ritka szépségű és tudományos műveltségű nő XI-ik Constantin Ducásznak volt neje, ki halálakor megeskette, hogy senkihez többé férjhez nem megy; hanem gyermekei kormányzójaként uralkodik, míg azok felnőnek. A végzet azonban másképp akarta. Egy ifju hős, Romanusz, már korábban vágyott valamely magasabb tisztségre, de Constantin őt arra utasítá, hogy tettek által bizonyítsa be arra méltó voltát. A császár halálával ez győzelmesen tért vissza s *Eudoxia* magas rangra emelte őt e szavakkal: »Magadnak köszönd!« Romanusz azonban császárságra vágyott, összeesküvést szervezett, de ez kitudatván, halálra ítéltetett. A császárnő látni akarta az elítéltet s szerelemre gyulván iránta, fölmenti őt az ítélet esküje alól; így jutott Románusz a császári székre. A férj azonban árulás által ellenei kezébe kerül s innen kiszabadulván, vetélytársa által megvakittatik, *Eudoxia* pedig kolostorban siratja szomorú özvegységét. Itt írja: »*Jonia*« czimű művét, az istenek és hősök történetét s egy másikat *Arianna hajzatáról*, mely a fejedelemnők kötelességeit tárgyalja.

Sokkal érdekesebb a görög császárnőnél a gaudersheimi kolostornak már említett »hangos kiáltása,« vagy »fehér rózsája« *Hrosvitha*, kinek születését 932-re teszik, halálát 1001-re. Az irodalomtörténet magas rangúnak tartja; némelyek I. Ottó császár leányának, vagy rokonának tartják (Percz: *Scriptores*, IV. 303.) *Hrosvitha* vagy *Rhosvita* a keresztyén drámairodalom kezdeményezője s művei kétségtelen teremő tehetség nyomait hordják.

Hat színművet irt Terentius comödiáival szemben, kit ugy látszik örömezt olvasott. Vannak, kik Shakespeare *Romeo és Juliáját* is *Callimachus*ától származtatják, de a két mű felfogása oly távol áll egymástól, hogy e véleményt el nem fogadhatjuk. Az egyetlen hasonlat, hogy *Romeo* épugy, mint *Callimachus* a kedves sirjába szállnak alá, de mennyire különböző czélzattal. *Romeo* meghalni megy oda, hova *Callimachus* a sirt meggyalázni indul! E két felfogásban józanul rokonságot felfedezni nem lehet; más hasonlat semmi sincs, hacsak az nem, hogy *Callimachus* és *Romeo* szeretnek, de ez a történet Ádám és Éva óta ismétlődik. Érdekesebb vonás, hogy a zárdaszűz rövid kérdések és feleletekbe foglalt műveiben, bár azok erkölcsi hatására igen nagy súlyt fektet, épen a legvastagabb s nőnél alig felfogható brutalitásokba esik, melyeken Terentius bizony nem megy túl; de ez épen nem szokatlan tünemény még a későbbi korban sem; mert épen a zárdák nyelvénél gyakran lát-

juk a szentet és egészen trivialist egymással érintkezni. A mysteriumok egy része is tanuskodik erről.

A művészet-pártoló nők közül már feljegyeztük azon provençei kör fejét, mely a provençei troubadourok központját képezte, de a krónikák egész hosszú sorát hagyták fenn a szerelmi törvényszékek és költői versenyekben részt vett nőknek; azonban meg kell vallanunk, hogy e törvényszék ítéleteit most nehezen fogadhatnók el érvényesekül.

Az egyházakat, vagy egyházi irodalmat pártoló s építkező nők száma újra egész legio. Ezek között a magyar királynék sem állnak utolsó sorban; I. István királyunk nejéről, Gizelláról fennhagyták a krónikák, hogy az egyházakat önhimezte egyházi diszöltönyökkel látta el. Ily célra készült tulajdonképen a szt. István-féle koronázási palást is, mely valódi remeke a kor himzőművésztének; sőt ha a hagyománynak hihetünk, »Veszprém« nevét onnan vette, hogy a királyné által ott alapított egyház építésére saját prémes öltönyét is fölláldozta. Blondel Robert »Douze perils d'enfer« című művében gyönyörű parányképet (miniatur) közöl azon ünnepélyes jelenetről, midőn művét Anjou Mária VII. Károly neje, udvara előtt ünnepélyesen elfogadja.*)

A legnépesebb csoportot kétségkívül a *fényüzés és hivalgás* hölgyei foglalják el, kik a középkorban is épugy vezetői voltak az uralgó divatnak, mint ma; megteremték a fényüzés szükségleteit is: csupán azon nem lényegtelen különbséggel, hogy a mi most egy rövid idényre, 3—4 óra szól, akkor a közlekedés lassúsága miatt, évtizedekre is elég volt.

A már gyakrabban jelzett ellentétet Európa északi és déli népei között a fényüzés tekintetében is sokáig föltaláljuk. A german, szláv népek igen egyszerűen öltözködnek; a turk fajok fényesen ugyan, de önkészített és századokra szóló erős szövetekben: ellenben délen a fényüzés minden határt fölül halad.

Különösen a görög császári udvar volt az, mely fényüzés tekintetében mindent fölülmult, mit emberi képzelet addig kigondolni birt. A 10-ik században a császároknak már czimeket is alig tudtak adni a nagy válogatás miatt: (Sebastocrator, protosebastes, panhypersebastes stb.) Ha nagy ritkán megjelen népe előtt, az utakat ki kellett javítani s a csarnokokat minden háznál fölékesíteni. A fényüző Persiától vették át szokásait. A császár gyöngyrakott persa süveggel, arany trónon fogadta alattvalóit, kiknek leborulva kellett őt imádnok s lábait olykor arab foglyok fején nyugtatá, mire a zenészek hymnust énekeltek, a nép pedig 40-szer kiál-

---

*) A párisi arsenal könyvtárában pedig igen szép miniatur képet őriznek a XIV-ik századból, mely azon jelenetet ábrázolja, midőn *Adenez* »a münstrellek királya« Artoise grófnője: Brabanti Matild és Franciaország királynője lastilliai Blanka előtt »Cleomades regényét« énekli el. (Paul de la Croix. IV-ik kötet.)

tott kyrie eleisont! A trón előtt arany fa állott, melyen mesterséges madarak énekeltek s a trón két aranyos oroszlána bőgött, midőn a trónhoz idegenek közeledtek. A Komnen-család idejében, midőn a hatalmas I. Manuel alatt fejedelmek csoportja élt Konstantinápolyban, a fényűzés talán még emelkedett. Magyarország is innen vette az udvar nagyobb fényűzését III. Béla útján, ki e fényűző udvarban növekedett.

Olaszországban az Anjouk, Mediciek és Sforzák üztek határtalan pazarlást, nem annyira a kényelmi czikkekben, mint a külső megjelenéseknél. Galeazzo Sforza 1466-ban, 12 aranyos kocsi-val s 50—60 aranszerszámu paripával vonult át Florenczbe nejével. Különben a kíséretben 2000 ló és 500 vadász volt, nagy számu sólyommal; s mindezt a kényes szövetségést elfogadó Florencznek kellett eltartania. A fényűzésnek ilyes neme később, kivált Anjou királyaink után, főurainknál is nagy mérvet öltött. Főurak 4—800 főből álló kísérettel jártak; Ujlaky néha ezerrel s ugyanannak gyémántrakott kardját 40,000 aranyra becsülték. A hintó épen magyar találmány s ezek elsőjét N. Lajos anyjának készítették volna. (Kocson, Komárom megyében; innen a »kocsi«-elnevezés.) Mátyás anyja Szilágyi Erzsébet már arany szegélyű hintóban megy fia elé; Bakacs Tamás pedig Rómában lovainak ezüst patkóit csak egy szeggel ütteni föl, hogy menet közben a nép közé hulljanak.

Azon nők közül, kik a középkornak divatot adtak *Savoyai Charlotte XV. Lajos király neje, Bourgognei Mária Merész Károly bourgondi király felesége s az igen szép Medicis Katalin* francia királyné az emlékezetesebbek; kikhez méltán lehet Mátyásunk második nejét: nápolyi *Beatrixot* sorozni.

A divat leginkább változott a fejékre nézve, mely a legegyszerűbb pártáktól, vagy hajfonatoktól, a legcsodálatosabb hosszan fölnyúló hegyes kalapokig változik (XIV—XV. század.) Ezen kívül az ékszerek adták meg a nagyobb rangkülönbséget; mind addig, míg a városi polgárság magát a hűbéruralom alól kivonhatta; midőn aztán a pénzaristokratia női is vetélkednek a születésivel luxus tekintetében.

A mi már a középkori nők erkölcsi állapotát illeti; az általánosságban tekintve előnyösnek tűnik föl, szemben az ó-kor utolsó századaival és épen az, hogy kevesebbet jegyzett föl közülök a történelem, szól a végetlenül nagyobb rész mellett. Nem is igen volt lehetséges, másként egy oly korszakban, melynek buzgósága az üdvösséget az önmegtagadásban keresi, s mely az erkölcstelenséget, kivált a gyöngénél, oly iszonyu szigorral bünteti.

Igy például megemlitjük, hogy a férjét megvert asszonyt még a 15. században is ördög szarvakkal és álarcczal szokták a vásártérre kiállítani; az egymást rágalmazó, vagy gyalázó nőket nyakuknál fogva oly deszka közé fogták, mely kényszeríté őket folyton egymás szeme közé nézni s a helyzetből ki nem bocsáttattak, míg

egymással meg nem békültek. A kaloda, egy oly készülék, mely vagy a fejnek és kezeknek, vagy a lábaknak csapdaszerű elzárására alkalmaztatott, ép oly általános ékitménye volt a középkori piacoknak, mint a kőből kifaragott gabnamérték, s hazánkban is egész az újabb korig lejő. A káromkodást — kivált istenkáromlást — igen szigoruan büntették; rendesen ecclesia-követéssel, mely abból állott, hogy az illető hajadonfőn és mezitláb az egyházak előcsarnokába állittatott ki, közgunyára az istenitiszteletre járóknak; az erkölcsiségéről megfejtkezett hajadon szalmakoszorúval pelengérre állittatott. Ezek és ilyenek voltak a fegyelmi büntetések, nem is említve a törvénykezés és inquisitio borzasztó kínzásait és kivégzéseit, melyeknek nők épen ugy alá voltak vetve, mint férfiak.

A női romlottságnak egyik főforrása kétségkívül a középkorban is az elharapózott fényűzés volt; de e tekintetben különbséget kell tennünk a középkor és ujkor fényűzése között mind nőknél, mind férfiaknál. Az öltözetekben üzött fényűzés csakis a külsőkre terjedett ki; az alsó öltönyök tisztaságára és kényelmére igen kevés súlyt fektettek. Így például VII. Károly franczia király nejéről — kit pedig a fényűző nők között már kiemeltünk — fel van jegyezve, hogy országában az egyetlen nő volt, kinek több volt két ingénél; s egy ing adományozása, férfiak mint nőknél, fejedelmi ajándéknak tekintetett.

Esztelen fényűzés folyt a szolgaszemélyzet és lakomák tekintetében is; elannyira, hogy a menyegző költségei közönségesen tizszer fölülmulták a női hozományt. Egy Zsimond korabeli magyar főúr Stibor, egy egész esztendő hosszáig tartja lakodalmát, melyben az egész környék uri és köznépe résztvett. Warwick gróf a 15-ik században naponként 30,000 embert vendégelt meg; Eberhardt württembergi hercegnek 1474-ben tartott menyegzőjén 14,000 vendég volt; Vilmos oraniai herceg lakodalmán a vendégsereg 5647 lóval jelent meg; egyedül az ő kísérete 1102 lóval járt; a hires Rosenberg-féle menyegző hét napig tartott s ez alkalommal elfogyott 130 szarvas, több mint 200 vaddisznó, 160 őz, 2300 nyul, 470 fácán, 276 császármadár, csaknem 400 fogoly, 22,600 fenyőmadár, 88 westfáli sonka, 370 ökör, 2600 juh, 1500 borju, 420 bárány, 99 sovány és 300 kövér disznó, 570 malacz, 600 pulyka, 3000 lizott kappan, 12,800 tyúk, 2500 jércze, 3500 kövér lud, 40,000 tojás, 117 mázsa zsir, mintegy 25,000 különböző hal, 5 tonna osztriga, 17,000 akó rajnai-, 200 akó magyar-, 700 akó osztrák-, 400 cseh-, 1100 morvai bor, 370 akó édes bor s mintegy 6000 akó sör stb. És ez ünnepi lakmározások nemcsak az uri rendnél, hanem a köznépnél is aránylag hasonló pazarlással üzettek; ugy hogy nagyobb menyegzői, vagy keresztelői lakomához Németországon legalább 240, kisebbhez 140 vendéget volt szokás meghívni.

E fényűzésnek igen nagy nemzetgazdasági és erkölcsrontási árnyoldala mellett, azon előnye még is meg volt, hogy a semmivel,

vagy igen kevéssel bíró közüép nyomorának enyhítésére szolgált; úgy hogy az éhező a várak, vagy kolostorok kapuit rendesen nyitva találta s a roppant szolgaszemélyzet az udvarokban csaknem minden fárasztó munka nélkül ette kenyerét.

A mértéktelenség és fényüzés azonban a nővilágban is megtermette erkölcsi kinövéseit s a történelemnek e tekintetben megvan azon hátránya, hogy a bűnöket és kicsapongásokat intő példákul inkább fölkeresi, mint a jámbor erényeket; a költészet pedig, melynek épen a fényüző udvarokat kellett felkeresnie, hogy megélhessen, kénytelenségből is fedezgeté a nagy hibákat, néha vétkeket a bőkezűség és a kellemes társasági lét takaróival.

A gonosz nők közül Rosamundát, Alboin gepida király nejét — ki férjét és szeretőjét törrel és méreggel vesztí el, már említettük. A burgund udvar Brunhildája és Fredegundája, kik szenvedélyeik kielégítésére orgyilkot és mérget egyenlő könnyűséggel használtak, a »Niebelungen« ének elég sötét színekben adta át az utókornak. A VI. század Theodórája, ki mint utczagyermek nő fel s a színpadokon legaljasabb és erkölcstelenebb mutatványokat hozza a nép elé, képes Justinian görög császárt meghódítani és ennek gyengesége által trónra jutni. Nápolyi Johanna, Nagy Lajos királyunk öccsének, Endre nápolyi királynak neje, férjét saját kezeivel font kötéllal fojtatja meg s hazája törvényszékeitől, sőt a pápától is feloldást nyer. És a művészet a fennebb említett Fredegondát nem áttallotta megörökíteni a tournaii székesegyház üvegfestményében, a mint trónon ülve kegyes arcczal nyújtja át a gyilkokat két rovannei ifjunak, egész udvara jelenlétében, azon meghagyással, hogy e törökkel Siegebertet, Austrasia királyát meggyilkolják.

9. §. A középkor közgazdasága.

Közönségesen bevett szokás volt, hogy a nemzetek honfoglalás alkalmával, a fejedelmi udvar tartására jókora területet szakítottak ki; ezek voltak a *korona javak* (Krongüter). A korona javakon kívül, különösen a határvárakhoz, de néha önállóan is nagyobb területek szakítottak ki, melyek jövedelme (közönségesen egyharmad) leginkább termékekben, a várak fenntartására s a várkatonák élelmezésére fordítottak. E két nagyobb fontosságú jövedelmi forráson kívül, az államok csaknem minden jövedelmét az elkobzások (confiscatio), egyedáruk (monopolium) és vámok képezték.

A mi Közép-Európa mezőgazdaságát illeti: az csak Nagy Károly idejében vett némi lendületet; ekkor jó divatba a hármass fordulórendszer (Dreifelder-wirtschaft), mely minden esetre előlépés volt az addig követett eljáráshoz képest, mely, míg roppant területeket hagyott megműveletlenül, az egyszer már megművelt folyton ugyanazon terménnyel akarta kiélelni.

Az állam tehát maga is mezőgazda volt, semmivel sem jobb, mint bármely birtokos; de annyival rosszabb, hogy maga jószágait nem mivelhetvén, azokat hatalmas hűbérurak vették bérbe, kik igen csekély, néha semmi jövedelmet sem szolgáltatottak be az állami kincstárba. Ennél még nagyobb baj volt, hogy a koronajavak, mint a várjóságok is, az egymással vetélkedő királyi herczegek által, a pártjaikra tért hűbéruraknak harácsolttak el, miből nem egyszer a legnyomoruságosabb állapotok következtek be, mind az államháztartásra, mind pedig a honvédelemre nézve. A koronajavak elajándékozgatása miatt, a királyok kénytelenek voltak gyermekeiknek és rokonaiknak 5—6 hivatalt adni és pedig egyházit és világit egyaránt, hogy azok udvaraikat fenntarthassák; mi újra elégtelenséget szült a főurak között s nem egy fölkelésnek szolgált alapjául és ürügyül. Arra is elég példa van, hogy igen gazdag hűbérurak csak azért fogatnak vád alá, hogy lefoglalt javaikból vagy a fiscus, vagy pedig hatalmas ellenfeleik fölgazdagodjanak. Ugyanez szolgáltatott okot a már említett simoniára, vagy a zsirosabb jövedelmű egyházi méltóságok elárusítására is, mi természetesen az egyházi állapotokat tette selejtesekké; a mennyiben a püspökségek és apátságok nem érdem után, hanem a többet ígérőnek adattak el.

Mindezek azonban csak foltok voltak az állam nagy üres zsákjában, melyet valamivel még is csak be kellett tölteni s erre a következő eszközöket látjuk alkalmazásban: a *kamaranyereséget* (*lucrum camerae*), mely abból állott, hogy a különben is legtöbbször selejtes forgó pénzt mindegyre be kellett váltani; a beváltásért bizonyos hányadot fizetni s hogy e jövedelmi forrás még inkább emeltessék, a régebbi pénz egyre selejtesebbel váltatott fel, míg utoljára az ezüst színére alig lehetett ráismerni. A középkori pénzek gyűjteménye, csaknem teljes biztonsággal eligazít arra nézve, hogy mely királyok kormányai alatt minők voltak valamely nemzetnek anyagi viszonyai. Így például, — ha hazai királyaink kibocsátott pénzeit tekintjük, — II. Endre, Zsigmond s a két utolsó Jagelló korában látjuk a váltópénzeket legselejtesebbeknek. Második nevezetes pótforrást képeztek a *bírságok*, melyekre nézve azt tapasztaljuk, hogy nem egyszer a királyok által befolyásolt törvényhozás maga igyekszik azon, hogy minden lehető vétket és kihágást megbírságolásra vezessen vissza; csak azért, hogy az minél nagyobb jövedelmet hozzon be a kincstárba. Az *egyedárusság* főtárgyát a só képezte s ennek emelése nem egyszer épen hátrányára vált a nemzetek közgazdaságának. Nagyobb jövedelmet biztosíthattak volna ennél az ut-, hid-, vásár- és rév-vámok, ha ezek kezelését is legtöbbször nem hatalmas hűbérurak ragadták volna magukhoz, midőn aztán a jövedelem, a helyett hogy az ország kincstárába folyt volna, kezeik között porlott szét.

Hogy a jövedelmek bérletét kedvezőbbé tegyék, a középkor fejedelmei meg-megkísérlették a kamaranyereség, monopoliumok és

vámok kezelését a főurak kezéből kivenni s a többet ígérő zsidók és ismaelitáknak (mahomedhitű bolgárok) adni át: de ez egy második nagy bajt szült; azt t. i., hogy ezen telhetlen nyerészkedők, a törvényeket és megszabott fizetéseket kevésbé ismerő népet megcsalták, miből aztán szintén zavarok, nem egyszer felkelések származtak, mi a meggazdagodott bérlőknek kiűzésével, vagy agyonverésével s a bérletből törvénszerű kizárásával végződött.

A *fémhányák* a középkorban igen kevés jövedelmet hoztak; részint mivel kellő szakértelem a bányák kezeléséhez és műveléséhez nem volt meg, és így természetesen valóságos rablózsem folytattatott, részint, mivel nagy ideig a nemes fémek pontos elválasztásának titka és vegyületeikből kinyerése nem mindenhol volt ismeretes; így például a Fuggerek, a középkor eme Rothschildjai s Európa legtöbb fémhanyáinak művelői, e titkot a velenceiektől orozták el. Sajátságos, hogy eleinte a királyi udvarnál a pénzügyeket a királynék vezetik; legalább a Karolingok idejében alattuk áll a kamara, ki a koronai javak kezelését vezette s a jövedelmet kezelte, mely közönségesen »camera«-nak neveztetett.

A mi a pénzverést illeti, a középkor első századaiban csakis ezüst pénzeket, legkivált tizeseket (denarius) látunk; az arany pénzt leginkább a byzanti udvar hozza forgalomba; úgy-hogy például nálunk egész a 14-ik századig leginkább ez van használatban. De már 1252-ben a florencziek virágos aranyokat kezdenek veretni, melyeknek egyik felén liliumvirág, másikon Keresztelő Szt. János képe látható. Ezek neve »fiorini« volt, melyet latin kiejtés szerint »flore-nus«-nak (forint) neveztek el. Egy ily arany 24 karát finom aranyból állt, tehát $\frac{1}{8}$ obonyt, vagy is $\frac{1}{64}$ márkát tett ki és 20 ezüst soldóval volt egyértékű. Velence 1284-ben kezdi veretni aranyait (zecchino), melyeken a Krisztustól zászlót átvevő doge képe volt e fölirattal: »sit tibi Criste datus, quem tu regis iste ducatus« (s innen származott a »dukáti« nevezet). Az arany és ezüst közötti arány az $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{12}$ viszonyt hosszasan fenntartja s a pénz értéke, szemben az árukkal, egész Amerika felfedeztetéséig igen nagy: ekkor azonban az ezüst előbbi értéke $\frac{1}{6}$ -ára, az arany $\frac{1}{3}$ -ára száll alá. A forgó pénz kevés volta volt főoka igen magas értékének, melynek jellemzésére elég lesz azon egyetlen példát felhoznunk, hogy nálunk még a 17-ik században is a Lengyelországba menő erdélyi követnek 7 forint adatik uti költségére s hogy midőn e század derekán a porta Erdély adóját 10,000 forintról 40,000-re emeli: a kincses Erdélyben lehetlenség azt fölhajtani s a Barcsaiaknak, kik azt eszközölni akarják, esniök kell. E nagy pénzszükséget először Milano pótolta papírpénzzel II. Frigyes idejében (1218); ezzel szabad volt a birságösszegeket lefizetni s bár magán hitelező nem volt azt köteles készpénz gyanánt elfogadni: annyi előnye mégis volt az adós-nak, hogy ha hasonértékű papírpénzt tett le, végrehajtás alá nem vettetett. Legvégül, midőn az uralkodók a főlebb előszámlált forrá-

sokat már végkép kimeríték, utoljára is az *egyenes adók* kivetéséhez kellett fordulniok; de ez iránt — kivált kezdetben — roppant ellenszenv uralkodik; úgyhogy egyelőre csak a zsidókat és vándor-kereskedőket merik megadóztatni. Első eset Németországon, hogy tetemesebb összeg adóképen vettetett ki, Zsigmond alatt történt 1427-ben, a husszita-háboru folytatására. Körülbelől egy időhen történik ez irányban nálunk is kísérlet; de még Mátyás királyunknak is ellenszenvvel kell küzdenie, mely leghittebb barátait is elideginiti tőle s midőn például a cseh háboru alkalmával az egyháziak megadóztatásához fordul, a Hunyady-ház által porból fölemelt Vitéz János esztergomi érsek áll vele szemben az összeesküvés élén.

A középkori földmivelést gyarló földmivelési eszközök és a hibás hármass forduló (dülő) rendszer, a kézipart az árumegszabás (limitatio) és czéhrendszer korlátozó; a kereskedést — kivált a continensen — a nem egyszer képtelen magasságra emelt vámok akadályozzák. Hogy mindemellett a földmivelés, melyre a szárazsi tartományokban a fősuly helyezteték, bizonyos eredményt el tudott érni; azt a munkaerő olcsóságának, mondhatni értéktelenségének köszönheté, a mennyiben a földmivelő jobbágyságot hűbérurak tetszés szerint használhaták fel a mezei munkák sikerítésére. Termékeny esztendőkből aztán a bőség oly nagy volt, hogy szállító eszközök hiányában a termékeny országok ugyszólva saját zsirjokban fultak meg: ez valószínűleg egyik oka azon példátlan torkosságnak is, melyet közelebbi cikkünkben pár vonással bemutatunk. Tény, hogy például hazánkban is gyakran volt eset, midőn a felesleges gabona a vermekben rothadt el; ismeretes dolog, hogy a már középkorban is hirre vergődött magyar borok közönségesen az első évben elfogyasztattak: ellenben ha terméketlen év köszöntött be, ugyancsak közlekedés hiányában nem csak a köznép, hanem még gyakran a hűbérurak lakásába is éhség köszöntött be.

Sokan kárhoztatják N. Károly császárt azért, hogy az ipart a czéhszabályzatok szigorával, a kereskedést pedig a becs-ár meghatározás (limitatio) nyügével kötötte meg: de ezen kárhoztatás nézetünk szerint csak félig jogosult. Részünkről a középkor czéh és limitationalis szabályait olyanoknak tekintjük, mint a szónoklati szabályokat; jók, sőt szükségesek azok kezdő tanoncok részére; természetes, hogy a felnőtt szónokoknak nincs többé szükségök reá. A középkornak gyermeki együgyűségben és miveletlenségben élt népeit, a kort ügyességben jóval felülmuló üzérek és csalók ellen védelmezni annyival inkább szükséges volt, mivel a csillagjóslóknak, kuruzsló orvosoknak, csodatevőknek, kontároknak és nyegléknek oly roppant vándorhada létezett, minőről ma fogalmunk sincsen, s ezzel szemben — fájdalom — a köznép butasága szintén minden képzelhetőt felülmult. A szabadversenynek pedig csak ott van a helye, hol a versenyzők egyik felének lábai, kezei, — vagy mi még rosszabb — elméje nincsen megkötve. Igaz, hogy a czéh-szabályok

és limitatiók — kivált későbbi korban — tulságokba mentek s az iparos polgárok döllye és haszonlesése a szegény iparos legényt a szó teljes értelmében kirabolta a remeklési díjjak és czéhládákba fizetések czimén; a limitatiók pedig hazánkban is egész a XVII. század végéig lejőnek; és pedig oly aprólékosságokig, hogy például az erdélyi fejedelmek az ökröktől kezdve az utolsó pár csiznáig, vagy harisnyáig, mindennek határozott árt szabnak.

A kereskedés is ott, a hol felvirágzott, nem az állami intézmények által, hanem épen azok daczára nyert magasabb fejlődést, és a városi köztársaságok és hanzák kereskedelmi ügyességükön kívül, annak köszönheték előhaladásukat, hogy magukra nézve a kiviteli vámok megszüntetését kieszközölték; míg másokkal szemben a legszertelenebb egyedárusságot gyakorolták s idegen beviteli czikkekért roppant magas vámot szedtek.

Igen érdekes egyébiránt tanulmányozni azon szoros összefüggést, mely Európa nemzeteinek kereskedését a találmányokkal, fölfedezési utakkal és politikai viszonyokkal összefüzi. A kor első századaiban a keleti, vagy levantei kereskedés az uralkodó, mely kelet kincseit, fűszerszámain és szöveteit Kis-Ázsián át a görög szigetekre, Konstantinápolyba, innen pedig szárazföldön a Dunamentére, vagy vizen a Középtenger kereskedelmi városaiba tereli. A görög császári birodalom, a velencei és genuai köztársaságok, sőt hazánk és a német hanzák is ennek köszönheték középkori gazdagságukat: de a mint a portugallok Afrika megkerülési útját fölfedezték, s ezzel egyidőben a törökök előnyomulása a karaván kereskedéseknek gátul kezdett szolgálni: a világ-kereskedelem sulypontja a lissaboni piacra és Hollandiába ment át; kiket végül Anglia iparának s kereskedelmi ügyességének kifejlődése — a lissaboni roppant földrengés és a hollandok szabadsági háboruja is kezökre játszván — szorított le a versenytérről.

10. §. A középkor ipara és felfedezései.

Az iparnak kétségtelenül azok a legnemesebb ágai, melyek az emberi művelődésre közvetlenül és legnagyobb mértékben hatottak: tehát azon találmányai az emberi észnek, melyek által gondolatait egymással közölni képezzé lett s melyek az emberiség művelődés-történetében hosszú és folytonos haladást tanúsító sorozatot képeznek.

Ez iparágat nemcsak azért kell első sorba helyeznünk, mivel az emberi gondolatok kifejezésére és közlésére szolgálnak, hanem azért is, mivel az emberi feltaláló észnek minden vivmánya ezen eszközök által lett átszállitható az utókorra.

Az írás mestersége s az ennek sokszorozására szolgáló eszközök azok, melyek az első helyet az ipar történetében méltán igénybe veszik. A gondolatok közlése, ugy látszik, az ember első szellemi

szükségei közé tartozott; mert ezen kívánságnak tökélyesebb, vagy tökélytelenebb kielégítését, a föld csaknem minden népei között a legrégebb időkben feltaláljuk. Ázsia, Afrika ilyszerű törekvéseit az assyr ékiratokban és az egyptomi képirásnak lassanként hangirássá átváltozását már ismertettük: de hasonló törekvéseket fedeztek fel az amerikai hódítók Mexikóban és Peruban, hol igen mesterséges *göb-írást* találtak, melynek létesítésére az Inkák országának lakói fonalat használtak s azt különböző alakzatok szerint betükké göbözték össze; és ily módon tudósítások, törvények, történeti okmányok emlékezetben hagyására lettek képesekké. Hasonló kezdete volt az írásnak Tsinában, hol a göböknek különböző hajlása s egymástól távolsága fejezte ki a különböző eszméket; nem különben a tatároknál is. Talán ilyféle maradvány azon emlékeztető jel is, mely hazánkban divatos, midőn feledékeny emberek zsebkendőjükre göböket szoktak kötni.

Az északamerikai indiánoknál azon jegyeken kívül, melyeket különösen az ágak letördelésével, vagy különböző helyzetben hagyásával hozzá tartozóik figyelmeztetésére használnak, valóságos kifejlett jelvi írást találtak; úgyhogy képesek voltak ilyen uton, szemben a köztársaság elnökével, valóságos szerződési okmányt kiállítani, melyben jelzik a folyót, mely köztük s az egyesült államok között határt képezzen s bizonyos területen kikötik magoknak a vadászat és halászat jogát. A mexicioiaknak még későbbi, fejlettebb írásuk is, nem egyéb köremetszett göbirásnál, míg fennmaradt s a párizsi kiállításon is szemlére hozott időszakai és naptári emlékeiken a jelvi írást használták.

A régi olasz, etruriai, régi görög és phöniki iratok szoros rokonsága kétségbevonhatlanul felismerhető; s egykori durva s egyenes vonásaikból kimutatható a mi mostani betűink átídomulása. Ezek kezdetleges alakjai, a scandináv-runák, valamint az ősi székelly írás is határozottan röv-írások s ezen rovások alkalmazása fabotocskákra, kivált Erdélyben még máig is divatozik.*)

A VIII-ik századdal Európának csaknem minden nemzete elvetette addig használt jegyeit s a latint vette át, mely két betűsorozatot foglalt magában: a nagy betűket (*majuscula*) s a kis betűket (*minuscula*). Ezenkívül megkülönböztették a capital- és uncial írást, melyek közül az első az egyenes vonalokhoz ragaszkodott, a második pedig a görbe vonalakat használta. A latin betűk használatára nézve megjegyezhetjük, hogy a V—VIII. századig a latin folyó írás volt használatban, a VIII—XII. századig a kerek minusculák, ettől kezdve a szegletes minusculák használtattak (góth vagy barátírás).

---

*) Ezen rovások alkalmazása akként történik, hogy a napszámmal tartozó és gazdája két egymáshoz illő fabotocskát kapnak, melyek összeillesztvén, azokra egyenes, vagy ferdevonalak által, a leszolgált napok száma felrovatik.

Azon korszakban, midőn az írást a papi rend csaknem egyed-
 áru gyanánt használta, újból feltűnik azon jelenség, melyet az
 egyiptomi papságnál ismertettünk, hogy a nagy közönség tudomány-
 vágyának gátolására igen sok betűt hagytak ki, vontak össze, vagy
 ferdítettek el. Ekkor volt legnagyobb divatában a kezdő betűknek
 különböző rajzokkal s képekkel kidíszítése is, mely a már ismerte-
 tett parányfestészetre vezetett.

Az írás eszközei már az ókorban is igen különbözők. A legré-
 gabb népek nem bírván a sokszorosítás mesterségét, hogy valamit
 — emberileg szólva — örökkön tartóvá tegyenek, kénytelenek voltak
 a legszilárdabb anyagokhoz fordulni s ekként látjuk Assyriában és
 Egyiptomban a legkeményebb kőanyagokat használtatni fel az em-
 lékszerű írásra. Assyriában ezenkívül még két érdekes tünemény is
 szemlélhető a királyi paloták romjaiban: egyik, hogy az ékiratos
 táblákat úgy a falaknál, mint a talajon nagyobb megóvás tekinte-
 téből befelé fordítva építették be; s 2-szor meg van a sokszorosi-
 tási törekvés is: a mennyiben egy anyakő iratai számtalanszor van-
 nak ismételve az ezekkel benyomott téglákon. Mint a bibliából
 ismeretes, Mózes kőtáblákat használt a törvények fenntartására s
 ugyanazokra irattak a régi görögök törvényei; a rómaiak pedig,
 mint említettük, késő ideig viasszal bevont táblákra, hegyes íróvesz-
 szókkal (stylus) irtak. Az egyptiek papirosát már említettük, mely
 a Cipelus papirus nevű növény leveleiből készült. Ezt használták
 Európa többi népei is késő korig, míg Krisztus előtt körülbelül a
 három-századik évben, különösen fontosabb okmányoknál a juh- és
 kecskebőrből készített pergamen szoritotta ki, mely Pergamus kis-
 ázsiai városban azon szükséglet által jött létre, melyet II. Ptol-
 meus egyipti király a hasonlólag tudomány kedvelő Eumenes per-
 gamusi királyra féltékenykedve, a papirus kivitelét Egyiptomból
 megtiltó rendelete által idézett elő.

A Tsinában és Japanban 2000, vagy talán több év előtt is
 ismert rongy-papir csak a XI. században lép fel Európában s hihe-
 tőleg az arabok által hozatik át egyéb találmányokkal együtt; mert
 már a VII-ik században Samarkand és Damascusban a gyapot pa-
 pir gyártatott. De a messziről szállitható gyapotot csakhamar kiszor-
 itá a valódi rongy-papir, mert már 1120-ban Péter clugnyi apát
 egy zsidók ellen hozott végzésében említi a rongyok hulladékaiból
 készített papirost (ex rasuris veterum pannorum). Az első papir-
 malom azonban csak 1340-ben ismeretes Ancona környékén,
 Fábrianó várában; Németországon Nürnberg (1390), Schweiczban
 Basel (1470) és Angliában Dartfort (1588) az első papirgyártó
 helyek.

Festő-anyagul a betűk leírására különböző anyagok használ-
 tattak, melyek között ma is legelső a tsinaiak fényes fekete és az
 idők viszontagságait leginkább kiálló tusa, melyet nem tollal,
 hanem ecsettel szoktak használni. A rómaiak nádtollat (calamus)

használtak; de a középkorban már a különböző madártollak jönek alkalmazásba.

Az iratok többszörösítésének egykori hiánya különösen akkor válik szembeszökővé, ha meggondoljuk, mennyi mű- és eszmekincs veszett el csak a görög irodalom termékeiben; holott tudvalevő dolog, hogy például csak szomorú és vigjátékaik száma fölülmulta a 3000-et s e nagy számból eredetiben csak mintegy 40—50 jutott reánk.

A rómaiak már megkísérlék a sokszorozást, hanem természetesen csak azon eszközök által, melyek rendelkezésükre állottak: t. i. leírók szaporítása által. Könyvárusaik, ha biztosítva voltak arról, hogy valamely mű több példányban is elkelhet, irnokokat fogadtak s előmondás után, 50—60 példányt irattak le egyszerre; a hanyag irnokot saját magok korbáccsal ellenőrizvén.

A könyvnyomtatás mesterségét valószínűleg mindenütt megelőzte a képek többszörözése, melynek céljából közönségesen a *fametszés* használtatott, mely Európában körülbelül az 1400-ik évvel veszi kezdetét; ezekkel egy időben azonban ugy látszik az érczmetszés is divatba jött, mint a mely a sokszorosítás tekintetében még előnyösebbnek mutatkozott. Az eként nyert képeket különösen két célra használták, melyek eléggé ellentétesek egymással: a szent képek és a játékkártyák sokszorosítására. A játékkártyák nyomása már a 15-ik században divatos s már kezdetben mythologiai és történeti alakokat látunk azoknál alkalmazva; egyszersmind azonnal felismerjük a hűbériségi rangfokozatokat is, a mennyiben legfelül állnak a király és királyné (*la dame*), aztán következik a lovag s végül az apród. Egy piquette-kártyán, mely a 16-ik század elejéről a párizsi Imperial-könyvtárban őriztetik, a zöld király *Dávidot*, a vörös hölgy *Helenát* ábrázolja, természetesen az azon korokban divatos öltözetekben; igen gyakran volt szokásban az ugynevezett haláltánczok (*Todtentänze*) képeinek sokszorozása, is, melyeken a halál-váz különböző helyzetekben, különböző rangú és koru embereket visz magával.

A képek sokszorozásától csak egy lépés volt szükséges azon felfedezésig, hogy annak egyes részei — s különösen a betűk — feldarabol tassanak; úgyhogy ez által más-más művek nyomására lehessen azokat használni: de bármily egyszerűnek látszik e felfedezés, annak megtörténte után, körülbelül egy félszázad volt rá szükséges, míg e Columbus tojása hegyesebb végén fölállittatott. Első pillanatban még talán magok a felfedezők sem ismerték teljes mértékben találmányuk horderejét és csak az ujabbkori történelem mutatja fel a harczot, mely a feltalálás elsősege fölött, a német városok között, különösen Mainz, Strassburg és Bamberg között megindult. Hogy azonban a könyvnyomtatás mesterségének feltalálási helye csakugyan Mainz, feltalálási ideje 1440—50 és mestere *Gutenberg*, azt két egyidejű krónika kétségtelenül igazolja. Ezek elsője: »*Cronica van der hilligen Stat van Köllen*, 1490,« melyben

szóról szóra ez áll: »A könyvnyomtatás mesterségéről.« Mikor, hol és ki által találtatott fel azon kimondhatatlan hasznos mesterség, a könyvek nyomtatása? Ugyanis ezen érdeemes mesterség mindenek előtt Németországban, a Rajna melletti Mainzban találtatott fel és ez a német nemzetnek nagy ékessége, hogy itt olyan okos emberek találtatnak. Történt pedig ez a megváltó 1440-ik éve körül és ezen időtől kezdve addig, midőn 50-et irtak, megkisértetett ezen mesterség és minden, mi ahoz tartozik. És az 1450-ik évben, mely jubilaris év vala, kezdetek el nyomni és az első könyv, melyet nyomtak, vala a biblia latin nyelven« stb. A másik adat Fritheim apáté, ki 1462—1560-ig élt és az 1450-ik évről ezt írja: »Ezen időben találtatott fel és gondoltatott ki azon csodálatos és eddig nem hallott mesterség, könyveket egyes betűkkel nyomni, *Gutenberg János* mainzi polgár által.« És aztán elbeszéli, hogy miután Gutenberg minden pénzét találmányára fordította, már fel akart a dologgal hagyni: midőn *Fust János* tehetős polgár segélyével végre létrehozta azt. Eleinte egy általános szótárat (*Vocabularium catholicum*) nyomtak, de csak táblákra, később azonban feltalálták, hogy az előbb szabad kézzel felaprózott betűket ónból és egyéb fémből öntötték, mi azonban eleinte oly nagy nehézséggel járt, hogy a biblia első 12 ivére 4000 forint ment fel, mely összesen akkori időben egy egész falut meg lehetett venni.

A valódi feltaláló tehát csakugyan *Gutenberg János*, vagy mint magát írja *Henne Gudenberg*; atyja volt *Gensfleisch Frigyes*, anyja *Gudenbergi Weirichin Erzsébet*, ki után öröklé a mainzi *Gudenberg-házat* és nevét. A föltalálásokban része volt *Fust* segéde és vejének, *Schöffer Péternek* is.

A könyvnyomtatásnak kezelési módja (technikája) is csak lassanként fejlődött ki első kezdetleges állapotából; midőn a keretbe szorított hasábokra ecsettel rakták föl a festéket s igen gyarló sajtóval szoríták reá a papírt. Az első nyomott művek (*incunabula*) ma már a ritkaságok közé tartoznak s durva, disztelen betűik, hátrányosan ütnek el a korábbi pergamen-iratoktól.

Az első nyomtatványok szögletes minuskel (góth) betűkkel nyomattak, melyek között többször ékitett, vagy kifestett nagy betűk (majuskel) diszlenek. Az első görög könyv 1476-ban Majlandban; az első zsidó betűs könyv Esslingenben (1475-ben), az első arab könyv Genuában 1516-ban nyomtatott.

A könyvnyomtatás, tekintve a kor közlekedési hiányait, elég korán terjedt el hazánkban is. Mátyás királyunk rokona, Geréb László prépost *Hess Andrást* hívja be Olaszországból s ez Budán nyomdát állítván, már 1473-ban »*Cronica Hungarorum*« című munka nyomását befejezi; később, e század végén már külföldön is igen sok a magyar nyomdász.

Az emberi művelődésnek második főtényezője az eszmeköz-

lési eszközök után, — nem sorrend, de fontosság tekintetében — *a földmivelés.*

Nomád népek társadalmat alkotnak ugyan, de államot, országot *nem*. Földmivelés nélkül az összes emberiség ma is bolygó tömeg lenne a földön (kis részben most is az) s miveltségének legfontosabb tényezői, melyeket csak is a földhözkööttség, a földhöz ragaszkodás — a hazaszeretet — s a jog és politikai viszonyok állandósága teremtetett meg, végleg elmaradt volna. Mint a velencei doge gyűrűje a tengert: az emberiségnek a földet *az eke* jegyezte el; csak-hogy a gyűrűt Velence dicsőségével együtt elnyelte az Adria: ellenben az eke által kötött viszony örök; s e házasság gyermekei: a törvény, az ipar, kereskedelem, népek gazdasága és népek szövetsége.

Az ekét minden nép mythosa isteneitől és prófétáitól veszi át; a görög és római nép a földmivelés különböző érdemeit csaknem összes főistenei között megosztá.

Az első eke nem állott egyébből egy jó nagy horognál, melyet a földbe akasztottak s hogy nehezebben törjön el, kő, vagy csontheggyel látták el; de még az egyipti és görög ekék sem igen egyebek, mint óriási szekerczék, vagy csákányok, melyek éllel előre fordítva, nyelőknél fogva tartatnak a szántó által. A római eke már ásó alaku, de csak egy szarvval s a barom befogására már ruddal is el van látva; kerékkel csak a késő római korban.

A középkor viszonyai nem voltak olyanok, hogy a földmivelés nagy lendületet vehetett volna. Hiányzott a legelső és legfontosabb rugó: *a földmives nem magának, nem maga hasznára dolgozott.* Ennek daczára termékenyebb országok nemcsak eltartották — nagy elemi csapások idejét leszámítva — magokat, de közlekedési eszközök hiányában, saját zsirjokban fuladtak meg. A vízi utakat leszámítva, kivitelről nem is igen lehetett szó és így hiányzott a kereslet s a nyereség ingere. A hűbérnök rendes viszonyok között bőven megérte hűbéreseinek beszállított termésével, mely közép számitással a termés $\frac{1}{3}$ -át képezte; a folytonos háboruk, sokféle ragály folytonosan apasztá a létszámot; ha pedig a föld megtagadta áldásait, gazda és szolga együtt koplaltak.

A középkorban igen kevés hányadát képezte a szántás alatt lévő föld az egész területnek. A fő üzletágat hosszú időig a baromtenyésztés képezi, melynek részére a szabadon hagyott erdő s a községhez foglalt legelő szolgáltatott ki; az erdők Közép-Európa területének felénél többet foglalnak el és későn áll be az irtványok kényszere. A düllő-rendszer, mely ugyan föl váltva, de csaknem mindig ugyanazon vetést alkalmazott, a kevés megmivelt föld zsirját is nagy részben kivette; de mi legfőbb, az ide-oda futkozás miatt, az amugy sem becsült munkaidő nagy részét elrabolta.

Az eke elő részének mozdithatósága képezte annak első lényegesebb reformját; másodikát azon javítás, hogy a föl vágott hant felfordítására oldal deszka alkalmaztatott. Az ekék egyik legelőnyö-

sebb alakját Európa alkalmasint őseinktől vette át, kik azt a Kaukáz tövéből hozták be.

Az *erdő* a középkorban nem képez közgazdasági tényezőt. Annak szabad használatát, fahordást és baromtartást illetőleg senkinek sem jutott eszébe. A vadászat joga, — ez már egészen más! Ez a földesur fő szenvedélye volt, melynek sérelme vért kívánt. Határozottan mernők állítani, hogy valaki kevesebb bajt vont magára, ha egy erdő-részt kivágott, vagy fölgyújtott, mintha abban egy özet, vagy szarvast mert elejteni.

A *kertművelés* sem gyöngéje a közép-kornak. De már az átültetések megtörténnek; Közép-Európa legnemesebb gyümölcsajt keletről kapja; a szőlőt délről. A magyar bortermelés már az Árpádok alatt megindul; de valódi emelkedést csak a XIV-ik században nyer. A mai kerti vetemények közül még a legtöbb hiányzik; s egy mai gazdasszonynak bizonyára nehezére esnék, ha kertjében a babot, káposztát, burgonyát, tengerit (kukoriczát), spárgát, karfiolt, asztaláról a theát, kávé, részben a nádczukrot, csokoládét nélkülözni kellene, melyek mind csak a korszak végén, vagy az új korban jelennek meg Európa kerteiben és piacán.

A *baromtenyésztés* annál nagyobb mérvet öltött; s e tekintetben kétségkívül hazánk tűnik ki a középkor második felében, mint mely a legszerencsésebb fajtájú szarvasmarhát és lovat hozván be, ugy ezek, mind sertéseiben már a középkorban nagy kivített eszköz; mely egyik forrását képezte — sőt részben képezi maig is — gazdaságának. Nagyban divatozott egész a XVIII-ik századig méhtenyésztése is, mely kivált Erdélynek egyik fő bevételét képezte.

A középkor *bányászatáról* nagyban és egészben ugyanazt lehet mondanunk, a mit erdőszetéről; valódi rabló-gazdaság volt az. Nevezetes, hogy kivált a sótt illetőleg, mily régi nyomait találhatni föl a mívelésnek, különösen hazai sóbányáinkban. Ezek a bronz-korszakon túl, oly korra utalnak, midőn a kézi eszközök alig vannak divatban. A máramarosi sóbányák egyikében oly sómívelés nyomai maradtak fenn, midőn maga a bányavíz használtatott a sótmög fölaprózására. A víz egy természetes teknyőből több ponton a sótestre vezettetett, mi által a sótestben régi templom-székekhez hasonló üregek mosattak ki (|) s az ezek között fennmaradt sóhasábok bunkóval törettek le.

A fémtermelést, valamint a sóét is már a rómaiak megkezdették Közép-Európában. Németországban épugy, mint náluuk minden fontosabb bányahelyen fennmaradtak a római nyomok. (Az Erdélyben talált »viaszos lapok« stb.) De még a középkor elején is papi öltönyökben — a középkor utiöltözetében — folyton olasz bányászok keresik föl a német-, cseh és magyar bányákat s titkon lopózkodnak az elődeik utasítása nyomán jól ismert bányahelyekbe; míg a föld népét babonás koboldokról, bányarémekekről szóló mesékkel

riasztják vissza onnan, hol ők gazdag arany és ezüst kincseket ástak föl. (A középkor nem egy babonájának nem egyszer ily nagyon is realistikus alapjai voltak.) Leginkább a velenceiek voltak ezen furfangos bányászok s a híres velencei zechinók és aranylánczok anyaga így került Német- és Magyarország aranybányáiból, míg a Fuggerek az olvasztási és elválasztási titkokat el nem tanulták.

A *vasat* az ó-kor a Feketetenger környékéről, Indiából és Spanyolországból vette; de már a római uralom idejében az elbai és steyer vas is ismeretes. Körülbelül az V—VI-ik században már mindenhol megkezdik azt Európában; hogy a vas mellett bronzot is használnak, semmit sem bizonyít, mint azt, hogy a vas drága volt. Őseink, a magyarok már szintén vas-fegyverekkel jöttek be, melyet zablául, kengyelül is használnak, hamarább is juthattak a Feketetenger körül ezekhez, mint az akkori Közép-Európában. A fémbányák mivélése nálunk — a vasat is ideértve — már a VIII. század elején újra megkezdetik; a magyar mivélés a XI-ik század kezdetén veszi kezdetét.

A *horganyt* tiszta állapotában a középkor nem ismerte; de mint galmeyt már az ó-kor használta a sárgaréz előállítására. Csak a XV-ik században van arról, mint önálló fémről szó; ellenben a réz már a legrégibb korszakban ismeretes; bár tiszta állapotában mint eszköz és fegyver, még eddig csak hazánkban fordul nagyobb mennyiségben elő. Az ólmot már a rómaiak vízvezető csatornákul használták.

Az *arany és ezüst* legnagyobb készletét a középkorban a mai Ausztria és Magyarország földje szolgáltatja. Ezüstöt Selmech és Körmöcz; aranyat akkor is Erdély adhatott legtöbbet; Spanyolország, melyről az ó-kor mint ezüst-termelőről mesés dolgokat beszél — már kevésbé szerepel. A középkor az aranyat még leginkább aranymosás útján nyeri. Így Erdélyben az Aranyos folyó tömérdek kincset adott ki; Schlesiában az egy Goldberg két annyit, mint ma az összes Európa. (hetenként 75 fontot.)

Az *agyag-ipar* a középkor elején teljesen elhanyagolt volt; bár a görög és római ez irányu ipar termékeit ismerniök és bámulniök kellett. Hanem csakugyan Olaszországban virágzik az föl *Majolica* (Majorca szigetétől) vagy *Fayance* (Faenza városától) így nevezve. *Luca della Robbia* (1415—25) az első, ki ez ipart valódi művészetté emelte s II. Guidobaldo toscanai herczeg adott annak még nagyobb emelkedést az által, hogy a legjelesb festők műveit (Rafaelét is) másoltatá reájok (1540—60.)

Az *üveg* a középkorban még valóságos fényüzési cikk, habár — mint láttuk — egyiptiek, phönikiek az ó-korban régen ismerték; az V-ik században a konstantinápolyi Sophia-egyházban már üvegablakok vannak; a VII-ikben a wermonthi (Angliában) ugyanazzal van ellátva.

De általános elterjedést az üveg, mint ablak csakis a XV-ik században nyer; sőt mint föl van jegyezve, a northumberlandi herczeg 1573-ban hazulról távozván, leszedeti ablakait, hogy azokban nagy kárt ne szenvedjen. A főmesterek a velenceiek voltak, kik az üvegnek a büszke »velencei kristály« nevet adták. Nyujthatóság és szingazdagság tekintetében valóban művészek is voltak benne s régi kristályaik ma is becsesek. Uralmukat e téren a középkor végéig meg is tartották. Az *üveg-festés* első nyomai Németországban a X. századig fölhatnak; de valódi virágkorát — mint láttuk — csak a XV—VI-ban érte el.

A *salitrom és kén*, mint *lőpor*, szintén nagy szerepet játszik az emberi mivelődés történetében. Nemcsak mivel a hadfolytatást a pusztá nyers erő hatásától fölszabadítván, annak pusztító ereje daczára, emberiesb és szellemiesb irányt adott; nemcsak, mivel Európa a fölfedezett világrészek meghódítását főleg ennek köszönheti: hanem azon tisztán békés alkalmazása által is, melyet bányák mivelése, folyók és utak szabályozásánál érvényesített.

Föltalálójának közönségesen *Schwarz Bertholdot* tartják; ámbár magunk is említők, hogy Tsina századokkal előbb ismeré; Baco már a XIII-ik század elején beszél róla, sőt az ugynevezett *görög-tűz* a VII-ik században sem lett volna egyéb; ha elhallgatjuk Vitruv tudósítását, ki azt állítja, hogy Syrakusa ostrománál Archimédesz nagy robajjal köveket szórt elleneire hatalmas védő fegyverreiből. (212 Kr. e.) Annyi mindenesetre bizonyos, hogy 1327 körül használtatik a lőpor először lövegek kirobbantására s creçyi csata (1346) az első, melyet az ágyuk tüze döntött el.

A *kézipar* különböző nemeinek, a czéhek életének arany ideje épen a középkor; az ujkor már kivette az ipar nagy részét az emberi kezekből, — átvitte azokat találmányai körébe, — ez által a gyáriparnak adván életet.

Sok házipar, mely a középkorban virágzott, a gyáriparral nem versenyezhetvén, önkényt megszűnt; s ezen leszorítása a kéziparnak a gyáarak által még ma is fokonyként észlelhető.

A *szövetiparban* a himzések, csipke-készítés, aranyvarrás stb. voltak azok, melyek ma már igen háttérbe vannak szorítva; bár kitünősegre ez ipar termékeit a gyáarak meg nem közelíthették. A *fémiparban* a fegyverkovácsolás, lakatos munkák, de kivált az ötvösművek emelkedtek a művészet színvonaláig, a mennyiben a festészet és szobrászat remekeihez fordultak s a színek beégetése (email) által, a képeket örökéletűekké tették. A fegyverkovácsolásban Olaszország, Augsburg, Nürnberg stb., ötvös-művészetben legkivált hazánk emelkedik ki a XV—XVI. században, midőn a zománcz-(email) készítésben valódi iskolát alkot, mely csak is a XVII-ik végén hanyatlik el. (erdélyi-magyar zománcz.) *Faiparban* Európa északi és hegylakó népei tűnnek ki; nyereg- és kocsi gyártásban hazánk, hol N. Lajos anyja részére Kocson (Komárom-

megye) készül az első *kocsi*, mely nevet Európa minden népe átvészen. Finomabb *divatiparban* a francziák, hollandok; durva szövetekben németek, angolok tűnnek ki; az olasz városokat illeti a művészet határaiba vágó iparok üzésének dicsősége.

11. §. A középkor közlekedési eszközei.

A középkor Róma nagyszerű műutait vette át s azokat használta több századon át; eszébe sem jutott sok ideig, hogy másokat állítson és kevésbé feszélyezte, hogy ha ezek meg nem felelő iránya miatt időt kellett veszítenie.

A császárság által hátrahagyott fő-utvonalak a következők voltak:

1. Romából, Capuán, Nolán, Nucerian, Pästumon, Bruttiumon át Rhegiumig. (90 mf.) Ezen utvonal folytatása Messenaettől Sicilia északi partján haladt Marsaláig, honnan 24 óra alatt Carthagóba lehetett jutni tengeren. Innen pedig nyugati irányban Hippo-Cäsarea és Tingisig (Tanger), honnan Spanyolországba lehetett átkelni; keleti irányban Adrumetumon, Ptolemaison át, Alexandriáig (312 mf.); innen föl a Nilus mellett, a 152 mfdre fekvő Hyerosicaminoszig, felső Egyiptomban. Ez utból ágazott ki Coptostól Berenike és Mioshormosig két mellékvonal, mely a Verestengert kötötte a fővonallal össze.

2. Dirrachiumból, — hova hajón kellett átmenni — Heracleán, Edessán, Pellán, Salonichin és Philippin át Byzanczba (121 mfd; Rómától összesen 247 mfd). E fővonalból több mellékut ágazott ki Görögországba és a Trák-félsziget tartományaiba.

3. A Via Aemilia, mely Rómától északi irányban, Milanoba és Aquilejába ágazott szét. Aquileja volt aztán góczpontja az északi tartományokba vezető utaknak, melyek közül egy Dalmatiába, a másik Tirolon át Augsburgba (Augusta vindelicorum), a harmadik Laibachon (Acmona) Cillin és Pettaun át Pannoniába; és pedig Szombathelyen (Sabaria), Sopronyon (Scrabantia) át Carnutumba; innen lefelé Aquincum (Ó-Buda) és Mursa (Eszék) érintésével, a Szerémségbe (Sirmium) vezetett Sziszekig, melyet mellékut Aquilejával kötött össze; egy más ág Carnutumból Bécsnek (Vindobona) és Lincznek ment. Sziszeztől egy főut vezetett át a Traján hidon a Maros völgyre és Erdélybe, melynek egész legfelsőbb pontjáig haladt, sok mellékvonallal a bányákhoz.

4. A »Via Aurelia« Civita Vecchián, Pisán, Genuán, Nizzán át Franciaországba s innen Spanyolországba ment át, Aixt és Marseillet érintvén. Germania főutai Milanóból indulnak ki az Iser völgybe, Strassburgba (Argentoratum) s innen Mainczba; ugyanonnan Augsburgba, Bregenczen keresztül. Germaniában Trier, Galliában Rheims volt a közlekedési vonalak központja; ez utóbbi-

ból indultak ki a németalföldi és angliai utvonalak is Laiden és Boulogne vagy Calais felé.

Mindezen utak, — az ázsiaiakat nem is számítva — körülbelül 100,000 mfdet tesznek ki.

A közép-kornak elég lett volna azokat fenntartani; de azt sem tette. Franciaország a XVII-ik századig mit sem tesz az utak javítása érdekében; Németország szintén keveset; itt leginkább favágányokat használtak, melyekhez, hogy a szekér le ne csusszék, gerendát szegeztek végig; de Anglia már a XIII. század végén megmozdul; törvényt hozván a római utak jó karban tartására. Magyarországon egyetlen ut — a keletre vezető — tartatott fenn jobb állapotban, mint a mely a levantei kereskedés üterét képezte; s Erdélyből Oláhországon át vezetett Filippopolis és Drinápoly felé. A német hanza, mikor virágjában volt, szintén fenntartá a jobb közlekedési vonalakat.

A posta-közlekedés Augusztus császár teremtménye volt, melyet később roppant áldozattal tartottak fenn utódai. Hadriánnak volt nagy érdeme a posta szolgálat javításában; de már Theodosius idejében elhanyaglik e szép és hasznos intézmény. Az elhanyaglás főoka a posta szolgálat terhein kívül (40 lovat és ugyanannyi öszvért kellett egy állomáson tartani), mely a vidéket iszonyuan sarczolta, a hivatalnokoknak még ezen fölül is gyakorolt huzavonája.

Az V-ik századtól kezdve a VIII-ik végeig, N. Károlyig, nincs posta közlekedés Európában; ő hármat állit föl, Német-, Francia- és Olaszországban, de csakis állami szolgálatra. A hanzák a XIII. században s a Német-rend a XIV-ikben szintén állítottak kizárólagost saját céljaikra.

Mig végre a Thurn Taxis-féle vállalkozás a XV. század végén az uj posta-rendszer alapját veté meg.

A galambokat posta szolgálatra már a rómaiak is (Decius-Brutus 44 Kr. e.) használták.

A *távirat*, vagy távjelzés nyomait a legrégibb korszakban föltaláljuk. Az egyptiek pyramisainak egyik céljául a *tűz-jelzést* tartják; ugyanilyet használtak a zsidók, persák, görögök háboru idején. Hannibál egész távjelző vonalat állított Spanyolországban és Áfrikában. A görögök és persák tűzjelzésének már betűsnek, vagy legalább is megegyezésen alapuló rendszerességűnek kellett lenni. Így például a nyugodtan föltartott fáklya jóbarát- a körben forgatott ellenség közeledtét jelenté stb. A középkor szintén használta a rómaiaktól hátrahagyott tűzjelző tornyokat; de nem sokat javított rajtuk; legalább ilyesminek emléke nem maradt fenn.

12. §. A középkor hadászati műveltségéhez.

A középkor hadászatáról szólván, mindenekelőtt a haderők szervezetéről és alakulási módozataikról kell megemlékeznünk.

A középkor elején, a rómaiakat leszámítva, egész Európában *nemzeti sergeket* látunk; nemzeti sergek alatt a nemzetek egész tömegét értvén, kik mind a támadó, mind a védelmi harcz jogát, szemben a meghódított népekkel, önmaguk részére tarták fenn. A nemzeti seregben a nemzet minden egyenjogu tagjának részt kellett vennie; ha kimaradt nemzete közös harczaiból, kimaradt annak joggyakorlatából is; s a nemzeti seregből kirekesztés egyike volt a leghatályosabb büntetéseknek, melylyel közönségesen a hon- vagy vérárulókat szokták sujtani. Hazánkban például, veszélyes ellenség támadása esetén, véres kard hordoztatott körül és a ki ezen felhívásra a harczsorokban meg nem jelent, kizáratott a nemzet kebeléből s későbbi időkben jobbágyi sorsra vettetett.

A nemzeti hadsergen kívül azonban már a 6 — 7-ik században előkelő fejedelmek maguk körül nemzetök legelsőbbjeiből alakított *kisérő serget* (Gefolgschaft) kezdenek tartani, melynek egyéneit nem zsold, hanem a király személyéhez és érdekeihez ragaszkodás köti velök össze. Nálunk királyi sereg (Milites regis). Természetes, hogy az így alakult sereg kitűnőségeit a fejedelmek aztán a legfényesebb egyházi és világi tisztségekben részesíték; míg másfelől jószágadományozásaik által, melyekhez természetesen a további hűség szintén kikötötetett, a hűbérrendszernek veték meg alapját. A katonai rang szintén 3 emeletű: *apród* (puer, Junker, Edelknecht), *fegyver hordó*, *lejáró* (Knappe, Armiger) és lovag, katona (miles.)

A 10-ik század végén nálunk magyaroknál is e kétféle seregből állott a nemzeti haderő; de már István királyunk a személye körül levő királyi serget — melyben sok külföldi lovag is volt — csekélynek, a nagy nemzeti sereg összehívását pedig kisebb betörések ellenében nehézkesnek tartván: a nemzeti és királyi hadsergen kívül egy helyhez kötött honvédelmi rendszert, ugynevezett várrendszert alkotott; mely által részint a határok védelmét, részint a királyi tekintély, törvény és egyházét eszközlé. Az épített várakba az alsóbb nemesség tagjait, a szabadosokat vonta be s ez által egy új, mindig használható katonai osztályt teremtett meg *várjobbágyok*, vagy *várkatonák* nevezete alatt (jobbationes-vel milites castrensens.)

Hogy mi lett a *várjobbágyok* sorsa s általában a *várrendszereké*; hogyan pazaroltattak el a várak védelmére szánt javak az egymással tusakodó fejedelmi testvérek által: ugy nálunk, mint Európa más országaiban, arról fennebb emlékeztünk. És így már a 12-ik század végén Európa leghatalmasabb monarchiái, újból csak a kétféle haderőre: a királyi és nemzeti hadseregre lettek volna soritva, ha az események fejlődése és szükség által sarkalt találé-

konyságuk ki nem segíti. Miután t. i. a legtöbb fejedelem vagy nyakára nőtt oligarcháival, vagy köznépeivel és azok szabadalmaival állott szemben: a szükséghez képest vagy egyik, vagy másikhoz fordult s vagy egyes hatalmas jobbágyokat, vagy tehetős hatóságokat ruházott fel azon joggal és egyszersmind kötelezettséggel, hogy saját zászlóik alatt, alattvalóikból, vagy polgáraikból, egész csapatokat állithassanak ki; s eként lőn alapja vetve a *bänderialis*, vagy *dandár-rendszernek*. E rendszer Európa délnyugatán keletkezett és így terjedt tovább-tovább kelet felé; hazánkba az Anjou-ház hozta be s hogy a nemességet e banderiumok kiállítására képessé tegye, a nálunk addig ismeretlen ösiségi törvényt is megalkotá.

A *dandár-rendszer* azonban nem zárta ki a nemzeti hadsereg jogát és kötelezettségét, mely a 13-ik század folytán azonban már mindinkább lazul; így például a magyar arany bullában már kikötve látjuk, hogy a nemzeti hadsereg, az ország határain tul, csak a király költségén vezethető.

E kettős rendszerrel érte be Európa egész VII. Károly koráig, ki első kísérelte meg zsoldos csapatok állítását a 15-ik század közepén; s ennek és fiának XI. Lajosnak ez állandó csapatok által kivívott szerencséje, más felől a svájcz és cseh gyalogság eredményes harczai, a hanyatlásban lévő nehéz lovassággal szemben, bírták Mátyás királyunkat is arra, hogy *fekete sergét*, eme tisztán zsoldosokból álló gyalogságot megalkossa.

Mindamellett a közép-korban még a zsoldos csapatok alkalmazása rendszerré nem válik; az új időnek tartatott fenn ez eszmének keresztülvitele s a legujabbnak, hogy a rendszeres élelmezés előnyeit, az általános hadkötelezettség elvének alapján, az egykori nemzeti sergek előnyeivel összekösse. Annál nagyobb divatjok van a fegyveres vállalkozó szövetségeknek, minők a *cseh-morva testvérek* (Brüderrotten) a *Landsknechtek*, az olasz *condottierik* s a magyar *hajduk*.

A mi a *fegyvernemeket* illeti, a középkor megmarad az ó-kor fölosztásai mellett (nehéz, könnyű gyalogság és lovasság); de a támadó fegyverek ereje egyre növeli a védőfegyverek erejét és nehézségét is; mely körülbelül a XIII. század végén éri el tetőpontját s a lőpor első használatától kezdve újra hanyatlóvá válik; úgy hogy az új-kort már csak könnyebb sisakokkal és legfőlebb mellvértékkel köszönti. A vass fegyverek Európában N. Károly idejében lesznek általában használtak; de még a keresztes hadaknál is ritka a jó fegyver.

A védő és támadó fegyverek között kicsiben ugyanazon vetélyt látjuk, minőt ma az ágyuk lövegei és a hajóvérték között; minél vastagabbakká lettek a lovagokat elborító lap- vagy lánczvérték: annál találékonyabbá lett az emberi ész a támadó fegyverek szerkezetét illetőleg is. A dárdák, lándzsák, buzogányok és fokosok sokféle hegyekkel, végekkel és horgokkal láttattak el, hogy ez által a vértéknek elől, vagy hátul megbontására alkalmasokká tétesse-

nek. A sisakok először fazék formájúak (Topfhelme); zárt és látókával (Visir) szerkesztett sisakok csak a XIII. századtól divatoznak.

A *nyíl*, mely az első századokban egész a 10-ik, sőt 12-ik századig is inkább sűrű alkalmazása, mint életveszélyessége által hatott, lassanként agygyal ellátott erőslökemű fegyverré lesz (Armbrust), mely nagyobb távolból is képes a páncél, vagy lánczing rostjain áthatolni. Új alakjában állítólag a keresztesek hozták be s a XIV—V. században válik Európában általánossá.

A tüzi fegyvereket s legkivált az ágyukat, csak a korszak végén látjuk nagyobb eredménnyel szerepelni.*) A crecyi csatát tartják elsőnek, melynek sorsát löpor döntötte el (1346); és Konstantinápoly ostrománál (1453) az Orbán magyar tűzer által öntött óriási ágyu az első, mely ostrom alkalmával nagyobb eredményeket ér el. Ez 12 marok átmérőjű torkából, 6 mázsás kőgolyókat volt képes bedobni a görög fővárosba.

A *görögtűz* föltalálójának bizonyos Kallinikosz nevű görögöt tartanak (660-ban Kr. u.)

Fémgolyókat (ólom) már a rómaiak is használnak ballistáiknál; különösen a vár-ostrom és véd-szerek a középkor első felében alig változnak valamit. Az ágyuk is eleinte csak mint helyből alig mozdítható romboló eszközök szerepelnek; talpuk nincsen s némi ügyetlen emelőket csak a XV. században nyernek; a kézi löfegyverek kezdetben kanócczal süttetnek el és célzás alatt, alulról föltámasztatnak. (Felosztattak faltörőkre, csatakigyókra, szakállasokra és mozsarakra.)

A mi a mozgósítható hadseregek *számarányait* illeti — nem számítva a népvándorlási és nemzeti sergeket — azok a fegyvernemek és hadászat fejlődési arányában, inkább szállanak mint emelkednek. Lipót herczeg mintegy 17,000 emberrel megyen a schweiczi szövetkeztek ellen; Mátyás 15,000 emberrel indul csehországi hadjáratára; (a fekete sereg kezdetben csak 4000 ember), Hunyadi győzelmes csatáit a török ellen 30—40,000 emberrel vivja. Még a páviai híres csatában is, mely országok sorsát intézte el (1524. oct. 26) csak mintegy 25 ezer német és 33,000 francia veszen részt, 40—50 különböző ágyuval egy-egy részről. A murteni csatában (1475) mintegy 70,000 burgundi s mintegy 34,000 schweiczi ütközik.

A középkor fő fegyverneme a *lovasság*. E fegyvernem kiképzésére, általános bevallás szerint, őseink a magyarok adták, rettegett hadjárataik által, az igen is sürgető ösztönt úgy a németeknek, (I. Henrik) mint a francziák és olaszoknak. (Berengár.)

A magyar hadsereg, Leo császár leírása szerint, egymást követő nagy csapatokban tört előre; háta megett mindig védeket és szárnyakat hagy; nyilait roppant sűrűségben szórja ellenére, míg annak

*) Legrégibb ágyunak az ambergit tartják, melyen az 1301-ik évszám állana. A legrégebb alakok a burgundi csatakigyók (colubriák) s a schweiczi kis, hegyi szakállas ágyuk.

sorait zavarba hozza, megdönti s ha ez megtörtént, addig üldözi, míg egészen semmivé tette.

Ha ellenei megállnak helyükön, vagy épen megrohanják, tetetett hátrálással vonja lesei közé, hogy ott megsemmisítse. A magyar hadserget könnyű mozgása és nyilai tették rettenetessé. Ez utóbbiakat szaruból készült ivről, oly sűrűen és biztosan lötték, hogy egy német csatahely 10 □ ölnyi terén 100-nál többet találtak. A nyilon kívül a fokos, a csákány, buzogány és az elmaradhatatlan kard voltak mellék fegyverei; későbbi időkben lobogós kopja különbözteté meg az előkelő harczost; a védfegyverek kezdetben valószínűleg bronzból voltak: a hegybe végződő és tollakkal ékesített sisakról láncz-nyakvéd ereszkedett le s ugyanilyen fedte a lovak termetét is. Ezenkívül, bár némelyek tagadják, egész a XVII. századig használta a paizst, midőn Zrinyi Péter indítványára végképen elveti. Hátnál magas nyerge védi a lovagot derékig, sőt némely író szerint lovát is lánczing borítja. Ha való, hogy az egyes lovas csapatok a családtörzseknek feleltek meg: akkor tekintve a 108 számot, mennyit krónikánk a családtörzsekre nézve fennhagytak, az egymást csekély közzel követő osztagok, ezer főnél nagyobbra tehető csapatokat képezhettek.

Ez előkép után idomult Európa lovassága a középkorban; s valamely különösebb taktikai felosztást, vagy elhelyezést az egész korszakon át alig találunk.

A lovas szolgálat az egyedüli, melyre később a hűbérnök vállalkozik s hogy előkelő lovagok mennyire ragaszkodtak a lovag méltóságához, leginkább tanúsítja azon ismeretes tény, hogy Mátyás királyunk a Podjedrád által felajánlott bajvivást csak azért nem fogadja el, mivel ez gyalogharczot ajánl neki.

Közönségesen a sergeket 3 fő részre osztották: elővédre (Vorhut, avantgarde), a sereg zömére (Gewaltshaufen, corps de bataille) és utóvédre (Nachhut, reserv). Ezeken kívül legfőlebb még szárnyakat állítottak ki a csatatérre.

A schweiczi hadsereg felállítása Murtennél 1475-ben két-soros: az első sorban küzdenek az önkénytesek (Freiknechte); a 2-ik sor zömét, 10 embernyi mélységben s a derék csapat szárnyait az elő és utóvéd képezik, melyek közé az ágyuk vannak felállítva. Ellenben Merész Károly ugyanott, már hirtelen hányt erősítéseket is használ, melyekkel a schweicziak rohamát fenntartsa; Murtent ágyu parkokkal védi és serge zömével a Freiburgba vezető utsáncz háta megett foglal állást, hátát a hegyre támasztván s lovasságát hosszú harczvonalának jobbán állítván fel.

A középkort illetőleg azonban sokkal jellemzőbb a murteni csatánál a morgarteni ütközet, melyet ugyancsak a sveiczi ős kantonok Schvycz, Uri és Unterwalden vivnak, a hatalmas Leopold osztrák herczeg serge ellen, 1315. nov. 16-án.

Lipót osztrák herczeg a schweicziakat állítólagos hűtlenségökért bátyja irányában, megakarta büntetni; és valóban az a fényes sereg, melylyel megindult, oly önbizalommal volt eltelve, hogy a szegény hegylakók közé sajátlag nem hadjáratra, hanem executióra megyen. Mintegy 17 ezer főből álló sereg s ezek között 4 ezer közönséges s 400 koronázott sisaku, vagyis legfőbb rangu lovag a híres Monfort, Kyburg, Homburg, Strassberg és mások vezérlete alatt. A szegény schweicziak e fényes sereg ellenében, csak mintegy két ezer emberrel állhattak ki; azok is természetesen mindnyájan gyalog és Istenen kívül csak nyilaikba s jó helyismeretökbe bízva és a már 70 éves Reding Rudolf bölcs tanácsait követve. Nagy szolgálót tett nekik 50 számüzött honfitársuk is, kiknek nem lévén megengedve a harczsorokban küzdeni, az egyik hegyhátra oldalt felvonultak.

E nevezetes csata az ägeri tó mellett Morgarten előtt folyt le.

Lipót herczeg nov. 15-én indult ki St. Ottmárból s az nap felső Ägeriben állapodott meg, hogy reggel a Sornernél vélt schweicziakat megtámadja. A csatahely meglehetősen szűk völgyet képez, melyet egyik felől maga az ägeri tó, másik oldalon a brestenbergi s morgarteni hegység zár be, melynek nyulványai csaknem a tóig érnek; itt vonult előre Russbach felé a kitűnő sereg, mint valami ünnepélyre; legelől a koronás sisakokkal, czimeres vértékkel és lánczöltözettel fedett büszke lovagok, kik legkevésbé sem gondoltak arra, hogy a nagy reménnyel üdvözölt napot akkor látják utolszor.

Elsőben is azon hegy alá értek, melyre az 50 számüzött schweiczi vette volt magát; roppant halmaz követ és fahasábokat gyűjtve össze, melyekkel a hegy lábához ért lovasságot irtózatossal üdvözlé. A fényes pánczélok kopogtak s majd szakadozni kezdettek az alá-zuditott kövek és hasábok súlya alatt, és már sok jó lovag halva feküdt: midőn a vezéreknek eszökbe jutott, hogy a veszélyes oldalcsapatot megkerüljék. De alig hogy erre kísérletet téve, a hegy egyik szakadásába fordultak: a Russbach mellől előre törő sveicziak zömétől fogattak oldalba, kik előbb nyilaikkal, majd viszhorgos dárdaik- iszonyu csata csillagaikkal kezdék döngetni a lovag urakat, mindaddig, míg ezek visszafordulva, a hátul jövő gyalogságot is magokkal ragadták; több mint 3000 ember veszteséggel (köztök 100 főnemes) eszeveszetten fordultak vissza s a csatátért a győzelmes sveicziaknak hagyták oda, kik alig 15 embernyi veszteséggel, még ugyanaz napon más két osztrák hadosztályt is megverték s így Lipóton teljes győzelmet arattak.

Mátyás királyunk hadjáratai szintén érdekes képeket nyújtanak. A mi sergei fölállítását illeti, Bonfini, mint szemtanu, ki Bécs-Ujhely alatti hadszemléjét végignézte, azt állítja, hogy a sereg alakja egy óriási scorpióhoz hasonlított, melynek két szárnya mint két kinyuló óriási olló, az ellenség bekerítésére nyult előre, az ezt

követő sereg zöme alkotta a törzset, míg a hátvéd, a tábori szekerszettel együtt, messze nyuló farkat képezett.

Mátyás hadszerkezetének előnye a csatatéren abban állott, hogy a különböző fegyvernemek mintegy egymás védelmére voltak utalva; a könnyű lovasság fedte szárnyait a nehéznek s ha szétvetett, annak oltalma alatt újra összeszedte magát. A legdicsőbb kétségtelenül siléziai hadjárata volt, midőn fekete sergével és nehéz lovasságával a jól megerősített és élelemmel ellátott gazdag városba Breslauba vévén be magát: híres huszárságát Kinizsi alatt kinn hagyta; kik az ostromló cseh-lengyel hadserget folyton nyugtalanítván s élelmi szekereitől elvágván; folytonos portyázásaikkal anynyira tönkre tették: hogy — mi példátlan a történelemben — a 10-szer nagyobb ostromló sereg esdekelt békéért a körülzárolt, de oda benn igen vigan mulató magyar hadsereg előtt.

A várak ostroma, a löpor föltalálása után, közelítő sánczok, ugynevezett paralellák által történt; de volt egy más rögtönző eljárás is, mely szerint a faltörő ágyuk — erős fedezet alatt — egészen a várfalak közelébe vitettek s azok romboló hatása után, az ostrom azonnal megtörtént. Ezt *francia módnak* nevezték s kivált kezdetben, a csak nyilak elleni védelemre épített vékony falakkal szemben, igen sikeres lehetett.

A mi a középkori hadak *szellemét* illeti, az kivált az első századok népvándorlási harczeit tekintve, minden inkább volt, mint *emberies*. Csupán a vandalok által leöltek számát több millióra teszik; és nem is csodálkozhatunk, ha oly népek, melyek hazát akarnak foglalni, az elfoglalt területnek színe javáról a lakosságot kiszorították.

A keresztes hadak sem mutattak emberségesebb példákat: még azon országokat is kirabolják, melyeken mint szívesen látott vendégek vonulnak át, (példa Németország és hazánk); a zsidókat kegyes buzgóságukban (!) mindenütt kinozzák és irtják s a keresztyén Konstantinápolyt csakugy, talán még jobban kirabolják, ki- gyilkolják, mint Jerusalemet. Nem kimélik itt még az ó-világ tudományos kincseit, sőt a keresztyén reliquiákat sem.

De a lovagvilág fölemelkedésével kissé tisztességesebb fogalmak kezdenek kifejlődni; a nagylelkűség, emberszeretet, melyben — be kell vallani — újra az arabok adnak szép példát, átmegy a csatatérre is és bárha a gyarlóbb harczeszközök daczára, az utolsó századokban is sokkal nagyobb az elesettek százaléka, mint az ujkor löpor-csatáiban: a legyilkolások lassanként a kiváltási rendszernek adnak helyet s hosszasabb hadfolytatásoknál, vagy ellenséges szomszédoknál bizonyos egyezményi illemszabályok, lovagias udvariaságok fejlődnek ki.

Maguk a részletesebb csaták is bizonyos kedélyesség színét viselik. A nevezetesebb vitézek fölkeresik egymást; nevet, néha jelt cserélnek; elmondják tetteiket, származásukat, szokásos jelmonda-

taikat (devise), melyet lovag nem igen nélkülözött; paripájok, kardjok nevét közlik egymással s így fognak hozzá a halálcsatához. Néha egyesek, vagy csapatok hívják ki egymást »egy kis kopja törésre,« vagy »egy szál kard szerencséjére.«

A korszak végén már a legellenségesebb nemzetek között is megindulnak az állandó vagy legalább huzamosabb *diplomatiai összeköttetések* s bizonyos nemzetközi szabályzatok állapíttatnak meg; szóval e téren is foglalatásokat tesz az emberi művelődés hatása.

A *tengerészet* és általában a tengeren utazás vágya a középkorban azon északi népektől nyer nagyobb lendületet, melyek hazájuk kevésbé termékeny földje miatt, mintegy kényszerítve voltak a tengeri kalandokra és rabló hadjáratokra. Ilyenek voltak a normannok, svédek, dánok, kiknél már a 10-ik században igen kifejezett hajóépítési és hajózási képességet találunk.

Szellemileg kétségkívül a velencei *Marco Polo* (1250—1322) adott a hajózás és uti fölfedezésekre legnagyobb ösztönt, ki Kublai khán távoli birodalmát s Ázsia keletét bejárván, utleírása által honfitársainak egészen új látkört nyitott meg s a kelet több találmányáról, mint az ágyukról, kőszénről stb. is beszél. Nem lehetetlen, hogy ez alkalommal került több felfedezés birtokába is Olaszország, különösen a *delejtüébe*, melynek föltalálóját máig sem ismeri a történelem, de a melyet már a XIV-ik században olasz hajósok széltere használnak.

A *hajóépítés mestersége* is az olaszoknál éri el tetőzetét a középkorban; úgyhogy maga szt. Lajos francia király is, nagyszerű keresztes hadjáratához, a velenceiek és genuaiaktól bérel 1800 hajót.

A legszokottabb hajók voltak a *gályák* (galére), melyek a görög *dromonok* után legnagyobbak s hadi czélokra is legalkalmasabbak voltak; ezek után a *galeasse*, *galion* és *caravelle* nevű kisebb hajók következtek nagyság szerint. A gályák néha 160 láb hosszúságra is építtettek s orruknál, mely csatában elől állott, egyes, néha kettős földött karzattal láttattak el, míg a hajó hátsó részén, a szintén földött parancsnoki helyiség volt. Két oldalon voltak a földött evező padok, s az evezés igen nehéz munkáját gyakran hadi- vagy polgári foglyok teljesíték (gályarabság). Vitorlát 2—3-at használtak. VII-ik Lajosénak még csak kettő volt.

A hadi gályák legfontosabb részét az ostrom-karzatok képezték, melyeken elébb katapulták, ballisták, majd a görög-tűz *) s a lőpor fölfedezése után 7—10 nehéz ágyu foglalt helyet.

*) Bizonyosan lőporszerű vegyíték, mely állítólag a víz alatt sem aludt ki; de melyet leginkább hajók fölgyújtására használtak.

A velenceiek épen a görög tűz könnyebb vetése czéljából alacsonyabban építék hajóikat.

A *caravellek* apró, de már gömbölyübb gályahajók voltak, melyeket könnyebbségük ajánlott. Csak két vitorlával voltak ellátva. Ilyenek voltak *Kólon Kristóf* hajói, melyekkel fölfedezési útjára indult s ilyen *Behaim Mártoné* (szül. 1430), ki mint a quadrans föltalálója, portugali Bölcs Alfonsnak ajánlván föl szolgálatát, annak lobogóját először tűzte föl a Jóremény-fokára 1485-ben.

A *hadihajók föllállítási módjáról* leghivebb képet nyújt (igaz már az ujkor elején) a lepantói tengeri csatának azon rajza, melyet a győztes hadvezér Austriai *Don Juan* hagyott hátra a spanyolországi simancai levéltárban.

E szerint a keresztyén flotta kissé hajlott félkört képezett, négy hadosztályra oszolva: a had zömére, a két szárnyra és tartalékra. A félkör alakú vonalat képező mindenik hadtest előtt, páronként együvé tartozólag, hat gálya állott a harcz megkezdésére, melyek mindenike 160 láb hosszú, 27 láb széles és 15 láb magas vala s melyek hatalmas tűzérségökkel roppant kárt tettek a török hajóseregben. Mielőtt ezen óriási gályák megkezdték működésüket: a harczsor jobb szárnya elé bizonyos számú, kisebb kerek hajók állítottak, melyeknek az első összeütközést kellett felfogniok. Ezen előcsapat háta mögé s különösen két oldalára — mint a hol a zavar legveszélyesebb lehetne — a legerősebb hajók állítottak. Végre az apró hajókból hátul egyenes vonal képeztetett, hogy mindig készen legyenek fölváltva a veszélyeztetett gályák segélyére sietni.

Még a XV-ik század végén folyton gályaszerű hajóberendezést látunk s a XVI. században fordulnak elő az első hajók, leginkább az angoloknál, melyek már oldalról is tüzelnek. Ilyen VIII. Henrik roppant három árboczos hadihajója, mely ugyan még egészen gályaszerkezetű, de már oldalain is ágyukkal van megrakva.

13. §. A középkor történetére vonatkozó irodalom.

Eszünkbe sem juthat, e helyen mindazt közölni, mit a világ-irodalom a középkor történetének fölvilágosítására ezideig közrebo csátott; ez oly nagy terjedelmű lenne, mint valamely könyvárusi kimutatás. Csupán azon legfőbb művek és vezérkönyvek bemutatására szorítkozunk, melyek ismerete nélkül az olvasó teljes bírálati áttekintését a kornak nehezen nyerheti s azon kézi könyvekre, melyek tudvágynak egy vagy más irányban könnyedén tájékozhatják.

Annál kevésbbé terjeszkedhattünk ki az egyes országok történetirodalmának részletes ismertetésére: jobbnak tartottuk e helyett utólag néhány szaktörténelemre vonatkozó kézikönyv czimét közleni, melyek a tudvágynak sokszerű irányban, például a vallásos eszmék fejlődését, vagy a műtörténelmet, hadászatot stb. illetőleg nyujtsanak tájékozást.

Az írókat és műveiket, könnyebb áttekintés végett, betűsorban közöljük; csak annyit jegyzünk még meg, hogy egypár természettudós, vagy nyelvész csak azért foglal itt helyt, mivel működésök, vagy eszméik által közvetve nagy hatásuk volt a történetirodalom fejlődésére.

Abulféda arab író (szül. 1182-ben). Különösen becsesek művei a keresztes hadakat illetőleg, melyekre nézve, mint Saladin szultán közelében élő, igen érdekes adatokat nyújt. Művei több kiadást értek. Leghasználatosabb a Sacy-féle: »Excerpta ex Abulféda de rebus arabum ante Mohamedem.« Oxonii 1806 és a Wilken-féle 1798-ból.

Ampère J. J. 1800-ban született, tanár és a francia academia tagja. Kisebb művei rendszeren a »Revue des deux Mondes«-ban szoktak megjelenni. A középkori történelemre nézve a »Histoire de la littérature française du moyen age« érdemel figyelmet.

Cantu Cesare az elsőrendű olasz történetírók egyike s kivált a középkori történelmet illetőleg, ellenlábasa, bár méltánylója Gibbonnak, Voltaire és az encyclopedistáknak; illetőleg a múlt század végén oly nagy hatalommal felmerült szabadelvűségnek.

Cantu iskoláit végezvén, tanulmányai és hajlamai a tanári pályára vezették s csakugyan mint ilyen alkalmaztatott Veltliben, Sardiniában. Ifju korában a szabadelvű párthoz tartozott, s az olasz egység még akkor csak ábrándnak nevezett eszméje: »Ragionamenti sulla Storia Lombarda nel secolo 17« című műve egy évi börtönt hozott reá. Erre mintegy kiengesztelésül: »Margherita pasterla« című regényét írja, mely mély vallásos érzelmektől van áthatva. »Lecture giovanile« című folyóiratával, mely pietisticus, de egyszersmind népies irányzata által szerzőnek nagy népszerűséget szerze, kedvence lett az olasz olvasó közönségnek. Cantu Caesar fő műve: »Storia universale« (1837—1842-ig) 35 kötet. Irta ezenkívül: »Storia di cento anni« és az olasz irodalom történetét. Ha Cantu fölött igazságos ítéletet akarunk mondani, igen magas álláspontra kell helyezkednünk; ő eléje állott Voltaire cynismusának, Gibbon puritanismusának s általában a forradalom romboló eszméinek: de épen ez nem egyszer tulságra ragadja s ott is mentetet, hol nincs menteni való; s nem egyszer túlárad, a benne felkölt reactio folytán oly dolgok dicsőítésében, melyek érdemeinek kiemelése Aesop macska-meséjére emlékeztet. Mind a mellett többször igazságos mint nem; s kivált a középkort illető nézeteit, szemben a Voltaire-féle nézetekkel nagy részben aláírhatjuk. Kutatásaiban fáradhatlan s az olasz történelmi irodalomban kétségkívül elsőrendű jelenség.

Chmel József, osztrák udvari levéltárnok s mint kutató törté-
nész tűnik ki. Főbb művei: »*Fontes rerum Austriacarum*,« »*Monu-
menta Habsburgica*;« melyeknél csak mint gyűjtő szerepel. A műi
történelem magaslatára »*IV-ik Henrik*« czimű művében lép fel s
úgy ebben, mint gyűjteményei összeállításában kitűnő szorgalom,
lelkiismeretesség és tárgyilagosság jellemzik.

Eichorn Károly Frigyes született 1781-ben, meghalt 1854-ben.
Jogtudománya porosz királyi jogtanácsosságra emeli.

Művei: »*Einleitung zu das deutsche Privat- und Lehnrecht*«
és »*Grundsätze des Kirchenrechtes der katholischen und evange-
lischen Partei in Deutschland*;« fő és tekintélyes forrásává teszik a
német egyházi és világi jogtörténelemnek. Azt azonban használatá-
nál nem szabad elfelednünk, hogy szerző porosz és protestans.

Gervinus György Gottfried (szül. 1805-ben). Szegény szülők-
től származván, előbb nyomdász, majd könyvkereskedővé lesz, szü-
letése helyén Darmstadtban; de tudványa által vonzatván, előbb
giesseni, majd a heidelbergi egyetemre megy, mely utóbbinál Schlos-
sernek, a híres történésznek lesz tanítványa és kegyencze. Nemso-
kára ugyanazon egyetemenél magántanár s »*Geschichte der Angel-
sachsen*« czimű műve után rendkívüli tanárrá léptetik elő. (1830.)
Később (1835) Göttingában lesz rendes tanár, de innen, más hat
tanár társával együtt, a kormány elleni demonstratio miatt elbo-
csátják.

Gervinust kortársai nézetünk szerint túlszigoruan itélik meg.
Müller András pedansnak és túlkövetelőnek (suffisant) nevezi, ki
az olvasó közönséggel csakugy félvállról beszél, mintha tanítványai-
val beszélne; Schmidt Julián szintén felületesnek tartja ítéleteiben
s olyannak, ki sem aesthetikai, sem historiai érzékkel nem bír;
Frentzel sem sokkal kedvezőbben ítél róla.

Gervinus minket csakis úgy érdekel, mint irodalomtörténet-
író s ki az egyetemes történelmet illetőleg bizonyos elméletet állí-
tott fel. Ez elmélet szerint, melyben Aristotelest, Machiawellit és
Hegelt vallja mestereinek, mind az ő, mind a közép- és ujkor ismétli
önmagát, három különböző phasisában, csak hogy mindig nagyobb
tömegekkel. Az első fokozat az egyén uralma az összeség felett
(patriárchák, királyok), a 2-ik szak: többek uralma a közönség felett
(aristocratia, feudalismus); a 3-ik fokozat: a nép uralma különböző
határok között. Gervinus hisz ezen utóbbi jövőjében s ez egyik oka,
hogy politikai ellenfelei, kivált a korszakra is hivatkozva, melyben
elméletét felállította, oly szigoruan itélik el.

Gibbon Eduard (1737—1794-ig.) Az oxfordi egyetemen ne-
velkedvén, kitűnő nevelést nyer, de 1753-ban a katholika vallásra
térvén át, szülei visszahívják, s az anglican vallásban megerősítik.
Majd utra küldik a Schveiczba, hol Voltairerel megismerkedvén, en-
nek elvbarátjává lesz s oly nagy francia kedvelővé, hogy első mű-
vét: »*Essai sur l' etude literature*,« francia nyelven adja ki, mely

Franciaországban oly nagy népszerűséget szerez neki, hogy Párisban látogatást tévén, a legelső irodalmi körökben nagy szeretettel karolják fel. Később Rómába utazván, e classicus földön kel ama gondolatja, hogy Róma hanyatlásának okait megírja. Hazájába érve, a már hírneves író szintén nagy tisztelettel fogadják s a körmányban adnak neki helyet, honnan azonban nemsokára visszavonul; Lausanneban kezdi meg híres művét: (1782. 86 kötetben) »History of the decline and fall of the roman empire.«

Gibbon műve kétségtelenül egyike a legjelesebbnek, melyek a középkor első századairól irattak. Voltairenek ő csak a szabadelvűséget s az encyclopedistáknak csak a szorgalmas utánjárást köszöni; a nélkül, hogy az első korlátlan eszmemenetét s a középkor intézményei iránti megvetését, frankomániáját; az utóbbiaknak politikai elveit magáévá tenné. Még Cantu is, ki pedig legnagyobb mértékben ellenlábas, a legkészebb méltánnyal szól róla (lásd: VII. kötet; elmélkedés), sőt bizonyos tekintetben mesterül vallja be, s csakis azon tulságait emeli ki, melyeket az a középkori papság irányában kíván érvényesíteni, vagy azon ridegségét, mely a hideg angolt a humanismus eszméinél nem engedi az elragadtatásba átmenni.

Talán mondanunk sem kell, hogy a két nevezetes történetíró között az igazságot közből kell keresni.

Grimm Jakab Lajos Károly (szül. Hanauban 1785-ben). Iskoláit Marburgban kezdette, hol Savigni volt tanára, kivel később Párisban együtt is működött. A westpháliai királyság felállításakor 1808-ban Bonaparte Jeromos királynak lesz könyvtárnoka, de már 1814-ben részt vesz a francziák elleni hadjáratban, s midőn az egyesültek hadseregei Párisba bevonulnak, Grimm egyik hathatós eszközlője annak, hogy a Napoleon által elrabolt műkincsek visszaszállíttassanak; 1816-ban hessen-casseli királyi könyvtárnok lesz; 1829-ben pedig göttingai tanár, mely állását azonban, miután egyike volt a hét bátor férfiúnak, kik az alkotmány eltörlése ellen 1833-ban tiltakoztak, el kell hagynia. Ekkor visszavonulva, csak tudományos működésének él mindaddig, míg 1840-ben IV-ik Vilmos porosz király, testvérével Vilmossal együtt a berlini academia tanszékére hívja meg.

A Grimm-testvérek a német szellem s illetőleg művelődés történelme megalapítóik tekinthetők; s kivált a középkori művelődés-történelemnek nagytehetségű és szorgalmu irodalmi hősei.

A német nép ősi hagyományaiba oly mélyen, mint ők, senki sem hatolt be; s oly közvetlenséget a német szellemmel, e nagy népnek egyetlen írója sem tanusított.

Grimm Jakab első valódi nyelvésze a német irodalomnak, belső alapos tanulmányozója és ismertetője a középkori intézményeknek, nyelvnek, irodalomnak. Művei ismerete nélkül senkisémm hatolhat be a középkori germánok szelleméletébe, azért művei

tanulmányát egyetlen történelem kedvelő vagy kutató sem nélkülözheti.

Ide tartozó főbb művei: »Ueber den alt-deutschen Meister-Gesang« (1811). »Hildebrand Lied« (1812); »Alt-deutschen Wälder« folyóirat, melyet 1813—16 öccsével együtt szerkesztett; »Reinhart Fuchs« és »Deutsche Mythologie« 1835—43/44; »Die deutschen Reichsalterthümer« (1828); »Die deutschen Weissthümer« (1842—43). Végre »Geschichte der deutschen Sprache.«

Grimm Vilmos Károly (szül. 1786-ban). Testvére Grimm Jakabnak, kivel a legnagyobb testvéri szeretetben, munka és vagyonközösségben él. A két testvér alig hagyja el egymást s így Vilmos is előbb Casselben, később 1829-ben Göttingában s végre Berlinben lesz tanár. Egy téren működik testvérével; könyvtáruk, vagyonuk közös, de irodalmi önállóságát azért mindenik megtartja.

Grimm Vilmosnak a középkori műveltségre vonatkozó művei: »Die deutschen Runen« (1821); »Rolandslied« (1828); »Heldensage« (1829).

Guizot François Pierre Guillaume, feje az u. n. doctrinaire iskolának s vezére a juliusi monarchiának (szül. 1787-ben). Guizot atyja gilotin alatt vész el s ő a Sorbonne tanárává lesz, hol alkalm nyílik az udvarral érintkezésbe jönni. A restitutio alkalmával 814-ben már tekintélyes államférfi s készítője a sajtótörvénynek és közoktatási reformnak. Politikája súlypontját a középosztályra (juste milieu) helyezi s főtörekvése, számba nem vételével nemzete fejlődésének, az angol parlamentarismus és szokások meghonosítása; melylyel azonban már maga is ellentétbe jön, mint a pápai székek s dogmáknak nagy barátja. Nemzete demokratiai törekvéseivel nem sokat törődik s midőn az alsóbb osztályok szegénységről panaszkodnak, nem a szellemi emelkedés, vagy a munka terére utalja őket, hanem azt kiáltja: tegyétek magatokat gazdagokká! (faites vous riches.)

Guizot úgy is, mint adatgyűjtő, úgy is mint műtörténész, nevezetes helyet foglal el. Gyűjteménye: »Collections des memoires relatifs a l'histoire de France depuis l'origine, jusque au 13 siecle.« 1823 kezdve már egész kis könyvtárrá növekedett.

E gyűjteményén kívül a középkort is érdekli még »Histoire générale de la civilisation en France.« IV. kötet.

Hallam Henry, (szül. 1777-ben). Etoni növendék, hol már kitűnik s korán íróvá lesz. 1805 óta az »Edinburg Rewiew«-nak állandó munkatársa. Eleinte sokat buzgólkodik a tudományok népszerűsítésén, de később a »reform bill«-t nem szavazza meg s pártját elhagyja, bár barátait nem.

Fő műve: *Wiew of the State of Europe during the middles ages.*

Hammer Purgstall osztrák udvari tanácsos s a tud. academia elnöke (szül. 1774) s mint a keleti nyelvek szorgalmas s összeha-

soulító buvárlója, már ifju korában a konstantinápolyi követségnél volt alkalmazásban. Nyelvtani művein kívül a középkori történelem tanulmányozóját az ozmán birodalomról írott története: »Geschichte des osmanischen Reiches« érdekli.

Heeren Arnold Hermann Ludvig, (1760—1842-ig). Történelmi buvárlatai göttingai tanárrá és udvari tanácsossá emelik. Gervinus ép oly tulságos szigorral ítéli el őt, mint a milyen kiméletlenek saját kritikusai. Szerinte H. szellemtelen és ítéleteiben erőtlen. Ez a radicalisabb természetű G. ítélete lehet, de azért H.-tól a szorgalmas buvárlás érdemét nem lehet megtagadni, ki egyike az elsőknek, kik a történelem tényezői közé a nemzetgazdasági szempontokat is felvették. A kettőjük közötti antagonizmust elveiken kívül már helyzetök is eléggé megfejtí.

Ide tartozó műve: »Historischen Werke« Göttinga 1821—26.

Herder János Frigyes (szül. 1744-ben Poroszországban). Igen szegény sorsból roppant szorgalma által emelkedik fel. Előbb orvos akar lenni, de az első boncztoni leczkén elájul s föl hagyván e pályával, a lelkészire adja magát; átmegy Göttingába, hol Kant és Hamann lesznek tanáraivá. Pályáját végezvén, előbb rigai tanár lesz, hol tanítványai bálványozzák s a művei által elhiresedett író többfelé hívják; 1769-ben Strassburgban van, hol Göthével ismerkedik meg. 1775-ben Göttingába, a következő évben Weimarba hívják, hol mint Németország akkori Athenjében végleg megtelepedik; az egyház legmagasabb tisztségére emeltetik, körében roppant népszerűsége tesz szert s emberbaráti célokra nagy buzgalommal működik közre.

Itt Göthe és Schiller körében írja sok kötetre menő műveit, melyek közül a történelemírásra egy vonatkozik: »Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit.« (Riga 1784—91.) E művében H. azt igyekszik bebizonyítani, hogy az emberiség történelmének bizonyos előre kijelölt — célja van, ez az emberbaráti feladatok megfejtése — a humanismus.

Humboldt Sándor (1769—1859-ig). A nagy természettudós csak annyiban tartozik vizsgálódásunk körébe, amennyiben »Ueber die Aufgabe des Geschichtschreibers« czimű művében (1820—21) a világtörténelmet illetőleg, bizonyos elveket fejteget. Szerinte a világtörténelem érthetlenné válik világkormányzat nélkül; a történelmi tünemények, vagy események csakis egy azokon kívül fekvő szempontból foghatók fel. A történelemnek minden eseménye fölött egy közvetlen, észrevehetlen eszme uralkodik, ezen eszmét azonban csak az események szorgos fürkészése által lehet feltalálni. Szerinte a historia feladata épen az, hogy a történész ezen eszmét, mint isteni akaratot, az eseményekből levonva kifürkészsze.

Sajátságos, hogy a nagy természettudóst csak azért, mert Kosmosa és más nagybecsű műveiben az Isten nevét nem igen veszi ajkaira, nem egy kortársa atheistának vallja.

Humboldt Vilmos (1767—1835-ig.) Tekintélyes porosz államférfi és nyelvbuvár, Schiller, Göthe és Gentz kortársa és barátja.

Ő, valamint bátyja Sándor is, csak mellékesen foglalkozik a történelemmel, a mennyiben azt nyelvoktatásai által bővítette és világosította.

Államtudományi főelve: hogy az állam feladata az emberi erők legmagasabb és legarányosabb kifejtése, egy teljes összhangzó egészsze.

A nyelvek eredetére vonatkozó művei: »Prüfung der Untersuchungen ueber die Urbewohner Spaniens« (Berlin 1821), melyben az egyetlen aboriginisnek tartott bászk törzs nyelvsajátságát fejtegeti. Más két műve: »Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues« (1836), mint egy előbeszédét képezi 1840-ben megjelent művének: »Ueber die Kavi-Sprache auf der Insel Java.«

Mabillon János (1632—1704-ig) előbb szt. Dénisben, majd St. Germain des Présben benedek-rendi szerzetes, mely utóbbi helyre Achery mellé tették az »Acta sanctorum«-féle gyűjteményben segédkezni. Működését szent Bernát művének kiadásával kezdte meg, ugyanazon gyűjtemény első kötetében 1668-ban, melyet aztán később nyolcz nagy, általa szerkesztett kötet követett. További művei: »De pane eucharystico et fermentato« (1674) »Vetera anallecta« (1675—78-ig 8 kötet) »Annales ordinis St. Benedicti.« (1704). Fő és több oldalról kitüntetett műve pedig: »Libri VI. de re publica.«

Mabillon, mint gyűjtő és műszerző egyaránt elismerést érdemel, mind lelkiismeretességénél fogva, mind felvilágosodottságáért, mely korában és helyzetében a ritkaságok közé tartozott.

Az általa szerkesztett »Acta sanctorum« határozott javítása a jezsuiták (bollandisták) hasonczimű gyűjteményének. E tekintetben nagyobb elismerés nem érhetne, mint Papebrochnak, a bollandisták gyűjteménye akkori szerkesztőjének azon nyilatkozata, melyben kijelenti, hogy saját működésének csak annyi érdemet tulajdonít, mely szerint alkalmat adott Mabillon jeles művének megírására.

Ő ugyan védte Latrappe ellen a középkori papság tudományos érdemeit, de határozottan kikelt a babonák fölvétele ellen a történelembe: »mivel nem szereti mesékkel vegyíteni az igazságot.«

Mably Gábor Bonnot (1709—1785-ig) tekintélyes francia publicista és történész, ki 1771-ben a lengyel conföderáltaknak jó tanácscsal támogatásában politikai szerepet is játszik.

A középkori történelemre vonatkozó művei: »Parallele des romains et des françaises par rapport en gouvernement« (1740) s ugyanezen jelentésének feldolgozása két művében: »Observations sur les romains« (1759) és »Observation sur l'histoire de France« (1765).

Kortársa és több tekintetben ellenlábasa Gibbonnak, kinek puritán felfogásától nagy részben eltér.

Machiavelli Nicolo (1469—1527). E nagy nevű író, ki politikai művei által forradalmat teremtett a politikai és társadalmi eszmék világában, mint történetíró is kora legelsői közé számítható. Ifju korában szülővárosában Florenczben tanár, és Ankona Márk mellett levéltárnoki segéd. Később városa politikai viszonyai magasra ragadják, hogy annál mélyebbre ejtsék le. Az interregnum alatt II-ik titkár és kancellár lett s követül küldetik Francia- s Németországba. A Medicik visszajöttével 1512-ben megbukik s demokrat elveiért fogságba jut, honnan csak 1513-ban szabadul ki. Ugyanez évben adja ki az »Il Principet,« melyben egy kitűnő fejedelem mintaképét állítja elő s miután azzal a pápánál (X. Leo) hasztalan koczogat, hódolván a létező hatalomnak, művét Medici Lőrincznek ajánlja, ki azt elfogadja ugyan, de csak 1519-ben közelelitheti meg az udvart, midőn Florencz részére alkotmány készítésével bizatik meg.

Életpályája, mely vizás helyzetekbe sodorta s a fennebbi megbízás folytán készített terve, melyben azt tanácsolja, hogy a fejedelem hagyja meg ugyan a demokrat intézményeket, de — bár kijátszással is — szerezzen többséget elveinek a választásoknál, nyomták nevére a kétszinűség bélyegét (machiavellismus), mely azóta nevével összeforrt; bár aligha igaza nincs Bluntschlinak, hogy nem volt rosszabb azoknál, kiknek tanácsot adott, s bár másfelől B. maga is bevallja, hogy ugyanakkor, midőn a Medicieket támogatta: másfelől a népet forradalmi eszmékre készítette elő.

Az »Il Principe« csak 1632-ben látott világot. Ezenkívül két műve van: »Arta della guerra« 1521 és »Storia Fiorentina.« Különösen az utóbbi műve M.-nek az, mely őt a középkor történelmének tanulmányozója előtt megbecsülhetlenné teszi; mert a középkori municipiumok alkotmánya s az olasz nép akkori politikai és hatósági élete sehol élénkebb és élethűbb előadásra és élesebb szemü bírálóra nem találtak.

Merimé Prosper, inkább szépirodalmi író ugyan, de »Melanges historiques et litteraires« czimű művében több középkori tárgyat művészi csinnal dolgozott fel; ezek között különösen az orosz ál Demetert és kegyetlen Pétert.

Michelet Julet (szül. 1798). Előbb elemi tanító, később az állami levéltár történelmi osztályának főnöke Párizsban, hol 1851-ig tanárkodik is; de ekkor, miután III-ik Napoleon hűségére az esküt letenni vonakodik, nemcsak tanári székétől fosztatik meg, sőt szabadelvű műveiért, melyekben különösen a jesuitismus ellen fordul, a Bretagneba belebeztetik.

Michelet nagy szellemmel írott történelmi művei a következők:

1) »Introduction a l'histoire universelle« (1831), melyben Herder és Giambattista eszméit viszi tovább, (lásd: Herder »Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit«) M. fő kiindulási pontja a humanismus, melynek, mint a jogegyenlőség eszméjén k

nemcsak előmenetelében, hanem győzelmében is annyira hiszen, hogy tulságba hajtásától is fél. Szerinte eljöhet az a korszak, midőn az emberiség nyomorultabb felének ápolásával a gazdagabb és épebb fele magát teljesen elfoglalja.

Módszert illetőleg is eltér M. az eddigi eljárástól; a mennyiben ő magán a föld történetén kezdi, s mint különben is lelkes művelője a természettudományoknak, a geologia és régészet vívmányait is felöleli.

2) »Histoire de France« (6 kötet: Renaissance Reform. Guerre de religion, la ligue et Henr. IV. Richelieu, Richelieu et la fronde).

3) »La Sorciere« (boszorkány), melyben a gall népek ellentállását festi a keresztyén hatással szemben. Nagybecsü, mint műveltségtörténeti mű.

Montesquieu Charles (1689—1705). Lassanként emelkedve, királyi tanácsos lesz, de szabadelvűsége nem tud megbarátkozni hazája politikai és társadalmi viszonyaival és hivataláról leköszön. Elégületlenségének élesen és kiváló genialitással ad hangot persa leveleiben (»Letres persanes«), mely művének oly nagy hatása van, hogy bár az academiát is kigunyolja; (»40 hizelgő«) ez kénytelennek látja őt tagjai közé felvenni.

Még magasabbra emeli tekintélyét »Esprit des lois« című művével, mely által a három államhatalom (törvényhozás, igazságszolgáltatás és végrehajtás) egyensulya szükségét állítván fel, a politikai elméletben új korszakot alkot s Angliát vevén mintául, a szabadelvű alkotmányosság győzelmét készíti elő.

Szintoly hirre és elismerésre tett szert történelmi műve: »Considerations sur les causes de la grandeur et de la decadence des romains,« melyben kevésbé kimerítőleg ugyan, de addig nem ismert bölcsészeti felfogással dolgozza ki e nemes feladatot.

Muratori Ludovico Antonio. (1672—1750). A modenai Este hercegnek Rináldónak levéltárnoka, kit Leibnitz, a kor legtekintélyesebb bölcsésze lelkesít fürkészetre; ennek küldi meg legelső művét is, melynek hosszabb visszatartása köztük félreértésre ad alkalmat.

M. érdemeit, mint gyűjtőét már a forrásoknál méltányoltuk; kétségtelen, hogy az ő s Mabillon gyűjteményei képezik a középkori történelem legelső és legtekintélyesebb forrásait.

Műveiben: »Rerum Italicarum scriptores« és »Antiquitatis Italiae medii aevi« korához képest elég szabadelvűnek tűnik fel, s a dogmaticusok tulzásai ellen több kérdésben küzd.

Müller Gerhardt Fridrich (1705—1773-ig.) Az orosz császári levéltár titkára, szent-pétervári tanár; egyszersmind vezérszellem azon nevezetes expedíciónak, mely (Gmelin, Steller, Fischer stb.) (1733—43-ig) egész Szibériát beutazza.

Müller a historiai, geographiai és népisme munkát vállalja el s felvállalt szakmáit oly hiven teljesíti, hogy művei: »Sammlun-

gen zur russischen Geschichte« (1732—69-ig, folyóirat) és »Die Geschichte Sibériens« (csak az első kötet) 1750 ezen nagyterjedelmű földrész első rendű forrását képezi.

Müller János (1752—1809). Előbb schaffhauseni, majd genfi tanár, hol Voltairenek, Tronchinnak stb. ismeretségébe jutván, előbbi orthodox hitében megingattatik. Sorsa nagyjában hasonlít Machiavelliéhez, kit különben is mesteréül vall. Mint politikus előbb II. Lipót, majd Nagy Frigyes tanácsosa lesz s mi kortársainak ellen-szenvét leginkább felkelté, I. Napoleon első találkozása alkalmával annyira megnyeri, hogy az ujonnan alkotott westphaliai királyságban ministerséget vállal.

Fő művében: »Allgemeine Geschichte« az emberiség nevelése és művelése szempontjából indul ki; nagy súlyt fektet a történelmi irányra is, melyben a leghangzatosabb szónoki, majdnem költői nyelvet használja. De mind ezen, mind hazájáról írott története (»Schweitzer Geschichte«) befejezetlen marad, bár az első egyike a legterjedelmesebb történelmi műveknek. (40 kötet.) Idősb korában megbánni látszik ifjúkori szabadelvűségét s nemcsak a középkor papi irodalmát veszi pártfogása alá; sőt »Reisen der Päpste« című művében határozottan II. József ellen fordul.

Niebuhr Berthold György. A hires utazó Niebuhr fia, (szül. 1776.) Koppenhágai pénztárnok, később Berlinbe kerül s előbb a See-Handlungnál igazgató, majd Müller János helyett II. Frigyes historiographja s követ a pápai curiánál.

Ifju korában scepticus, idősebb korában azonban pietistának vallja magát.

Niebuhr inkább az ó korrallal foglalkozik; azonban 1828—43-ig a »Scriptores historiae byzantinae« című gyűjteménynek fővezetője.

Palaczky Ferencz (sz. 1798). Csehország történésze s a cseh történelem megalapítója. Allomására Sternberg gróf szerzette be.

Palaczky ultranationalista, föderationalis álmokkal. 1848-ban osztrák-szláv, később 7 tagu föderatiót ajánlott. Fő művét: »Geschichte Böhmens« 1830-ban kezdette meg.

Poujoulat Jean Joseph François. (1808) Michauddal együtt állítják ki a: »Bibliothèque de croisades« című gyűjteményt (1826—30) 1830-ban ugyancsak Michauddal keletre megy s a »Correspondence d'Orient« című folyóiratot adja ki. Később együtt szerkesztik a következő című művet: »Nouvelle collection des mémoires pour servir a l'histoire de France depuis le XIII. siècle jusque a la fin du XVIII. siècle. (1836—8).

Később 1840—8-ig ugyancsak ő adja ki: »Michaud histoire des croisades«-át is, 6 kötetben.

Ugy is mint író, mint politicus, a mérsékeltek közé tartozik s mint ilyen foglalt helyet a francia parlamentben.

Quinet Edgar (sz. 1803.) Kitűnő publicista, kit azonban, mivel a napoleonidáknak épugy, mint a pápai székek ellensége, volt

kormányára számkivetésbe küld, ezért kénytelen Brüsszelbe tenni át lakását. Különös gyűlölője a jezsuitáknak s Michelettel közreműködik a »Les Jesuites« mű kiállításában. (1843).

A középkorral egyetlen összehasonlítható művében foglalkozik, melynek címe: »De la Grèce moderne et des ses rapports avec l'antiquité.«

Ranke Lipót (1795) Ranke inkább az ujkorral foglalkozik, s a műveiben jelentkező pártatlanság és mélység, már 1825-ben a berlini egyetemi tanárszékbe emelik. Kora úgy tekintette, mint az egészséges nemzeti reactio képviselőjét, Gervinus, Mencken és Sybellel szemben, kik inkább pártiróknak tekintettek. Az egyetlen szemrehányás, mit ellene tenni szoktak, hogy tulzásig pártatlan; s mivel senkit és semmit nem szeret és nem gyűlöl, nem is képes arra, hogy lelkesítsen.

Ő az első, ki a Machiavelli műveit élesebb kritika alá veszi: »Zur Kritik der neuen Geschichtschreiber« című művében.

Részben, vagy egészben a középkorral is foglalkozó művei: »Geschichte der romanisch-germanischen Völker von 1494—1535;« »Kritik der Geschichtsschreiber der renaissance Zeitalters;« »Neun Bücher preussischen Geschichte.« 1847.

Ezeket kívül 1837-ben ily című folyóiratot indított meg: »Annalen des deutschen Reiches und den sächsischen Kaisern.«

Raumer Frigyes. (sz. 1781-ben), 1819-ben berlini tanár lesz s mint ilyen, egyszersmind nagy részt vesz Poroszország pénzügyi reformjában.

Művei: »Geschichte der Hohenstaufen« (1823—25.) E műve gyakran támadtatik meg és sokan készületlenséget vetnek a szerző szemére; de emelkedett irálya s lelkesítő előadása azt mégis oly népszerűvé teszi, hogy alig van epikai és drámai költő, ki e művet ne használná.

A középkorra még csak egy műve vonatkozik, melynek címe: »Handbuch merkwürdigen Stellen, aus den lateinischen Schriftstellern des Mittelalters.« Breslau 1813.

Remusat Charles François (1797.) Mint irodalom-történetíró ismeretes s a középkorra vonatkozó ilyenmű műve: »Bacon, sa vie, son temps etc.« 1857.

Richardson William. Hume és Gibbonnal, az angol történetirodalom megalapítója, ki azonban az ujkorral s különösen a Stuartokkal foglalkozik. Részrehajthatlan jeles író.

Rotteck Károly (sz. 1775) freiburgi tanár s a 30-as években a német szabadelvűek vezére, mely minőségében Wessenberggel együtt működik. Mint tanárnak, sikerült neki a freiburgi egyetemet a clericalisok kezéből kivenni; később azonban a politikai körülmények változtával, tanárságától is megfosztatik s mint politikai mártír hal meg. (1840)

Fő műve: »Allgemeine Weltgeschichte« (1813—27 9 kötet) egyike a legolvasottabbaknak, melyen a francia liberalizmus eszméi vezérfonálként húzódnak át.

Slegel Károly Vilmos. (1772). Mint szabadelvű és protestans, tekintélyes szerepet játszik a német irodalmi körökben; idősebb korában katholizál, s egyuttal szabadelvű nézeteit is föladja.

Irodalomtörténeti művei: »Sammlung romantischen Dichtungen des Mittelalters.«

Schlosser Frigyes Kristóf (sz. 1776—1861). A műveltségtörténelem, és történelmi irány megalapítója. Iskoláit Göttingában végzi, hol Eichorn tanítványa, később magán nevelő Varel, Altona, végre Frankfurtban; ez utóbbi helyen »Abälard és Dulcin«-nal vonja az irodalom figyelmét magára s ezen elismerés nyomán jut előbb a jeveri, majd a frankfurti lyceum tanárságára. Itt írja: »Geschichte der bilderstürmenden Keiser des oströmischen Reichs.« (Frankfurt 1812). 1817-ben Heidelbergbe hivatik meg, Wilke helyére történelemtanár és könyvtárnoknak. Itt írja második nagyobb művét: »Universal-historische Uebersicht der alten Welt und ihrer Cultur« (1826—34 3. kötet 9 füzetben). E művében már kifejezést nyer azon eszme, melyet Schlosser, mint a történelem végcélját tűz ki: »lehetőleg közel jutni a nemzetek szellemi életéhez, a mint az alkotmányukban, közművelődésükben, különösen pedig irodalmukban nyilatkozik.« 1823-ban Held adja ki a XVIII-ik század történelmére vonatkozó művét: »Geschichte des 18 Jahrhunderts« czim alatt. Schlosser fő művét: »Weltgeschichte für das deutsche Volk« tanári előadásai és irodalmi műveiből Kreak állítja össze; Schlosser maga csak a XV, XVI és XVII-ik századot állítja ki. E nagy mű 19 kötetben 1842—57-ig adatott ki.

Schlosser teljes kifejezése nemzete jellemének s középett áll az angol puritanizmus (Gibbon) s a francia politikai irányzatokkal teljes (Voltaire) történelemírás kötött. Mindkét iskolát bizonyos fennsőbbiséggel nézi le; de ellentett állást foglal el Müllerral is; a mennyiben mind a szónoklati irálynak, mind pedig a modern sophistikának határozott ellensége; mert szerinte épen a sophistika, a kasztok önzése a világuralmi vágy azok, melyek szerencsétlenséget hoztak s hoznak az emberiségre. Ezekkel szemben az érzelem szabadságát, a szív őszinteségét, a meggyőződés erejét s a benső indokok tisztaságát tartja ellenszereknek, s ezek győzelmét keresi a történelemben is. Ő bizik Istenben s az emberi lélek halhatatlanságában; bizalmát az emberi erényességben, a nők körében nyeri s első sorban jövőre is ezektől várja azok érvényesítését. Schlossert sokan egyoldalúsággal vádolják az újabb politika általános hibáztatása miatt, melynek minden törekvését elítéli; csakis I-ső Napoleon iránt kedvezőbb ítélete, mi később a száműzött Napoleonidák körébe is hozza, kik azonban uralomra jutva, nem emlékeznek meg róla.

Siebold Ferencz Fülöp, Japán első tüzetesebb ismertetője. Ide vonatkozó fő műve: »Nippon, Archiv zur Beschreibung Japans.« (1832).

Sismondi Simon (1775—1842-ig) schveiczi protestans lelkész fia, ki atyjának a kormányban részvéte és megbukta után, előbb Angliába, majd Olaszország s Schveiczba bujdokol s igen sok üldöztetést áll ki.

A középkori történelemre vonatkozó művei: »Histoire des republiques italiennes du moyen age.« (1807 és 1840, 10 kötet) »Histoire de la renaissance de la liberté en Italie.« (Páris 2 kötet 1832) s végre »Histoire de France.«

S művei politikai felfogás tekintetében gyengéknek s egyoldalúaknak tartatnak, de az éles megfigyelés s tanulmány érdemét senki sem vonhatja meg tőlük.

Stenczel Gusztáv Adolf (1792—1854) bresloui tanár és levéltárnok. 1813-ban mint porosz tiszt a dánok ellen viselt háboruban megsebesül.

Középkori történelemre vonatkozó művei: »De ducum germanorum origine« (1816.) »Versuch einer Geschichte der Kriegsverfassung Deutschlands, besonders im Mittelalter;« »Handbuch der anhaltischen Geschichte« (1820 Dessau), végül: »Geschichte Deutschlands, unter den fränkischen Kaisern« 2 kötetben. Ez utóbbi műve első kritikai mű eme korszakból. Tevékeny részt vesz a Pertz-féle monumenták előállításában is. 1835—51-ig a »Scriptores rerum silesicarum« című gyűjteményt adja ki 15 kötetben, melyet »Geschichte Schlesiens« című művében, mely a tartomány történetét 1305-ig hozza le, műi feldolgozásban is ad. 1848-ban a frankfurti gyűlésen mint a balközép tagja vesz részt.

Taillandier Gáspár Ernő. (St. René 1817). Egyetlen műve; mely a középkori történelemre vonatkozik: »Scot Erigène et la philosophie scholastique.«

Thierry Jacques Niklas Augustin. (1795—1850). Irodalmi életének kezdetén St. Simonhoz csatlakozik, kivel együtt adják ki a »Reorganisation de la société européenne« című művet, mely a »St. Simonismus« elveit foglalja magában 1814; később Le Comptel működik. 1825-ön tul azonban már megkezdí önálló működését s ekkor kiadott művének: »Histoire de la conquête d'Angleterre par les Normands« (3 kötet) kitűnősége által, egyszerre nagy írói névre és elismerésre tesz szert. 1827-ben »Lettres sur l'histoire de France,« »ou introduction a l'étude de cette histoire« művét adja ki; 1834-ben pedig »Dix ans d'études historiques« 1840. »Recit des temps merovingiens.« Midőn Guizot miniszterré lesz, felszólítja, hogy a középosztályra vonatkozó emlékeket állítsa össze s ennek eredményeül jelen meg: »Reçueil des monuments inédits de l'histoire du tiers état.« (1849—56. 4 kötet).

Thierry Amadeé, az előbbinek öccse (sz. 1797-ben), irodalmi működését főleg a középkor elejére irányozza. Különös előszeretettel foglalkozik a franciaországi népek őstörténetével s ezt illetőleg egymásután két művet bocsát ki: »*Histoire de Guyenne*« 1825 és »*Histoire des galons* 1828.« Ez utóbbi műve alapítá meg irói nevét. Thierry A. későbbi működése minket is közelebbről érdekel; a mennyiben különösen Attilával és ennek utódaival foglalkozik tüzetesen.

Thiers Adolf Louis. (sz. 1797). E nagy államférfiu, ki több ízben és huzamosan vezette Franciaország ügyeit s mint író a francia forradalom történetének beható és szellemdús megírásával oly fényes hirre tett szert, a középkori történelemmel részletesen nem foglalkozik. Egyetlen műve van, mely bizonyos tekintetben arra is vonatkozik: »*Etudes historiques sur la vie privé, politique et litteraire*.« (1846 2 kötet.)

Willemain Abel Francois (sz. 1790). A francia irodalomtörténet megalapítója és korának egyik tevékeny államférfia. Az irodalmi pályára tanára Fontana nyeri meg s ugyanez töri meg az utat előtte, mind az irodalmi, mind a tanári pályán, hol eleinte Guizotnak helyettesítője' később pedig a Sorbonneban a francia ékesenszólás tanára. Politikai hitvallását illetőleg constitutionalista s royalismusát szabadelvűséggel kívánja egyesíteni. Később, mint közoktatási miniszter sokat tesz Franciaország közmívelődési érdekeinek előmozdítására.

Középkorra vonatkozó fő munkái: »*Cours de litterature française*« (1628—30). »*Tableau de l'eloquence chretienne au IV. siecle*« (1849).

Voltaire Francois Marie Aronet (1694—1778). E valóságos szellemi dynasta, kinek gondolkozás módja s eszméi a szó teljes értelmében uralják a századot, melyben élt, csak annyiban tárgya a történetirodalomnak, a mennyiben eszméi a tudomány minden ágára kiterjedtek s nagy időig hangadók voltak.

Voltairet kritikusai úgy itélik meg, hogy ő gondolkozására nézve angol, irányára nézve francia volt. Egyetlen tüzetesebb történelmi műve: »*Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*«, mely első azon történelmi művek közül, melyek a világtörténelmet, (egy részét N. Károlytól kezdve saját koráig) bölcselmi alapon tárgyalják. Azt hisszük, mondanunk sem kell, hogy szabadelvű csaknem a tulságig; egyik leghatalmasabb uttörője a francia forradalmi eszméknek s épen ellenlábasa pietismusnak, ostora az ultramontanismusnak.

Azt hisszük, hogy a magyar műi történelem írásról nem szükséges hosszasan értekeznünk.

Pray, Katona, Fessler, Engel működése ismeretes; Szalay és Horváth Mihály történelmi műveik minden történelemkedvelő könyvtára diszeit képezik; ismeretes mindenki előtt bizonyosan mindaz, mit Henszlmann, Ipolyi és Römer a régészet, Toldy, Venczel, Szabó Károly, a két Szilágyi, Salamon, Pesty, Fraknoi, Kerékgyártó, Kövály, Thaly, stb. a magyar történelem terén felmutattak.

Meg kell azonban vallanunk, hogy nagyobb történetiróinknak is kisebb műveiket értékesebbeknek tartjuk az általánosabbaknál: úgy látszik, nem jött még el a kor, mely Magyarország történetének megírását lehetővé tenné.

Hazánk legvirágzóbb korszakáról is, az Anjouk és Hunyadiak koráról nincs teljesen méltányló és befejezett történetünk, habár gróf Teleky Józsefnek: »A Hunyadiak kora Magyarországon« című nagy gonddal összeállított műve az utat megmutatta.

A mi már a középkori történelemnek szakszerű tárgyalását illeti: a következő kézikönyveket ajánlhatjuk:

Az egyháztörténelemre: Döllinger »Lehrbuch der Kirchengeschichte.« Regensburg 1836.

Dannenmayer Mathiás: »Leitfaden in der Kirchengeschichte.« Rottw. 1827—28.

Schmidt (Johan Ernst Kristóf): »Lehrbuch der kristischen Kirchengeschichte.« Giessen 1828.

Plank: »Geschichte des protestantischen Lehrbegriffes.« Lipcse 1781—800.

Schwegler Alois: »Das nachapostolische Zeitalter.« Tübinga 1846.

Az ókor végén említett nagyobb vallástörténelmi művek címét e helyen nem tartjuk szükségesnek ismételni.

A művelődés-történelmi művek közül leginkább elvannak terjedve Buckle, Lecky és Kolb művei. A két első magyarra is le van fordítva.

Irodalom-történetet és könyvészetet illetőleg Scherr és Grässe művei ajánlhatók; különösen az utóbbi, mely az egész világ irodalmát nagy terjedelemmel felöleli.

A középkori művészet-történelemre Kugler (Franz) »Handbuch der Kunstgeschichte« Stuttgart 1861. és Görling »Geschichte der Malerei,« Lipcse 1866. A laikus tudvágyát kielégítik. De ez irányban igen nagy irodalmi mozgalom indult meg és igen terjedelmes füzetekben megjelenő művek állanak az olvasó rendelkezésére.

A középkor nemzetgazdaságát nagyobb részletességgel még Roschernél sem látjuk kidolgozva; az ezt illető adatoknak összegyűjtése és szerves feldolgozása a jövő számára van fennhagyva.

Hadászatra vonatkozó művekül ugyanazokat hozhatjuk fel. kiket az ókornál már ismertettünk; Demmin és Specht művei felett e korszakra nézve is az »Einleitung Studium zum Krigsgeschichte« Lipcse 1868. J. v. H.-tól emelkedik ki.

A találmányokat és felfedezéseket illetőleg eléggé elutasít a »Buch der Erfindungen« című nagy terjedelmű munka (Lipcse és Berlin 1868), mely szakértőktől (Engelmann, Andree, Luckenbacher, Lange, Zöllner) állíttatott össze s épen most van magyar fordítás alatt.

Értelmezavaró sajtóhibák a II-ik füzethez.

240. oldal 12. sorában »személyes ítélőjének« helyett olv. *személyesítőjének*.

249. » 34. » »akarótól« helyett olv. *akarónál*; küldöttségekben h. *külsőségekben*.

250. oldal 8. sorában »nemeiben« után kimaradt *a tudományokban*.

266. » 27. sorból kimaradt *Eschenbachi Wolfram*.

274. » 25. sorban »olaszok« h. olv. *oszlopok*.

277. » 24. sorából »Lajos« után kimaradt *Mátyás*.

285. » 28. sorban 400,000 h. olv. *40,000*.

297. » 5. » »Titzlári« helyett olv. *Fitzlári*.

333. » 28. » »kanonok« után kimaradt *egy napon*.

335. » utolsó sorában »tervét« h. olv. *tervének kivitelét*.

 A 18. iv oldalszámait zavartan vannak fölitéve, de a szöveg rendben következik.

— — — — —

Tartalom a II. füzethez.

III. Középkor.

1. §. A népvándorlás elmélete	213—217
2. §. A hunnok. Attila	217—222
3. §. A többi európai nép megtelepedése	222—225
4. §. Európa térképe N. Károly idejében	225—226
5. §. Az európai népek ősvallása	226—230
6. §. A ker. egyházak első rendezése	230—232
7. §. Püspökségek. A pápa	232—234
8. §. Mohammedán vallás	234—236
9. §. A frank császári birodalom	236—238
10. §. A pápai hatalom tetőzése	238—245
11. §. A keresztes hadak	245—248
12. §. A lovagrendek	248—249
13. §. A lovag-világ	249—252
14. §. A hűbériség	252—255
15. §. Alkotmány	255—257
15. §. (hibásan 16 h.) Törvénykezés végrehajtás	257—259
16. §. A középkor irodalmi műveltsége	259—268
17. §. A középkor művészete	268—272
18. §. A középkori ipar, kereskedelem	272—273
19. §. A középkor harcias műveltsége	273—278
20. §. A középkor társad. műveltsége, nevelés	278—295
19. §. (hibásan 21 helyett.) A középkor főbb eseményei és ural- kodó házai	295—305

Függelék a középkor történelméhez.

1. §. Általános jellemzés	306—311
2. §. A keresztyén vallás fejlődése	311—318
3. §. Az első eretnekek és első egyetemes zsinat	318—322
4. §. A keresztyén hitbölcsélet kezdete	322—327
5. §. A középkor irodalmi műveltsége	327—353
6. §. A középkor politikai műveltsége	353—357
7. §. Megyei és városi hatóságok	357—366

8. §. A középkor művészete	366—386
9. §. (hibásan 8.) A középkor nővilága	386—397
10. §. (hibásan 9.) A középkor közgazdasága	397—401
11. §. (hib. 10.) A középkor ipara és fölfedezései	401—410
12. §. (hib. 11.) A középkor közlekedési eszközei	410—412
13. § (hib. 12.) A középkor hadászati műveltségéhez	412—419
14. §. (hib. 13.) A középkor történetére vonatkozó irodalom	419—434

Mellékelve: egy összehasonlító táblázat s négy képtábla.

ADÓRENDI ÁTNÉZETE.

Évszám	Műve	bi Európa	Ázsia. Afrika.
450 Kr. után	Theodorik fárada egyesítésén. Cassiodor, Boëth	iszorítása.	A vandalogok Afrikában. Gen- serich.
500	A bangori kolos Nursiai Benedek 52 egyház építése.	zsek helyet foglalnak. mint tengeri rablók.	A vandal birodalom megsem- misítése Belizár által. Moha- med születése 569-ben Mek- kában.
600	Góthok és róma spanyol nemzetté med. A kórán. Ara szágban.	Chilperik.	Mahomed föllépése. Hedzsra. (622.) Bederi ütközet (632.) Ómár. Sassanidák bukása. Az izlam el- terjedése Afrikában. Ali, Moha- med veje, Fatima leánya 660.
700	Bonifác, Néme da venerabilis. Ara resztyénség végleg	boniában. birodalom.	Az Ommajádok (661—750) Szakadás a mahomedánizmusban (siiták és szunniták.) Az Abbasi- dák (751—1171.) Harun-Al Rashid.
800	Tancho. Alcuin Erigena. Kolostor Quadrivium.	(850.) Rurik (864.) Sva- rpád (888.)	A chalifaság szétbomlása.
900	Clugny apátság míveltség központj. Notkerek St. Galler	első magyar király	Törökök első föltünése.
1000	Az oroszok meg. görög szakadás. L Gergely.	Hóditó Vilmos. Az létrejött. A magyar László. Kálmán. Görög	A szeldsukok Jeruzsálemben. Jeruzsálem bevétele a keresz- tyének (Bouillon Gottfried) által (1099.)
1100	Keresztes hadak A scolasztika. Canta lard. Troubadorok, sők. Velence. Brca sisek. Delejtű. Sz. 1	rik részt vesz a keresz- társak letelepedése	A keresztyének elvesztik keleti hódítányaik nagy ré- szét. Saladin.
1200	Parisi Synodus quisitio terjedése. 45. zak keletkezése 1 kiirtása. Flagellans tus Magnus.	etház Angliában. »Ma- gyar arany bulla 1241—42. Angol-par- kiirtása. Flagellans icilliai vecsernye 1282.	Dsingischán. Jeruzsálem el- vesztése 1239. A mongolok Tainát meghódítják. IX. Lajos francia király † 1270.
1300	Dante. Petrarca. pir. 1320. Lőpor. V pápák számkivetés za virágjában. Prá ágyu 1301-ben.	lád Franciaországban. stuart-család Skóciában. (1399.) Portugallia Magyarország fölvirág- (Károly. I. Lajos) alatt. gyelországban (1386.)	Timur Lenk (Tamerlan) nagy hódításai.
1400	A lipcsei egyet zsinat. Huss 1414. K Eyk. Bessarion. A tem (1465.) Kolon (1492.)	Arc Johanna. XI. Lajos. zsaharcz Angliában. A Tudor-ház (1485.) Fer- tem Spanyolországot egye- ak Magyarországon. Bel- (6.) I. Mátyás (1457—90.)	Mohamed meghódítja a tra- pezunti császárságot.

11

I. Római fegyverek a császárak korából.

II. Népvándorlási fegyverek a k-ft századból.

III. Gräber mit XIV-XV. Jh. Inschriften.

IV. Gräber mit XIV-XV. Jh. Inschriften.

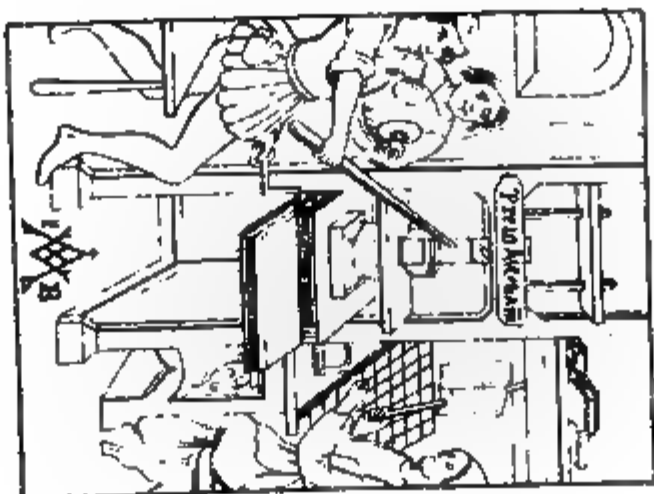
2. 1. 1.

As also my mother, the one who is my mother.

I. Tábla.
A Karoling-ház családfája.
I. Nagy Károly.

Károly † 811		Pipin † 810.		Jámbor Lajos † 840.
		Bernát		
I. Lothár † 855.		Pipin † 838	Német Lajos † 876.	II. Kopasz Károly † 878.
II. Lajos † 875.	II. Lothár † 869.	Provençei Károly † 863.	Karloman Lajos † 879.	III. Hebegő Lajos † 879.
			III. Vastag Károly † 882.	
			III. Lajos † 882.	Karloman Együgyű Lajos † 884.
		Arnulf † 899.		
		Gyermek Lajos. † 911		IV. Tengerentúli Lajos † 953.
				Lothár † 986.
				V. Lajos † 987.

II. Tábla.

Az Árpádház családfája.

Ámos.

Árpád fővezér † 907.

Zoltán † 949

neje: Marót bihari fejedelem leánya.

Taksony † 972

neje: kún vezér leánya.

Gejza † 997.

1-ső neje: Sarolta, Gyula vezér leánya.

2-ik neje: Adelhaid Miczisláv lengyel hg. testvére.

Az elsőtől: I. István A 2-diktól: Névtelen Judit Névtelen kir. † 1038. neje férje Aba kir. férje I. Bo- férje Otto Gizela, II. Hen- † 1044. lezláv len- velenczei rik bajor hg. le- gyel hg. hg. anya.

Több névtelen Imre † 1031. Névt. leány Péter gyermekek férj. Edvin angol király † 1046, királyfi.

Mihály neje ismeretlen.

Vazul. Szár (kopasz) László neje orosz fejedelemnő.

(Lásd II. tábla.)

III. Tábla:

Szár (kopasz) László:

Neje orosz fejedelemnő.

I. Endre király, † 1061. Neje: Anasztázia orosz fejedelem leánya.		I. Béla király, † 1063. Neje: Richesa II. Miczisláv leánygyel hg. leánya.		Levente.	
Salamon kir., † 1087. Neje: Zsófia, III. Henrik róm. császár leánya.		David. Férje: II. Vratiszláv, cseh herceg.			
I. Géjza kir. † 1077. Neje: Nicephorus Botaniates keleti császár nővérének Sy-nadene nevű leánya.		I. László kir. † 1095. Neje: Adelheid, rheinfeldi Rudolf leánya.		Ilona. Férje: Zvonimir, horvát fejedelem.	
		Lambert. Jojád. Férje: Ulrik, karantöldi határgróf.		Eufemia. Férje: Otto. Férje: Lam-bert gróf.	
		Piroska. Férje: Comnén János, keleti császár.			
Kálmán király, † 1114. Első neje: Busilla, Róbert sicíliai gróf leánya. Második neje: Predzlava, Szvatopluk, orosz nagyfejedelem leánya.		Álmos. Neje: Ingelburg, svéd király leánya.		Zsófia. Első férje: Ulrik, karantöldi határgróf. Második férje: Magno, szász herceg.	
II. István kir., † 1131. Neje: Adelheid stephaniungi Henrik leánya. A másodikiktól: Boris.		II. Béla. (vak.) (Lásd IV. Tábla)		Adelhaid. Férje: Boleszláv, cseh herceg. Hedvig. Férje: Adalbert, ausztriai herceg.	

IV. Tábla.

II. Béla király, † 1141.

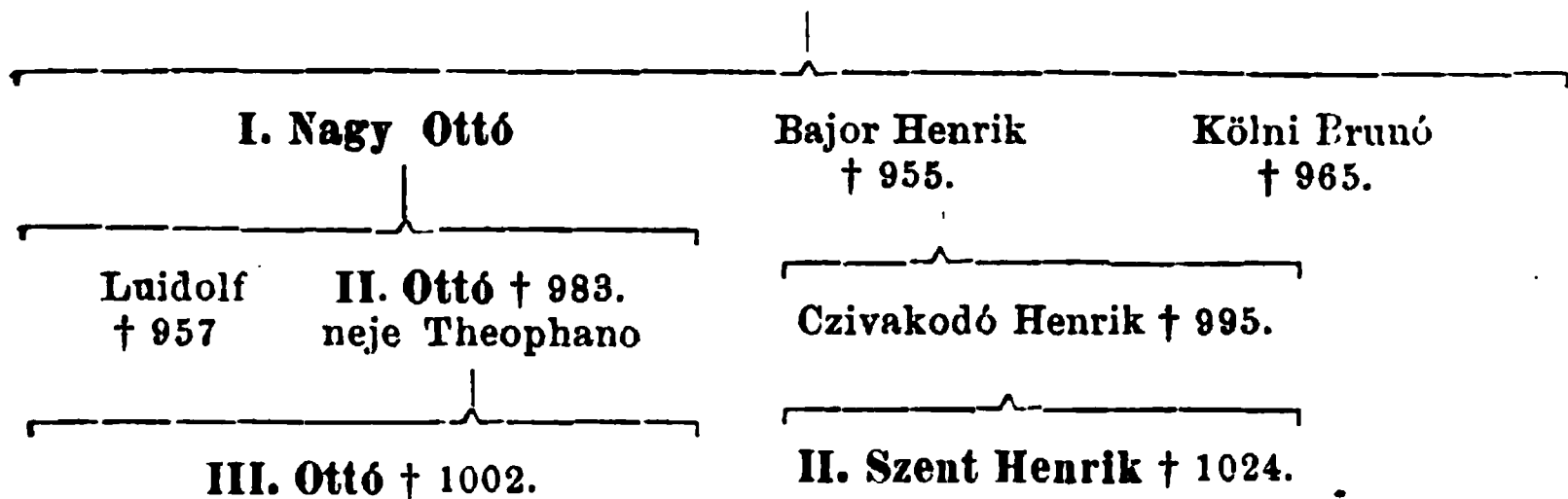
Neje: Ilona, Uros szerb fejedelem leánya.

II. Gejza kir., † 1161. Neje: Eufrozina, Izsasláv orosz fejedelem leánya.	II. László király, † 1163. Neje: Mária, Isaacus Comn. sebastocrator lánya.	IV. István kir., † 1165. Neje: Mária, Isaacus Comn. sebastocrator lánya.	Álmos	Gertrud. Férje: Miczisláv, lengy. hg. rálly jegyeséből apácza	Zsófia. Henrik német királyi jegyeséből apácza
III. István király, † 1173. Neje: Ágnes, Henrik ausztriai hg. leánya.	III. Béla király, † 1196. Első neje: Anna, Rajnold fejed. leánya. Második neje: Margit, VII. Lajos francia kir. leánya.	Gejza. Férje: Leopold ausztriai hg. leánya.	Erzsébet. Férje: Fridrik, cseh hg.	Odola. Férje: Szvatozluk, cseh herceg.	Margit. Férje: Endre, sümegi gróf.
Imre király, † 1204. Neje: Constancia, Alfonzaragoniai király leánya.	II. Endre király, † 1235. Első neje: Gertrud, Bertold meráni herceg, leánya. Második neje: Jolánta, courtenai Péter const. császár leánya. Harmadik neje: Beatrix, Aldobrand eszteri marchio leánya.	Névtelen fiu.	Margit. Első férje: Isaacus Angelus, keleti császár. Második férje: Bonifác, montfer-rati határgrof.	Constancia. Férje: I. Ottokár, cseh király.	
IV. Béla király, † 1270. Neje: Mária, Theodor kel. csász. leánya.	A z e l s ő t ö l : Kálmán. Neje: Salome, feler Laskó, lengy. herceg leánya.	Erzsébet (szent). Férje: Lajos, thuringeni tartomány gróf.	Mária. Férje: Azán, bolgár király.	A másodiktól : Jolánta. Férje: I. Jakab, Arogonia kir.	A harmadiktól : István. Neje: Morosini Thomasina.
Katalin. Margit. Neje: Erzsébet, kún. fej. leánya.	V. István † 1272. Béla. Neje: Erzsébet, kún. fej. leánya.	Anna. Férje: Bajor Ottó.	Erzsébet s még öt leány.		III. Endre király, † 1801. Első neje: Fennenna, Zemomisl cujaviai hg. leánya. Második neje: Ágnes, I. Albert csász. leánya.
IV. László Endre. Katalin.	Mária. Férje: Károly, siciliai kir. jogon I. Károly. (Lásd XII. tábla.)	Erzsébet.			Az 1-től: Erzsébet, Venczel cseh királyi jegyeséből apácza.

V. Tábla.

A szász-ház családfája.

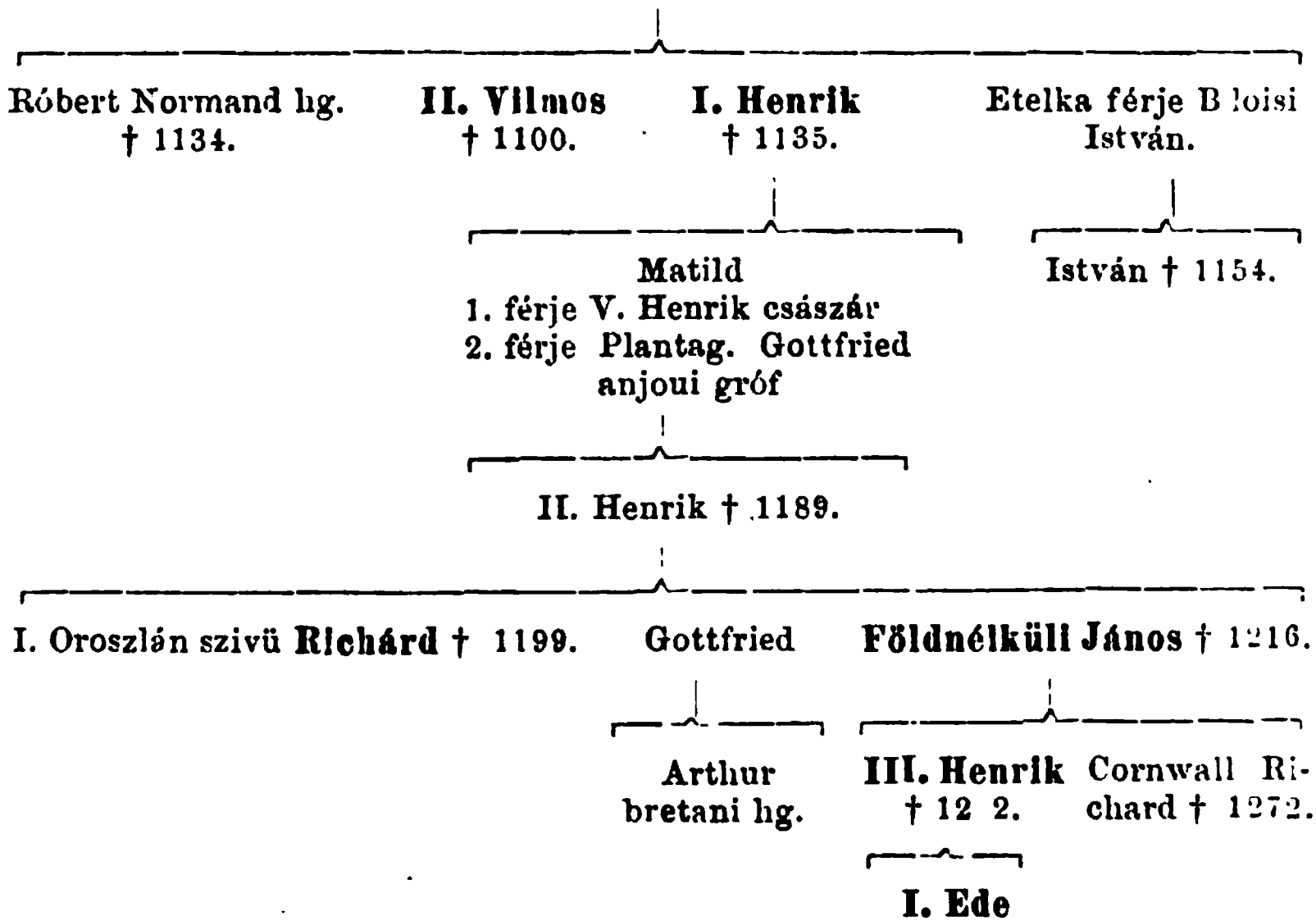
I. Henrik

VI. Tábla.

Az első angol uralkodóház (Plantegenet-ház)
családfája.

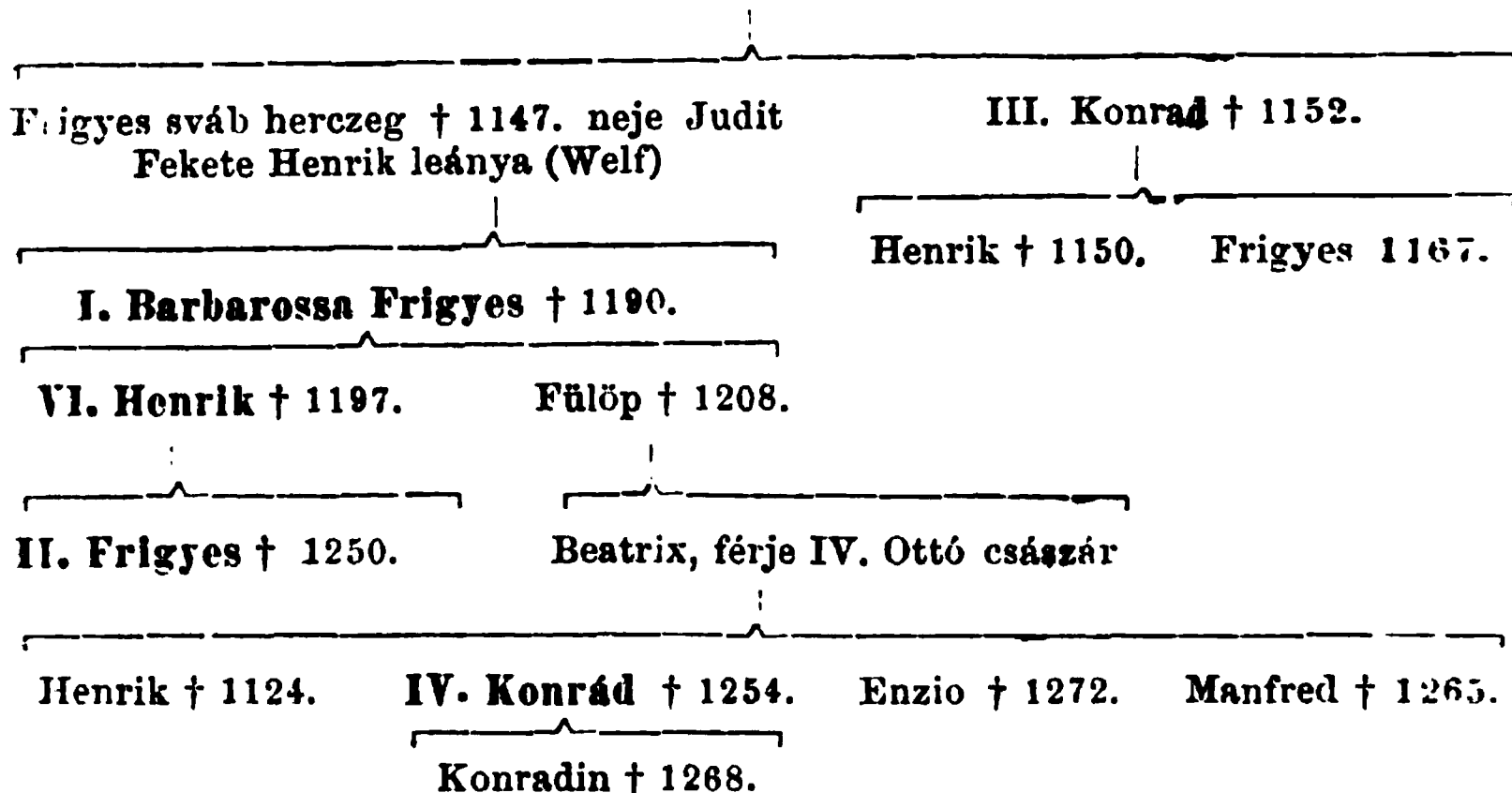
I. Hódító Vilmos † 1087.

VII. Tábla.

A Hohenstaufok családfája.

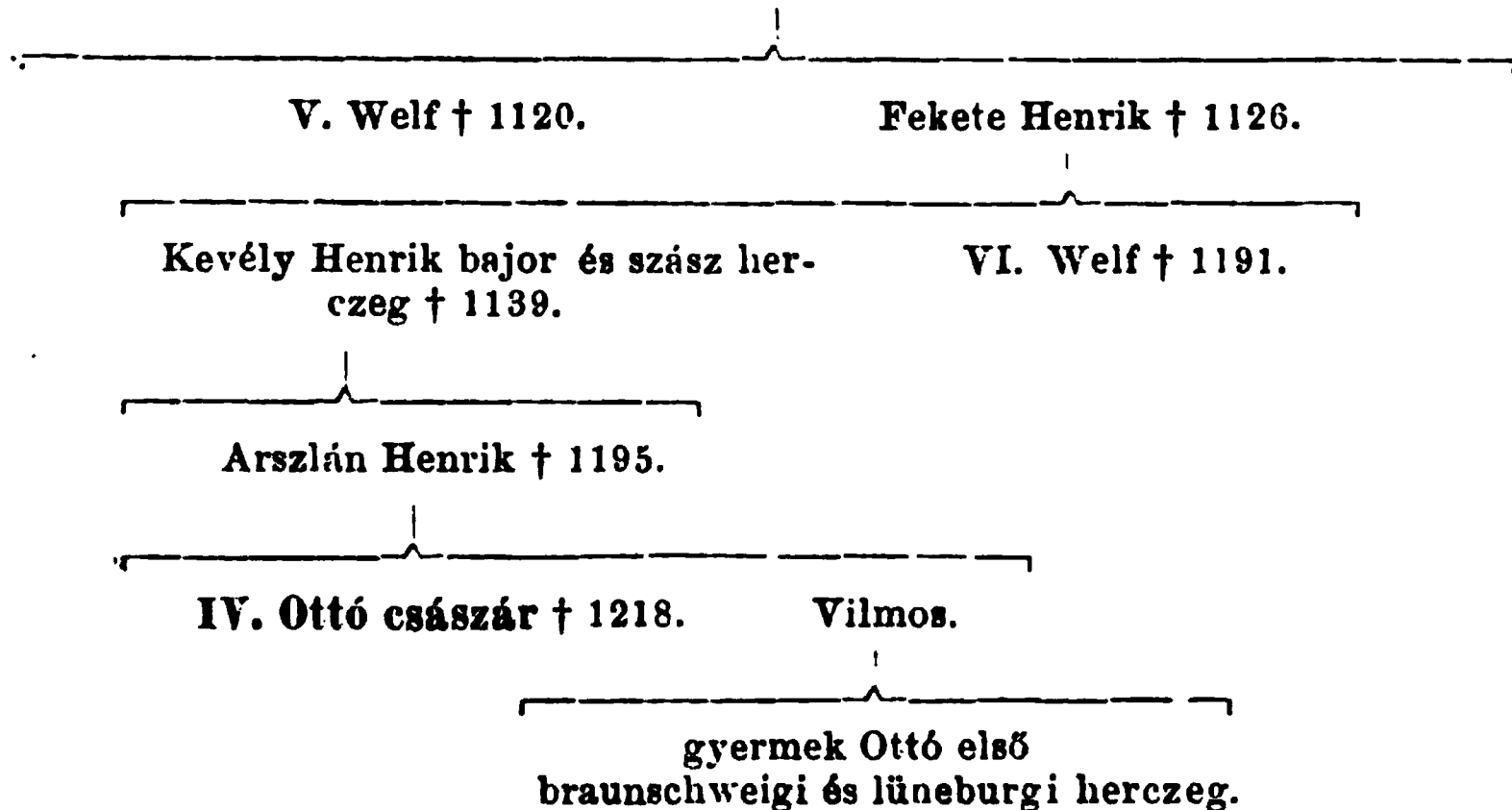
Frigyes sváb herczeg † 1105, neje Ágnes IV. Henrik császár leánya.

VIII. Tábla.

A Welfek családfája.

IV. Welf bajor herczeg † 1101.

IX. Tábla.

A York- és Lancaster-házak családfája.

I. Ede 1272—1307.

II. Ede 1307—1327.

III. Ede 1327—1377.

Ede a fekete hg. † 1376	Lionel charencei hg. † 1368	Lancaster János a vörös rózsá törzsatyja † 1399	Edmund yorki herczeg a fehér rózsá törzsatyja † 1402.
II. Richárd 1377—1399 † 1400	dédunokája Mer- tinicz, Anna férje cambridgei hg.	IV. Henrik	Cambridgei Richard neje Mortimer.
		V. Henrik nej. franc. Katalin	Yorki Richárd
	VI. Henrik megöl. 1471.	Margit férj. Tudor Ede	IV. Ede 1461—1483
Ede walesi hg. † 1471		VII. Henrik neje yorki Erzsé- bet	György clar. hg.
			III. Richard glocest. hg. † 1485
			V. Ede † 1483.
			Erzsébet férj. VII. Henr. megölet. 1483.
			Richard

IX. Tábla.

A z e l s ő H a b s b u r g o k c s a l á d f á j a .

I. Rudolf † 1291.

Albert † 1308.	Rudolf † 1296. Parricid János.	Mechtild férj. baj. herceg.	Hedvig férj. brand. ör- gróf	Ágnes férj. szász hg.	Gutta férj. II. Venczel cseh kir.
Rudolf cseh kir. † 1307.	III. Frigyes † 1330.	Lipót † 1326.	II. Albert † 1358.	Henrik † 1327.	Ottó † 1339.
IV. Rudolf † 1365.	Frigyes † 1330.	Albert † 1306.	Lipót † 1386.		
	IV. Albert † 1404.	Vilmos † 1406	Lipót † 1411	Ernest † 1424.	Frigyes † 1439.
	V. Albert † 1439 magy. kir. II. neje luxemb. Erzsébet	III. Frigyes † 1493.	VI. Albert † 1463.	Ernest † 1432.	Zsigmond. 1496.
	Posthum V. László magy. kir. † 1457.	I. Miksa † 1519.	(Lásd az új-kor családait.)		

XI. Tábla.

A Valois-ház.

Valois Károly

VI. Fülöp 1328—1350

Jó-János 1350—1364.

V. Károly 1364—1380

VI. Károly
† 1422

VII. Károly
Katalin férj.

V. Henr. ang.
† 1461

XI. Lajos
† 1483

VIII. Károly
† 1498.

Orl. Lajos
† 1407

Orl. Károly

XII. Lajos

Angoul. Já-
nos

Angoul. Ká-
roly

I. Ferenez

Anjou Lajos nápolyi kir.
† 1348

II. Lajos † 1417.

III. Lajos † 1434.

Benatus † 1480.

Burgundi Fülöp † 1404.

Rettenhetl János
† 1419

Jó-Fülöp † 1467.

Bátor-Károly † 1477.

Mária; férje I. Miksa
császár.

Berry János
† 1416.

XII. Tábla.

Mária, V. István magyar kir. leánya.
Férje : II. (sánta) Károly sicilliai kir. (Anjou.)

Károly (Martcū)	Lajos,	Róbert,	Fülöp,	Péter,	Trisztán,	János durazzoi hg. és öt leány.
I. Károly, (Róbert magyar király.)	Clementine.				Károly, Róbert,	Lajos
Neje : Mária Beatrix Erzsébet s ettől	Férje : X. Lajos francia kir.					Neje : Margit, sanseverinoi Bó- bert leánya.
Károly, László,	I. Lajos, magy. kir.	Endre,	István			II. (Kis) Károly + 1386. magy kir.
		neje : Johanna, náp. királyné.	neje : Margit, IV. Lajos. né- met király le- ánya.		Neje : Margit.	
						László, náp. kir. II. Johanna, náp. királyné.

Katalin	I Mária magyar kir.	Hedvig.
Férje : Luxemburgi Zsigmond, magyar király és német császár.	Férje : Jagocis Wladis- lav, lengy. herceg.	

XIII. Tábla.

A Hunyadiak család faja.

Székely István (Buthi Vajk) erdélyi nemes.
Neje: Morsinai Erzsébet.

<p>Hunyadi (Székely) János, magyar kórnagyzó, † 1456. Neje: Szilágyi Erzsébet.</p>	<p>László, † 1467.</p>	<p>I. Mátyás király. Nejei: Katalin, Podiebrad leánya. Beatrix király : Krebs ői polg. leánya ; ettől</p>	<p>János † 1504. Neje: Frangepán Beatrix.</p>	<p>Kristóf, Erzsébet,</p>
<p>Mária. Férje: Manzika oláh vajda.</p>	<p>Névtelen. Szent Györgyi.</p>	<p>Székely János, vezér-bán.</p>	<p>Tamás, vránai perjel.</p>	
<p>Stanczul. Stóján.</p>	<p>János, sziláv. bán.</p>			
<p>Oláh Miklós, esztergomi érsek.</p>				

IV. UJ-KOR.

1. §. Az uj-korszak jellemzése és felosztása.

Az ó-kort a néptömegeknek egymás fölött dulongása s az osztályok kényuralma az elnyomottak fölött; a középkort ezen viszonyok jogosultabb, megállapított alakja és szerződésszerű rendezettségé: az ujkort az emberi méltóság érzetének kifejlődése, küzdelme és — mondhatni győzelme jellemzik.

Mind a közép- mind az ujkor nagyszerű rombolással kezdődik. Az ókor intézményeit, birodalmait a nagy népvándorlás áramlata forгатja föl; a középkoréit az önérzetre jutott emberiség szellemi hatalma, mely első harczát a legszentebbel, a lelkiismereti szabadság küzdelmével nyitja meg; majd a hűbériség lánczait rázza le s meg nem áll a polgári jogegyenlőség utolsó vívmányáig.

Vigasztaló tanulságul szolgál az emberi fejlődés folytonosságára nézve, hogy a koronként előforduló visszaesések daczára, az ember szellemereje, szemben a nyers hatalommal és erőszakkal, úgy a természetben, mint az emberi társadalomban egyre nagyobb tért foglal és nagyobb hódításokat tesz; s bár az ember szenvedélyeiben és tévedéseiben mindig ugyanaz marad: az idő és eszmék hatalma előtt akaratlanul kénytelen meghajolni s jogérzet és mivelődés tekintetében még a visszaesés példányaiban is általános előhaladást jelez; vadsága és állati ösztönei szelidebb alakban tűnnek föl, a visszaesések uralma rövidebb tartamu s a visszahatás erejénél fogva, egyre nagyobb előlépést eredményez.

Az uj-korszakot az emberi fejlődésnek három nagy vívmánya nyitja meg: A kutató szellem előtt a földgömbnek eddig ismeretlen fele része tárul fel *Amerika felfedezése* által, mely nemcsak vagyonát és földrajzi ismereteit tágítja; nemcsak gazdagsága és jólétének nyit újabb forrásokat, hanem a vakhit elfogultságán is rést tör, mely a kutatás jogosultságát még itt is el akarta vitatni; s kezdetben e törekvést az esztelenség vádjával illette.

Ámerika felfedezése nemcsak az által vált jelentékenynyé, hogy a felfedezést segélyző államok fölgazdagítása által, az óvilági egyensúlyt megzavarta; nemcsak az által, hogy az ó-világ segélytelen néptömegének a megélhetést, sőt munka után jólétre tág tért nyitott; hanem hogy a sötétben tapogatózó és világosság gyűlölő elfogultságot tényekkel verte meg s hogy tért nyitott az emberi előhaladás azon eszméinek megvalósítására, melyeket a középkori kötelekekből és eszmékből kibontakozni csak lassan tudó ó-világ megvárni nem akart s melynek hatalma alatt csak lassanként hajóit meg. E roppant, nagy részt lakatlan földrészek fölfedezése, *egy új népvándorlást* indított meg az ó-világból egyre nyugot felé; előkészíté a föld teljes körülhajózását; világra szóló eszmék sorát nyitotta meg, mely előbb a gyarmatok egy részének teljes felszabadítása által, az ujkor legszabadabb államának adott létet; ösztönt keltett földünk még nem ismert részeinek fölfedezésére, vizsgálatára, mely százakat és ezreket indított a természet és emberek vadságával szembeszállani; benyomulni *Áfrika öröktitku mélyére*; megküzdeni *az északi sark* emberi erőt és képzeletet kíséreltre vető borzalmaival; s korunkban egykori bűnét *a rabszolga kereskedést a négerek felszabadításával* s a Suez átvágása által, a keleti ut megkönnyítésével engesztelte ki s koronázta meg.

A más két esemény, mely az ujkort megnyitja, nem oly rögtöni, de még mélyebbre ható eredményeket szült; s az ok és okozat összefüggésében van egymással.

Konstántinápoly elfoglalása (1453) a mohamedanizmus erőszakos hatalmának győzelme által, rövidlátók előtt visszaesést jelezne az emberiség fejlődésének történetében: pedig a természeti térvesztés százszorosan lön szellemileg kipótolva az által, hogy a görög tudományos világ nyugotra költözvén, az ókornak a népvándorlás által közismeretből és használatból kiszorított vívmányait: *az összes hellen irodalmat, művészetet* s a keresztyén hit eredeti forrásait magával hozván: a visszaesésben lévő szelleméletnek roppant lökést adott, mely a művészeteknél *a művészi újjászületésben* (renaissance), a tudományoknál a *classicizmus fölélesztésében*, a politikánál a régi szabad nemzetek *intézményeinek tanulmányában* s végre a vallásos téren a *hitújításban* (reformatio) találta nagyszerű megoldását.

A nagy eszmék és fölvilágosodás eme fényénél eloszlott a középkor sötét századainak utolsó köd fellege; a szellem más alakzatokat keresett hatalmának érvényesítésére minden téren: a vallás

és tudományban a szabad vizsgálódást, a politikában a jogegyenlőséget és emberi méltóságot; a művészetben a hagyományok keresését, a szellem szabad fölemelkedését; a társadalomban a szellem-, jellem és munka érdemét s az emberszeretet győzelmét.

Az ujkor szak eseményeit négy főcsoportra lehet fölosztani: 1) *A vallásos küzdelmek korára* (1492—1648), melyben a reformatio (1617) harcrai s a lelkiismereti szabadság küzdelmei és részletes győzelme képezik az események főfonalát; mellék események gyanánt a francia Valois- és spanyol-osztrák család elsőség fölötti harca, a magyar-török küzdelmek s az európai addig kisebb jelentőségű államok megszilárdulása és fölemelkedése tűnnek fel.

2) *Az európai felsőbbség feletti vita és foglalások korára* (1648—1789), melynek főbb eseményei a francia nagymérvű foglalások; az ozmán hatalom leszorítása, Porosz- és Oroszország fölemelkedése; Magyarország vallásos és politikai szabadsági küzdelmei, Északamerika fölszabadulása.

3) *A politikai forradalmak korszaka* (1789—1849-ig), melynek főbb eseményeit a francia forradalom, a lengyel, magyar, olasz, német, osztrák stb. politikai küzdelmek képezik.

4) *A nemzeti csoportosulások korszaka* (1849-ig), mely Német- és Olaszország egységét, a francia császárság, Ausztria, Orosz-, Poroszország stb. utóbbi küzdelmeit foglalja magában.

Ezen alkorszakok jellemzésére megjegyezhetjük, hogy mi a vallásos küzdelmek korát illeti, a legelfogultabb és a pápai székhöz leghatártalanabb hűséggel ragaszkodó író is beismeri, hogy a reformatio kezdő oka legfőként a római curia erkölcsi méltóságának elhanyaglásában keresendő; mit leginkább bizonyít az, hogy a legelső reformátorok épen a római egyház kebeléből szakadtak ki. Ellenben azt is el kell ismernünk, hogy a kezdetben tisztán szellemi okokból indult küzdelemhez, később nagyon is anyagi indokok járultak; mint ez minden elvharcznál szokott történni az emberiség összes történetében. És épen, mert a küzdelem indoka igazságon alapult, volt oka annak, hogy a német császárok kezdetben nem voltak sem hajlandók, sem képesek oly hévvel üldözni a vallásujítókat, mint egykor az arrianok, hussziták, albigensek, vagy huguenottákat. Az anyagi érdekek, különösen a papi javaknak elsajátítása világi célokra, szerencséje volt a protestantismusnak; míg másfelől Európa keleti felében az ozmánoknak folyvást növekedő hatalma korlátolta a hitüldözést; nyugoton pedig a francia politika, jóllehet

élén hatalmas bibornokok állottak, a spanyol-osztrák ház gyengítésére alkalmas eszköznek látta a protestánsok gyámolítását. Az sem vonható kétségbe, hogy éppen maga az üldözés, mely Spanyolországban és Hollandiában a legvadabb vérengzésig fajulván, ezreit irtotta ki a legtehetségesebb és munkásabb polgároknak: végeredményében javára vált a hitujításnak és a lélekismeret szabadságának; mert az emberi természetben fekszik, hogy a tulhajtott igazságtalanság még azokat is, kik az ellenpárt hivei, a sujtottak iránt részvétre gerjeszti. Szomorú, de elvitázhatlan igazság az is, hogy a protestantismus, a mely lételét a szabad vizsgálódásnak és a felvilágosodással együttthaladásnak köszönhetette: fegyverét nem egyszer fordította éppen ez ellen; mit Calvin eljárása Servétell szemben s az angol protestantismus tulhajtásai a katolikusok ellenében, kétségbevonhatlanul bizonyítanak; tanuságul arra, hogy mint minden nagy elvnek, a lelkiismeret szabadságának is, apróbb visszaeséseken kellett keresztül mennie, mielőtt tökéletes győzelemre jutna.

A második alkorszakot részben szintén vallásos háborúk töltik be: mert az oszmán hatalom visszaszorítását, Magyarország hazafi lelkesedésén kívül, még mindig a keresztyén eszmék melletti buzgóságnak lehet köszönni; s a mi Magyarország ezen korszakbeli szabadságbarczait illeti — bár azok részben politikai irányzatúak is voltak — az oroszlánrészt még is a vallásos elnyomás egy részről s a lelkiismereti szabadság más részről teszik ki. A mi XIV. Lajos hódításait illeti: azok méltán neveztetnek rablóhadjáratoknak, a mennyiben e dicsvágyó monarcha, az osztrák ház hanyatlását fölhasználva, ép oly jogtalanul tesz foglalásokat, annak rovására, mint az ügyes gazdálkodás által hirtelen fölemelkedett Poroszország lángeszű uralkodója és hadvezére II. Frigyes alatt. Európa északkeletén egy erkölcsében vad, de a nagyság bizonyos mértékével bíró uralkodó, I. Péter czár teremt egy óriási birodalmat; mivelletlen népeit vasvesszővel terelvén előbb engedelmességre, majd a civilisatio vívmányainak legalább külsőleg elfogadására: míg ugyane korszak vége felé a benn alkotmányos érzelmű Anglia azon nagy hibája miatt, hogy gyarmataiban az alkotmányos érületnek még látszatát sem akarja megtűnni, elveszti észak-amerikai hódításait; szerencséjére egyébiránt az emberi nem haladásának, mely ez által egy nagyszerű, mivelt és virágzó s a legszabadabb elveket megtestesítő országot nyer az észak-amerikai egyesült államokban.

A forradalmi korszaknak nevezett harmadik alkorszak a poli-

तिकai szabadság küzdelmeinek változatos képeit tünteti fel. Lángeszű, de nagyrészt csak elméleti képzettséggel bíró férfiak indítják meg a nagyszerű szellemi harczot, melynek eredménye mindjárt a korszak elején a francia forradalom: ez óriási tragoedia, mely elmegy a legvégső borzalmakig; s épen e tulsága által az ellentétes eredményt: I. Napoleon caesári hatalmát idézi elő; mely óriási erejével Európa összes térképét, a Tájótól a Néváig s a Skandináv-félszigettől Sziciliáig teljesen felforgatja: de vezéreszme hiányában csak mint nagy meteor jelentkezik a világtörténelem egén, mely fénye után annál nagyobb sötétséget hagy hátra. Azonban az emberi nem előhaladását vezető isteni kéz még is elhinti a magot, mely lassanként egész Európában hatalmas fájává növekedik a politikai szabadságérzetnek; ez érzelem végleg összetöri a kényuralom és hűbériség lánczait s lassanként alkotmányos életet teremt — bár roppant vér árán — Európa minden államában, az egyetlen orosz birodalmon kívül. Szégyenére az alkotmányos Európának, csak a szerencsétlen Lengyelország dől meg fiatal, de hatalmasabb testvére, Oroszország rabigája alatt: mely politikai hiba Európa előhaladását és politikai szabadságát eredményeiben még most is fenyegeti.

Az utolsó alkorszak, melyet méltán nevezhetünk a nemzeti csoportosulások korszakának, részint az együvé tartozó elemek természetes vegyi rokonságára, részint III. Napoleon nagyravágyó terveire vihető vissza, ki elfogultságában nem gondolta meg, hogy az általa kimondott elv tulhajtása Európából könnyen tabula rasa-t teremt, a középkor népharczait ujithatja meg, s neki, sőt Franciaországnak is torkára forrhat; a mennyiben egyfelől a felszabadítás eszméjével jár karöltve, másfelől Európa területi és politikai felosztásának képtelenségeivel áll szemben. Az előrelátható következés megmutatta ez állítás igazságát: mert Olaszország felszabadult és egyesült ugyan egy hatalmas állammá: Németország egysége azonban épen Franciaország fejére nőtt; elszakítá ettől Elzászt és Lotharingiát, míg Oroszország hasonló irányu célzata Európa egész keletét forrongásban tartja; a kis szláv népeket a nemzeti megsemmisülés és északi szolgaság veszélyével fenyegeti s az osztrák-magyar monarchiában is oly eszméknek adott lételt, melyek a földrajzi helyzet képtelenségével állanak szemközt s a kivitel lehetetlenségét önmagukban hordják; míg ugyancsak Oroszországra alkalmazva, száz elnyomott nemzetet szabaditana föl.

A) A vallásos küzdelmek kora 1492—1648.

2. §. A nagy egyházszakadás.

A középkor balitéletei és babonái a keresztyén vallás keblében is nagy tért foglaltak; a hierarchia hatalmának és gazdagságának érzetében, egyre kevesebbet hatott a keresztyén vallás erkölcsi elveinek érvényesítésére: sőt ellenkezőleg maga adott rossz példát fösvenysége és birvágya, valamint elerkölcstelenedése által: míg magán a pápai széken nem egyszer a legvadabb pártharcznak és erkölcsi elfajulásnak példányképeivel találkozunk.

Az egyház tekintélyének és a keresztyén vallás erkölcsiségének eme lestüledése, a jobbak szívében már rég felkölté a javítás vágyát s a constanci, bázeli és pizai zsinatok (1414, 1431 és 1511) megkísérlék a gyökeres reformokat; de a féreg, mely az egyház fájának gyökerén rágott, sokkal mélyebbre ásta volt már be magát, hogysem a bajt könnyebb eszközökkel orvosolni lehetett volna. Nem egy jámbor keresztyén, ki szent áhitattal közeledett zarándok útján az örök város felé: megszágyenülten és undorral fordult onnan vissza, mert azon világnak, melyet képzelete festett, ott épen ellenkezőjét találta.

Az 1517-ik évben X. Arszlán pápa, a tudomány- és művészet szeretetéről híres férfiú, teljes bucsut hirdetett azok számára, kik a »Szent Péter egyházának« felépíttetéséhez anyagi segéllyel járulnak. E bucsu szoros értelemben véve csak az egyházi büntetések elengedését feltételezte a bünbánók részére: de ez eszme mind az eladók, mind a vásárlók részéről esztelenül túlhajtattott; s elerkölcstelenítő hatása által a jobbak kedélyét a legnagyobb mértékben fölháborítá.

Németországban a bucsulevelek eladása a domonkos-rendűekre bízott s ezek egyike, Tétzel János — hogy annál nagyobb érdeket szerezzen magának a szent szék előtt — bucsulevelei kelen-dőségének emelésére, esztelenül árt szabott maguknak a bünöknek, melyek lefizetése által azokra a teljes fölmentést engedményezni ígérte.

E visszaélés ellen az 1483-ban Eislebenben született *Luther Márton* wittenbergi hittanár lépett fel leghatározottabban s fellépése — miután köztiszteletben és nagy tudományosság hírében álló hitszó-

nok és tanár vala, nagy jelentőségüvé vált. Luther a mély meggyőződés nyíltságával és lelkesedésével lépett fel a domonkos-rendiek — s legkivált Tetzl — eljárásai ellen magán a szószéken; s miután ennek sem tapasztalta sikerét, 1517. október 31. a wittembergi egyház ajtajára kifüggesztette 95 tételét, melyeknek megvitatására mindenkit felszólított. Nyíltan senki sem mert fellépni a nagy szellemű férfi ellen, de annál elkeseredettebbé vált a véleményharcz a domonkos-rendiek és az ágostoniak közt, mely utóbbiakhoz Luther is tartozott. A pápa hírére vette a veszélynek s előbb De Vio Tamást bizta meg Luther kérdőrevonásával; azonban a bibornok csak a vitapontok feltétlen visszavonása, vagy az egyházi átok között engedvén választást, Luther Augsburghban kénytelen volt előbb a jobban értesülendő pápára, majd az egyetemes zsinatra hivatkozni s Augsburgot sietősen elhagytá. A római szék most Milticz pápai kamarást küldé ki, ki szelidsége által oda vitte a dolgot, hogy Luther hallgatást ígért azon feltétel alatt, ha ellenei is hallgatni fognak, de ezek nem szüntek meg őt ingerelni. Eck, ingolstadtí tanár Lipcsében nyílt vitára kelt vele és Karlstadtal; mire Luther, kinek most hiusága is meg lön sértve, több röpirattal felelt, melyekben a pápa egyházi és világi hatalmát, a szerzetes fogadalmakat és a misét elvetendőnek itéli; a papi nőtlenséget megtámadja, a bérnálás, utolsó kenet, egyházi rend és házasság szentségét határozottan tagadja. Erre Eck a pápának egy bulláját hirdeti ki, mely Luther 41 tételére — s ha tanait 60 nap alatt vissza nem vonja — reá magára is egyházi átkot mond.

Ez alatt azonban az egyházi mozgalom nagy mérveket öltött; több hittudós — ezek között a nagy tudományu *Melanchton* — Luther pártjára állott; a fejedelmek közül nem egy az egyházi javak elkobzására gondolt; a közép osztályok az egyházi felszabadításban egyszersmind politikait is kerestek; a köznép pedig egész tömegében a mozgalmak részére állt, miután elnyomott állapotában, az előre látott zavarokban csak is nyereséget remélt. Magok az egyháziak, úgy a püspökök — kik Róma egyházi felsőségétől örömet szabadultak volna — mint a szerzetesek, kik bennső erkölcsi erővel nem bírván, a fogadalmak külső nyügét nehezen viselték, nyíltan vagy titokban szították a szakadás tüzeit; mi Luther végre arra bátoritá, hogy — bizva választó fejedelme, Bölcs Frigyes támogatásában is — s kihíva ellenfelei által, kik iratait több helyen nyilvánosan elégették, 1520-ban deczember 10-én a

pápa bulláját s az egyházjogot elégeté, mi által az egyházszakadás visszavonhatlan tényné vált.

A vallás-szakadásnak elejét vőendő, a hatalmas V. Károly császár — ki mint egyszersmind spanyol király is, Amerika felfedezése után joggal mondhatá el, hogy birodalma felett soha sem megy le a nap — Wormsba 1521-be birodalmi gyűlést hirdetett: ez elé Luthert is megidézte, hogy iratai visszavonására bírja. Az egyszerű lelkész és tanár megjelent a fényes gyülekezet előtt, kezében a bibliával s ragyogó ékesen szólással védte iratai igazságát; beszédét azzal rekesztvén be, hogy Istent híva tanubizonyságul, kijelenté, miszerint másként — mint a hogy eddig vélekedett — jövőben sem vélekedhetik. Az őt pártoló választó fejedelem, bölcs Frigyes, császársja ellen védenczét többé nyíltan nem védelmezhetvén, álarczosok által elfogatta és Wartburgba szállíttatá, hol György lovag (Junker Georg) név alatt majdnem egy évig lappangott.

Ez alatt mind a vallásos, mind a politikai ügyek egyre jobban bonyolódtak; V. Károly maga is meghasonlásba jött a pápával s kül háborui foglalták el; s míg Luther jól titkolt magányában s a nagy classicus műveltséggel bíró Melanchton segélyével a biblia fordításával töltötte idejét, Müntzer Tamás és Karlstadt a hitujitást ábrándokig vitték és politikai czélokra használták fel. Az első ki isteni kijelentés birtokával dicsekedett, az újra keresztelkedők (anabaptisták) felekezetét alapítá; Karlstadt pedig a képeket és műkincseket hányatta ki a templomokból, míg végre Luther — magányát elhagyva — Wittembergben megjelent s onnan Karlstadtot kiűzvén, a kedélyeket valamennyire megnyugtatta; minek egyetlen kedvező eredménye az lőn, hogy a német lovagrend nagymestere, Brandenburgi Albert, hűbérnöke, a lengyel király engedelmevel, a kezén levő egyházi birtokokat világiasítá s ez által a hitujítás egyik védőjévé szegődött. De a Müntzer és Karlstadt által elhintett rossz mag egész Németországon fölburjánzott s iszonyu parasztlázadásra adott alkalmat, mely annyival nagyobb mérvet öltött, mivel a nemesség szintén tűzzel-vassal igyekezett azt elnyomni s mivel Melanchton ellenére, Luther nem szegült ellen kívánságaiknak. A veszélyes küzdelem eredménye az amugy is elnyomva volt pór osztálynak borzasztó leveretésével végződött; több mint 150,000 földművelő életébe került s a hűbéri elnyomás ezentúl még embertelenebbül és gáttalanabbul érvényesíthető uralmát.

A hitujitást ellenző egyházi és világi urak Dessauban szö-

vetségre léptek, minek eredménye az lön, hogy a protestánsok meg Torgauban léptek szövetségre s egy nagy politikai háboru kitörését csak is az akadályozta, hogy az ozmanok 1526-ban Mohácsnál Magyarország erejét tönkretévén: a közös veszély mind a császárt, mind a protestáns fejedelmeket engedelkenységre ösztönzé. V. Károly a speyeri gyűlésben 1529-ben csak annyit mondott ki, hogy egy általános zsinatig minden hitujítási kérdés elhalasztassék, de Luther követői ennek is ellene mondtak, vagy is *protestáltak*, s innen származott a »*protestáns*« elnevezés.

1530-ban Károly Augsburgba hirdetett birodalmi gyűlést, hol a protestánsok Melanchton által szerkesztett hitcikkelyeiket benyújtották, de a rendek azt elutasítván, mindazokra, kik a jövő év april 15-ig a katholika vallás kebelébe vissza nem térnek, országos átkot mondtak ki s a lefoglalt egyházi javak birtoklói ellen pert indítottak. Erre a protestánsok a smalkaldeni szövetséggel feleltek s a török ellen nyujtandó segélyt megtagadták; mi a császárt arra kényszeríté, hogy Nürnbergben 1532-ben kiadott rendeleteit visszavonja s egy közelebbi zsinat összeültéig általános békét parancsolt.

A császár újabb elhatározása sem vezetett célra; és pedig annyival kevésbé, mivel azt sem a császári közegek, sem pedig a protestánsok nem követték, egyháziak és világiak reá vetették kezeiket az egyházi javakra; a császári kamara pedig minden oldalról szorongatta a protestánsokat. Egy időben Münzer követői Mathis és Bochold vándorpróféták, Westpháliának Münster nevű városában ütötték fel tanyájukat s ábrándozásukban egész az örültségig mentek, mi aztán teljes leveretésükkel végződött.

V. Károly a franczia és török háborukkal lévén elfoglalva, így a protestáns hitujítás gáttalanul terjedhetett tovább egész 1545-ig, midőn előbb a tridenti zsinaton s következő évben a regensburgi gyűlésen igyekezett a viszályt kiegyenlíteni, mely azonban a protestánsok meg nem jelenése miatt sem itt, sem ott sikerre nem vezetett. A császár végre háborura határozta magát, de a protestánsok oly tűzzel támadták meg, hogy Ingolstadt mellett már-már föladni volt kénytelen magát, midőn a smalkaldeni szövetségtől elszakadt Móricz szász herczeg, János Frigyes szász választónak tartományára ütve, őt szorult helyzetéből kimenté. A döntő csata Mühlbergnél történt 1547 tavaszán, mely Károly teljes győzelmével

a jogi pályát elhagyván, Zwingli értelmében kezdett tanítani. Innen azonban a protestánsok üldözése miatt menekülni kényszerülván, előbb Baselbe, majd Genfbe jött s itt oly hatalomra tett szert, hogy a ki véleményének ellenszegült — mint Gruet és Servede — halállal kellett lakolnia. Ő Zwinglitől főleg az ugynevezett praedestinatio tanában tér el, mely nem egyéb, mint a Plato-féle elmélet keresztyén alakja, mely szerint az emberi test örök kárhozatra, az emberi szellem pedig üdvösségre van Istentől előre elszánva.

Végre egy negyedik, kisebb terjedelmű reformatio is indult meg a három-egyistenséget tagadó *Socin testvérek*, Laelius és Faustus indítványából, kiknek utolsója Erdélybe, Zápolya Zsigmond udvarába vetődván, ennek orvosa *Blandrata* támogatása mellett, a magyar *Dávid Ferencz* közreműködésével, az unitaria vallásnak vetette meg alapját. Az unitaria vallás Lengyelországban is elterjedván, hívei innen később kiszorítottak és Erdélybe menekültek, de nagy terjedelmet ezen felekezet itt sem nyert.

A catholicismus ezen mozgalmakkal szemben a 18 esztendeig tartó trienti zsinatban (1545 — 63) keresett ellenszert, mely ugyan nem volt képes az elszakadtakat újra egyesíteni, de legalább a katholika vallás belügyeit rendezte s a vallásujítás agitatioival szemben a *Loyola Ignác* által 1540-ben alapított »Jézus társasága« erejében keresett menedéket. E társulat III. Pál által megerősítvén, a három szerzetesi fogadalmon kívül még egy negyediket is fölvelt, mely tagjait kötelezte, hogy bármily küldetést (missio), melyre a catholicismus érdekében megbizatnak, föltétlenül teljesíteni fognak. A jezsuiták szerzete aztán főleg a nevelésügyet ölelte fel hatalmas karjaival s az udvarok körül és magas politikában igyekezett tért nyerni; mi a csakhamar 20,000-re növekedett társulatnak sikerült is elannyira, hogy bár nevelési ügyességüket megtagadni nem lehetett, hatalmi túlhajtásaik által maguk a katholikusok előtt is gyűlöltekké levének s a sok panaszt magok ellen annyira fölhalmozták, hogy 1773-ban XIV. Kelemen kénytelen volt eltörlésüket kimondani s bár VII. Pius 1814-ben e rendet újra visszaállította, egykori hatalmukat többé vissza nem szerezhették.

A mi a vallásos mozgalmaknak további történetét illeti, azt részint a harctéren — kivált a 30 éves háború gyászos küzdelmeiben, Németalföld és Magyarország szabadság harcaiban, részint a tör-

vényhozásban, a szellemi fejlődést illetőleg pedig a vallásos és val-
lás-bölcselemi irodalomban fogjuk megtalálni.

3. §. Fölfedezések és gyarmatosítások.

A világkereskedelmet főirányát illetőleg már az ókorban ke-
letről nyugotra irányzottnak látjuk. India termény- és ipari kin-
cseinek a semi eredetű népek, különösen a phönicziaiak s ezeken
kívül az egyiptiek nagymenyiségű iparkészletei szinte nyugotra
irányulva, a közép és átlanti tenger partjain nyernek elhelyezést és
piacot. A középkorban, miután már Görögország és Róma ipar-
termékei a keletieket nagyrészen kiszorították s ezek örökségét az
olasz városi köztársaságok s a német hanzák mind iparilag, mind
kereskedelmileg átvették, felemelték és sokszorosították; még min-
dig fennmaradt India és Tsina terménygazdagsága gyapotban,
selyemben, fűszerekben, ékkövekben, melyek Európa vágy- és fogyasz-
tási tárgyait képezték. Ezért az ókori karaván-kereskedés India
határaitól s a persa öböltől Byzantnak s innen a Levantén keresz-
tül közép- és felső Európának mindaddig fenntartotta magát, míg
a művelt arabokat, kik e kereskedésnek inkább közvetítői mint
gátolói voltak, kevésbé művelt török törzsek ki nem szorították; mi-
után keresztes hadakra, később a keresztyén-török hadfolytatásokra
adván alkalmat, ez ellenséges viszony nál és a tengeri rablók elsza-
porodásánál fogva e kereskedelmi irányt majdnem lehetetlenné tette.

A közlekedésnek e nyomorúságos helyzete mondhatni physikai
kényszerrel terelé a kereskedelmet más irányok felé s az emberi
szellemet egy más út föltalálására, melyet legelőbb az élelmes
portugallok Afrika végpontjának elérése által, Bartolomeo Diáz
1486-ban tett felfedezése nyomán, ki a jóremény fokát először
érte el s majd Vasco de Gamma felfedezésében, ki 1497-ben a
Capot már körül is hajózta, meg is találtak.

A fáradalmas, de legalább meg lehetőszen biztos út az Indiákra
e szerint fel volt fedezve; de a tudomány azon megállapodásra ver-
gődött véle, hogy a föld gömbalaku s egy szájról-szájra adott
hagyomány, mely nyugot felé nagy szigetországokról beszélt, a vál-
lalkozó szellemet azon gondolatra terelte, hogy a kelet-ázsiai része-
ket s ezek között a Marco Polo által ismertetett Tsinát, Japánt és
Indiát folyton nyugot felé hajózva ériék el.

Ez eszme adott lételt az 1436-ban Genuában született Kólon

(Columbus) Kristóf merész vállalkozásának, ki 1470. körül Portugalliába költözvén át, a portugál tengerészek naplóinak tanulmánya és állításai után, előbb szülőföldének, Genuának, majd Portugalliának ajánlotta fel merész tervét: egy Kelet-Indiába vezető tengeri út fölfedezésének megkísérlését nyugot felé.

Mindenütt visszautasított; de Kólon nem az a férfiú volt, kinek szellemét és terveit az eléje gördülő akadályok megkössék és elejtsék: átment Spanyolországba, hol Castilia szellemdús királynéja Izabella a merész hajós és barátai által az ügynek megnyeretvén, három kisebb hajót (caravelle) bocsátott rendelkezése alá; míg Arragoniai Ferdinánd mindazon földek és országok alkirályságát és jövedelmének $\frac{1}{10}$ részét családilag örökölhetően biztosította számára, melyeket fölfedezend.

1492-ben aug. 3-án indult ki Kólon 3 kis hajójával a pálósi révből; de meg kell vallani, hogy sem a hajók erőssége, sem pedig a hajók személyzete (120 oly egyén, kiknek nagyobb része a börtönökből bocsáttatott ki) nem vala megfelelő az óriási vállalatnak. Ez embereket, a társadalom söpredékét, nehéz volt a vállalat dicsősége iránt lelkesítnie, csak egyetlen rúgó volt, mely által kedélyökre hatni lehetett: a haszon-vágy. És midőn hetek, hónapok teltek el a nélkül, hogy a vágyak és remények ez irányban teljesültek volna; sőt a temérdek küzdés és nélkülözésben kifáradott tömeg már közel állott az éhen-haláshoz: egyre merészebbek kezdtek lenni viseletökben vezetőjük iránt; egyre zajosabbak és fenyegetőbbek lettek a panaszhangok és követelések s a hajós nép már épen a lázadás pontján Kólonra akarta emelni kezét, midőn a hajó-kosárban lévő ör felkiáltott: »szárazföld!« Erre a lázadók térdre borulnak s ima után könyörögve esdenek bocsánatért; Kólon pedig az október 12-én felfedezett Guanahani szigetek elsejét az élete megtartásáért kelt hála érzetből »megtartó«-nak (San Salvador) nevezi el. Kólon minden ügyessége daczára csak véletlennek köszönheté, hogy az Észak-Amerika dél-keleti partjairól Afrika dél-nyugoti partjaihoz rohanó nagy tengeri folyam (Golf-stream) hatalmát kikerülé, s mind ő, mind társai a hosszas ut után azon hitben éltek, hogy Kelet-India partjait fedezték fel; miért a felfedezett föld lakóit indiánoknak nevezték el. E lakók barátságosak és jámborak voltak; füleikben, orraikban, vagy nyakukon viselt aranydarabjaikat szívesen cserélték át értéktelen csecsebecsékért és késekért s azon tudakozódásokra, melyek Kólon hajós népét leginkább jellemzik: hol vették az aranyat,

nyugat felé mutattak. Erre

ket felfedezvén, 1493-ban I

nép részéről végtelen lelkesedéssel, a királyi pár részéről pedig legnagyobb kitüntetésekkel fogadtatott. Most már akadt vállalkozó elég; az előbbi hitetlenek, mintán Colon a tojást hegyén megállította, természetesenek találták azt, mit elébb tagadtak s második kirándulására Cadix révéből már 17 hajó követte. Ez útjában felfedezé a Caraibi szigeteket és Portorikót, de a Hayti szigeten visszahagyott gyarmatosait egyenletlenségökért a bennszülöttektől legyilkolva találta. Új gyarmatok alkotása, a fölkelte bennszülöttek leverése és eszélyessége által az új hódítványokat újra biztosítá; felfedezési érdemeit Jamaikával növelte, ezekkel szemben irigyei száma napról napra szaporodott s az árulkodók annyira vitték rágalmaikkal a dolgot, hogy önigazolása végett kénytelen volt Spanyolországba visszatérni. Miután a spanyol udvar előtt magát teljesen tisztázta, 1498-ban harmadszor indult útnak s ezen útjában Trinidad szigetét s végre az Orinoco torkolatánál, Dél-Amerika nagy continensét is felfedezte; de érdemei koszorujával arányosan nőtt ellenségeinek száma, a gögös spanyolok újabb árulkodásokkal ostromlák az udvart, mely végre maga is meglátszott banni a Kólon számára biztosított előnyöket s maga Ferdinánd a hetyke Bovadilla Ferenczet küldé ki az ügy megvizsgálására, ki mind Kólon, mind testvéreit lánczokra veretve küldé Spanyolországba. E gaz hálátlanság köz részvétet gerjesztett a nemes felfedező iránt, mi arra kényszeríté Ferdinándot, hogy a lánczokat róla és testvéreiről levétesse s őket kitüntetéssel fogadja, előbbi jogaiba azonban nem helyezé vissza s kormányzóságáról hallani sem akart.

A nagyszellemű férfiút azonban felfedezési ösztöne nem hagyta nyugodni s 1502-ben ismét utra indult, hogy eredeti célját az Indiába vezető utat létesítse, de hajói oly rosszak voltak, hogy azok kijavítására Hayti révébe akart befutni, hová azonban a hálátlanság be nem bocsátotta. Hosszasan bolyongott Mexico partjain, hol egész Portobelloig lehaladt: de hajói már annyira meg voltak rongálva, hogy kénytelen volt Jamaikába visszatérni, hol maga és társai megmentését csak saját lángeszének (a bennszülöttek megijesztése a holdfogyatkozás megjósolása által) s két utitársa önfeláldozásának köszönheté, kik őt kiszabadítván, Haytibá vitték s innen 1504-ben Spanyolországba tért vissza, hol a háládatlan Ferdinánd által teljesen mellőzve, viszontagságteljes életét 1506-ban Valadolidban

rekeszté be a halál. Holtteste a kívánata szerint azokra rakott rablánczokkal később Cuba szigetére szállíttatott. A földrész pedig, melyet ő fedezett fel, a kérkedő Vespucci Amerigótól, ki 1499-ben tette nyugot-indiai útját s Amerika szárazának felfedezését nyegle módon magának igényelé, Amerikának neveztetett el.

A Kólon által megnyitott uton aztán, egyre özönlöttek nyugot felé a szerencse-vadászok. Ponce János 1512-ben Floridát, Grijalva pedig Mexico egy részét fedezte fel; mi a merész Cortez Ferdinándot arra bírta, hogy 1519-ben Mexico meghódítására induljon. Cuba szigetéről 600 emberrel evezett át, s hogy társai elől a visszatérhetés reményét is elvágja, a partra érve, hajóit elégeté; így nyomult a szép, virágzó földműveléssel és rendezett államélettel bíró Mexicóban előre, melynek jámbor és művelt népe az előtte ismeretlen löpor hatása s az ágyuk dörgése előtt megrémülve, a jötteket isteni lényeknek tartá s Montezuma fejedelme alatt 60,000 lakosu fővárosával, Mexicoval együtt meghódolt. A kalandorok azonban kegyetlenül bántak a szelid és művelt benszülöttekkel; fogságra vetették annak fejedelmét s midőn Montezuma utóda Guatimocin alatt az áztekek népe fölkel, Cortez szabadságharczukat ezrek vérébe fullasztá s Mexicót Uj-Hispania név alatt Spanyolország birtokává tette. De szerencséje részére is megtermé az irigyeket, minek vége az lön, hogy miután 1536-ban még az arany gazdag Kaliforniát is felfedezte, kormányzói méltóságától megfosztatva, Spanyolországba kellett visszatérnie, hol 1547-ben halt meg.

Ugyanezen idő alatt a merész Magelhains Kólon eredeti tervét is kivitte; a mennyiben Dél-Amerika végcsúcsa és a tűzföld körüli szoroson, mely maig róla neveztetik el, áthajózáván, a világtengerre ért s itt előbb a Tolvaj-, majd a Philippin-szigeteket érte el, melyek egyikén a benszülöttek megtámadásának lön áldozata. Társai azonban még ez által sem hagyták magukat útjokban feltartóztatni s Borneo mellett a Molucco-k egyikén kötöttek ki; hol egyetlen ép hajójukat fűszerekkel megrakván s a Jó-Remény-fokánál elhaladván, visszatértek Európába és így az első voltak azok közül, kik az egész földgömböt körülhajózták (1522).

E közben a spanyol vállalkozók annyival kevésbé nyughattak eddig szerzett babéraikon, mivel telhetlen aranyszomjuk még mind nem volt kielégítve s a benszülöttek által folyton déli irányba útaltattak, hol ezt bőven kielégíthetnék. Balboa 1513-ban a dáriai öbölnél Santa Máriát alapítá, de merész tervét a kegyetlen és em-

bertelen Pizarro Ferencz vitte ki 1526—1531-ig, ki Almagro társával Perut, Amerika legmíveltebbnek talált államát, az abban folyó testvéri harcz következtében könnyedén meghódította; a bennszülötteket ezrenként fosztá ki és gyilkoltatta le; vérpadra vitte saját fölfedező társát is; utoljára pedig maga is társai összeesküvésének esett áldozatul. A hatalmas spanyol-német császár V. Károly végre Gasca-t küldötte e tartomány kormányára, ki ott megállapított viszonyokat teremtett; honfitársai pedig ugyanazon idő alatt Uj-Castiliát s a Panama szorost foglalták el, a La Plata folyam mellett Buenos-Ayrest alapíták s Braziliáig minden földet a Madridban székelő indiai tanács fennhatósága alá hajtottak.

Ugyanezen idő alatt a tevékeny portugál hajósok Nagy Emmanuel királyuk pártfogása mellett, keleten vívtak ki jelentékeny eredményeket. A már említett Vasco de Gama volt az első, ki a Diaz által felfedezett Jóremény fokát megkerülvén, 1498-ban Calcutta előtt 4 hajóval megjelent s az arab- és egyiptusi kereskedők kiszorításával honfitársainak India partjai birtokához s a közvetlen kereskedéshez utat nyitott. Az élelmes portugálok ettől kezdve folytonos előhaladásban kelet felé, előbb India nyugoti partján, Goában fészkeltek meg magukat s ügyes alkirályaik Almeida és Albuquerque gyámolítása mellett, előbb a drágakövek és fűszerek hazáját, Ceylont, a persa öböl kulcsát, Ormust s a Tsina és japáni kereskedés közvetítőjét, Malaccá-t szerezték meg; ezután pedig Tsinában Macao-t s az egész keleti szigettengert, annak minden gazdagságával együtt kezükre keríték. Egy másik szerencsés hajósuk Cabral, nyugot felé hajózáván, esetleg Brazilia partjaira vetődött és Dél-Amerikának e roppant, maig ki nem aknázott országa szintén portugál hatalom alá jutott.

A hollandok kereskedelmi hódításaikat a kényszernek köszönheték. A zordon és zsarnok II. Fülöp által az akkor kereskedelmi központot képező lissaboni révből, vallásos gyűlöletből kitiltatván: kénytelenek voltak maguk közvetlenül keresni fel az Indiákat s majdnem 50 évig tartó harcz után (1613—60) Timort, Ceylont, Celebest, Malaccát és a molucci szigeteket elvették a portugalloktól s Jáva szigetén Bataviát alapíták, mely ezentúl központjává lett a kelet-ázsiai kereskedésnek.

Ugyanezen idő alatt az angolok és francziák sem pihentek s kivált Anglia, melynek hajózata egyszerre nagy felemelkedést nyert, egyszerre kezdé kiterjeszteni figyelmét Kelet- és Nyugot-India felé.

A Jóremény fokát azonban az akkor hatalmas portugallok féltékenyen őrizték; a Magelhains-féle út pedig temérdek veszélylyel és idő vesztéssel volt összekötve, azért az angolok észak-nyugoti irányban keresték az átjáratot és Cabot János már 1496-ban felfedezte Észak-Amerikát, melyet merész vállalkozók, különösen Drake Ferencz, Frobisher és Hudson temérdek új felfedezéssel és az emberiség javára eszközlött állati és növényi szerzeményekkel gazdagítottak; míg a kelet-indiai vállalkozók a termények ezen kifogyhatatlan gazdagságu hazáját közelítették meg, melynek nagy részéből a portugallokat kiszorították. Már 1600 körül Erzsébet királyné a londoni kereskedők társulatának szabadalmat ad minden, a Jóremény foka és Magelhains út közötti kereskedés kizárólagosságára, mely aztán magát angol kelet-indiai társulatnak nevezte s Kelet-India több pontján Bengáliában és Coromandel partjain foglalásokat tett (1640). E társulat 1690-ben egy másikkal egyesült, mely Bengáliában 1696-ban William erődöt építtette s ugyanott 1707-ben elnökséget alapított, melyben a francziákkal Kelet-India birtoka fölött hosszas harcz után győzedelmeskedvén, a múlt század végén uralmát végleg megalapította.

Ugyancsak a francziák Észak-Amerikában is csaknem egy időben jelentek meg az angolokkal és ott Akadiát és Canadát kezdték gyarmatosítani. Hosszas harcz fejlődött ki ott is a két nemzet között; de a tengerészetben hatalmasabb angol itt is előnyöket vivott ki: ezrei és ezreivel népesítette meg e földet a kívándorlottaknak, sőt eleinte a börtönlakóknak és csak szertelen bírvágya és igaztalansága eszközölték, hogy észak-amerikai gyarmatai, tőle elszakadva, a hatalmas Egyesült-Államoknak adtak lételt.

Az északi és déli sarkvidékek hóborította és lakhatlan sivatagjain kívül, még csak egyetlen nagyobb földterületről kell szólnunk, mely az egyre nagyobb lendületet vett hajózás és fölfedezési vágy folytán nem maradhatott sokáig fölfedezetlenül, ez a föld ötödik nagy continense: *Australia*.

Már az első földet-körülhajózó, *Magelhaens* (Magellán) megközelítette Ausztrália szárazföldét s fölfedezte az ausztráliai tenger szigeteit (a Ladroni és Mariana szigeteket); ezért őt lehet Ausztrália első fölfedezőjének nevezni (1521). Ausztrália szárazföldét azután spanyolok, majd hollandok keresték föl; s az utóbbiak közül *Jakob le Maine* (1615—6) adott e szigetországról legtöbb fölvilágosítást. De csakhamar itt is az angol hajósok kerekedtek fölül,

Ausztralia körrajzát megállapította.

A későbbi fölfedezési utak, a kisebb szigetcsoportok fölfedezésére s a már körülileg ismert világrészek belső részeinek föltárására vonatkoznak. A legujabb korban különösen két föladat volt az, melyet Európa merész hajósai maguk elé tűztek: Afrika belsejének, különösen a *Nilus rejtélyes eredetének felfedezése s az északi sark tengernek, esetleg egy Európa, Azsia és Amerika felső részeit összekötő tengeri utnak kikutatása.*

Mindkét vállalat temérdek áldozattal és nélkülözéssel, emberi erőt meghaladó természeti akadályokkal jár, mely már sok szárazföldi utazónak és vakmerő tengerésznek életébe került. Az első feladatot *Livingston* és társai a jelen korban meglehetősen biztonsággal megoldák; ellenben a második, mely nemcsak egyesek, de egész vállalkozó csoportok életébe került (*Franklin-expeditio*) úgy látszik végleg daczolni fog az emberi szellem merészségével és kitartásával s más, mint földirati tudományos eredményekre alig fog vezethetni. (Az osztrák-magyar expeditio. *Ferencz József-föld*, 1873—5).

A) ELSŐ ALKORSZAK.

A vallásos küzdelmek kora.

4. §. Európa politikai látképe e korszak elején.

Majdnem ezer évig tartott a népeknek elhelyezkedése s az országoknak megszilárdulása Európában; ez ezer év a középkort foglalja magában.

Az ujkorban már azt látjuk, hogy kivált családi összeköttetések alapján, a nagy uralkodó családok birtokaik szaporítására és emelkedésére törnek s nagyravágyásuknak nem egyszer az uralkodó eszmék szolgálnak ürügyül és köpenyül. De ugyanezen törekvésekkel mondhatni egy időben emelkedik érvényre egy nevezetes politikai eszme, mely mai napig sem évült el: az *európai egyensúly eszméje*, vagyis azon elv, hogy Európa nemzetei mintegy közös családot képezvén, gondoskodjanak arról, nehogy az uralkodó családok vagy országok valamelyike, terjedelme, vagy befolyásának túlnövekedése által, a többiek önállóságára nézve veszélyessé válhassék.

Ha Európa térképén és politikai viszonyain az ujkor elején

végig tekintünk, ezen aggályból származott eszmét egyáltalán nem tarthatjuk jogosulatlannak.

Keleten a török egyre nagyobb hódításokat tesz s Magyarország elhanyaglása a gyáva Jagellók alatt még többre nyit előtte kilátást; Oroszország még alig jó számításba, Lengyelország egy ideig Magyarország sorsát osztja.

Ellenben az osztrák Habsburg-ház részint házasságkötések, részint a felfedezett világrészek tömérdek gazdagsága által igen fenyegető hatalommá emelkedik.

Mátyás királyunk kor- és vetélytársa, a gyáva és fösvény III. Frigyes után ugyanis, derék fia *I. Miksa* következett, kinek nem sikerült ugyan a korszak elején az Érisz almát képező Olaszországban állást foglalni, de diplomatai ügyessége, férfias nyíltsága és bőkezűsége által, a német birodalomban nevezetes eredményeket ér el: megszünteti az ököljogot, fölállítja Frankfurtban a legfőbb törvényszéket (birodalmi kamrát), szóval országába rendet hoz be: de szerencsétlen felosztási terve által (Németország 10 kerülete) országa egységét és hatalmát gyöngíti meg, elanynyira, hogy a roppant birodalom fejedelme, a még egyre virágzó Velenczétől még a szokásos római koronázási utat sem tudja kieszközölni; nemhogy Magyarországnak az egyre fenyegetőbb ozmán hatalom ellen lényeges segélyére lehetne. De annyival inkább sikerült Miksának családja fölgazdagítása s Európa első hatalmává emelése. Ő maga Bátor Károly halála után, annak egyetlen örököse Mária keze által, a burgundi örökséget, a gazdag Hollandiát nyerte el; Zsigmond halálával Tirolt örökölte; fia szép Fülöp Johannát Spanyolország infans nőjét (örökös nő) Kath. Ferdinánd és Izabella leányát vevén el: unokája Károly (V) Spanyolországot s annak a felfedezések által mérhetlenné lett gyarmat-gazdagságát szerzé meg; míg öccse I-ső Ferdinánd és annak huga Mária kettős házassága által, II. Ulászló lengyel-magyar király gyermekei Anna és Lajossal, a család Magyar- és Lengyelország trónjára nyert jogot.

E szerencsés családi szövetezések közmondásossá lettek Európában (»Bella gerant alii; tu felix Austria nube«): de egyszermind az irigységet és féltékenységet is felkölték; és pedig legkivált azon családban, mely az osztrák-családnak már Burgogne birtokkérdésében is vetélytársa volt s mely annak tulhatalma által mintegy közre szorítva, leginkább aggódott; a franczia királyi családban.

ly tá

fej

a német császárság.

Lajos és Katholikus Ferdinánd nyújtották ki francia király azon jogon, mivel nagyanyja, a nylő Visconti-családból származott, Velence e után Milanóra rontott s azt az erkölcstelen vette (1499); a visszahódítást megkísérő Moró árulása miatt, francia fogságban végezte életét. lsó részének, Nápolynak sorsa is nem sokára foglalására a két nagyravágyó király szövetség-dinánd szinlelt barátságával a nápolyi királyt e s Nápolyt négy hó alatt a titkos szövetség-en); Frigyes élte fogytáig francia fogságban

ó összeveszett a koncz fölött s Kath. Ferdinánd vo a francziákat Nápolyból kiszorítván, az vég-család kezén maradt.

§. V. Károly és I. Ferencz.

nyol és francia Valois-házak közötti viszály tör ki Miksa unokája V. Károly s a francia ága, János Angoulême grófjának unokája I. az idősb ágnak XIII. Károlyban meghalt után ország trónját. Azon összeütköző érdekeken ki-saládot úgy Olasz- mint Spanyol- és Németor-szembeállíták: nagy része volt a viszályban a en érdekes, de egymással ellentétes egyéniségé-spanyol udvarnál szigorú és tulbuzgóan vallá-vekedve, komoly és nagyrészen hozzáférhetlen íse azon spanyol büszkeségnek, mely már azon . vált; ellenben I. Ferencz egy erkölcsi tekintet-lelvü udvari körnek volt neveltje, ki nyíltsággal és al ugyan hősies bátorságot egyesített; de jelle-molyság, sem megbízhatóság nem volt. Amazt i következetesség jellemzik; emezt pezsgő vér-ásoknak mindenkor enged s nem egyszer léha-tékává válik.

Károly, Miksa halálával a már birtokolt Spanyolországon és Németalföldön kívül, az osztrák örökös tartományoknak is urává lévén : ugy családja hagyományainál, mint kiterjedett hatalmánál fogva, méltó igényt támasztott a német császári koronára ; és ez volt a kettejük közötti összeütközés első oka. Mert Ferencz, birván több választó adott szavát s támaszkodva többször kitüntetett vitézségére, hasonló igénnyel lépett fel. Ez ügyet azonban a protestáns küzdelmekben nevezetes szerepet játszó szász választónak : *Bölcs Frigyesnek* hazafisága és szerénysége döntötte el, ki megkináltatván a császári koronával : a fenyegető török hatalom feltartóztatása szempontjából Károly javára mondott le ; egyszersmind egy felavatási kötlevelet indítványozván, mely a német rendek jogait szemben a császárral biztosítsa. Károly aláírta ezt s 1520-ban Aachenben nagy fénnel megkoronáztatott. Most még jobban felviharzott a két fejedelem közti gyűlölet, mely Milano, Burgund és Navarra birtokáért már korábban élt a két család között s Ferencz ürügyül Navarra visszakövetelését használván fel, épen azon időben, midőn Károly a híres wormszi gyűlést tartotta, hadait meginditá. Károly azonban, támogatva VIII. Henrik angol király- és a pápa által, de különösen az I. Ferencz anyjától megsértett *Bourbon Károlyban* kitűnő hadvezérre tévén szert : a francziákat az olasz földről kiszorította s Milanót rokonának Sforzának adta hűbérül : de midőn hadai Franciaország kebelébe betörve, már egész Marseille-ig hatoltak, I. Ferencz maga állott seregei élére s a had szerencséjét annyira megforditá, hogy a francziák egy része nem sokára Milánóba, a másik Nápolyba vonult be. Az eldöntő ütközet a két hatalmas uralkodó jelenlétében Páviánál történt 1525-ben, mely várost Ferencz ostrom alá fogott : de itt elhagyta szerencséje ; február 23-án nemcsak csatáját veszté el, hanem ő maga is győzelmes vetélytársának fogságába jutott.

Lealázó és szigorú feltételek mellett s két fiának kezesül adása árán szabadult ki Ferencz madridi fogságából : de épen e szerencsétlensége vált javára ; a mennyiben Károly túlhatalma egész Európát rémületbe ejté s Károly eddigi szövetségesei, a pápa, az angol király, Milano, Florencz és Velence most Ferenczhez csatlakoztak ; mi Ferenczet arra inditá, hogy megkezdje *második háborúját*, kijelentvén, hogy a madridi szerződést, melyet a körülmények hatalma erőszakolt rá, nem tartja magára nézve kötelezőnek. A szigorú jellemű Károly e nyilatkozaton annyira fölingerült, hogy könnyelmű

vetélytársát párbajra szóllította: de Ferencz jobbnak látta ügyét a háboru szerencsájére bizni s hadait megindítá, de az előbbi hadfolytatásához hasonló kudarczczal. A győzelmes Bourbon mindenütt megverte a franczia hadakat: azonban a gazdag német császár. roppant gazdagsága daczára, mindig pénzzavarban lévén, hadait élelmezetlenül hagyá; ugy hogy a győztes hadvezérnek nem maradt más hátra, mint hogy zsoldos hadait a Ferenczhez szegődött pápa kincstárából elégítse ki. Rómának fordult tehát s 1527-ben azt be is vette, de maga az ostrom alatt elesett; s hadainak kegyetlen dúlása a közvéleményt megint Ferencz irányában tette kedvezővé; ki az alkalmat felhasználva, Lautrec vezére alatt győzelmesen tört be Italiába s már Nápolyt ostromlá, midőn Genua hadvezére, *Doria Endre*, Károlyhoz pártolván, a győzelmes reményeit végleg meg-hiusítá. A franczia hadseregben kiütött dögvész s II. Szulejman előnyomulása mindkét felet hajlandóvá tették a békére, mely Cam-brayban Ferencz anyja és Károly nagynénje által 1529-ben meg is kötöttetett. E »*hölgy-békének*« nevezett szerződés következtében Ferencz Burgundot megtarthatá ugyan: de fiainak kiváltására 2 milliót kellett fizetnie s minden eddigi igényéről lemondania; míg ellenfele Italiában teljesen szabad kezet nyert, Florenczet a Medici-, Milanót a Sforza-családnak, Parmat és Piacenzát pedig a pápának adta át, ki őt Bolognában mind a lombard, mind a császári koronával meg-koronázta 1530-ban.

A »*hölgybékét*« követő fegyverszünetet Károly csakugyan az ozmán hatalom korlátozására használta fel; s e hadjárata kétség-kivül legfényesebb pontja életének. Mig ugyanis II. Szulejmánt merészsége már Bécs alá vezette; hajós serge a két rettentő testvér Hóruk és Hayraddin alatt, a középtengert uralta rabló hadjáratai által s ezreit és ezreit a keresztyéneknek füzte rablánczra, sőt Algieri-t és Tuniszt is hatalmába ejté: V. Károly Hassan országavesztett tuniszi fejedelem által segélyre szólittatván, hatalmas hajós sereg-gel tört át Áfrikába; Heyraddint megverte s Tunist előbbi fejedel-mének visszaadta.

A nyugtalan szellemű I. Ferencz azonban Károly távollétében harmadszor is megújítja a harczot s ezuttal Szavoyát és Piemontot foglalta el, mint a melyekhez anyja után jogot tartott. Károly ser-gei azonban nem sokára kiszoríták Ferenczet Olaszországból, sőt Franciaországba is betörtek, honnan azonban minden oldalról szo-rongatva, csakhamar vissza kellett vonulniok. E *harmadik hadjárat-*

nak, melyben egyik fél sem dicsekedheték fényes harczi sikerekkel, az elfoglaltak megtartása alapján a *nizzai béke* vetett véget 1538-ban.

Még egy izben kísérle meg Ferencz szerencsáját vetélytársával szemben. Mert midőn Károly ígérete ellenére, melyet I-ső Ferencznek udvarias fogadása, saját országában tétetett vele, Milanót fiának II. Fülöpnek ajándékozta: bátoritva Károlynak szerencsétlen áfrikai hadjárata által is, Olaszországban meggyilkolt két követének megboszulási ürügye alatt, a *negyedik hadjáratot* is megindította. De V-ik Károlyt most sem hagyta cserben hagyományos szerencséje; mert bár Szulejmán Magyarország felől szorongatá; a clevei herczeg pedig Flandriában költ föl; sőt a francziák Cerisoles mellett (1544-ben) fényes győzelmet is nyertek: Károly szövetségesei Doria és VIII. Henrik Francziaországot a tenger felől nyugtalaníták, Károly pedig a clevei hadserget megvervén, egyenesen Párisnak tartott, mi Ferenczet végleges békekötésre kényszeríté Crespyben 1544-ben.

V-ik Károlyt végre a sok nyugtalanság kifárasztá s kivált a protestans szövetség ellen küzdött smalkaldi háboru s a vallásos vitában tett föllépéseinek sikertelensége annyira elkedvetleníték, hogy 1556-ban a császári koronáról és az osztrák örökös tartományokról I-ső Ferdinánd magyar király és öccse javára, a spanyol és olasz tartományokról pedig fia II. Fülöp részére leköszönvén: a st.-justi kolostorba vonult, hol ugyan utódai politikai és diplomatai ügyének is vezetője maradt, de egyébként nyugalma helyét többé el nem hagyta; rendetlen életmódja, különösen étkezése következtében, melyhez egy meghülés is járult, lázas betegséget kapott, melyből nem is kelt fel többé. Különczségre hajló természetét és vallásos buzgóságát tanusítja, hogy halotti szertartását maga elrendezvén, azt a kolostor egyházában, melyhez egy minden kényelemmel ellátott palotát ragasztatott, személyesen végignézte és hallgatta.*)

I-ső Ferencz szerencséesebb volt belügyi intézkedéseiben, mint külső hadjárataiban. Országa büszke oligarcháit sikerült szigoru függésre szorítania; egy concordatum által a pápával a franczia egyházat meglehetősen függetleníté; a párisi parlament hatáskörét megszorítá; a zsoldos hadak helyett nemzeti serget állított s hazája

---

*) Ujabbi nyomozások, különösen Prescottéi bebizonyították azon hagyomány valótlanását, mintha Károly az államügyektől teljesen visszavonult, vagy épen szerzetesi életet élt volna.

tudományos, művészeti- és ipar ügyeit nagymértékben előmozdítja ; úgy hogy azok nagyobbyszerű lendülete az ő uralkodásától adható.

6. §. A »vas herczeg« és a »koldusok.«

Az érdekek harcza mellett az eszmék harcza is mindig megvolt, mióta gondolkozó ember van e földön ; a különbség, mely az emberi nem előhaladásában fokozatot képez, csak abban létezik, hogy minél közelebb jövünk le az újabb idők történetében : a viták tárgyát képező eszmék annál közelebb állanak az emberi joghoz és emberi méltósághoz.

A középkorban is megvoltak ez eszmeharczok, de a mi ott szórványos jelenség volt : az új-korban egyre általánosabbá válik ; s míg amott maguk a hitbölcséleti eszmék is elkülönítve állnak ; az újabb korban azok nagyrészt össze vannak növe a nemzetek politikai életével ; s épen ez oka azon szerencsétlenségnek, hogy azokért nem egyesek, hanem nemzetek esnek áldozatul.

A hideg vérű északi népek miveltebbjei, mint bölcselkedésre hajlók, már az újkor elején nagyobb részint a reformált felekezeteknek hivei. Németországból, mint a vallásujítás központjából, bámulatos sebességgel terjedtek el a reformatio eszméi ; mire elég hazánkat felhoznunk, melyben Luther tanai hirdetésük után már alig pár évvel el voltak terjedve. Hasonló sebességgel terjedt az el északnyugat felé is a hidegvérű hollandok között s meg nem állott Skócia legfensőbb bérceiig, hol rideg puritanismusában, mint hóval födött tiszta, de hideg bérce, állott eléje az ellentétes áramlatnak.*) Ellenben Olasz-, Francia- és különösen Spanyolország inkább kedélyre, mint bölcselkedésre hajló népei, tömegök nagy részében buzgón ragaszkodtak a régi hitformákhoz s heves szenvedélyöket, meleg kedélyöket nem hogy kielégítették volna a protestantismusnak előtők ridegségben föltűnő hitalakzatai : sőt folyton élesztett buzgóságukban undorral és gyűlölséggel viseltettek azon felekezetek ellen, melyek a nálok már virágzásban lévő egyházi művészeteket megsemmisítéssel fenyegették.

A nagy számú papságnak, mely különösen Spanyolországban

---

*) Hozzátehetjük, hogy a protestantismus különösen azon országokban vert gyökeret, melyekben a politikai önkormányzat leginkább kifejlett volt ; praesbyteri autonom rendszere miatt.

városonként is ezerekre megy fel, érdekében állott ezen gyűlölséget szítani s a hitnyomozó székek (inquisitio) határtalan hatalma által meg is nyertek minden eszközt a felköltött gyűlölet és vakbuzgóság kielégítésére s a szakadároknak vérrel és vassal üldözésére, elnyomására. Korábban, mint az előbbi cikkelyben foglalt érdekharczok, már folytatta az inquisitio embertelen működését s a spanyol-osztrák és francia-házak, melyek egymással örök harczban állottak, abban teljesen egyetértettek, hogy határaikon belől a protestantismus felemelkedését meg ne tűrjék. Innen származott, hogy ez egész alkorszakon keresztül, sőt bizonyos mértékben a legujabb korig, Európa bármily czélu politikai küzdelmein keresztül, kisebb-nagyobb mértékben át meg át van szőve a lélekismereti harcz is; csupán azon változatossággal, hogy míg az első alkorszakban vezér gyanánt szerepel, az utóbbiakban hol ürügyül, hol eszközül használtatik fel, vagy másodrendű szerepre van szorítva.

Magában az, hogy az emberiség egy része a kedély és képzelet alkotásai, másik a bölcselet és realismus utmutatásai után indult, csak kedvező volt az emberi mivelttség fejlődésére: mert míg amazok a művészet és képzelet műveit fejlesztették magasra, addig emezeknek kétkedő elméjük a kutatnivalók gazdag tárházát nyitá meg; de különben is minél többféle érdek, elv- és eszmekör az, mely az első emberi érdekeken s a különböző nemzetek csoportjain és országok határain túlhatolva, egymást keresztezi: annál közelebb lép az emberiség hivatásának céljaihoz; s annál inkább van biztosítva miveltségének általános visszaesése ellen.

A veszély tehát nem magában az eszmék harczában állott, hanem azon eszközökben, melyek e harczban felhasználtattak s melyek épen azon nemzeteket tették mind vagyoniilag, mind szellemileg leginkább tönkre, melyek a tisztességes küzdelem határait legutulságosabban lépték át.

E felfogás igazságára legkirivóbb példányul szolgál Spanyolország. Egy szerencsés vérvegyületű, az ő s germán és római vívmányokat öröklött nemzet teljes fejlődési képességgel a legmagasbb fokig s természetes határokkal védve minden irányban: nem hogy szellemileg, de még anyagilag sem képes sem vezér szerepre, sem virágzó állapotra jutni; annak daczára, hogy merész felfedezői a Kolonok, Cortez-ek, Pizaró-k egész világrészeket hódítanak meg számára s hajói oly mennyiségű arannyal és ezüsttel öntik el, mennyivel az ország földjét be lehetne teríteni.

Már Katholikus Ferdinánd és Izabella házassága által egysül a castiliai és arragoniai két szép birodalom s ugyanazon évben, midőn Kolou részökre Amerikát meghódítja, a mór kalifaság fővárosa, Granada is kezökbe jut, melyhez később Nápoly, Áfrika oráni része s végre Navarra is a spanyol birtokokhoz csatoltatnak. De a spanyol uralkodó család nemzeteket megsemmisítő mótelye, a korlátlan uralomvágy, már Ferdinánd szívében is otthonos; a királyi hatalmat teljesen függetlenné tenni mind a főpapi, mind a nemesi rendtől egyetlen óhajta; s ezért magához ragadja a három papi lovagrend nagymesteri hatalmát, szövetkezik a városok szövetségével (la santa Hermandad) rakoncátlan nemességének megfékezése végett s országa minden osztályának tiltakozása daczára, mint önkényes hatalma legalkalmasabb és legborzasztóbb eszközét, újból felállítja a hitnyomozó törvényszékeket. Az inquisitio megkezd borzasztó működését, melynek legelső eredménye, hogy Spanyolország legmiveltebb és legmunkásabb nemzetiségeit, a mórt és zsidót, a szó teljes értelmében kipusztítja.

Unokája V. Károly (mint spanyol király I-ső), miután országa kormányát a kiskorusága alatt Spanyolország közügyeit mérséklettel és tapintattal vezetett Ximenes bibornoktól átvette (1517), semmivel sem mutatkozott jobbnak a korlátlan uralomvágy tekintetében, mint előde: a nemzetnek még fennmaradt jogait is teljesen megsemmisítette s bár Európában Milanót és Németalföld nagy részét, Ámerikában Mexikót, Perut, Quitot, Chilét és Uj-Granadát kapcsolta birodalmához: az ezekből nyert roppant jövedelem daczára Spanyolországot is nyomasztó adókkal terhelé; úgy hogy ennek annyival rosszabbá lett sorsa, mennyivel hatalmasabbá vált uralkodója.

1556-ban Károly visszavonulása után fia, II. Fülöp vétén át a kormányt: Spanyolország sorsa még rosszabbra változott; mert Fülöp elődeinek erényeit igen csekély — hibáit pedig a legnagyobb tulságban öröklé. Hozzáférhetlen, makacs, a rajongásig tulbuzgó és mindent felülmuló kevélységű férfiú volt ez; teljesen nélkülözve azon széles látkört, mely nagy tapasztalásu atyját nem egyszer bölcseségre és mérsékletre ösztönzé. Soha király kedvezőbb viszonyok közé nem jutott, mint Fülöp; hatalmasabb eszközök sem állottak tervei létesítésére: s mindennek daczára, több mint 40 évi uralkodása után, hatalmas országát nyomorultan és mellék tartományaitól nagy részben megfosztva hagyta hátra. Hadvezérei a rettenetes

Alba és a jeles Egmont a st.-quentini és gravelingeni csaták által nemcsak fényes diadalokat arattak számára, hanem birodalma határait is terjeszték. Mostoha testvére Don Juan a törökökön vett fényes diadalt Lepantónál (1571); sikerült még Portugallt is egyesítenie: de őseinél még fokozottabb uralomvágya és szertelen vakbuzgósága saját fiát, Don Carlost föltámasztá ellene s megtörhetlen makacssága minden mellék tartományban nemcsak ő maga, hanem a spanyol nemzet ellen is felkölté a gyűlöletet és bosszuvágyat. Ez idézte birodalmára a két halálos csapást, Németalföld elszakadását koronájától — s »győzhetlennek« nevezett hajós-hadseregének megsemmisítését az angolok által.

A hollandok, e józan mértékletes nép hajózása és kereskedelme által nagy gazdagságra, jólétre vergődött, melyet egyszerű puritán erkölcsi, lelkiismereti és politikai szabadság szeretetével kötöttek össze. Különösen nagyobb városaik, tagjai lévén a német hanza-szövetségnek, sok előjogra tettek szert s beléletükben mondhatni teljes önkormányzati jogokkal bírtak. Nemzeti sajátságaikból könnyen kimagyarázható az is, hogy a protestantismus egyszerű, józan tanai hamar gyökeret vertek náluk; kik mindenben a tisztát és világot szerették s tisztaság vágyuknak még házi kényelmüket is áldozatul hozták; kiknek politikai önkormányzatukkal a protestánsok hasonló egyházi szervezete teljesen megegyezett.

Az ifjabb Burgund-családnak bátor Károlyban kihaltával, a németalföldi 14 kerület I. Miksára szállott, kinek unokája V. Károly, a tartományt még 3 megyével szaporítván *) Burgundi kerület név alatt a német birodalomba kebelezte be.

Gyönyörű tartomány volt ez, melyet lakóinak szorgalma és míveltsége a jólét legmagasabb fokára emelt. A tenger becsapásai ellen roppant szorgalommal emelt védgátak által oltalmazott tartomány, valódi virágos kert volt, melynek tábláit bevezetett hajó- és öntöző-csatornák százai vágták át; városaik, 6—7 emeletes hegyes elejű házaikkal, a gazdagság és jólét paradicsomai voltak, melyekben egy szabad és vidám nép lakott, hajlandó minden szépre, jóra és nemesre. A gazdag polgárság szigorubb volt önmagához, mint nemes szenvedélyeihez, vagy kegyelele tárgyaihoz s ezért a művé-

---

*) Németalföldhöz tartoztak: Luxemburg, Limburg, Brabant, Geldern herczegségek; Artois, Flandria, Hennegau, Holland, Seeland, Namur és Sütphen grófságok; Antwerpen, Friezland, Gröningen, Mecheln, Oberrissel, Ütrecht uradalmak.

szet és műipar minden ága itt ütötte föl egyik főtanyáját, az Isten nagyszerű egyházaiban s más középületeken, a németalföldi művészeti iskola mesterműveivel ékesítve fel azokat.

Az e nép között született és növekedett V. Károly kiválóan ragaszkodott a németalföldiekhez s a mi jellemében nemes és kedélyes volt, azt hisszük, innen örökölte; még st. justí remeteségében is gyakran gondolt reájok; cselédségének nagy része hollandi volt s kedvencz ételeit onnan rendelé meg. II. Fülöp is megesküdött, hogy a németalföldiek szabadságát és kiváltságait fennfogja tartani: de talán azon szokásos elvnel fogva, melyet egykor I. Ulászló királyunk fülébe is hangoztattak, hogy az eretnekeknek adott eskü nem kötelező, (*fides haereticis data, non est servanda*) nem tartotta meg.

Magát az ország kormányát egy ideig nővére: Pármai Margit vezette; de a szelid lelkű nő mellé az államtanács élére Granvella arraszi püspököt rendelte, ki feladatának tartá az ország kormányát és beléletét a spanyol kényuralom kaptájára átídomítani s az eretnekeket, kik különösen az északibb tartományokban voltak túlnyomó arányban, különösen új püspökségek alakítása- s a nagyszámu papság s legvégül pedig a hitnyomozó szék behozatala által, végleg kiirtani.

De a szabadságára féltékeny hollandi néppel nem lehetett oly könnyen elbánni: az eszélyes Orániai Vilmos herczeg a nemes és hős Egmont gróf, kinek az osztrákok a fényes st. quentini és graveilingeni győzelmeket köszönhatték és Horn, Németalföld tenger-nagya, eddig meg nem ingatott befolyásukkal kieszközlék, hogy Granvella visszahivatott.

Granvellával azonban uralkodójának makacs és tulbuzgó szel-leme nem távozott el a kormánytanácsból, mely egyre keményebb rendeleteket adott ki az eretnekek ellen. Ekkor a hollandok frigyre léptek s 1565. mintegy 300 tagból álló küldöttséget indítottak a kormányzónőhöz, kinek e tiszteletet előidéző küldöttség láttára kijelentett félelmét, tanácsosa, Barlaimont, azzal igyekezett lecsillapítani, hogy fülébe sugá: »Felség ne féljen; hisz ezek csak koldusok.« A compromiss tagjai meghallották e nevet s ettől kezdve koldusoknak nevezék magukat (*Gueux*); a köznép pedig, mely vallásos és politikai szabadságában egyaránt sértve és fenyegetve látta magát, midőn az erőszakoskodások egyre növekedtek s a kedvező királyi válasz még mindig késett: egyszerre fellázadt, megrohanta a katho-

likus templomokat s szertelen dühvel szórta ki és égette meg a szent képeket s pusztitá el a megnépesített kolostorokat.

A kormányzóné eszélyesen, a hollandi főnemesség mérsékelten viselte magát, maguk a szövetkezettek vállalkoztak a dühöngő nép lecsillapítására s már minden rendben volt, midőn egyszerre hire futott, hogy II. Fülöp a tartomány megfenyítésére Albát, a rettentő vasherczeget fegyveres erővel indította meg.

A kormányzóné hasztalan tett ellenvetéseket, makacs bátyja nem hajolt szavaira: a hir tényné vált; mire az óvatos Orániai Vil-mossal együtt, egyszerre 100,0000 mivelt protestans polgár hagyta el az országot.

Albát méltán nevezték vasherczegnek: mint testét, szivét is vas vért boritá a nemesebb érzelmek ellen; vakbuzgó, kegyetlen és engesztelhetlen volt az, minőhöz hasonlóra ritkán emlékezik a történelem; oly sziv, melynek az ártatlanul kiontott vér s az áldozatok jaja, az elégetettek füstje, kedves vagy közönyös. Rögtön fölállitá a »zavargások tanácsát«, melyet a nép vértanácsnak nevezett el; és méltán, mert nem volt az egyéb, mint uj név alatt a spanyol inquisitio. Maga Alba dicsekedett vele, hogy egymaga többet végeztetett ki 18,000 embernél s ezek között voltak a nemes és katholikus Egmont és Horn grófok is, kiknek egykori fényes szolgálattételök, nemzetökhöz ragaszkodások miatt eként lőn megjutalmazva.

De nemcsak az inquisitio borzalmi sujtották a szegény — most már igazán »koldusokat.« A gazdag spanyol király sohasem fizette rendesen katonáit, — amint hogy a havi fizetés pontossága csakis a XVIII. században válik szokásossá. Ebből természetesen a requisitio, a harácsolás joga vagy kényszere következett s hogy azt miként gyakorolták a spanyol iskolából került hadvezérek, azt Basta és Caraffa velünk is megismertették.

A gazdag kereskedő városok így lettek egyenként hadi zsákmánynyá, a milliomos polgárok földönfutókká.

De a hazaszeretet és kétségbeesés mégis nagyokká, erősekké tették a földönfutókat. A kis Hollandia koldusai és a »vas-herczeg« s ennek utódai között 80 éves háboru folyt le, melyben a fläm nép megmutatta, mire képes a szivós kitartás és a hazaszeretet.

Az orániai herczeg első kísérlete nem sikerült ugyan; de a szabadság szerető nép, hóhéra, Alba elől hajókra menekült s kétségbeesésében, hogy elleneit ürgékként kiöntse, a hazája földjét védő gátakat szaggatta el. 1572-ben a tengeri koldusok már több tenger-

parti várost visszafoglaltak s a lázadás oly erőre kapott, hogy a gyilkolásban kifáradt »vas-herczeg« maga kérte fölmentetését.

Hasztalan kísérték meg utána *Requesens* (1573—6-ig), *Don Juan* és *Farnese Sándor* kemény és szelidebb eszközök által a koldusokat biztosítani a spanyol koronának; mert az utóbbi alatt, ki nek pedig sikerült a déli és északi tartományok között viszályt idézni elő: Orániai Vilmos az *utrecht-i szövetséget* létrehozta, melyben 7 tartomány: Friesland, Holland, Geldern, Oberyssel, Seeland és Utrecht egyesültek kormánya alatt *Belgium és Hollandia* név alatt; és bár az eszközökben épen nem válogatós spanyol kormány Vilmost 1584-ben orgyilkok által tétette el láb alól: ennek fia *Móricz* együttartá a szövetséget és sikerült neki Angliától segítséget nyerni *Erzsébet* angol királyné kegyencze, a híres *Leicester* gróf alatt.

Az angol segély ugyan közvetlenül kevés hasznára vált Hollandiának: de annál gyászosabb eredménye lőn annak Spanyolországra nézve.

A kevély II-ik Fülöp szívéen ugyanis már régen égett a seb, melyet *Erzsébet* királyné, a hatalmas dynasta kezének megvetése által ütött; éveken át készült a boszura s minden kincsét azon hajós hadsereg felszerelésére fordítá, melynek az angolokat kellett tengeren megsemmisíteni s szárazon megfenyíteni. Előre »győzhetlen flottának« volt elnevezve s valóban a legszámosabb és fényesebb hajós sereg volt az, minőt a világ eddigelé látott.

Most itt volt a kedvező alkalom s 1588-ban megindult a győzhetlen sereg, hogy Anglia partjain kikössön. De a végzet másként akarta. Már látszottak Anglia fehér partjai, midőn egy iszonyu vihar a serget szétrobbantá, hajói nagy részét elsülyeszté s a többit *Drake* és Anglia többi tengerész parancsnokai elvégezték. Pár hét alatt a kevély »győzhetlen« flottája nem volt sehol; s ezzel milliók és II. Fülöp fényes tervei a tenger fenekére szálltak.

Fülöp beavatkozása a franczia ügyekbe, mely a spanyol seregek Németalföldről kivonását tette szükségessé, még szabadabb lélegzetet engedett a Hollandoknak s *Oldenbarnevelt*, Németalföld minisztere Angliát, Franciaországot betudta hazája szövetségébe vonni; a koldusok Keletindiában is több ízben megverték elleneiket s Fülöp hasztalan ajándékozta őket osztrák Albert hercegnek; ez ajánlott új gazdát sem fogadták el.

II. Fülöp meghalt, országát kifosztva és nyomorultan hagyva hátra; utódai III. és IV. Fülöp sem voltak szerencsésebbek. Az elsőnek butasága még a mivelt móriskók (keresztyén mók) kiűzésével is apasztá az anyaország polgári erejét; az utóbbi pedig a nápolyi háborúval s Masaniello lázadásával (1647) volt elfoglalva. Hollandiában csak *Spinola* marquis tudott még némi harczy eredményt fölmutatni; utoljára is a spanyol kormány belátta küzdeme eredménytelenségét s egyidőben a vestphali békekötéssel Münsterben (1648 jun. 30-án) békét kötött s Holland birtokáról végképen lemondott.

Igy lettek a »koldusokból« újra urai és gazdái saját drágán visszaszerzett hazájoknak!

Husz évvel ezután (1668-ban) a kis Portugallia is kivivta függetlenségét Spanyolországtól *János* braganzai herczeg által, 59 évi súlyos elnyomatása után.

7. §. Francziaország belső küzdelmei.

Francziaország a vallásügyi kérdésekre nézve csak abban különbözik Spanyolországtól, hogy míg amott általában vallásgyűlölet vezette a politikát, emitt a politika ravaszul a vallást eszközül használta föl: s míg amott az első út a roppant birodalom szellemi és anyagi elszegényedésére vezetett; az utóbbi eljárás Francziaországot a legnagyobb hatalom és befolyás polczára emelte. Eszközeiben egyébiránt ez sem volt válogatós s ezreknek legyilkolása az éj nyugalmaiban, az eretnekek égő kamrákban (*clambres ardentes*) megégetése, fejedelmi férfiaknak, királyoknak orgyilkoltatása voltak ott is napirenden; gyalázatára az ujkor szak másként méltán igényelt magasabb miveltségének és humanismusának.

A dicsvágyó I. Ferencz fia *II. Henrik* alatt, már megkezdődik a gyászos harcz a nemzet kebelében; a kormányhatalmat kezökben tartó *Guise* (olv. Gíz) herczegek Károly bibornok és Ferencz hadvezér, családi hagyományaiknál fogva is (mint a Lothringen-ház ivadékai) hivatva érezték magukat a pretestánsok heves üldözésére s midőn *II. Henrik* 1559-ben egy lovagjáték alkalmával egy Montmorencytól szemében kapott szurás sebében meghalt: vakbuzgó özvegye *Medicis Katalin* és kis kora fia *II. Ferencz* alatt még szabadabb kezet nyertek ez embertelenek a véres üldöztetéshez, mely semmivel sem volt szelidebb a spanyol eljárásnál. Az embertelenség azonban

megtermette a visszahatást és pedig épen a királyi családdal rokon s szintoly hatalmas *Bourbonokban*, kik közül *Antal* Navarra királya, *Lajos condéi herczeg* *) pedig egy *Guise* Ferenczczel dicsvágyban mérkőző hadvezér vala.

Az irtózatos polgárháboru elemei e szerint megvoltak; s már a kezdet is méltó volt a folytatáshoz és befejezéshez; a mennyiben a *Bourbonok* részéről egy állam-merénylettel, a *Guise*-herczegek és a király elfogásának megkísérlésével kezdődött, mely elárultatván, a királypártiak az összeesküdtek elfogatásával és kivégzésével adtak feleletet reá, melyet maga *Condé* is csak a király bekövetkezett halála által került ki.

Ezáltal egyelőre a *Guisek* hatalma megcsökkent; mert a csak 11 éves *IX. Károly*, *Ferencz* öcsese jutván a trónra: anyja a ravasz *Medicis Katalin* a *Guisek* hatalmára féltékenykedvén, a *Bourbonokat* és *Colignyt* kibocsátotta börtönükből, azoknak pártjára állott s a »hugenottáknak« — mint a franczia protestansok magukat nevezték — szabad vallás-gyakorlatot engedett. A *Guisek* azonban nem oly könnyen engedték magukat a térről leszorittatni: nagyszámú haderőt gyűjtöttek s a gőgös *Guise Ferencz* 1562-ben egy *Vassy* nevű hugenotta helységen menvén keresztül, vasas lovagjaival az épen templomba siető protestánsokra rontott s a fegyvertelenekből sokat lemészárolt. Jeladás volt ez a legborzasztóbb vallásos harcra, mely mindkét részről nagy elkeseredéssel s vad kegyetlenséggel folyt mindaddig, míg elvégre mindkétfélfel kifáradván, többszörös béke-kísérlet után, *St.-Germainban* a protestánsok vallásszabadságát s hivatalképességét engedélyező békét kötöttek, mely annyival állandóbbnak látszék, mivel az ifju király a hős *Colignyt*, a *Bourbon-párt* kitűnő hadvezérét, nemes lelkületéért különös kegyeibe látszott fogadni. Sőt hogy a családi szakadás is végét érje, egy házassági terv is elfogadtatott, mely szerint *Henrik* navarrai herczegnek, a hugenották fejének a király nővérét, *Margitot* kellett nőül vennie.

De egy rémitő terv, mely a ravasz, nagyravágyó és hatalmára féltékeny anya-királyné *Medicis Mária* fejében fogamzott meg, ki *Coligny* ellen azért, hogy fiát önállóságra sarkalta, bosszút forralt,

---

*) A franczia királyi családoknál, az egyenes örököst *dauphinnak* (dofen) nevezik, a többi herczeg-testvér különböző herczegségek vagy grófságoktól nyer nevet; s így lesz a *Bourbon* családból ifjabb ágon *Orleans*, *Angouleme*, *Namours* *Joinville*, párisi gróf stb.

a szép reménnyel kecsegtető békét egy borzasztó eseménnyel meg-
hiúsítá s az emberiség történelmét egy meggyalázó folttal szennyezé
be. A bigott és bosszuálló asszony, vakbuzgóság által sugalmazott ter-
ve nem kevesebb volt, mint hogy Henriknek, leányával tartandó meny-
nyegzőjét felhasználva, szép szín alatt a huguenották főbbjeit Párisba
csalják s itt és az egész országban egy csapással megsemmisítsék.
Károly egy ideig visszautasítá az iszonyu tervet, de anyja és öccse
költött összeesküvésekkel addig rémitgették gyáva szívét, míg el-
végre beleegyezett s az iszonyu terv 1572-ben augusztus 24. végre is
hajtatott. Oly ügyesen volt ez elintézve, hogy a huguenották legke-
vesebbet sem sejtettek: Bertalan-nap éjjelén 12 órakor kondultak
meg az egyházak harangjai; ez volt a jeladás az iszonyu gyilko-
lásra, melynek eszközlői a nyugodtan pihenő huguenottákat — s ezek
között a jeles Colignyt is — álmában lepték meg s orgyilkos módon
végezték ki. Magában Párisban több ezer huguenotta gyilkoltatott
le s a hagyomány még most is mutatja a Louvre-palota azon erké-
lyét, melyről maga a király alattvalóira lőtt volna. Henrik és Condé
herczegek csak vallásuk megváltoztatásával tudták életüket meg-
menteni.

De a huguenották még ekkor sem veszítették el bátorságukat
és reményöket; hősileg védték La Rochelle nevű utolsó védbástya-
jukat s a királyt békekötésre kényszeríték.

IX. Károly, a Bertalan-éj óta kinos lelki furdalások áldozata,
mint félőrült halt meg s helyét időközben lengyel királylyá válasz-
tott testvére *III. Henrik* foglalta el, egy vakbuzgó, kéjvágó és léha
férfi, ki Lengyelországból is királyhoz nem illő módon osonva el,
1574-ben érkezett Párisba; megjelenésével csak újabb harczra ad-
ván jelt, miután tőle semmi jót nem várhattak. *Navarrai Henrik*
újra visszatért előbbeni hitére s a huguenották élére állott; Condé
Henrik Németországban gyűjtött hadakat: mire a megrémült király,
szelid érzelmű testvére, Ferencz által sarkalva, a protestánsoknak
teljes vallásszabadságot engedményezett.

Ez uton talán le is csillapodhatott volna a belháború, ha *Guise*
Henrik, maga is királyi trónra áhítván, a *Humieres Jakab* által
szervezett szt. liga élére nem áll; mi Henriket arra birta, hogy maga
is a liga fejének nyilatkoztassa magát s a huguenottáknak adott sza-
badságokat visszavegye. Így újból megindult a vallásos küzdelem;
de lassanként lefoszlottak *Guise Ferencz* nagyravágyó terveiről is

az azokat fedő leplek, miután hivei fennen hirdeté, hogy a Valois-család kihalásával, Nagy Károly jogán, kitől a Guisek magukat származtaták, a franczia trón őket illeti; s minthogy a családból Ferencz herczeg kimultával, most már csak maga Henrik élt, a Bourbon család joga pedig, mint protestánsoké a sz. liga előtt semmisnek tekintetett — azt többé nem is titkolák. A liga még *Bourbon Károly* bibornokot is meg tudta nyerni s egyesült erővel a királyt annyira szorongaták, hogy a párizsi nép fölkelvén, a királyt kiűzte s a mindenfelől szorongatott III. Henrik a divatos eszközhez, az orgyilokhoz fordult, mely alatt a két Guise testvér: Henrik és Lajos elvérzettek ugyan, de a harmadik testvér Károly a Henriktől végkép elpártolt katolikusoktól országkormányzóul kiáltatott. Ekkor menekdek hiányában a huguenották karjaiba vetette magát; azokkal együtt Párizs ostromára sietvén. Itt azonban utolérte a bosszúállás-keze, Clement Jakab domonkos-rendi szerzetes által, ki őt 1589-ben leszurta.

Henrik halálos ágyán Navarrai Henrik Bourbon-herczeget jelölte ki utódjává, ki IV. Henrik néven öt évi harczot vivott a sz. ligával s az ezt támogató II. Fülöp spanyol királylyal, míg trónját nyugalmasan elfoglalhatá. Vitézsége, eszélyessége által azonban végre megszerzé hazájának a rég óhajtott békét s takarékos pénzügyére, Sully segélyével, az elmúlt hadakban végtelenül eladósodott ország pénzügyét annyira rendbe hozta, hogy több mint 1000 millio frank adósságot törlesztvén, még az adót is leszállithatá. Alatta valódi jóllétet és nyugalmat élvezett Franciaország, melynek ma is minden fia áldással gondol nagy királya emlékére. Ő maga ugyan visszalépett a katholika vallásra, de a huguenották vallásszabadságát az 1598-ban kiadott »nantesi kijelentés« által biztosítá s a tudományok, művészetek és ipar emelése által, első veté meg alapját Franciaország későbbi szellemi hatalmának Európa fölött. Országá ügyeit eként rendbehozván, jeles ministereivel világra kiható terveken törte fejét: a Törökök kiszorításán, a Habsburg-ház tulhatalmának megtörésén s végre egy politikai egyensulyra fektetett európai köztársaság alapításán, mely szerint Európa öt állama: Franciaország, Anglia, Spanyolország, Svédország és Lombárdia, mint öröklött monarchiák; Német-, Cseh-, Magyar-, Lengyelország, Dánia s a pápai birtok, mint választott fejdelemmel biró államok, Schveicz és Németalföld mint democrat köztársaságok, Velence és Olaszország, mint aristocratiaiak lettek volna állandósítandók; a nemzet-

közi viszonyokat pedig egy közös államtanács intézte volna el, melybe mindenik állam négy-négy tagot küldött volna.

De a nagy s különösen jó király fényes terveinek kivitelét még megkísérlésig sem engedte jutni egy ábrándozó papnak, Ravailac Ferencznek orgyilka, ki őt 1610-ben, sétakocsizás közben meggyilkolá.

Utóda a gyenge és léha XIII. Lajos, uralkodása kezdetéből szomorú emlékeket hagyott hátra nemzetének; mert kiskorúsága alatt a könnyelmű Medicis Mária s a király ifjúkori játszótársa Concini léhasága és pazarlása miatt az ősz Sully is bánatos szívvvel hagyta el az udvart: s az ország ügyei csak akkor fordultak jobbra, midőn ez utóbbi halálával Richelieu bibornok (du Plessis Ármánd János) vette át a kormányt, ki hatalmas szellemi tehetségeivel a monarchia hatalmát künn és benn, N. Károly ideje óta el nem ért magaslatra emelte. Benn vaskézzel nyomta el a huguenottákat, mint államot az államban; de bölcs mérséklete vallásos szabadságaikat s polgári jogaikat meghagyá: künn pedig előbb pénzzel, majd fegyverrel is segíté az osztrák-ház túlhatalma ellen a protestánsokat s ő volt az első sorban, ki Gusztáv Adolf svéd királyt reá birta, hogy a harminczéves háboruban annyira döntő részt vegyen. Aczélkarral és vaskövetkezetességgel 18 évig kormányozta Franciaországot; bár a hatalmára irigyek, ezek közt maga a királynő Medicis Mária is számtalan összeesküvést, sőt fegyveres fölkelést támasztottak ellene: azokat mind leverte, szerzőiket megsemmisité s hazája kormányát haláláig vezette, mely 1642-ben következett be, miután maga helyébe a szintoly erélyes Mazarin bibornokot ajánlotta.

8. §. Angolország vallásos küzdelmei.

Míg Spanyolországban a vallásos gyűlölség, Franciaországban a politika vezetik a lelkiismereti küzdelmek rugóit: a különben hidegvérű angoloknál egy fejedelem könnyelműsége adja meg a hitújításra az első nagyobb lökést s a vallás kérdéseivel csak későbbben fűződik össze egy nagy politikai forradalom.

VII. Henrikkal a Tudor család lépett trónra, mely a York- és Lancaster házak között a középkorban lefolyt véres küzdelmek által, a nemesség színe-java és vagyona elpusztulván, a monarchia hatalmát könnyedén megalapíthatá. Növelte ennek tekintélyét Henrik az által is, hogy Margit leányát Skótország királyához, Jakabhoz adván nőül: első veté meg alapját a két ország egyesítésének.

Fia és utóda VIII. Henrik, nagy szellemi és testi tulajdonokkal dicsekvő ifju vette át 1590-ben atyja halála után a kormányt: de a kezdetben hozzá kötött reményeket ledérsége és könnyelműsége által később meghazudtolá. A véletlen, 17 évi házassága után Arragoniai Katalinnal, a szép Boleyn Annát hozá utjába; s ez iránt oly határtalan szenvedélyre gyuladt, hogy azon ürügy alatt, mivel nejével kötött házassága vérrokonság miatt törvénytelen, törvényes nejétől elválását sürgeté. Miután azonban ebbe a pápa beleegyezni nem akart, egyik püspök, Cranmer tanácsára, a katolikus hittől elszakadt s miután e miatt a pápa átkát magára vonta, a canterburyi érsekké emelt Cranmerrel egyetértve, maga alkotott egy új protestáns vallást; a szerzetes javak nagy részét bevonta s az egyházi felsőséget a királyéval egyesíté. Mindez idáig csak emberi gyarlóságon alapuló erőszakosság s önállóságra törekvés jellegét hordotta volna magán: de Henrik tovább ment; utánozni kezdé a spanyol inquisitio eljárásait s máglyára, vagy vérpadra hurczoltatá a hitujításának ellenszegülő püspököket s megunt, vagy hűtlenséggel vádolt nejeit. Így mult ki a jeles Morus Tamás, Angolország cancellára és Fischer János rochesteri püspök; a szép Boleyn Anna, s a szintoly szép Howard Katalin egymást követék a vérpadon; első neje Arragoniai Katalin és a negyedik Clevei Anna elüzettek az udvartól; Seymour Johanna harmadik neje természetes halállal mult ki; míg a hatodikat Parr Katalint, csak eszélyessége menté meg a zsarnok pallosától. A mily ingadozó volt hajlama a nők irányában, ép oly változó volt külpolitikája is; az osztrák-spanyol és francia család háboruiban, hol egyiket, hol másikat támogatván.

Halálakor, mely 1547. következett be, kiaknázott kincstárt és igen zilált viszonyokat hagyott hátra egyetlen fiára, a Seymour Katalintól származott VI. Eduardra, ki helyett a kormányt nagybátyja, a sommersetti herczeg vezette. Ez a VIII. Henrik által alkotott vallást közelebb vitte a Kalvin-féle felfogáshoz s lassanként rendet hozott be az országos viszonyokba: de megbuktatója, a northumberlandi herczeg vevén át a kormányt, ez a beteges fiatal királyt reávette, hogy vallásos gyűlöletből nővérét: Máriát mellözze, s hasonlót tegyen a Boleyn Annától származott Erzsébettel is, a koronát Gray Johannára, az ő szelid lelkü menyére ruházza át, vagy mi egyet jelentett, reá magára. De Jakab halálával 1553-ban az erős jogérzettel bíró angol nép, Henriknek első s egyedül törvényesnek tartott szülöttét, az üldözött Máriát helyezte trónra; Northumber

landot s hiveit vérpadra vitte s Máriától csakis akkor fordult el, midőn a protestánsokat tüzzel-vassal üldözve, vallása uralmát azzal vélte megalapíthatni, hogy a vakbuzgó II. Fülöp spanyol királynak nyújtá kezét. A protestánsok ellen folytatott irtóháborúja, a terhes adók, melyeket a francziákkal férje érdekében folytatott háboru követelt s mely ezen felül Anglia utolsó szárazföldi birtokának Calaisnak elvesztését is vonta maga után, nemzete egykori kegyeletét valódi gyűlöletté változtatták s a mogorva férje mellett házasságában is szerencsétlen királyné, öt év múlva meghasonlott kedélylyel szállott sirjába.

A Tudor-ház egyenes ágán most csak az egyetlen *Erzsébet*, Henriknek Boleyn Annától született leánya létezett még; s Mária halálával, e férfias lelkületű s hosszas üldözések által kipróbált nő vette át az uralkodást s vezette azt csaknem egy félszázadig, Anglia nagy hasznára és dicsőségére. Magány-életét illetőleg eltérők a vélemények; tény, hogy külső erkölcsi szigorúsága mellett, szívét titokban erős szenvedélyeknek tárta ki s így bizonyos mértékig a tetteik közé számítható: de mint uralkodó eszélyes, tevékeny s korának annyira színvonalán álló, hogy vele egyetlen uralkodó kortársa sem mérkőzhetik. Az atyja által kezdeményezett angol püspöki egyháznak szervező hitczikkelyei által ő adott határozott alakot s e vallást valóságos állami vallássá emelte, következetessége és vasszigora által. De fő érdeme Anglia anyagi fölvirágoztatása, melyet annak részint eszélyes külpolitikája, részint a földművelés és ipar, de legkivált a hadi és kereskedelmi tengerészetnek nagymérvű felemelése által szerzett meg. Külpolitikájában a francziákat és hollandokat pártolta az osztrák-spanyol-ház ellen; s a kevély II. Fülöp legyőzhetlen flottáját, mint pozdorját szórták szét ügyes tengerészei; míg másfelől ugyanezek, mind Kelet-Indiában, mind Amerikában hatalmas gyarmatokat szereztek az anyaországnak s különösen a »kelet-indiai társaság« alakítása által Anglia jólétének s hatalmának alapját vetették meg. (Cavendish, Drake, Forbisher, Hawkins, Howard.)

Két ténye van Erzsébetnek, melyek jellemére homályt borítanak; uralkodását megkeseríték, sőt minden valószínűséggel halálára is nagy befolyással voltak: rokonának Stuart Máriának kivégeztetése s titkos kegyenczének, Essex grófnak halála.

A szép és szeretetreméltó *Stuart Mária V.* Jakab scót királynak és Guise Máriának volt leánya, s neje II. Ferencz franczia királynak; tehát központja a ledér és vakbuzgó franczia udvar csel-

szövényeinek és hódolatának, melynek alapjellemtvonásaiból szomorú sorsának okait is meríté. Az alatt t. i. míg ő férje mellett a hugenottákat üldöző vallásos türelmetlenség elveit, s a francia udvar könnyelmű szokásait szívta be: atyja országában Knox és társai a legszigorubb erkölcsi elveken alapuló puritán protestántismus alapjait rakták le, mely nem hogy erkölcsi hibákat lett volna hajlandó eltűrni, sőt a viseletben vagy étkezésben és mulatságokban nyilvánuló izlést, vagy fényüzést is valódi vétkeknek bélyegzé; egyházaiból száműzte a szobrokat és képeket, haját kerekre nyiratta s öltönyeiben a fehér és fekete színeken kívül alig tűrt meg valamit. Ily körbe jutott a szerencsétlen Mária, bizalmatlansággal találkozván s önszívében is idegenséget érezvén azon nép iránt, mely valláserkölcsi fogalmakra, izlésre és szokásra nézve annyira elütő volt attól, melynek körében fölnevelkedett. E visszás helyzetet valódi szerencsétlenséggé emelte az, hogy elhagyottságában egy mogorva és szeretetlen férfiú karjai közé veté magát, Darnley Henrikhez menvén nőül, ki iránt nem sokára elhidegedett s hidegsége gyűlöletté vált szívében, midőn az a francia udvar szokásai szerint eltűrt kegyenczét, Rizziot saját szobájában szurta keresztül. A női gyöngeségből bűn mélyére sodortatott alá, midőn a megutált férjét löporral légberöpített bűntársához, Botwell grófhoz ment nőül. Képzelmű, hogy a puritán skótok mennyire megdöbbenek e botrányok fölött s botránkozásuk nem is maradt az egyszerű kijelentésnél; hanem fegyvert ragadva, Botwellt kikergették az országból, Máriát fogságba vetették s kiskoru fia II. Jakab részére lemondani kényszerítették. Mária börtönéből kiszabadulván, Angliába szökött át, de itt rokonában Erzsébetben, ki jól tudta, hogy katolikus alattvalói Máriában és fiában keresik trónutódát s kit Mária könnyelmű élczei által nem egyszer sértett meg, rokona helyett börtönőrére talált; az Angliában akkor gyakori összeesküvések vádjába többször bevonatott s végre, mint a Babington-féle merénylet részese, tizenkilencz évi fogsága után kivégeztetett. (1587). Könnyelmű és vétkes volt Mária, az kétségtelen; de ezért mindenki inkább elítéltethette és megölethette volna őt, mint épen egy közeli *nő-rokona*.

Az eset úgy látszik, hatott is Erzsébetre; de még közelebbről érte szívet egy második csapás: kegyenczének, Essex grófnak a királyné szigorúsága és saját kevélysége által előidézett tragödiája.

Essex, mint kitűnő hadvezér, a lázongó Irland megfékezésére volt kiküldve; de a hadjárat rosszul ütött ki s Erzsébet megve-

retve visszatért kegyenczét, kegyvesztésének kiváló jeleivel (állítólag még arczulütéssel is) utasítá ki udvarából. Ez a büszke gróft sértő nyilatkozatokra s majd fegyveres fölkelés megkísérlésére is birta, mely azonban leveretett, a gróf fogságba vettetett és halálra ítéltetett. Erzsébet várta, hogy kegyelmet kérjen, de vagy a gróf volt büszke erre, vagy ellenségei rejték el azt Erzsébet előtt, elég, hogy a halálos ítélet Essexen 1601-ben végrehajtatott.

Az ítéletnek, melyet az önmaga iránt is szigorú *királynő* kiadott, végrehajtását nem tudta elviselni *az asszony, a szerető szív*. Erzsébet mély bánatba és lelki küzdelmekbe merülve végezte életét 1603-ban, mint utolsó tagja a rövidéletű Tudor-családnak.

Mielőtt az e korszakbeli angol történetet elhagynók, még egy nagy és szomorú színjátékot kell végignéznünk, mely Angliának nemcsak politikai és társadalmi viszonyait, hanem magát az uralkodási alakot is megváltoztatja.

Erzsébet halálával a skót királyi ház-ivadéka: Stuart Mária fia *I. Jakab* lépett trónra, ki épen azon ingadozásánál fogva, melylyel hol a puritán skótokat, hol az angol püspöki egyház hiveit tüntette ki, állandó és hű barátokra nem tudott szert tenni; méltatlan kegyenczeihez ragaszkodása miatt összes alattvalóinak szeretetét veszté el s a protestans hithez való ragaszkodása miatt, a katholikuskok fanatikus gyűlöletét vonta magára. Ez utóbbiak, különösen néhányan az egyházi rendből, mind az ő, mind az összes angol parlament megsemmisítésére esküdtek össze s az angol törvényhozás háza mellett, egy épület pinczéjét kibérelvén, azon borzasztó tervet érlelték meg, hogy a falon áttörve, a parlament pinczéjében löport halmozzanak fel s egy alkalmas perczen királyt és parlamentet egyszerre légbe röpítsenek. Tresham Ferencz, ki véletlenül a terv tudomására jutott, az iszonyu löpor összeesküvést fölfedezte védnöke: Mouteagle lord előtt, minek következése az lőn, hogy az összeesküvők tetten kaptván, kivégeztettek s a borzasztó merénylet következtében a katholikusok elleni gyűlölség tetőpontját érte el, mely sok ezer katholikust eltávoztatott az országból s a bennmaradtakat is a kiadott hűségi eskü által szigorú kényszerszabályoknak vetette alá*). E rendszabályok igen is alkalmasak lettek volna arra, hogy egy eszélyes fejedelem hatalmát és tekintélyét általuk megalapítsa: de Jakab épen eszélytelen politikát követett a szabadság sze-

*) E borzasztó merénny eszközlője Guy Fawkes-, tervezői közhit szerint a jezsuiták voltak.

rető angol nép előtt, a királyi hatalomnak isteni származását hangsúlyozá; Holland szövetségét felbontván, az osztrák-spanyol családdal kezdett szövetkezni; fiának spanyol király-leányt akart eljegyezni; vejét II. Frigyes rajnai választót, a harmincz éves háboru vezérét, gyámolítás nélkül hagyá s eddigi hajlamait megtagadva, a katolikusoknak kezdett kedvezni.

Mindez annyira felbőszíté az angol közvéleményt, hogy Jakabnak 1625-ben történt halálakor, a kedélyek már teljes forrongásban voltak s fia és utódjának I. Károlynak az üres kincstár mellett, egy reákényszerített szerencsétlen menetű hadjáratot s népeinek elégtelenségét kellett örökölnie.

1. *Károly* több ízben hívott össze parlamentet, de ezekben ellene és kegyencze Buckingham herczeg ellen, oly nagy ellen-szenv nyilvánult, hogy az állami kincstár és hadjárat érdekében sem az államkincstár megtöltésére, sem a hadjáratra szükséges pénz-mennyiség megszavazására nem voltak hajlandók.

Károly törvényadta jogánál fogva három parlamentet egymásután oszlatott fel s miután kegyencze Buckingham herczeg orozva meggyilkoltatott, a közvélemény megnyerése szempontjából előbb a nemzetnek tett engedményeket; s hogy többé a parlament összehívására ne szoruljon, elleneivel békét kötve, az ügyes *Strafford* grófot állitá kormánya élére. Tizenegy évig a törvényhozás közbejötté nélkül kormányzott; különböző adó-nemeket önkényesen vetett ki s végre a londoni püspök Laud tanácsára a püspöki egyház elveit a puritán skótokra is erőszakolni akarta. Ezek azonban megújíták hitszövetségöket s fegyvert fogtak a király ellen, mire Károly, pénzsűkében lévén, kénytelen volt a parlamentet összehívni 1539-ben, melyet miután a költségek megszavazására nem talált hajlandónak, újból felosztatott s a skótokkal kezdett alkudozni. A vas fejű skótok azonban újból csak egy összehívandó parlamentre hivatkoztak; e miatt kénytelen volt már a következő évben az u. n. »hosszú parlamentet« hívni össze, mely hatalmát a bosszúállásra használta fel. Ez Károly önkényesen kormányzott miniszterét, *Straffordot* halálra ítélte; a két királyi főtörvényszéket megszüntette s a fölkelő skótokat az állam hű polgárainak nyilvánította. Az elkeseredést még növelte a föllázadt irlandi katolikusoknak a protestánsokon elkövetett kegyetlenkedése; úgyhogy Károly utoljára sem látott más menedéket, mint a nyílt harczot: de hirtelen összeszedett csapatait a parlamenti seregek *Marstonmoore* s *Naseby* mellett tönkre-

tették s e végcsapás után arra határozta magát, hogy személye biztosítására a skótok védelme alá adja magát, kiktől régi történelmi jogainál fogva végintségében támogatást reménylett. De csalódásai még itt sem értek véget: a nagylelkűséget s nemes érzelmeket nem ismerő, rideg hadsereg, melynek élén a nagyravágyó *Cromwell Olivér* állott, őt 400,000 font sterlingért a parlamentnek kiszolgáltatatta s e nagy összeget s azon vallásos gyűlölséget, melyet az ügyes Cromwell nemzete vallásfelekezetei, az ugynevezett independensek s a régi presbyterianusok között a vak gyűlöletig tudott feléleszteni, a dolgot oda vitte, hogy a parlamentben az ő, egyházi szervezetet nem ismerő independensei jutottak túlsúlyra; s mire a parlament észrevette magát: ott Cromwell volt a korlátlan ur, mit miután az ellene fegyvert fogottakat szívóssága s rettenthetlen bátorsága által leverte, első sorban a parlament előtte nem kedves tagjainak gúnyos kiutasításával, s midőn országnak s parlamentnek ekként korlátlan urává lett, I. Károly törvénytelen kivégeztetésével bizonyított be.

Igy Anglia Cromwell protectorsága alatt köztársasággá nyilvánítottatott 1649-ben.

9. §. Német- és Magyarország történetei. A harmincz éves háboru.

V. Károly, visszavonulása alkalmával; Németországot öcscsének, I. Ferdinándnak adta át, ki már korábban a Maximilián és II. Ulászló között kötött kettős szerződés folytán, Magyarország királya is vala. A két ország kormányhatalmának ezen egyesítése azonban mindaddig, míg a politikát a vallásos kérdések vezették, sem Német- sem Magyarországra nézve szerencsésnek nem mondható. A Jagellók eszélytelen és gyáva kormánya, a mohácsi roppant veszteség s a Ferdinánd és Zápolya-pártiak közötti viszálykodás növekedve még az által is, hogy Magyarország lakóinak igen tetemes része a protestáns vallást vette fel, Magyarországot igen válságos helyzetbe juttatá s mindkét birodalom kezeit megköté.

I. Mátyás hatalmas Magyarországa nem sokára három részre lőn tépve, melynek észak-nyugati részét Ferdinánd, a délkeletit az erdélyi fejedelmek s a délit, a legszebbet, a török birta, mely nem sokára az ország fővárosát Budát is elfoglalta. Ehez járult, hogy a mérsékelt I. Ferdinánd és Miksa után, a vakbuzgó II. Rudolf követ-

kezett; minek azon szerencsétlen helyzet lön következése, hogy a magyarnak egyik kezével országát a török ellen kellett védelmeznie; a másikat vallásos és politikai szabadsága megoltalmazására fordítania.

Ekként Németországban nehéz volt keresztülvinni egy oly szerű háboru indítványát, mely a törököket Magyarországból kiszorítsa: míg viszont a magyaroknak vallásos és jogi küzdelmei a németországi viszonyok teljes rendezését akadályozták. Ekként hasztalan volt Salm Miklós hősiessége, ki a Bécs alá szállott Szulejmánt 1529-ben visszaverte; hasztalan a derék Jurisits hősies védelme Kőszegen: a török Budát csel által 1540-ben elfoglalta; ezentul egymásután estek el a többnyire idegen hadvezérek védelmére bizott várak. A törököt János Zsigmond nejének hatalmas minisztere Martinuzzi bibornok sem tudta visszaszorítani; sőt miután Kastald osztrák vezér őt orozva leölette, a török hóditás még előbbre haladt. Eger hősies védelme Dobó alatt gátolta még északi Magyarország török kézre jutását; de Zrinyi Miklóst 1566-ban hasztalanul hagyta elvérezni Szigetvárnál Miksa hadvezéreinek irigysége.

Erdély Báthorival török felsőség alatt, külön fejedelemséggé vált s egész I. Leopoldig, tehát majdnem 200 évig tudta magát önállóságában föntartani, a két roppant hatalom örlő hatalma közé jutva; szerencséjére a magyar nemzetiségnek és vallásos türelmeségnek, mely még a két rossz Báthory: Zsigmond és Gábor, a Rudolf által támogatott Mihály havasalföldi vajda s végül a Básta Györgyforma hadvezérek zsarnok uralma alatt is megmentette a nemzeti hagyományokat; a jeles Bocskai és Bethlen alatt pedig a bécsi és pozsonyi béke által, Magyarország jogait is biztosítani tudta.

E korszakban kétségtelenül Rudolf kora volt a legsötétebb, kinek vakbuzgósága és zsarnoki eljárásai végre oly visszahatást támasztottak, hogy uralmát az osztrák rendek is megeléglvén, az eszélyes és mérsékelt, sőt a magyarok által is nagy mértékben kedvelt II. Mátyás trónjáról leszorította.

Mátyás és Erdélynek kétségtelenül legnagyobb fejedelme *Bethlen Gábor*, mind Magyar- mind Németországot jobb jövővel kezdék kecsegtetni: midőn az osztrák tanácsosok túlbuzgósága 1618-ban a *harmincz éves háboru előjátékát* nyitotta meg, melynek szomorú hatása alatt végezte be a derék király utolsó óráit.

Hogy a 30 éves háboru hatását és jelentőségét kellően méltányolhassuk, szükségesnek látszik azon országok vallásügyi előz-

ményeire , melyek abban tényleges részt vettek , tekintetet vetnünk.

Szerencsájokra az illető népeknek, a Habsburg család német-magyar ága, az első nemzedékben koránsem volt vallásos kérdésekben oly vakbuzgó és elfogult, mint a spanyol ág, vagy a Valois-dynastia. *I. Ferdinánd* a fölvilágosult emberek közé tartozott; nővére *Mária* magyar királyné pedig annyira szabadelvű, hogy Luther maga egyik művét is neki ajánlá. Nem volt elfogult vallásügyekre nézve *Miksa* sem: s így könnyen érthető, hogy Csehországban, hol a Huss-féle visszaemlékezések még folyton éltek s Magyarországon, melynek tanulói már a XII. században fölkeresik a külföldi-legkivált németországi egyetemeket s hol a nemzetnek amugy is önkormányzathoz szokott szabad szelleme, mindjárt az első években megbarátkozott a protestantismussal, — a protestánsok száma ezrenként szaporodott; (Erdély első fejedelme *János Zsigmond* már protestáns) nem is érintve, hogy a török háborúk csaknem lehetlenné tették a fentebb említett uralkodóknak, hogy aprólékos belügyekkel foglalkozzanak. Ezek nyomán érthető az is, hogy míg Spanyol-Francziaországban az autodafék füstjében ezer és ezer szerencsétlen áldozat adta föl utolsó lehelletét; míg ott a Bertalan-éjek, Angliában löporösszeesküvések s kivégzések tragödiáit látjuk: Magyarországon s az osztrák örökös tartományokban az új hitfelekezetek szabadon terjednek s bár Magyarország törvénykönyvébe beerőszakolták a lateranusok megégetéséről szóló cikket: annak soha sem volt eredménye és végrehajtója.

A dolgok ilyenén helyzetében nem csoda, hogy a cseh és magyar protestánsok résen álltak s minden legkisebb körülményre, mely az augsburgi vallásbéke- és az ugynevezett »fölségirat« (Litterae Majestatis) cikkelyein alapuló jogaikat sértené, fölneszeltek. Rudolf és udvara részéről keserű tapasztalataik voltak már; és ismerték II. Ferdinánd nevelését és jellemét, mely a német ágon kétségkívül legközelebb állott a spanyol II. Fülöpéhez.

II. Ferdinánd a józanokossággal és a törvény szándéklataival ellentétben, az augsburgi vallásbéke szabványainak azt az értelmezést adta és adatta, mintha az egyház-építkezési és vallásgyakorlási szabadság csakis azon protestánsok *személyeire* terjedhetett volna ki, *kikkel a szerződés kötöttett*, nem pedig az egész protestáns felekezetre. A butaság e kérdésnél hasztalan búvik a törvény holt betűi mögé, mert azt egyik fél sem értelmezte azok szerint; s csak a ravasz.

embertelenség csavarta el józan értelmét, mit aztán Európa millióinak életén s a miveltség roppant veszteségei árán kellett visszavásárolni.

E helytelen fölfogás eredménye volt, hogy még II. Mátyás életében, a prágai érsek és a braunau apát szabadságot és jogot véltek vehetni maguknak, hogy császári parancsot eszközöljenek ki két protestans falu: Braunau és Klostergrab ujan épített egyházainak lerontására és bezárására; ezen fölül a parancs végrehajtásának ellenszegülők is bezárattak.

De e látszólag csekély zsarátnak egyszerre nagy lángra lobbant. A protestánsok Prágában gyűlést tartva, panaszt emeltek s midőn orvoslás helyett fenyegető parancsot kaptak, gróf *Thurn Mátyás* vezérlete alatt fölrohantak a prágai várba s ott Slavata és Martinicz császári tanácsosokat, mint a kedvezőtlen válasz vélt szerzőit s Fabriczius titkárt az ablakon át a vár árkaiba hányták, hol életüket csak a fölhalmozott szemétnek köszönheték. (máj. 23. 1618.)

És ez volt kezdete a szomoru emlékü 30-éves háborúnak, mely legközelebbi folytatását abban nyerte, hogy a csehek tömegeesen fölkeltek; a német protestánsok a tapasztalt *Mansfeld Ernő* tábornok alatt jelentékeny haderőt küldöttek támogatásukra s gr. Thurn Bécs alá nyomult, honnan azonban Buquois budweiszi győzelme Mansfeld fölött visszavonulni kényszeríté.

II. Mátyás épen e nyomasztó viszonyok sulya alatt és közben halt meg s II. Ferdinánd a legkétségbeejtőbb helyzetben öröklé trónját. A fölkelőkkel csatlakozott bécsiek a királyi palotát megrohanták s *Ferdinándnak* szabadsága, talán élete volt kockán; reménytelenségében házi oltára elé vetette magát s imaközben hallgatá, amint a palota ajtait egyenként töri be a nép: midőn a vár előtt egyszerre katonás léptek és fegyvercsattogás zaja hallatszik; a végveszély pillanatában érkezett meg *Dampierre* vasas ezrede, mely a lázongók ostroma alól fölszabadítá.

II. Ferdinánd föllélegzett és sietett Frankfurtba, hol megválasztását a német trónra kellett keresztülvinnie, mi 1619. szeptemberében be is következett: de a csehek V. Frigyes rajnai választót kiálták királyokká, kinek, mint az angol király veje- és az orániai herczegek rokonának s a protestans unio fejének, legnagyobb kilátása lehetett azon megmaradhatni.

Egyelőre kedvezett is neki a szerencse. *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelem jelentékeny erővel indult ki Bécs ellen; a morva és sléz

rendek szintén hódoltak neki: de Frigyes a helyett, hogy szövetségesek után járt volna, Prágában könnyelmű életével hivei között is ellenszenvet költött fel; s míg ő rokonai támogatását sem tudta megnyerni, Ferdinánd a kath. ligát, a spanyol királyt, sőt a protestáns szász választót is megnyerte. Ennek eredménye a *fehérhegyi csata* volt (1620 nov. 8.), mely egy órai harcz után, Frigyes királyságát és eddig táplált minden reményét megsemmisíté.

V. Frigyes bukása, mint érdemetlené, nem lett volna oly nagy szerencsétlenség: de II. Ferdinánd a szerencsétlen Csehországgal bosszujának teljes erejét érezteté; ősei jelesbjeinek eszélyességét félretéve, a fölségiratot fölfüggeszté, a protestánsok vallásgyakorlatát betiltá, tanítóikat, lelkészeiket kikergetteté, a vétkeseknek nyilvánítottakat vasszigorral fenyezteté. Ezrenként vándoroltak ki a monarchia akkor legmiveltebb országainak munkás polgárai s ez eljárás és a következmények Csehországot oda juttaták, hogy lakói száma 3 millióból a háboru végéig 800,000-re szállott alá s a virágzó ország inkább romhalom volt, mint keresztyén lakóhely.

A fehérhegyi ütközet a protestans uniót annyira megrémitette, hogy már-már feloszló félben volt; szerencséjére Ferdinánd épen úgy nem tudott mérsékelni győzelmében, mint elfogult ítéleteiben. Az unioban volt protestans fejedelmeknek tartományait lefoglalta s azokat kegyenczeinek, különösen a szász- és bajor választóknak osztogatta el. Ezek kétségbeesésökben aztán a legvégsőhöz fordultak; esdekléseikkel Keresztélyt, a protestans dán királyt rábirták, hogy az unio vezérletét elvállalja s Anglia segélyét is megnyervén, Mansfeld és a Braunschweigi herczeg vezérlete alatt hatalmas sereget állítottak ki. Ferdinánd helyzete annyival kedvezőtlenebb volt, mivel a protestans unióba Erdély fejedelme *Bethlen Gábor* is újból bevonatott s ez előrelátó és vitéz fejedelemmel szemben, legjobb és hűbb vezéreit *Dampierret* és *Buquoit* is elveszté; pénztára pedig teljesen üres volt.

De végső szükségében akadt egy férfiú, ki bámulatos erélye s határtalan nagyravágyása által mentőeszközülni kínálkozott. Ez *Waldstein* — vagy mint magát későbbben nevezé: *Wallenstein Albert* középrendű cseh nemes vala, ki házassága és a fiscus által potom árért elárverezett cseh-protestáns javak bevásárlása által dúsgazdagságra tett szert; és most Ferdinándnak azt az ajánlatot tevén, hogy bizonyos feltételek mellett kész 40—50 ezernyi hadat toborzani s azt saját költségén (más szavakkal az elfoglalandó protes

táns tartományok harácsából) eltartani. Wallenstein ajánlata, ki már korábban tett jó szolgálataiért Ferdinándtól amugy is friedlandi hercegi czimet nyert, nagyon is idején jött a császár elé, ki szívesen beleegyezett nemcsak abba, hogy a herceg hadait teljhatalommal vezérelhesse, hanem ígéretet is tőn, hogy az elfoglalandó tartományok közül egyet hűbérül fog neki adni. Wallenstein csakugyan beváltá szavát s több, mint száz év óta folytonos hadakozásban levő honfitársaiból oly hadserget állított össze, mely harczra és pusztításra egyaránt alkalmas vala. Első csatáját Mansfelden nyerte, kit Dessaunál teljesen tönkre vert; de azért mégsem tudta megakadályoztatni, hogy az serege romjaival Bethlennel felső Magyarországon ne egyesüljön (1626-ban.) Bethlen a külföldről ígért segélypénzt meg nem kapván, nem bocsátkozott döntő ütközetbe Wallensteinnak szintén megtizedelt seregével s a hires *Mansfeld*, ki már lázbetegen ért Magyarországra, betegen indult utnak Velence felé s Dalmatiában mint teljes hadi öltözetében fennjárót érte őt a halál.

Ezalatt a bajor fejedelem kemény hadvezére *Tilly*, a dán királyt Lutternél tönkreverte (augustus 27) s az ugyanoda siető Wallenstein Holsteint, Schlesviget, Jütlandot, majd Brandenburgot, Pommernt és Mecklenburgot is elfoglala s ez utóbbit Ferdinándtól hűbérül nyeré. De Stralsundot polgárainak hősiessége megmentette tőle; a győzelemhez szokott vezér 12,000 emberét veszté el az ostromban s a császárnak békét tanácsolt, mely Lübeckben 1629-ben meg is kötött, a dán király minden tartományának visszaadása mellett.

Most Ferdinánd teljesen urává lehetett volna a helyzetnek birodalmában, ha túlbuzgósága által népszerűségét újra el nem veszti; a visszahelyezési rendelet által a passauai egyezés óta elfoglalt minden protestáns jószágot a katholikusoknak visszaadatni nem követel s a reformatusokat a vallás-békéből ki nem zárja. De kivált az utolsó tulzó lépés s Wallenstein féktelen hadainak határt nem ismerő dulongása, — mely saját testvérét: *Lipót* herceget is közbenjárásra ösztönzé — végre rábirták őt, hogy a különben sem igen megbízható Wallensteint szolgálatából elbocsássa. Most azonban az osztrák-ház ősi ellensége: Franciaország, melynek politikáját pedig *Richelieu* bibornok vezette, az eddigieknél sokkal hatalmasabb ellenséget támasztott fel ellene *Gusztáv Adolf* svéd királyban. E protestáns fejedelem, korának kétségtelenül legnagyobb hadvezére, nem nagy, de szigoruan fegyelmezett hadsereggel kötött ki a német parton elnyomott hitfelei védelmére, rokonainak a mecklenburgi

hercegeknek visszahelyezésére s végre Ferdinándnak megboszulására, ki *Zsigmond* lengyel királyt a svéd trónra támasztott igényeiben támogató. 1630-ban szállott ki Pommernben, de a német fejedelmek közül igen kevesen csatlakoztak hozzá, míg diadalai által nagy hadvezéri képességét s a sikert be nem mutató. De Pomerania és Mecklenburg elfoglalása s Magdeburgnak Tilly seregei által embertelen elpusztítása, különösen pedig a breitenfeldi csata (1631. sept. 17.), melyben a svéd király Tilly hadseregét teljesen tönkreverte, a németországi állapotokat egészen megváltoztató. A szász választó s a protestáns fejedelmek hozzácsatlakoztak; a fölkeltek a szászokkal egyesülten visszafoglalták fővárosukat s a diadalmas svéd királynak útját állni akaró Tilly, a katolikus liga seregeinek romjain múlt ki halálos sebében.

Most Ferdinánd kényszerítve érezte magát. Wallenstein visszahívására és sikerült is ezt kiengesztelnie, ki három hó alatt újból 40,000-nyi hadat gyűjtött össze; a szászokat Csehországból kiszorította s csak ezután indult Gusztáv Adolf után, ki ellen Nürnbergnél erősített táborba szállott.

Tíz hétig nézett itt a két hadvezér farkas-szemét egymással. Wallensteint seregeinek nagyobb száma, Gusztáv Adolfot nagy hadvezéri képessége tette félelmetessé. Ez utóbbi valóságos hadászati reformátor volt: feltalálója a könnyű tábori tüzérségnek (bőrágyuk) az ágyuk ütegekben alkalmazásának, a lőtöltényeknek és tölténytartóknak, melyek sergét legalább is kétszerte gyorsabb tüzelésre tették képessé. A svéd király egy rohamot kísértett meg, de ennek sikertelensége után, kénytelen volt éhező sergét Bajorország felé vezetni, míg Wallenstein ellenirányban Szászország felé indult. Gusztáv Adolf azonban még ez év késő őszen nyomába ért Wallensteinnak s azt *Lüttzennél* elhatározó ütközetre kényszerítette, (1632. nov. 16), melyben, midőn hanyatló gyalogsága segélyére sietne, Wallensteint fekete vasasai közé került és elesett: de hadvezére *Weimári Bernát* véresen boszulta meg királyi mesterét s mind Wallenstein, mind az ennek segélyére siető Pappenheim seregét tönkreverte; ez utóbbi maga is a csatatéren maradt.

Gusztáv Adolf halála roppant veszteség volt a protestánsokra nézve; de a svédek lángeszű minisztere Oxenstierna nem hagyott fel a háborúval; a heilbroni gyűlésen 1633-ban a német protestánsokkal szövetséget kötött s Weimari Bernát és Horn vezérei alatt a szövetség tovább folytatta a harcot.

Ezalatt azonban Wallenstein csillaga is aláhanyatlott s változatos életét tragikailag fejezte be. Vetélytársainak irigysége s teljhatalma jogán folytatott, kétes jellegű alkudozásai az ellenséggel, Ferdinándot rábirták, hogy gyanakvó tábornokai áldozataul engedje őt át, kik aztán Égerben 1634 febr. 15-én saját ezredese Buttler által orozva megölették.

A császári sereg egységes vezérlete Gallas alatt s a protestáns szövetség vezéreinek egymással versengése a nördlingeni csatát idézte elő, melyben Ferdinánd sergei a protestánsokat megverték s e csata által minden eddig kivívott eredményük megsemmisült; a szövetség szétbomlott s a szász választó fejedelem Ferdinánddal 1635-ben békét kötött.

A 30-éves háboru második fölvonása már terjedelmesebb színpadon játszódik le, habár világgraszoló tényekben jóval szegényebb. A francia politika, mely a küzdelembe egyfelől Spanyolországot, másfelől Németalföldet is belevonta — és így volt idő, midőn a hadak dúlongása a balti tengertől az Alpokig s a Pyrenektől az erdélyi havasokig terjedett — vezette ezt ezuttal.

A harcz egyideig változó szerencsével és ugyyszólva tervnélkül folyt. Ide-oda dúlongtak a hosszas harczokban minden erkölcsi érzületből és emberiségből kivetkőzött sergek, melyek az elfoglalt tartományok ártatlan lakóival is mindig ellenségként bántak s az élelmezés különben is harácsoláson alapulván, a megszállott vidékekről mint a sáskák csak akkor szállottak tovább, midőn azt a szó teljes értelmében kipusztították. Most már a svédek sem voltak különbek a többieknél; mert a szenvedélyes *Bánérban*, ki a *witsstocki* ütközet által (1636. sept. 24.) a svéd hódítmányokat újból visszaszerezte, nem volt meg Gusztáv Adolf szigora és nagylelkűsége s a protestánsoktól elszakadott szászok és csehekkal, kik pedig már is eleget szenvedtek, a háboru csapásait keményen érezteté. A svédek ezen előnyomulása, s Weimári Bernátnak hódítmánya a Rajna mentén (Elszász elfoglalása) voltak a legfontosabb események II. Ferdinánd élete végén.

III. Ferdinánd kezdeményezése a békekötés iránt s Regensburgban kiadott amnestiája némi reményt nyújtottak egyideig, hogy a véres zaklatásban kifáradott Európa végre nyugponthoz ér; nevelte e reményt Weimári Bernát és Bánér halála, a két legügyeseb szövetséges hadvezéré. De a svéd hadsereg *Torstensonban* oly hadvezért nyert, minőre Gusztáv eleste óta nem tudott szert tenni s

annak fényes győzelmei, különösen a lipcsei, magdeburgi s később a jankoviczi (1645.) — hozzájárulván az erdélyi fejedelemnek I. *Rákóczy Györgynek* is tekintélyes erővel előnyomulása — III. Ferdinánd reményeit, a kedvező megoldásra meggyőzték.

A kis svéd tábornok, ki köszvénye miatt csatákba is hordszéken vitette magát, hadsergében újra fegyelmet és becsületességet hozott be s hadjárataival valódi csodákat mivelt. Egy ízben Morvából 75 nap alatt Slezvigbe vitte át sergét s a dánokat a *brömsebrói békére* kényszeríté. Mint villám termett ezután újból Csehországban s nyomult egészen Bécs alá, mi Ferdinándot arra kényszerítette, hogy *I. Rákóczy Györggyel* egyezkedjék s a *linczi békekötés* által legalább a magyar protestánsokat lecsillapítsa.

Torstenson ugyan beteges állapota mellett *Wrangelnek* adta át a fővezérséget, de ez s a két francia hadvezér *Turenne* és *Condé* szintén nagy előnyöket vívtak ki s különösen a bajor fejedelem *Miksa* országát szorongaták, kit a császártól és ligától elszakadásra kényszerítettek.

Az utolsó fegyver-tény, mely e szomorú eredményű háborút bezárt *Königsmark* svéd tábornoké volt, ki Csehországba vonulva, Prága egyik külvárosát bevette; s így a nagy tragédia épen azon színen érte végét, hol egykor kezdetét is vette.

Az 1635 óta folyó békealkudozások, különösen gróf Trautmansdorf, Ferdinánd képviselőjének eszélyessége által, végre eredményre vezettek s 1648. oct. 24-én a *vestfaliai békében* Európának végre nyugalmat adtak.

E békekötés fontosabb pontjai a következők:

A vallásügyet illetőleg: a passau-i szerződés és vallásbéke újból érvénybe lépett s a vallás szabad gyakorlata a reformatusokra is kiterjesztetett. Az egyházi javak birtoklására nézve az 1624-ki év statusquo-ja állapittatott meg.

Az államok kártalanítása czéljából: Franciaország Elsászt, Sundgaut, Breisachot nyerte; Toul, Verdun és Metz birtokában megerősített; Svédország Előpomeraniát Rügen szigetével, Vismárt és Hátsó-Pommern egy részét, Bremeut, Verdent és 5 millió forintot; Brandenburg Hátsó-Pommern többi részét, Magdeburg, Halberstadt, Camin és Minden püspökségek világiasított (säcularisalt) birtokát. Mecklenburg, Schwerin és Ratzeburg püspökségek birtokait; Hessen-Cassel, Hirschfeld apátságot és Schaumburg gróf-

ságot. A bajor fejedelem a Felső-Pfalzot; de az alsót V. Frigyes fiának kellett átengednie, ki 8-ik választó fejedelemmé emeltetett.

Közjogi tekintetben nevezetes előlépés volt, hogy a törvényhozás minden fontosabb teendője és joga a német birodalmi gyűlésre ruháztatván, annak tagjai között a városok képviselői a fejedelmekkel egyenjogu szavazatot nyertek az adó, hadizenet stb. kérdéseiben. A birodalom törvényszékei katolikusok és protestánsokkal egyenlő számban határozottak betöltetni.

A békekötés föltételeinek megtartására Franczia- és Svédországra bízott az ellenőrzés.

Általában Francziaország már e béke által megalapította túlsúlyát Európában.

E szerencsétlen háboru emlékezete mindenesetre föltételi a kérdést: helyes, eszélyes s maguk az illetőknek is érdekében való volt-e e szerencsétlen háboru előidézése? Elérte, vagy észszerűen lehetett-e reményleni, hogy elérni azon eredményt, melyet maga elé tűzött, a gondolat- és lélekismeret szabadságának elnyomását? Vagy szerzett-e akár az »uralkodó«-vallásnak, akár a hitbuzgó fejedelmeknek előnyököt? S végre egyeztethető-e a hitüldözés a keresztyén vallás alapelvével, a felebaráti szeretettel? — Mindezekre józanész és történelem határozott *nemmel* felelt.

10. §. Mellékesemények.

A harminczéves háboru eseményein kívül ez al-korszakban kevés emlékezetre méltót vagyunk képesek följegyezni.

A legérdekesebb mellékesemény kétségtelenül Svédországnak a kalmári unióból, illetőleg a dán királyok uralma alól kiszakadása és nagymérvű felemelkedése.

Ez *II. Keresztélynek*, az egyesült országok királyának eszélytelensége és barbár kegyetlensége által idéztetett elő, a hires *stockholmi vérfürdő által*, (1520), mely a Bertalan-éjnek és siciliai vécsernyének gyalázatos ellendarabja; de egyszersmind tanulság arra, hogy az ártatlanul kiontott vér legalkalmatlanabb ragasz országok összeforrasztására.

Keresztély hamis ígéreték, esküvések és Trolle Gusztáv upsalai érsek árulása által, épen koronázása alkalmával fogatta össze s végeztette ki Svédország egyházi és világi kitünőségeit; minek azonban épen az a vizás eredménye lön, hogy nem csak Svédor-

szágot, hanem — saját népe előtt is utálatba esvén — Dániát és Norvégiát is elvesztette; s midőn királylyá választott nagybátyja: *II. Frigyes* ellen fölkelést kísérelt meg, magát trón helyett örök fogságra juttatta. Frigyes és fia *IV. Keresztély* különösen az ország tengerészetére, kereskedelmére és gyarmatosítására fordíták figyelmüket és *Tranquebárban* egy kelet-indiai társulatnak vetették meg alapját: de az utóbbi eszélytelenül bonyolítván országát a harminczéves háboruba: az említett *brömsebrói békekötés* által, több tartományát elveszté s az ország fő pénzforrását képező *Sund-vám* kényszerű le szállítása által, országa pénzügyeit is rendetlenségbe hozta.

Annál magasabbra emelkedett ez időszak alatt Svédország, mely a stockholmi vérfürdő után elszakadva, a koppenhágai fogságából kiszökött *Wasa Gusztávban* s annak családjában jeles fejedelemeket nyert. Országa szegény, nemzete egyszerű és puritán erkölcsökre hajló volt; az ország legnagyobb jövedelmeit az érsekek és püspökök birtokolták: Gusztáv eszerint népe érdekében nem oktalantul gondolkozott, midőn azt protestáns hitre térítve, az egyházi jövedelmeket bevonta s a reformatióból támadt mozgalmakon győzedelmeskedve, mind családjá tekintélyének, mind országa jólétének és tekintélyének megveté alapját. Családjá — utána a harmadik ágon — már egyszersmind a lengyel trónra is eljut *Zsigmond* személyében, ki kénytelen lesz katolikus hitéért a svéd trónt nagybátyjának *IX. Károlynak* engedni át, kinek fia a harminczéves háboru küzdelmeiből ismeretes *Gusztáv Adolf* alatt éri el Svédország valódi tetőzését. E jeles király jámbor, de férfias népét valóságos spártai keménységű hősökké neveli s először az oroszoktól *Ingermanlandot* és *Kareliát*, majd *III. Zsigmond* lengyel királytól *Lieflandot* és *Posen* egyrészét foglalja el; *Lützennél* eleste után pedig az iskolájában növekedett kitűnő vezérek *Banér* és *Torstenson* erőyes küzdelmök által, a *westphali* békében szintén több hóditmányra tesz szert hazája.

Leánya *Krisztina* nagyműveltségű nő, de igen könnyelmű életet folytat; mely által szigorú erkölcsű népét annyira elidegeníti magától, hogy kénytelen trónjáról, unokatestvére *Károly* javára lemondani s miután botrányos élete által egész Európa kárhoztató véleményét magára vonja, katholizál és Rómában hal meg 1689-ben.

Lengyelországban, melyet az első Jagellók oly tekintélyes hatalommá emeltek volt, a belső zavarok miatt lassú hanyatlás áll be; az utolsó Jagelló II. Zsigmond halálával trónviszályok és felekezeti surlódások következnek be, mely utóbbiaknak 1573-ban egy vallás-béke vet véget, mely a protestánsoknak a katolikusokkal egyenlő jogot engedményez. Hosszu viszálykodás után elvégre *Anjou Henrikben* nyugodtak meg, kit a Valois-családból választottak trónjukra, de ez, értesülve fivére IX. Károly francia király haláláról, hazájába visszaszökött, a lengyelektől épen nem siratva.

Ezután szerencsés választásuk a derék erdélyi fejedelemre: *Báthori Istvánra* esett, ki Jagelló Anna keze által nem csak trónját szilárdította meg, hanem az ország közvéleményét is a legnagyobb mérvben megnyervén: annak legjelesbb királyai közé számítható. Mert azonkívül, hogy a Lengyelországot már ekkor fenyegető oroszok czárját »a rettenetes« Ivánt elhatározó ütközetekben megvervén, Lieflandot Lengyelországhoz kapcsolta: hanem ezenfelül az országot mind közigazgatásilag, mind igazságszolgáltatás tekintetében rendbehozta s tudomány és művészet által európai színvonalra emelte. Báthori Istvánt négy Wasa-házból származott uralkodó követte: de ezek kevés hasznára váltak Lengyelországnak; sőt a svéd koronára fenntartott igényeik miatt, Lengyelországot káros háborukba keverték, melyeknek a szintén nem előnyös olivai béke vetett véget 1660-ban.

Csak Törökországról kell még megemlékeznünk, melyet hatalmas uralkodói a középkor végén annyira fenyegetővé tettek volt Európára nézve. Uralkodóik között kétségtelenül az I. Szelimet követő *II. Szulejmán* volt a nagy ozmán uralkodók legutolsója (1519—1566-ig).

Az atyja által visszaszorított perzsáktól többé már nem háboríttatván: Európa keletén határozott túlsulyra vergődött; vakmerő tengeri parancsnokai által uralta a Földközitengert; elfoglalta Rhodus szigetét s csatatéren nevelt jancsárainak százezreivel a Duna mentén felvonulva, Magyarországot *Mohácsnál* (1526) tönkretette s előbb Magyarország választott királyát *Zápolya Jánost*, majd ennek fiát János-Zsigmondot, mint alattvalóit pártfogolta; Erdély felsőségét pedig egész a XVII. századig megszerzé utódai számára. Belgrád után nem sokára Buda is kezei közé jutott; de Bécsnek

indított hadát Zrinyi állította meg Szigetnél s ennek hősie ellentállása kétségkívül egyik oka volt a dölyfös hóditó halálának. (1566.)

Szerencséjére a keresztyénségnek, mely azután nem sokára a szerencsétlen vallási viszályok tömkelegébe keveredett, Szulejmán utódai nem voltak hozzá méltók. Utódát és fiát *II. Szelimet* már erős csapás éri a lepantói tengeri ütközet által, melyet a Velenczétől elfoglalt Cyprus alig tudott kárpótolni; ennek következői alatt pedig folytonos belzavarok, háremben szőtt államcsinyek s az elkényeztetett janicsárok lázadásai töltik be a birodalom történetét. Csak a harminczéves háborúval egyidőben élt *IV. Amurat* (1623—40) az egyetlen, ki mint elődeinél harcziasabb, legalább a perzsák ellen előnyöket tud kivívni, azoktól Bagdádöt elfoglalván.

B) MÁSODIK AL-KORSZAK.

Az európai felsőbbség keresése- s jogtalan foglalások korszaka.
(1648—1789-ig.)

11. §. XIV-ik Lajos és hadjáratai.

A két bibornok Richelieu és Mazarin Franciaország kormányát oly ügyességgel vezették s a 30 éves háboru esélyeit annyira fel tudták használni saját előnyükre, hogy a westpháli békekötés utáni időben Franciaország nemcsak területi nagyobbodást nyert, hanem a kiállított hadak nyomása alatt, a monarchia tekintélyét benn is annyira megszilárdítá, minő az sem azelőtt, sem azután soha nem volt.

Közvetlen a westpháli békekötés után felkelt ugyan a nép s Páris utczáin torlaszokat emelve, kiakarta magát szabadítani a 30 éves- és spanyol háboruk miatt kivetett adók terhe alól: de a győzelmes Condé visszatérván Spanyolországból, elnyomta a zavargást Párisban; bár az utófájdalmak a vidéken »Fronde« név alatt majdnem 10 évig tartottak.

Most azonban magában a kormányzatban támadt viszály az egyházi és katonai hatalom két személyesítője: Mazarin és Condé összeférhetlenségek miatt; mely egyelőre ugyan Mazarin kiszorítására vezetett: de Condé is áldozatául esett nagyravágyásának mert midőn az anya- királyné az időközben felnevekedett XIV-ik Lajos ellen tetteleg fellépett: a királyhoz hű Turenne marschal által megveretve, kénytelen volt futásban keresni menedéket; ellensége

Mazarin pedig diadallal tért vissza; Francziaország tekintélyének megerősítésére 1659-ben megköté az olivai békét s egyszersmind házasságot szerzett XIV-ik Lajos- s a spanyol király leánya Mária Terézia között, mely alkalommal azonban Lajosnak, illetőleg nejének minden jogigényéről le kelle mondania a spanyol koronához.

A két bibornok uralma alatt a franczia parlamentek még azon csekély jogból is kiszorítottak, melyet a középkorban birtak; XIV-ik Lajos ezek iskolájában növekedve, vadász csizmával s lovagostorral ment be a párisi parlamentbe s midőn ott az államot emlegették, röviden azt mondá reá: »az állam én vagyok.« (l'état c'est moi.) S ezen kényuri felfogásában oly messzire ment, hogy nemcsak állami, de magán ügyekben is határtalan kényuralmat igényelt magának, minőről az újabb korban alig emlékezik a történelem.

Lajost külső tekintélyének szerencsés fenntartani tudása, bőkezősége s a művészetek s tudományok iránti pártfogói kegye emelték magasra; emberismerete kitudta válogatni a képességeket minden téren s izlése és pazarul fényűző udvara mintává tették udvarát Európa előtt; jól megválasztott kitűnő hadvezérei nagy diadaloikat szereztek neki; bőkezősége a költészetet s művészetet emelte fel és mindezen dicsőség viszfénye reá esett vissza; a hadvezérek diadalai az ő országát növelték s ezek dicsőségének megéneklésében udvarias költői őt tüntették ki az első helyen. Pedig egyénileg tekintve, a fényűző büszke király nem emelkedett felül semmiben a közepszerűségen: sőt határtalan dicsvágya utódaira nyomorult pénzviszonyokat hagyott s udvarának erkölcstelensége, melyet ő a külső illemszabályok szigorú megtartásával leplezett és szentesített, szintén utódainál tünt fel egész meztelenségében. Emberismeretét legjobban értékesítette Colbertben, ki Francziaország pénzügyeit rendbeszedte s iparát s kereskedelmét az előtt meg sem közelített fokra emelte fel. Colbert a behozott egyedáruságok, védvámok, szabadkikötők s három világrészben szerzett gyarmatok által hazáját valóban gazdaggá tette; s ha Lajos országának ezen szerencsáját dicsvágya által annyira koczkára nem veti: utódai nehezen lettek volna kitéve azon forradalmaknak, melyek utoljára is trónjukba, sőt életükbe kerültek.

De Lajos Európa hegemoniájára vágyott s miután országa pénzügyeit rendbe tudá hozni, sietett igénybevenni azon szellemi és anyagi tőkét, mely részére hadászati tekintetben is oly bőven kínálkozott. Ügyes hadügyére Louvois képes volt nagyravágyó cél-

jai elérésére 400,000-nyi hadsereget kiállítani; a vár-építés és erősítések nagy mestere Vauban határait tette majdnem bevehetlenekké s táborában a kitűnő vezéreknek oly sorozata létezett, minőhöz hasonlót, egy korszakban, a világ egyetlen nemzete sem mutathat fel (Catinat, Condé, Luxembourg, Turenne, Villars és Vendôme).

Az első hóditási hadjáratot Németalföld elfoglalására irányozta. Daczára annak, hogy házassága alkalmával minden spanyol birtoköröklési igényéről lemondott, most azon ürügy alatt, hogy a spanyol családi szabályok az idősb nő-utódot a fiu elé helyezik, Belgiumba tört s azt csakhamar elfoglala. De a hollandok, a svédek s angolokkal hármass szövetséget kötve, őt annyira kiszoríták, hogy csak néhány Vauban által megerősített határvárat volt képes megtartani.

A II-ik hadjárat már egyenesen Hollandot illette, mely annyival nagyobb sikert ígért, mivel Lajos mind az osztrák házat Lobkovicz herczeg megvesztegetése által, mind a svédek s angolokat meg tudta tervének nyerni. A hollandok csupán a brandenburgi választó Frigyes Vilmos által gyámolítva, újra annyira kétségbeejtő helyzetbe jutottak, hogy kénytelenek voltak a tenger védgátjainak zsilipjeit megnyitni, hogy az erőszakos foglalóknak útját állják; s csakis Ruyter admiráljoknak hősie vitézsége s Oraniai Vilmos áldozatkészsége tudák megmenteni. Ez utóbbinak végre sikerült Angliát kibékíteni s a spanyol, dán királyok- és a császárban támogató szövetségeseiket nyerni: de még ezek sem tudták meggátolni egyideig, hogy Lajos foglalását a Franche-Comtéban s Turenne előhaladását a felső Rajnánál meggátolják. Az egyesültek ügyét végre Montecucculi, Leopold hadvezére fordította meg, ki Sasbachnál, magának Turennek elestével, fényes győzelmet vívott 1675-ben, míg a brandenburgi választó a svédeket verte meg Fehrbelinnél. Az eme győzelmeket követő nimwegeni béke az ügyes francia diplomatiának mester-műve volt, mely a szenvedett veszteségek daczára odavitte a dolgot, hogy Lajos Spanyolországtól a Franche Comté s Belgiumból 14 várost, Németországból Freiburgot nyerte meg. De Lajos még ezzel sem érte be; hanem végvárosaiban visszaillesítési kamarákat állított fel, melyeknek kötelességök volt az elfoglalt részekhez hozzátartozóknak vélt területekre nézve igényt támasztani s a mint ez ítéletét kimondá, Lajos serge készen állott az erőszakos visszafoglalásra. Vakmerősége annyira növekedett, hogy tiltakozások daczára Luxenburgot és Strassburg városát is elfoglala. Mindezen erőszakos tények az egymásközt meghasonlott

Európát nem voltak képesek együttes fellépésre birni; sőt maga a császár kénytelenítve érezte magát Franciaországgal 20 évig fegyverszünetet kötni.

Európa félelmét Lajos zsarnoksága önkényének még nagyobb megerősítésére kívánta fordítani s első sorban a protestansokat akarta elnyomni, miért visszavonta a nantesi rendelvényt; az által több ezer derék francia polgártól fosztá meg hazáját, kik Németország különböző vidékeire, sőt hazánkba is menekültek.

Leghatározottabb ellensége Orániai Vilmos azonban, a német császár Spanyol- és Svédországgal véd- és dacszövetséget kötött s ez elég volt Lajosnak arra, hogy III-ik foglalási háboruját is, még pedig szokatlan embertelenséggel, megindítsa. Hadai az egész Rajna mentét sivataggá tették s hadvezérei Fleurus, Steenkerken, Neerwinden mellett elhatározó ütközeteket nyertek, Savoját és Piemontot bevették s Barcellonát meghódíták. Csupán tengeri hadjáratában nem volt szerencsés, mert hajós hadseregét az egyesült angolok és hollandok a La-Hogue foknál tönkretették. Kivivott előnyei daczára, részint Spanyolország birtokára vágyakozása miatt, melynek királya II. Károly már haldokolt, részint pénzforrásai kiapadásáért hajlandóvá lőn Lajos a békére; szokása szerint ellenfelei érdekeit külön választá s a savojai herczegnek birtokait előzetesen visszaadta: ekkor aztán a ryswicki békét köté meg, melyben az Elsass és Strassburgon kívül minden hódításáról lemondott.

Lajos hódító háborui tehát 1610-ben sem pótolták azon áldozatokat, melyeket azokért nemzete hozott; még kevésbé volt szerencsés családja megalapításában. Nemcsak fia, de unokája is még életében meghaltak s így trónját másod-unokájára, egy 5 éves gyermekre kellett hagynia, oly kormányzó vezetése mellett, ki sem erkölcsében, sem képességében nem nyújtott hazájára s utódaira nézve biztosítékot, és midőn 1715-ben meghalt, országa szomorú pénzügyi helyzetén kívül, ez képezhette legnagyobb aggodalmát.

Különben Lajosnak gyengeségei mellett is sokat köszönhetett Franciaország; mert nagy hatalmi tekintélye szerezte meg azon elterjedését nemzete nyelvének, melyet az általa pártolt nagy költők oly magasra emeltek; s mely uralmát a diplomatiában egész korunkig megtartá; ő veté meg alapját azon hatalmas politikai befolyásnak, mely Európában azóta is csak akkor nem hangadó, midőn a nemzet könnyelműsége belviszályok által azt eljátsza s végre ő adá a francia iparnak s kereskedelemnek azt a hatalmas lendü-

letet, mely kivált fényüzeni cikkeivel egész Európát uralja s képessé teszi, a legóriásibb csapások után is, újból jóllétre emelkedni.

XIV. Lajos uralmának kétségtelenül legérdekesebb mellék-eseménye a spanyol örökösödési háboru, melynek folyamába csaknem az összes Európa érdekei és hatalmai besodortattak és mely utoljára is újból Francziaország előnyére végződött.

Az osztrák ház spanyol ágának II. Károlyban kihalásával, három nevezetes uralkodó alakított igényt a spanyol trónhoz: és pedig XIV. Lajos, mint IV. Fülöp idősebb leányának férje, I. Lipót német császár, mint a ki ugyanannak fiatalabbik leányát vette el és a bajor választó, mint IV. Fülöp ifjabb leányának utóda. Még életben volt a spanyol király, midőn az érdekharcz már nagyban megkezdődött: Anglia az örökség megosztását indítványozta: míg maga a király a bajor választót s ennek halála esetére Fülöpöt, XIV. Lajos unokáját jelölte ki örököséül.

XIV. Lajos, Károly halála után unokáját Fülöpöt azonnal beindítá Spanyolországba s gyors elhatározása annyira meglepte Európát, hogy Ausztrián kívül az új királyt V. Fülöp néven minden hatalom elismerte: ez azonban szokatlan erélylyel lépett föl, a híres Szavojai Eugen herczeg alatt sereget küldvén a milánói spanyol-örökség elfoglalására, ki mind Catinat, mind Villeroi tábornagyokat egymásután megverte s csak a később küldött Vendome herczegben talált méltó vetélytársra. *)

Mindennek daczára az osztrák seregek dolga igen roszra fordult volna, ha Lajos döllyfe az angolok békeajánlatát vissza nem utasítja s az általok gyűlölt Stuart Jakabot nem akarja rájuk tölteni: mire a híres Marlborough herczeget, a mindig győzöt, küldik Ausztria segélyére, ki a bajorokat és francziákat Németalföldről kiszorította, míg ugyanakkor a tiroliai hazaszeretete s fejedelmökhöz ragaszkodása Vendomenak a bajorokkal egyesülését gátolta meg.

Az 1703-ik év még balvégzetesebb volt az osztrák-házra, mert míg Magyarországon a Rákóczy-féle zavarokkal kellett küzdenie, Vendome Villarssal egyesülve, Közép-Németországon több várat és

---

*) Szavojai Eugen, a mostani olasz uralkodó család előde, előbb XIV. Lajosnak ajánlotta volt fel szolgálatát, de Lajos külsőségeken kapó udvarában, a rút külsejű s szegletes modoru herczeget kinevették az udvarhölgyek. Lajos e miatt őt elutasítá s így jött a herczeg osztrák szolgálatba.

várostart el foglalt. Az 1704-ik évben azonban Marlborough herczeg ügyes hadi mozdúlattal egyszerre Dél-Németországban termett s aug. 13-án Hochstädt-nél az egyesült francziákat és bajorokat annyira megverte, hogy 20,000-en maradtak a csatatéren és 15,000-en jutottak fogságba. E nagy csapás következtében a bajor és kölni választók elveszték országaikat.

Csak e németországi előjáték után tétetett át a csatater Spanyolországba, hol Károly herczegnek kiszállása borzasztó polgárháborut idézett elő, mely azonban folyvást az osztrákok hátrányára folyt, kik előbb a salamancai, majd a villa-viciosai csatákat elvesztvén: Károly főherczeg bátyja I-ső József császár halála által is, indittatva lőn Spanyolországot végleg a győztes kezében hagyni.

Ez alatt Német- és Olaszországban József hadvezérei több szerencsével folytatták a háborut. A birodalmi herczegi rangra emelt Marlborough 1706-ban Ramilliers mellett Villeroit tette tönkre s ez által Lajos Flandriát, Flamandot és Hennegau egy részét elvesztette; míg ugyanezen idő alatt Savojai Eugen turini győzedelme által egész felső Olaszországból kiszorította a francziákat; Daun Nápolyt foglalta el s az angolok Sardiniát vették meg. Az ezután Németalföldön szerzett győzelmek, melyek még Lillet is Eugen kezeibe adták, Lajost annyival inkább békére hangolták volna már, mivel hadi pénztára annyira ki volt apadva, hogy házi ékszereit is pénzzé kellett veretnie: de Józsefet nagyszerű győzelmei tulkövetelővé tették s nem elégedett meg azzal, hogy Lajos minden egykori hóditmányáról lemondott, hanem azt kívánta tőle, hogy saját unokáját segítse a spanyol trónról letaszítani; mire újra fegyverhez nyult. A malplaqueti vesztett csata után azonban a megtört franczia király már e feltételre is hajlandónak mutatkozott: midőn szerencsés körülmények Lajost e megalázó feltételtől megmenték s ügyét általában jobbra fordíták. E körülmények egyike az volt, hogy Marlborough, miután neje egyetlen viselete miatt Anna királyné kegyeiből kiesett, a toryk kerekedvén felül, a csatatérről visszahivatott; másika pedig, hogy József közbejött halálával Károly főherczeg jutván trónra: Európa hatalmai attól féltek, hogy a német császári hatalmat a spanyol királyival újra egyesíteni fogván, az egyensúly megzavartatik. Ezért 1713-ban Utrechtben megkötötték a béke, melynek pontozatai szerint V. Fülöp csakugyan megtartotta Spanyolországot s annak gyarmatait, de oly feltétellel, hogy a spanyol és franczia korona egy főn ne legyen egyesíthető.

Anglia több észak-amerikai birtokot, Gibraltárt és Minorcát nyerte; a porosz király Valengint és Neufchatelt, a savoyai herczeg Siciliát, Hollandia pedig előnyös kereskedelmi szerződésre lépett Franciaországgal.

VI. Károly folytatni akarta ugyan a háborút, de frigyársaitól elhagyatva, semmit sem tudott kivívni s Rastadtban maga is békére lépett; megtartván Sardiniát, Nápolyt, Milanót és Németalföldet, míg a bajor és kölni választók visszahelyeztettek előbbi birtokaik és méltóságukba.

12. §. Angolország, mint köztársaság, az utolsó Stuartok és az első Orániak alatt.

I. Károly kivégzése után, Angolország szomorú belharczoknak lőn színhelye; mert Cromwell a megölt király fia II. Károly mellett felkölt skótokat és irlandiakat véres ütközetekben leverte Dunbar és Worcester mellett; mire a szerencsétlen királyfi Franciaországba szaladt. A már megritkitott parlament sem volt eléggé alkalmas Cromwell nagyravágyó terveivel szemben s miután hadserege tisztei által azt feloszlásra felszólította, a szerinte nyakasokat a hadvezér keserű gunyolódás között önmaga kergette ki a házból; 12 meghittjéből kormányt alakított s egy új parlamentet hívott össze, mely vezére Barebonne bőrkereskedőről »Barebonne-parliament«-nek neveztetett. Cromwellnek még e kegyeskedő parlament sem volt ingyere s 1653-ban új alkotmányt készített, mely szerint minden harmadik évben összehívandó parlamenttel és egy teremtményeiből álló államtanácscsal, mint a három ország protectora, vezette a belügyeket; a kül- és hadügyet egyedül magának tartván fel. A teljhatalmat e szerint kezére kerítvén, hogy a belső forrongást elnyomja, külföldre irányzá nemzete figyelmét s először is a hollandokat támadta meg, kik hagyományaik ellenére Franciaországhoz csatlakoztak s a Stuartokat fogadták védelmökbe. Az első csapás, melyet a hollandokra mért, a hajózási acta volt 1651-ben, mely szerint bármely hajónak csak saját terményeit volt szabad angol partokra szállítani. Két esztendeig tartott e miatt Anglia és Hollandia között az öldöklő háború: míg végre a hollandok kifáradván, 1654-ben az angolokra nézve előnyös békét kötöttek. A francia-spanyol háboruban Cromwell a francziák mellé állott, Jamaikát és Dunkirchent elfoglalá s azt véglegesen meg is tudta tar-

tani nemzetének. Rendbe hozta az ország belügyeit is, nagyban emelte Anglia kereskedését és külhatalmát: de kedélytelen természete és helyzetének zaklatottsága miatt, valódi búskomorságban folytatta életét, melyet 1658-ban zárt be.

Halála után fia Richard állittatott a protectori méltóságra: de ez már nyolcz hó múlva leköszönt s a Stuartokhoz hű Monk tábornok csapataival Londonba nyomulva, a parlamentet szétesztatá s egy másikat hívott össze, mely II. Károlyt 1660-ban visszahívta. De Károly fogadalmi daczára is, örököse volt ősei hibáinak: a szertelen hatalomváagnak és könnyelmű pazarlásnak; minek következése az lön, hogy miniszterei Clarendon és Buckingham egymás után buktak meg s midőn 1672-ben, több törvénysértés után, Károly a katolikusoknak kedvező türelmi rendelvényt bocsátá közre: akkora izgatottságot szült, hogy Károly nemcsak ezt kénytelen volt visszavenni, hanem az ugynevezett »test-act«-át is kibocsátotta, mely által a katolikusok minden állami hivatalból végleg kizárattak. Ennek daczára a »cabal-miniszteriumnak« gunyolt Buckingham kormányának buknia kellett; Hollandiával békét kellett kötnie s hiába adta ki a hires »habeas corpus« törvényt (1679), mely az angol személybiztonságnak alapját képezi: mert az ellenzék, a király öccse York herczeg- és a katolikusok ellen annyira föl volt bősztülve, hogy nem szünt meg lázongani mindaddig, míg a király katolikus kegyenczei s ezek között a derék Strafford is verpadon fejezték be életöket. E küzdelmek idejében származott a »tóri« és »whig« elnevezés, mely akkor a király- és néppártot jelezte s változott értelemmel, mint parlamenti ellentétes párt-név máig fennmaradt.

Minden lázongás és kizárási törvények daczára, Károlynak 1685-ben bekövetkezett halálakor, a gyűlölt York herczeg foglalta el a trónt II. Jakab név alatt; és pedig elég kedvező fogadtatás mellett. De Jakab még fokozottabb mérvben birta ősei hibáit; minden lépése olyan volt, mintha maga akarná fölidézni a sorsot, mely őseit sujtotta. Mindjárt uralkodása elején kitünt, hogy szándéka kettős: és pedig a polgári szabadság teljes elnyomása és a katolicismus teljes helyreállítása. Ezért nyíltan kijelentvén katolikus voltát, kivált törvénytelen öccse, Monmuth herczeg lázadásának elnyomása után, a leghatártalanabb önkénnyel uralkodott; Rómába követet küldött, a gyűlölt jézsuitákat országába hozta; önkényüleg vetette ki az adókat s könnyelműen paczkázott ugy az ország törvé-

nyei, mint az egyesek élete és vagyonával. Az angol nemzet, hogy hazáját újabb zavaroknak ki ne tegye, mindezt nemesen tűrte addig, míg a királynak fia nem született, mivel leányai Mária és Anna protestans vallásban voltak nevelve: de midőn ez 1688-ban bekövetkezett: a különböző pártok csaknem egy akarattal a király vejét, Oraniai Vilmost hívták meg a trónra, ki november 5-én Torbay mellett kiszállván, a kislelkű Jakab még csak ellentállást sem mert megkísérteni; elhagyta országát s mint száműzött Franciaországban halt meg 1701-ben.

Az új választás a III. Vilmos személyében trónra lépett oraniai herczegben Angliára nézve szerencsés vala; mert Vilmos mindjárt uralkodása kezdetén a felség és nemzet közötti jogokat a »bill of rights« által szabatosan értelmeztette s példát adott arra, miként kell alkotmányosan, az ország törvényei megtartása mellett s mégis aként uralkodni, hogy egy hatalmas nemzet erejét úgy benn kifejteni, mint künn érvényre juttatni lehessen. Ily módon sikerült neki mind a XIV. Lajos által szitogatott belzavarokat lecsillapítani, mind II. Jakab pártjának törekvéseit meggátolni; s különösen a La Hogue foknál fényes győzelmet aratni.

Anglia alkotmányos élete, melynek alapjai eddig csak írásban voltak lerakva, csakis Vilmos idejében mutatták be valódi értéküket. Ekkor lett ismeretessé a királyi tanácsosok és miniszterek felelősségének értéke, a sajtószabadság kedvező hatása s a birói függetlenség előnyös befolyása a nemzetéletre nézve; míg Angolország anyagi ügyeit a teljes vagyonbiztonság mellett, a keletindiai társaság ügyeibe érvényesített állami befolyás s az azóta világhirre emelkedett londoni bank megalapítása 1694-ben, oly alapokra fekteték, melyek azóta soha megingást, vagy csak hátramaradást sem szenvedtek.

III. Vilmos után II. Jakab ifjabb leánya Anna jutott az angol trónra, ki alatt a spanyol örökösödési háboru alkalmával Marlborough a győzhetlen hadvezér szerzett Angliának nevezetes hadi előnyöket. E hatalmas minister és hadvezér pártjának megbuktatása után a toryk meg akarták buktatni Anglia és Skócia egyesítését, hogy a Stuartok részére legalább Skótiát biztosítsák; mi azonban a parlamentnek szivósságán megtörvén, Annának 1714-ben történt halálával, a 30 éves háboru szerencsétlen hősének V. Frigyesnek másod-unokája *I-ső György*, hannoveri választó jutott trónra, mely ház azóta megszakítás nélkül uralkodik Anglia trónján. Mind

ő, mind fia és utódja II. György alatt a derék Walpole Robert volt Anglia miniszerelnöke, ki a Hannover család uralmát eszélyes magatartása által biztosította. I. György alatt Angliának nem volt más háboruja az északi háboruban való részvétnél, melyet az általa megvásárolt Bremen és Verden birtokáért XII. Károly svéd királylyal szemben vett föl. II. György alatt azonban (1727—1760-ig) az észak-amerikai Georgia birtoka fölött s mint VI. Károly szövetségese az osztrák örökösödési háboruban vett részt. Walpole miniszersége után az idősb Pitt vezette Anglia ügyeit ritka szerencsével s már ekkor megkezdődött az Akadia fölötti háboru, mely II-ik György unokája III-ik György alatt a Párisban kötött béke által elég előnyösen végződött Angliára nézve. Ez utóbbi király alatt, ki 1760—1820-ig uralkodott, Angolország hajózásának és kereskedelmének hatalmas fejlődése által eszközölte az anyaország terjedelménél jóval nagyobb kelet-indiai birtokok megszilárdítását az angol kormány, különösen Fox és az ifjabb Pitt miniszerelnökségeik alatt, midőn a már 38,000 □ mértföldet tevő indiai kereskedelmi társaság birtoka az 1789-ben hozott törvény által államivá tétetett s egy Kalkuttában székelő kormányzó és fővezér alá rendeltetett. Ugyanezen időben Anglia Ausztrália leggazdagabb és művelhetőbb részeire is reá tette kezét, — ellenben nyakassága miatt északamerikai gyarmatait elveszté.

13. §. A német császárság és Magyarország.

III-ik Ferdinánd halálával Mazarin ármányai daczára, ki Németország trónjáról az osztrák-családot kiakarta szorítani, az időközben elhalt IV-ik Ferdinánd helyét *I-ső Leopold* III. Ferdinánd második fia foglalta el, ki idősb testvére életében kedvezőtlen külseje s hajlamai miatt is egyházi pályára volt szánva. Lipót hosszú uralkodása alatt (1658—1705-ig) sem az európai külviszonyokban, sem országa belügyeiben nem vala szerencsés. Kormányát nagy hatalomra vergődött egyházi fők s meg nem bizható miniszerrek és tábornokok vezették; és uralma fényoldalát csakis egy pár jeles vezérének köszönheté, kik legalább a törökkel szemben nevezetes előnyöket tudtak kivívni számára. Különösen szerencsétlen volt a németországi viszonyok rendezésére nézve, melyek végett már 1663-ban megnyittatott Regensburgban a birodalmi gyűlés; de a mely egész a birodalom feloszlásáig (1806) sem vezetett eredményre. Az északi háboruban Leopold Lengyelországot támogatta

a svédek ellen; a spanyol örökösödési háboru, mint láttuk, szintén kevés kedvező eredményt hozott részére.

Mint magyar királynak, kormányának a magyarokkal ellenszenves vezetése hosszas ideig igen keserű gyümölcsöket termett. Az I-ső Rákóczy György halála után megürült erdélyi fejedelemséget ennek fia a nagyravágyó II-ik Rákóczy György foglalja el, kit boldogtalan önhittsége Bátory István példájára a lengyel trónnal kecsegtetvén, X-ik Károly svéd király szövetségében Lengyelországra tört: de itt szövetségesétől elhagyatva, Erdély legszebb seregét, mely abból valaha kikerült s ezzel együtt trónját s 1660-ban a vállalata miatt magára haragitott szultán seregeivel szemben életét is elveszté. Rédey Ferencz és Barcsay Ákos török felsőség alatt, Kemény János német segélylyel kísérté meg Erdély trónján magát megszállárdítani: de sikertelenül s ez utóbbinak 1662-ben Segesvár alatt elestével, I-ső Apafy Mihály jutott török segélylyel Erdély fejedelemségébe, melyet aztán Teleky Mihály hatalmas ministere által képesebb volt hosszabb ideig megtartani.

Egyelőre kevés szerencsével küzdöttek Lipót hadvezérei Magyarországon is a törökkel szemben. A német vezérek, különösen a késedelmező Montecucculi folytonos ellentétben állottak Magyarország államférfiai- és hadvezéreivel, kiknek élén a szigetvári hős unokája: Zrinyi Miklós a költő s hadvezér állott. Hasztalan mért erőst csapást e lángszellemű hős a törökökre az eszéki megerősített hid felégetése által: Leopold irigy hadvezére tétlenül nézte Uj-Zrin fölégetését s az 1664-ben vívott szt.-gothárdi győzelmes csatája után is oly kedvezőtlen békét kötött Vasvárott a törökkel, mely a magyarokat, kik Leopold dölyfös és franczia zsoldban álló ministere Lobkovicz erőszakoskodásai által már amugy is vérig voltak ingerelve, a Wesselényi-féle összeesküvés szervezésére indítá. E szerencsétlen, bár hazafias érzelmekből indított szövetkezés, Wesselényi nádor és Zrinyi Miklós halála után, a szenvedélyes Zrinyi Péter s az ingatag Nádasdy Ferencz kezeikbe jutván: mind az illető vezetőket, mind a sok felől nyomorgatott országot kétségbeesett helyzetbe juttatá: mert tervök, melybe a portát s erdélyi fejedelmet is belevonták, Leopold portai tolmácsa Panajotti által felfedeztetvén, Nádasdy, Zrinyi s ennek sógora Frangepán Kristóf bakó kézre jutottak 1671-ben; s a magyar nemzet alkotmányos szellemét felfogni nem tudó királyi tanácsosok Lobkovicz és Hoher eljötnék látták az időt, midőn Magyarország alkotmányát véglegesen megsemmisítthe-

tik. Magyarország élére teljhatalmu kormányzóvá Ampringen Gáspárt, a németrend nagymesterét állították, s Leopold idegen hadvezéreinek: Spankau, Kobb, Caraffa és Strassoldónak szabadkezet engedtek az alkotmányos mozgalmak vaskézzel kiirtására; míg ugyanakkor Kolonics Leopold püspök a protestans vallás kiirtására vállalkozott s ezeknek lelkészeit és tanítóit felségsértéssel vádolva, csapatonként hurczoltatá nápolyi gályákra; kiket aztán onnan csak a jeles Ruyter hollandi tengernagy ügyessége volt képes kiszabadítani.

Ez alkotmányellenes eljárások a lelkiismereti és politikai szabadságért buzgó magyarokat a kétségbeesett önvédelem karjaiba veték s az ifju hős Tököly Imre, Zrinyi Ilonának, a kivégzett Zrinyi Péter leányának férje alatt, ezrenként keltek föl, törvény és békekötések által biztosított jogaik védelmére. Tököly a szultán által magyar királylyá neveztetvén, 1683-ban Kara Mustafa nagy vezérrel egyesülten 200,000-nyi haddal vonult fel Bécs alá s az elkövetett jogtalanságok keserű gyümölcsöket teremhettek volna Leopold számára, ha a Stahrenberg által hősiezen védett Bécs fölszabadítására Szobiesky János lengyel király meg nem jelen, ki Lothringen Károly herczeg seregeivel egyesülten, Kara Musztafát eldöntő csatában meg nem veri.

Ez ütközettel azonban, melyért a nagyvezér megzsínorozással büntettetett, végleg megforditá a félhold szerencsáját, melyhez e pillanatban fájdalom a magyar alkotmányosságé is kötve vala. A törökök Párkánynál másod izben is megveretve, 1686. szept. 2-kán már Budát is elveszték s a magyar hazaszeretetre nézve jellemző, hogy, a vett sérelmek daczára, a falakon legelső a volt kurucz hadvezér Petneházy vala.

A törökön vett győzelem még szabadabb kezet engedett a magyar nemzettel szemben az ellenséges érzelmű hadvezéreknek, kik közül különösen az örültségig vérengző Caraffa tűnt ki. Ez Eperjesen valóságos inquisitiót állított fel; szavabevehetlen egyének feladására, csoportonként végeztette ki a legjobb polgárokat s vakmerőségében végre annyira ment, hogy az ország első hivatalnokait, mint Csáky kassai főkapitányt s Draskovics Miklós országbíró, sőt a bádeni herczeg testvérét: Hermannt is felségsértéssel merte vádolni. A panaszok végre eljutottak I-ső Lipót füleihez is, ki 1687-ben Pozsonyba országgyűlést híván össze, ez embertelenségeknek általános amnestiával vetett véget, mit a rendek azzal viszo-

moztak, hogy a magyar trónjogot az osztrák családnál megörökítették; az aranybullának fölkelésre jogosító záradékát eltörölték s Leopold fiát Józsefet királylyá koronázták.

E közben a török egyre nagyobb tért veszített Magyarországon. 1687-ben Mohácsnál elhatározó csatában verettek meg a lothringeni herczeg által; 1688-ban Miksa bajor fejedelemmel szemben Székesfejervárt, Szendrőt, Nándorfejervárt is elvesztették; míg Lajos bádeni herczeg Bulgáriának egy részét foglalta el. Köprili Mustafa nagyvezér még egyszer megfordította a törökök szerencsáját; Widdint, Szendrőt és Belgrádot visszafoglalván, Tökölyt is annyira megsegítette, hogy ez a brassói szoroson betörvén, Heister és Teleky egyesült hadait megverte s az előbbit el is fogta, kit aztán nejeért, a Munkács várát Karaffával szemben oly hősileg védett Zrinyi Ilonáért cserélt ki.

A török háborúnak a karloviczi béke vetett véget, mely aztán nemcsak Tökölyt fosztá meg reményeitől, hanem a Teleky halála után gyámoltalanná lett Apafy Mihályt is fejedelemségétől, mely ettől kezdve a Leopoldi oklevél alapján, mint magyar korona-tartomány csatoltatott vissza. De a karloviczi békét még két vesztes ütközet előzte meg a törökökre nézve, a szalankeményi 1691-ben, hol Köprili nagyvezér 12,000 emberével maradt a csatatéren s a Szavojai Eugen által vivott Zentánál 1697-ben, hol 30,000 török elesével, roppant zsákmány került a győztesek kezére. Az 1699-ben kötött karloviczi béke, a temesi bánságon kívül a törököt minden magyarországi birtokától megfosztá.

Magyarország belső szenvedései azonban még ezzel sem értek véget, mert Lipótnak az absolutismus iskolájában nevedett tanácsosai és hadvezérei ez alkotmányellenes igazgatáshoz nem szokott nemzetet, a törvénytelenül kivetett adók és katonai zsarolások miatt újból forradalmi lépésekre vezették. Ennek élére a Bercsényi Miklós által tüzelt II. Rákóczy Ferencz herczeg, Zrinyi Ilona fia s II. Rákóczy György unokája állott 1703-ban s a nemzet megsértett jogai oly tömegesen vitték a népet zászlói alá, hogy hadai még azon évben már Bécs körül jártak s Leopoldnak 1705-ben bekövetkezett halálakor, fiára I. Józsefre egy véres belháborút kellett hátrahagynia Magyarországon, mely változó szerencsével egész 1711-ig tartott, midőn annak Rákóczy elhanyatlott hadi szerencsével, Pálffy János nádor és Károlyi Sándor Rákóczy hadvezérének közbenjárására, József halálával egy időben, a *szatmári béke* vetett véget.

József halálával úgy a német császári, mint a magyar királyi trónt öccse *VI. Károly*, (mint magyar király III-ik) a Habsburgok fiágának utolsó sarjadéka foglalta el. Alatta még tovább folyt Magyarország felszabadítása az ozmán hódítás alól, mert Velence szövetségében háborút indítván, Savoyai Eugen Péterváradnál (1716-ban) a törököt újra döntő ütközetre kényszeríté s annyira megverte, hogy az eme győzelmet követő *passarovitz-i békében* (1718-ban), az nemcsak a temesi bánságot, hanem Nándorfehérvárt, Szervíát, Boszniát s a Havasalföld egy részét is elveszté.

Károlynak ezután minden gondját az képezte, hogy leány-utódai részére a fején levő koronákat biztosítsa. E végett »*pragmatica sanctio*« név alatt egy öröklési rendet dolgozott ki, (mely szerint egyesített birtokai az ő, József s végre Leopold leányára szálljanak) s azt mind örökös tartományai, mind a magyar rendekkel elfogadtatta 1722-ben. És midőn a lengyel királyi trón fölött, melyért sógora Ágost szász választó s XV. Lajos fia: Lescinszky Szaniszló vetélkedtek, a francziákkal háboruba keveredett: a *pragmatica sanctio* kedvéért Lothringent a francziáknak, Toscanát a lothringeni herczegnek, Nápolyt és Siciliát Don Carlosnak engedte át (1738-ban). Élete végén behagyta magát vonatni az orosz-török háboruba is; de többé nem volt Eugen herczeg, ki hadait győzelemre vezesse; sergei megverettek s a helgrádi béke következtében a töröknek a temesi bánságon kívül mindent újból vissza kellett adnia. (Ez idő alatt a magyar fölkelések vezetői: Tökölyi és Rákóczy mint bujdosók éltek és haltak meg Nikomediában és Rodostóban (1735).

Alig hunyta be Károly császár szemeit (1740) s vette át koronáit *Mária Terézia*: azonnal föltámadtak a jogigények s a férje Lothringeni Ferencz által támogatott királynénak, erős küzdelmei voltak, míg magát trónján megszilárdulva érezheté. A bajor választó *Károly*, mint I. Ferdinánd császár (tehát korábbi ág) örököse, Ágost szász választó, mint I. József császár veje, V. *Fülöp*, mint a spanyol-ág képviselője, végre II. Frigyes porosz király, mint némely sléz herczegségek igénylője — mindannyian Francziaország részéről biztatva — egyszerre léptek föl Mária ellen; feledve volt minden szerződés, minden eskü, mint ezt az elmés savoyai herczeg egykor Károlynak megjósolá.

A legveszélyesebb ellenség, II. Frigyes indult meg először s Molvicz és Csaszaunál az osztrák had fölött győzedelmeskedvén, a

breslaui békekötésben csaknem az egész Sléziát megszerzé (1740—42). Mindjárt azután *Károly* bajor választó is föllépett s hadaival feltartóztathatlanul nyomult Prágába ; magát cseh királylyá, 1742 elején pedig Frankfurtban német császárrá koronáztatá.

Most Máriának alig lehetett másfelé fordulnia, mint a *magyar nemzethez*, mely gyakran vett sérelmei daczára, törvényes fejedelmei ügyét—kivált azok veszélyében — soha sem hagyta el ; egy gyöngé és megtámadott királynő iránt pedig lovagias természeténél fogva, kétszeres kötelességének ismerte a férfias védelmet. 1741. szept. 11-én Pozsonyban megnyitá a magyar országgyűlést s itt egy latin trónbeszédben személyesen adta elő elhagyatott helyzetét és bizalmát a magyar nemzet hűségében. A nemzet képviselői lelkesülten ajánlották föl »életüket és vérüket« a gyászba öltözött ritka szépségű fejedelmi hölgy védelmére. És e lelkesedés nagyszerű áldozatok tételében nyilvánult ; mely lehetővé tette, hogy Mária sergei nemcsak Cseh- és Szászországból szoríták ki VII. Károly seregét, hanem ennek birtokát Bajorországot is kézrekerítették ; míg az alatt a *pragmatica sanctiót* egyedül megtartott angol király II. György hadai a francziákat Dettingennél tették tönkre.

De II. Frigyes, Mária szerencséje miatt és szerzeményét féltvén, mint Károly szövetségese, újból háborút indított s szerencséje volt a királynőnek, hogy ezalatt Károly, ki választó-fejedelemségét visszanyerte, meghalt ; különben ismét két oldalról kerülnek tűzbe sergei. II. Frigyes hadvezéri képessége így is fényes győzelmeket szereztek neki Hohenfriedberg és Kesseldorfnál ; mi Mária Teréziát, bár férje Ferencz ugyanez évben német császárrá választatott, a drezdai békére kényszeríté, melyben Frigyes Sleziát megtartá s Ferenczet császárnak elismeré. Nem volt újabb eredménye a franczia hadsereg győzelmes előnyomulásának sem Német-Alföldön *Szász Móríc* alatt, mert e jeles hadvezér diadalának Erzsébet orosz czárnő hadai állták útját a Rajnánál, mit aztán az aacheni béke követett 1748-ban.

Mária Terézia nyugalmit, melyet előbb férje, majd lángezü fia *József* támogatása mellett, országai belrendezésére fordított, 1756-ban az ugynevezett *hétéves háború* zavarta meg, melyet már ő maga kezdett Frigyes ellen, ki kihívó gúnyai által a császári udvart maga ellen bösztette. Az ügyes Kaunitz, Mária minisztere, e háborúra új szövetségeseket nyert Francia- és Oroszországban ; de Frigyes viszont Anglia támogatását nyerte meg. Így indult meg e rop-

pant áldozatokat követelt hadjárat, melyben II. Frigyes csak hadvezéri lángesze menté meg.

Mária jeles hadvezérei: Daun, Laudon, Hadik és Nádasdy győzelmei és erőfeszítései az egyesült franczia-orosz- és német-magyar seregek az elleneit sorban leverő hadvezérrel szemben is tudtak előnyökhöz jutni s az 1763-ban Hubertsburgban megkötött béke a háboru előtti helyzetet (statusquot) erősíté meg.

Mária Terezia a magyarok nagyszerű áldozatait sokféleképen igyekezett viszonzni: a Szent István-rendet a polgári- s a Terézia-rendet a kollini győzelem emlékére, a katonai érdemek jutalmazására, a magyar gárdát pedig a magyar ifjuság kitünőbbjeinek katonai kiképzésére, végre a selmeczi bányász-akademiát a magyar bányászat fölemelésére egymásután állította fel; fölépíttette a budai királylakot, rendeztette az urbéri viszonyokat s általában véve mint jó és a nemzet iránt kegyeletes királyné tűnt ki, leszámítva épen túlvitt kegyeletességét, mely vallásügyekben néha tulságokra ragadta s tetemes adományozásai által saját udvartartását is megterhelte. 1765 óta, midőn férje, Ferencz meghalt, lángeszű fiát, II. Józsefet vette kormánytársul maga mellé s e fiatal fejedelem, II. Frigyesnek feltétlen bámulója, valóban oly szabadelvű intézményeket igyekezett létrehozni, melyek elődei hagyományos érzelmeitől nagyban eltértek. József a pusztán szemlélődő szerzeteket eltörölte s azok vagyonát tanulmányi célokra alkalmazta; a sajtót csaknem teljesen felszabaditá; minden országában létező felekezetnek szabad vallásgyakorlatot engedett; a kiváltságokat megszorította; országa és cabinetje pénzügyét rendbe hozta; uj honvédelmi és adó-rendszert alkotott, czélszerű tanrendszert állapított meg s a tanügyek élére felügyelőkül kiváló szakférfiakat állított; a pápa rendelkezési jogát a királyi tetszvényjog által korlátozta; az örök jobbágyságot eltörölte, szóval saját korát és a keze alatti népek felfogását körülbelől egy századdal előzte meg. De kétségtelenül jóakaratu terveiben kihagyta számitásaiból azon tényezőket — melyekre pedig okvetlen számitania kellett volna; — a magyar alkotmányosságról és törvényekről hallani sem akart; magát meg sem koronáztatta s szabadelvűsége daczára annyira önkényűleg akart eljárni az emberi jogokkal szemben, hogy egész birodalmát német nyelvűvé akarta átídomítani és korlátlan monarchaként kormányozni. E tévedése miatt nemcsak ellentétbe helyezte magát népei hagyományaival, vallásos és nemzeti fogalmaival, hanem oly eszmék felköltésére is

szolgáltatott alkalmat, minők p. az erdélyi Hora-féle lázadást vezették ; mintha a jogaiért küzdő magyar nemességet szívesen dobná oda az alsóbb néposztályok szenvedélyeinek : míg a conservatív gondolkodásnak vallásos szabadelvűségeért helytelenül vallástalansággal vádolák. Régensége alatt történt meg Lengyelország első felosztása Orosz- és Poroszországgal egyetértőleg, melybe anyja Mária-Terézia nem örömet nyugodott belé ; és élete utolsó éveiben az oroszok szövetségében vezetett török háboru, mely Laudon nagyszerű erőfeszítéseinek daczára, a háboru költségeire kivetett adók miatt, csakis az elkeseredést fokozá ! A jobb sorsra érdemes fejedelem betegen tért vissza e hadfolytatásból, halálos ágyán megtört lélekkel vonta vissza azon reformjait, melyek uralkodása ellen — kivált Magyarországon — oly nagy visszatetszést költöttek fel.

Halálával, mely 1790-ben következett be, fivére II. Lipót már a francia forradalom hatása alatt foglalta el trónját, ki bölcs előrelátással uralkodását azon kezdé, hogy magát magyar királlyá koronáztatván, népeit előbbeni jogaikba visszahelyezé.

14. Poroszország fölemelkedése.

Ez al-korszakban két oly államot látunk fölemelkedni, melyek korábban Európa sorsára nézve alig birtak valami befolyással : Poroszországot és az orosz birodalmat. A Visztula és Memel partjain elterjedt Poroszországnak még a 10-ik században rablásból élő lakói ellen. a massowi herczeg Konrád 1240-ben a német rendet hívta be, mely aztán a poroszokat nemcsak hatalma alá hajtá, hanem egyszersmind a keresztyén vallásnak is megnyerte. A másik földrész Brandenburg, a szlávok ellen fölállított örgrófság volt, melyet Szász Lothár Medve Albertnek ajándékozott, ki első nevezte magát brandenburgi örgrófnak ; e család kihalta után az örgrófság előbb a bajor ház, majd IV. Károly császár birtokába jött át, ki azt Hohenzollern Frigyesnek adta el. Brandenburgi herczegség neve alatt szerepelt aztán az egyesített két tartomány s a herczegek egyszersmind a német rend nagymesterei is voltak ; de a lengyelekkel folytatott háboruban csaknem minden birtokukat elvesztették.

Albert brandenburgi herczeg 1525-ben protestánsná lévén, tartományát világiasította s ez fia Albert Frigyes herczeg kimultával ennek veje : János Zsigmond választó fejedelem birtokába jutott,

ki eként 1618-ban a Hohenzollern-Brandenburg-ház uralmának alapjait megvetette.

De Poroszország valódi megalapítója *Frigyes Vilmos* vala (1688), ki már a 30-éves háboruban tekintélyes szerepet játszik s az elvesztett Pomeraniáért a westpháli békekötésben a magdeburgi érsekséget, a kamini, halberstadti és minden püspökségeket kapta s ezekből csinos kis tartományt alakítván, miután országa bel- és pénzügyeit rendbehozta, oly tekintélyes serget állított csatatérre, hogy a svéd-lengyel háboruban az eddig lengyel hűbérség alatt lévő Poroszhon birtokát is megnyerte s Hollandia mellett föllépven, Fehrbellin mellett a francziákat 1675-ben megverte. Fiának, III. Frigyesnek egyetlen kívánsága volt, hogy királyi koronát tegyen fejére, mit 1701-ben Lipót császártól, kihez állandóan ragaszkodott, elvégre meg is nyert s I. Frigyes név alatt Königsbergben magát megkoronáztatta. Frigyes, mint király, I. Frigyes név alatt a spanyol öröködési háboruban tevékeny részt vett s ez által országát is gyarapította néhány kisebb tartománnyal.

Fia *I. Frigyes Vilmos* egyike volt Európa legkülönczebb fejedelmeinek s különös ellensége a tudományos világnak; mit azzal tanusított, hogy udvari bolondját a berlini tudós-társaság elnökévé nevezte s az egyetem tanárait annak kimondására kényszeríté, hogy minden tudós — bolond. Másik kedvencz szeszélye hadsergét illette, melylyel egész életében foglalkozott, kiváló gondját fordítván arra, hogy kivált potsdami testőr-ezredét óriásokból állítsa össze s ilyenek keresésére egész Európát toborzva keresték fel emberei. De, mint elődei, országa anyagi ügyeire ő is igen nagy gondot fordított: a háboru és regályok által néptelen vidékeket más országokból kivándorolt protestáns polgárokkal töltötte meg s országának ipara és kereskedelme előmozdítására minden lehetőt elkövetett. Zord és különcz természete leginkább fiával Frigyessel hozta ellentétbe, ki folyton a tudományoknak és művészeteknek élt; miért atyja annyira megvetőleg és hidegen bánt vele, hogy ez elhatározta magát, hogy egy európai utazása alkalmával Angliába szökjék át: e szándék azonban felfedeztetvén, annak részesei, különösen Frigyes barátja Katt, halállal lakoltak s a fiu életét is a zord apától csak a királyi tanácsosok közbelépte menté meg s engesztelte ki annyira, hogy Frigyest két éven át büntetésből a küstrini királyi kamaránál dolgozásra ítélte; mi egyébiránt a későbbi nagy királynak nem kevés hasznára vált. A fiu atyja haragját, az annak tetszésére kötött há-

zassága által a braunschweigi herczegasszonnyal **engesztelte** ki; s ezen tul a két ellentétes természet **külsőleg** békében élt egymással s a herczeg **reinsbergi magányában** szabadon adhatá át magát a tudományoknak és kedélyes kedvtöltéseinek; ezek között a francia tudósokkal, különösen a mély elméjű Voltaire-el folytatott érintkezéseinek.

II. Frigyes 1740-ben vette át a kormányt s mint király azonnal félre tette fuvoláját s egyéb békés foglalkozásait s az atyja által rendbe hozott országos kincstárt és hadserget Európa szinpadán igyekezett érvényesíteni. Fölhasználván az osztrák örökösödési háboru esélyeit, a molvitzi és csaszlaui győzedelmek által, az igényelt apró sléz-herczogségek helyett a boroszlói békében csaknem egész Sléziát megnyerte; a második sléziai háboruban pedig (1744—45) Mária Terézia férjének, Ferencznek császárrá elismerése árán, ez új szerzeményét hosszabb időre biztosítá.

Gunyra hajló természete, melyben annyira ment, hogy Mária Terézia bosszantására még botrányos jellegű emlékpénzeket is veretett, 1756-ban a 7-éves háborut idézte magára, mely hadvezéri lángesze és népének szívós kitartása nélkül, könnyen koronája elvesztésére vezethetett volna. De már fellépése alkalmával egész Európát meglepte vakmerősége és ügyessége által; mert az osztrák házhoz szító szász választó Auguszt sergét véletlenül körülfogta és Lovoschitznál vívott győzelmes csatája után egész tömegében fogollyá tette. E feltűnő siker azonban csaknem egész Európát ellenséégévé tette s már a következő évben a francziákkal, svédekkel, oroszokkal és osztrákokkal egy időben kellett harczolnia. De Frigyes csüggedni nem tudó kitartással a francziákat Frigyes társaira, az angolokra és hesseniekre bizva, maga Csehországba rontott s az osztrák serget Prágánál megverte; és bár ezután harczy szerencséje a legrosszabbra fordult s maga Kollinnál Daun által, tábornagya Lehwald Gross-Jägerndorfnál az oroszok által kemény vereséget szenvedett: Frigyes Rossbachnál az egyesült francia-német hadat, Leuthen mellett pedig a háromszor akkora osztrák hadat tette tönkre. A következő évben már változóbb volt szerencséje; mert — bár hadvezére Braunschweigi Ferdinánd. Gräfeld mellett, ő maga pedig az oroszokon Zorndorfnál győzelmes csatákat vívott: Mária hadvezérei Daun és Laudon, amaz Hochkirch, ez Olmütz alatt, seregeit csaknem megsemmisítették. Még nagyobb veszteség érte a következő 1759 évben Kunersdorfnál, hol több mint 18,000 porosz

maradt a csatatéren s ha az oroszok vissza nem vonulnak. Daun második győzelme által, midőn Szászországban Frigyesnek egy egész sergét elfogta, már-már ott állott a dolog, hogy ellenségei terve : őt újra egyszerű választói hatalomra szállítani alá, sikerüljön. De az év vége felé ügyessége ismét két nagy győzelmet szerzett számára : a lignitzit, hol az orosz-osztrák hadakat teljesen megverte s a torgaut, hol Daun felett győzött. Így ez év végén ismét minden tartománya birtokában volt, kivéve magát Poroszországot, melyet az oroszok már sajátjuknak tekintettek.

A 7-éves háboru utolsó évei egy véletlen által váltak Frigyesre nézve kedvezőkké. Midőn ellenei hóditása már csaknem minden tartományától megfosztá : Erzsébet orosz czárnő meghalván, Frigyes bálványozó utóda, III. Péter jutott trónra, ki Frigyesnek minden, oroszok által birt tartományát azonnal visszaadta. E kedvező helyzetet Frigyes felhasználva, azonnal Mária Terézia ellen fordult s Daunt Reichenbachnál, egy másik serget Freibergnél megvervén, e győzelmei eredményeül a hubertsburgi békét kötö, mely által minden háboruelőtti birtokának ismét tulajdonosává lett.

Frigyes, mint hadvezér, valódi korszakot alkotott s vivott csatái a hadvezéreknek maig tanulmányul szolgálnak. Az ellenség gyöngéinek kifürkészése és felhasználása ; meg nem osztott haderővel s meglepő gyorsasággal kivitt roham s az ellenségre ferde-állásban felvonulás, tüzérsége és lovasságának ügyes felhasználása képezték azon főtényezőket, melyeknek többszörös elleneivel szemben győzelmeit köszönheté. De a béke műveiben és mint király is nagy volt ő s azon 20 év alatt, melyet még a hubertsburgi béke után átélt, nemcsak az ország tiszteletét s a külföld bámulatát vivta ki : hanem a Hohenzollern-család jelenlegi nagyságának alapjait rakta le. Miután a hosszas háboruk által megrongált hadsergét és hadkészleteit az egykor létezőnél előnyösebben szervezte és pótolta : a modorában és viseletében egyszerű, csaknem cynicus-nak mondható fejedelem, többször beutazta országát s annak közigazgatási és igazságszolgáltatási hiányairól meggyőződven, új és jeles közigazgatási rendszert és polgári törvénykönyvet hozott be. Fölhitel-intézetet, bankot állított és saját udvartartására lehetőleg keveset fordítván, a háboru által károsultak és szükölködők sorsa javítására saját erőszényéből nagy összegeket fordított ; mi által emlékét népe előtt halhatatlanná tette. Szabadelvűségben s a tudományok kedvelésében első volt Európa uralkodói közül az újabb korban s az egyet-

len gáncs, mely ez irányban méltán éri, saját nemzete nyelve és irodalma fölött a francziának tulságos kedvelése. Nemzete őt méltán helyezi minden előbbi és későbbi uralkodói elé.

Utóda unokaöccse, II. Frigyes Vilmos lön, (1786—1796), ki a Frigyes által magasra emelt fogyasztási adók leszállítása s a vámigazgatásnak franczia kezekből kivétele által nyert népszerűséget. Országát Beyreut és Ansbach herczegségekkel s Lengyelország végleges feldarabolása alkalmával, Posennel gyarapítja.

15. § Orosz- és Svédország küzdelme.

A 30-éves háboruban harciassága és fejedelmének, államférfiainak kitünősége által nagy tekintélyre emelkedett Svédország szomszédságában, a XVII. század végén egy eddig alig számbavett állam kezd fölemelkedni, mely részint egy pár uralkodójának nyers erélye, részint szomszédainak hibái, végre az Európa keleti felében nagy tömegeket képező szláv elem tulnyomósága által, az uj-korban egész Európa egyensúlyát fenyegető hatalommá válik. Ez uj állam Oroszország.

A Románov-családnak, mely itt Mihály személyében trónra jut, két tagja *Elek* (1645—76-ig) és *Feodor* már sokat tesznek mind az ország anyagi erejének fölemelésére, mind saját határtalan (absolut) hatalmuk megalapítására. Elek az ország bányászatát, iparát emeli, az igazságszolgáltatást javítja s az egyházat (ó-görög) vonja hatalma körébe, Feodor pedig a régi nemesi jogokat és igényeket semmisíti meg az azt illető oklevelek (Rosradi) megégettetése által.

Ez alapokon végre Feodor öccse *Nagy Péter* (1689—1725) az, ki az orosz birodalmat vaskézzel és vér-ragaszsszal a legkorlátlanabb monarchia tekintélyére emeli s annak azóta folyton emelkedő súlyt szerez nemcsak Európa- hanem Ázsia sorsának intézésében is.

Péter valóban rendkívüli jelenség, ki határt nem ismerő szenvedélyességével, mély belátást és nagyratörő, akadályokat nem ismerő szellemet egyesít.

Miután nagynénjét és bátyját a boldogtalan Ivánt, a strelitzek — egy testőri ijasz csapat — leverésével utóbb félreteszi, rendes haderőt szervez; Azóvot beveszi; és országa belügyeit tanácsosa a schveiczi *Lefort* terve szerint átalakítván, maga siet Hollandiába, hogy országa tengerészetének megalapítására személyes tanulmányo-

kat tegyen. Itt mint ácslegény sem áttall dolgozni s majd Német- és Angolországot beutazva, tervgazdagon siet haza, hogy az újból föllázadt streliczeket — 5000 ember leöletésével — végleg megsemmisítse. Ekkor aztán semmi sem állott többé útjában nagyszerűen fogalmazott tervei kivitelére. Reformjait hadsergén kezdé, melyet külföldi tisztekkel taníttatott; tanodákat nyitott, külföldi tudósokat hívott be; utakat építtetett, bányákat nyitott, ipart, kereskedést teremtetett; városokat helyezett át egy helyből másra, oly zsarnok hatalommal, mely ellenmondást nem tűr, s mely lemegy a család és egyén legszentebb jogainak korlátozásáig. Természetes, hogy mindezek intézkedései által szellemileg hatalmas nemzetet pár évtized alatt nem teremthetett; mert ennek fő éltető elemét, a polgári szabadságot népe első sorban nélkülözé: de rajta nem mult, hogy ez irányban is legalább az alapokat rakja le s a külső látszatot adja meg, míg az anyagi emelkedést illetőleg törekvéseit siker koronázta s szomszédai annak súlyát nemsokára megéreztek.

Péter először is a szomszéd Svédországra vetette szemét, mint a mely a 30 éves háboru folyama alatt a balti és északi tengerekre rátevén kezét — Péter nagyszerű tengerhóditási és kereskedési terveinek első sorban állotta útját. Az alkalom annyival kedvezőbb volt, mivel a Svédország hatalmára irigy Dán- és Lengyelországok ugyancsak Svédország megalázására törtek; s mivel az atyja XI. Károly halálával (1697) trónra lépett XII. Károly svéd király még csak 15 éves volt, kivel könnyen elbánhatni véltek. A három hatalom tehát 1699-ben szövetséget kötött s II. August lengyel király Lieflandba tört be, az orosz Narvát vette ostrom alá; a dán király IV. Frigyes pedig, Károly sógora a holsteini herczeg birtokába tört be. De az ifju svéd király csakhamar megmutatta, hogy hasztalanul számítottak gyengeségére: először is Dániára tört s Frigyest több csatában megvervén, a travendali békében foglalmányai kiadására kényszerítette; most alig 8000 emberből álló seregével a Narvát ostromló 80,000 orosz hátába tört s azt csaknem teljesen megsemmisítette; végre II. Augustot is megvervén, a lengyelektől Lieflandot, Kurlandot és Lithvánia nagyrészét elfoglalta, Augustot trónjáról levetette s ezzel 1706-ban Altranstetben oly békét kötött, mely Lescinsky Szaniszlót, az ő védenczét a lengyel trónon megerősítette. De itt Károlyt elragadta szenvedélyessége és könnyelműsége: mert Oroszország megbizottját Paskult, kit az elle-ne kötött szövetség létrehozójának tartott, keresett kínzások által

végeztette ki, s az Auguszt ellen érezett bosszuvágy oly hosszú időt töltetett vele Lengyelországban, hogy azalatt Péter cár reá ért Liefland, Estland nagyobb részét és Ingermanlandot elfoglalni, sőt 1703-ban a Néva partján Pétervárat is megalapítani, hova Moszkvából erőszakkal telepíté át a legjelesebb iparosokat és kereskedőket. Csak 1708-ban, midőn a cár seregei már lengyel földre törtek, indult meg ellene Károly győzhetlen hadaival s az oroszokat megverve, egész Smolenskig üldözté. Itt azonban elhagyta magát csábítani Mazeppa felkelő kozák főnök által; s a helyett, hogy az oroszokat üldözné, Mazeppa ígért hadaival egyesülendő, délre fordult, hol a kozák kietlen pusztákon seregének nagy része hideg és élelemhiánya miatt tönkrement; s hasonló sorsa volt hadvezére Lövenhauptnak is, ki midőn Károlynak segélyt és élelmet vinne, az oroszok által megveretvén, csak 3000 emberével; nyomorult állapotban ért oda. Károly Mazeppától rászedetve, csak 20,000 emberrel rendelkezett Pultava ostrománál, hol az oroszok túlnyomó erejétől meglepetve, 1709. július 8-án annyira megveretett, hogy mondhatni csakis kísérettel menekült át Benderbe, hol a törökök szívesen fogadták.

Ő azonban itt sem nyugodott s míg Auguszt Lengyelországot, a dán király Schlesviget foglalták el, Péter pedig épen Finnországba tört be: Károly addig sarkalá a törököket, míg ezek végre hadat üzentek Oroszországnak s a Pruthoz eléjük sietett, N. Pétert seregével együtt úgy körülfozták, hogy annak csak a fogság és halál között lehetett választania. De a Katalin cárnő által megvesztegetett nagyvezér Azóv visszaengedéseért Péternek szabad elmenetelt engedett. A makacs és kalandos svéd király még akkor sem engedett; s bár a törökök az élelmet is megvonták tőle, nem akart Benderből eltávozni. Végre midőn meghallotta, hogy odahaza már trónja is veszélyezve van; midőn lakását a jancsárok ezrei körülfozták és fejére gyujtották: 50 emberével kivágta magát közülök s 2 hét alatt lóháton, Magyar- és Németországon keresztül, majdnem 300 mfd utat tévén, megérkezett országába.

Károly hazatérve, koronáját darabokra széthullva találta; még az angol és porosz király is elleneihez szegődött, kikkel szemben minden németországi birtokát elvesztette. De Károlynak eleme volt a harcz s szerencséjére akadt egy államférfiu, ki azt neki legalább lehetségessé tette. E minisztere Görcz vala, ki országa pénzügyét rendbehozván, fejét azon törte, hogy Péter czárt, a balti tengerparti

tartományok átengedése által hazája részére nyervén, ennek segélyével Károly németországi birtokait is visszaszerezze.

De ez idő alatt hálátlan kezek sötét összeesküvés hálóját szőtték a nagy király körül s az »észak csillagát,« kinek hadi dicsőségére bármely nemzet büszke lehet vala, saját honfitársainak orvölvése ejtette el a fridrichshalli sánczokban Norvégiában (1718. dec. 11-én.) A svéd nemesség, mely túlvitt szabadság-vágyában országa hatalmát tette tönkre, Károly leányát Ulrika Eleonorát emelte trónra s a felségi jogokat is magához ragadván, esztelenül fölmondotta az orosz barátságot; vérpadra vonszolta kitünő miniszterét Görczöt s oly háborút vont magára, melyet — midőn a nystädti békét 1721-ben megkötötte, minden Svédországon kívül fekvő birtokának átadásával s nagyhatalmi állásának föladásával kellett megfizetnie.

Ez eszélytelen politika legnagyobb előnyére a fejlődésben lévő Oroszországnak vált. Péter még ugyanazon évben az államtanács és zsinat föloszlatásával, minden egyházi és világi hatalmat személyében egyesített, még az örökös-kinevezés jogát is »a minden oroszok czárjának« tartá fenn s állítólag egy oly végrendeletet hagyva hátra, mely az oroszoknak egész Kelet-Európa birtokát biztositná, 1725-ben, mint mértéktelen életmódjának áldozata mult ki. Trónját — örököszt nem jelölvén ki — neje *I. Katalin* foglalta el, egy szenvedélyes természetű és kevés miveltségű nő, kit egyik dragonyos altisztjétől vett el és emelt volt czárnői méltóságra.

Katalint fia *Elek*, ezt *II. Péter* és *Anna* követték; az első kető alatt *Mencsikoff*, az utóbbi alatt *Byron* és *Münnich* vezették a kormányt, az utolsó hazája nagy hasznára. Alattok Oroszország alkalmat nyert mind Lengyelország ügyeibe avatkozni, honnan *Lesinszky Szaniszlót* kiszorítá, mind Törökország fokozatos visszaszorítását megkezdeni, kiktől *Azóvot* vette el.

Anna gyermek-rokonát *III. Ivánt* jelölte ki utódául, de ezt leszorítá N.-Péter kisebb leánya *Erzsébet* s fogolylyá tévén, később megölette. E durva és szenvedélyes nő 1741—1762-ig uralkodott, a kormányzást kegyenczei vezették, kikben épen nem volt válogatós. De Oroszország már megjelen Európá nagyhatalmi körében s *Mária Teréziát* támogatja *Frigyes* ellen a 7 éves háboruban, melynek végét épen halála és unokájának *III. Péternek* *Frigyes* iránti tisztelete tesz erre nézve kedvezővé.

De az udvar és katonaság ellentétes hangulatát férje politi-

kája ellen fölhasználja szeretetlen neje *II. Katalin*, ki személyesen a testőrezredek élére állva, férjét fogságba ejti s életétől is megfosztva, vad kénynyel áldozik korlátlan szenvedélyeinek; alacsony sorsból kegyenczeket emel föl s ezek által kormányoztatja és zsaroltatja önmagát és országát. (1762—1796-ig). Ezek elsője a testőrök altisztségéből fölemelt Potemkin, 16 évig uralkodott czárnője fölött, ki pedig őt szellem és erélyben százszorosan fölülmulta. Katalin, női gyöngeségeit leszámítva, mint uralkodó jeles és szerencsés volt s hazája fölemelésére, Péter óta, országa összes uralkodói nem tettek annyit, mint ő. N. Péter szellemében vezette külpolitikáját is, melynek első sorban Lengyelország lett szomorú áldozata.

E szerencsétlen országban Oroszország már XII. Károly idejében befolyást nyert, melyet a hét-éves háboru után, II. Frigyeszel egyetértve még nagyobbá tesz *Poniatovszky Szaniszlónak* királylyá föltolása által, ki egészen Katalin teremtménye volt. Ettől kezdve az orosz politika minden alkalmat megragadott az ország megsemmisítésére; fölhasználta a lengyel alkotmány gyöngéit, a politikai és vallásos viszályokat, melyek azt dulták s a szabadságra törő kath. nemesség ellen, mely a baari conföderatióban keresett menedéket, saját protestans (dissidens) polgártársait használta föl eszközül: míg végre 1772-ben, mind Frigyes, mind Mária Teréziánál keresztülvitte fölosztási tervezetét. Ez osztály szerint az orosz Lithvániát, Mária Gácsországot s a Zsigmond által elzálogosított szepesi városokat, Frigyes Keleti-Poroszországot és Posen egy részét nyerte s a romlás magva még a szorosan vett Lengyelországban is elvetetett.

Egyidőben az orosz kormány Törökországra is kiterjeszté figyelmét, s már 1768-ban megkezdé az ellen első háboruját, melyet a kucsuk-kajnardzsei béke négy év múlva fejezett be, Krim és a török vizeken hajózás fölszabadításával és több török vár megszerzésével. Még több eredményre vezetett Katalin második háboruja, melyet már mint Konstantinápoly kijelölt jogutóda idézett föl 1687-ben.

Ennek előjátékát a Krim elfoglalása s az egyik orosz herczegnek: Konstantinnak nem titkolt kijelölése Törökország birtokára képezte; ezenkívül egy semlegességi szövetség Európa legtöbb uralkodójával, véd- és daczszövetség II. Józseffel. A harcz változó szerencsével folyt, de a czélzotthoz képest mégis kevés eredményt szült, miután az 1792-ben kötött jászvásári békében, Oroszország csakis

a Bug és Dnieszter közötti földet és Oczakovot kapta, II. József utóda II. Lipót a szisztóvi békében még kevesebbel érte be.

A többi európai országokról kevés emlékezetre méltót lehet ezen al-korszakból följegyezni. Az osztrák-spanyol család eszélytelen politikája által — mint láttuk — lassanként eljátszotta Spanyolország birtokát s Károly trónörökös személyében Nápolyt és Siciliát, Fülöpében az osztrák örökösödési háboruban Pármát, Piacenzát és Guastallát kapta meg. V. Fülöp kezdé meg a Bourbon-dynastia korát Spanyolországban, ki oda is áthelyezé családjának korlátlan uralmát. Utódai II. Ferdinánd és III. Károly (1746—1788) az ország anyagi érdekeiért sokat tettek, de a nemzeti szellemet francziáskodásuk által megtámadván, az ellenszenv magvait hinték el, mely nem egyszer lázadásokban tör ki.

Szerencsésebb volt Portugallia a Braganza-család alatt 1640-től a század végéig. E család uralkodói közül I. József kora számítható a kedvezőbbek közé, kinek alacsony származásu, de magas szellemű minisztere Pombal (Carvalhó Sebestyén), az országnak különösen szellemi emelkedésére volt igen nagy befolyással; a tan- és emberbaráti ügyeket különös gondjai alá [vévén, melyekre nézve Portugallia sem azelőtt, sem az óta hasonló eredményeket nem vala képes felmutatni. Midőn 1755. nov. 1-én egy iszonyu földrengés Lissabon 30,000 lakosát elnyelte s az egykor virágzó kereskedelmi várost csaknem teljesen megsemmisité: ismét e rendkívüli férfiú volt az, ki e roppant seb behegesztésére mindent elkövetett; s mig egyfelől a nép jóllétére és a királyi tekintély megszilárdítására mindent elkövetett, másfelől a földmívelést és ipart virágoztatta fel; úgy hogy ha hozzá méltó követői akadtak volna, talán sikerülhet vala Portugalliát egykori jóllétére visszahelyezni. De a demokratiai hajlamu férfiú ellentétbe jött az ország nemességével s különösen a papsággal, mely közül a jezsuita-rendet, egy királya ellen intézett mérénylet alkalmával ki is szorítá az országból; ezért midőn Józsefet a trónon boldogtalan leánya I. Mária követte s a nemesség és papság újra uralomra jutott: Pombálnak alig sikerült menekülés által halálát kikerülni s utána nemcsak rohamos ujitásai, hanem nemzete mivelődése is annyira elhanyaglott, hogy p. az általa fölállított több ezer iskolából, pár évtized alatt alig maradt meg ugyanannyi száz.

Dánia VII. Keresztély alatt a magas szellemű Struensee teljhatalmu minisztere által mutatott még némi emelkedést a század 70-ik éve körül, ki korát megelőzve, a czimeket, czéheket és monopoliumpokat eltörölte, a közigazgatást, igazságszolgáltatást javította; a földmívelést és ipart előmozdította: de a német nyelv felerősökölése által, oly ellenszenvet költött fel, mely miatt 1772-ben vérpadon végezte életét.

Svédországot már az északi háboru és XII. Károly gyászos megöletése után, a Holstein-Gottorp-ház nyerte meg; kik közül Adolf Fridrik, mint gyenge, III. Gusztáv pedig, mint erélyes fejedelem tűnik ki a század végén. Ez utóbbinak kormánya azonban folytonos viszálykodásokban telt le, mely a királyt utoljára arra kényszeríté, hogy az orosz háboru megizenése alkalmával, 1788-ban a polgári és földműves osztályhoz forduljon, melynek hűsége országát csakugyan meg is mentette. De a belzavarok mégis annyira zsibbaszták Gusztáv erejét, hogy sergének erőfeszítései daczára, kellő nyomatékot a háborunak nem adhatott s az 1790-ben megkötött wereläi béke után, országát a háboru kiadásainak sulya daczára semmi előnyben nem tudá részesíteni. Ez a nép jóakarátát is elvonta tőle s az ellene titkon összeesküdött nemesség egyik tagja, Ankarström Jakab 1792-ben, egy álarczos tánczvigalom alkalmával királyát halálra sebezte.

16. §. Az észak-amerikai angol gyarmatok fölszabadulása.

Észak-Amerika legmívelhetőbb részébe, az angol gyarmatokba a vallásos és politikai vitáktól szaggatott, Európának legszabadelvűbb és szolgaságot türni legkevésbé tudó elemei váltak ki; s magának Angliának kedvezése által, e gyarmatok lassanként a jóllét és autonom szabadság magas fokára emelkedtek; a párizsi béke által pedig Canada is elfoglaltatván, legmakacsabb ellenségüktől, a francziáktól is megszabadultak.

A nagymérvű kedvezmények és áldozatok, melyeket az anyaország gyermekeiért tett, méltányosnak tüntetik fel az anyaország azon kívánságát, hogy a már virágzó és folyton emelkedő gyarmatok az anyaország terheiben is osztakozzauak. Ez ellen nem is volt a gyarmat-államoknak kifogásuk, hanem hivatkozva az angol szokások és törvényekre, azt követelték, hogy az angol törvényhozásban részt vegyenek; belügyeiket önhatóságilag kezeljék s a netalán reá-

jok eső terheket saját közegeik által hajtsák be. Követelhatték ezt régebben kiadott okleveleik értelmében is, melyek közigazgatási jogaikat biztosították. De az angol parlament az anyaország hatalmának önérzetében, daczára az ellenzék — különösen Pitt hatalmas pártoló szónoklatainak, minderről semmit sem akart tudni; 1765-ben önkényileg vetette ki a bélyegadót s majd a beszállított árukat terhelte nagy beviteli vámokkal: mi akkora ellenszenvet idézett elő, hogy a gyarmatok polgárai egyesületeket alakítottak, csak is hazai termékek használására s a közvélemény nyomása alatt, az ügyvédek szövetkeztek, hogy bélyeget egyáltalában nem fognak használni.

Végre 1773-ban, midőn az angol kelet-indiai társulat nagy mennyiségű theával terhelt hajói Boszton kikötőjébe befutottak: a polgárság megrohanta a hajókat s a nagyértékű szállitmányt a tenger habjai közé vetette.

Az angol kormány erre kényszer-rendszabályokhoz nyult; Massachusetts alkotmányát eltörlé; több államot megcsonkitott: mire az államok Philadephiában gyűlést tartván, védelemről kezdetek gondoskodni. Erre a nyakas angol kormány a gyarmatokat a király védelmétől megfosztottaknak, lázadóknak nyilvánítá és megigázásukra zsoldos hadat gyűjtött össze.

Csak ekkor ért meg a gyarmat-államokban a végleges elszakadás eszméje, midőn 13 állam képviselői egy congressusban összegyűlvén, 1776. jul. 4-én egyszerű, de magas szabadság-szellemmel fogalmazott nyilatkozványban függetlenségét kinyilatkoztatta. Erre a háboru kitört s kezdetben az angolok voltak fölényben: de az egyesült államoknak hőslelkű és hazaszerető vezére: Washington akkora lelkesedést tudott a hadban még kevésbé gyakorlott polgártársaiba önteni, hogy azok mind számban, mind erélyben az angol bérenczeket fölülmulták s már 1777-ben Saratogánál az egyik angol tábornoknak egész seregét elfogták. Ez alatt az egyesült államoknak egy másik nagy férfja Franklin Európába hajózott át s lángeszének és fáradozásainak sikerült nemcsak elismertetni az egyesült államok függetlenségét, hanem Francia- és Spanyolországot egyszersmind véd- és daczsövetségre birnia; s miután 1781-ben a francziákkal egyesülten Cornwallis tábornokot Charlestown-nál önmegadásra kényszeríték: az anyaállamnak be kellett látnia, hogy roppant áldozatait hasztalanul teszi, 1783-ban Versailles-ban békét kötött, melyben az egyesült államok függetlenségét elismerte.

Az új állam első praesidense: Washington alatt a legszaba-

dabb alkotmányt állapította meg, egy elnök vezetése alatti kormányval és kettős kamarával, melyek elseje az államok két-két tagjaiból alkotott tanácsot képez; az utóbbi pedig népképviselők-ből áll.

A természet kifogyhatlan gazdagsága, melylyel rendelkezik, a legszabadelvűbb és demokrat intézvények, végül polgárainak hazaszeretete és ügyessége, az egyesült államokat, melyek tizenhármához lassanként még 17 csatlakozék, a föld egyik leghatalmasabb és leggazdagabb országává emelte.

C) HARMADIK ALKORSZAK.

A politikai forradalmak korszaka.

17. §. A francia forradalom okai.

E korszak uralkodó eszméi Franciaországból indulnak ki, mely politikai eszmék és a jogegyenlőség tekintetében, ez időtől fogva ép úgy vezérszerepet játszik, mint a minő hatása volt irodalmi és közmívelődési tekintetben XIV. Lajos óta egész Európára nézve. Nagy csalódás azon roppant horderejű politikai mozgalmaknak és az eszmék rohamos áramlatának, melyek a XVIII-ik század végén Franciaországban egész Európára kiható lökést adtak, okait azok közvetlen közelében keresni. A francia forradalom csirái már a közép-korban gyökeret vernek, részint azon hűbéri viszonyokban s a francia főuri rend túlzott hatalmában és visszaéléseiben, melyeket azok gyakran a királyi hatalommal és tekintélylyel szemben is gyakoroltak; részint azon különbségben, mely az egyre fejlődő polgári rend míveltsége és minden jogból kizárása, részint végre azon roppant távolságban, mely irodalmának XIV. Lajos és követői idejében kifejlődött eszmények magassága és a valóságban meglevő politikai és társadalmi viszonyok közt létezett.

Egész Európában alig volt ország, melynek aristocratiája és alsóbb polgári osztálya között megfordítottabb viszony létezett volna, jogok- és általános míveltség tekintetében. A főuri osztály, még az új korban is, középkori döllyel gyakorolta hűbérnöki jogait és azon veszteséget, melyet uralkodóival szemben, kiknek viszont abszolút hatalma XIV. Lajosban tetőpontját érte, szenvedett: középkori jogai és visszaélései, mondhatni döllye által igyekezett kárpó-

tolni egy oly polgári osztálylyal szemben, mely nála igen sokszor anyagilag, úgy mint szellemileg magasabb polczot foglalt el.

Franciaország irodalma már XIV. Lajos idejében vezérszerpet játszott Európában s — mint minden elnyomott nemzetnél — politikai tekintetben a végleteket kereste. A XIV. Lajos korában virágzó classicus iskola egyénei Racine és különösen Molière, azon mintáknál fogva, melyeket Görögország legszabadabb életéből példányképül vettek, már megkezdették az ostromot a tettető, kivált egyházi udvaroncok ellen s épen mivel magát a legfelsőbb hatalmat, mely szintén zsarnokságra tört, kevésbé érintették: annak pártfogó szárnyai alatt, nem tévesztheték el hatásukat, élénk jellemű és képzelődésű nemzetükre. Egy második nemzedékben már az ugynevezett encyclopedisták, vagy bölcsész-írók: Diderot, D'Alembert, legkivált pedig Rousseau és Voltaire következtek, kik a maró guny minden fegyverével harczoltak az álcázott kegyesség ellen s lángszellemök erejénél fogva, roppant hatással voltak a francia közvéleményre; most már nemcsak azt támadva meg, mi valóban rossz volt, hanem, mint ez a túlságos nyomás alatt rendesen történni szokott, sok olyat is, mit valóban érintetlenül kellett volna hagyni a szívek mélyében és az emberi művelődés érdekében. És ez fejtí meg a bekövetkezett francia forradalom sok irányban gyakorolt tulzásait.

Nem csekély hatással volt a francia forradalomra nézve az is, hogy Franciaország, az Anglia iránt öröklött ősi gyűlöletnél fogva, részt vett az északamerikai egyesült államok felszabadításában, mely érintkezés által azok, kik a szabadságharcz részesei voltak, onnan visszatérve: hazájokat is ép azon alakzatok szerint kívánták átidomítani, melyek szerint az amott történt; mitsem gondolva azzal, hogy itt egészen más viszonyokkal, nemzeti hagyományokkal s nagy részben kevésbbé mivel néptömeg könnyen gyúlszenvedélyeivel kell leszámolniok.

A forradalom közelebbi okai a Bourbonok határtalan uralomvágyában s azon körülményekben léteztek, melyek azt közvetlenül megelőzték.

XIV-ik Lajost kinek nagyravágyása s abból származott jogalapot nélkülöző háboruk öt 4 milliárdnyi államadóssággal terheltek meg, dédunokája XV. Lajos követte, kinek nevében, a minden erkölcsi alapot nélkülöző Fülöp orleansi herczeg, a könnyelmű Du Bois által sugalmazva, vezette a kormányt. Ez az ország pénzügyét a szé-

delgő Law Jánosra bizta, ki az u. n. missisipi-actiák által, a könnyelműségre amugy is hajlandó franczia népet, az Észak-Amerikában francziák által birtokolt Louisiánának rendelkezésére adott birtoka alapján, egy boldogtalan vállalatba ragadta be, mely aztán a leggyalázatosabb bukással és Law megszökésével végződött. Fülöp halála után 1723-ban, maga Lajos vette át a kormányt s ministere Fleury bibornok egy ideig sikerrel és erélylyel vezette az ország kormányát; sőt a lengyel háboruban Lothringent is megszerezte Franciaországnak: de Fleury halála után, Lajoson erőt vett pazarlási és erkölcstelenségi hajlama; melyek által haszontalan udvaroncznők, mint Pompadour és Dubarry váltak az udvar valódi fejévé s a király ezek szeszélyeinek rabszolgájává; mi által nemcsak az állam bevételeivel, hanem a hivatalok és méltóságok osztogatásával is ez átkos emlékezetű divathölgyek rendelkeztek. Ezek megnyerésével sikerült Ausztriának Francziországot Anglia ellen szövetségeséül megnyernie; de ennek eredménye csak az lön, hogy az 1763-iki párizsi béke által Franciaország Kanadát és Louisiánát, Floridát s csaknem minden afrikai és indiai birtokát elvesztette. E veszteségekkel szemben, csekély nyeremény volt Lothringen és Corsica, melyek elsejét Lescinszky Szaniszló halála által, az utóbbit Genua átengedése útján nyerték meg; mert Corsica leigázása újra nagy adósságokkal terhelte az államkincstárat; ugy hogy e miatt az adókat ujból emelni kellett, minek eredménye az lön, hogy a franczia nép valódi öröme gerjedett, midőn XV-ik Lajos halálával, mely 1774-ben következett be, fia a jól nevelt XVI. Lajos, kit a nép talán az ellentétnél fogva hőnszeretettnek (*bien aimé*) nevezett, foglalta el a trónt.

XVI-ik Lajos, ha elődjei rossz örökséget nem hagynak reá, kétségtelenül megfelelt volna nemzete várakozásának. Egyszerű polgári erényekkel dicsekedhető, jóakaratu férfiú volt ez, birva egy derék király minden tulajdonságával az egy erélyen kívül, melylyel trónját megvédhette volna. A polgári szabadság érdekében minden tőle telhetőt megtett: eltörölte az ujadó-nemeket, helyreállította a parlament hatóságát, szabad vallás-gyakorlatot engedett a protestánsoknak; a gyűlölt tisztviselőket elkergette, a gabnakereskedést szabaddá tette, s a franczia tengerészetet teljes erejéből emelni igyekezett. De a baj gyökere sokkal mélyebben volt: az ország pénzügyeinek mélyen megrongált állapotában, melyet az északamerikai harczban részvétel még mélyebbre sülyesztett s melyet a

nagy ügyességű schweiczi Necker sem volt képes nyomorult helyzetéből kiragadni. Nevelte az elkeseredést az is, hogy az udvar a régi aristocraticus hajlamokból még most sem tudott kivetközni; a királyné, Mária Antoinette s a trónörökös, nem fogván fel a helyzetet, még egyre pazarul költekeztek s a főnemesség udvari kegyenczei azonkívül, hogy 20—30 millió kegypénzt huztak, önkényesen rendelkeztek az állam legmagasabb hivatalaival; sőt a személyes szabadsággal is, — a mennyiben a rendelkezésükre álló zárlevelek (letres de cachet) erejénél fogva, szeszélyeik szerint bárkit bezárathattak a nélkül, hogy tetteikről bárkinek felelősek lettek volna.

A pénzügyi bukás, mely az országot fenyegette, végre is arra kényszeríté a királyt és kormány-tanácsosait, hogy az 1614. óta össze nem hívott parlamentet 1788. május 5-kére összehívják, melyre Versaillesben 308 egyházi, 285 nemesi s 621 polgári küldött jelent meg. Az első vita tárgyát a szavazás módja képezte; mert míg a papság és nemesség, régi formák szerint rendi szavazás útján kívánta az ügyeket eldönteni: a magukat fölényben érző polgári képviselők a fejenkénti szavazás mellett harczoltak s e felett meg nem egyezhetvén: június 17-én, Siéyes indítványára nemzeti gyűlésnek nyilatkoztatták ki magukat; sőt midőn XVI-ik Lajos rendeletére, a parlament elnapoltatott, Bailly kezdeményezése folytán, a polgári képviselők, kikhez némelyek a papi rendből is csatlakoztak, a teke-terembe mentek át s itt egyenként megesküdtek, hogy addig el nem hagyják a parlament helyét, míg nemzetöknek egy valódi parlamenti alkotmányt szervezni nem sikerül.

18. §. Az alkotmány-gyűlés s a forradalom kitörése.

Lajos egy ideig a régi formákhoz ragaszkodva, a középkori királyi ülésre (lit de justice) hivatkozott s ebben el is ismerte a reformok szükségét, de meghallván a polgári képviselők elhatározott szét nem oszlási akaratát, elállott azon rendeletétől, hogy a rendek külön tanácskozzanak; utoljára ő maga rendelte el a három rend egyesülését egy közös parlamentben. De mig így egyfelől engedékenységet mutatott: a forradalomtól való félelme arra készíté, hogy Versailles és Páris között serget vont össze, mely által Páris népe, kivált miután annak is hire ment, hogy Necker elbocsáttatik, Desmoulins, Marat és mások által harczra tüzeltetvén, július 13-án föllázadt s legelőbb is az állam-börtönül használt Bastille

nevü erődöt rohanta meg, melyet véres harcz után bevett és földig rombolt.

Ennek hírére a király eddigi tanácsadóitól nagyrészt elhagyatva, nem látott más menedéket, mint magát nemzete s annak gyűlése karjaiba vetni; azért Neckert visszahívta s a föllázadt nép örömrivalgásai között visszatért Párisba; míg eddigi kegyenczei a nép dühe elől külföldre menekültek.

A nemzeti gyűlés azonnal az alkotmány átalakításához, illetőleg megalapításához fogott s ezt aug. 4-én Noailles indítványára azon nagylelkű ténnyel kezdette, hogy a papság és nemesség hűbéri jogainak minden kárpótlás nélküli eltörlését mondá ki. Ezután egy állandó, egy kamráju s minden 3-ad évben megújítandó parlamentet állapított meg, melylyel szemben a királynak 4 évi elhalasztási joga lett volna fenntartandó. Lajos erre helyeslését adta, de ingadozó természete és talán a párizsi folyton forrongó csöcselék által okozott rémülete, azon kétséges szerepre birták, hogy a Versailles környékén összpontosított katonaságot kedvezményekkel halmoztassa el; mi Párisban tudomásra jutván, a forradalmi vezetők a népet, mesterséggel előidézett éhség által, újra forradalmi fellépésre indították s több, mint 8 ezernyi csöcselék, élén a vad jellemű orleansi herczeggel (Égalité Fülöp) Versaillesbe rohant, hol csak a nemes érzésű Lafayette tábornok mentette meg a királyi családot a legrosszabbtól. A csöcselék így is leölte a király schweiczi testőreit s addig meg nem nyugodott, míg a király meg nem ígérte, hogy családjával együtt Párisba visszatér.

Most a nemzeti gyűlés is Párisban ütötte fel székhelyét, hol egy lovardában foglalt helyet. Itt a forradalmi ellenzék a balra levő padokat foglalta el; a legszenvedélyesebbek azon padokat, melyek legmagasabban feküdtek, a mérsékeltek pedig — kiknek száma azonban az elszökések által mind kevesebbre apadt — a jobboldalakat. A rend lassanként helyreállott s a nemzetgyűlés szabadon tanácskozhaték; sőt a mérsékeltek is mindaddig meg tudák befolyásukat tartani, míg élőkön a mérsékelt szabadelvű és hatalmas szónok gróf Mirabeau állott. Az állam egészen ujjonan szerveztetett, az ország természetes határck szerint 83 megyére osztatott fel, melyek összesen 747 képviselőt voltak a parlamentbe küldendőek; a király, Talleyrand püspök indítványára az egyházi és szerzetes javak világiasíttattak; az örökös nemesség eltöröltetett s a pénzügyi zavar ideiglenes elhárítására az állami javak alapján papírpénz (assignat)

náták) bocsáttatott ki. A béke szelleme vissza kezdett térni Franciaország fővárosába s egy év alatt oda fejlődtek a viszonyok, hogy a Bastille bevételének évnapján, 1790-ben, a király s királyi család jelenlétében nagyszerű testvérисülési ünnepélyt tartottak, mely a bekövetkezett szomorú évekre is visszaveté fénysugarait. Azonban az öröm kevés ideig tartott: a mérsékelteket nagy szelleme által összetartó Mirabeaut a folytonos küzdelmek sirba vitték; Necker elhagyta az udvart s Franciaországot, elvégre külföldre vándorolt. Nemességétől és rokonaitól sarkalva és királyi jogai veszte miatt elkeseredve, maga Lajos is menekülési kísérletet tett Lotharingia felé, de utközben felismertetvén, visszavitetett Párisba, mi annyival kedvezőtlenebb volt reá nézve, mivel távoztakor egy iratot hagyott volt hátra, a melyben minden eddigi engedményeit visszavoná.

A király szökése által fölingerelt néptömegettől, egyelőre csak Lafayette nemzetőrei és a mérséklettek erőfeszítései mentette meg a királyt: de a nemsokára bevégzett alkotmányra meg kellett esküdnie s előre lehetett látni, hogy az erőszakkal elnyomott fergeteg csak alkalomra vár, hogy mielőbb és még nagyobb erővel kitörhessen.

20. §. A forradalom, mint kormányhatalom.

Az 1791. október elején összejött törvényhozó testület elemei már sokkal közelebb állottak a végletekhez: a jobb oldalt az alkotmányosság barátai, a feuillantsok, a középet a Garonne és Girond melléki megyék képviselői; végre a baloldalt a legszélsőbb forradalmi jacobinusok foglalták el, kik vakmerőségek által mindjárt kezdetben uralták a parlamentet s a középen levő girondisták hatalmas szónokai alig voltak képesek velök szemben az egyensúlyt fenntartani. A király gyengesége még nagyobb hatalmat adott nekik; mert nemcsak a főbb hivatalokat, hanem még közügyeit is ezek soraiból választá. A király csak későn látta be tévedését; s ekkor a Párizs közelében összevonni szándékolt önkényes tábor ellen tiltakozó girondista-miniszteriumát elbocsátá: mire Santerre serfőző vezérlete alatt 40,000 főnyi csőcselék rohanta meg a királyi lakot, melynek fenyegető hatalma ellen csak Petion polgármester védte meg a királyt. Ez alkalommal a párizsi helyhatóság (commune) egészen a pórnép — vagy mint nevezték — nadrágtalanok (sans culottes) kezeibe került s a forradalmi szellemet hatályosan

emelte azon körülmény, hogy a távoli Marseilleből a híres marseillei dal (Marseillaise) által lelkesítve, több ezer emberből álló népcsoport vonult fel Párisba, melynek nyomása alatt a vakmerő Santerre tétetett a párisi nemzetőrség parancsnokává. A király kedvetlen helyzetét még inkább növelte a franczia köztársaság ellen szövetkezett külföldi hadak vezérének: Braunschweigi Ferdinándnak kiáltványa, mely a forradalmi elemeket halállal fenyegette. Augusztus 10-én újra megkondultak a vészharangok s a jacobinusok által felizgatott néptömeg előbb a királyi lakba s midőn a király a nemzetgyűlésbe menekült, ide rohant fel; követelvén a királyi méltóság felfüggesztését s a királynak elzáratását, mely követelésnek a nemzetgyűlés most már nem volt képes ellentállani. A király tehát családjával együtt a »Temple« nevű fogházba hurczoltatott a jacobinusok fejei: Danton, Marat és Robespierre magához ragadván a közügyek vezetését, Lafayettének a királyt megszabadítani akaró kísérlete s az ellenségnek a határokon betörése csak ezek kezére játszott; kik most Páris község-tanácsában keresztül is vitték, hogy a király iránti hűség helyett a szabadság és jogegyenlőségre tétessék le az esküket s a börtönök mellé egy-egy vésztörvényszéket állítottak; addig öldökölték a királypártiakat, míg abban — ugylát-szik — maguk is kifáradtak.

Az 1792. év szept. 22-ére összehívott nemzeti convent már Dantonnak és társainak volt kénytelen engedni a diadalt kik az első ülésben eltörölvén a királyságot, Francziaországot feloszthatlan köztársaságnak kiáltották ki. Most élethalál-harcz fejlett ki a jacobinusok és girondisták közt, melyben az utóbbiak az elkövetett öldöklésekért az elsőket felelősségre kívánták vonatni; míg amazok ezeket azzal vádolták, hogy foederativ köztársaságot czéloznak. A győzelem a jacobinusoké lön s ezek a Bourbon-családot trónvesztettnek nyilvánították; a királyt mint a köztársaság ellen vétkezőt, vád alá fogatták s Lajos exminiszterei — különösen Dechéze — magas szellemű védbeszéde daczára, őt szavazattöbbséggel kimondák reá a halálos ítéletet, és azt 1793 január 21-kén rajta végre is hajtatták.

E vérlázító tény és azon kijelentés, mely által a nemzeti convent minden népnek felszabadítását ígérte a királyi hatalom alól, csaknem az egész Európát fölláztatotta a köztársaság ellen s az eddig közönyös Anglia- és Spanyolországnak maga a convent meg-

izente a háborut, míg Franciaország deli része — különösen a Vendée — fegyvert ragadott a köztársaság ellen.

A dühöngő jacobinusok még ezzel sem elégedtek meg, hanem most a girondisták ellen fordultak s miután a képviselők sérthetlenségéről hozott törvényt megsemmisítették: újból a párizsi néptömeget használván fel, 1793. június 1-én a nemzeti gyülekezet megrohantatták, 37 girondistát elfogattak, többeket s ezek között Égalité Fülöp herceget is börtönbe vetették s a köztársaság biztosításának ürügye alatt borzasztó rémuralmat (terrorismus) indítottak meg. Az ugynevezett jóllét-bizottmány, melynek formájára a vidéken még mintegy 20,000 keletkezett, százanként és ezrenként hordá vérpadra az előtte gyanusaknak látszó egyéneket, ezek között Mária Antónia királynét, 51 volt girondista-képviselőt, a király nővérét Erzsébetet és az Orleans herceget. Most gyakorlatilag életbelépett az, mit az egykori encyclopedisták elméletileg minden tekintély lerombolásának neveztek. A magasabb tanintézetek megsemmisítették; a tudomány és művészet nagyobb kincsei lángoknak adattak martalékul, a tudósok vérpadra hurczoltattak; a királyok hamvai szt.-denisi kriptájokból szélnek szórattak; új időszámítás hozatott be, mely kezdetét a király halála utáni naptól vette s magát az istenséget is megtagadva, a nép egy elmés és szép nőt hurczolt meg az utczákon, mint az ész-tisztelet és szépség jelvényét.

E határt nem ismerő túlságok Franciaország minden jobb gondolkozásu polgárát rémületbe ejték, melyet még növelt az, hogy az ország külföldi ellenségei ép úgy, mint a bellázadás, egyre nagyobb tért nyertek s a jakobinusok fejei — bár azok legmerészebbike Marat, a hazaszerető Corday Charlotte orgyilka alatt vérezett el — vérszomjukban kielégithetlenségnek látszottak.

Ezek voltak a köztársasági korszak legsötétebb napjai: de a lángszellemű Carnot legalább a küllellenségtől mentette meg hazáját azon indítvány által, hogy minden 18—25 éves francia besoroztatását eszközölte; mi a köztársaságnak egyszerre 1 millió 200 ezer főnyi ifju és lelkesedett hadsereget teremtett, mely az ellenséget minden ponton visszaverte; míg az ugynevezett »pokoli csapatok« a föllázadt vidékeket járták be és kényszeríték engedelmességre.

Az egyideig vezérszerepet játszó Dantont s a forradalminál is forradalmibb Hebertet Robespierre megbuktatá, vérpadra vitte s ezentul teljes dictatori hatalommal rendelkező polgártársai élete és vagyona fölött; a Guillotine orvos által feltalált nyaktilót s Fouquier

Thinville közvádoló eljárását sem tartotta többé a kivégzések tekintetében eléggé gyorsaknak; mi előbb az életnek olyszerű megvetését idézte elő, hogy az életunottak önkénytesen mentek nem egyszer halálra; míg végre az undornak oly mértéke állott be, melynek okvetlenül reactióra kellett vezetnie. Megindult tehát Robespierre ellen is a bizottságok- s magának a nemzetgyülekezetnek ellenhatása; mely végre 1794. július 27-én valóságos honárulási váddá emelkedett s a dictatort erős tusa után, párthiveivel együtt vérpadra vitte; őt nem sokkal az után az aljas Carrier követte, ki a vidéken százanként fullasztotta be polgártársait; a jacobinusok clubbja bezáratott s a rémuralom hivei a legtávolabbi szigetekre szállíttattak. És míg a provençei gróf hadai, ki mint XVI-ik Lajos fivére, ennek fia halála után XVIII. Lajos név alatt lépett fel, Hoche által tönkre tétettek: a köztársaság egy új alkotmányt szervezett, mely szerint a törvényhozás egy—két kamrából álló—parlamentre bízott, melyek egyike—az 500 tagból álló—a törvényhozást gyakorolja; másika pedig, a 250 tagból álló vének tanácsa, a helybenhagyási jogot. A végrehajtó hatalom gyakorlására 5 tagu igazgatóság állíttatott fel, mely mellé még 6 szakminiszter rendeltetett.

Ez alatt a köztársaság változó szerencsével folytatta hadait a külföldi szövetkezettek ellen. A pilniti szövetségben (1791. aug. 27-én) már Németország és Poroszország szövetkeztek a francia köztársaság ellen, kiknek aztán még XVI. Lajos háborút izent és a szövetséges hadvezér Braunschweigi Ferdinánd ellen, a francia köztársaság hadvezére: Dumouriez, mindjárt kezdetben oly hatálylallyal lépett fel, hogy annak nemcsak a francia földről kellett kivonulnia, hanem a Jemappes melletti ütközet után, Belgiumot is elhagynia. A déli hadsereg vezére Montesquieu Szavoját és Nizzát foglalta el, míg Custine a Pfalzban tett hódításokat s magát Mainzot is elfoglalta. A XVI. Lajosra kimondott halálos ítélet még jobban fölzúditotta Franciaország ellenségeit; úgy hogy már most Törökország, a Schweitz, Svédország és Dánia kivételével, egész Európa szövetkezett a köztársaság ellen. Az osztrák sereg fővezérletét Coburg főherczeg vette át, ki Dumouriez seregét Aldenhowen és Neerwinden mellett megvervén, e jeles vezér, miután a rémuralom eljárásával sehogysem volt megelégedve, Angliába menekült.

Erre nagy rémület állott be: az egyesült hadak minden ponton előre nyomultak; Belgiumot, Mainzot visszafoglalták, a francia csapatok szétverettek s a köztársaság ellenségei előtt annak szivéig

nyitva állott az út: de Carnot említett fellépése, az ifju köztársaságot megmentette; az 1.200,000-nyi had a haza iránti lelkesedése, rohant elleneire s előnyeit növelte a kétségbeesésszülte találékony-ság, mely mind Chappenak 1792-ben fölfedezett láttani távirdáját, mind a Mongolfier testvérek által föltalált léghajókat hadi alkalmazásba hozta. Az első győzelmeket Houchard Honschooten mellett az angolokon s ennek egy vesztett csatáért kivégzése után, Jourdán Vattignies, majd Fleurus mellett (1794. jun. 26-án) aratta; míg Pichegru a hollandok és angolok kiszorítása után Németalföldet foglalta el.

E nagy csapások s a közbejött lengyelországi felosztás-ügy a szövetségeseket megoszlatta s ezek egyenként kezdetek békét kötni a köztársasággal; de a remélt béke csak fegyverszünet volt; mindkét fél roppant készüléteket tett s a háborút most maga Franciaország inditá meg Németország és a magyar király ellen, három nagy hadsereggel, melyek vezérletét Jourdán, Moreau s a magát először Toulon ostroma alkalmával kitüntetett Bonaparte Napoleon vették át. A két elsőt az ügyes Károly főherczeg Németországból, hová betörtek, csakhamar kiszoritá: de annál nagyobb előnyöket vivott ki az ifju Bonaparte (sz. 1769-ben Ajaccióban, Corsica fővárosában, fia Bonaparte Károly törvényszéki ülnöknek), ki rettenthetlen bátorságát és hadvezéri lángeszét, mely később majdnem egész Európa urává tette, már ez első hadjáratában kitünteté. Először is a szárd királyt, Victor Amadeust tette tönkre három döntő ütközetben, melyek Szavoja és Nizza átadását eredményezték; ezután az osztrákok ellen fordult, kiket a lodii hidnál, melyre a rohamot golyózápor között személyesen vezette, teljesen tönkre vert s ez által Mailandot s az egész Lombardiát hatalmába ejtette.

Egy kitérést tévén ezután Közép-Oroszországba, hadait egyenesen a legnagyobb osztrák erősség: Mantua alá vezette s az osztrák sereget Wurmser és Alvinczi alatt, 4 jelentékeny ütközetben, melyek közül az arcolii hidnál történt legvéresebb volt, tönkre verte, minek eredménye a kiéheztetett Mantua feladása lön.

E nagy vereségek, melyeket Károly főherczeg sem tudott jóvátenni, Ferencz császárt arra birták, hogy Campo Formioban békét kössön, melynek erejénél fogva, egész felső Olaszország és Belgium a francziák kezére került, míg Dalmátország és Velence kárpótlásul Ausztriának engedtetek át. Felső-Olaszország, mint »Álpokon inneni köztársaság« csatoltatott Franciaországhoz; Genua, »Liguri

köztársaság« czímet vett fel; a németországi ügyek elintézése az összehívandó rastadti congressusra bízott.

19. §. Az igazgatósági kormány és consulatus alatt.

Az igazgatósági kormány behozatalával a köztársaság kedvezőtlen helyzete épen nem szűnt meg; mert a pénzzavart, melyet örökölt, az igazgatóság sem tudta megszüntetni; a folytatott háborúk miatt a népre terhes adókat kellett vetnie; a lassanként visszatérő kivándorlottak a lázadás tűzét a köztársasági forma ellen folyvást élesztették: végre mi legrosszabb volt, magában az igazgatóságban sem volt meg az egyetértés, mert annak legerélyesebb tagja, Barras Carnottal és Barthelémyvel nem tudott összeférni, mi utoljára is az utóbbiak bukásával végződött.

Az igazgatóság, miután anyagi jólétet nem adott a nemzetnek, dicsőséggel akarta a hiányt pótolni, s a közfigyelmet a nyomorult belviszonyokról elvonni: azért az utóbbi olasz táborozásban kitűnt Bonaparte Napoleont egy kalandszerű vállalat szervezésével bízta meg, melynek nem volt kisebb célja, mint Egyptom elfoglalása. A lángeszű hadvezér nagy buzgalommal és ügyességgel vitte azt ki s 1798. tavaszán 35,000 emberrel és nagyszerű felszereléssel — melyhez igen helyesen egy tudományos vállalkozás minden eszközeit is kapcsolta — indult ki a touloni kikötőből s miután az angol hajóhad figyelmét kijátszotta: Málta szigetét elfoglalván, már július elsején Alexandria előtt állott, azt bevette s a kedvezőtlen égalji viszonyok daczára a pyramisok alá nyomult, hol a mameluk-hadat szétvervén, az egész tartományt csakhamar hatalmába kerítette. És a mi minden későbbi diadalából, mint egyedül hasznos maradt fenn az emberiségre nézve, a magával vitt tudósok által, a tudománynak is meghódította. Ennek eredménye az 1809-ben megjelent »Description de l'Egypt« című óriási munka, mely e nevezetes tartománynak történeti, régészeti és természetrajzi leírását nagy részletességgel és hűséggel először hozta világ elé. Egyptomot meghódítván, Bonaparte Syriába is áttört, de Akkontól visszaveretvén, hódításáról le kellett mondania s hasonló eredménye lett az egész egyipti expeditionnak is. Mert Nelson angol tengernagy a francia hajósserget Abukirnál megsemmisítette; és bár Bonaparte ugyancsak Abukirnál a francziáknak hadat izent török szultán hadain győzedelmeskedett és így a Kleber tábornok alatt visszahagyott francia had által Egyp-

tomot biztosítottak hitte: miután ő maga titokban Franciaországba visszaszökött, Kleber tábornoknak 1800-ban meggyilkolása után, az égalji viszonyok és folytonos lázadások miatt, a francia sereg az angolokkal szerződésre lépven, azok hajóin szállítottott vissza hazájába.

Bonaparte távolléte alatt a köztársaság ügyei odahaza roszra fordultak, mert a pápai birtok elfoglalása, magának VI. Piusnak fogságba vitele s az Olaszország felső részében tett erőszakos foglalások végre is hajlandóvá tették az európai hatalmakat, hogy Pitt angol miniszter tervét egy új szövetség alkotására elfogadják. Bonaparte hazatérése után, a nép által egyiptomi győzelmeiért rendkívüli lelkesedéssel fogadtatván: csakhamar a helyzet urává vált s Barassal szemben Siéyes és Roger Ducossal egyesülvén, az igazgatóságot megbuktatta; a törvényhozó testületet katonasággal szétüzte s egy új alkotmányt hozott létre, mely szerint az ország kormánya három, 10 évre választott consulra bízassék; a törvényhozást pedig egy 100 tagból álló tribunatus és egy 300 képviselőből álló törvényhozó testület vezesse, mely utóbbinak volt fenntartva a kormány indítványait megvitatni, az elsőnek pedig azok fölött végérvényesen határozni.

Ez alatt az Angolország által szervezett szövetség, mely Orosz-, Osztrák-, Törökországot és Nápolyt egyesíté: a rastadti alkudozásokat megszakítá s Franciaországot annyival inkább ingerlé a gyors fellépésre, mivel Rastadtból visszatérő követei, a nemzetközi jog ellenére meggyilkoltattak.

Az 1799 elején megnyitott hadjárat elég rosszul kezdődött a francziákra nézve, mert hadvezérei (Brune, Macdonald, Massena és Scherer több ütközetben megverettek: de részint a hadvezérek, különösen York herczeg ügyetlensége, az osztrákok késedelmezése s végre Szuvaroff orosz hadvezérnek Massena és Soult tábornokok által tönkre tétele (ki aztán Károly főherczeggel meg nem egyezhetvén, a harctérről végleg visszavonult) a francziák ügyét megfordította, úgyhogy az egyetlen Italián kívül, csakhamar mindenütt előnyben állottak.

Az Egyiptomból ezen időben visszaérkezett Bonaparte, Ferencz császárt s Angliát békével kínálta meg, de miután azok ezt visszautasították: két nagy hadsereget szervezett, melyek egyikét saját maga a szt. bernhárdi havason a győzelmes Melas osztrák

tábornok ellen vezetvén, ezt Marengónál (1800 jun. 14-kén) egy igen véres és eldöntő ütközetben megverte; míg a másik sereggel a Németországban előtört Moreau, Kray tábornok felett aratott Hohenlindennél nagyszerű diadalt; miáltal Ferencz császár kényszerítve érezte magát Lunewilleben, frigyes társaitól különválva békét kötni, mely újra nagy területi változásokat idézett elő. E szerint Francia- és Németország határául a Rajna tüzetett ki; a kölni és trieri választó fejedelemségek megszűntek, helyettök Baden, Hessen-Kassel, Salzburg és Würtemberg emeltettek választói méltóságra; a lemondott pármái herczeg Hetruria néven Toscánát nyerte, a toscanai herczeg pedig Salzburg érsekséget, végre a megalakult olasz köztársaság magát Bonapartét választotta elnökének. E béke következtében Nápoly, Portugallia és Oroszország, legvégül Anglia és Törökország is békét kötöttek a francia köztársasággal; úgyhogy az Angliával utoljára kötött amiensi béke 1802. mart. 27-én, Franciaország nyugalmit teljesen visszaadta.

Az első consul most aratott diadalainak gyümölcseit kívánta élvezni s a köztársaság békéjét különösen két irányban használta fel: hazája anyagi ügyeinek rendezésére és saját hatalmának megalapítására. Lángesze mindkettőben fényes sikerre vezette: a közlekedési eszközök javítása s az ipar és kereskedelem fölemelése csakhamar új és gazdag forrásokat nyitottak Franciaország számára. Az új polgári és büntető codex, (code Napoleon) és kereskedelmi törvény által az igazságszolgáltatást rendezte s a katholicismus helyreállítása által, melynek viszonyait VII. Piussal egyetértőleg szervezte, a forradalmi elemeket, valamint a királpártiakat is az élete ellen többször intézett merényletek szerencsés sikerülésével elnyomta. Szóval Franciaország közügyeibe oly rendet hozott be, minővel talán sohasem birt; igaz hogy nagy részben a polgári szabadság rovására. De e szabadságot dicsvágyó nemzeténél elég volt Franciaország hatalmával és dicsőségével pótolni; s ezért hálás nemzete őt már 1802-ben aug. 3-kán örökös consullá s 1804-ben május 18-án — az ellene intézett pokol gép-féle merénylet által is ösztönözve — Franciaország örökös császárává emelte; s Napoleon, miután VII-ik Pius által személyesen fölkenetett, maga és neje fejére önkezüleg tette fel a császári koronát.

Igy a francia forradalom annyi vér és áldozatok árán szerzett szabadságát, tulzásai által maga semmisítette meg s az egykor kitűzött célnak, a nemzet minden befolyásának kizárásával, épen

ellenkezőjét: a semmi korlát által nem mérsékelt császári egyeduralkodást érte el.

21. §. Franciaország a császárság alatt.

Napoleon császári méltóságában s Franciaország ujan szerzett birtokai által sem érezte kielégítve dics- és birvágyát: sőt ellenkezőleg épen közelebbről vívott sikerei és hatalmi önérzete által nemcsak arra érezte magát ösztönözve, hogy az aacheni és amiensi békepontokat meg ne tartsa: hanem már 1805-ben az olasz köztársaságot királysággá alakítva, a vaskoronát fejére tette; annak helytartóságát mostoha fia: Beauharnais Jenőre bizta; sógorát Bacciohit Lucca herczegévé emelte; Parma, Piacenza és Quastalla herczegségeket s a liguri köztársaságot Franciaországba keblezte be. Ez erőszakos lépések Pittet, Anglia mindenható miniszterét, ki már a békepontok első megszegése alkalmával tett erre lépéseket — a szövetség létrehozásában oly eredményre vezették, hogy Angol-, Oroszország, Svédország és I. Ferencz között az csakugyan létrejött; míg Poroszország semleges maradt; az alsó-német herczegségek pedig Napoleon mellé állottak.

De hasztalan volt minden erőfeszítés Franciaország nagy haderejével és Napoleonnak még nagyobb hadvezéri képességével szemben: mert Napoleon Boulogne-ból, hol az Anglia ellen indítandó hadat szervezé, egyszerre Németországban teremvén, több öldöklő csata után Mack tábornokot Ulmnál fegyverletevésre kényszerítette s a hátráló és egyesült orosz-osztrák hadsereget Austerlitznél, a két császár jelenlétében deczember 2-án teljesen tönkretette; mire a megrémült Ferencz császár deczember 26-án Pozsonyban kénytelen volt békét kötni. Ennek pontozatai szerint Velence az olasz királysághoz, Tyrol és svábországi birtokai a Napoleonhoz hű bádeni, würtembergi és bajor fejedelmek közt osztattak fel; Würtemberg és Baden pedig önálló királyság, illetőleg nagyherczegségre emeltettek. Mindezért Ausztria csak Salzburg és Bertholdsgadennel, az egykori toscanai nagyherczeg pedig Würzburggal kárpótoltatott.

A győzelmes császárnak most még nagyobb alkalma nyílt újabb erőszakoskodásokra és családja tagjainak királyi és herczegi székekre emelésére.

Nápoly királyát mindjárt a béke után csak Siciliára szori-

totta s Nápolyt idősb testvére Józsefnek adta át; a batavi köztársaságot királysággá alakítván, ennek trónjára ifjabb testvérét Lajosot kényszerítette; Poroszországtól Neufchatelt és Clévét vette el s az elsőt, mint herczegséget tábornagyának Berthiernek adta; míg Clévéből és Bergből sógora Murat számára a bergi nagy-herczegséget alkotá; a pápától elvett Benevent és Pontecorvo tartományokat Talleyrand és Bernadotténak ajándékozta; mindezeket azon kikötés mellett, hogy az illető tartományok tőle, mint legfőbb uroktól függenek. A következő 1806-ik évben még tovább ment; mert a részére nyert 16 német fejedelemből megalkotá július 12-én 1806-ban a »rajnai frigyet« s ez által a német császárságnak vetett véget; mit Ferencz előre sejtven, még 1804-ben különválasztotta volt örökös tartományait és »Ausztia császára« nevet vett fel.

Az 1806-ik és 1807-ik év új európai háborút hozott annak népeire; mert az eddig semlegességét megtartott Poroszország, különösen Hannovernak az angolok részére átengedése által elkésérítve, a szász választóval egyesült Napoleon ellen: de ez mint vilám termett Németország szívében s III. Frigyes Vilmos sergét Jena és Auerstädt mellett október 14-én teljesen tönkre tévén, már 27-én Berlinből diktálta elleneinek a feltételeket: Frigyes Augusztanak birtokát visszaadva, Szászországot királyságra emelte; Braunschweigot és Hessent elfoglalt; Poroszországot pedig az elbén-tuli tartományaira szorítva, oly megalázó feltételekkel kínálta meg, hogy annak utoljára sem maradt más menedéke, mint magát az oroszok karjaiba vetni. De Frigyes Vilmost ez sem mentette meg; mert Napoleon 1807 elején az egyesülteket Pultuszk és Eylaunál, júniusban pedig Friedlandnál annyira megverte, hogy az orosz czár ugyane hó 25-én Tilsitnél Napoleonnal találkozáván, a béke a következő hó 7-én és 9-én a legterhelőbb feltételek mellett kötött meg. Ezek szerint Poroszországnak le kellett mondania elbén-tuli birtokairól, melyekből Hessen és Hannoverrel egyesítve, legifjabb fivére Jeromos javára a westfáliai királyságot alkotá; az elfoglalt lengyel tartományok, varsói herczegség név alatt Auguszt szász királynak adattak s Poroszországnak azonkívül, hogy 140 millió frank hadi sarczot kellett fizetnie, az angolokat minden kikötőjéből ki kellett tiltania. Az orosz czár is nagy engedményeket tett s mondhatni védés dacz-szövetségre lépett Napoleonnal: a mennyiben kötelezte magát, hogy az Angolországának följáánlandó béke visszautasítása esetén, a megindítandó háborúra egyesül Franciaországgal; a hét jó-

niai szigetet átengedé, Törökországgal békét kötött s Napoleon eddigi és ezentuli intézkedéseibe beegyezését adta.

Most Napoleon eljötnék látta az időt, midőn elvégre örök ellenségét Angliát is megalázhatja s különösen a franczia gyarmatok elfoglalásáért s a Nelson által kivivott trafalgári ütközetért, mely a franczia-spanyol hajóhadat megsemmisítette (1805. okt. 21-én), kérlelhetlen bosszút táplálván szívében: 1806. november 21-én *a szárazföldi zár* által igyekezett Anglia virágzó kereskedését és iparát megsemmisíteni; mely szerint azon fölül, hogy a szárazföldön lakó minden angolt hadi fogolynak s magát Angliát ostromállapotban lévőnek nyilvánította: a continensnek minden közlekedését a szigetországgal, honárulás büntetése alatt megtiltotta. *E szárazföldi-zár* (Continental-System) roppant csapás volt Angliára nézve, melynek már ekkor virágzó gyáripára megsemmisítéssel lőn fenyegetve; de egyelőre Európára nézve is: mert az angol gyarmatárakat hamarjában nem volt miből pótolnia; de utólag a continens nem egy országában ez adott a belföldi ipar létesítésére alkalmat.

Ez után, hogy befolyását egész Európára kiterjeszthesse, a szomszéd pyrenei-félszigetre vetette szemeit s először is szinlelt egyetértésben a spanyol kormányval Portugalliát vette el a Braganza-családtól.

Most eredeti céljának fordult; az élheterlen IV. Károly királyt apja ellen lázítva, amazt megbuktatá: emezt tanácsosával Godoyval együtt Bayonneba csalva, az egész Bourbon-családot a trónról lemondani kényszeríté és Spanyolországot testvérének: Józsefnek adta át; mig Murat sógora Nápoly királyává lett; ennek előbbeni herczegsége Berg pedig a hollandi trónörökösnek adatott át. De Spanyolország birtokával sem József, sem Napoleon nem boldogultak oly könnyen; mert József mindjárt beiktatása után a fölkelte néptől elűzetett s bár a spanyolokra fölingerült Napoleon bátyja segelyére sietvén, az angolokkal egyesült bennszülötteket több véres csatában leverte: József kormánya az egész napoleoni idő alatt, nem tudott ott megszilárdulni; sőt később, midőn Napoleon a szerencsétlen orosz hadjáratból hazatérve, sergeinek egy részét kénytelen volt visszarendelni: Wellington herczeg Salamanca-nál Marmont sergét teljesen tönkre tette s Józsefet Madridból újra kiűzte. 1813 és 14-ben sem voltak szerencsésebbek a francziák: mert az első évben Vittoria mellett Jourdan, az utóbbiban Pampe-

loni mellett Soult tábornagy megverettek s Spanyolországból kiszorítottak.

Napoleon világuralmi törekvését és erőszakos eljárását végre az őt császárrá kent VII. Pius pápának is meg kellett éreznie. A benső ok, mely miatt a hatalmas császár Pius ellen fellépett, valószínűleg az volt, hogy az egyház fejének Párisba szállítása által egyrészt a császári hatalomnak adassék nagyobb tekintély; míg másfelől a századok óta tartó harcz, mely az egyházi és világi hatalom között létezett — különösen a pápa világi hatalmának megsemmisítése által — az utóbbi javára döntessék el; az ürügy pedig, hogy a pápa a szárazföldi zárrendszer kötelezettségének hódolni nem akart. E miatt Napoleon sereget indítván Rómába: a pápát 1808-ban hatalmába keríté, 1809-ben mit sem hajtván az egyházi átokra, világi hatalmától megfosztá s előbb Grenobleba, majd Szavonába és végre Fontainebleaubá szállíttatá, honnan a fogoly csak 1814-ben térhetett vissza székhelyére.

1809 tavaszán azonban a sokszorosán megkárosított Ferencz császár — bizván abban, hogy a francia hadak nagy része Spanyolországban van elfoglalva — 250,000-nyi hadat adott Károly főherczeg rendelkezése alá s a háborút megindítá Olaszországban, hol János főherczeg parancsnokolt, Sacile mellett győzött is: de Napoleon szokott gyorsaságával, mint vihar rontott Károly főherczeg 200,000-nyi hadára s azt öt napi véres ütközetben Bajorországban annyira megverte, hogy már május 13-án az elfoglalt Bécsből bocsáthatá ki fölkelő buzditását a magyarokhoz. Ezek azonban okulván a korábbi francia segély-ígéreteken, József főherczeg vezérlete alatt, Győr alá siettek s míg Károly magát összeszedvén, május 21. és 22-ik napján Aspernnél vívott győzelmes és véres, de eredménytelen csatákat: az Itáliából visszafordult János főherczeggel egyesültek, de az ezt követő Jenő alkirály hadától ugyancsak Győrnél megverettek. Jul. 5. és 6-kán Károly herczeg még egy ütközetet kísértett meg Wágrámnál, de itt újból megveretvén: Ferencz császár fegyverszünetet kért, melyet okt. 14-én a schönbrunni béke követett, melynek feltételei szerint Ferencz császár néhány inn-völgyi kerületről Bajorország részére- Krain, Görcz, Triest, Willachról, a magyar tengerpartról és Horvátország részéről az újjan alkotott Illyr ország részére mondott le; Galliczián pedig Oroszország és a var-sói herczegség osztottak meg. A kis Tyrol a derék Hofer András vezérlete alatt ellene szegült ugyan a francia hatalomnak s lelke-

eredmények híkerült a francziákat és bajorokat egyekire kizsírítani : de a tülerő által elyomatra, a schönbruni béke után az utolsók is letették fegyverüket. Hofer András főbe lövettet. Tyrolnak egy része Bajor-, más része Olaszországhoz csatoltatott.

Most állott Napoleon hatalmának tetőzetén : legkivált mintán a bécsi béke következtében a »parvenu« császár magtalan nejétől : Josephinétől elválva, 1810-ben Ferencz császár leányával : Mária Lizával kelt egybe, ki nem sokára fiuval örvendezteté meg. — a már bücsőjében római királynak nevezett trónörökössel. Ettől kezdve még kevésbé tört ellentmondást s mind Franciaországon, mind Európán, sőt saját családja tagjain is határtalan kénynyel uralkodott. E miatt mondott le Hollandia királya, Bonaparte Lajos, kinek visszavonulása csak azt eredményezte, hogy országa a más herczegségekkel is nagyobbított Franciaországba olvasztatott be.

Végre 1812-ben az európai nagyhatalmakkal s különösen Oroszországgal éreztetett döllye, (melyben utoljára annyira ment, hogy a semleges hajókon szállított kávé és cukor bevitelét is megtiltatni követelte) a tilsiti béke óta vele barátságos Sándor czár oly ellenkövetelésekre indította, melyeket a világ ura büntetlenül nem tűrhetett el; ilyenek voltak Pomerania és a porosz várak kiűritése s a varsói herczegség egyesítése Szászországgal; melyre Napoleon egy oly hadsereg kiállításával felelt, minőt a nagy népvándorlás óta nem látott Európa. Mert Ausztriát és Poroszországot is szövetségébe vonván be, több mint fél millió emberrel tört be június végén s Wilnából egyenesen Moszkva felé tartott; s a szüntelen hátráló oroszokat Barclay De Tollty és Kutusov alatt aug. 17-én Smolensknél, szept. 7-én pedig Borodinónál oly irtózatos és véres csatákban verte meg, hogy csak az utóbbi csatátéren 70,000 ember lett a két részről harczképtelenné. Ez utóbbi ütközet főleg jolom hadvezére: Ney vitézségének volt köszönhető, ki ezért ekkor moszkvai herczegi czimet, később Napoleon sorsa elhanyatlásakor életölő golyót nyert.

Napoleon eszélytelenül, a beálló ősz daczára, bevonult Moszkvába, melyet lakosai nagy részben elhagytak s nem sokára titkos gyújtogatók felgyújtottak; hasztalan volt minden erőfeszítés a mindegyre kiujuló lángok elfojtására; a város hat nap alatt nagy részben lángok által emésztetett fel s alig nyujtott már fedelet: ennek daczára a soha meg nem hátrált hadvezér vagy szőgyenében, vagy az oroszok béke-alkui által ámitva, csak

Oktober közepén indult ki a romok közül s utját délnek akarta venni, de a mindenütt sarkában levő oroszok Jaroslavecznél oktob. 24-én megverték s előbbi kipusztított utjára kényszerítették vissza, hol éhség és 25—30 foknyi hideg által szüntelenül üldözött serege, már a Berezina vizénél 30,000-re, tehát az eredetinek $\frac{1}{18}$ -ára apadt s ezen folyó áthidalásánál történt ütközet alatt ez is 8000-re szállott alá. Napoleon maga Páris felé menekült, hol ez alatt veszélyes lázadás tört ki.

A Napoleoni harczoknak még egy utolsó nagy felvonása s egy utójátéka van hátra, melyek egyenlően tanuskodnak Napoleon háttartalan hatalomvágya, valamint egykori pártfogoltjainak hálátlan-ságáról és a hadi szerencse változandóságáról.

A nagy csapás, mely őt oroszországi hadjáratában érte, oly megsemmisítő hatással birt, melyet többé nem vala képes helyrepótolni s kierőszakolt szövetségesei közül a megalázott Poroszország volt az első, mely ezt fölhasználva, az oroszokkal csakhamar semlegességi szerződésre lépett, ahoz Angolországot, sőt a Napoleon által Svédország trónjára juttatott Bernadotte-ot is megtudta nyerni. És ugyancsak III. Frigyes Vilmos volt az, ki belátva, hogy a francia lelkesedéssel szemben hasonlót kell állítani: Németország népeit a szabadság nevében szólitotta fel, mely csakugyan hallatlan lelkesedés és erőfeszítéssel sorakozott a szövetségesek zászlója alá, hogy hazáját a dőlyfős világuralkodó nyomása alól fölmentse. A szerencse azonban kezdetben újból a francia fegyvereknek kedvezett; mert a következő év tavaszán az újból túlnyomó sereggel megjelent Napoleon május elején Lützen és Bautzennél a szövetségeseket megverte; míg a gazdag Hamburg Davoust marschall győzelmeinek lett áldozatává. De Napoleon is belátta, hogy ujoncz seregével e győzelemnek gyümölcseit nem szedheti s kivált hogy Ferencz császárt a fellépéstől visszatartsa és haderejét jobban összeszedhesse, fegyverszünetet kötött. Ipja Ferencz császár minden lehetőt elkövetett, hogy a prágai congressuson Napoleont békére bírja: de miután ez mindkét fél makacsságán megtörött: maga is népe akaratának hódolva, a szövetségesek mellé állott, kik pár hó alatt 800 ezer emberből álló óriási hadserget állítottak ki Schwarzenberg, Blücher és Bernadotte vezérlete alatt. Még egyszer csillámlott fel Napoleon szerencséje Drezdánál augusztus 26. és 27-én, hol Schwarzenberg óriási sergét sikerült legyőznie: de ezt követőleg az

északi sereg Grossbeerennél Oudinot tábornagyot, Blücher Kasz-
bachnál Macdonald sergét, Schwarzenberg pedig Kulmnál Van-
dammeot verte meg; míg Ney Dennevitzenél szenvedett vereséget. A
végső csapás azonban magát Napoleont Lipcsénél érte október
16-ika, 17-ike és 18-án, hol az egyesült sereg a fejedelmek jelenlé-
tében vivta az óriási népharczot, hol teljesen megveretett,—100-ezer
halott és sebesülttel hagyván fedve két részről a csatatért.

A megvert világur a visszavonulását elvágni akaró bajorokat
szétugrasztva, átkelt ugyan a Rajnán, de az óriási veszteség sebeit
többé be nem hegesztheték: a rajnai frigy felbomlott, a westfáliai ki-
rályság megszűnt, a német várak a győzők kezébe estek, Dánia elvo-
natott, Hollandia felszabadított, Ausztria visszafoglalta Illyriát
és Tyrolt; sőt Napoleon sógora Murat is a szövetségesekhez állott.

A szövetségesek még egyszer megkínálták Napoleont a béké-
vel, mely szerint a Rajna szabott határául Franciaországnak;
de mikor észrevették, hogy ennek szándéka a békealkudozásokban
nem őszinte s még folyvást hadra készül: egy milliónál többet tevő
sereggel rohanták meg Franciaországot s bár az Montereau mel-
lett Schwarzenberg seregét még egyszer megverte: Blücher ellen
Laonnál csatát vesztett s majd Schwarzenberg előtt is vissza kel-
lett vonulnia. És azon csele, hogy a Rajna felé indulván, a szövetsé-
geseket visszatérítendi, nem sikerülvén; miután a szövetségesek
márczius 31-án magát Párizst is bevették s a tanács Talleyrand in-
ditványára őt trónfosztottnak nyilvánítá: a hatalmas világur a csá-
szári czim és 2 millió frank évdíj biztosítása mellett, május 4-én, 400
ember kíséretében, a kis Elba szigetére vonult vissza; míg ugyan-
azon napon XVIII. Lajos tartá bevonulását Párizsba.

A fényes meteorletünthe után, az európai hatalmak Párizsban
kimondott határozatukhoz képest az 1815. év őszére Bécsbe gyűl-
tek össze congressusra, mely ugyanezen év november 1-től, a követ-
kező év június 9-ig tartott s Ferencz császár minisztere Metternich
herczeg által vezettetett.

A pontozatok, melyben megállapodtak, a következők valának:

1. Ferencz császár Gácsország keleti részét, az Illyr tartomá-
nyokat, Tyrolt és Salzburgot visszanyeri; mely utóbbiakért kárpót-
lásul a bajor fejedelemnek a rajnántuli Pfalz nagyobb részét,
Würzburgot és Aschaffenburgot engedi át; az Oráni Vilmostól át-
engedett Belgiumért cserében Velenczét kapja, melyet aztán Maj-
landdal, Lombard-Velencei királysággá egyesített.

2. Oroszország a varsói hercegség nagy részét, mint külön királyságot kapja meg; Krakó köztársasággá nyilvánittatik.

3. Poroszország a tilsiti békében elvesztett tartományain kívül, a poseni nagyhercegséget, Danzig és Thorn városokat, Szászország felét s némely rajnai birtokokat.

4. Anglia megtartja Maltát és Helgolandot; német királyság gyanánt nyeri Hannover s a két jóniai sziget védnökségét.

5. Dánia a svédeknek engedi Norvégiát, annak elvesztett német birtokai kárpótlásául s ő maga Lauenburgot nyeri.

6. A német birodalom helyett egy német szövetség (Bund) állittatik fel 38 államból, melyek a Frankfurtban székelő szövetségi gyűlésre követeket küldenek. E szövetség szemben a külfölddel egy államot képez s hadi erejét az egyes államok részarányos illetékéből állítja ki. Bréma, Frankfurt, Hamburg és Lübeck szabad városokká nyilvánittatnak.

7. Schveicz, Genf, Wallis és Neufchatel cantonokkal gyarapittatik s az összesen 22 canton a congressus által biztosított szövetséges köztársaságot alkot.

8. A Bourbon-család úgy Spanyolország, mint Nápoly és Sicilia újra egyesített királyságát visszanyeri.

9. Olaszországban a pápa, Modena és Toscana hercegei visszanyerik birtokaikat; Lucca hercegség a volt Hetruria özvegy királynéjának adatik; Parma, Piacenza és Guastalla Napoleon nejéé: Mária Luizá-é lesz, de csak holtig tartó joggal; Sardinia Genuával nagyobbittatik.

22. §. A visszaállítás, 100 napi uralom és Waterloo.

A Bourbon-dynastia, újra följutva Francziaország trónjára, csakhamar nagyon is otthonn érezte magát s bár első pillanatban úgy látszott, hogy a közbejött világrázó események, XVIII. Lajosra és udvarára nézve képeztek némi tanulmányt s ennek folytán a király népképviseleti és parlamenti alkotmányt engedélyezett: a mint egyszer megszilárdulva érezte magát, az ígéretek nagyobb része papiron maradt; a gyenge jellemű király mellett tékozló és könnyelmű öcsce vitte a főszerepet; a kastélyaiba és udvar körébe visszatért főnemesség pedig — Napoleon szerint — semmit sem felejtett és semmit sem tanult; ép oly lenéző, uralomvágyó és léha volt, mint a forradalom előtt.

Nem csoda tehát, hogy a franczia nemzet újra azon férfiu felé

fordult rokonszenvével, ki hiu nemzetének ha szabadságot nem is — legalább dicsőséget és világuralmat szerzett volt; s innen érhető, hogy midőn egyszerre hire ment, hogy Napoleon Elba szigétet elhagyva, néhány száz emberrel Cannesnél kiszállott, az eléje küldött sergek s az útjában álló várak, ellentállás helyett hódolattal fogadták: úgy hogy márczius 19-én (1815) kardcsapás nélkül érte el a fővárost, honnan XVIII. Lajos és udvara az előtt való napon elmenekült.

Napoleon, okulva a multakon, most igen mérsékelten lépett fel: hódolt benn a demokratiai irányzatnak s késznek nyilatkozott valóságos alkotmányos kormányzatot hozni be, míg a külfölddel szemközt kijelentette, hogy a párizsi béke pontozatait szigoruan meg fogja tartani. De ellenségei a mennyire megrémültek rögtöni fellépése által, ép oly gyorsan összeszedték magukat; s nem bizva többé Napoleon kegyeskedő ígéreteiben: csaknem másfél milliónyi hadserget indítottak Franciaország felé, hogy a hatalmas hadvezér helyzetének megszilárdulását akadályozzák.

Most Murat, Napoleon sógora volt az első, ki egykori hűtlenségét megbánva, hadaival felső Olaszországba tört; de Tolentinónál május elején serge tönkreveretvén, futnia kellett s midőn uj kísérletet tett volna trónja elfoglalására, a korszak leghiresebb lovasa elfogatván, a visszatért Bourbon Ferencz parancsára agyonlövetett.

Napoleon belátta, hogy győzelemre csak is úgy lehet kilátása, ha az összes Európa hadseregeit maga ellen egyesülni nem engedi: azért 120,000 emberrel viharként tört Belgiumra s Blücher hadát Lignynél, Wellingtontét Qnatresbras mellett véres csatákban megverte. De az utóbbi csakhamar összeszedte magát és Brüssel közelében Waterloo helysénél (»Belle Aliance«) Napoleon elé állott. S itt folyt le jun.18-án a roppant áldozatokba került csata, mely Napoleon minden további reményét meghiusítá. Napoleon ugyanis Grouchy tábornagyot 30—40,000 emberrel Blücher serge ellen küldé, hogy annak egyesülését Wellingtonnal meggátolja: de ez Blücher egyik hadcsapatát az egész porosz seregnek gondolván s nem tudni mi okból, Napoleon küldönczei szavára nem hallgatva: makacsul megmaradt felvett helyén s egész napon meg sem közelítette ama helyet, melyen az eldöntő ütközet roppant erőfeszítéssel folyt. Ütközet folytán Napoleonnak még más szerencsétlensége is volt: vasasai tévedésből egy mély útba ugrottak alá, hol zavarba jöve, az angolok fegyvereitől halomra lövettek; s bár kitünő tábornagya Ney borzasztó erőfe-

szítés mellett a fennsíkot elfoglalta s Wellington sergeit megingatá: mire a nap hanyatlóra szállt, a Grouchy kikerült Blücher sergei a csatatérre érkezvén, a helyzet nem lön többé tartható. A francia sereg még ekkor is valódi csodákat mivelt; a fiatal gárda, hogysem fegyverét letegye, utolsóig halálra löveté magát: de mindezen erőfeszítés többé semmit sem használt; Napoleont hadvezérei kiragadták a csatából, honnan egyenesen Párizsba futva, miután itt fia javára leköszönt s a malmaisoni és rocheforti kikötőket szökés végett hasztalan kereste fel: végül kénytelen volt magát az angoloknak kezébe adni s a »Bellerophon« hajóra ment, honnan néhány tisztje társaságában, a hatalmak közmegegyezésével, a magános, terméketlen és egészségtelen Szt.-Ilona szigetre vitetett, — hol a különben is beteges császár, az angol tisztek gúnyjának kitéve, 1821. május 15-én befejezte életét.

A másik párizsi béke még szűkebb körre szorítván Franciaországot, néhány várát: Savoyát és Nizzát Sardiniának, Landaut és Sar-Louist Bajor- és Poroszországnak; a Napoleon által elrabolt műkincseket vissza kellett állitania s hadi kárpótlás fejében 700 millió frankot fizetének. Nagyobb biztonság okáért, a Bonaparte-család minden tagja kitiltatott Franciaországból s a francia várakat 150,000 szövetséges szállta meg.

Az európai béke biztosítására pedig s egyszersmind a ki nem kerülhető forradalmak elnyomására, a három győzelmes nagyhatalmasság »szent szövetséget« (triple alliance) kötött, mely mindaddig képes volt magát fenntartani, míg az illető uralkodók érdekei össze nem ütköztek.

23. §. Lengyelország megsemmisítése.

Még az első napoleoni hadjárat alatt Európa keleti részén, mintegy óriási dráma mellékes jelenete játszhatott le: Lengyelország végső szétdarabolása.

A lengyel nép saját kárán okulván, már 1791-ben egy új alkotmányt készített, mely a réginek hibáit igyekezett megszüntetni. E szerint a törvényhozás egyes tagjaitól a veto-jogot elvette; a választási viszályok elhárítására koronáját a szász választó-házban megörökíté; eltörölte a rendek szabad törvényhozási jogát s mind a királyi hatalom, mind az alsóbb nép felszabadítására nevezetes lépéseket tett. A párt, mely mindezeket keresztül vitte, különösen

azon polgártársaira számított, kiknek fölszabadítását eszközlé: de a nagyravágyó czárnő II. Katalinnak mindez nem volt inyére s ügynökei által oda vitte a dolgot, hogy az új helyzettel meg nem békülő főnemesség egy része az alkotmány ellen ligát kötött s hazája jogainak megsemmisítéséért folyamodott. Katalin 100,000 embere csakhamar ott állott Lengyelország szívében; míg a szavát be nem váltó Poroszország — valószínűleg már ekkor megnyerve az orosz czélzatnak — haszontalan ürügyek alatt a lengyeleket magukra hagyta, kik aztán — az ellentállásra nem lévén előkészülve, leverettek s 1793-ban a két északi hatalom egy kiáltványt bocsátott ki, mely szerint Lengyelország mint a jacobinismus fészke, szűkebb határok közé szorítandó. Poniatovszky, Lengyelország kislelkü királya, hogy az új osztályt elfogadtassa, Grodnóra hívta össze a rendeket; de miután itt a hazafias érzelem felülkerekedett: a gyűlést orosz katonák verték szét s a második felosztás megtörtént. E szerint Poroszország, Danzig és Thorn városokon kívül kapta csaknem egész nagy Lengyelországot; Oroszország Kis-Lengyelhont, Ukrainát és Lithvánia felét: míg a megmaradt rész, orosz felsőség alatt, a régi alkotmány visszavételére erőszakoltatott.

E megsemmisítő eljárás minden hazafiasan érző lengyel szívét a kétségbeesés lelkesedésével tölté el; a hazája megszabadítására visszatért Kosciusco zászlai alatt nemcsak a férfiak, de a nők is résztvettek Varsó megerősítésében és védelmében, mely alól csakugyan sikerült a két hatalmasság túlnyomó hadsergét visszaverni: de ez alatt Orosz- és Poroszországnak sikerült Ausztriát is rábírní a végfelosztás eszméjére s Oroszország, Suvarov vezérlete alatt, oly tetemes haderőt küldött Lengyelország ellen, mely Kosciuszkót Maciejovicze mellett 1794. okt. 10-én egy véres ütközetben, hol a megsebesült hős maga is elfogatott, végképen leverte; borzasztó kegyetlenséggel és ezrek legyilkolásával csinált rendet Varsóban s a végképen felosztott országrészek között természetes határokkul a Visztulát jelölte ki Ausztria — és Poroszország, a Bógot Ausztria — és Oroszország- s a Niement Orosz- és Poroszország között.

24. §. Európa politikai mozgalmái 1815—1849-ig.

Ezen al-korszak közelebbről tárgyalt első felében — mint láttuk — Franciaország képezte a központot, mely körül egész Európa politikai és társadalmi élete forgott. I. Napoleon bukásával

a politikai központ ugyan egy időre elesett s a trónra jutott Bourbonok XVIII. Lajos és X. Károly alatt Franciaország másod szerepre látszik kárhoztatva lenni: de a XIV. Lajos által megalapított nyelvi és társadalmi előnyök Franciaország nagy hatalmának megdöntésével sem szorultak háttérbe, a politikai szabadság eszméi pedig, melyeket a francia forradalom felköltött, egész Európában annyival nagyobb visszhangra találtak, mivel azon uralkodók, kik I. Napoleon hatalmának megtörésére a politikai szabadság nevében hívták föl nemzeteiket, mitsem okulva Franciaország példáján, épen az eszméknek elnyomása s a reactio által igyekeztek trónjaikat a forradalmi rázkódásoktól megmenteni; népeiknek még régi alkotmányos érzelmeit is elnyomni igyekeztek s általában véve azon tévhitben éltek, mintha a sajtó és a fejlődésbe jött közlekedési viszonyok mellett, lehetséges volna a nemzetek jogos igényeit is tiltó rendszabályok által elnyomni és megsemmisíteni.

Ez az oka, hogy ezen pár évtizedet Európa csaknem minden országában, a kormányok részéről folytonos elnyomási kísérletek, a sajtóval szemben gyakorolt tiltó rendszabályok s a nemzeti és politikai életnek elnyomási kísérletei: a nemzetek részéről ellenben a politikai és vallásos szabadság fölszabadítására törekvő titkos társulatok és nyilvános kísérletek jellemzik.

Franciaországban kétségtelenül legnehezebb volt a helyreállított uralkodó-ház helyzete. Mert I. Napoleon leverésében a francia nép szabadságérzete teljességgel nem volt megsemmisítve; csak azon dicsvágyon ejtetett mély seb, melyet e gloire-ért rajongó nemzet és annak megalázott hadereje csaknem oly nehezen tűrt, mint politikai szabadságának elnyomását. Ehez járult, hogy a másodszor is trónjára visszahelyezett XVIII. Lajos épen nem tartozott azon uralkodók közé, ki nehéz helyzetekben fel tudta volna magát találni: ellenkezőleg igen sokat tett arra, hogy népszerűségét maga ássa alá. A meg nem tört, csak meghajlott nemzeti büszkeség már azt is nehezen szívelte, hogy új királyának szövetségesei hadi sarcz fejében 700 milliót róttak reá; meg nem gondolva, hogy a napoleoni háborúk az európai hatalmaknak negyedfél milliárdba kerültek. Midőn pedig az egyesült hatalmak a Napoleon által Európa különböző gyűjteményeiből erőszakosan összehordott műkincseket visszakövetelték, azt saját muzeumaik megrablásának bélyegzők. Még erősebb ellenszenvet költött fel azon hibás lépés, hogy XVIII. Lajos újból az annyira gyűlölt schweicziakból szervezett magának

testőrséget s hogy a vallásilag buzgó király nemcsak a vallás belső jogait, hanem annak a forradalom előtti politikai és társadalmi hatáskörét is visszaadni törekedett, sőt mi több, egy missionalis társulat létesítését engedélyezte, melynek míg tagadhatatlan érde-
mei voltak a keresztyénség terjesztésében: a kormányellenes pártoknak annál nagyobb ellenszenvét költék fel.

Mindez ugy a republikánusoknál, mint a Napoleon családhoz szitóknál folytonos forrongásban tartá a kedélyeket, mely még az által sem szűnt meg, hogy 1818-ban a szövetségesek serege visszavonatván, a francia sereg újra tekintélyesen szerveztetett s hogy Napoleonnak 1821-ben bekövetkezett halála a bonapartistáknak reményeit egy időre megsemmisíteni látszék. A közvélemény, különösen a Bourbon-család mellék ága- az Orleans-család felé fordult, melynek egyik élő tagja: Lajos Fülöp népszerű és polgári viselete által a polgárság rokonszenvét annyival inkább megtudta nyerni, mivel az idősebb ág csakis Károly Berry-herczegben mutatott némi reményt a család tovább folytathatására. A forrongó összeesküvés tehát arra irányult, hogy a gyűlölt Bourbon-ág lételet megsemmisítse; s 1820-ban Berry-herczeg orgyilkos kéz alatt esett el s neje majdnem egy pokol gépnek esett áldozatul. A Bordeaux-herczeg születése, mely e merényletet követé, az ez irányban táplált reményeket szét látszott osztatni s a királyi család megerősítésére szintén lényegesen befolyt azon körülmény, hogy a francia hadsereg Angoulême herczeg vezetése alatt, a spanyol Bourbon-ház hatalmát a spanyol fölkelés leverése által megszilárdítá. És így, midőn XVIII. Lajos 1824-ben meghalt, testvére X. Károly látszó biztonságban veheté át az uralkodást.

X. *Károly* uralma alatt azonban az ellenszenv még magasbra emelkedett, midőn a forradalom alkalmával kimenekült főnemesség kártalanítására egy milliárd adatott a kormány által s a missiók és jézsuiták ellenében mindinkább felhangzott a panasz; a titkos társulatok egyre nagyobb terjedelmet vettek s különösen ezek egyike, melynek jelmondata »aide-toi et le ciel t'aidera« (segíts magadon s az isten is megsegít) volt, a francia irodalom és magasabb szellemű polgárságnak ezreit tudta titkos czélzatai körébe vonni. A titkos társulatok mind határozottabban az Orleans-család felé fordultak és bár a Görögország felszabadításában győzelmes részvétel által, a francia dicsvágy valamennyire ki lett elégítve, a Villèle és

Martignac kormányok épen úgy nem tudtak erőre vergődni, mint ahogy nem sikerült a Bourmond-féle miniszteriumnak — ki maga is gyűlölt egyéniség volt, bizalmat önteni azon népbe, mely a közel Spanyolországban történt politikai elnyomás miatt, különben is félt az absolutismus győzelmétől. Ezért 1830-ban a francia fegyvereknek Algierban történt győzelmei daczára, az elkeseredés mind nagyobb lőn; úgy hogy X. Károlynak nem volt más választása, mint vagy miniszteriumát elbocsátani, vagy a parlamentet feloszlatni. Ez utóbbi választása azonban csak nevelte az ingerültséget; az új választások a kormány hátrányára ütöttek ki s midőn Marmont tábornok az új kamara protestatiója ellenére, haderőt vont össze Párizsban: a nép tömegesen fölkel; a kormány elvesztette fejét, barátai elhagyták s július 27—29. napján a schweiczi gárda és katonaság s a nép között folyt utcai harcz után, a parlament győzött, kezébe ragadá a főhatalmat s Orleans herceget az ország kormányzójává nevezte ki.

Lajos Fülöp igen nehéz korszakban vette át az ország kormányát; mivel az Orleáns-családhoz szitókon kívül, még három nevezetes párt: az *V. Henrik* nevet fölvevett Bourbon herceghez és a Napoleon családhoz szitó létezett az országban; ezen kívül a köztársasági párttal is számolni kellett, mely szintén hatalmas volt és demokratiai hajlamairól épen nem volt hajlandó lemondani. A »polgár-király« a két elsőtől kevésbé tartott; mert a Bourbonok a népnél kevés rokonszenvvvel bírtak s a napoleoni dynastia még nem talált kellő megszemélyesítőre: ellenben a republikánus pártnak kénytelen volt kedvében járni; e végből a census leszállítása által a 80,000 választó'számát 200,000-re emelte; a sajtót fölszabadította s kormánya férfait az ugynevezett »juste milieu,« vagyis a mérsékelt szabadelvű pártból választá, kik között Guizot, Odillon Barot és Lafayette tűntek ki. Intézkedései azonban nem hozták meg a várt sikert; mert a parlament biztosító többsége daczára már X. Lajos elítélésénél — ki halál helyett csak örök fogságra ítéltetett — a visszatetszés oly nagy volt, hogy maga a népszerű Lafayette is kénytelen volt magánéletbe vonulni vissza. Nehézségei voltak a külföldi udvarokkal szemben is, kik a »polgár-királyt« elismerni vonakodtak és csak akkor lőnek hajlandók őt elismerni, midőn kijelenté, hogy az Európa többi részeiben kitört mozgalmakkal semmi összeköttetésben nincs; sőt abba is beleegyezett, hogy Ferencz császár Olaszország belügyeibe beavatkozzék. Ez azonban országában nem

talált kedvező fogadtatásra s a Lafitte miniszteriumot Perrier Kázmérnak, a mérsékeltek vezérszónokának kellett fölváltania.

A juliusi francia forradalom mozgalmi legelőször is a szomszédos Belgiumban költöztek fel hasonló törekvéseket. A bécsi congressus határozata szerint ugyanis, Belgium Hollandia királya I. Vilmos keze alá adatott; mely körülmény már az óta is keserű gyümölcsöket termett, mivel a két ország történeti múltjánál, vallásánál, sőt politikai irányzatánál fogva is ellentétet képezett egymással: a belgák buzgó katolikusok voltak, a hollandok még buzgóbb protestánsok s ezenkívül Belgium sértve érezte magát az által, hogy Hollandiának igen nagy adósságait viselnie kellett. Ezért nem csoda, hogy a belga sajtóban és közvéleményben egyre jobban megérett azon eszme, hogy a két ország összeférhetetlen egymással és czélszerű lenne azokat mielőbb elválasztani; — mihez az uralkodó család iránti ellenszenv is járult Belgiumban.

Midőn a juliusi forradalom Franciaországban kitört, a belgáknál azon eszme érett meg, hogy a Franciaországhoz való csatlóást eszközöljék s 1830. aug. 25-én már kitört a lázadás Brüsszelben, mely Maanen gyűlölt miniszter ellen fordult s ennek házáat lerombolá. Egyelőre ugyan a forradalmiak szándéklata csak abban központosult, hogy Belgiumot Hollandiától törvényhozási és közigazgatási tekintetben elkülönítsék: de midőn a király a mozgalmakat fegyveres erővel akarta elnyomni, Belgium és Hollandia nagy része fölkelte, a királyi serget szept. 26-án szétverte s Belgiumra nézve 1831. februárjában egy új szabadelvű alkotmányt állapított meg. Erre a nagy hatalmak Berlinben congressust tartottak s Belgium trónjára Coburg Lipót herceget ajánlották; ki a trónt elfoglalván, Vilmos király seregét francia és angol segélylyel megverte s oly békére kényszeríté, melyben a belga királyság függetlenségét elismerte. Az eként megnyugtató Belgium, Lipót mérsékelt és bölcs uralma alatt és azóta, iparának és kereskedelmének fölvirágzása mellett, mint politikailag is szabad állam, maig fönntudta magát tartani.

Németországban is visszhangra találtak a juliusi francia forradalom eszméi és bár kisebb mértékű forradalmi mozgalmakat idéztek elő; ezeknek azonban alkotmányos irányban nevezetes eredményök lett. E mozgalmaknak súlyát először a braunschweigi herczeg Károly érezte meg, ki önkényesen uralkodott s mint ember is könnyelmű, ledér életet élt. Kérvényező népe nemcsak az általa

szerkesztett alkotmány elfogadására, hanem kedvesének a reichen-bachi grófnénak elbocsátására is fölszólítá s midőn kivált ez utóbbi kérést határozottan megtagadta: a forradalom kitört s a herczeg 1831. szept. hóban kénytelen volt fiának: Frigyes Vilmosnak javára leköszönni.

Szászországban az 1830-ban kitört mozgalom már félig-meddig vallásos színezetű vala. Az ország népe egészében protestans lévén, nehezen szívelheté, hogy katholikus uralkodója nagy befolyást enged udvarában a jézsuitáknak: azért 1830 szeptemberében szintén fölkeltek s uralkodóját az átalakított alkotmány elfogadására és népszerű fiának Frigyesnek uralkodó társul fölvételére kényszerítette. Hannover szintén nem kerülhette ki a forradalmi szellem hatását, miután ennek királya egészen döllyfős aristocratiájának befolyása alatt állott. Ezért már 1831. januárjában Göttingában forradalmi lépések indultak meg; a polgárok fegyvert ragadtak s a gyűlölt Münster miniszternek elbocsátását követelték. Cambridge herczeg angol sereggel jelent meg Göttingában s a forradalmat elnyomta ugyan; de mint maga is alkotmányos érzelmű férfiú: Vilmos angol király közbenjárásához folyamodott, ki aztán a nép követeléseit teljesíté s magát a népszerűvé vált Cambridge herczeget nevezte ki az alkotmányos ország királyává.

Azon reactionarius politika, melyet az európai nagyhatalmak a bécsi congressus és Napoleon legyőzetése után elég hibásan trónjukra nézve legalkalmasabbnak ismertek el, még az oly sok idő óta köztársasági szabadságot élvező Schweiczban is megtermé keserű gyümölcseit. Sajátszerű jelenség volt, hogy az egészen democraticus alapokon létrejött schweiczi köztársaságban épen úgy, mint a középkor Velenczében, valóságos aristokratia fejlődött ki; az egyes cantonokban tekintélyre vergődött tehetősebb családok a kormányt magukhoz ragadták s a közérdek mellőzésével saját javukra aknázták ki. Már-már ott állott a dolog, hogy ezen felvergődött hatalom külső befolyás által is támogatva, nemcsak a polgári, hanem a vallásos szabadságnak is korlátokat kezdett szabni. E hatalommal szemben azonban a szabadabb szellemben nevedett ifjuság s a szabadelvű sajtó hatalmas ellenzéket képezett s midőn az épen Bernben székelő igazgató-tanács 1830. szeptemberében a többi cantonokat is felszólította a sajtó korlátozására, mindenütt népgyűlések tartattak; Bernben és Baselben az olygarchia és demokrat fölkelés között véres harczokra került a dolog; mely utoljára is a szabad-

elvéek győzelmével végződött és a Schweicz régi democraticus jellegét visszanyerte.

Az apró fejedelemségekre szaggatott Olaszországban annyi-
val inkább fölhalmozódott a forradalmi elem, minél nagyobb volt
az általános elnyomás. Itt a nemzet az alkotmányos formáknak még
színével sem birván, szabadelvű elemeit titkos társulatokba rakta
le, melyek között legnevezetesebb volt a carbonarik (szénégetők)
egyesülete, melynek irányzata egyaránt irányult az egyházi és világi
elnyomás ellen. E forradalmi elemek először Bolognában, a pápai
birtokban adtak életjelt; a forradalom Modena és Parma hercegeit
elkergette; soraikba a Napoleon-család két tagját, az egykori hol-
landi király fiait: Lajos egykori clévei herceget és a később fran-
czia császárrá lett Napoleon Lajost is bevonták s céljuk volt I.
Napoleon fiát, a bécsben növelt reichstadti herceget kiáltani ki az
egész Olaszország királyának. E terv azonban minden tekintetben
meghiúsult; először az által, hogy a Metternich által nevelt reich-
stadti herczeg nemcsak hogy semmitsem akart tudni ily forradalmi
elemek létezéséről, de már 1832-ben ifju életét egy hadi szemle
alkalmával eltapodtatás következtében befejezte; az osztrák kor-
mány pedig épen tekintélyes haderővel lépett fel, mely Modenát,
Bolognát és Anconát egymás után vette be s a forradalmat ez és
Albani bibornok csőcselékből álló hada véglegesen elnyomta.

25. §. Lengyelország létküzdelmei 1831-ben.

Sokkal nagyobb terjedelmű és fontosságu volt azon nagyszerű
létküzdelem, melyet a szerencsétlen Lengyelország kísért meg az
1830—31-iki években s melynek kezdetét elég csodálatosan Orosz-
országban kell keresnünk.

A zsarnoki vaspálcza alatt nyögő Oroszországba is elhatot-
tak a politikai szabadság eszméi s bár igen természetesen, csakis a
felsőbb körökben találhattak viszhangra: ennek nagy szerencsét-
lenségére biztató hatást gyakoroltak az elnyomott Lengyelország
felszabadulási reményeire. Nagyobb szerencsétlensége volt ez utóbbi
országnak ennél az, hogy eszközök tekintetében, még annyi tanulság
után sem értett egyet: az aristokrata párt élén Czartoritzky herczeg-
gel, kül befolyás által és Lengyelország történelmi jogalapján ki-
vánt megindulni; míg a demokraták egyenesen a forradalmi eszkö-
zökre támaszkodtak. E kettős irányzat az orosz mozgalmaknak fe-

lelt meg, melyek közül a Muraviev Miklós által vezetett titkos szövetség, szintén csak alkotmányos monarchiára törekedett; míg a másik, melynek élén Pestel ezredes állott, egész Oroszországot egyes köztársaságokra akarta felosztani. Könnyű belátni, hogy míg a lengyel felkelési mozgalmak legalább a nemesség hazafias érzületére támaszkodhattak: az orosz forradalmárok gazda nélkül számítottak; midőn oly országban, melynek nemessége szolgai s csak a miveltség külső mázával bíró volt; a köznép pedig oly műveletlen és politikailag éretlen, hogy a constitutio név alatt Constantin nagyherczeg nejét értette,— oly ábrándoknak engedte át magát, melyeknek talaja épen nem volt előre készítve. Az utóbbi mozgalomnak tehát a bátyja visszalépése folytán uralomra jutott Miklós czár 1825-ben játszva vetett véget; s e játékban csak az volt szomorú, hogy szibériai száműzetésben ezren meg ezren siratták meg.

Sokkal komolyabb volt a lengyel forradalom, mely 1830-ban, mintegy a juliusi forradalom utóhangjául indult meg s november 29-én vette kezdetét, a gyűlölt Constantin nagyherczeg megöletését s az ország fölszabadítását tűzvén ki célul. A nagyherczeg előre értesülvén az összeesküvésről, elmenekült ugyan: de a nép a fegyvertár megrohanásával nagymennyiségű fegyverre tévén szert, az orosz őrséget kiverte; urrá tette magát Varsóban s a forradalom élén Lelewell lengyel költő vezérlete alatt, az államtanácsot feloszlatta; a forradalmi kormány élére Czartoriczky herczeget állítván. Ez a hadsereg élére Klopitzky tábornokot helyezte, ki magát a demokratiai párt elnyomása által diktatorrá tévén, a czárt megkínálta Lengyelország hűségével, oly feltételek alatt, hogy az orosz sereg visszavonásával az ország alkotmánya visszavonassék s Lithvánia visszacsatoltassék. A czár azonban határozottan visszautasítá a feltételeket, mire a január 29-én 1831-ben összegyűlt országgyűlés a Romanow-család trónjogát megsemmisíté; Lengyelországot független állammá nyilvánította egy kiáltványban, melyet Európa hatalmaihoz intézett. Erre a felelet Diebits tábornok megjelenése volt, ki 130,000-ből álló seregével megjelenvén, a Radzivill herczeg által vezetett hadserget Grochhownál, később Skrynyecky és Bem alatt a lengyelek makacs ellenállása daczára, melyről 16,000 halott tanuskodott, megverte s hasonló sorsuk volt a Lithvániába betört Gielgud és Dverniczky tábornokoknak is; egyedül Dembinczky tudta 4000 emberét visszavezetni Varsóba. De itt a veszteségek lázadást szültek, a kormány leköszönt s az országgyűlés elnökké Krukovieczky

tábornokot, fővezérré előbb Dembinszkyt s ennek leköszönésével Malachovszkyt nevezte ki.

Most azonban az orosz sereg vezérletét a híres Paskievich herczeg vette át, ki egyenesen Varsó alá nyomult s 20,000 ember élete árán annak sánczait bevevén, a lengyel kormány Modlinba vonult át; míg Paskievich a bevett Varsóba vonult be.

A lengyelek sorsát, melynek még lehetett volna jó fordulatot adni, újból a viszálykodás döntötte el: mert a délen 20,000 emberrel táborzó Ramorinó tábornok aristokratikus érzelmű serge, jobbágysági felszabadulásától félván: a helyett, hogy a fősereggel Modlinnál egyesült volna, az osztrák határokon tette le fegyverét; mire a Ribinszky által vezetett másik lengyel hadtestnek sem maradt egyéb hátra, mint a megkísérlett, de visszautasított békealkudozások után, Poroszországba vonulva, átadni fegyvereit.

E szerencsétlen kísérlet után a mi kevés még megmaradt is a lengyel nemzeti életből és műveltségéből, Európa közönye és az oroszok vad kénye által megsemmisített; a legműveltebb szláv törzs nemzeti szelleme, műveltsége elnyomatott s a győzelmes hadvezér nem sokára méltán jelentheté czárjának, hogy a kivégzettek sirján s a Sziberiába hurczoltak eltávozásával, Varsóban minden csöndes; csöndes, mint a sir, melyben egy hibás, de jobb sorsra érdemes nemzet fekszik.

26. §. Kisebb mozgalmak 1831—1848-ig.

Az újabbkori forradalmak egyedül Angliát nem érintették; biztos tanuságul arra, hogy minél alkotmányosabban és törvényszerűbben kormányoztatik valamely ország, annál kevésbé van változó népmozgalmak szeszélyeinek alávetve. Ennek daczára nem lehet mondani, hogy Angliában semmi politikai mozgalom ne lett volna; mert hiszen egy ország valódi alkotmányossága épen a szabad, élénk és mégis veszélytelen mozgásban nyilatkozik. Három kérdés volt különösen az, mely Anglia törvényhozását legbehatóbban foglalkoztatá: a Palmerston által vezetett wigh-párt reform-törvényjavaslata a törvényhozó testület választási censusa kiterjesztésére, mely az 1832-ik év derekán hosszas küzdelem után csakugyan törvénné vált s az elavult középkori választási képesség helyére szabadelvű választási törvényt alkotott; s legalább annyit kieszközölt, hogy Angliának minden 20—25-ik polgára választási képességet nyert. A második kérdés a Wilberforce által sürgetett néger

rabszolgaság eltörlése, mely az új-kor műveltségének e fekete foltját kívánta megszüntetni s meg is szüntette annyiban, hogy 1833-ban a hat éven alóli gyermekek szabadoknak nyilváníttatnak; rabszolga szülők munkára szorítása azonban az 1846-ik évig terjesztetett ki s a rabszolgatartók kártalanítására 200 millió forint szavaztatott meg. Végre a harmadik nagyfontosságú kérdést Irland sorsa képezte. E szegény, tulnépesült s nagyrészt katolikus lakosságú ország, a szabad és dúsgazdag Anglia fényes érmének csakugyan sötét hátsó oldalát képezi és fogja képezni talán mindörökké; mivel a természet mostohaasága s a nép miveletlensége a másik szigetországgal egyenlő lépésben haladni nem engedik; nyomja őket kétségtelenül a valláskülönbség is. Hasztalanul akadt e szerencsétlen országrésznek oly hatalmas szónoka, mint O'Connell: mert az angol parlament, minden szabadelvűsége daczára sem volt hajlandó Irland részére nagyobb engedményeket tenni; még kevésbé bocsátkozhatott azon okvetlen szakadásra vezető engedménybe, hogy egyik provinciájának külön parlamentet adjon. Az általános elszegényedés (pauperismus) e szerencsétlen szigetre ólomsúlyként nehezül s ennek lehet főként tulajdonítani, hogy lakói még korunkban is ezrenként vándorolnak ki Amerikába.

Ugyanez időszak alatt (1839—1846-ig) Anglia hatalmát és tekintélyét keleten egyre szélesebb körben kiterjeszté és megszilárdítá. Ekkor folyt le a mákony-háboru Tsinával, mely részére öt nagy kikötő várost nyitott meg a mennyei birodalomban. Az orosz szitogatás alatt megindult persa-afgháni harcz, melyben az utóbbi ország fejedelmét Dost Mohamedet is elfogták, az Indiára intézett támadás megheiusultával, részökre kedvezően ütött ki; majd a felkelő mahrattok fegyvereztettek le, Szind és Pendsab (india nyugati része) angol birtokká lettek, tehát Oroszország ármányos politikájának épen ellenkező eredménye lett.

Franciaország eleinte kedvezően fogadott királya Lajos Fülöp kormányával sem tudott megbarátkozni; a titkos társulatok folyton működtek s minden kedvező alkalmat felhasználtak a kormány megbuktatására. Általában véve e szép és nagy ország az első forradalomban felköltött s később egyes ábrándozók által a nemzet öröklött könnyüvérűsége folytán, mindig nagyobb túlságokra ragadtatott honboldogító eszméi által talán még sokáig fog arra nyújtani tanulságot, hogy századokra terjedő elnyomás után, igen nehéz egy könnyüvérű, ujságokon kapó, nagyratörő és dicsvágyó népet

bárminő kormányformával megnyugtatni, vagy épen helyes közep-
uton megtartani. Kisebbszerű forradalmak, izgalmas jelenetek, az
uralkodó személye ellen intézett merényletek zavarták itt folyvást a
közcsendet, melyek 1832—34-ben csak több polgár élete árán vol-
tak elnyomhatók; 1835-ben pedig a Fieschi-féle pokolgép magának
a királynak életét is veszélyezteté. Ezeken kívül, melyek leginkább
a köztársasági párt túlzóinak tudhatók be: még mindig meg voltak
ugy a Bourbon-, mint a Napoleon-család hivei is; s kivált ez utób-
biaknak már jelöltjük is akadt az egykori hollandi király fia: Napo-
leon Lajos személyében, ki két ízben, 1836-ban és 40-ben Strassburg-
és Boulogneban merész kísérleteket tett a trón elnyerésére, mindkét-
szer sikertelenül s az utóbbi kísérlet után Napoleon Lajos Ham-
várába vitetett fogságra, honnan csak 1846-ban sikerült menekülnie.

A végleteket, melyekre a köztársasági ábrándozók ragadtat-
tak, még jobban bemutatták St. Simon és Proudhon s ezek tanítvá-
nyai a socialismus és communismus örvöngő tanaiban; kik közül az
elsők a socialismus, az utóbbiak a communismus elvei által hitték
nemzetöket s az emberi társadalmat boldogítani. Az első szerint az
egész emberi nem részére egyenlő ellátással épületek lennének eme-
lendők (phalanstèrek), honnan kiki megszabott munkájára sietne s
a munka jutalmában egyenlően osztozkodnék; az utóbbi szerint az
államokból valódi tabula rasa-kat kellene teremteni; a vagyont egyen-
lően felosztani, sőt a családi életet is a közösség elveire alapítani. E
rövid vázlatból is kitűnik, hogy az első szerint az emberi szellemnek
az egykori Egyptom példájára korlátozása, sőt megkötése eszközöl-
tetnék; a munka elveszteni ingerét: míg az utóbbi szerint az em-
beri természet minden lélektani törvénye föl lenne dúlva; a henye
a szorgalmassal egyenlően jutalmazva s az elv további alkalmazása
szerint a vagyonukat elfecsérlők, kevés idő múlva újabb osztályt kö-
vetelhetnének a szorgalmasak és takarékosak rovására. Nagyon is
megközelítő lépések ezek a nihilismus elve felé, mely — fájdalom
— itt-ott szintén tért foglal s istent, hazát, vagyont és egyéni biz-
tonságot egyaránt fenyeget. 1840-ben a kistermetű, de annál na-
gyobb szellemű Thiers lépett a kormány élére, ki kormányát a
nemzet egy régi óhajlásának teljesítésével, I. Napoleon hamvainak
hazaszállításával kezdette meg és ezáltal akaratlanul a napoleonis-
ták terveit vitte előbbre: de külpolitikája által — midőn a török
szultán és egyiptomi khedive között fölmerült viszályban, ez utóbbit
pártolá — bukásra vezetett s helyét előbb Soult, majd Guizot fog-

lalta el, kinek conservatív irányzatú politikája, szemben a Thiers és Odillon Barot hatalmas ellenzékével, melynek háta megett csaknem az összes Francziaország állott, 1848-ban egy újabb, nagyszerű forradalom és kormányforma változásra vezetett.

Francziaországnál még szerencsétlenebb helyzete van *Spanyolországnak*, hol az ellentétek különösen a miatt válnak még nagyobbakká, mivel ott a roppant számú papság vezérszerepet játszik s miveltségben kevésbé mulja felül a leginkább általa tudatlanság sötétében tartott köznépet. Meg volt ezenkívül az a szerencsétlensége is, hogy az abszolút hatalomra vágyó Bourbon-család különböző ágaiban is mindig meg van hasonolva; a trónkövetelők egymást érik s e boldogtalan párt- és királyválasztási harczok még véresebbekké válnak azon roppant ellentétnél fogva, mely a szomszéd Francziaországból átszivárgó legszélsőbb politikai eszmék s a vallásilag túlbuzgó conservatív elemek között létezik. Így ezen isten-áldásával bőven ellátott ország, melynek gazdagításához a korszak elején még a részére fölfedezett Amerikának milliárdokat meghaladó kincsei járultak, nemcsak szegény, de egyszersmind boldogtalan is; s alig van egy év, melyben polgárai törvény által biztosított nyugalmat élvezhetnének. Hozzájárul mindezekhez az erkölcsi állapotok ziláltsága, mely kiinduló pontját az erkölcsileg épen nem példányoszerű udvartól veszi s mely a politikai pártvillongások és küzdelmek hozzájárultával, azon állapothoz vezetett, melyet a római nagy író hazája hanyatló korszakában aként jelez, hogy a legszentebb szavak: isten, haza, erkölcs, elvesztették valódi értelmöket.

Már az 1814-ben trónjára visszatért VII. Ferdinándnak is meg voltak politikai küzdelmei s még szerencsétlenebb volt külföldi politikájában, melynek eredménye gyarmatai nagy részének elvesztése volt. XVIII. Lajos francia királylyal folytatott háborúja még szerencsétlenebbül ütött ki s a csapások, melyeket az által szenvedett, még növekedtek testvérének Don Carlosnak trónkövetelő fellépése által, ki még akkor sem szünt meg a pártviszály élesztésével, midőn 1833-ban Ferdinánd meghalván, nejét Krisztinát, mint kormányzót s kiskorú leányát Izabellát, mint trón-örökösnőt hagyta hátra. Az özvegy királynőnek azonban csakhamar sikerült Anglia, Francziaország és Portugallia segélyével Don Carlos hadait leverni: kivált midőn a hadsereg vezérletét a jeles Espartero vette át, ki annak tábornokait egymásután verte le. De Krisztinának köpenyforgató politikája, mely szerint a fenyegető vész elvonulta után az alkot-

mánpártot elhagyván, a mérsékeltekhez (moderados) hajlott, új lázadásokat támasztott Madridban, melyek a szabadelvűek győzelmével végződtek; 1841-ben Krisztina helyére kormányzóul Espartero jutott. Krisztina azonban a katonaság kitünőségeit Nervaezt és Primet megnyervén, újabb lázadást szervezett Espartero kormánya ellen; minek következtése az lőn, hogy Esparteronak és szabadelvűbb kormányának távoznia kellett s a moderadók még a 37-iki alkotmányt is a kényuralom érdekében alakították át; az országot újabb forradalmak árjába sodorták, melynek vége Izabella királyné elűzetése lett.

Görögországban volt ezen idő alatt az egyetlen fölkelés, mely valódi és maradandó eredményre vezetett (1821—1827-ig). A fölkelésnek, mely csaknem az egész Balkán-félszigeten elterjedett, ugyanazon kettős oka volt, melyet ma is szemlélünk: egyik Oroszország ármányos politikája, mely egyre mélyebb ékeket igyekszik verni az ozman birodalom különböző alkatrészei közé, hogy az elszakadtakat saját gyámsága és hatalmának hódítsa meg. Másik ok a keresztyén lakosság századokra visszavezethető ellenszenve, melyet a mindkét részről szellemileg igen elhanyagolt népségnek vallásos fanatismusa szitogat s a köztisztviselőknek embertelensége és visszaélése igen gyakran lobbant lánggra.

A mozgalmak Capo d'Istria görög születésű orosz miniszter vezetése alatt, a hetaeriáknak nevezett titkos társulatokban indult meg, melyek az egész török-görög félszigetet behálózták. Wladimiresco, egykori orosz tiszt, tette az első lépést állítólag azon félelemből, hogy az ujankinevezett Kallimachi hospodar újra nagyobb adókat fog kivetni. E mellé csakhamar Ypsilanti Sándor, egy magát még a Komnén császári családból származtató fanariota (görög nemes) lépett fel s Moldva- és Oláhországban mindenik 4—5000 embert szedett össze, kik azonban még a felkelés éve júniusában szétverettek; Ypsilanti Magyarországra menekült s egész a háboru végéig a munkácsi vár foglya volt.

Nagyobb, tartósabb és eredményesebb volt az a fölkelés, mely Görögországot, Albániát verte fel nyugalmaiból s mely egynehány görög sziget fölgazdagodása folytán, különösen az által vált jelentékenynyé, hogy ezek képesek voltak 600 ágyunaszádot kiállítani, melyekkel nemcsak a parti felkeléseket táplálhaták, hanem a török hajóhadnak is igen sok kárt tehettek. A hosszan tartó harcban kitűntek az égető hajókat vezető Kanaris, Kolokotroni s különösen

Botzarzis és Tsavellas szulióták. A kifejlett nagy lelkesedés és bátor fellépések daczára e fölkelésnek sem lett volna egyéb sorsa, a mi a többinek: a leveretés, mert már 1824-ben az egyiptomi Ibrahim basa egyenként veszi be a török szigeteket, melyek között Missolonghi volt a legerősebb, iszonyu kegyetlenséggel bünteti a felkelőket: de Európa politikája s különösen Angliáé, megváltoztatá a görögországi fölkelés sorsát, mely nem akarta tűrni, hogy az egyiptomi Mehemed Ali nagyobb befolyást nyerjen, mely könnyen a keleti kereskedés birtokára vezethet. Ezért már 1826-ban Anglia, Francziaország és Oroszország szövetségre léptek s ugyanazon év októberében a Navarin-öbölben a török és angol flotta között véres csatára került a dolog, mely a törökök leverésével végződött. A görög fölkelés azonban sehogy sem tudott rendet hozni be az országba; mi az egyesült hatalmakat végre arra kényszeríté, hogy maguk gondoskodjanak Görögország sorsáról s miután az angol indítványt egy török felsőség alatt állítandó hospodárságra nézve, a porta elutasítá: 1829-ben Diebits orosz hadvezér oldá meg a csomót a drinápolyi béke által, mely Görögországot egészen függetlenné tette s annak élére előbb a Szász-Coburg herczeget s miután ez el nem fogadta, Ottó bajor herczeget kínálta meg a királlysággal, — ki azt át is vette.

27. §. Az 1848—49. évek története.

Az 1848—49-ki évek nagyszerűen tragikus végső fölvonását képezik azon milliók személyzetével előadott politikai drámának, melyet a »politikai forradalmak korszakának« nevezünk.

Okai igen természet- és észszerűek; eredtek azon különbségből, mely a polgári szabadság követelményeire nézve a kormányok és népek között létezett s mely ép ugy nem tudott egyszerre megállani a helyes középben, mint az egyszer meglökött inga, mely csak többszöri ide-oda ingadozás után tér vissza rendes nyugalmi helyzetébe. Az emberiség vezéreszméinek ez általános sorsuk.

1. *Francziaországban*, mint a nagyobbyszerű politikai forradalmak kiindulási pontján, a forradalmat Lajos Fülöp kormányának, az angol mintákat szerető Guizotnak azon csalódása okozta, mintha az oldala mellett lévő parlamenti többség a nemzet valódi többségét s a közvéleményt képviselné. Angol miniszternek képzelé magát; de nem jutott eszébe, hogy a többség, melyre támaszkodik, nem egyenlő eredetű és természetű az angol parlamentével s a nem-

zeti akaratnak csakis egy kis töredékét képezi. A Thiers által vezetett hatalmas, de a parlamentben alig számbavett ellenzéknek Párisban úgy, mint vidéken, kivált a polgári és honoratior osztályokban igen sok hive volt s hogy hatalmát bemutassa, ugynevezett *reform-lakomákat* kezdett rendezni, melyeken az ott szónokolt ellenzéki vezetők beszédei által annyival inkább gyujtott, mivel támadását épen a választási census korlátoltsága ellen intézte.

Ily reform-lakoma volt 1848 febr. 22-ére kitűzve; de ezt a kormány nemcsak betiltá, hanem az annak figyelemmel kísérésére összegyűlt népet katonasággal utasította vissza. Ez összeütközésekre adott alkalmat nép és katonaság között, midőn a vér látására felbőszült nép a királyi lak felé tört s Guizot letételét és reformot követelt. Miután a párisi nemzetőrség is a fölkeltek mellé sorakozott: a király engedett a fölkelésnek s Guizot helyére gr. Molét, másnap pedig egy véletlen (?) lövés által előidézett újabb támadásra, Thierst és Odillon-Barrotot nevezte ki; a katonaság élére Bugeaud, majd a népszerűbb Lemoricière tábornokot. Egyuttal titokban el is hagyta Párist. Odillon Barrot az eléggé népszerű orleansi hercegnőt kívánta trónra emelni: de egy újabb fölkelés e tervet meghiusítá; a kormány élére a nemzet közszeretben álló költője: Lamartin és Ledru Rollin jutottak, kik ideiglenes köztársasági kormányt alkottak. A nemzetgyűlés összeült; de még egy harcot kellett vívnia a socialistákkal, kik Blanqui és Raspail vezérlete alatt fenyegették a törvényhozást s előbb Lamartin szónoklata, majd Cavaignac tábornok fegyverei által győzettek le, — ki az alkotmány elkészítéseig hálából dictátorságra emeltetett.

Most elnök-választásra került a sor, melyben általános szavazattal Cavaignaccal szemben Napoleon Lajos választatott meg. (5 millio contra 1 $\frac{1}{2}$). Ez a kormányt átvévén, azonnal elárulta conservativ és hatalomra törő hajlamait. A »gloire« embereit, a katonákat könnyű volt részére nyernie s ezek segélyével hajta végre aztán 1851 decz. 2-án azon államcsinyt, mely őt több ezer polgár élete árán, a császári trónra emelte.

2. *Németország* sorsát a bécsi congressus után a szövetség (Bund) 38 kisebb-nagyobb államának kormánya intézte. Volt ezek között olyan is, melynek a szövetség hadsergébe 3—4 katonát kellett kiállitania; melynek egész terjedelme alig tett ki néhány □ mértföldet és azért mégis külön fejedelmi udvartartást, kormányt stb. kellett tartania, melyeknek költségei a nemzetre ólomsúlyként nehezültek.

Senki sem találhatja észszerűleg csodálatosnak, ha egy 40—50 milliónyi mivelt nemzet, mely tömegesen együtt foglalt hazát, a 38 részre tépetést nehezen szívelte s a »Német egység« jelszavát hangoztatta. Itt tehát a viszály inkább magában a politikai és geographiai helyzetben rejlett, mint a kormányokban s az alsóbb rendű elkeseredést növelte a schlesvigi kérdés, mely tartományt a dán király teljesen be akart osztani birodalmába, mi ennek németisége elnyomását eredményezheté.

A februári francia forradalom e szerint könnyen viszhangra talált az elkeseredett német hazafiaknál; és pedig az első mozgalom a badeni nagyherczegségben keletkezett, hol a liberalisok Hecker és Struwe vezérlete alatt Mannheimban népgyűléseket tartottak, a birodalmi gyűlés összehívását, a nép fölfegyverzését stb. követelték.

E mozgalom, mint szélvész által élesztett tűz harapózott tovább. Hiszen már évtizedek óta kereste a német nemzet hazáját — (»Wo ist des deutschen Vaterland?«) s valóban a kereső kérdésére nehéz volt megnyugtató feleletet adni. A szabadelvűség követelményeire meghajolt Würtembergben át, a mozgalom Bajorországba hatolt, hol a jóval selejtesebb állapotok nagyobb rázkódást idéztek elő. A művészet minden ágának nagy kedvelője: Lajos király ugyanis e szenvedélyét az egyénekre is átvitte s különösen a híres Lóla Montez tánczosnőt oly mértékben halmozta el kegyeivel, hogy ennek káros befolyását ugy a kormányra, mint kivált az állampénztárra már tagadni, vagy takargatni nem lehetett. Itt tehát a marcziusi zavar célpontja maga az udvar volt, a szép kegyencznőnek futnia kellett s a pazarló fejedelemnek fia: II. Miksa javára lemondania.

Az északi kisebb fejedelmek siettek, szabadelvű kormányférfiak kijelölése által nagyobb bajnak elejét venni: egyedül Poroszországban került nagyobb áldozattal járó összeütközésre a dolog. IV. Frigyes nem élt rossz egyetértésben népével s midőn marczius hóban a mozgalmak Berlinben megindultak és a nép szabadsajtót, nemzetőrséget s majd kormányváltozást követelt, a király nem szegült ellen. Mart. 18-án azonban egy pár véletlen (?) lövés a katonaság soraiból a népet izgatottságba hozta; torlaszok emelkedtek, melyeken reggelig az áldozatok száma 260-ig emelkedett. Ekkor a király a katonaságot visszavonta, az egészet tévedésnek nyilvánítá; a kormány élére a szabadelvű gróf Arnimot állitá; sőt már 21-én meg-

jelent azon nevezetes nyilatkozat, melyben a német nemzeti mozgalom élére állni ígérkezik; saját országát egészen a szövetségbe olvasztja, s mely első fontos lépés volt a német császári trón felé.

3. *Magyarországhán, az osztrák örökös tartományokban és Felső-Közép-Olaszországban* már nem ily csekély és könnyen lesimitható habokat vetett a párisi közterekről megindított forradalmi hullámozás; hanem követte a természet törvényeit, hol szintén a partokhoz ütözve, legnagyobb a hullámok ereje.

Különbözőbb és sajátosabb elemekből egyetlen monarchia sem volt Európában összetéve, mint az osztrák. Keleten a majdnem ezredéves alkotmánnyal bíró magyarok; északon a különleges törekvéseket tápláló cseh-szláv törzsek, délen a nemzeti és forradalmi titkos rugóktól folyton izgatott olasz provinciák, nyugaton az engedelmes osztrák németiség, melynek politikai vezérei ismerték ugyan a francia forradalom nagy mozgató, irányadó eszméit: de magára a népre a szomszéd alkotmányos világból alig ragadt egyéb némi irigy ellenszenvnél.

Ily monarchiát csakugyan nem könnyű föladat volt kormányozni; mert az általános szabályok a népek egyikét mindig sértették, midőn a másikat kielégítették.

Szerencsétlenségére a monarchiának, Metternich herczeg a leggyarlóbb és szerencsétlenebb eszközt alkalmazta. Ahelyett, hogy a népek intézményeinek a liberalismus irányában közelítésében s a nemzetek méltány útján szervezett barátságában kereste volna a megoldást: épen a központfutó erők ellentétes mozgalmi által hitte biztosithatónak a monarchia egységét és trónját; s azt hívé, lehetséges lesz a középkori »veszitsd össze és legyőzöd«-féle (divide et vices) elvvel nemcsak a czélt elérni, de egy conservatív, sőt visszamenő politikát is megállapítani.

Ez azonban egyáltalán nem sikerült; sőt a nemzeti ellenszenvnek felköltése által, egy Pandora-szelenczét hagyott utódaira, melyért azoknak nem igen van okuk nagy hálával adózni emlékezetének.

Magyarország alkotmányos érzelmeivel azonban a mindenható herczeg-miniszter sem tudott sikerrel megküzdeni. Szándéklatai megtörték a megyei autonomia szenvedő ellentállásán, melyek kormánya törvénytelen rendeleteit »tisztelettel félretették« és épen az elnyomási intézkedések nyomása alatt, az ellenzéki szellem lassanként egyre nagyobbá növekedett.

A bécsi congressus után nagy ideig épen nem hivatott össze országgyűlés. A roppant áldozatokat hozott ország, még a devalvatio csapásával is sujtva, áldozatainak semmi viszonzását nem élvezé s később összehívott (1825—7 és 1832—6-ki) országgyűlésein is alig tudott valamit érvényesíteni a nemzeti akaratból. De a nemzet politikai érettsége és hosszú szenvedés-harczok által szerzett szívóssága megtalálta a kulcsot jövőjéhez: politikájának alapját a nemzet társadalmi és municipalis életébe vitte át; s itt oly erélyt fejtett ki, melynek hatása még fölfelé sem maradhatott el.

Utazó hazafiak járták be a megye gyűléseket s vezették a közvéleményt a szabadelvűség zászlói alá; és valóban rendkívüli tünémeny, hogy mig Európa más nemzeteinél például a hűbériség lánczait az alulról jövő nyomás tépi szét: Magyarországon maga a nemesség indul meg ez irányban is, megelőzve a jogon kívüli néposztálynak óhajításait, mire főként Lengyelország 1831-ki példája adta a nagyobb lökést.

Metternich kormánya belátván, hogy olyszerű elnyomási kísérletekkel, minőt a pozsonyi ifjak, Kossuth és Vesselényi elfogatása (a szabad szólás és sajtó miatt) nem sokat eszközölhet, sőt csak az elkeseredést növeli: a nagyon is mérsékelt engedékenység ösvényére lépett, de már oly későn, hogy ez a magyar szabadelvű áramlatot föl nem tarthatá.

Különösen két irányban kezdett mozgalmassá lenni a nemzeti élet: a gyakorlati és közgazdasági élet terén, hol a gőzhajózást, viz-szabályozást, lánczhidat, vasutakat, casinókat, lófuttatást stb. stb. részint indítványozó, részint létrehozó *gr. Széchenyi István* működése a nemzetre nézve új korszakot teremtet meg; s a politikai és tudományos előhaladás terén, hol Kossuth, az ország leghatásosabb szónoka és publicistája, a Csengery és Eötvös körül csoportosuló centralisták vitték a főszerepet, s a »Pesti Hirlappal« először teremtetek valódi napi-sajtót az országban.

A nagy reform-párttal szemben, melynek háta mögött az ország közvéleménye állott, nem igen sikerült tekintélyes conservativ ellenzéket képezni: mert *gr. Széchenyi* nem volt hajlandó a nagy nemzeti párt céljaitól elszakadni; bár műveiben Kossuth élénkebben izgató modorát, mint forradalomra vezetőt, elítélte; a két Dessewffy föllépése pedig csakis kísérlet maradt, melynek hatását a bekövetkezett nagy események nyomtalanná tették.

A reform-párt már jóval a 48-iki forradalom előtt tisztában volt programjával s egy hatalmas irodalom állott ennek szolgálata: felelős parlamenti kormány, népképviseleti alapon, az urbéri-ség megszüntetése, unio Erdélylyel, szabad sajtó, közteherviselés voltak annak jelszavai, — melyekkel szemben az Apponyi által vezetett kormány tagadólagos intézkedéseknél — minő az administratorok kiküldése — egyebet nem tudott állítani.

Igy álltak a dolgok a februári franczia forradalom kitörésekor, mely az országgyűlést Pozsonyban épen együtt találta.

Az, ki Magyarország politikai fejlődésének történetét ismeri, beláthatja, hogy a fentebb jelzett programban alig volt valami olyan, minek Magyarország régi alkotmányában és törvényeiben alapját ne lehetne találni. A törvényhozás teljes szabadsága, adó és ujncz megszavazása; a királyi tanácsosok feleletre vonhatási joga; önálló rendelkezés az országnak szellemi és anyagi belügyciben már majdnem ezredéves jogai közé tartoztak a nemzetnek: s innét érthető, miként történhetett az, hogy Magyarország még akkor is határozott jogalapon állott, midőn honvédei már rég verekedtek a császári csapatokkal s általában a nemzet egész jogharcza forradalom névvel jogosan nem illethető. Meg kell még jegyeznünk, hogy a gr. Széchényi és Kossuth közötti vélemény-eltérés leginkább a jobbágyság fölszabadítására vonatkozott, melyet az előbbi örök-váltság útján óhajtott eszközölni; s ez békés viszonyok között talán kedvezőbb nemzetgazdasági eredményeket szült volna: de a nemzet nyakára nőtt európai események rohama az utóbbi véleményének, a rögtöni fölszabadításnak adott igazat, melynek az önvédelmi harczban a nemzet tömeges lelkesedése felelt meg.

Sajátszerű, de való, hogy a bécsi mozgalmaknak eszmét Magyarország adott; míg viszont megfordítva a bécsi események hatása alatt, nyertek a magyar reformmozgalmak gyorsabb és általánosabb lendületet.

Az 1847-iki év novemberében Pozsonyba összehívott országgyűlés már nagy események csiráit hordá méhében; s bár eleinte az kisebbszerű dolgokkal látszott foglalkozni s a meghalt nádor József főherczeg helyének fiával Istvánval betöltése után a hagyományos sérelmi politikát látszott folytatni: a kormány a hatalmassá nőtt reformpárttal szemben egyre tért vesztett s midőn a februári forradalom hatása alatt Kossuth, mint az ellenzék vezére, márczius 3-iki beszédét megtartá, a földet teljesen elveszté lábai alól.

E beszéd kétségtelenül korszakot képez a monarchia történetében ; mert alapja egy három századon át tapasztalt igazság : hogy egy fejedelem alatt egy felől egy alkotmányos, másfelől abszolút hatalommal kormányzott birodalom sem a trónt, sem pedig a kormány törvényszerűségét és egyöntetűségét nem biztosítja. Ez alapon követelte az, hogy az osztrák örökös tartományoknak szintén Magyarországéhoz hasonló alkotmány adassék s ez eszme adott irányt a márczius 13-án megindult bécsi mozgalmaknak, melyeknek a 15-én ugyanoda fölment országgyűlési 100-tagu küldöttség megjelenése s az ugyanaz napon Pesten megindult mozgalom, mely a sajtót felszabadította s a nemzet reform-óhajításait tartalmazó 12 pontot fogalmazta, hatalmas lökést és lelkesedést adott.

Az országgyűlési küldöttség a jóakaratu V. Ferdinánd királytól — ki semmitől sem irtózott inkább, mint szeretett népei vérének kiontásától — kedvező választ hozott s Metternich megfűtása után, a felség gr. Batthyányi Lajos miniszterelnöksége alatt, a nemzet kitűnőségeiből oly miniszteriumot nevezett ki, mely nemcsak megelégedést, hanem határtalan örömet gerjesztett az egész országban. Gr. Széchényi István a közlekedésügyi, Deák Ferencz az igazságügyi, Kossuth Lajos a pénzügyi tárczákat vették át; míg Eötvös József a vallás- és közoktatás, Szemere Bertalan a belügy, Klauzál Gábor a földmivelés s Mészáros Lázár kitűnő miveltségű huszárezredes a hadügyek élére állittatott; Eszterházy Pál hg. pedig a király személye melletti miniszterséggel bízott meg.

Az országgyűlés azonnal hozzá is látott oly alaptörvények készítéséhez, melyek az új helyzetnek megfeleljenek; s úgy látszott, hogy legalább Magyarországra nézve minden vér nélkül, boldog korszak fog beállani, melyben az uralkodó és nemzet egyetértését semmi sem fogja megzavarni. Azonban a többi örökös tartományokban és Olaszországban történt események az ügyeknek más, kedvezőtlen fordulatot adtak. Az alkotmányos élethez még nem szokott örökös tartományi lakosok a mozgalmak eredményeivel élni nem tudván: a törvényes formák között megmaradni nem tudtak s ezenkívül a már márcz. 18-án kitört olasz forradalom, melynek élére Károly Albert sardiniai király állott, valamint csehországi szláv mozgalmak is elszakadási- és kifelé nehézkedő mozgalmak által, a vizet a reactio malmára hajtották; mely ugyanakkor, midőn amott Radeckzy, itt Windischgrätz hg által ezen törekvéseket diadalmasan elnyomta: elég balvégzetesen a magyar alkotmányos mozgalmak

kat most is egy sorba helyezé amazokkal; s — mi még szerencsétlenebb eszme volt — a szentesített magyar alkotmány ellen a hazában lakó, részint reactionarius, részint nem magyar ajku, leginkább szláv és román elemeket bujtogatta föl.

Miután Radecky a szárd király seregét s az olasz fölkelést Santa Luciánál és Custozza mellett még augusztusban leverte s ezt megelőzőleg már júniusban Windischgrätz hg. a prágai szláv mozgalmakat elhallgattatá: Bécs az egyetemi ifjuság (aula), s külföldi forradalmárok (Blum Robert, Bem stb.) vezetése alá jutott s ezek föllépései miatt, Ferdinánd császár már másod-izben kénytelen volt menekülni.

Már ekkor Magyarországon is dúlt a szerencsétlen polgári harcz. A katonai reactio legelőször is az ország alvidékén lakó szerbeket lázitotta fel, kik ellen még a magyar kormány a rendelkezésére álló császári csapatokat és önkényteseket alkalmazta; de a reactio lassanként mindinkább letévé álarczát s Horvátországban Jellasich bán, Erdélyben Puchner tábornok és Urbán ezredes, a felvidéken Simonich, a szerbeknél pedig több előkelő tiszt szitotta a lázadás tüzét; és így azon sajátzerű jelenség állott be, hogy az osztrák császár és magyar király zászlója alatt és annak nevében, küzdöttek a monarchia harczosai egymással.

Julius elején a magyar országgyűlés Pestre jött le s látván a mindenfelől tornyosuló vészt, Kossuth indítványára 200,000 ujonczot és 42 millió forintot szavazott meg honvédelmi célokra: mi annyival szükségesebbnek látszott, mivel a most már reactionarius bécsi kormány a szentesített törvények ellenére, a pénz- és hadügy visszaadását és 200 millió államadósság elvállalását követelte.

István nádor megkisérlé a kiegyenlítést a most már 80,000 fegyveressel kiindult Jellasich bánnal szemben, de ez a főherczeggel még a találkozást is megtagadta. Ennek eredménye István főhg. eltávozása és a kormány leköszönése lett, melyet ettől kezdve Kossuth, mint kormányzó vett át, ki a honvédszászlóaljakat a legnagyobb sietséggel szervezteté s a bennlevő magyar seregredek, a külföldről nagy hazafi lelkesedéssel visszatérő huszárok és nemzetőrségből csakhamar tekintélyes haderőt volt képes kiállítani. E hirtelen összeszedett sereg elég volt arra, hogy Mőga császári tábornok vezérlete alatt, Jellasich bánt megverje s 10,000-nyi utócsapatát elfogja: de már arra a hibás vezérletnél fogva sem mutatkozott

elégnek, hogy az időközben újra hatalomra vergődött bécsi forradalom megsegítésére Windischgrätz és Jellachich egyesült seregeik ellen megálljon s ez okozta, hogy Schwechatnál október 31-én veszteséggel szorítottatott vissza.

A bécsi forradalom leveretett s Magyarország nem sokára minden oldalról meg lőn támadva. Erdélyben Puchner seregei nyertek előnyöket, Barkó Munkácsnál, Schlick a duklai szoroson, Simonich Nagy-Szombatnál tört elő; az oláh felkelés Erdély délnyugati részét, a Szerbia által is támogatott szerb fölkelés az alvidéket borította lángba, végül a Magyarország kibéküléséről hallani sem akaró Windischgrätz hg., ki a magyar országgyűlés békeküldötteit letartóztatá, 120 ezer emberrel vonult alá a Duna mindkét oldalán.

Deczember 2-án a trónváltozás is megtörtént; midőn V. Ferdinánd és Károly főhg. lemondásával Ferencz József, az utóbbi fia, jelenben uralkodó királyunk foglalá el a trónt s a hatalmas hadsereg megindulásával senki sem kételkedett fölötte, hogy a magyar jogvédelmi harcz napjai számlálva vannak.

De a nemzeti lelkesedés e napokat a vártnál mégis hosszabbra nyújtá. Mert bár a Görgey Arthur tábornok által átvett főszereg Moór-
nál és Nagy-Szombatnál erős vereségeket szenvedett s a magyar kormánynak már deczember elején Pestről Debreczenbe kelle menekülnie: a Magyarországra menekült Bem tábornok, lángesze és ügyessége által már deczember végén, a csekély erdélyi magyar haderőt győzelemről győzelemre vezette; a kitartó vitézséggel küzdő székelyekkel egyesült; Görgey a bányavárosokon át mesteri visszavonulással menté meg a nemzet főszeregét; az alvidéki rácok nem voltak képesek előre hatolni s az apró csatákban gyakorlott magyar honvédség élén, lassanként oly katonai képességek fejtettek ki, kik — mint Görgey, Damjanich, Aulik, Guyon, Klapka, Bem stb. — a magyar ügyet újra győzelem reményével kecsegteték. Már a 49-iki tél első hónapjaiban Szolnok és Kápolnánál a császári hadak vereséget szenvedtek s az ezeket követő hatvani, izsaszegi, nagysarlói csaták után, Pozsonyig verettek vissza; míg ugyanezen idő alatt Bem Szé-
bent és Brassót bevette s az osztrák-orosz hadat egész Erdélyből kiszorította. E győzelmek a magyar kormányzót az april 14-iki nyilatkozatra vezették, mely által a Habsburg-családot trónvesztettnek nyilatkoztatá ki az országgyűlés.

Ez által ugy a nagyrészt monarchicus érzelmű hadsereg és nemzetben, mint a külföld közvéleményében Magyarország sorsára

nézve kedvezőtlen fordulat állott be s mi legroszabb volt, most már a nyílt orosz beavatkozás idéztetett elő.

Ettől kezdve az ország fővezére Görgey és a kormányzó között, határozott feszültség állott be s hasztalan volt a nagy vérontással eszközölt Buda-visszavétele; mert az épen ez által szenvedett idővesztés a császári seregeknek tetemes előnyt nyújtott; mit még növelt az, hogy az időközben újból fellépett sardiniai királyt Radeczky a márcziusban történt mortarai és novarrai csatában megtróvén s fia javára lemondani kényszerítvén, az ott elfoglalt hadi erőket is Magyarország ellen fordíthaták.

Az egyesült orosz-osztrák hadsereg Paskievich herczeg s az Olaszországból visszatért Haynau vezérlete alatt, több mint 300 ezer emberrel tört Magyarországra; a véres peredi és zsigárdi csaták után, a magyar sereg Görgey alatt, a kormányzó rendelete dacára, a Tisza vidékre vonult vissza s az oroszokkal eldöntetlen apró csatározásokat folytatva, csakis akkor érkezett le Arad vidékére, midőn a Dembinszky alatti másik hadsereg augusztus 3-án Temesvár alatt már szétveretett s itt az ország diktátorságát átvéve, augusztus 13-án az oroszok előtt Világos mellett föltétlenül lerakta fegyverét.

Ugyanezt tette az erdélyi hadsereg romja is számtalan apró, de véres ütközetek után, Dévánál augusztus 18-án. Kossuth, Bem s a magyar sereg néhány tábornoka, ezek között Guyon és Kmetty Törökországba menekültek.

Ugyanezen idő alatt a német szövetségi parlament is elveszté mindazon előnyöket, melyeket a politikai mozgalmak kezdetén nyert; kisebb jelentőségű mozgalmak leverettek s midőn 49 márcziusa végén Németország egysége szempontjából a porosz királynak ajánlá fel a császári koronát: IV. Frigyes Vilmos azt nemcsak el nem fogadta, hanem a badeni s később stuttgarti mozgalmakat, királyi szövetségeseivel egyetértve, leverte: úgy hogy az 1849-iki év, egész Európa területén a reactio győzelmével végződött be.

Ez al-korszak e szerint egészen nyomtalanul és eredménytelenül tűnt volna le az emberiség politikai szabadsága és erkölcsi önállóságára nézve; sőt a visszaesés erőszakának természeténél fogva, századokkal kellett volna visszavettetnie mindkettőre nézve. De ez csak felületes ítélet nyomán lett volna állítható. A következmények

megmutatták, hogy a nagy események tanulságai nem vesztek el egyik félre nézve sem nyomtalanul.

Különösen Anglia példája birt jótékony hatással mindkét irányban.

Itt egy törvénytisztelő, szabadságszerető nép és egy szigorú alkotmányossággal uralkodó fejedelem — s pedig csak nő — békében élte át a roppant forradalmakat, melyek Európának csaknem minden országát fölforgaták; sőt azok kellemetlen esélyeit saját javára aknázták ki.

Ez belátással bíró uralkodók és kormányokra nagyobb szabadelvűséget, a nemzetekre nagyobb mérsékletet parancsolt s mindkét félnél egyre jobban kezdett megérni a hajlam azon nagy államalkotó és fenntartó eszme elfogadására, *hogy — valamint a természetben — az államok életében is legnagyobb állandóságot és garantiát a fokozatos, de biztos haladásra, az állami tényezők helyes egyensúlya s a jogok és köteleességeknek nemzet és fejedelem között célszerű fölosztása nyújt.*

E vezér-eszme alapján, melyet a legújabb események még inkább igazolnak, Európa népei — az egyetlen orosz birodalmon kívül — ma már alkotmányos életet élveznek.

D) NEGYEDIK AL-KORSZAK.

A nemzeti csoportosulások kora.

29. §. Az orosz-török háború 1853—1855.

A nemzeti csoportosulás eszméje már a megelőző al-korszakban szerepet játszott. A német forradalmi mozgalmak a »Deutsche Einheit« jelszavaival indultak meg. Ez eszme, bár a forradalom kezéből a porosz király nem volt hajlandó elfogadni a császári koronát; teljes erejében lépett át az új korszakba s a forradalmi leveretést túlélvén, a schleswig-holsteini, majd a német-francia háborúban jutott egyre magasabb érvényre. Az olasz forradalomnak mindkét vezére: Garibaldi és Mazzini az »Unita Italia« jelszót vették föl, melynek oly varázsereje volt a sok apró fejedelemségre szakgatott országban, hogy az épen nem forradalmi szellemű nápolyi király, kénytelen volt Carlo Albertonak Radeczky ellen segélyserget küldeni.

Ott, hol ez eszmének történeti alapjai vannak s hol épen százados történelmi jogok és földirati helyzet nem állanak vele szemben és a föllépés valóban az illető nemzet érdekében történik, — jogosultságát nehéz lenne elvitatni. Ez volt a helyzet Olasz- és Németországban. De a hol százados — vagy épen ezredéves — mult és geographiai viszonyok a néptörzseket elszakították egymástól; s hol az épen e népek egyéniségének és szabadságának megsemmisítésére és egy elnyomó világuralom céljából szándékoltatik: semmi tekintetben nem igazolható, legkevésbé az emberi műveltség előhaladásának érdekei által. Ilyszerű eszme uralta a reactio osztrák »Gesammt-Monarchiáját,« mely csaknem a monarchia végföloszlására vezetett s ezt tűzte és tüzi a keresztyénség kettős keresztje alá Oroszország, midőn a török birodalom romjain — sőt talán másén is — egy roppant szláv hatalom föllállítására törekedik; és könnyű belátni, hogy épen a már is roppant terjedelmű birodalom százféle elemeinél fogva, föllépései eredményében az eszmének önmagára visszapattanását eredményezheti. Hozzá tehetjük, hogy ez eszmének ilyszerű tulhajtásai épen az összes emberiség és emberi érzelmek nagy visszavetésére vezethetnek; mert tény, hogy a nemzeti türelmetlenség a vadság századai — az általános szabadság és fölvilágosodás eszméi pedig az emberiség összérdekei felé vezetnek.*)

A »szláv-egység és keresztyének fölszabadítása«, Oroszországban I. Péter óta hangoztatott jelszavak; de Lengyelország szomorú sorsa s az abszolút hatalom, melynek gyakorlásáról a Romanow-ház lemondani épen nem akar, mutatják, hogy e jelszavak nem egyebek szépen hangzó ürügyeknél a hódítás-vágy elfedezésére; melyeknek ma már még akkor is nehéz volna hinni, ha legalább saját népének műveltségére és szabadságára látnók törekedni.

E hódítás-vágynak az 50-es évek elején Európa viszonyai kedvező eredményt látszottak ígérni. III. Napoleon még nem látszott eléggé megszilárdultnak trónján; Németország és Ausztria alig heverték ki a forradalom nagy veszteségeit s azonkívül az utóbbi a forradalom leveréseért ha nem is lekötelve, legalább megkötött kezekre utalva; Anglia mint szárazzi erő nem látszott számbavehetőnek.

Oroszország tehát megindítá előbb diplomatiái actióját Törökország fölosztására, majd Ausztria és Németország semlegessége kinyerésére s miután az utóbbit el is érte, követe Mencsikoff kihívó

*) A latin nyelvnek, mint a tudományok általános közegének nemzeti hiuságból elvetése is közmívelődés szempontjából hátrányos volt.

viselete által — ki a Duna fejedelemségek védnökségét követelte, Törökországot a háboru megizenésére erőszakolá, mely october 4-én be is következett.

De a biztos siker előérzetével s a hódító döllyével indított háboru nem vezetett a kívánt eredményekre. A francia-angol hajóraj megjelent a Dardanellák biztosítására; a török sereg pedig Omer és Mussza pasák vezérlete alatt Oltenicza, Kalafát és Silistriánál, oly erélyes ellentállást fejtettek ki, hogy ahhoz járulván egy nagy francia-angol hadsereg partra szállása Várnánál s Poroszország és Ausztria fenyegető föllépése Oláhország és Moldva kiürítése iránt: az orosz sereg a Dunát elhagyta s a háborut csakis Sebastopol védelmére szorítá, melynek bevétele s az ott elzárkózott orosz tengeri had megsemmisítése lett most a szövetséges nyugoti hadak föladata. Egy évi ostrom után, az orosz had iszonyu erőfeszítései daczára, sikerült is az ujkor minden védelmi szerével ellátott erőd bevétele a szövetségeseknek; kik St. Arnaud, később Pelissier francia- és Lord Raglan angol vezérek alatt sorban vívták az almai, inkermanni csatákat s a város és külerődeit nagy veszteséggel hatalmukba keríték. Ázsiában szintén kevés volt az orosz hadak által kivívott eredmény; csakis a Kmetty volt magyar tábornok által hősi- leg védett Kars várának éhséggel bevétele volt az egyetlen győzelem.

A béke 1856. tavaszán az időközben meghalt Miklós czár utóda II-ik Sándor czárral kötöttet meg, melynek föltételei Moldva-Oláhországnak mint hűbértartománynak föllállítása, Sebastopol fölépítésének tilalma és a nagy részben megsemmisített orosz flottának terjeszkedési korlátozása lett.

29. §. Az olasz egység létrejötte. Franciaország.

Francia- és Olaszország sorsa, mint láthattuk, ősidők óta összefüggésben állott egymással. Az ó-korban Gallia római hódítmány; a középkorban gyakran érintkezésbe jő fejedelmi családai által; az uj-korban nem egyszer azonosak dynasta családai. A politikai forradalmak is fölhasználták e rokonszenves összeköttetést s a két Bonaparte-herczeget száműzetésében soraik közé vették.

A szárd királyi család, mely az olasz egység góczpontját képezte, szintén fönntartá a szövetséget Franciaországgal; a krími háborut néhány ezer emberrel segélyezé s bár az azt követő párizsi congressuson hasztalanul hozta föl az olasz kérdést: az 1858-ban III. Napoleon élete ellen intézett Orsini bombák nagyon is erős

emlékeztetőkül szolgáltak arra, hogy az olasz nemzet szövetségi ígéretét bírja.

Az ürügy, sőt a valódi ok sem hiányzott; mert a nápolyi király s az olasz kis hercegecskék elvakultságukban a kényszer-eszközökben keresték a forradalmak ellenszereit s bizván a szintén reactionarius osztrák kormány támogatásában, üldözéseik által csak Victor Emánuel malmára hajták a vizet, kinek eszélyes minisztere Cavour gróf, alkotmányos kormányzat, okos külpolitika és a menekvők fölkarolása által odavitte a dolgot, hogy minden olasz a »lovagias királyban« (»Il Régalanthuomo«) kereste az olasz nemzet megmentőjét.

Az osztrák kormány meg akarta előzni a szárd király föllépését s 1859. aprilja végén ultimatumot küldött Victor Emánuelnek, melyben a szárd hadsereg rögtöni föloszlatását követelte. Erre a francia császár is letette álarczát s kijelenté, hogy a Ticino átlépését osztrák sergek által, hadizenetnek (casus belli) fogja tekinteni.

A harcz tehát megindult, de Ausztriára nézve szerencsétlenül; mert gróf Gyulay fővezérét az egyesültek megverték s a magentai (jun. 4) és solferinói (jun. 27.) csaták s azt követő villafrancai béke a szép Lombardia birtokától foszták meg; mely tartományt Napoleon Nizza és Savoyáért, melyet Franciaországhoz kapcsolt, Victor Emánuelnek engedett át.

A következő tavaszon már Alsó-Olaszország sorsa is eldőlt, mert a II. Ferdinánd zsarnoksága által elkeserített nápolyi nép forradalmi hajlamait, az 1859-ben elhalt király fiatal utóda Ferencz már nem volt képes átalakítani; Garibaldi nagyrészt kivándorlott forradalmi körökből 1000 embert (»I Mile«) toborzott össze s május 11-én egészen véletlenül Marsalánál partra szállván, Palermot csakhamar utczai harczban elfoglalta; június elején Nápolyba ment át s néhány nap alatt azt is meghódítván: az őt Róma felé irányzott útjában megakadályozó szárd király kezébe tévé le a két elfoglalt ország koronáját, maga pedig Cincinnatus, vagy Washingtonként szeretett kis szigetére Caprerára vonult vissza.

A pápai birtokon és Velencén kívül Victor Emánuel birtokába került egész Olaszország s 1861-ben meg is nyílt Turinban az olasz parlament: de az utóbbit, mint a porosz király szövetségese — a végzet különcködő szeszélyéből — a custozzai és lissai vesztett csaták után; az elsőt a francia-porosz háboru kötésekor, az onnan Garibaldit visszavert segély visszavonása nyomán nyerte meg

1871-ben Cadorna tábornoka által. A pápa megtartá a Vaticánt s 12 millió frank évi díjjal kínáltatott meg, de visszautasítá; Victor Emánuel pedig 1871. júniusában foglalta el olasz királyi székhelyét a Quirinál-palotában. Azóta a két — egyházi és világi — kormány így néz farkasszemet egymással Romában, az ó-világ örök városában.

30. §. III. Napoleon császársága. A francia-német háborúk.

III-ik Napoleon Franciaország trónjára jutván, tanúságot nyújtott arról, hogy mozgékony és dicsvágyó nemzetét teljes mértékben ismeri. Szabadságot ugyan nem sokat élvezett alatta Franciaország, de a nemzet dicsvágyát többszörösen kielégíté az által, hogy külügyi beavatkozásaiban és szerencsés harczy fellépéseivel Franciaországnak mondhatni parancsnoki rangot szerzett meg s Európának bármely nagyobb mértékű politikai eseményénél a világ szeme mindig Párizson függött és attól várta az elhatározást. Minő szerepet játszott Franciaország az 53-ban kitört orosz s később az 59-ben vívott olasz felszabadítási háboruban, legközelebbi cikkünkben láttuk. Sebastopol sorsát a francia fegyverek döntötték el s Victor Emánuel szárd király Napoleon kezéből nyerte a lombard királyságot, neki köszönheté a pápai birtok elfoglalhatását. Ezenkívül különös gondja volt az ország ipari fejlődésére, melynél érdekei ellenségei által sem vitathatók el; császári bőkezűséggel pártolta a tudományokat és művészeteket is s ez utóbbit ügyesen felhasználta arra, hogy a hozzá ragaszkodó hadseregben a dicsvágyat felgerjessze és fenntartsa.

Általában kitűnt azon nem ügyetlen politikája, hogy a nemzet figyelmét folytonosan külügyi eseményekre igyekezett fordítani. Ennek eredménye volt Mexikóban történt fellépése, hol a köztársaság elnökének: Juarez Benitónak a nemzetközi jogokat sértő tettei miatt 1861-ben Anglia, Franciaország és Spanyolország között szövetség alakult s az egyesült hajóhad Veracruzban megjelenván, Juarest a soledádi békére kényszerítette, melyben az európai hatalmaknak okozott sértések és károk jóvátételét ígérte. Napoleonnak azonban ez nem volt elég s Almonte száműzött tábornok által sarkalva, de különösen, hogy nemzete figyelmét újra külföldre irányozza: elhatározta Mexikót császársággá alakítani át s annak elfoglalására, V. Károly jogán, Miksa osztrák főherczeget beszélte reá.

Megnyervén a főherczeg ígérétét, Forey tábornok alatt 40—50,000-nyi hadat küldött Mexikóba s azt elfoglaltatván, népszavazás útján 1864-iki év júniusában Miksa főherczeget csakugyan meghivatta s annak védelmére Forey, később Bazaine tábornok alatt 25,000-nyi hadat hagyott. De a szerencsétlen főherczeg sehogy sem tudá magát új trónján megerősíteni; mert ha a köznépnek kedvezett, a papság és főnemesség hagyták el, ellenkezőleg a még mindig nagy párttal bíró Juarez táborát növelte. E kétséges helyzetben az elégületlenek száma napról napra növekedett s a fölkelés mind több tért foglalt el: ehez járult, hogy a franczia segély miatt nagy adókat kellett kivetni országára s ezek annak kiadásait még sem fedezvén, a francziaországi közvélemény Napoleont oda kényszeríté, hogy Bazaine tábornagyot sergével együtt visszahívja. A férfias szellemű Miksa császár, pártja biztatására Mexikóban maradt csekély seregével utolsóig küzdött Juarez ellen; mignem Queretárobán bekerítettvén, elfogatott és 1867. június 19-én két tábornokával együtt agyonlövetett. Ez alatt bámulatos jellemű neje Sarolta segélyért járta be Európa udvarait s midőn ezt sehol sem talált, fájdalma őrvölgésbe ment át, melyből többé sohasem tudott magához térni.

E szerencsétlen mexikói expeditiót Napoleon részint az által kívánta nemzetével elfeledtetni, hogy az osztrák-porosz hadjáratnál szemben elfoglalt semleges állásáért Luxemburg herczegséget Franciaország részére nyerje és így azon óhajtnak, mely Franciaországot a Rajnáig ki akarta terjeszteni, legalább részben eleget tegyen; részint pedig egy 1868-ban rendezett nagyszerű világkiállítás által a franczia ipar valódi fölényeit Európával szemben bemutassa: de a semlegesség gyümölcseként Luxemburgot, Bismarck közbelépése miatt nem nyerheté meg s az e miatt Francia- és Poroszország között beállott feszültséget legjobban tanusítá azon körülmény, hogy az 1868-iki kiállításra Poroszország hadfelszerelési eszközeit: a híres gyútús puskákat és Krupp-ágyukat hozta el. Most tehát az ellentétes czélok által vezetett s az izgatás minden eszközével sarkalt mindkét ország háborúra készült s Poroszországban Moltke tábornok, Franciaországban Niel hadügyminiszter benyújták terveiket a kitörendő háborúra. Napoleon, hogy nemzetétől is nagyobb támogatást nyerjen, a közvéleményt nem bíró Rouher minisztert elbocsátá s helyére Olliviér alatt 1870-ben mérsékelt szabadelvű miniszteriumot nevezett ki. Még csak a háboru ürügye volt hátra s ezt

Spanyolország adta meg az által, hogy a Serrano és Prim tábornokok felkelése alatt szervezett felkelés Izabella királynét trónjáról elkergeté s arra Hohenzollern Lipót herceget, a porosz király rokonát hívta meg, ki 1870-iki június 2-án ki is kiáltatott.

A francia császár nem ok nélkül tiltakozott az ellen, hogy a Németországot már nagy részben uraló Hohenzollern-ház, most egyszerre háta megett is állást foglaljon; s miután hadügyminisztere Le Beuf-től azon biztosítást nyerte, hogy a francia sereg utolsó gombig csatakéssen áll, a háborút Poroszországnak megizente. Így megindult a nagyszerű harcz Európa két leghatalmasabb és miveltebb nemzete között, de nem egyenlő erővel: mert míg Poroszország nemcsak saját rendes hadát és önkényteseit, hanem a német fejedelmek hadait is pár hét alatt teljes felszerelésben indíthatta Franciaország ellen; Napoleon mindjárt a hadjárat elején keserűen tapasztalá, hogy hadserge harmadrészben sincsen a szükségekkel ellátva.

Augusztus elején lépte át a német hadsereg Franciaország határát s az első ütközet a Saar-völgyében a francia szórlövegek ismeretlensége miatt kedvezőtlenül dőlt el a poroszokra nézve: de a túlnyomó erő csakhamar erőt vett a kisebb számu és rosszabbul szerelt francia sergeken; Wörtnél és Gravelotténál a francia serget véres csatákban megverte s Bazaine tábornagyot 120,000 lönyi seregével a metzi erősségbe bezárolván, a Mac Mahon és maga a császár által Belgium felé szándékolt áltámadást pedig megelőzván: e második hadserget Sedánnál szintén bekeríté s egy véres ütközet után magát a császárt megadásra kényszerítette.

Ennek hírére Párizsban kitört a forradalom s a Gambetta és Jules Favre által vezetett kormány, roppant erőfeszítéssel igyekezett az ország védelmére új sergeket teremteni: de miután Bazaine tábornagy Metzét átadta, Bourbacki tábornagy pedig a folyton özönlő porosz hadak által schweiczi területre szoríttatott; nem tehetett egyebet, mint csakis a főváros védelmére szorítkozni. Ez hősi kitartással egész január 28-ig tartá magát, midőn kénytelen volt a több százezernyi ellenség előtt kaput nyitni s miután a Bordeauxba összehívott nemzetgyűlés, a segélyért egész Európát beszaladozott Thierst választá az ország kormányzójává: ez 1871 február 26-án Poroszországgal a békét megköté. E szerint Franciaország Strassburg és Metz erődökről, Elsass és Lotharingen tartományok-

ról lemondott s hadi kárpótlás fejében 5 milliárd frank fizetésére kötelezte magát.

Még ez sem volt elég csapás a szerencsétlen nemzetre; mert míg Vilmos király Versaillesben január 18-án a német császári koronát vette fejére: a Párizsba bevonult német hadaknak azon intézkedése, hogy a rendes hadcsapatokkal a fegyvert letétették, ellenben a nemzetőrséggel megtartatták, a párizsi communisticus és legalsóbb néposztályoknak lázadásra nyújtott alkalmat, melyre még több olajat öntött azon körülmény, hogy a bordeauxi nemzetgyűlés Párizs helyett Versaillesba jött át, mi oly elégtelenséget szült, melyet Párizs katonai parancsnoka, Vinoy tábornok nem tudott leküzdeni. A párizsi commune felmondá az engedelmességet a versaillesi kormánynak s Blanqui, Pyat Bódog, Cluseret s más, részint ábrándozó, részint a zavarosban halászni akaró egyének vezetése alatt, a felizgatott néptömeg segélyével ismételte a Robespierre idejebeli őrvongásokat; a templomokat kifosztatá, a nemzeti emlékeket lerombolá, a tuilleriákat, Louvret felgyújtá s Mac-Mahon tábornagnak csak 8 napi véres harcz után s tömérdek emberélet árán sikerült a rendet újból helyreállítani.

A derék Thiers most minden erejét arra fordítá, hogy az iszonyu hadi sarcot Poroszországnak lefizetvén, a porosz fogláló serget eltávolítsa hazájából; mi 1873-ban sikerült is; de a nemzetgyűlésben a reactionarius párt kerekedvén felül, a végleges szavazásnál Mac-Mahon tábornagyot állítá a köztársaság élére, 10 évi időtartamra és a köztársasági forma megállapítása mellett; ki azonban épen napjainkban a köztársasági párt miniszteriumát mellőzvé, tisztán reactionarius pártból alkotá meg új kormányát, mi újból vagy forradalmat, vagy a császárság helyreállítását helyezi ki látásba.

31. §. A néger rabszolgaság eltörlése. Lengyelország.

Kevéssel Amerika fölfedezése és elfoglalása után, midőn az uralkodáshoz szokott munkátlan spanyolok, kivált a gyarmatárak mivelésére (gyapot, czukornád, stb.) a bennszülött, de szabad erdei élethez szokott »indianokat« kezdék alkalmazni s ezek a hóditók vaspálczái, korbácsai alatt ezrenként estek a délszaki nap hevének áldozatul: egy *Las Casas* nevű spanyol missionariusnak azon emberbaráti gondolata támadt, hogy ezen emberkinzást és emberölést

afrikai *néger munkások* behozatala által akadályozza meg, kik a tropicus hőséghez már hozzá vannak szokva. (1520).

Ez emberbaráti eszme rossz kezekbe jutva, csatányos tanulságot nyújtott arra, miként válik a legjobb akarat gonosz kezekben az emberi nem ostorává s az emberi szív gyalázatává.

Las Casas indítványa a gyakorlatban helyesnek bizonyult, mert a néger munkás az otthon megszokott hőséget valóban türelmesen viselte s Amerika terménygazdagságának egyik hatalmas tényezőjévé vált: de a gyakorlati alkalmazás által a rabszolga-*(»ébenfa«)* kereskedésnek s a legembertelenebb viszonynak szolgált alapul, melyhez képest a középkor hűbérisége valódi fényoldalt képez; a rabszolga-kereskedés az összeveszített néger törzsektől hadifoglyaikat kölcsönösen megvásárolván, mint barmokat füzte lánczra s szorítá podgyásként hajóira; tekintet nélkül a családi viszonyokra, vitte vásárra Amerikába s a szerencsétlenek korbács alatt kihullott vérével és könnyüivel kövéríté ennek mezőit.

Az egyesült államok határtalan szabadságu intézményével és tisztán democrata polgári életével szemben, e minden emberi érzelmet megtagadó rabszolga-kereskedés a legszégyenletesebb szennyfoltot és ellentétet képezte; s a jelen század közelebbi évtizedeiben már mind az irodalomban, mind a társadalmi és politikai világban egyre növekedő mozgalom indult meg a köztársaság ezen szégyenfoltjának eltávoztatására. A rabszolgatartó államok ültetvényeseinek azon tarthatlan állítása, hogy a néger-faj az emberi képességek tekintetében nem áll egy fokon a többiekkel, gyakorlatilag régen meg lőn czáfolva, midőn azok soraiból feltalálók és tudósok kerültek ki; oly államférfiak, mint az I. Napoleon korabeli Toussaint s oly művészek, mint Ira Aldridge a néger színész. Társulatok alakultak, melyek összetett pénzeikkel a rabszolgákat összevásárolták; s Afrika nyugati partjain Liberia nevű köztársaságot alapítván, mint szabad polgárokat telepítették le; abolitionisták (eltörlők) nevezete alatt politikai párt alakult az északi államokban, mely célul tűzte ki a déliektől a négertartást véglegesen kiküszöbölni, — annyival is inkább, mivel ez utóbbiak — bár demokratáknak nevezték magukat — épen a rabszolgatartás által bizonyos gőgöt sajátítottak el szemben északi polgártársaikkal, mely a köztársasági kormányformával és szabad polgári élettel határozott ellentétben állt s igen könnyen egy aristokratiai monarchiára vezethetett volna vissza.

Hálátlanság volna megfejtkezni különösen Becher Stowe regényírónőről, ki »Tamásbátya kunyhója« czimű művében a néger rabszolgák sorsát oly szivrehatóan ecsetelte, hogy az kétségtelenül nagy hatással volt a közvélemény felköltésére. Még Európa közvéleményét is a rabszolgatartás ellen lázította.

A végrehajtásnak azonban két igen nagy akadály volt: azon óriási összeg, melyet a rabszolgák képviseltek s azon nemzetgazdasági helyzet, mely a déli államokra nézve a rabszolgaság megszűntetését nélkülözhetlenné tüngetté föl. Mindennek daczára az északi államok-közvéleménye mind erősebbé vált s az 1860-iki elnökválasztásnál sikerült az ugynevezett republicanus pártnak a favágóból lett államférfiut, Lincoln Ábrahámot állítani az egyesült államok elnöki székére: mi délen oly óriási elkeseredést szült, hogy már 1861 február elején a tíz déli állam kijelenté elszakadását; Jefferson Dawis személyében külön elnököt választott és Richmondot tette székhelyévé. Azon körülmény, hogy a déli államok a harczra már korábban készültek, nem ingatá meg az északiak elhatározását s a congressus csakhamar kimondá a rabszolgaság eltörlését, minek következtése az lett, hogy alig szerelt csapataihoz 100,000 néger rabszolga csatlakozott.

Eleinte a délieknek kedvezett a szerencse s a négy évig tartó irtózatot testvérharczban százezrek estek el: de midőn az északi hadsereg vezérletét a tapasztalt hős Grant tábornok vette át, a kocka megfordult; a déliek csatát csatára vesztek s különösen Petersburg mellett 5 napi véres ütközetben annyira összetörettek, hogy Richmond a főváros kaput nyitott a győzők előtt, s a roppant vagyon és emberáldozatba került hadfolytatás befejeztetett. A másodszor megválasztott Linkoln ugyan a fanatikus Both színész gyilkának esett áldozatul, de utódja Johnson alatt a béke a négerek polgárjogának elismerése mellett helyreállott; úgy hogy az elmúlt év nyarán, egy nagyszerű világkiállításban már békésen ünnepelheté meg az egyesült állam felszabadulásának százados évfordulóját.

Ugyanezen idő alatt a nemzeti létében is mindinkább megtámadott lengyel nép is tett még egy fölszabadulási kísérletet, melyre különösen az olaszok által kivívott eredmények nyújtottak némi reményt. A mozgalom egyházi és világi téren egy időben kez-

dődött s midőn ezeket az orosz kormány vad erővel nyomta el, nyílt lázadásban tört ki. A szerencsétlen nép ideiglenes kormányt alakított s Mieroszlaszky tábornokot emelte dictátorává; miután ennek csapatai Németországba szorítottak, az inkább guerrilla harczokat folytatott Langievicz tábornok vette át, ki oldalánál a hazaszeretettől lelkesült lengyel hősnő Pusztovojtov Henriettével, néhány véres és regényes lappal tölté be a lengyel nép történelmét. Az 1863-ik év végével a fölkeltek csapatok vagy leverettek, vagy osztrák földre szorítottak s e kísérlet csak gyászosabbá tette a szegény nép sorsát; az orosz czár még Lengyelország nevét is kitörlé Európa földabroszáról. A fölkelésben résztvetteket, vagy csak a gyanusakat is ezrenként szállíttatá el Szibériába, a római katolika vallás elnyomására rendszabályokat alkalmazott, az üresen maradt helységeket pedig országa beljéből oda szállított oroszokkal töltötte meg.

32. §. Ausztria. Magyarország és Ausztria-Magyarország.

Az 1849-iki mozgalmak leveretése után, szomorú idők következtek be mind Ausztriára, mind Magyarországra nézve. A forradalom politikai és társadalmi elnyomása a katonai reactio kezébe adatott át, melynek élére egyelőre a vérengzéséről Olaszországban is híres altábornagy: Haynau állíttatott. Ez működését azzal kezdte, hogy a forradalmi mozgalmakban részt sem vett s egykor törvényesen kinevezett magyar miniszterelnököt, gr. Batthyányi Lajost, az alsóház elnökét, Perényi Zsigmondot, Csányi Lászlót és számtalan másokat Budapesten — a magyar hadsereg 13 tábornokát pedig Aradon — golyó és kötél által végeztette ki s az ország volt képviselőit s a hadsereg előkelő tiszteit százanként hurczoltatá fogságra az osztrák várakba.

Magyarország ezredéves alkotmánya megsemmisítettnek jelentett ki; az ország kerületekre osztatott s az összmonarchiába olvasztatott be. A kormány élén Bach miniszter állott, ki százanként szállítá be cseh és német hivatalnokait az országba, kik az igazságszolgáltatást és közigazgatást német nyelven folytatták.

Az olaszországi szerencsétlen hadjárat azonban — hozzájárulván egyéb tényezők is — a fejedelmet arra birták, hogy monarchiájának nybjól alkotmányos életet adjon s már az 1860-ik év október 20-án egy diploma jelent meg, mely Magyarországnak kö-

rülbelől 1848 előtti alkotmányát állította helyre; korlátnokul br. Vay Miklós, helytartótanácsi elnökül pedig Majláth György neveztetett ki. Most a megyék újra szerveztettek s az 1861-ik év tavaszára az országgyűlés megnyitott.

De a teljes elnyomatás idejében hallgatagul daczó nemzet az új helyzettel sem tudott teljesen megbarátkozni s midőn Schmerling birodalmi miniszter február 26-iki nyílt parancsa megjelent: az országgyűlés az abszolút uralom alatt elkövetett sérelmek élénk hangoztatása mellett, a 48-iki törvények helyreállítását követelék. E hangulatnak Deák Ferencz javaslata adott kifejezést s az országgyűlés a birodalmi tanácsba képviselőt választani, határozottan megtagadta.

Most egy újabb, ideiglenes kormány neveztetett ki gr. Pálffy Mór tábornok és gr. Forgách Antal személyében, kik azonban a nemzet passzív ellenállása miatt, semmire sem mehettek.

Végre az 1865-ki fenyegető porosz háboru és Deák Ferencz husvétii czikke leronták a válaszfalat, melyet sötét idők a fejdelem személye és nemzet közé vontak s a felség Majláthot és Sennyeyt állítván a közügyek élére: deczember 17-ére újabb országgyűlést hívott össze; birodalmi miniszterségre az ellenszenves Schmerling helyett, gróf Beustot állítván.

Azon rohamos és óriási csapások, melyek a monarchiát a porosz háboru alatt érték, mind közelebb hozták az uralkodót és a nemzetet egymáshoz; s miután egy 67 tagból álló bizottság javaslatát a 48-iki törvényeknek a monarchia, a másik birodalom rovására elkészíték s ez a felség jóváhagyásával találkozott*): az erre felszólított Deák Ferencz ajánlatára, felelős miniszterelnökké gr. Andrássy Gyula neveztetett ki.

E kibékülést követte a magyar királynak és királynénak megkoronáztatása 1867. június 8-án, a nemzet öröm-nyilatkozatai mellett; kik a teljes kibékülésnek az által adták legfényesebb jelét, hogy a részökre szánt koronázási ajándékot, az 1848—49-iki rokant honvédek fölsegélésére adományozták.

Ez idő óta úgy Magyarország, mint Ausztria háborítatlan alkotmányos életet élnek s a 67-iki kiegyezés-leszámitván a csak ideiglenesen megállapított pénzügyi kérdéseket- elég alkalmasnak tűnik

---

*) E javaslat értelmében a közös hadsereg és külföldi diplomácia vezetése közös ügyeknek mondattak ki; ezek elintézésére a két birodalom törvényhozá-sából évenként delegációk küldetnek ki. A közös államadósságok megosztattak.

fel arra, hogy a monarchia nemzetei közéletüket legjobb belátásuk szerint kifejthessék. Mindkét birodalom meg is ragadta arra az alkalmat s az alkotmányos élet szabadsága és egy pár termékeny év nagyszerű lökést adtak mindkét birodalom szellemi és anyagi életének. Magyarország területét csakhamar 100 mértföldre terjedő vasutak hálózta be; az ország fővárosa építkezéseiben bámulatos mérveket öltött, — de legnagyobb lökést a nemzeti életnek két törvény adott: az 1869-ben létrejött általános védkötelezettségi törvény, mely a haza védelmének jogát és kötelességét minden ép polgárára kiterjeszté s egy hatalmas honvédseregnek adott életet; — és a közoktatási törvény, mely a nemzet szellemi előhaladását nagyban ölelte fel s Eötvös, Pauler és Trefort miniszterek alatt, új meg új, felső-közép-tanintézeteket, polgári iskolákat s az elemi iskolák százait nyitá meg. A nemzet érezve, hogy áldozatait e téren leggazdagabban fogja jutalmazva látni — még a bekövetkezett sanyarú évek, elemi csapások és pénzügyi elhanyaglás által sem fáradt ki a pénzügyi bajoknak orvoslását, valamint a belügyek rendezését s Magyarország belső állami megizmosodását jelenben a Tisza-kormány vezérlete alatt a legnehezebb viszonyok között is folytatja, — midőn egy felől a megindult orosz-török háború jövője, más felől a lajtán-tuli birodalommal folytatott egyezkedés teljes mértékben igénybe veszi figyelmét és idejét.

Függelék az uj-kor történelméhez.

1. §. Általános áttekintés.

Az uj-kor mivelődés-történeténél újra nem egy balvéleménnyel, illetőleg ferditéssel állunk szemközt. Ily balvélemény először azoké, kik a közép- és uj-kor közé egy teljesen elkülönző válaszfalat képzelnek s azontul mindent vadnak és barbárnak, azon innen pedig mindent miveltnak és nemesnek rajzolnak. Az első tételre a közép-kor történetében — bár röviden — de úgy hisszük, eléggé megfelleltünk; most csak arra szoritkozunk, hogy az utóbbi állítás valótlanágát bizonyítsuk be.

Azon általános miveltséghez képest, melylyel ma Európa dicsekszik, az uj-kor egész három első negyede jóval visszamaradt korszakot képez.

Csodálatos, de való, hogy a hitelvek tisztázása s az emberiség egy részének kutató kétkedése a keresztyén vallásba becsúszott természetfölöttiségeket megtámadta ugyan: de az általánosan elterjedt balvéleményeket, sőt babonákat nem hogy megsemmisítette volna, sőt néha első tényezői által adta tovább. Így Lutherről magáról föl van jegyezve, sőt iratai által is bizonyítható, hogy a boszorkányság lételeben hitt s azokat büntetésre méltóknak tartotta. És bár elvitatni nem lehet, hogy a hitujítási mozgalmak hatalmas lépésekkel vezették az emberiséget a közép-kor mysticismusával ellentétes valárdiség (rationalismus) és felvilágosodás felé: tény, hogy ez nem gátolá meg, miszerint a legerősebb protestans tartományokban is százanként égessék meg azon szerencsétleneket, kiket a nép vágya a boszorkány nevezettel bélyegzett meg*). Hogy csak egy pár példát hozzunk fel: 1659-ben Bamberg város hatósága több nőt megégettetett azért, hogy ezek a rajtok alkalmazott kinzási rendszer következtében bevallották, hogy a napot megbüvölték. A protestans Anglia Exeter városában egy idős és félkegyelmű nő felakasztatott, mivel szomszédja éjjel egy macskát látott bemenni ablakán, melyre a kinzás alá vett azt vallá, hogy maga az ördög volt. Mint az inquisitionál, ugy ezen boszorkány-perekben is közönségesen a kinzó vallatás rendszere alkalmaztatott s valamint ott, itt is, az eredményt illetőleg különös dilemma állittatott fel: ha t. i. az illető kinzás közben a vádat igaznak vallotta, akkor vallomása alapján íteltetett el; ha pedig a ritka kegyetlenséggel alkalmazott kinzó

*) Lásd kivált *Leckynek* épen e kérdéssel foglalkozó jeles művét, mely magyar fordításban is megjelent.

szerek folytán is állhatatosan tagadott, akkor azon meggyőződést érlölte meg, hogy lelki erejét az ördögtől veszi s vagy ezért ítélte-tett el, vagy mindaddig kinoztatott, míg lelkét ki nem adá. Így 1662-ben egy boszorkánynak vélt nő, reggeli 11 órától másnap reggeli 5 óráig folytonosan kinoztatott s a kínzás még ekkor sem érte volna végét, ha a szerencsétlen meg nem hal. Hazánkban is, hol pedig a bölcs, Kálmán király már a 11-ik században betiltja az ugynevezett boszorkányok üldözését; hol a nemzeti szellem rationalismusa oly erős jellemvonás, mely egy ezredéven át minden alkalommal bemutatatható: bár ritkábban, a boszorkányperek előfordulnak s különösen a Szirmay által feljegyzett szatmármegyei, a híres diósgyőri és szegedi esetek részben a bíróságok nagy szivtelenségéről és esztelen balvéleményéről, részben az illető vádlottaknak kínzás alá vonatásáról s — mi legcsodálatosabb — e boldogtalanok eszelőségéről is tanuskodnak; kik néha oly önkénytes vallomásokat is tesznek magukról, melyek vagy azt mutatják, hogy elméjük meg volt zavarodva, vagy azt, hogy a keresetforrásokul szolgáló kuruzslást addig gyakorolták, míg elvégre maguk is hitelt adtak képzeletszülte látományaiknak. Figyelemmel kísérve e vallomásokat s a hazánk némely vidékein még ma is föl-föltűnő babonákat: úgy találjuk, hogy azok egy nevezetes része még az ős vallásból veszi származását; még a többi részt a keresztyén valláshoz függesztett tévhitek s a valóságos üzletszerű csalás teszik ki. A tehén tejének elvevése, a péntek napon teendő kezdeményezéstől irtózás, bodza-vágás, kincskeresési kísérletek, pénzlobbanás stb. szórványosan még ma is hitelre találnak és pedig minden felekezeti különbség nélkül: bár Bocskay erdélyi fejedelem, épen a pénteki nap babonája megczáfolására, Kolozsvárott egy emléktáblát hagyott vissza, melyen emlékezetül hagyja, hogy életének minden szerencsés eseménye péntek napon történt.

A valódi humanismus kérdésével sem igen vagyunk másként, egész a jelen század elejéig. Mert mindaddig, míg a hűbéri rendszer fel tudta magát tartani, a legalsó néposztály, a jobbágyoké alig tartott embernek; az uj-kor legfeketébb szegyenfoltját, a néger rab-szolgakereskedést épen Amerika fölfedezése idézte elő, egész bünsorozatával a visszaéléseknek, melyek az úrnál minden emberi érzelm kialvását jelezték. Német és franczia földesurak számláiban egész 1800-ig állandó rovatot képez az orv-vadászok elejtéseért fizetett összeg; s a jobbágyság által teljesítendő sorozata, a munkátlan nemesség elszegényedésével ellentétes arányban emelkedik.

Az erkölcsi és társadalmi világban sem látunk az uj-kor három első negyedében valami számbavehető előhaladást. Az angol protestantismus megalapítója, VIII. Henrik vad kénye szerint kergeti el és öleti meg megunt nejeit; a franczia királyi udvar valódi botrányfészek, hol elődjei nem leplezett léhaságát XIV. Lajos fesszes udvari szabályokkal mérsékli ugyan: de saját erkölcsi seké-

lyessége, utóda XV. Lajosnál újra a legbotrányosabb alakban lép fel s általában nyugot és dél divatos finomságokba takart udvari erkölcstelensége, még erősebb méregként hatott az összes társadalom erkölcsi hanyatlására, mint azon botrányos és barbar szenvedélyesség, mely az orosz udvari életet jellemzé. Mert míg ez utóbbi udvarnak vad szenvedélyét jellemző botrány-tetteiről, melyek különösen I. Péternél, II. Katalinnál és Erzsébetnél a legnagyobb aljasságig szállnak le, első tekintetre is visszariasztó hatással bírtak a hallóra és szemlélőre: a francia, spanyol és olasz udvarok divatszerű romlottsága édes méregként hatott még a puritán természetű északi udvarok és társadalmakra is; mit elég azon egyetlen példával illusztrálnunk, hogy a francia divatnak hódolva, I. Vilmos porosz király, a nélkül, hogy erre legkisebb szenvedély vezetné, Wartemberg grófnét udvari kedvesül fogadja fel, kinek hivatala szerint kötelessége volt esténként egy óráig, néha a király jelen nem létében is az udvari kertben sétálni. E tekintetben a porosz, osztrák- és Vasa-ház képeznek némi kivételt; de ez utóbbi kivételességét a könyelmű Krisztina királyné nagy részben elfeledteti.

Nem sokkal több jót lehet mondanunk az uj-kor első részének jog- és méltány-érzetéről sem. Vallásos kérdésekben csaknem általános fanatizmus uralkodik s bár a protestantizmus kényszerrendszabályaiban és elnyomásában soha sem emelkedik fel, vagy inkább száll le az inquisitio a Bertalan-éj, siciliai vecsernye, Alba herczeg vértörvényszékei stb. mélyére; azon tant sem fogadja el általánosságban, mely azon két elv által, hogy a cél az eszközöket megszentesi s hogy az észbeli utógondolat a külső cselekvényt épen ellentétesen értelmezheti (*reservatio mentalis*), jeleztetett: de Gruet és Servede kivégzésök s az Angliában divatozott katolikus üldözés nyílt ellentétben áll azon egyedül jogosult eszmével, melyet a protestantizmus a maga részére követelt s mely érvényét mindörökre fenntartja, hogy a mit valaki a maga részére mint jogot követel, azt másoknál is tisztelje. E tekintetben a magyar felfogás nemzetünk dicsőségére kétségtelenül minden mások fölé emelkedik: mert itt — bár az eretnekek elégetése törvénybe volt igtatva — mind az egyházi, mind a világi hatalom sokkal hazafiasabb és szabadelvűbb volt, hogysem ezen törvénynek érvényt és végrehajtást akarjon szerezni; s míg a protestans erdélyi fejedelmek fölényüket a katolikusokkal épen nem éreztették, sőt Káldy a jézsuita, Bethlen udvarában fordítja bibliáját: még I. Lipót sötét korszakában is csak egy külföldi püspök (Kolonics) vállalkozik azon embertelen szerepre, hogy a protestans lelkészeket és tanítókat vármunkára és gályarabságra kényszerítse.

A jogérzet hátramaradottságának a polgári téren is hasonló nyomaira találunk. Mert nem is említve XIV. Lajos és II. Frigyes rablóhadjáratait, melyek minden történelmi jog nélkül támadják meg és sajátítják el a szomszédok határait: ott van a francia és

olasz udvar embertelensége a XVIII. század zár-leveleiben, a nápolyi kinzó szerekben; ott I. Péter és II. Katalin embertelenségei, kik közül az első vad szenvedélyében nemcsak nejét, de előkelő tábornokait is arczulútéssal fenytgeti; sőt egy alkalommal, a porosz udvarnál tett látogatásakor, az előtte ismeretlen bitófát meglátván, követeli, hogy annak alkalmazását a király előtte bemutassa s midőn ez mentegetőzik előtte, hogy épen most bitófára ítélte nincsen: csak nagy bajjal lehetett lebeszélni, hogy kísérletképen szolgái egyikét fel ne akasztassa.

A politikai szabadság sem állott jobb láhon egész a francia-forradalomig. A többi államokról nem is beszélve, csakis azon két országot vesszük figyelembe, melyek már a közép-kor derekától kezdve alkotmányos életet éltek s hol a személy és vagyon biztonsága, a szólás-szabadság, sőt a törvénytelen tények elleni fegyveres föllépés is, királyi eskük és oklevelek által volt biztosítva: e két állam Anglia és Magyarország. És ennek daczára egész sorozatát idézhetnők mindkét országból azon természeti és positiv törvények elleni eljárásnak, melyek ugy a nyilvános politikai ételle szemben, mint ugyancsak politikai kérdésekben az egyes polgárok irányában elkövetettek. Nem is említve azon hosszú törvényhozási szüneteket, melyek amott különösen a Stuartok, itt Rudolf, I. Lipót és II. József alatt a nemzet minden befolyásának kizárása mellett, hosszas időkig tartottak: különös figyelmet érdemelnek azon esetek, midőn egyesek politikai okokból vonatnak kérdőre és íteltettek el. Helyesen jegyzi meg Kolb, hogy a szabad alkotmánynyal és parlamenttel bíró Angliában is felségsértési kérdésben vád alá vonatni és elítéltetni csaknem egyértelmű vala. Angliában legtöbbször még meg volt az tartva, mi a helyes igazságszolgáltatásnak alapját képezi, hogy kit-kit saját bírása ítéljen el; de a vádlottnak, kivált ha a kormányon ellenségei ültek, rendesen nem adatott idő és alkalom, hogy a reá nézve kedvező tanukat előállithassa. A hosszú börtönözés, néha kinzások által elgyengült vádlottal szemben, az államhatalom részéről a vádlóknak egész csoportja állittatott ki s néha még a teljes elgyengülés sem volt ok a pertárgyalás elhalasztására. Például Erzsébet alatt Norfolk herczegnek nem volt megengedve a tanuk előállítása, az államügyésznek (Attorney General) azon nyilvános kijelentésére, hogy a tanuk kihallgatása a királynéra nézve káros és hátrányos. Mária királyné alatt a protestánsokkal Erzsébet alatt a katolikusokkal szemben, vallatásnál közönségesen kinzás alkalmaztatott. Még visszataszitóbb, a jeles Walter Raleigh, Anglia egyik legnagyobb államférfiának és hadvezérének pere I. Jakab alatt, kit az állambiróság könnyelműen halálra ítelt, de a közvélemény fölzudulására az ítéletet nem merték rajta végrehajtani. Ekkor a király által fogságából kibocsáttatván, a spanyolok által birtokolt Guyanaba egy merész vállalat vezetésével bizatik meg; Jakab kormánya maga elárulja a vállalatot s midőn a jeles

férfit, kinek fia a sikertelen expedícióban elesik, nehéz betegen hazatér, a király az egykor rá kimondott halálos ítéletet végrehajtatja.

A magyar arany bulla nemcsak a személyes biztonságot, de törvénytelen cselekvényekkel szemben a fegyveres fölkelést is megengedte; a hazai törvények pedig, kinek-kinek illetékes bírósága általi elítéltetését biztosították: s ennek daczára midőn a vasvári káros és a magyar tanácsosok meghallgatása nélkül eszközölt béke folytán, a Wesselényi-féle összeesküvés létrejön, és fölfedeztetik, — az abban részt vett Nádasdy, Zrinyi, Frangepán osztrák bírák által ítéltetnek el; és a fejedelem lelkiismerete megnyugtatót újra nem magyar, hanem németországi jogtudósok igazoló ítéletében keresi. Még megdöbbenőbb e korszak elejének erkölcsi állapotára és könnyelmű birói eljárására nézve a kivégzések statisztikai kimutatását venni figyelembe, melyekből elég ide jegyeznünk, hogy csupán VIII. Henrik alatt 72,000 tolvaj és rabló akasztatott fel; Erzsébet alatt 3—400-ra ment azok száma. Mindezek békés viszonyok között történtek s nem tévesztendő össze azon törvényen kívüli állapotokkal, midőn például Angliában a Stuartok alatt forradalmi kormányok s azt követő ellenforradalmak s például Magyarországon a Basták, Kobbok, Caraffák és Kolonicsok gazdálkodtak.

A tudományos műveltség is a könyvnyomtatás felfedezése után csak igen sokára foglalta el őt megillető helyét. A vallásos küzdelmek korszakában csaknem az egész sajtó a vallásos vita-irodalomnak nyitotta meg hasábjait s ha ezen vitairodalom szellemét vizsgáljuk, nem egyszer kell undorral elfordulnunk azon szenvedélyes és miveletlen modor miatt, mely azokat átlengi. Magok az írók legtöbbször a fejedelmek, vagy egyes pártok nyilvánosan fizetett szolgálatában állanak; eszközei a fejedelmek dicsvágyának és hiúságának, kikkel szemben függetlenségöket a legritkább esetben tudják tanusítani. Igaz, hogy aztán a husos fazékok mellett egész II. Frigyes koráig nem nagy tiszteletben részesültek: XIV. Lajos alatt különben nagy szellemű férfiak az udvari hízélgők szerepét játszák s azon eset, melyet a történelem az első porosz királyról feljegyzett, hogy udvari bolondját nevezette ki a berlini akadémia elnökévé, nem áll egészen a többi udvaroknál sem páratlanul. A nagy vallásháborúk a költészetet is kivetették a közép-kor végén fölvetett helyes népies irányából; udvaronczzá lett az is, sorban járta a fejedelmek és nagy urak kastélyait s azok bő asztalának morzsáin élösködött. A classicus irány, melyet Corneille és Racine a francziáknál fölvettek, követte az általános majmolási vágy, melynek Németországon csak egy Lessing volt képes utját állani s az ő fellépésének és a francia forradalom hatásának köszönhető, hogy a nemzeti szellem hazánkban is lassanként a helyes mederbe tért.

A sajtó szintén csak a francia forradalom óta vált valódi nagy hatalommá. Ez időtől fogva keltezhető a napi sajtó létele, e hatalmas ellenőré a visszaéléseknek, mely — mint mondani szok-

ták — a maga által ütött sebeket is képes begyógyítani. De hosszú idő telt el, míg az előleges vizsgálat (censura) vasmarkai alól legalább Európa egy részében kitudott szabadulni s a kor kedvezőtlen jelensége, hogy e szabadságát tekintélye kockáztatásával nem egyszer fordítja az igazság, az erkölcsi élet és a felvilágosodás ellen; midőn pártszenvédély, a sikamlósság keresése és érdekesség hajhászása szempontjából, most a korlátlan szabadosságnak, majd az erkölcstelenségnek s a felizgatott képzelődés szülte babonáknak szegődik szolgájává, pedig az itt ütött sebek nem oly könnyen gyógyíthatók.

Az uj-kor művészete kétségkívül roppant haladást képez a közép-koréhoz képest. Első lépésében az ó-kor classicus formáit keresi fel s kétségkívül ez volt a leghelyesebb ut, melyen csakhamar a tetőpontra ért; de a XVII. században már itt is hanyatlás áll be; az építészet tudákosságot jelző czifraságokkal ékesíti termékeit s ezen irányzat nyomása alatt a festészet és szobrászat terén is bizonyos hanyatlás áll be, melylyel szemben csak a legujabb kor vesz újra nemesebb irányt s keresi föl itt is az egyénit és nemzetit.

Az államgazdászati viszonyok szintén igen lassan emelkednek fel kezdetleges helyzetükből. Az emberiség céljaival ellentétes, lélekismereti- és rabló háborúk Európa csaknem minden államának pénzügyét megrontják; a 30-éves háboru egész közép Európát csaknem sivataggá teszi és félszázaddal dobja vissza. XIV. Lajos és II. Fülöp költséges hadjáratait másfél századon sem tudták az illető országok kiheverni; a háborúk meg nem térített harárcsal jártak s az ezenfelül szükséges kiadások az államokat iszonyu adókkal terhelték. Francziaország az I. Napoleon alatti nagy hódítások korában is koldus volt; a többi államok pedig a pénzértéknek roppant leszállításával s ujabb és ujabb adókkal tudták az egyensúlyt valamennyire helyreállítani. Ehez járult a forgó pénz értékének nagymérvű leszállítása, melyre nézve elég fölemlitenünk, hogy a francia font (livre), mely kezdetben egy valódi font ezüsből veretett, a XVI. század végén már annyira leszáll, hogy egy font ezüsből 20, a XVII. században 25, a XVIII. század elején 40 s a század végén már 54 livre veretik. Egész a francia forradalom koráig a rendszeres, de többnyire igazságtalan adózáson kívül, az egész nemzetgazdasági rendszer mindenütt középkori alapokon áll: a nagy állami uradalmak mindenütt igen csekély jövedelmet hoznak s a nemzetek nem saját iparuk, de idegen országok elnyomása és megadóztatásából igyekeznek magukat fenntartani. És az esztelen gazdálkodás miatt még ez sem sikerül: a fölfedező Spanyolország hajószámra hordja haza a kirabolt Amerika kincseit s eszélytelen politikája miatt mégis folyvást inséggel küzd; Anglia igaztalan megadóztatása miatt észak-amerikai gyarmatait veszti el s Francziaország Law kalandos vállalatában már a közelebbi kor egy mételeyét, a pénzügyi szédelgést mutatja be.

Csak a legujabb kor tudományos vívmányainak és találmányainak; a jobbágyság és rabszolgaság megszüntetésének sikerül mindezekén óriási változtatást tenni; a gyáripár felemelkedése teszi a vasat és szénét aranynál és ezüstnél becsesebb termékekké; a gőzhajók, vasútak és villanytávirók hozzák valóban közel a nemzeteket egymáshoz s teszik az emberi eszmék igazságát gyorsan örökölhető közös tulajdonná és ellenállhatatlan hatalommá. A gyáripár kifejlése a legujabb korban eszközli a nemzetgazdászati és társadalmi viszonyok teljes átalakulását; a munkaerő eme megsokszorozása szabadítja fel az emberi kezet és vállat a korábbi idők súlyos terheitől. Ezek által válik lehetővé a természet mostohaságának gyors kipótlása; míg a fejlettebb humanisticus eszmék a sebek gyógyítására sietnek s ezer meg ezer közintézet által azt sikerrel is gyógyítják.

Igaz, hogy a legujabb kornak is megvannak még — leginkább a korábbi időkből örökölt — bajai és veszélyei, melyeknek jelenségeit a tőke és munka viszonyaiban, a még folyton tartó nemzetiségi viszályokban és a társadalmi élet erkölcsi fekélyeiben látjuk jelentkezni: de semmi kétségünk sem lehet az iránt, hogy a legközelebbi jövő azon hatalmas eszközök által, melyek hatalmába jutottak, ezek orvoslására is előbb-utóbb el fog jutni.

A) Az új kor irodalmi műveltsége.

Az új-kor irodalma úgy tudományos, mint szépirodalmi irányban akkora terjedelemmel bír, hogy azt — egész tömegében — felölelni e mű rövid terjedelménél fogva, eszünkbe sem juthat; annyival kevésbé pedig: mivel épen e mű céljánál fogva, fő irányzataiban és egyéneiben, annak minden ágazataiban, bár kívánatos, de hű képét adni tartjuk feladatunknak. Nem szándékunk sem encyclopaediát, sem könyvészetet adni az olvasó kezébe: csak is tájékozást igyekszünk nyújtani arra nézve, hogy az olvasó az emberi művelődés legnevezetesebb irányait felismerje; oly vázlatot, melyet az illető a különböző ágakban, a szakirodalom tanulmányával tölthet ki.

2. §. Az új-kor nevelésügye általában.

Az új-kor a közép-kortól az ugynevezett lovagi vagy nemesi iskolákat, kolostori intézeteket s korlátlan szabadalmakkal ellátott, nagyszerű egyetemeket vett át.

A közép-korban azon nézet jutott érvényre, hogy a nép egész tömegének műveltsége a vallás-erkölcsiségre, az államra és társadalmi rendre nézve káros; és valóban mindaddig, míg az állami és egyéni jog a nemzeteknek csak egyes rétegekre terjedt ki; míg az államszerkezet alapját a hűbériség képezte; míg a vallásos néze-

tek kétségbevonni meg nem engedett hitelvekből indultak ki, és a szabad vizsgálódás és okszerűség elvét teljesen kizárták; míg a társadalmi rendet csak az alárendeltség, félelem vagy rettegés alakján igyekeztek feltartani: e felfogás és következtetés a többi felvételnek megfelelő volt.

Nem lehet elvitatni, hogy az utat ez irányban a hitujítás törte meg; mert a reformatoroknak, kik maguk is a szabad vizsgálat alapján állottak, érdekökben állott vallásos nézeteiknek forrását a társadalom azon rétegzetének juttatni kezére, melynek támogatására leginkább számithattak: a legalsóbb néposztályoknak. A mily való ez, ép oly igaz az is, hogy mindezen törekvések daczára, melyeknek leghatalmasabb eszköze a nem rég feltalált könyvnyomtatás mestersége volt, a hitujítók szándéklata nagy részben kegyes óhajítás maradt; s a tömeges népnevelés csakis azon korszaktól adatható, midőn a lelkiismereti szabadság mellé fokozatosan a politikai felszabadítás és a jogegyenlőség elvének átvétele is járult; a minthogy a nemzetek tömeges politikai felszabadítása oly természetes egybefüggésben van azok miveltségével, hogy a politikai szabadság miveletlen néptömegek kezében oly kétélű késsé válik, melylyel könnyen halálra sebezhetik magukat (példa rá Lengyelország); és a legujabb korszak szabadság-küzdelmei is épen azért nyulnak oly sok áldozatot követelő hosszú időtartamra, mivel a kevésbé mivelt néptömegeket a szabadság ellenei a mivelt rétegzetek törekvéseivel, szemben, még mindig sikeresen tudják eszközül felhasználni. A téves kör kétségtelenül fennáll. Szabadság nélkül nem létezik valódi miveltség s a nemzetek tömeges mivelődése nélkül, a lelkiismereti és politikai szabadság nem bir állandósággal.

Már Luther erélyesen sürgeti a népnevelést paedagogiájában; a protestans városokat már 1524-ben felszólítja városi iskolák alapítására; népszerű catechismust ír hitvallása elterjesztésére.

Melanchtont az uj-kor német tan-rendszerének első alapítójául tekinthetni. A két hatalmas reformator maga indul meg városról városra, fejedelmek és lovagok udvaraiba, s lelkesítő izgatásuk folytán történik, hogy nem egy eltörlött kolostor alakittatik át tanintézetté s a világiasított papi javak közönségesen iskolai czélokra fordittatnak. Fejedelmek és városok versenyeznek a magasabb intézetek megalapításában is. Így alapul Németországon Ilfeld, Londonban a Vestminster- és Pál-iskolák, az etoni és a Gresham-college. A német városok közül Amsterdam, Strassburg, Danzig és Hamburg. A dán és svédeknel Koppenhága, Roeskild, Aarthum, Soröe akadémiai gymnasiumokat alakitnak s az erdélyi protestans fejedelmek buzgósága hozza létre a fehérvár-enyedi-, pataki-, nagyváradi-, debreczeni collegiumokat.

Mindezen tanintézetek azonban eleinte igen kezdetleges szerkezettel és tudomány-körrel birnak; a városi iskolákban rendszeren a lelkész vezetése vagy ellenőrzése mellett. Vallástan, irás, olvasás

taníttatik; a vallásos énekeket az egyházi énekvezér tanítja be. A számtan csak később jut érvényre s e tekintetben a Riese Ádám Rechenbuchja, mely 1551-ben jelen meg, korszak-alkotóvá válik.

Az akadémiai collegiumokban, melyek középfajt képeznek a középkor felsőbb intézetei és az egyetemek között, fő tantárgy a latin nyelv lesz s ennek is nem annyira anyagára, mint alaki elsajátítására van irányozva a tanodák törekvése; miért Plautust és Terentiust tanítják; az intézetekben latin drámai előadásokat tartanak; főczél az lévén, hogy a diplomatai nyelvet képező latinban lehető folyékonyságot és ékes irályt sajátítsanak el a növendékek. E tantárgyhoz Luther izlésnemesítési czélból a zenét ajánlja; ellenben az anyanyelv és az amugy is fejletlen szellemi és természeti tudományok, csaknem teljesen el vannak hanyagolva. Mostohán kezeltetik a görögnyelv is; habár Melanchton a korhoz mérve igen jeles görög nyelvtant bocsát közre.

A lovagi iskolák csaknem azok maradnak, melyek a középkorban voltak, s ugy ezek, mint a fentebb említettekben, a tanítványokkal szemben vasszigor és testi büntetések alkalmaztatnak.

E helyzethez képest *Montaigne* fellépése egy magasabb és fejlettebb korszakot jelez († 1592). Őt a neveléstanban Rousseau elődjének lehet tekinteni; a mennyiben egészen természetszerű szabad nevelést ajánl, a testi erők kifejtése mellett s a tanítás alapjául már az anyanyelvet követeli. Kortársa Rattich (1571—1633-ig) a könyvnélkülöztetés ellen lép fel, de igen kevés sikerrel. *Verulamius Bacon* (1561—1626-ig) a kor ezen rendkívüli tüneménye, a classicus irodalom tanításának elvetését indítványozza s a természeti alapokon kifejtendő nevelés fő anyagául a természet-tudományokat követeli; s az elsőre nézve nem ér czélt; de az utóbbiban meghallgatja nemzete; s Anglia kétségtelenül ezen reáliránynak köszönheti anyagi felemelkedését. Az 1596-ban született *Descartes* vagy *Cartesius*, ki a bölcséletben is iskolát alkot, nevelésügyi nézeteiben a bámulatig megelőzi korát; bátran lehet állítani, hogy azon elvek, melyeket ő különösen az nézleltetés tekintetében felállított, még mai nap sem jutottak teljesen érvényre. Ezekhez méltó társul sorakozik *Amos Comenius*, e halhatatlan érdemű tanügyi reformátor, ki nevelési és tanítási elveit mint valódi apostol hirdeti az egész Európában; s többek közt Magyarországon a pataki tanoda megalkotásában és szervezésében, hagyott hátra örök emléket. »*Orbis Pictusa*«, melyben tanítási és nevelési elveit bocsátá világ elé, az által válik korszakalkotóvá, hogy ő már nem az alakot, hanem az anyagot tekinti főtárgyául az ismeretszerzésnek; tanítványait mindenekelőtt az anyanyelvben kívánja megerősíteni, ezután egy szomszéd nyelvet vesz fel s csak ezután a latint és görögöt. A fentebbiekhez méltó társakul sorakoznak Kereszturi és Csernátorny az erdélyi fejedelmi udvar iskolájának mesterei, s *Apáczai Cséry János*, ki a Bethlen-

féle collegiumból a régi rendszer nagynevű angol és német apostolait hatalmas szelleme által kiszorítja.

A protestáns iskolákkal hatalmas versenyre keltek a jezsuiták collegiumai, melyek nagy szellemi és anyagi erővel rendelkezvén, nem egy helyütt még hírneves egyetemeket is megbuktatnak; s nem annyira alaposságuk, mint ügyességük által oly tekintélyre vergődnek, hogy még protestáns főurak is intézeteikbe adják gyermekeiket. Ezekben az alak és külső volt minden; ügyes diplomatákat, udvari embereket törekedtek nevelni, vallásos irányban tulbuzgókat, kikben a katholika vallás erős támaszt, a protestantismus szenvedélyes ellenségeket nyerjen.

A latin nyelvben jártasság elérésére, ezek is collegiumokat s színjátékokat alkalmaztak; s kétségtelen, hogy ha az ítélő tehetség, szabad vizsgálódás és reáltudományok kérdését tekintetbe nem vesszük, céljukat nagy mértékben elérték. Érdemök volt az ugynevezett szegény iskolák fenntartásában is; de itt is oda törekedtek, hogy a nép szellemét magasra ne fejtsék, s ugyanily szellem lengi át az ugynevezett Sex patres által szerkesztett és Aquaviva által 1599-ben érvényesített középtanodai rendszereket is. Hatalmukat és befolyásukat a tanügyekben csakis a 18-ik század törte meg.

Tizennegyedik Lajos udvarának hatása és a francia protestánsoknak (Huguenották) kiűzése az udvari iskolákat is átalakíták. A latin nyelvet lassanként a francia szorítja ki; a nevelés szintén külsőségekre szorítkozik; úgy hogy Locke 1693-ban az udvari nevelést e szavakkal jellemzi: egy udvarmester, francia gagyogás, egészségi és illemszabályok s egy csomó önhittség.

A 18-ik század a nevelésügyben már a legujabb viszonyok előpostáit mutatja be. *Francke* (1663—1727-ig) már mint a reáltudományok elszánt apostola lép fel s ez irányu izgatásainak sikerét mutatják a felállított reáliskolák, melyek közül a hallei volt az első. *Basedow* († 1790) egészen Commén nyomain indul s philanthropin nevű intézetét ezen elvek továbbfejlesztésére alapítja. *Pestalozzi* az új-kor egyik legnagyobb nevelője, Descartes elvei továbbfejlesztésével a nézleltetési rendszernek veti meg alapját, melylyel az utcákról felszedett növendékeit bámulatos eredményre tudja vezetni († 1827.) *Bell* és *Lancaster* (1795—1798) azon tapasztalatokat állítják rendszerbe és fejtik ki elméletileg is, melyek a protestáns collegiumokban gyakorlatilag, s mondhatni szükségből már régóta divatoztak: értjük ez alatt a tanítva-tanulás előnyeit. *Jacotot* (1770—1840-ig) Pestalozzival egyértelműleg működik; nevelés és a szellemi erők kifejtésére irányítja s ezen elv a nézleltetés és megkedveltetés által tantárgyakat könnyen felfoghatókká és elsajátíthatókká teszi. *Fröbel* (1782—1852) nagy nevelői képességét különösen a kisdedeknél érvényesíti, azoknak ellesett játékaikat és játékkedvét alkalmazza szellemi erejük kifejtésére; s a tárgyakat, melyeket ismertetni akar, már nemcsak bemutatja, hanem kezébe adja növen-

dékeinek, hogy azokkal foglalkozzanak. Alapítója az ugynevezett gyermekkerteknek.

A legujabb kor szabadabb irányu és mivelődési szelleme a felvilágosult uralkodókat és államokat is tevékenységre ösztönözi a közoktatás érdekében. Tizenegyedik Károly Svédországban, Victor Amadeus Olaszországban, és II. József az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon az elsők, kik a népnevelés ügyét nagyobb mérvben karolják fel. A magyar iskolai szervezetre kiadott Ratio educationis 1777-ben korszakot alkotó és József már ekkor tanfelügyelőket is alkalmaz. Legnagyobb lendületet azonban a nevelésügy kétségtelenül Észak-Németországban vesz. Az angol magánintézeteket a közvélemény elítéli; de csakis a jelen század elejétől nyer ott a népoktatás nagyobb lendületet. Amerika 1638 óta kiválóan a realirányra vetette magát: Franciaországban az első forradalom tesz nevezetes lépéseket a népoktatás felkarolására; de a közbejött események, valamint első Napoleon uralma is, nem valának kedvezők a nagy hévvel megindított népnevelés terjesztésére.

Az első siketnéma-intézetet Pontius állítja fel 1590-ben; vakok intézetét Páris 1784-ben, melyet Bécs követ 1804-ben.

Az első néptanítói képezde Hannoverben nyitattik meg 1751-ben.

Az első kisdédóvó-intézet Napoleon zárrendszerének hatása alatt a kenyérvesztett munkások gyermekei részére Brougham és Wilson által alapittatik Londonban 1819-ben; s innen a jeles Vilderspin ismeretsége által, gróf Brunswick Teréz honosítja azt meg Magyarországon 1828-ban; innen megy át Bécsbe 1830-ban.

Legujabb időben a nép tömeges mivelődése céljából sikeres kísérletek tétettek, különösen Franciaországban — sőt hazánkban is a *felnőttek oktatásával* — ezek, valamint a *vasárnap i iskolák* is kétségkívül lényegesen javítani fogják az illető nemzetek általános mivelődését.

Az egyetemek középkori kiváltságos helyzetüket egész a XIX. század elejéig nagy részben fenntartják; a beania és mindazon középkori ügyetlenségek, melyek az itteni tudományos életnek árnyoldalait képezték, a protestans egyetemeken is nagyrészt virágzásban vannak; s az utóbbi századokban bizonyos hetyke testületi szellemet (Burschenschaft) szilárdítottak meg a német protestans egyetemeken, mely mind az illető városok társadalmi életére, mind az ifjuság miveltségére kellemetlenül hatott vissza. Verseny az ivásban és verekezésben, összetűzés a polgársággal, kihívó dacz és gyakran féktelenség az előljárósággal, jellemzők a német egyetemeken az uj-kor első századában: de lassanként egy magasabb szellem utat tör; az egyetemek körében, illetőleg élén a legnagyobb tudományos képességek csoportosulnak; mi által az egyetemek központjaivá válnak a német tudományos világnak s ezen csoportosulás jelentősége szerint, mint kisebb-nagyobb napok szórják szét sugaraikat, nagyobb vagy kisebb körben s a közmívelődés érdekében. A szerint, a mint

egyik vagy másik egyetemen egy-egy nagy, vagy több kiváló egyéniség föltűnik s szellemi ereje által magának nagyobb hatáskört szerez: emelkednek fel és népesülnek meg a tudomány eme csarnokai, maguk köré vonva egy vagy több tudomány-ágban nemcsak saját hazájuk, hanem a külföld ifjait is. A XVIII-ik században Gottinga és Wittenberg áll első helyen s ezen kívül a hollandi egyetemek a leglátogatottabbak; majd Heidelberg, Lipcse, Tübinga, Berlin stb., válnak különösen a protestans tudományos világ központjává.

Ez egyetemek azonban eleinte kevés tudományágot ölelnek fel. A XVIII-ik század közepéig a kisebb egyetemeken a theologia és classica-philologia a túlnyomó. A természettudományok, szám-tan és történelem csak másodszeret játszanak, jogi és orvosi képzéssel csak a legnagyobb egyetemek egészítik ki hatáskörüket. Már Melanchton felolvasásokat tart ugyan természet, szám-tan és történelemből is: de ez mondhatni önkényes vállalkozás volt, mert az első rendes történelmi tanszék Marburgban állittatik fel 1533-ban.

Irodalmi központokká a német egyetemek különösen Wolf óta lettek; a mi pedig a segédeszközöket, gyűjteményeket illeti, Descartes és követői elméletének daczára, a lassanként emelkedő könyvtárakon kívül, kezdetben inkább csak az ugynevezett ritkaságok és curiosumok kisebb-nagyobb raktárai jelennek meg.

A német, hollandi, angol- és svéd egyetemek, valamint később a schweicziak, ép úgy látogattatnak az egész protestans világ ifjai által, mint a közép századokban a francia és olasz magasabb tanintézetek (Párizs, Bologna, Padua stb.) Lehet mondani divattá vált s a kegyeletes buzgóság egyik nemét képezé, a protestans fejedelmeknél és főuraknál — kik között kitűnnek a magyar fejedelmek és főurak — ösztöndíjak alapítása a jelesebb külföldi egyetemeken; egyszersmind ezen egyetemek látogatása előmeneteli föltételt (gradus ad Parnassum) képezett a fejlettebb protestans ifjuságra nézve, a jobban díjazott egyházi és tanári állomások elnyeréséhez. Ez egyik oka, hogy a hitujítás oly hirtelen terjedett el és folytonos összeköttetésben állott az eredeti forrásokkal s egyszersmind oka annak is, hogy p. a magyar protestans kis egyetemek, collegiumok többnyire külföldi minták után indultak; bár az együtt lakás s az alapítványokat képező vagyon kezelése, a nemzeti autonóm közigazgatás hatása, ezeknek kiváló és nagy részben előnyös jelleget kölcsönöztek, melynek főbb vonásai a szabad szellemű autonóm belkormányzat (néha még tanáraikat is a tanulók választják), a Bell-Lancaster-féle tanítva-tanulásnak gyakorlati érvényesítése s az életfenntartás olcsósága, mely a nép legalsóbb osztályaiból kikerült tehetségesebb ifjakat is képessé teszi magasabb szellemi és anyagi fejlődésre.

Részben az egyetemek kebeléből került ki a tudományos műveltséget betetőző tudományos akademiák, vagy tudós társaságok megalapítása is. Anglia már 1572-ben, Svédország Gusztáv Adolf

idejében 1603-ban teszi erre az első lépéseket; a berlini tudományos akadémia *Leibnitz* hatása folytán 1700-ban, a göttingai 1750-ben alakul. A pétervári 1724-ben jön létre, nem annyira belső ösztönből, mint a czári udvar utánzási vágyából; az »Academie française«-t 1635-ben *Richelieu* hozza létre; a »Royal-Society of London« 1645-ben magányosok által alapittatik; a bécsi »Akademie der Wissenschaften« 1846-ban jő létre. Olaszországban már a legrégibb időkben, 1270 óta léteznek tudományos czélú társulatok, melyek közül legnagyobb hatása volt az 1744-ben *Medici Lőrincz* által alapított Akadémia platonica-nak. A magyar tudományos akadémia főleg gr. *Széchenyi Istvánnak* köszönheti lételetét 1831-ben; habár Révay egy tudós társulat tervét már az 1791-iki országgyűlés alkalmával megpendíté. A tudomány összes ágait felölelő tudományos akademiákon kívül számtalan más, egy vagy több tudomány-ágot kitűző társulat keletkezett: történelem, régészet, természet-tudományok stb. fejlesztésére s mindezek úgy az egyetemes, mint különösen a nemzeti és különleges tudományosságot jelentékeny lépésekkel vezették és vezetik előre.

Jelentékeny tényezői az ujkori művelődésnek a különböző czélú gyűjtemények és muzeumok, közkönyvtárak, melyek az utóbbi két század folyamában Európának és Amerikának csaknem minden jelentékeny városában emelkedtek. Ezek leghatalmasabbika kétség-telenül a *Brittisch-muzeum*, mely azon roppant pénzerőnél és tudományos képességeknél fogva, melyekkel rendelkezik, a tudomány egész összeségét s a világ minden népének mivelődési tényezőit képes volt felkarolni és állandó folyamatban fenntartani. Százezrekbe kerülő expeditiók, ásatások és kutatások nyomán, az ó és uj-világ minden műterméke és természeti kincse rakásra van itt halmozva s fáradhatlan szorgalommal a tudomány gyarapítására feldolgozva. Kiterjed e gondosság a világ összes népeinek irodalmára is, elannyira, hogy az utolsó napi sajtó-termékig itt csaknem minden föltálalható. Az olaszországi, kivált a római Vatikán, Nápoly, Florencz és Velence mügyűjteményein kívül, roppant mükincset tartalmaznak a párizsi Louvre, Versailles, Németországban a berlini, drezdai, müncheni; Ausztriában a bécsi, a szent-pétervári, stockholmi stb. gyűjtemények; a könyvtárak közül a párizsi Imperial s az említett városokon kívül, csaknem minden nagyobb európai város és egyetem könyvtárai. Az iparmuzeumok legnagyobbjabbja szintén Londonban van; a legjelesebb népisme Antwerpenben. A magyar nemzeti muzeum kezdeményezését gr. *Széchenyi Ferencznek* köszönheti, mely különösen József nádor által gyámolítva, csakhamar nagy növekedést nyert s ujabb időben a nemzet áldozatkészsége folytán, különösen a jeles Eszterházy-féle mügyűjteménnyel is szaporittatott.

A vidéki muzeumok eszméje annyira termékeny s úgy tudományos mint ipari tekintetben az emberi mivelődés annyi áldását

rejtí magában, hogy azok tökélyre emelése által a tudomány lassanként az egész ismeretes föld meghódítását létesítheti; míg ugyanakkor az illető vidék népét nyeri meg a tudományos czélzatok iránti érdekeltségnek.

Nem csekély hatásuk az 1861-ben Anglia által kezdeményezett s majd Páris (1868), közelebbről Osztrák-Magyarország és Amerika által folytatott világkiállítások, melyeken a nemzetek egymás tudományos s ipari, közgazdasági stb. viszonyairól áttekintést nyernek s azok vívmányait a viszonyokhoz képest hasznosíthatják, már maga az érintkezés az emberi közmívelődés érdekében, kiszámíthatlan következményeire nézve.

3. §. Vallásos mívelődés. Irodalom.

A reformatióval igen természetesen a hitelvek, régi keresztyén okmányok magyarázata, a keresztyén vallás története, végre a practica (gyakorlati) theológiára nézve, a legélénkebb és szenvedélyesebb irodalom indult meg; mely mind a vallásos fogalmakat, mind a kornak naiv, nem egyszer durva erkölcsi érzületét és az illetőnek határtalan szenvedélyét tükrözi vissza.

Igen különböző felfogások nyilvánultak a hitujításra nézve, közmívelődési tekintetben is; úgy a korábbi mint közelebbi történetirodalomban: és közönségesen nemcsak katholikus, de protestans írók részéről is a reformatio hatását, vagy egy vagy más irányban hibásan, vagy tulzással látjuk megítélve.

Sokan a 16-ik század reformatióját oly nagyszerűnek tekintik, mintha az az emberi mívelődés érdekében minden azt akadályozó gátot és korlátot letört volna s az emberi méltóság és gondolat-szabadság tekintetében bevégzett tényeket hagyott volna az utókorra. Ez az egyik tulzás. Mások a reformatiot mereven felállított dogmáiért elítélik; kárhozzatják, hogy a bibliát egész tömegében sértetlen szentség gyanánt állította fel, s arra hivatkoznak, hogy a protestantismusnak eme merevsége idézte elő a katholikusok részén is a hasonlót; melynek bizonyosságára felhozzák, hogy a reformatio előtti Kopernikus szabadon hirdetheté világegyetemet érdemlő tanait: míg a reformatio után fellépett Galileinek földforgási elméletét vissza kellett vonnia. Hivatkoznak továbbá Kalvin kegyetlen fellépésére a nála újabb reformatorokkal szemben s a praedestinatio, öröklött bűn, átlényegülés stb. kérdéseire, melyek ezerintök Luthernél és Kalvinnál épen oly megkötött dogmát képeztek, mint akármely római sylabus, vagy a tridenti zsinat határozatai.

Részünkről e kérdést — melyre a feleletet bármely míveltség-történeti munka ki nem kerülheti — egészen tárgyilagosan tekintve: kénytelenek vagyunk az igazságot közbül keresni. A reformatio mindenesetre előlépés volt, mert azon visszaéléseket, melyeknek lételetét köszönheté, nemcsak megtámadta, de nagyrészen meg is

szünteté; nagyobb világosságot derített a keresztyén történelmi tanulmányokra és a dogmatikus felfogást nagy részben tisztázta; kevesbité azon babonákat és túlbuzgósági képzelgéseket, melyeket a középkor misticismusa oly roppant mennyiségben teremtett meg; végre tisztázta az egyház és állam hatásköreinek határait, melyek a középkorban egymást annyiszor keresztezték. Igaz, hogy e nagy lépés után egyszerre megállott; és pedig hogy állásának biztos alapot szerezhessen, a keresztyénség szent könyvének lehetőleg tisztázott példányát vette alapul: ez volt az az »erős vár,« melyről Luther hymnusa énekel s melyen — igaz hosszadalmas harcz után és temérdek vér árán — legalább először elfoglalt álláspontját megtudta védeni.

Nem tagadhatni el érdemeit, mint azt fentebb láttuk; a nevelésügy és tudományos előhaladás szempontjából sem, még kevésbé a politikai szabadság szempontjából: a mennyiben az ellentmondást nem tűrő központi egyház-hatalomtól, a mivelte világ egyrészét függetlenné tette s autonom szerkezeténél fogva, az önrendelkezési jog fogalmait tisztázta és előrevitte.

Hogy először elfoglalt álláspontján egy ideig megállott; hiteit bizonyos dogmák és alaki intézmények elfogadására és megtartására kötelezte; és hogy a hatáskörébe eső területen egyelőre határozott conservatismust teremtett meg: annak okát részünkről a helyzet azon kényszerében keressük, minő a hadvezéré ellenség előtt, ki épugy nem engedheti, hogy katonái, vagy csapatai felvett és kijelölt álláspontjától visszamaradjanak, mint a hogy tiltania kell vérmesebb alvezéreinek, vagy katonáinak időszerűtlen előrohánását, mely a sereg összefüggését és tervszerűségét kockáztatná. Hasonlat nélkül szólva: a protestantismust merevséggel vádolók elfeledik, hogy ha az megkezdett küzdelmei első évtizedeiben szabad utat engedett volna a megoszlásra: könnyű zsákmányává vált volna azon roppant hatalomnak, mely vele szemben állott.

Szintoly téves azon túlzó felfogás, mely a protestantismus által a lélekismeret teljes szabadságát már kivivottnak látja; már századok multak el annak első fellépése óta, és az emberi mívelődés ezer meg ezer tényezője hatott közre e nagyszerű cél elérésre: ennek daczára az teljesen maig sincs elérve és nagy időnek kell még lefolynia, mig a keresztyén világ egész tömegében elérheti, és nagy visszaesések nélkül biztosíthatja.

A mi már az uj-kor vallásos irodalmát illeti, azt természetesen az első hitujítók *Luther* és *Melanchton* nyitják meg a protestansok részéről. Az elsőnek legnagyobb műve a Biblia fordítás, melyet 1521—1534-ig ritka szorgalommal hajtott végre. Mint né-

met nyelvésznek is nagy érdemei vannak; nem kevésbé mint vallásos költőnek, mely téren elmeszüleményei: »Ein feste Burg« Aus tiefer Noth« stb. még ma is közhasználatban vannak. Luther szellemének legnagyobb részét egyházi beszédeiben és levelezéseiben hagyta hátra, mely utóbbiak Európa protestans udvaraival és kitűnőségeivel folytonos összeköttetésekben tartották. Melancton Fülöp (1497—1547), sokkal magasabb és több oldalú kiképzéssel, szelidebb szellemmel bírt szenvedélyesebb harátjánál. Különösen a classica literatúrában szerzett magának érdemet, s nyelvtani művein kívül »de anima,« »de dialectica,« »Epitome philosophiae moralis« stb. művei jelentek meg, őt oly tudományos tekintélylyé emelvén, hogy általában »Németország tanárának« (praeceptor Germaniae) volt szokás nevezni.

Az ó-protestantismus tanaival szemben a katolikus hitelveket a III. Pál pápa által összehívott és IV. Pius által berekesztett tridenti zsinat (1545—1563-ig) állapította meg. Teljes mozdulatlanság s a rationalismusnak és kétkedés minden nemének tiltó és fenyegető kizárása jellemzi a zsinat határozatait, melyek ugy a hitelvi kérdésekben, mint az egyház világi hatalmával szemben ellentmondást és engedetlenséget nem tűrnek, s a keresztyén vallás üdvösségeiből az eretnekeket kizárják. A zsinat határozatai 1564-ben minden katolikus lelkésznek és tanárnak megküldettek s a határozványok kétes helyei magyarázati joga kizárólag a pápának tartatott fel. A tridenti zsinat a római katolika vallás dogmatikus továbbfejlődését természetesen kizárta: de annál nagyobb erélylyel vette kezébe a katolikus papság a vita-irodalom tollát, melynek főmesterei a kornak elején természetesen a jezsuiták voltak. A szentírás magyarázatában Cornelius a lapide és Toletus; az egyháztörténelemben Patavius és Sirmont, a vita-irodalomban Bellatrium és Vasquez, az erkölccstanban Leymann, Bauny és Mendoza stb. tűntek ki, kikhez méltán számíthatjuk a különösen alaki tekintetben kitűnő magyar vallásos író Pázmány Péter érseket. Mindezen művek azonban nem annyira mélység és eredetiség, mint éleselműség és szorgalmas tanulmány által tűnnek ki. Irodalmuknak leggyengébb részét kétségtelenül azon erkölccstan képezte, mely a középkor pelagiusi elvein alapulva, a legéleselműbb casuisticává nőtt ki, s különösen a már említett, fenntartott utógondolat (reservatio mentalis) s az eszközök megszentelése a cél által, vált nagyon balhírvé. A jezsuiták rendeltetésöknél fogva, csakis az egyház hatalmát tekinthették irányadónak, s felfogásuk szerint az Isten (Egyház) érdekei oly magasak, mint a diadal-kocsiján ülő imperator helyzete, ki nem ügyelhet arra, hogy kijelölt utjában kerekei az utban eső férgeseket el ne tapodják. A vallásos és politikai szabadság összes küzdelmei, első sorban mindig ellenők fordultak s nézetünk szerint néha sokkal több hatalmat és hibát tulajdonítottak e rendnek, mint a mennyinek valódi hirtokában vala. Különösen vallásos- és politikai nézeteik támadtattak meg, melyeket

fentebb érintenk, melyekre nézve azt a hibát követték el, hogy világ elé is engedték jutni. Mert ha az igazat megakarjuk vallani — (mi épen kötelességünk): bátran kimondhatjuk, hogy igen sokan, uralkodók és államférfiak, forradalmárok és reactio hivei — a nélkül, hogy jezsuiták lettek volna, vagy amaz elveket bevallanák; titkos és nyílt céljaik elérésére számtalanszor használták fel az erkölcsileg legkevésbé megengedett eszközöket, le egészen az orgyilkolásig, vagy egész tömegek lemészárlásáig.

A jezsuiták tanaival szemben a 19-ik század közepén a »jansenismus« lépett fel, *Jansenius* iperni püspökről nevezve így, ki 1640-ben »Augustinus« czim alatt könyvet adott ki, melyben a jezsuiták erkölcsstanát megtámadja, s azokkal szemben szent Ágoston tanai védelmére kel. Azonban X-ik Innocent, kit a jezsuiták megtudtak nyerni, a jansenisták öt tételét, többek között azt, hogy az Isten némely parancsolatai megtartására még a kegyesek is elégtelenek, elkárhoztatja. Jansennek Francziaországban akadtak hatalmas pártolói, többek között *Pascal* és *Quesnet*, kik közül kivált az első vidéki leveleiben a jezsuiták erkölcsi tanait pelengérre állította, az utóbbi pedig »uj testamentomában« ostromolta azt: de a szentszék által mindkettőnek iratai kárhozat alá vettettek. A jansenismus csak Németalföldön volt képes mélyebb gyökeret verni.

A jansenismus alapján Molinos Mihály, Baurignon és Guyon asszonyságok által egy sajátos mysticismus emelkedett fel, mely az ugynevezett quietismusban nyerte tetőzését s mely a szent imádkozás nyugalmaiban, az Isten buzgó szeretetében és az embernek saját énjé megtagadásában kereste az üdvösséget. A pápai szék azonban ezt is elkárhoztatá; ugyanazon sorsa volt a híres *Fenelon* mysticus tanainak, melyekből 23 tétel betiltását, önmagának kellett a szöszékről hiveinek kihirdetni.

Ugyanezen irányban, de még közelebb emelkedve a középkori határtalan mysticismushoz, fejtette ki erkölcsstanát a »Siléziai Angyal« Seffler János bresloui czizmadia; és titokzatos tanait erkölcsi élet-szabályokba foglalá, melyekben különösen azt fejtegeti, hogy a kegyes ember Isten fiával és Krisztusával egygyé válik. De nagy elterjedést tanai nem igen nyertek.

A protestans mysticismus a 17-ik század elején élt. Arndtban nyerte folytatólagos fejlődését, Kempisz Tamáséhoz hasonlítható protestans alapon. Tanainak főelve, hogy minden jó Istentől jön és hozzá tér vissza, hogy Krisztus bennünk születik, bennünk nő meg és ennek feltámadása semmit sem használ annak, kiben a bűnök ki nem halnak s ki nem Krisztussal akar feltámadni. Ugyanezen uton halad Waigel Bálint is, kinek legfontosabb állítása, hogy ha az embernek saját akarata és vágya nem volna: akkor a pokol sem lenne nyitva előtte; de épen azért, mivel az ember mást akar, mint Isten, válik bűnössé. Az 1575. született Böhme Jakab szintén ez alapon fejti tovább tanait, melyek körében sok bámulóra akadtak. Fő műve

a »Mysterium magnum,« melyben Mózes első könyvének alapján az államról, történelemről és vallásról mondja el eléggé szellemdús nézeteit. Tanai sok üldözést vontak reá, habár azok egészen keresztyén alapon voltak fejtegetve s munkái az elsők, melyek a kijelentés bölcsészetét protestans alapon fejtették ki; a miért őt újabb korban kitüntetőleg német bölcsésznek szokás nevezni.

A protestans orthodoxiával a 17-ik század utolsó felében *Spener* szállott először szembe s neki köszönhető első sorban, hogy annak merev formái lassanként szabadabb mozgásnak engedtek helyet. Előbb Frankfurtban, majd Dresdában lelkészkedett s végül mint berlini prépost adta ki »*Pia desideria*« czimű művét; ebben különösen azon iránnyal lép fel, hogy a magasabb tanintézetekben ne a theológiára fektetessék a súly — mivel a keresztyénség inkább az élet mint a tudomány ügye — és a keresztyén község minden egyes tagjának valódi lelkészül kell magát tekintenie, hogy a vallás ténynyé és életté váljék. Bölcsélete különösen a Plató-féle elméleten alapul; a testet ellentétbe helyezi a lélekkel s követeli, hogy ez utóbbi vegye át az uralmat; a szívet Krisztusban központosítván, mi egyedül vezethet üdvösségre. E pietisticus irány később valódi felekezetté vált és Halléba vonult vissza, még később a Hernhutterek érzelékenysége és kegyeskedésévé fejlett ki, ezen felekezet alapítója Zinzendorf által, ki ezt mondá: nekem csak egy szenvedelmem van, és ez Ő és csak is Ő (Krisztus).

A protestans orthodoxia ingatlanságával és az előbb említett kegyeskedő irányzattal szemben, *Edelman Krisztian* lépett fel a 18-ik század elején, határozott rationalis alapon.

»Semmi sem igaz — ugymond ő — csak az, mit az ember igaznak érez s a mit érez az nem lehet más, mint épen az, a mit érzünk. Van Isten, mert érezzük és ismerjük a természet szemléletéből és az értelem világánál.« Minden teremtménynek lényege Isten s a mi azokban jó és valódi van, az maga Isten, azért isten-tagadók nem is létezhetnek. Edelman a kijelentést nem tartja szükségesnek; szerinte elég, ha a természet törvényei szerint élünk, hogy jók és kegyesek lehessünk. Azért a keresztyénségnek minden positiv tanát elveti, a papságot kigunyolja; miáltal nemcsak ennek, hanem József császárnak is, annyira felkölti haragját, hogy ez iratait megégetteti; II. Frigyes pedig midőn azt kérdezték, hogyan türi meg Berlinben? — azzal menté magát, hogy van több bolond is országában.

Ugyanezen irány emelkedett fel Angliában is, Deismus nevezete alatt; szemben az orthodoxiával, melyet Theismusnak volt szokás nevezni. E Deismus tanai Sherbury által a 16 ik század közepén ezen 5 pontban foglaltattak: Az Isten létele, az Isten tiszteletének kötelessége, erény és kegyesség, mint ezen tisztelet kifolyásai, bűnbánás és javulás, halhatatlanság és bűnhődés. E tanok nevezetesen támaszt nyertek *Lockéban*, a híres angol bölcsészben, ki minden vallásos nézetnek szabad eltűrését követelé s a keresztyénség is-

merveiül csak Jézusnak, mint megváltónak elismerését igényli. A Deismusnak egész irodalma támadt Angliában Tolang, Shaftesbury, Collins, Tindal, Bolingbrocke s másokban; míg a teljes vallásos közönynek *Hume* nagy nevű bölcész volt leghatározottabb képviselője, ki a vallás külsőségeire nézve teljes egyéni függetlenséget követelt.

A francia scepticismusnak materialismusnak és Isten tagadásnak a 18-ik században hatalmas irodalma támadt, melynek élén *Bayle* Péter áll (sz. 1647-ben), ki minden dogma jogosultságát tagadja, bárminő származásu legyen az, ha az értelemmel és a morállal ellenkezik és elvet minden mysteriumot. *Voltaire* (1694—1768-ig) mint minden létezőt, a vallásos fogalmakat is megtámadja; de éleselműsége és hatalmas gunyorával, különösen az egyház ellen fordul, míg az Isten lételet és a lélek halhatatlanságát azon alapon védi, mivel azok az emberiségre nézve hasznosak. Az encyclopaedisták feje *Diderot*, már tovább megy; az egész keresztyénséget mint babonát veti el és tisztán a materialismus és isten-tagadás alapján áll; s ezen elvek érvényesítésére ő és az encyclopaediának szerkesztő társai az emberi nem minden irányban felvilágosítását tartják szükségesnek. Ellenben *Roussau* (1712—1778-ig) épen az emberi művelődésnek izen háborút s az emberiség boldogtalanságát abban keresi, hogy természeti állapotától eltért. Szerinte a keresztyénség magva a természeti vallás, melynek alapgondolatai Isten, szabadság, halhatatlanság, az ember érzelmében és tapasztalásában fekszenek. Épen ezen tan, mely a vallásos érzelmet nem függeszti fel, a keresztyénségtől, renditette meg oly mélyen a francia forradalom idejében a keresztyén vallást, midőn Isten helyére az ész helyezettett, s a természetnek állítottak oszlopot, az új istenség részére valódi isteni-tiszteletet szervezvén.

Az érdem, hogy az Istennek hite még a forradalom tetőpontján visszaállíttatott, a vérengző Robespierreé, ki az 1794-iki conventben így kiáltott fel: »Mi indithatna bennünket arra, hogy a nép előtt kinyilatkoztassuk, miszerint nincsen Isten? Miért ne lennének valók azon eszmék, melyek az emberiséget vigasztalják és nemesítik, még akkor is, ha csak álmok volnának; holott azok hasznosabbak, mint minden más igazságok? Egy legfelsőbb lény és halhatatlanság fogalma nemcsak socialis, hanem valódi köztársasági eszme is.« És így állíttatott helyre a keresztyénség Franciaországban; mi annyival helyesebb volt, mivel Franciaország köznépe nemcsak a vezérek tulságos realismusától állott ég-föld távolságra, hanem kivált még ekkor teljes tudatlanságba és babonába volt merülve.

A német vallásos felvilágosodásnak leginkább II-ik Frigyes felvilágosodott udvara adott lökést, kinek szájába a következő mondat szokták adni: »Minden vallást türni kell az államban s az

államügyésznek csak arra kell ügyelni, hogy egyik felekezet a másikat ne bántsa; ezen korláton belül legyen boldog mindenik a maga tetszése szerint«. Ezen vallásos liberalizmusnak köszönhető Fichte a híres bölcész, hogy Jenából elüzetvén, Berlinben nyugalmas menedékre talált.

A zsidó *Mendelsohn Mózes* volt ezen vallásos szabadelvűség központja, ki a mily ellensége volt az Isten-tagadásnak és tulságos vallásos szabadelvűsködésnek: épp annyira ostromolta magát a keresztyénséget; az ő nyomain indultak s az emberi boldogság célját vették alapul Raimarus és Basedow is; mely utóbbi a *phylanthropin* című nevelőintézet alkotója, ki azt állítja, hogy minden igaz, mit alkalmasnak találunk arra, hogy boldogságunkhoz járuljon. Sokkal nevezetesebb szerepet játszik a német irodalom és társadalom mestere és Mendelson barátja *Lessing Efraim* (1729 — 1781-ig) a vallásos téren is. Ő valódi bölcselmi és erkölcsi alapon támadta meg a keresztyén orthodoxiát; kimutatván, hogy az igazság a legélesebb kritika által sem szenvedhet semmi veszteséget; a vallás pedig nem egyéb, mint az igazság szeretete. Egy oly kijelentést, melyet minden ember egyformán elhiggyen, az emberek különböző alkotásánál főgva lehetetlennek tart; az inspirált és nem inspirált vallásos nézetek közti különbséget elveti s Lutherhez így kiált fel: »Te megszabadítottál minket a hagyományok jármától: ki fog megszabadítani bennünket a betűnek még elviselhetlenebb igájától? Ki ad végre nekünk oly keresztyénséget, melyet te, vagy Krisztus is tanítana, *ha ma élne?*« E sorok eléggé jellemzik azon szellemet és irányzatot, melyek Lessing nagy terjedelmű szelleműs és a késői korra kiható vallásos műveit átlengik s a melyek őt, mint a jövő vallás prófétáját tüntették ki.

Azon új korszaknak, melyet már Lessing fellépése jelez s mely az orthodoxia hatalmát a német protestantizmus hatalmát alkalmassint örökre megtörte, korszakalkotó kezdeményezője *Kant Emmánuel* (1724—1804.) E nagyérdemű bölcésznek vallást illető munkája: »Die Religion innerhalb der grenzen der blossen Vernunft« 1793-ban jelent meg s főbb elvei a következők: Semmi sem vehető igaznak, a mit a józan ész mint legfelsőbb ítélő bíró el nem fogad. Isten létele a halhatatlanság és erkölcsi szabadság eszméje elméletileg nem bizonyíthatók ugyan: de a gyakorlati értelem követelményeiül tűnnek fel, melynek törvényhozása az erkölcsi cél elérésére épen maga a vallás. Minden dogma s a szentiratok és az egyházzal szülő tanok csak erkölcsi értékkel bírnak. A szabadakarat mint a gyakorlati ítélet első követelménye és közvetlen eredménye tűnik fel; és ezen akarat önmagának ad szabályokat s a szabadság nem egyéb mint az, hogy elhatározásunk okait önmagunkban bírjuk. A legfőbb erkölcsi cél e földön nem érhető el, mivel az ember, az emberi természetben gyökerező gondot nem képes legyőzni. A szintén emberben született jó és gonosz kö-

zötti harczban az elsőnek győzelme csak lassanként következhetik csak be, s a kegyelem nem egyéb, mint a bennünk létező megfoghatlan erkölcsi alap. Krisztus az emberiség javáért áldozta fel magát, mint az emberiség megváltója; szenvedései által eleget tett a legfelsőbb igazságnak, de halála által a gonoszság nincs végleg legyőzve, csak megtörve. A gonosz végleges legyőzésére az összes emberiségnek egyetlen társulattá kell alakulnia s ez a láthatlan egyház; a látható egyház Isten országa a földön, egy szív-egyesülésre alapított szabad állam. A természeti vallásnak Isten tisztelete a vétek nélküli életben és azon meggyőződésben fekszik, hogy az által Isten előtt kedvessé tesszük magunkat. Ezen erkölcsi vallás a keresztyénség lényege; minden egyéb, csak eszköze a célnak. A természeti vallás tehát nem egyéb, mint elismerése annak, hogy kötelességeink isteni parancsolatok. És a valódi felvilágosodás abban áll, hogy ezen álláspontot minél előbb elterjesszük. Legyen bátorságod saját értelmeddel élni (*sapere aude*); mert csak az emberi restség és gyávaság okai annak, hogy az embereknek oly nagy része — bár a természettől régen fel van szabadítva, élethossziglan kiskoru maradt s oly könnyű volt némelyeknek magukat gyámjaiul tolni fel stb.

A Kant-féle elméletnek eredményeit 1762-ben született *Fichte János Gottlieb* vonta le. Fichte fő érdeme abban fekszik, hogy az Isten lényét és valódi fogalmát akként határozza meg, hogy az a világ-egyetemben magát folyton és örökké érvényesítő élő eszme, a jónak, az erkölcsi törvényeknek és az általános erkölcsi világ rendnek lényege. A teljesen erkölcsös emberben magának Istennek jelenléte megvan s szerinte más Istenre az embernek nincs szüksége, mert azt felfogni sem bírná. Látni való, hogy Fichte felfogása tulajdonképen egy neme a bölcsészi atheismusnak. *Schleiermacher* az ujkori protestantismus egyik legnagyobb vallás-bölcsésze (1768—1834-ig) a reformatus vallás-nézetből indul ugyan ki: de bölcséletében a protestans felekezeteket együvé foglalja s a hitujítást nemcsak mint a visszaélések megszüntetőjét, hanem egyszersmind a keresztyénség egy ujjaalakulását tekinti. A régi és új keresztyén világ ellentétét akként állítja fel, hogy a protestantismus az egyesnek a Krisztus iránti viszonya szerint teszi azt függővé az egyháztól, a katholicismus pedig megfordítva. Bölcsélete mindent az emberi öntudatra vezet vissza és az embernek Isten iránti függési érzetéből. Szerinte ezen eredeti függési érzet annyira lényege az emberi öntudatnak, hogy az az Isten létére nézve minden bizonyítást feleslegessé tesz. Szerinte a rossz is az Istentől függés általános viszonyában bennfoglaltatik és Istentől van rendelve.

Az emberi organismusnak a külvilággal való viszonyában fekszik az egyes embernek halála és a mi azzal egybefügg. A test és lélek, az értelem és természet, az egyes és nem, az alacsonyabb és magasabb öntudat egységében fekszik az emberi nem eredeti tökélye. A vétek tudata mindannyiszor felkel bennünk, valahányszor azt az

Isten tudatával összekötve kellemetlen hatást érzünk s az összes emberiség vétkességének tudata feltételezi egy Megváltónak szükségességét.

Krisztus megjelenése, az emberi természet bevégzett terem-
tése és a Krisztus élete közösségében felvétel által, válik az egyes
vallásos egyéniséggé, milyen az előtt nem volt; az ilyeneknek együtt-
élése képezi a keresztyén egyházat, melynek befejezése azonban
csak eszményi értékkel bír, mint melyre mindig törekszünk, melyet
soha sem érünk el. A világnak isteni fenntartása, mint isteni szeretet
és bölcsesség jelentkezik előttünk; e bölcsesség a világ teremtésé-
ben és fenntartásában, e szeretet a kijelentésben és megváltásban
nyilvánult.

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy a protestans hitbölcse-
szet a keresztyén vallás elméletét a dogmáktól eltávozva, a gyakor-
lati irány felé terelte; és ezen gyakorlati irány tekintetében kétfelé
ágazik el: a Robespierre által megjelölt *hasznossági elv* irányában,
mely a keresztyén vallás mint nemesítő és vigasztaló eszközét, az
emberiségnek kívánja feltartatni s azon *eszményi irány* felé, melyet
különösebben a német hitbölcselek jelölnek ki, a tisztán erkölcsi és
humanistikus irányban, mely Krisztus hitét, az eredeti alapeszmére,
a felebaráti szeretetre igyekszik visszaterelni, s ez által egyszerre
az összes felekezeti felfogások fölé emelni.

Ugy hisszük, mondanunk sem kell, hogy az emberiség mívelő-
dése szempontjából helyesebb irányt nem is tartunk lehetők, mert
történeti igazság, hogy a szeretet vallása, melyet Krisztus hirde-
tett, nem csak eszmeileg, de részben megvalósítva is, az emberiséget
egy cél elérésére vonta össze: míg a dogmák felekezeti különbség
nélkül, nem csak az emberiség roppant tömegével szemben mond-
tak ki anathémát, hanem magában a keresztyén vallásban temérdek
viszályt és szakadást hoztak be; szeretet helyett gyűlöletet csepeg-
tettek az emberi szivbe; ezeket és milliókat hoztak áldozatul fel-
állított tantételeiknek — a nélkül, hogy a keresztyénség legmagasabb
céljához csak egy lépéssel is közelebb jutottak volna.

Az utóbb jelölt irány tetőzetét érte el a *Schelling-Hegel*-féle
hitbölcselettel, melynek alapján indult meg aztán a legújabb iroda-
lom, még pedig felekezeti különbség nélkül. E bölcselet az, melynek
alapján Daub és Marheinecke, Rosenkranz, Conradi, a tübingai
Rau, Vatke, Strausz, sőt Renán és Döllinger is megindultak; a hu-
manismus elvét vévén alapul a vallásos irodalom mind gyakorlati,
mind elméleti és történelmi ágazataiban.

Schelling József (sz. 1775) és a tübingai egyetemen Hegellel
meleg baráti viszonyt kötött, később Lipcsébe és Jenába ment át,
mely utóbbi helyen Fichte tanítványa és utóda volt; innen Würz-
burgba s végre Hegel helyére Berlinbe jutott, kinek hirtelen emel-
kedő nagysága időközökben a viszonyt közöttük elidegeníté s ké-
sőbbi időben őt a Hegel-féle tanokkal is szembeszállva látjuk. In-

nen van, hogy némelyek az ifju- és későbbkori Schelling között tetemes különbséget látnak.

Schelling hitbölcsselete dióhéjba szorítva a következő: Isten és világ, véges és végtelen,— lényegileg ugyanazok; minden valóban élő lény isteni természetű; a világ létele és fejlődése csak az isteni kijelentés tüneménye, mint a világ szelleméé. A természet törvényei Isten gondolatai; legmagasabb és legtökéletesebb kijelentésében Isten az emberi szellemben jelentkezik. Isten emberré létele örök és állandóan ismétlődő; a rossz egy szükséges átmeneti pont a jó kijelentésében; a világ a szenvedő, fejlődő Istenség, mely lényének teljességében az Isten-emberben tűnik elő és mint tökéletes szellem lép fel. Isten emberré léte a keresztyén vallás alapgondolata; a természetes érzéki ember véges lényében a végtelen, az isteni és örökösbe kell hogy feloszoljon s életében és tényeiben az isteni lényt kell kifejeznie; a végesnek és végtelennek egysége és kibékülése annak fogalma, mely az időben láthatólag valósul, míg a lélek örökléte minden időn kívül fekszik; a léleknek a halál után egyéni továbbélése, saját természetével ellentmondást képez.*)

E hitbölcsseleti elmélet, mint látjuk, nem nagyon távol áll a Budha-féle felfogástól; de ez semmit sem von le értéből, csak annyit jelent, hogy az emberi szellem különböző tájakon és időkben a végeredményekre nézve rendesen megközeletti egymást.

E felfogás alapján indul tovább az 1770-ben Stuttgartban született *Hegel* (György Frigyes Vilmos), ki bölcsészeti és hittani tanulmányainak bevégezése után Tübingából, Schweiczba, majd Frankfurtba, s 1801. mint magán tanár Jenába ment át s itt kezdődött közte és Schelling között a baráti viszony.

1806-ban a jenai ütközet alatt fejezte be »Die Phaenomonologie des Geistes« című jeles művét, s innen előbb Nürnbergbe, majd Heidelbergbe, végre 1818-ban Fichté helyére Berlinbe ment tanárnak, hol 1831-ben halt meg.

E nagyhirű bölcsésznek hitbölcsészeti fogalmai röviden összefoglalva a következők: Az ember hallásában öntudatának tartalmát azon örököszt és istenit, melyben él, mint idegent tulvilágít és magától elválasztott önálló lényt helyezi magával szembe: csak a bölcs képes arra eljutni, hogy az Istent a tökélyest, feltétlent és végtelent, nem a világtól elkülönítve, hanem azzal és abban létezőnek képzelje. Istennek és világnak ezen elkülönzése, Istennek és a gondolkozó emberi szellemnek ellentéte s a vallás feladata ezen ellentétet legyőzni s Istent önmagában és önmagát Istenben tudni, Istent és a világot, végest és végetlent egyesítve gondolni; ez a vallásnak igazsága és teljes befejezése. Természet és szellem mindketten Isten kijelentései, csak hogy a természet nem képes arra vergődni, hogy saját isteni létének öntuda tára jöjjön, mely a léleknek fel-

*) »Das Buch der Religion« 279—80.

adata. A mi isteni azt ő közli és jelenti ki; ő szellem a szellem számára; a kijelentés vallása ezt jelenti, a melyről a véges emberi elemének tudomása van. Szerinte a hit, bölcsészet és tudás közötti vitának meg kell szűnnie; az egyházi dogmáknak, gondolatoknak kell felolvadniok. Mint általános lény és minden dolgok lényege közönséges néven Isten *atyának* neveztetik; de nem marad a gondolatnak ezen elvont ürességében, hanem lényegét életteljes lények tömegében fejti ki a világban s ekként *mint Fiu* állittatik elő. Kijelentésének ezen többségéből, mindig visszatér eredeti egységébe, mint *Szentlélek* és ez Hegel szerint a szentháromsági dogmának lényeges tartalma.

Hasonló felfogással és alapon fejti ki Hegel a gonosz és jó közötti különbségeket, hol nagyjában Schellinget követi, míg a teremtést, bünbeesést és megváltást nem egyszeri jelenségnek, hanem állandó ismétlésnek jelenti ki, miben újra a Visnu-féle elmélethez közelit.

A mi már a szorosan vett vallásos irodalmat illeti, e mű terjedelménél fogva nem lehet hivatásunk annak egész tömegét felölelni: azért az olvasót az illető szakirodalomra utalva, itt csakis néhány névre vagyunk kénytelenek szoritkozni.

A szorosan vett theologiában a katolikusoknál hosszú időn át *Louis Elies du Pin* (1657—1719) volt az első tekintély.

A protestans írók közül a fentebb említetteken kívül Semmler, Barhdt, Nösselt, Lanck, Hadenbach, Gaussen, Zimmermann és Campbell a kitünőbbek. A materialisták és atheisták közül (az említetteken kívül) *Helvetius*, *Condorcet*, a socialisták közül *St. Simon*, *Babeuf*, *Lamennais*, *Fourier*, *Lerou*, *Luis Blanc*, *Blanqui*, *Proudhon*, *Chatel*; az angoloknál *Woolston*, *Paine*, *Oven*; a németeknél *Stoss*, *Edelmann*, *Weiszhaupt*, a két *Bauer*, *Baur*, *Daumer* stb. a nevezetesebbek.

Ugyancsak a dogmatikában *Perrone*, *Chateaubriand*, *Fejér György* és *Ganganelli* (XV. Kelemen) tűnnek ki katolikus részről. A jezsuiták ostromlói közül *Gioberti*, *Hermesz György* és *Rongé*, kinek művét némelyek Blum Róbertnek tulajdonítják. A görög-katolikusok közül *Prokopovicz* és *Lewschin*. Az unitariusoknál *Márkos György* kolozsvári tanár. A lutheranusoknál *Volff*, *Bütner*, *Maier*.

A legujabb felekezetek próféta írói *Spauldin Salamon* a mormonoknál; *Zinzendorf* a hernhuttereknél; és *Svedenborg Emánuel* a spiritistáknál.

A biblia magyarázatban *Erneszti*, *Semmler*, és *Kant* tűntek ki. A biblia fordítók közül legnevezetesebbek a katolikus *Alleoli János Ferencz* (1793), kinek műve egyedül hagyatott helyben a szent

szék által; a protestánsok részéről a németeknél *Michaelis de Vette* és *Stolcz Jakab* a nevezetesebbek.

A vallás-irodalom többi ágait, mint a moral theológiát, a vita-irodalmat, homileticát stb. helyszüke miatt kénytelenek vagyunk figyelmen kívül hagyni; s itt még csupán az egyháztörténelemről emlékezünk meg, mint a mely e mű feladatához legközelebb áll. Megemlítjük a katolikusok közül Choisy Timoleont, Orsit, Roykó Gáspárt, Daumert, Mayert és Alzogot. A lutheranusok közül Veismannt, Schröck Mátyást, Smiedt Krisztiánt, Steudlint, Marheinekét, Meandezet, Gieserert, Baur Györgyöt, Becket és Schvedlert; a reformátusok részéről Hermannt, Venemát, Vestent és Lenströmöt; a zsidók közül Mendelssohnt, Saalsützet, s végre Khorin Aron magyar-zsidót, ki első volt a zsidó-vallás reformképességének kimutatásában.

A magyar vallás-irodalom kivált az első korszakban igen virágzó volt; de a dolog természeténél fogva leginkább a vita-irodalomban fejlett ki. Itt a diszes sorozatot a 17-ik század elején a katolikusok részéről *Pázmány Péter* nyitja meg, míg a protestánsok hitelveit Magyary, Alvinczi, a jeles *Gelei Katona István* és Szenczi *Molnár Albert* védelmezik. A magyar katolikusok e korbeli első biblia fordítója Káldi György; a protestánsoké *Molnár Albert*, ki egyszersmind Béza és Maróth után a zsoltárok fordítását is eszközle. Egyháztörténelemben Bod Péter és Molnár János tettek első kísérleteket a 18-ik század derekán. Később e században a vallásos irodalom már nagyban hanyatlik s csak annak végén tűnnek fel Kopácsi József, a katolikusok; és Péczely József a reformátusok részéről. A theologia tudományos iránya csak a jelen század elején indul meg Varga István, Szathmáry Dániel, Tóth Ferencz és Somosy János fellépésökkel, kiket később Báthory és Lengyel követnek a protestánsok részéről; míg a katolikusok részéről Horváth János, Mayer József és Guzmics Izidor tűnnek ki.

A legujabb korban Salamon József, Taubner Károly, Török Pál, Székács József; a gyakorlati theologia terén Ballagi Mór a protestánsok részéről; a katolikusok részéről pedig Szaniszló Ferencz, Danielik János és Szabó János, végre Szilasy egyetemi tanár váltak ki.

Általában véve a magyar természetes józan ész már Schelling és Hegel előtt feltalálta azon titkot, hogy a dogmáknak az emberi gondolatokban kell felolvadniok: ennek köszönhető, hogy míg Európa többi népeinek vallásos küzdelmeiben patakonként omlott a vér; addig Magyarország e tekintetben csaknem teljes benső nyugalmat élvezett. A legujabb irodalom és hitszónoklat is nálunk minden felekezetenél az erkölcsi és humanistikus irány felé nehézkedik; s a mily dicséretére válik katolikus főpapjainknak, hogy a legujabban felerőszakolt encyclikák és csálhatlansági dogmák ellen ott, ahol kellett, hatalmas szavát hallatta: époly helyesnek tartjuk, hogy

a felekezeti fanatizmus helyett, úgy irodalmunk, mint egyházi szószékeinkben az erkölcsiség és emberbaráti szeretet hangjai hallhatók.

4. §. Az uj-kor bölcsészete.

Az uj-kor bölcsészete — mint csaknem minden tudomány — az uj-kor elején hatalmas változáson ment keresztül, szellemének ereje által áttörvén a középkori scolastica vagy iskolai bölcsészet korlátain és teljesen uj lábra állva: a régiekből csak azt tartotta meg, mi reálirányu felfogásával összefért, s tapasztalatokon alapuló tanulmányaival ellentmondásba nem állott. Különösen két irány az, melyen az uj-kor bölcsészete tetemesb haladásokat tett: egyik a tapasztalati lélektan, másik a gondolkodás törvényeinek szabatosabb kifejtése; mindkettőnek pedig az emberi élet különböző viszonyaira, mint vallás, nevelés, politika, társadalmi élet stb. fordítása.

Itt sem lehet gondolatunkban, hogy e tudomány ágat egész terjedelmében bemutassuk; meg kell elégednünk azon legfőbb egyének feltüntetésével, kiknek az ujjabb-kor bölcsészete nagyobb mértékű előhaladását köszönheti.

E tudományág mindjárt uj-kori megindulása kezdetén, két különböző irányt mutat fel, melyek egyike a bennső vizsgálatot vagy önismeretet, másik a külvilág kutatását veszi alapul; s a két irány mindjárt elején két oly nevezetes egyén által van képviselve, mint Descartes és Bacon.

Descartes (Kartesiuss, René des Cartes) egy franczia születésű hollandi tudós 1596-ban Tourainban született, de innen Hollandiába szakadt át, hol egészen a tudományoknak szentelte magát. Ifjúságában Móricz herczeg és Tilly alatt katonáskodott; de 1621-ben elhagyta azt s nyugalomba tért, melyből csak 1649-ben Gusztáv Adolf leánya Krisztina királyné ragadta ki, ki társaságát óhajtván, magához hívta; itt is halt meg 1650-ben. Nevezetesebb művei: »Meditationes de prima philosophia« és »Principia philosophiae« cziműek, de ezenkívül mind a számtani, mind a természettani tudományokban, sőt a neveléstanban is kitűnő érdemeket szerzett. Descartes kiindulási pontja az öntudat volt, melyet ekként fejezett ki: »Gondolkozom: tehát vagyok.« (»Cogito: ergo sum«); és ugyan ezen alapelvből, Isten lételet mint az emberrel veleszületettet, hozza le; az emberi szellemet és anyagot szigoruan elválasztja egymástól, melyek csakis isteni befolyás által lépnek egymással összeköttetésbe. Következéseit azonban végeredményeiben nem fejti ki s bár az önismereti és tapasztalati lélektan kezdeményezése érdemét tőle elvitatni nem akarjuk: sokkal érdekesebbnek látjuk őt egy más téren, a neveléstan terén. Mert ő volt először a világon, ki felkiáltott: »Miért tanítottok az ifjaknak úgy, mintha mindannyian vakok lennének?« Miért adjátok a tárgyaknak csak árnyékát (a szavakat) a

helyett, hogy magát a tárgyat adnátok a tanuló kezébe?« A természettudományban az atomisták közé tartozott s az észlelhető tünetmények mindegyikét a testek legapróbb részecskéinek mozgásából igyekezett bizonyítani. A számtanban az egyenletek tagadó gyökeinek, a váltakozó gyökök sorozatának és a negyed-foku egyenletek föltalálója.

Verulámi Bacon (Francis Saint-Albans gróf) 1561-ben Londonban született s Erzsébet királyné pecsétörének fia volt. A cambridgei egyetemen növekedett, de az ott divatozó bölcsészetben kedvét nem találván, Párisba ment át, honnan csak atyja halálával 1580-ban tért vissza.

Nagybátyja Burleigh miniszterelnök féltékenysége miatt, nehezen tudott előre menni, s csakis 1595-ben, Essex gróf pártolása mellett juthatott be a parlamentbe, de I. Jakab alatt gyorsan haladt elő Buckingham herczeg és mindenható miniszter kezétől 1603-ban lovaggá üttetett, 1617-ben már pecsétör, 1619-ben lord cancellár, verulámi báró, s 1620. saint albansi algróflön. Jellemét nem igen lehet dicsérni: mindenben kész szolgája volt a kormány visszaéléseinek, sőt a megvesztegetésnek sem állott ellent, miért 1621-ben kormánya részéről áldozatul dobott oda 40,000 font és toweri fogságra ítéltetvén, mely büntetését azonban a király elengedte. Annál nagyobb érdemei vannak a tudományoknak csaknem minden ágában, melyeket oly terjedelemben ölelt fel, s annyi lángészszel mutatott be, mint 13. századi név elődje. *Bacon* azon alapelvből indult ki, hogy csak annyit tudunk, mennyit birunk, vagy emlékezetben tartunk (*tantum scimus, quantum possumus*). Nevezetesebb művei: »*De dignitate et augmentis scientiarum*,« és »*Novum organum scientiarum*.« Az elsőben mintegy rendezi és osztályozza az emberi tudás különböző ágait; a másodikban pedig azt fejtegeti, hogy az emberi tudás egyetlen forrása csak a tapasztalás lehet, s azért egészen a természettudományok alapjára helyezkedik. Hogy oly roppant kutató észszel és tehetséggel megáldva, felfedezéseket még sem tett, annak tulajdonítják, hogy nem birt matematikai képességgel s ezért még Kopernikus rendszerét is elvetette.

Descartes után a zsidó eredetű *Spinóza* sorakozik, ki 1632-ben Amsterdamban született, ő is Kartésius tapasztalati alapelveiből indul ki, de a szabad elhatározáshoz az emberi akaratnál hozzáveszi az öntudatlan kényszerűséget is. Vallásos tekintetben pantheista volt, a mennyiben szerinte az isteni fogalom az egész világ mindenségét átöleli.

Sokkal gyakorlatibb, bár kevésbé magasabb észjárásu volt a vele épen egy évben született *John Locke*. Ez is Bacon és Kartésiusra támaszkodik s az ismeret forrásaiul a megfigyelést és tapasztalást veszi; de elméletét igen ügyesen alkalmazza a különböző életviszonyokra: tagadja a teljhatalmu királyi jog isteni származását; egyenlő jogot követel minden vallásfelekezetnek s tanítványai

és utódai az ugynevezett deisták, kik között *Bolingbrocke* tűnt ki — korszakuk nagy megütközésére — minden kijelentést elvetnek, sőt kigunyolnak. Bolingbrocke körül szintén egész iskola képződik; személyes jóbarátja *Voltaire*nek s befolyása nyomán lett nagygyá Anglia egyik legnagyobb történetírója: *Gibbon*.

Tomasius Krisztián (1655—1728-ig) mint lipcsei tanár a boszorkány-üldözés megtámadásával s az által tette magát nevezetessé, hogy első volt azok között, ki Németországon anyanyelven tanított és a házasságot polgári utra kívánta terelni.

Nagyobb és maradandóbb befolyása volt *Leibnitz Gottfriednek* (1647—1716-ig), ki roppant terjedelmű irodalmi működésével, nagy terjedelmű személyes ismeretségével, Oroszországtól Spanyolországig s XIV. Lajostól Huygensig, Newtonig mindenkit felkerekedett. Alig van valamely ága a tudománynak, melyben Leibnitznek maradandó érdemei ne lennének. A számtanban ő és Newton vetélkednek a differenciál-számítás felfödözése felett; a történelemben, természettudományokban, sőt a theologiában is igen sok művet és folyóiratot adott ki. Első Frigyes porosz királyt ő vette rá a berlini akadémia alapítására, melynek első elnöke ő maga lett. Tekintélye oly magasra emelkedett, hogy Hannoverben jogtanácsos és hivatalos történészszé, Bécsben báróvá és birodalmi tanácsossá nevezetett, kétezer forint pensióval; végre még első Péter czár is tanácsosi czimmal és 1000 rubel évi fizetéssel tisztelte meg. Leibnitz bölcsészeti iskolát nem alkotott ugyan; elfogadta korának *realisticus* irányzatát: de már tagadja, hogy tisztán anyagi és matematikai alapon a természet és lélek tüneményét meglehetne fejteni s állítja, hogy a számtantól a metaphysikához kell átmenni; s egyszersmind bizonyos elemi alkatrészeket feltételez, melyek harmóniájából vonja le a tüneményeket. A theológiát és bölcsészetet nem egymással szemben, hanem egymástól különállóknak tekinti; s a bölcsészeti axiomákat egyenlőknek tartja a számtaniakkal.

Wolff Keresztély (1649—1754-ig) Leibnitz eszméi felhasználásával, kartesiusi alapon teljes bölcsészeti rendszert állapított meg. Szabadelvűsége a vallásos kérdésekben, — bár tulzónak épen nem lehetett mondani, ellenségeit megbuktatásában célhoz vezeté. Mert első Frigyes Vilmos porosz királynak egyik udvari hízegője olyasmit állítván, hogy hallei tanár Wolf elmélete szerint, ki a szabadakaratot tagadja, egyetlen szökevény katonát sem lehetne elítélni: Wolfnak a szeszélyes király ítélete következtében, 48 óra alatt el kellett hagyni a porosz földet.

E közben a Jansenismus, melyet közelebbi cikkünkben ismeretünk, a pietisták tekintélyét megingatá, sőt miután az az udvaroknál is védelmezőkre talált, az egyházét is.

A reálirány, melyet a bölcsészet felvett, áttört a hitbölcsészet kerített sánczaiba is s épen azon kényszer és elnyomásnál fogva, mely ott ez ideig a szabad vitát meggátolá, az emberi elmét ellen-

tétes túlságokba ragadta: így lett a realismusból naturalismus, pantheismus s végre isten-tagadás.

Látni való, hogy itt a bölcsészet az eléggé józanon szabható határt áthágta, pusztítva tört be a kedély világába: épp oly romokat hagyva ott maga után, mint a politikában, hol a francia forradalom végleteit idézte elő. A bölcsészet tulajdonképen az emberi tudás alaki törvényeit szabja meg; és senkinek sem lehet kifogása ellene, hogy e törvények a gyakorlati élettudományok rendszeresítésére is ne alkalmaztassanak: a baj tulajdonképen nem is ebben feküdt, hanem azon közönséges ellentétben, mely az elméletek és a gyakorlat között szokott létezni. Az elmélet jótékony hatása akkor várható, ha annak szabványait a gyakorlati élet emberei veszik át s a mult tapasztalataira építve, emelik tovább az emberi mivelődés építményét: de ezuttal megfordítva történt s vallásos kérdésekben, mint politikaiakban a vezérszerepét az elmélet férfiai vették át. Ennek következése az lön, hogy mindazt, mit elméletek papiron eltűrt, azonnal életbe akarták léptetni; semmit sem törődve a mult és jelen föltételeivel s ez vezetett azon túlságokra, melyek a francia forradalmat oly borzasztó színben állítják elő; hol az iszonyu vér árán is, mely e túlságok miatt kiontatott, végre is visszaesésnek kellett bekövetkeznie.

Különösen két csoportja van a bölcselőknek, kik a mivelte világ szellemi életében, az ujabb korszak alatt, oly messze kiható szerepet játszottak: az encyclopaedisták csoportja Franciaországban s a Schelling-Hegel-féle Németországban, mely szintén encyclopaediai csoportot képez. Röviden mindkettőről szólottunk már a vallásos nézetek fejlődése történetében: de legmaradandóbb hatást a bölcsészet és politikában hagytak hátra; s azért, bár mint encyclopaedisták minden tudományágat felöleltek, legméltóbban itt foglalhatnak helyet. Összeállításuk annyival is érdekesebb, mert a két csoport bölcselmi és politikai nézetei tökéletesen jellemzők a latin- és german népek felfogását illetőleg minden egyébre nézve is: amott többnyire felületes könnyűség, de egyszersmind az irálynak behizelgő szépsége, éles elme, maró és megsemmisítő guny; emitt mélyre ható tudományosság, roppant szorgalommal kifejtett elméletek, tapasztalás által megszürt ítélő képesség, de nehézkesség az irányban és végetlen hosszadalmasság, néha egész az unalomig.

A francia csoportban három kiváló szellemi nagyság emelkedik ki: *Voltaire*, *Montesquieu* és *Rousseau*.

Voltaire, tulajdonképen Arouet Ferencz, a jezsuitáknál neveltetvén fel, egy gúnyverséért még XIV. Lajos által a Bastilleba záratott volt. Innen kiszabadulván, Angliába vándorolt ki, honnan visszatérve, II. Frigyes porosz királytól kapott meghívást Sans-Souciba: azonban a két különös jellem egymással kevés ideig férhetvén meg, *Voltaire* Genfbe tette át lakását, hol nagy kényelemmel élt s ott is halt meg. *Voltaire* hatása különösen két irányban

nyilatkozik: a balitéletek lerontásában és személyes ismeretségeinél fogva a liberalismus terjesztésében; mert lehet mondani, hogy a fölvilágosodott absolutismust II. Frigyes és II. Józsefnél az ő szelleme teremtette meg. Sokat és sokfélét irt, nagy szellemmel, kifogyhatlan élcczel és gunyorral s ennek köszönhető hatását, mely inkább lerontó, mint teremtő. Ez irányban legjobban jellemzi jel-szava: »Arrachez l'infame!« (gyökerestől irtsátok ki a gonoszt). Bölcsészeti műveiben elmélettel keveset vesződik és inkább az ugy-nevezett életbölcséleti iskolának megteremtője. Történet-bölcselmi művei: »Essai sur les mœurs et sur l'esprit des nations« tulajdonképen az első valódi míveltség-történet. Éles elméjének társadalmi hatása még nagyobb s eszméi ép ugy hazát leltek a fejedelmi udvarokban, mint a nép legalsó osztályaiban; jelleme azonban nem mindenben felelt meg a kívánalmaknak.

Montesquieu Károly (1689—1755) előkelő családból származván, korán eljutott a bordeauxi parlament elnökségére s szintoly korán tűnt fel irodalmilag is »Persa levelek« (Lettres persanes) című műve által, melyben a franczia politikai viszonyokat éles tollal támadja meg. Montesquieunek egy hosszabb tartózkodása után Angliában, az angol törvénykezési és törvényhozási formák lesznek eszményképei. A mérsékelt alkotmányos forma, melyben az alkotmány három tényezője: a törvényhozó, igazságszolgáltató és végrehajtó hatalom egyensúlyban léteznek; egymást mintegy ellenőrzik és kiegészítik: nemcsak nála, hanem egész mívelt Európában elfogadjatják, mint oly cél, melyre törekedni kell.

Montesquieu nem tartozik kora tulzói közé; szigoru logikával gondolkozó bölcsessége által válik ki az ábrándozók sorából. Erdemes mű Róma nagyságáról és bukásáról írott munkája is.

A harmadik irodalmi nagyság *Rousseau* (János Jakab 1719—1778-ig) határozott ellentéte Montesquieunek, ki az emberi mívelődés eddigi összes műveit haszontalanoknak nyilvánítja s az egyszerű természetet kívánja alapul venni vallásban, nevelésben, mint politikában. Műveiben, melyek közül a »Contrat social« és az »Emil,« a legnevezetesebbek, minden létezőt megtámad s Montesquieu alkotmányosságával a népfenséget helyezi szembe; gyűlöli az összes papságot, bármily felekezetű legyen is, s növendékének Istenről sem kíván szólni, míg az magától reá nem jön. Rousseaut nem találjuk fel az udvarok körében; mint író, mint ember, függetlenségét minden irányban megtartotta, bár nem egyszer nagy nyomorral küzdött: annál gyakrabban fordult meg a nép legalsóbb osztályai közt s megtörtént, hogy az éjszakát az utca közepén aludta át. Destructiv hatásán kívül a visszaélésekkel szemben, a természet-szerű nevelés eszméiben kétségtelenül legtöbbet nyújtott az embe-riségnek.

A szorosan vett *encyclopaedisták* (Diderot, D'Alembert, Helvetius, Hohlbach, Lar-Mettrie) szellemileg ezen nagy tehetségek-

hez, különösen Voltaire és Rousseauhoz támaszkodtak, céljuk volt a tudományoknak teljes gyűjteményét juttatni az olvasók kezébe, minden kimélet és minden középkori balitelet nélkül. Hatásuk ropant nagy volt; úgy hogy a francia forradalomnak szellemi előidézésében kétségkívül ők voltak a főtenyezők. Tagadhatatlan érdemök van az eszmék tisztázása és terjesztése körül: de tulzó vak szenvedélyök nemcsak a létező hatalmakat és visszaéléseket ingatták meg, hanem az emberi sziv nemesebb érzéseit is elhallgattaták. Nagy hatásuk volt társadalmilag is, mert azon szellemdús körökben (Bureaux d'esprit) megállapított eszmék és élczek, melyeket Párisban elmés és előkelő nők társaságával alkottak, az azon időben divatozó francia majmolásnál fogva, egész Európára nézve irányadók lettek. Elég csodálatos, mondhatni tragikomikus jelensége a kornak, hogy divatos kedvtelésből a legfelsőbb körök is kaczerkodtak eme legszélsőbb rombolási eszmékkal, melyek miatt midőn tettekké értek, futniok kelle hazájokból, vagy vérpadon kelle halniok.

Németországon a bölcsészetnek lassubb, biztosabb és mélyebb medre volt s itt vett az valóban tudományos irányt, lépcsőzetesen emelkedve haladt előre; és tudományos irányától nem igen hagyta magát eltérített.

Tekintélyes méltóságra, szemben az összes európai irodalommal *Kant* által emeltetett fel. Kant (Emánuel 1724—1804-ig) vetette meg a német bölcsészetnek azon széles alapját, melyre utódai építettek és pedig oly sikerrel, mely a német nemzetet ez irányban a legelsőek közé emelte. Kant bölcsészetének alapja »*Kritik der reinen Vernunft*« czimű művében van lerakva, melyet aztán számtalan műve által a tudományok minden ágára nézve érvényesített. Ez alapelv abban áll, hogy az emberi tudomány minősége nemcsak a tapasztalati tárgyaktól függ, hanem első sorban magától azon értelem minőségétől, mely azt felfogja, ezért a bírálati módot megkülönbözteti a dogmatikaitól, mely minden előleges bírálat nélkül fogad el valamit. Erkölcstanának törvénye: úgy cselekedjél, hogy az akaratodat vezető elv mint általános törvény is elfogadható legyen. Jogi alapelve: úgy korlátozd szabadságodat, hogy azzal másoknak szabadsága egy általános törvény alapján összeférhető legyen. Igaz, hogy Kántnak nem sikerült a józan ész kritikáját a tudományban teljesen keresztülvezetni: de utódai az általa feltalált alapon teremtették mindazt, mi ma a tudományos téren érvényesült.

Hegel György Frigyes Életrajzát l. előbb. Kant elméletei alapján indult meg s bár eleinte egyebekkel is foglalkozott, — Fichte, de különösen a vele bensőbb barátságban levő Schelling szellemét egészen a bölcsészet körébe vonták. Tübingában tanult s tanulmányait végezvén, Bern és Frankfurtban magántanítóskodott, onnan 1801-ben Jénába ment, hogy magát bölcsészeti tanárrá avattassa. Itt a Fichte és Schelling rendszer közti különség munkájával lépett

fel s az utóbbival adták ki 1802. a »Kritische Journal« folyóiratot, 1806-ban Jenában rendkívüli bölcészettanár lett, a jenai ütközet után pedig Bambergbe ment át, hol politikai lapot szerkesztett. 1808-ban nürnbergi gymnasium-igazgató, 1816-ban heidelbergi bölcészettanár s végre 1818-ban Fichte halálával berlini tanárrá lett. Hegel bölcészete az azt közvetlen megelőzőkkel szemben az által jelezhető, hogy ő a tudás és létel közötti feltétlen azonosság előbocsátása mellett, a Schelling-féle azonossági bölcseletnek az eszme és valóság s az alanyi és tárgyi közötti azonosságát elfogadta: de már korán eltért Schellingtől azon felfogásban, hogy azon azonosságot, annak belső ellentéteivel együtt, csupán az értelmi nézlet közege által tekintse; e helyett Kant transcendentalis logikájához tért vissza, Fichte kezdeményezése szerint. Hegel a gondolatban és valóságban létezőt az ellentét fölállításában hozza létre. Szerinte a bölcészet rendszere három fő eszmecsoportra oszlik: a logikára, természet-bölcseletre, végre a vallás, művészet és lélektan csoportjára: Schellingtől tehát Hegel a lélek positiv fogalmára nézve különbözik s ugyanazon positiv fölfogás nyilatkozik dialektikájának rendszerében Kanttal szemben. Hegel a logika és metaphisika egybevágó elméletét vitte keresztül s ez által a gondolkozás összes törvényeit, a kategoriákat és módszereket egyesítve, egy nagyszerű encyclopaediában tervezte azok érvényesítését az emberi tudás minden ágában, melyet tanítványai nagyobb részben létesítettek is. Így dolgozták át a lélektant Rosenkranz, Erdmann és Schatter, a jogtudományokat Gans, az erkölctant Michelet, a széptant és műtörténelmet Hinrichs, Hotho, Rosenkranz, Vischer, Ruge és Snaase. Ellenben a theologiára nézve Daub, Marheinecke, Goschel, Vatke meghasonlottak, a vitát különösen Strausz indította meg »Jézus élete« czimű művével; ekkor egy rész a természetfölötti, más rész a tisztán természeti (naturalismus), a harmadik a kiegyenlítési álláspontot foglalta el. A bölcészet történetében Feuerbach, Schweigler, Zeiler, Erdmann, Fischer Kunó létesítették a Hegel által hatalmasan megindított kezdeményt. Szóval az »ifju hegelisták« egy hatalmas és nagy hatású irodalmat teremtettek meg, mely oly nagymérvű elterjedést, minőt érdemelt volna, csak azért nem nyert, mivel az illetők irállya, kivált a hosszúság és műszavak halmozása által, a könnyű véru latin származású népekre nézve azt nagy részben élvezhetlenné tette.

Mellőzve itt a Hegellel részint egy időben, részint korábban élt Wolffot, Schleiermachert, Krugot és Fichtét, mint a kiknek hatása utódaik működésében olvad fel: még csak egy jelentékenyebb író említünk tüzetesen és ez az eclecticus *Herbart János Frigyes* (1776—1841). Herbart egyetlen módszernek és elvnek alkalmazását a bölcészetben elfogultságnak tartja. Szerinte, miután a philosophiának az a feladata, hogy a fogalmak által ismeretekhez juttasson: három osztálya van a bölcészeti kutatásnak, melyek a régi

megkülönböztetés szerint a természettannak, erkölcstannak és dialektikának felelnek meg. A fogalmak jelentékenysége szerint megkülönbözteti az elméleti feladatokat, melyek a létező és történő megismerésére czéloznak az aesthetikailag gyakorlatiaktól, melyeknek elvei a nélkül, hogy a lételről, vagy történetről ítéletet mondanának, csak bizonyos érték meghatározást jeleznek. Ide járul harmadiknak a logika feladata, mely az eszmék összekapcsolásának törvényszerűségét vizsgálja. Alaptudományul a metaphisikát veszi.

Az említetteken kívül nagyobb figyelmet keltettek az angoloknál *Berkeley*, *Hume*, *Schmidt Ádám* s a legujabb időben a bölcséletnek államtudományokra alkalmazása által *John Stuart Mill*, a francziáknál *Maupertuis*, *Chateaubriand*, *Le Maistre* és *Lamennais*; az olaszok közül *Ugo Foscolo*, *Roberti* és *Leopardi*. Végül a magyar irodalmat említjük meg, hol a bölcsészeti irodalomnak kezdetét *Apáczai Cséry János*nál (1625 — 1660) vehetjük, ki szintugy, mint a nála jóval későbbi francia és német iskolák működését egyigaz korlátolt, de a hazai viszonyoknak eléggé megfelelő encyclopaediával kezdette meg és pedig hazai nyelven. Látni való ebből, hogy Apáczay a külföld legelső uttörőit felfogás tekintetében több mint egy századdal előzte meg. Kár, hogy a rendkívüli kezdeményezésnek a közbejött szomorú viszonyok miatt folytatói nem akadtak; bár *Bod Péter* (1712—1769) már a magyar irodalomtörténetnek megalapítója, ritka szorgalmú és józan felfogású írónak mondható. Ezután a bölcsészeti irodalom még lejjebb szállt s csakis *Köteles Sámuel* nagy-enyedi tanárban (1770—1831) nyer újból magasabb emelkedést, egy nagy részben eredeti, reálirányú bölcsészet által, melyet az azt tovább fejteni megkísérlett *Sonntag Gusztáv* és *Hetényi* a legujabb korban mint magyar egyezményes bölcsészetet óhajtottak létesíteni. E tisztán gyakorlati irányú bölcsészettel szemben *Horváth Cyrill* egy szemléleti bölcsészetnek vetette meg alapját; valódi befejezéshez azonban sem egyik, sem másik irány nem jutott el.

A mi már a bölcsészeti tudományok alkalmazását és hatását illeti: főleg az inductio kifejtett törvényeinél fogva, a gyakorlati, kiválóan a természet és számtani tudományokban látunk nevezetes eredményeket. És itt különösen az által, hogy legujabb korban az encyclopaediai hajlam hátraszorításával, a *szakszerű működés* lép előtérbe; még pedig nemcsak az egyes tudományokra nézve, hanem azok alsóbb ágazatainál is: és ennek köszönhetőek azon bámulatos eredmények, melyeket különösen a természet és gyógytudományok elértek. Az államtudományokra és különösen a politikára nézve, a vártnál jóval kevesebb az eredmény s a hatás sem mindig kedvező. Magán a bölcsészet körén belül is történtek sajátyszerű és néha téves elágazások; minők például a Gall- és Lavater-féle physiognómiai és koponyatani elméletek, a Messmer által megindított állatdelejességi irány, a spiritisták asztaltánczoltatási és lélekidézési

kísérleteik, melyek a bölcsészetet a közép-kor mysticismusára vezetnék vissza, ha ugyan a kor gyakorlati iránya ezt a XIX-ik század végén megengedné.

Reálistikus alapon az előbb Kantot követő, később azonban külön alapelveket valló *Schopenhauer* és a Herbart-féle bölcsészeti elveket valló *Schwegler* (1819—1857), amaz különösen erkölcstanával, emez lélektanával tűntek ki a legujabb korban.

Nevezetes eredményök volt az újabb bölcsészeti iskoláknak széptani tekintetben is. Mert leszámítva Lessinget, kit részletesebben mint költőt, nagy társadalmi hatással bírót és kritikust kell első sorban méltatnunk; s kinek Németország erélyes fellépéseért a nemzeti nyelv legtöbbet köszönhet, különösen *Winkelmannt*, *Weishauptot* és *Vischert* kell megemlítenünk, kik az aesthetikai szabályok kifejtésére kétségtelenül legtöbbet tettek. Végül nem hagyhatjuk említés nélkül a legkitünőbb encyclopaediákat sem, melyek közül a *Jablonczky Tivadar*-*Gruber*-*Brockhaus*-*Diderot*-*Chambert*-félék; legujabban pedig a penny-magazin, *Scherr* *Graesse*, *Bluntschli*, *Welker* és *Raumer*-félék, ez utóbbiak különösen az állam szempontjából különösen méltánylandók. Hazánkban aesthetikával és kritikával főleg *Brassay*, *Gyulay*, *Greguss* és *Salamon* foglalkoztak. Irodalom-történetünknek *Toldy Ferencz* e nagyérdemű tudós vetette meg alapját. A 30-as években megindult közhasznú »Ismeretek tára« az ötvenes években nyert kiegészítést; de meg kell vallanunk, hogy a kor színvonalán álló, valódi encyclopaediánk mindez ideig nincsen.

5. §. Az új-kor történet-irodalma.

Az új-kor történet-irodalma nem veszi olyan nagy mértékben igénybe lapjainkat mint a többi tudományágak; mivel annak nagy részét az ó- és középkori történelemnél már tárgyalás alá vettük. Itt csak azon írókat kell felemlitenünk — és pedig e mű terjedelménél fogva röviden — kik kiválóan az új-kor történelmével foglalkoztak. Ezeknek tetemes része is vagy általános történelmet is adott, vagy az ó- és középkori történelemmel foglalkozott; miért csak az emlékezet felelevenítésére lesz szükség velök foglalkozni.

Azok közül, kik az új-kor történelmét vagy egészben, vagy pedig nagyobb fejezeteiben tárgyalták, a következő legjelesbeket látjuk szükségesnek felemlíteni: a németek közül *Schlossert*, *Rankét*, *Raumert*, *Eichhornot*, *Hammer-Purgstallt*, *Heerent*, *Schlegelt*, *Menzelt*, *Wachsmuthot*, *Hormayrt*, *Gervinust*, *Sybelt*, *Prutzent*, *Burchhardtot*, *Schillert* (a költőt), *Gebhardit*, *Müllert*, *Kuglert*, *II. Frigyst*, *Böttigert*, *Adelungot* és *Vähsét*; a francziák közül *Mablyt*, *Millotot*, *Berruyeret*, *Doufresnoyt*, *Ancillont*, *Barthelemyt*; a memoire-írók nagy tömegéből *Voltairet*, *Madamme Staelt* és *Dumouriezt* emeljük ki; a forradalom történetére nézve *Thierst*,

Louis Blancot, Cassagnacot, Petitotot, Guisot-t, Michaudot, kúltörténetre Thierryt és Darut; az angolok közül Goldschmiedtet, Middelont, Fergusont, Mackintoscht, Makaulayt, Valpolét és Moore Tamást; az amerikai írók közül Bankroftot és Prescottot; a szláv történet-írók közül Zaluszkyt, Puskind, Lelewelt; az olaszok közül Cesare Cantut, Sismundit és Pepét; a magyarok művek közül Horváth Mihály legujabb műveit: a magyar forradalom története, a huszonöt év története s legujabban megjelent egyház-története érdemelnek említést azon kisebb műveken kívül, melyeket Salamon, Thaly (ez utóbbi különösen a Tököly és Rákóczy korra nézve), Kerékgyártó Árpád és Vass József, a miveltségtörténetre; Henszelmann és Römer a magyar régészetre; Szabó Károly a magyar őstörténelemre s ugyanő és Szinnyey József a magyar könyvészetre nézve felmutattak. Ezenkívül mind a magyar tudományos akadémia, mind pedig az ötvenes években alakult magyar történelmi társulat szép és nagy eredményeket mutattak be a magyar történelem kutforrásának kutatásában és közrejuttatásában.

A fentebbi diszes névsornak csaknem minden nevezetesebb egyéne méltatva volt szerény munkánk korábbi folyamában: úgy hogy itt még csupán két nevezetes történetírói egyéniséget látunk szükségesnek bemutatni.

Ezek egyike *Macaulay* (Tamás Babington 1800—1859), ki nemcsak az angol, de az egész világ történet-irodalmának egyik dísze és nagysága. Az előkelő családból származott ifju a cambridgei egyetemen végezte tanulmányait, s mint ilyen már »Pompeji és Evening« czimű költeményeiért kitüntetést nyert. 1825-től kezdve a kitűnő »Edinburgh Rewiew« czimű folyóiratban már nagybecsű kritikai és irodalmi munkákat adott. 1830-ban tagjává lett a parlamentnek. 1832-ben az indiai hivatal titkára lőn. 1834-ben már a legfőbb tanács tagja s mint ilyen Indiába küldetik agrai kormányzóul, hol a Cliwe és Warren-Hastings-féle tanulmányaira anyagot gyűjt, ezenkívül egy kitűnő törvénykönyvet szerkeszt, melyet azonban az indiai társaság nem hoz alkalmazásba. 1838-ban visszatér Európába s részint mint edinburgi képviselő, részint mint hadititkár és fizetőmester foglal a Melbourne-féle miniszterium alatt politikai állást: 1847-ben azonban egy katolikus seminarium javadalmazására adott szavazatáért választókerületében megbukik s a politikai pályát egy időre odahagyja. Ettől kezdve csupán kedvencz tudományának: a történelemnek él, s miután 1842-ben megjelent »Lays of ancien Rome« czimű műve már amugy is nagy figyelmet költöttek fel iránta: 1848-ban megjelent nagyszerű művének »History of England from the accession of James II.« két első kötete, mely után a más kettő betegsége miatt csak 1855-ben, s az ötödik csak halála után láthatott világot. Egészségtelen állapota azonban nem gátolá, — hogy miután a skót főváros 1852-ben újra megválasztá — a parlamentbe be ne lépjen, honnan csak 1857-ben Angolország peer-

jévé emeltetve, lépett ki végképen. Ettől kezdve idejét csakis műve befejezésére fordítá, Kensyngtonban bekövetkezett haláláig.

Macaulay nagyszerű műve nagy és méltó elismerésre talált, nemcsak hazájában, hanem az egész művelt világban. Ő mintát nyújt arra, miszerint szorgalmas tanulmányozás által a történetíró oly közel képes személyeihez jutni, hogy a történelem személyei és eseményei mint élő lények és személye előtt történt cselekvények domborulnak ki. Ehez Macaulay még azon ritka tehetsége járult, hogy a lélektanilag tanulmányozott egyéneket és eseményeket akként tudta drámai csoportokba összeállítani, hogy azok az olvasó szellemére nézve a közvetlenség hatásával bírnak. Az egyetlen hiba, melyet szemére vetnek, vagy saját politikai meggyőződésének és felfogásának néha a történelem tárgyilagosságát feláldozza: de bármely írótól azt kívánni, hogy az meggyőződéseit másokéinak vesse alá, egyenlő írói egyénisége feláldozásának követelésével, különben ha ez hiba lenne is, Macaulay egyéb érdemeivel szemben, igen csekélyre törpül alá.

Thiers Lajos Adolf 1797-ben született s e nagy nevű államférfiu és író 80 éve daczára, ma is tevékeny részt vesz hazája történetében. Az aixi akadémiában végezte a jogi tudományokat s egyelőre ugyanott mint ügyvéd telepedett le; de nem sokára történelemre, politikára és nemzetgazdaságra fordítá figyelmét s barátjával Mignettivel 1820-ban Párisba ment, hogy ott a napi sajtó terén kísértse meg szerencsáját. Mánuel népszerű képviselő és Lafitte a »Constitutionnel« szerkesztőségében eszközöltek számára helyet s nem sokkal azután a francia forradalomról szóló története általánosan elismert és tisztelt nevet szereztek számára. Az 1830-iki mozgalmas időkben »Nationale« című új politikai lappal lépett fel s ennek jelmondata: »A király uralkodik, de nem kormányoz,« az egész mozgalomnak irányadó eszméje volt; a forradalom Thierst altitkárságra juttatá, midőn egyuttal mint szülőföldje képviselője is helyet foglalt a parlamentben. A Laffitte után fellépett Perriér Kázmér miniszteriumában is megmaradt, s ez utóbbinak halálával előbb belügy- majd közmunkaügy-miniszterré lett. Az 1834-iki miniszterválságkor újra a belügyeket vette át s midőn ez a kormány is megbukott, a külügyi tárczát vette át; de a királynak a spanyol-ügyben követett politikája miatt, még ez évben visszalépett. De már 1838-ban megbuktatá a Molé miniszteriumot; 1840-ben Soult bukásával kénytelen volt Lajos Fülöp őt miniszterelnökül jelölni ki; de még ez évben meghasonlott a királylyal a külföldi politika miatt s egész 1848-ig történeti tanulmányainak élt és Európa nagy részét beutazta. Az 1848-iki mozgalmak alkalmával Guizottal szemben ellenzékét képezett; ilyen ellentétes helyzetben állott a csakhamar uralomra jutott III. Napoleonnal szemben is, mely 1831-ben fogságát és majdnem száműzetését eredményezte. Ez időtől kezdve hazájától távol élt s a politikai téren csak akkor látjuk újra, midőn III. Na-

poleon sedani katastrophája után, nemzete a legkétségbeejtőbb helyzetbe jut. Ekkor Europa csaknem minden udvarát felkeresi segélyért: de ezt sehol sem találva, hazájába tér vissza, hol a közbizalom ideiglenes elnökségre emeli; végleges választásnál azonban Mac-Mahonnal szemben kisebbségben marad. De midőn e sorokat írjuk, a Mac-Mahonban csalódott köztársasági párt újra ez érdekes hazafi nevét hangoztatja.

Thiersnek két nagyobb szerű műve: »Histoire de la Revolution française,« mely inkább politikai, mint történelmi mű; a »Histoire du Consulat et de L'Empire a francia dicsvágyat ragadta meg s úgy az előbbi, melyben a francia forradalom nagyszerű eredményeire fekteti a súlyt; mint az utóbbi, mely nemzete dicsvágyát elégíti ki, hazájában nagy népszerűséget szereztek neki, az utóbbi pedig nagy adat-halmazánál és élénk előadásánál fogva külföldön is nagy elterjedést nyert.

6. §. Jogi és államtudományok.

A jogi és államtudományoknak nem egyenlő magaslatu fejlődése jött át az uj-korszakra; mert a jogtudományokban már a rómaiak mesterek voltak: ellenben az államtudományok igen nagy és legfontosabb szakai, még a középkorban is csak gyermekkorukat élték.

A természeti és positiv jog mint hatalmas örökség szállt ránk hires római jogtudósoktól: ezeket a középkor nagyobb jogbölcselei tovább fejtették s az ujkornak sem maradt hátra egyéb, minthogy jogelméleteit az öröklöttekre alkalmazva, a tényleges viszonyokhoz képest azokon átalakításokat eszközöljön. De különben is úgy a természeti, mint a tevőleges jognak elvei oly egyszerűek és tiszták, hogy azoknak már a legrégibb korban érvényre kellett jutniok; úgy hogy nem ok nélkül mondja egy elmés jogtudós, hogy legjobb törvény — a tizparancsolat.

Egészen más helyzetben vagyunk az államtudományokkal s ezeknek különösen azon ágaival, melyek a nemzetgazdaság és fináncz politika, s végre a politia körül csoportosulnak. Eme tudományok teljesen rendezett viszonyokat követelnek; oly jogállamokat, melyekben a törvény és államakarat teljesülésének semmi utját nem állja és erről sem az ó- sem a középkornak fogalma nem lehetett. E tudományoknak előzményeiül, az államtan (statistika) fejlődése legalább egy bizonyos fokig volt szükséges, hogy csak valamennyire is biztos eredményt mutathassanak fel; mert mint talán általában lenni kellene, e tudományoknál az állandó és szoros megfigyelés nyomán szerzett tapasztalat adhatta az egyetlen utat az elméleti szabályok elvonására.

A közép-korban csak egy egyszerű népszámlálás is roppant akadályokra talált volna; annyival inkább azon százirányu adat

gyűjtés, melyekkel a statistika ma foglalkozik. Innen van, hogy a középkor nemzetgazdasága, mint láttuk, nem egyéb rabló gazdaságnál, melyben a nemzetek hol magukat, hol ellenségeiket foszták ki; ott a hol legjobban ment, firól-fira adott tapasztalatok nyomán merített, ösztönszerű eljárásnál és tapogatózásnál.

Még a mi az uj-kor jogérzetét illeti is, akár a fejedelmek önkényes hajlamait, akár pedig a nemzeteknél elterjedt fogalmakat illeti, nem látunk valami tekintélyes fejlődést. Meglepő különösen az, hogy még miveltebb államokban is mennyire nincs tekintetbe véve az ember szabad rendelkezésjoga, élete és vagyona felett. Csak néhány példát: I. Frigyes Vilmosnak az a különös szenvedélye volt, hogy testőrezredét ölesnél magasabb emherekből állítsa össze, és e végett meg volt engedve neki Európa csaknem minden országát bejárni, az ily magas növésű férfiak kiszemelésére és elvitelére. Péter cár egy csomó ily katonát küldött neki ajándékba; mit Frigyes azzal viszonzott, hogy országából összeszedte az ügyesebb fegyverkovácsokat s erőszakkal Oroszországba hurczoltatá.

E szerint a mit egy elmés történetíró V-ik Károlyról mond, hogy az országokat úgy ajándékozta el, mint egy pár csizmát, még a 18-ik század elején is divatban volt békés polgárokkal szemben. Ugyancsak Frigyes Vilmosról írják, hogy azokat, kik durvaságától félve, az utcán kikerülték, a király sajátkezüleg szokta megpálcázni. A góthai herczeg II-ik Frigyesnek épugy ajándékozott el kétszáz embert, mint Péter cár és pedig Weimarból, honnan azok csordamódra hajtattak el a porosz király szolgálatára.

Nem is említve a tisztán uralkodói hiuságból és nagyravágyásból származó háborukat, melyekbe az uralkodók ezrenként és százezrenként önkényüleg áldozták fel a nemzetek életét és véré; s nem azt, hogy az ily háboruk nyomorékai a legujabb korig közönségesen mint utczai koldusok veszték el: érdekes képet mutathatunk be, hogy csak kevéssel is a francia forradalom előtt miként bántak el a kormányok a nemzetek vagyonával. Említettük, hogy XIV. Lajos már igen szerencsétlen pénzügyi viszonyokat és több milliárdnyi adósságot hagyott utódára. Ennek daczára XV-ik Lajos alatt az állami kiadások az 1740-ik évről ekként hangzanak: a királyi asztal 2 millió háromszáz ezer font, királyi multságok nyolczszáz-negyvenezer, ajándékok a király szeretői számára nyolczszáz-ezer; udvari istálló: egy millió-nyolczszáz-kilenczvenezer, a királyi ruhatár 1 millió-kilenczszáz ezer, királyi épületek és kertekre: négy-millió-nyolczszáz ezer, ismeretlen kiadások, továbbá politia, diplomatia és közigazgatás 44 millió, katonaság 38 millió-négyszáz ezer, tengerészet 17 millió nyolczszáz ezer, bevételi kiadások 3 millió kétszáz ezer, államadósság 49 ezer, színházakra kétszázezer, rendkívüli kémekre 1 millió négyszáz ezer, összesen 170 millió ötszáz-ötvenezer. Tehát egyetlen tétel sincs a közigazgatásin kívül, melyet gyümölcsözőnek lehetne nevezni; és e roppant összeget az állam

bevételei korántsem fedezték. Kolb — kitől ez adatokat vesszük — még a következő érdekes adatokat jegyzi fel: Dubarry asszony, a király egyik kedvese, egy év alatt 180 milliójába került az államnak; XVI. Lajos házassági ünnepélye alkalmával csak egy tűzijátéki részlet 16 ezer fontba került; a királyné első udvarhölgye csak az el nem használt viaszgyertyákból 50 ezer fontot húzott évenként; az egyik miniszter kedvese 20,000 fontot; Hénin hercegnő özvegyi tartásul 80,000 fontot s pedig férje volt, ki a hercegnő elvételéért külön 10,000 fontot kapott évenként; Subise herceg kegydija másfél millióra rugott. Nem volt ez másként a többi udvaroknál sem; s hogy többeket ne emlitsünk, Mária Thérézia királynénk oly pazar volt a kegydijak osztogatásában, hogy fia II. József kénytelen volt azok nagy részét visszavonni; s midőn az udvar számadásait átvizsgálta, csupán az öreg anyakirályné éjjeli italául naponként 12 üveg tokaji volt felszámítva.

Voltaire és társainak szelleme felhatott a királyi udvarokig, ennek eredménye lőn az ugynevezett *felvilágosodott absolutismus*, mint egy lépés a jogérzet emelkedése felé, melynek képviselői II-ik Frigyes és II. József voltak. Ennek jó hatása kétségbe nem vonható; a mennyiben a két uralkodó komolyan törekedett népei szellemi és anyagi felvirágoztatására. II-ik Frigyes már az ország első szolgájának jelenti ki a fejedelmet; ennek daczára ismeretes dolog, hogy ugy Frigyes mint József nemcsak a szabadságérzetet és alkotmányos mozgalmakat nyomták el; de az első erőszakos kézzel nyult nem egyszer az igazságszolgáltatás végzése közé; míg az utóbbi az egyöntetűség és egynyelvűség eszméjéért népei legszentebb jogát: a nemzeti érzületet is ki akarta irtani, s kivált nemzetünknek törvények által biztosított alkotmányos jogait és polgári szabadságát mint nem létezőket tekintette. Hogy külpolitikájában mindkettő mennyire távol állott a jogérzettől, mutatják Fridrik erőszakos hódításai s Józsefnek a szerencsétlen orosz-török háboruban részvéte. Európa többi államaiban, a jelen század elejéig, sőtét absolutismus uralkodott, mely előtt semmi sem volt szent, mi az uralkodók- vagy kormányok tetszésével ellentétben állott, sőt a szerencsés és alkotmányos Anglia is, csak a Hannover-ház uralkodása óta érvényesítette a legujabb kor általánosabbá váló vivmányát, a nemzet önrendelkezési jogát, melyet pedig papiroson több mint ötszáz év óta birt.

A mi már a jogi és államtudományok egyes ágainak irodalmát illeti:

a) az észjogot illetőleg megjegyezzük, hogy azt önálló tudománynyá *Grótius Hugó* emelte a 17-ik században; *Hobbes* az államjognak volt alkotója; *Leibnicz* és *Tamásius* pedig a jog és erkölcs határainak szabályozása által tűntek ki. Kant kritikája nagy befolyással volt e tudomány alaktanára; Haller és Stahl hit-tani iskolájokkal ujabb korszakot alakítottak.

Az észjog történetére legtekintélyesebb művek *Mohl* »Geschichte

der Literatur der Staatswissenschaften Erlangen 1855« és Bluntschli »Geschichte der allgemeinen Staatsrecht in der Politik. München 1854.« Az összes észjogra nézve Hugó Grótius »De jure belli et pacis London 1853.« Kant »Metaphysische Anfangslehre der Rechtslehre leg. u. k. Lipcse 1870;« Hegel: »Grundlinien der Philosophie des Rechts. Berlin 1857;« Rotteck: »Lehrbuch des Vernunftrechts. Stuttgart 1848.« — Nálunk Virozsil, Szeremley és Wandrák munkái. A bölcséleti magánjogra nézve »Sachariae: Anfänge des philosoph. Privatrechts;« Ahrens: »Naturrecht, oder Rechts philosophie Braunschweig 1846;« nálunk Pauler és Csacskó művei. A természeti köz- és államjogi munkák közül Rousseau »Contrat socialja« ut. kiad. Lipcse 1862. Schvetzer: »Allgemeine Staatsrecht,« Götting. 1793. Bluntschli: »Allgemeine Staatsrecht« Mohl és Held művei. Nálunk Benczur »A szabadság és társadalom elméletei. Pest 1818. A nemzetközi természetjogra vonatkozólag Gagern: »Kritik des Völkerrechts« Lipcse 1840. A bölcséleti büntetőjogot illetőleg Beccária, Sachariae, Bentham, Röder s nálunk Csacskó műveik.

b) A tételes jogot illetőleg a római jogra vonatkozólag, a középkorban a bolognai iskola járt elől, hol a kezdeményező Irnerius volt. A XVI-ik században *Cujacius* Jakab, a XVIII. században *Hainectius*; a jelen században Hugó, Heibolt, Savigni és Puchta tűntek ki. A kanonjogot Gratián élesztette fel, a XVIII-ik században a Van Espen adott annak tetemes lendületet. Az újabbkori irodalomban Eichorn, Joufray, Müller, nálunk Konek és Hoffmann, Bozóky, Dózsa Elek munkái a nevezetesek. A német jogirodalomban emlithetők Bluntschli, Zachariae; a hűbérjogra Werth, Sachariae; a longobárd jogra Dick művei. A magyar jogot illetőleg *Verböczy István* hármaskönyve képezi az alapot, melyet Kovacsich, Borsos és Geguss fejtettek tovább. Az erdélyi törvények I-ső Rákóczy György idejében adattak ki először, s legtekintélyesebb művek e nemből Dózsa Elek és Venczel, Cziráky és Szlemenics munkái. A magyar államjogra Kollár, újabb időben Cziráky és Bartal adták a legnevezetesebb műveket s az e tekintetben igen gazdag irodalmunkat nagy nevű történészünk Szalay, és állambölcsünk Deákon kívül legújabbán Récsy, Virozsil, Jászay, Palugyay, Salamon stb. értékesítették. A magyar büntetőjogra nézve a múlt század végén Huszti, közelebbről Szokolay, Csacskó és Pauler szereztek irodalmi érdemeket. Polgári jogra a 17-ik században Kitionics, a 18-ikban Szegedy és Huszti, a jelen században Kelemen, Kövy és Frank a legtekintélyesebbek; kikhez a legújabbak közül Tóth Lőrincz, Császár, Szeniczey, Ökröss stb. járulnak. A magyar katholika egyházjogról Péterfi, Szvorényi, Virozsil és Fejér, Fogarasi és Danielik adtak számbavehető műveket. Az evangélikusok részéről Benkő, Salamon, Révész, Kerkápoly és Dózsa; a keleti egyházjogra Johannovits és Saguna; az unitariusokéra Both és Székely; a zsidók jogait illetőleg Löw, Frankl. A kereskedelmi és váltójogot irodalmilag mivel-

ték Pulszky, Császár és Zsoldos; különösebben a váltójogot Fogarassy, Hunfalvy, Sárváry, Karvassi, ujabban Szeniczey és Apáthy. A bányajogot Venzel, Kachelmann és Hegedüs.

Az újabb osztrákjogra nézve Héberlin, Sachariae, Hormayr; a magyarban Récsy szolgálhatnak nevezetesebb forrásokul.

Az európai nemzetközi jog az újabb kor vívmánya és azon jogszabályokat foglalja magában, melyeket az európai és amerikai államok magukra nézve érvényesekül elfogadtak. Forrásai a nemzetközi szerződések s közönségesen két fő részre: anyagira és alakira szokás felosztani; melyek közül az első a béke időben érvényes szabványokat; az utóbbi a háborúra kötelező rendszabályokat foglalja magában.

E tudomány alapját irodalmilag *De Gróót Hugó* veté meg a 17-ik században; de a 18. században csakis bölcsészeti szempontból tárgyalatott, midőn végre *Mósel János Jakab* kezdé meg annak gyakorlati irányt adni.

E jogirodalomból legérdekesebb művekül emelhetők ki Vattel: »Le droit des gens Leyda 1758;« Mósel többrendbeli művei Wheaton »Elemens: of internat u. k. Boston 1866;« Amaury: »Elementi di diretto internationale Catanie 1867—70;« Martens több művei; s végre Mohl: »Geschichte der Staatswissenschaft« czimű művében ez ágat is tudományosan tárgyalja.

A nemzetközi jog legfontosabb, újabb eredménye a *genfi egyezmény*, mely a nemzetközi szabályokat hadfolytatás idején a humanismus szempontjából állapítja meg.

Az államtudományok két főrésze oszlnak fel: politikaiakra és történelmiekre; az elsőt újra felosztják belügyi politikára és külügyire; az előbbit igazságügyi, rendészeti, közigazgatási, gazdasági, gazdasági és hadügyi politikára szokták felosztani.

Az államtudományoknál általában Machiavellinek, Montesquieunek, Filangierinek, Rousseaunak, Schmidtnak, Kantnak, Schlötzernek és Benthamnak vannak nagy érdemeik az uj-korban. Az egyetemre *Aachenval* hozta be tantárgyul; a politika történetére nézve pedig Raumer, Bluntschli, Hildebrand és Barni tettek legtöbbet.

Az alkotmányi politika törvényeit Bentham, Constant Benjamin, Toqueville, Brougham, Sismondi és báró Eötvös József fejtették ki legtöbb eredménnyel. Ujabban Mill-Stuart és Biedermann.

A törvényhozási politikára legértékesebbek újra Bentham, Savigny, Francis Fül. (»Junius levelei«) nálunk Szalay és Virozsil munkáik.

A törvényhozási tudományt Bakon, Mohl, Montesquieu, Beccaria és Filangieri fejtették tovább. Igen becsesek ezenkívül Stein,

Malchus és Sachariae művei; érdekes Cormeninnek a centralisatióról, Blanc Lajosnak a communeről szóló művei; nálunk Kossuth Szabó és Tisza Kálmán foglalkoztak bővebben e tárggyal.

Az igazságügyi politikát Beccaria, Howard, Livingston és Mittermayer művelték; nálunk Eötvös és Szemere különösen a büntetés ügygyel foglalkoztak, legujabban Pulszky és Tauffer.

A rendészeti politikához Sonnenfels, Jacoby és Mohl járultak legtöbb tanulmánynyal; nálunk Karvasy és Konek foglalkoztak legtöbbet ez ággal.

A köz- vagy nemzetgazdaságtan egészen az új idő vívmánya. Colbert a kereskedelmi rendszert tette politikája alapjává; Du Quesnay a földmivelést vette alapul s ez által az ugynevezett physiokratiai rendszernek lön alkotója; Schmidt Ádám szabad ipart és kereskedést követelve, az iparrendszert állította fel; Liszt Frigyes a védrendszer alapítója. Végre Roscher Vilmos a közgazdaság története körül szerzett magának nagy érdemeket.

E tudománynak, fiatal kora daczára, igen nagy irodalma van, melyből csak Rau, Justy, Schmidt, Say, Malthus, Mill, Fourier, Blanqui, Fawcett, Carey és Scheffle s honfitársaink közül gróf Széchenyi, Trefort, Lónyay, Horn, Kautz műveit emeljük ki.

A pénzügytanban Schmidt Ádám, Justy és Sonnenfels a korszakalkotók; nevezetes írók Sinclair, Rau, Malchus, Stein.

A hadügyi politikában Fallaty, Pölicz, Rottek, Rüstow adtak nevezetesebb műveket.

A külügyi politikában Wheaton, Jacoby, Ladd munkái a számbavehetők; a diplomatiára nézve Justy, Gencz, Proudhon, Borell, Cussy.

Az államtörténetben Mohl, Ghilány, Martens, Achenwal, Pittler és Heeren adtak nagyobb becsű műveket: bár azt lehet mondani, hogy a régibb történelmi munkák csaknem mindannyian állam- és hadtörténeti művekkül vehetők.

Az államisme (statistika) ma már a nemzetek összes igazgatásának alapjául szolgál. Kezdeményezői Olaszországban Sansevoni, Németországban Korring; de valódi tudományrangra csak a 18-ik század második felében Achenwal, Schlötzer, Galetti és Büsching művei által emelkedett. A fentebbieken kívül Gatterer, Malchus; nálunk Fényes, Keleti, Hunfalvy művei említendők.

7. §. Az új-kor szépirodalma.

Az új-kor szépirodalmát illetőleg néhány általános megjegyzést kell előre bocsátanunk. Először is azt, hogy mint egyéb művészeti ágakban, a szépirodalomban is a nemzetek csaknem mind ugyanazon fejlődési utat követték. A középkori alakutánzási és mesterkelési vágy, a classicusok ismeretével és a realismus fejlődésével lassanként a classica-iskoláknak veti meg alapját: és bár nem ta-

gadhatjuk, hogy a sok Daphnisz és Chloé, a sok Vénus és Ámor ma már (e költői művek olvasása közben) viszásan hangzanak füleinkbe, de ezen átmeneti korszak oly szükséges volt, mint a minő szükséges, hogy a legnemesebb galy is ép és életképes törzsbe ol-tassék.

És midőn már az eredeti törzs a classicus irodalom hatása folytán megnemesült: következett be a harmadik korszak, a *nemzeti szellem érvényre jutása*, mely a classicus formákban is utat tudott törni magának a legfensőbb magaslatig. Így emelkedett fel az emberi szellem a különlegesről az általánosra; e téren is hallhatlan műveket teremtvén az összes emberiség használatára; de egy-szersmind le tudott szállani a nemzeti különlegességekre, hogy ez által az egyformaságba változatosságot hozzon be s lassanként a nemzetet is általános értékűvé és érdekűvé emelje. És szerintünk épen ebben van a *genre* jogosultsága.

Második megjegyzésünk, hogy általán véve a képzőművészet és szépirodalom körülbelől megfordított arányban állanak az éjszaki és déli népeknél. Épen azon nemzetek, melyek a képzőművészetben a legnagyobbat és magasabbat mutathatják fel, mint p. a spanyolok, olaszok és németalföldiek; a szépirodalomban jóval hátrább maradtak az angolok, németek és francziáknál. Ennek oka talán abban rejlik, mert az emberi alkotó szellem közönségesen azon utat találja meg a kielégítésre, melyet legközelebb talál és így a Michel Ange-lók és Rafaelek nem érezték annak szükségét, hogy teremtő szelle-möknek más teret keressenek, mint azt, mely előttök nyitva állt és sok dicsőséggel díjazta mestereit.

Harmadik megjegyzésünk, hogy mint a művészet egyéb ága, úgy az irodalom is, nagyobb felemelkedését mindannyiszor vagy kifejlett szabadsági szellemnek, vagy nagyobb mérvű pártolói kegy-nek köszönheti; úgy látszik szabadság és pártolás, vagy irodalom-kedvelés olyan hatással vannak az irodalmi művekre, mint a víz és meleg együttthatása a természet tárgyaira.

Vége megjegyezhetjük még, hogy a legnagyobbyszerű lendü-letek a művészetek ezen ágában ott tapasztalhatók, a hol átmeneti korszakot látunk, a szerencsétlenebből a szerencsésebbe, a nyomot-tabból a szabadabba; egyszóval a *küzdelem korszakaiban*.

a) *Lantos költészet*. A lantos költészetben az átmeneti korszakot az olaszok még elég tekintélyesen feltudják tartani. *Arioszto Ludovico* (1474—1533-ig) »Orlando furiosójával« még igen nagy hatást volt képes költeni s e hosszú életü művén kívül »Kassaria« és *Suppositi*» vigjátékokat írt; *Tasso* (Torquato 1544—1595-ig). Tassóban végetlen szenvedély és melegség viszik a főszerepet s ver-sei mondhatni zenei hangzásuak. Több irányban dolgozott; lyrai költeményei »Rime« czim alatt jelentek meg; ezenkívül »Torlis-mondo« czimű szomorujátékot és »Jeruzsálemme Conquistata« vagy »Liberata« czimű hőskölteményt írta. Az újabb olasz lyrai költé-

szet már koránsem áll oly magas színvonalon. Az újabbak közül Manfrédit, Bondyt, Manzont és Leopardit emelhetjük ki. De van az olasz költészetnek még egy sajátos neme, tudniillik az improvisátorok költészete a: *költői rögtönzés*. Ez ujkori troubadourok az utcákat és tereket keresik fel s a nép kívánságára bármily tárgyról ritka bravourral szoktak rögtönözni költeményeket. A legrégebb híres improvisátor Nicolo Leonico (1428—1524-ig.) Az újabb korban Bindocci ügyvéd 1848 körül.

A spanyol költők közül Iván Battista Arriasa, Calderon, Lopez de Vega; a portugalloknál Camoens, a »Louisiada« hirneves szerzője tűntek ki.

A francia lantos költészetben kétségtelenül első helyet követel *Beranger* (Pierre Jean 1780—1857-ig.) Franciaországnak ezen legkedveltebb népköltője, ki nemzete szabadságvágyával oly megragadó kedélymélységet egyesített, minőre társainál alig találunk. A roppant hosszú sorozatból, melyet Franciaország költői képeznek, még *Lamartine* és *Hugo Victor* alakjai magaslanak ki; kik azonban mindketten inkább az elbeszélő, vagy drámai költőkhöz számíthatók. Kivülök Delavigne Kázmér, Bellmontet, Laprade, Legouvé, Musset Alfred, Houssaye és Souvestre Emil említendők. Igen érdekes alakok még a francia népköltők, kik között kétségkívül a legsajátosabb jelenség *Rouget de l'Isle*, a »Marsaillaise« című szabadság-dal szerzője, kit a lelkesedés ugyszólván egyszerre tett zeneköltővé és íróvá; kivüle Reboul és Jasmin.

Az angol költők hosszú sorozatából a mély érzelmű *Moore Tamás*, a lángszellemű *Lord Byron* és a kedélyes népköltőt *Burns*-ot emeljük ki. *Moore Tamás* (1780—1852-ig) mind a tisztán lantos verselésben, mind pedig a gunyos költeményekben egyaránt tűnt ki; valamint később leíró költeményei is sikerültek, míg végre történetirodalomra adta magát; lantos költeményei közül legjobban tetszettek az »Irish melodies« czimmel megjelentek. *Byron* Angliának Schakespeare és Milton mellett legnagyobb költői tehetsége, ki mind a tisztán lantos, mind pedig a leíró költészetben örökbecsű műveket teremtett (1788—1824-ig). Művei az egész világirodalomban ismeretesek; kivált leíró költeményei terjedtek el: a »Childe Harold«, *The Giaour*, *The Bride of Abydos*, *The Chorsair*, *Lara*, *Parisina* stb. A nagy, de különcz költőt lelkesedése a görög szabadságharczba ragadta, hol szuliotákból legiőt alkotott saját költéségén. Itt ragadta őt el a halál, lázas betegsége által, az őt imádó görögök karjai közül. *Burns* (Róbert 1759—1796-ig) a skótoknak kedves népköltője, kinek dalai a világnak csaknem minden nyelvére le vannak fordítva. A falusi, vidéki élet örömeit s a mesterkéletlen emberi s családi érzelmek hű képét rajzolja ő utolérhetlen dalaiban. E három nagy tehetségű angol költőn kívül még Hamiltont, Tennyson, Browningot és az amerikaiak közül Longfellowot kell megemlitenünk.

Még nagyobb és egyszersmind nehezebb a választás a német-irodalomban, mely kivált a mult század végén emelkedett volt fel, azóta el sem ért magaslatra; itt mint óriási világító-torony emelkedik ki *Göthe* óriási alakja, kinek szelleme a művészet és tudományok minden ágát átölelte; mindannyiban korának színvonalán, sőt többnyire a fölött állott s megmérhetlen hatással volt ugy nemzete, mint az egész világ tudományos irodalmára nézve. *Göthe* maga is valóságos encyclopaedista s egyik hatalmas munkása azon jövőnek, melyet a francziáknál ugyancsak az encyclopaedisták teremtettek meg; de egészen mélyebb, behatóbb szellemmel és a kritikai ész bírálatával. *Göthe* (János Farkas 1749—1832 ig.) kétségkívül egyike az ujkor legnagyobb szellemeinek; s ha van valami, mi némelyek előtt levon költészete abszolút becséből, ez csak az lehet, hogy nála az ész ítélete a túlnyomó; tárgyával hatalmas szelleme mintegy játszani látszik; mig ugyane szellem előtt a költő kedélye nem egyszer háttérbe szorul. *Göthe*, ki mint államhivatalnok is szolgálta hazáját, a szó teljes értelmében mindent irt; a lantos és elbeszélő költemény, a dráma és regényirodalom csaknem egyenlő mértékben vallják magukénak, de ezeken kívül historiával és természettudományokkal, széptannal és műkritikával foglalkozott, levelezéseivel pedig egész Németországot elárasztá.

Sokan ellentétbe helyezik Göthével *Schiller Frigyes* (1759—1805-ig), mely ellentétnek csak annyiban van jogosultsága: a meny-nyiben Schillernél épen azon tulajdonság emelkedik ki legnagyobb erővel, mely Göthénél háttérbe szorul: a kedély s mig amaz játszva bánik el tárgyával, ezt magával szokta költői lelkesedése ragadni s épen ezáltal vonja közelebb az olvasót, vagy hallgatót amazzal szemben, ki inkább bámulatunkat költi fel, meleg vonzalomra inditva. Schiller is minden ágát felölelte a szépirodalomnak; de a tudományos irányok közül csakis történelemmel foglalkozott. Lantos költeményei is nagyhatásuak voltak; de különösen drámáinak volt óriási hatásuk, melynek mértékét abból lehet megítélni, hogy péld. a »Rablók« czimű drámája olvasása és hallása után, sokan az egyetemi ifjak közül ugyancsak rablóknak állottak be s a cseherdők mélyét keresték fel.

Nem ily utolérhetlen szellemmel, de nemzeti, irodalmi és társadalmi tekintetben még nagyobb hatással lépett fel *Lessing*, kinek életrajzát már röviden ismertetők. Oly korszakban, midőn az udvarok ugy, mint a tehetősebb nemesség és polgárság feltétlenül a franczia divatnak hódolt s midőn műkritikáról még Németországban is alig volt szó, lépett fel e lánglelkű író és hazafi; s addig dörgé honfitársai fülébe az igaz hazafiság szavait, mig végre a franczia majmolókból német nemzetet, s kritikája által rossz irányban indult német szépirodalomnak jövőt teremtett. Magas szellemének mi is köszönhetünk valamit; mert az ő szellemi befolyása alatt érett meg a magyar gárda corifeusaiban azon meggyőződés, hogy a magyar

nemzetnek is fel kell hagynia a francia-német majmolással és utat törnie a nemzeti irány felé.

E három elsőrendű német irodalmi csillagon kívül: egy csomó másod- és harmadrendűt, hely szűke miatt, csak névszerént sorolhatunk elő: Ilyenek Hagedorn, Böhme, az egyházi hymnuszok írója Bodmer, Klopstock a »Messias« szerzője, Wieland, Jacoby, Kleiszt, Gleim, az ódairó Haller, az elégiákban kitűnt Tiedge, Herder, Tieck, Körner, Chamisso, Sedlitz, Grillparzer, a merész szabadságdalnok Heine, Freiligrath, Uhland, Schwab, Kerner, Rückert, Grün Anasztáz, (Auersperg) s a német irodalom két magyar származásu költője: Pyrker és a mélabús Lenau.

A cseheknél Hauka és Czelakovszky; a lengyeleknél Kar-pinszky, Mikievitz és Lelewel; az oroszoknál Puskin Sándor és Tur-genjew; a románoknál Rosetti tünnek ki lantos költeményeik által; a svédeknél Oxenstierna, Atterbom, Tegnér, Franzén, a materialista Alquist és Runéberg; a dánoknál Andersen, az új görögirodalomban Szutzósz Sándor nevei terjedtek kívül hazájok határain.

b) *A tanköltészetben*, hová a satyrát is szokás számítani, az olaszoknál Poggé, Durante, Ugo Foscolo; a francziáknál Voltaire, Racine, Deville és Lamartine; a németeknél Gellert, Schlegel; de legkivált *Börne* tünnek ki, mely utóbbi névnel szükségesnek látjuk kissé megállapodni.

Börne Lajos (saját nevén Lion Baruch 1786 — 1837-ig) először orvosi pályára készült, később államtanok tanulmányára adta magát s szülővárosában Frankfurtban egy jellemével teljesen ellenkező hivatalba, a rendőrséghez alkalmaztatott. Frankfurtnak szabad várossá létele alkalmával e hivatalától felmentetett s ettől kezdve gúnyos művei egymást érték; legelőször a »Staats ristretto,« aztán a »Zeitschwingen,« melyekért igen szigorú vizsgálat alá vonatott, de később felmentetett, 1817-ben mind nevét, mind vallását felcserélte, az evangélikus egyházhoz lépven át. 1818—21-ig egy folyóiratot indított meg »Die Wage« név alatt s ez időtől fogva Párizsban, Frankfurtban, Hamburgban felváltva élt, s 1830-ban újra azon reménynyel sietett Párizsba, hogy ott eszméjének megfelelő események fognak történni; ezek azonban nem következtek be, valamint a francia és német nemzet közvetítésére alakult »Balance« czimű lapja sem tette meg a kellő hatást: miért mindinkább erőtvett rajta a kedélytelenség és keserű gúny s eddigi liberalismusából a radicalisra tért át. A nagy közönség figyelmét különösen nyolcz kötetben megjelent »Összes iratai« és »Párizsi levelei« vonták reá, melyek éleselműség és keserű gúny tekintetében minden mást felülmulnak.

c) *Meséket, idylleket és allegóriákat* szerzett legkitűnőbb írók: az olaszoknál Giovanni Melli; a francziáknál Lafontaine, Baylli, Voltaire, La Mettrie, Stern Dániel és Corménin; az angoloknál

Moore Tamás, Byron, Sterne s Swift; a németeknél Geszner idyll-jei birtak legmaradandóbb hatással; nálunk Fáy.

A diszes sorozatból kétségtelenül *Lafontaine* az, kit különösen ki kell emelnünk. Lafontaine János Champagneban született 1621-ben s irodalmi munkálkodásra Malesherbesnek IV. Henrik halálára írott ódájára lelkesült fel. Első kísérlete Terencz »Aenoccusának« átfordítása volt; de atyja saját hivatalát az erdőmesterséget ruházta reá Chateau-Thierryben, és megházasítá; ő azonban Bouillon hercegnő által biztatva, nejét és hivatalát otthagyta és Párizsba sietett, hol pártfogói — különösen Fouquet — XIV-ik Lajos udvaránál évdíjat szereztek számára. 1684-ben vétetett fel az akadémia tagjai közé és 1695-ben halt meg. Főművei a »Contes« (elbeszélések) és »Fables« (mesék), különösen ez utóbbiakban tűnt ki; nem annyira feltalálási ujdonsága, mint a szerepeltetett egyének élénk ábrázolása által.

d) A valóban annak nevezhető *regényirodalom* szintén Olaszországban indul meg: de magaslatát legkevésebbé éri ott el.

Előre is meg kell jegyeznünk, hogy a beszély- és regényirodalom kezdetben a világért sem az volt, a mivé az újabb korban emelkedett. Eleinte úgy az olasz mint a spanyol és francia elbeszélések (Contes, fabliaux) egyszerű, többnyire pikans adomák előadásai voltak, melyeket érdekes modor által igyekeztek az elbeszélők mulatságosakká tenni. Nehezen csatlakozunk, midőn azt állítjuk, hogy a regények bonyolultabb szerkezete keleti eredetű és a móorok által terjedt el előbb a spanyol, később a többi európai irodalmakba. Az irányeszmék bevitele és érvényesítése csak a legújabb korban, főként az angol és német irodalomnak tulajdonítható; szintén ezeknek, legkivált az elsőnek azon mélyebb lélektani és társadalmi tanulmány, mely az irodalom jobb regényeinek főérdeket kölcsönöz. A francia írók inkább a csodálatost (regényest) és érdekest keresik, mely hol a sikamlóssal, hol a szörnyűvel érintkezik. Ugyanezen iránya van az amerikai írók legtöbbszörének is: ellenben az angol és német írók felsőbbjei, kikhez újabb korban néhány francziát és magyart is méltán számíthatunk, egész darabokat adnak a nemzeti és társadalmi életből; s nem tehetünk róla, de némely aesthetikusok követelése daczára, nem kárhoztathatjuk el azokat, kik ehü életképekhez társadalmi s más irány-eszmék megfejtését is fűzik.

A mi már a regényirodalom terjedelmét illeti, az mind egyekben, mind művekben oly gazdag, hogy itt csakis a legkitünőbbeket sorolhatjuk névszerint is elő. Ilyenek az olaszoknál Ugo Foscoló, Manzóni és Cesare Cantu; a spanyoloknál Cervantes de Saavedra, a híres »Don Quixotte« írója; a francziáknál Hugó Victor, a romantika iskola megalapítója, Sue Jenő a regényalak nagy mestere; az idősb és fiatalabb Dumas, kik közül az első inkább végetlen termékenysége; az utóbbi a társadalom sebeinek élénk felmutatása által szereztek nagy elterjedést. Ezeken kívül a komolyabb

Balsac s a szintén termékeny Sand George e nagy tehetségű író; Lesage, Soulier, Jules Janin, Maquet, Jean Paul, Sant Beuve, Achard, Gautier Theophil, Karr Alfons a szelleműs tárczairó; Gozlán Leo, Beniamin Constant, Foa Eugenia s a kedélyes de néha sikamlós Paul de Kock. Az angoloknál Swift. Skott Walter, Byron, Schelley, Wordsword, Koleridge, Bulwer, Foé a »Robinson« írója, Johnson, Hooke, Currer Bell; s a legkitűnőbbek Bulwer, Dickens és Thackeray; az amerikaiaknál John Fennimor, Cooper, Waschingthon Irving, Hawthorne Nathaniel, Paulding, Sielsfield és Becher Stowe a »Tamás bátya« írója. A németek közül Göthe, Wieland, Bürger, Zsokke, Gutzkov, Freitag Gusztáv, Spindler, Auerbach, Schadow, Pükler-Muszkau, Gerstecker és Düringsfeld. A holland (fläm) irodalom legkitűnőbb írója Conscience Henrik. A svédeknel Mörk, Walmark és Fligál Carlén a nevezetesebb regény- és beszélyírók.

E hosszú sorozatból, mely azonban az egésznek egy tizedét sem képezi, a francziák közül csak Hugó Victort, a németek közül Guczkówt, s az angolok közül Bulwert, Dickenst, Thakerayt vagyunk képesek a hely szűke miatt kiemelni.

Hugo Victor Besançonban született 1802-ben, atyja maga jelentékeny tábornok, fiát is katonai pályára szánta: de korán jelentkező költői tehetségének engedve, megengedte, hogy írói pályára lépjen. Első jelentékenyebb művei »Odái« és »Balladái« már mint romanticismusra hajlót, de egyszersmind határozott királyi érzelműt mutatták be; miért XVIII-ik Lajos évdíjjal látta el: nem sokára azonban a forradalmi szellem magával ragadta s központjává tette egy forradalmi írói körnek. »Cromwell« című drámai költeménye előbeszédében fejtette ki aesthetikai elméletét, melyben az addigi classicus iránynyal végleg szakít s a drámára nézve a fenségesnek a grotteszkkel egyesítését mondja ki irányadóul. »Hernani« című drámája felett 1830-ban a két iskola hívei annyira összetűztek, hogy a »Theatre française«-ban valódi verekedésre került a dolog, melyben Hugó hívei győztek. Ezután egész halommal következtek a termékeny író drámái és regényei, elbeszélő költeményei, melyek közül *Lucretia Borgia*, *Angelo*, *Ruy Blas*, *Notre Dame de Paris*, tettek maradandóbb hatást. 1841-ben az akadémia »halhatatlanai« közé felvétellett és az 1848-iki forradalomban előbb a jobb-később a legszélsőbb baloldalon szerepelt, miért 1851-ben első volt a száműzöttek névsorán. Most Guernsey angol szigetre vonult vissza, hol magát egészen az irodalomnak szentelé s most mérhetlen képzeletének, majd III. Napoleon elleni gyűlöletének adott hangot. Itt következtek »*Napoleon le petit*,« »*Les chatimens*,« »*Les contemplations*,« »*La legende des siècles*,« »*La femme de Satan*,« »*Les misérables*,« »*William Schakespeare*,« »*Les chansons des rues, et de bois*,« »*Le travailleurs de la mer*,« s legutóbbi időkhben a legendák második kötete.

Guczko Károly Ferdinánd 1811-ben Berlinben született és már 1831-ben journalistikai pályára lépett. Első feltűnő művei: »Briefe eines Narren, an eine Närrin,« »Maha Guru« című regénye és »Geschichte eines Gottes.« S bárha e közben bölcsészettudori rangra emelkedett, Heidelberg és Münchenben államtudományokra adta magát. 1835-ben »Vali die Zveiflerin« című beszélyéért három havi fogságra ítéltetett s ez alatt írta »Zur Philosophie der Geschichte« című munkáját a Hegel-féle felfogás ellen. A censura által minden irodalmi tevékenységében gátoltatván, végre Hamburgba költözött át és itt kezdette meg maradandóbb műveinek teremtését, mind a regény, mind pedig a dráma-irodalomban. »Richard Savage,« »Uriel Acosta,« »Das Urbild des Tartuffe« vonták reá a drámai téren a nagy mértékben megérdemlett figyelmet; míg a regény terén »Die Ritter vom Geiste« és »Der Zauberer von Rom« hódították részére az olvasó közönséget, gazdag és mély lélektannal írott társadalmi egyéneik és képeik által.

Bulwer-Lytton (Eduárd született 1805-ben) hasonnevű tábornok fia s nemcsak az angol, de az egész világirodalomnak egyik legelső regényírója. Már ifjúkorában magára vonta a közfigyelmet: ellenben a parlamentházban nem sikerült fellépése; mert bár ide 1831-ben beválasztatott, semmi nevezetes szerepet nem játszott és a 41-iki választásnál ki is maradt. Annál gyorsabb volt irodalmi felemelkedése; mert regényei: »Pompeji utolsó napjai,« »Rienzi az utolsó tribun,« »Erneszt Maltravers,« »Éj és Reggel,« »Timon« stb. az egész világon elterjedést nyertek. Bulwert hazája kritikusi igen szigorúan ítélték meg; azt állíták, hogy regényei regényeknek igen tudományosak s historiáknak igen regényesek. De később úgy hazája, mint az egész világirodalom méltánylatával találkozott.

Dickens Károly (álnéven Bóz 1812-ben Porthsmuthban született) és iskolai tanulmányai bevégeztésével, mint szegény ifju, előbb ügyvédek mellett, majd — két évi tanulmányai után a Britisch-muzeumban — mint parlamenti reporter működött; később a »Morning Chronicle« című lapnak lett munkatársa. Itt tűnt fel először »Londoni rajzaival« (Sketches of London), melyet a Pickwick iratok, majd »Twist Oliver,« »Nicholas Nickleby« és számtalan más regénye követett, melyekben különösen az angol élet társadalmi sekélyeit tüntette fel, páratlan humorral és oly eredménnyel, hogy különösen a köznevelés terén gyakorolt nagyobb visszaélések megszüntetését vagy legalább enyhítését eszközölte. Regényeit, melyek közül a »Bleak hause,« a »Litle Dorrit,« »Our mutuar friend,« »Op-perfield« tűnnek ki, a világ minden mivelt nyelvére lefordították s a bírálók általános véleménye szerint, a jellemek és alakok kidomborításában Dickens az irodalom első regényírójának tartatik. Utóbbi időkben mint kitűnő felolvasó, a szárazföld több fővárosát ezek közt Budapestet is felkereste.

Thacheray Villiam mint a keletindiai társulat egyik magasabb

tisztviselőjének fia, 1811-ben Kalkuttában született s tanulmányait a cambridgei egyetemen fejezte be. Előbb festői pályára készült: de miután a szárazföld több mügazdag városát beutazta: azon pályára tért, melyen képességeit jobban érvényesítheté. Eleinte mint a napisajtó munkása működött s kitünő humorával vonta magára a figyelmet; de valódi pályáját — a regényirodalomét — »Vanity Fair« (Hiuság vására) című művével érte el, melyben a legkeserűbb gúny felülmulhatlan humorral vegyülván, őt egyszerre Dickens magaslatára emelte. Történeti regénye »Esmond Henri« még emelte népszerűségét, s ezentul minden műve még jobban megérlelé azon meggyőződést, hogy ő valóban egyike a világirodalom legelső humoros regényíróinak.

e) *A szinirodalom* ha nem is mutat fel annyi elsőrendű tehetséget, mint a regény és beszély: egyes tagjaiban az ó- és középkorban meg nem közelített magaslatot ért el.

Sok ideig a drámairodalom is az Arisztoteles szabályai nyűgében maradt s a classicus- különösen az ó-görög formák után indult: de az ujkor magasra törő szelleme főleg Schakespeareban egyszerre rést tört eme korlátokon; a görög dráma három egységből csak egyet: a mese egységét tartá meg s ha a dolgok új rendjénél fogva nem is lehetett oly közvetlen hatással a nemzetek életére, mint egykor Athénben: a sajtó nagy hatalmánál fogva, sokkal nagyobb körben terjeszti nemesítő eszméit; midőn termékei a mivelt világ összes szinpadait bejárván, ez eszméket a világ közös tulajdonává teszik.

Természetes, hogy a szinirodalom kitünőségeiből is, e helyen csak a legkitünőbbeket sorolhatjuk elő. Ilyenek az olaszoknál: Maffey, Alfieri, Alessandro Pepoli és Manzoni; a francziáknál Corneille, Racine, Moliere, Voltaire, Crebillon, Chenier, Legouvė, Delavigne, Lemercier, Hugó Victor, Devigni, Merimeé, Ponsard, Sand Georges, Augier, ifju Dumas Sándor; az angoloknál a mindenekfelett álló Schakespeare, Sheridan és Payne; a spanyoloknál Moratin és Zorate; a németeknél Gotsched, Lessing, Göthe és Schiller, kikhez később Iffland, Kotzebue; legujabban pedig Guczkov, Laube, Birgfeifer Sarolta, Freytag Gusztáv, Mosenthal, Laube Gottschall stb. járultak; a lengyeleknél Bohosolek, Boguslávsky az új iskola megteremtője, Oginszky és gr. Fedro; az oroszoknál Dolgorucki, Krukovszky, Karamzin s a legujabb korban Gogol és Turgenjew érdemel említést.

A vigjátékirodalmat az olaszoknál Ghevarado és Rossy művelték; a spanyoloknál Calderon, Moratin és Zorilla; a francziáknál Picárd, Lebrun, Delavigne, Augier, Scribe, Sardou, Pyat, Girardiné, művelték legtöbb szerencsével, kikhez legujabban kivált a franczia társadalmi vigjátéokra nézve, egy egész sereg kisebb és nagyobb képességű író járult; az angoloknál a vigjátékirodalmat is Schakespeare kezdi meg, kit a híres színész Garrick, Sheridan és

Moore Tamás követnek. A német vigjáték-irodalmat hosszas ideig Kotzebue uralta; közelebbi időben Benedix, Bauerle, irtak élvezhetőbb darabokat. Általában véve a magasabb vigjáték a németeknél nem jutott nagy virágzásra; azonban annál gazdagabb az az alsóbb vigjátékban, az ugynevezett »Possék«-ban.

Shakespeare Vilmos 1564-ben Stratfordban született, hol atyja kisebb városi hivatalnok és egyszersmind földbirtokos vala, s iskoláit ugyanazon városban végezvén, visszatért az atyai házhoz, hol 1582-ben egy magánál jóval idősb, de tehetős nőt — Chathavay Annát — vett el. 1575 körül azonban már elhagyta szülővárosát és valószínűleg egy Leicester gróf védelme alatt álló szintársulathoz szegődve Londonba ment. E társulat a »Blackfriar« színházban tartá előadásait s hogy jól mehetett dolga, kitűnik abból, hogy nyári előadásokra a »Globus« színházat építé; míg maga Shakespeare az őt illető részjövedelemből szülőtte városában szép házat és birtokot vásárolt, oly célból, hogy idősebb korában ide vonuljon vissza. 1603 körül csakugyan végkép elhagyta a színpadot és 1616. ápril 13-án Stratfordban halt meg.

Shakespeare nem csak első drámairója a világirodalomnak, hanem lehet mondani megteremtője a keresztyén drámának, mely korábbi időből semmi épületest nem tudott felmutatni. Művei lassanként az egész mivelt világon elterjedtek s ha a dráma-irodalomban iskoláról lehet szó: akkor az egész ujkor drámairodalmát Shakespeare iskolájának lehetne nevezni; mert még ma sincs egy-egy dráma írónak magasabb törekvése, mint az, hogy őt lehetőleg megközelítse. Színművei — ugy a szomorú mint vigjátékok — minden vonásban a lángész őszerejét mutatják fel s ezek valamint lyrai költeményei is annyira felül állanak kora színvonalán, hogy azok legtöbbje ma is mértékét képezi a legmagasabbnak a költészetben és az előadási képességnek a színművészre nézve. Legjelesb műveit szomorú játékaiban hagyta hátra s ezek kitűnőbbjei »Romeo és Julia«, »Hamlet«, »Othello«, »Julius Caesar«, Lear király, »Macbeth«, »Athéni Timon«, »Antonius és Kleopatra«, »Coriolanus« és »III-ik Richárd« még ma is minden nagyobb színpadnak elsőrendű előadásait képezik. Vigjátékai közül »A két verónai nemes«, »Tévedések vigjátéka«, »Velencei kalmár«, »A nyár-éji álom«, »A vindsori vig nők« és »IV-ik Henrik« a legjelesebbek.

Molière (Jean Babtiste Poquelin) Párizsban született 1622-ben, mint fia egy királyi szolgának és kárpitosnak, és tudományos nevelésben részesült; azonban korán engedve hajlamainak, egy általa betanított kisebb szintársulat élén, 12 évig vándorolt a vidéken, többnyire saját darabjait játszátva. Tanulótársa és későbbi patrónusa Conti herczeg által, csak 1658-ban érhetette azon szerencse, hogy XIV-ik Lajos előtt játszhasson: de a király annyira megkedvelte, hogy nem csak Párizsban maradhatott, hanem királyi szolgálatba is lépett. Ettől kezdve egymást érték mesteri tollából a je-

lesbnél jelesb vigjátékok, melyek közül »Les pretieuses ridicules,« »L'école des maris,« »L'école des femmes,« »Le misantrophe,« »Le tartufe,« »L'avare,« »Le femmes savantes« és »Le malade imaginaire« a legjelesebbek. Ez utóbbi szindarab negyedik előadásánál épen a czimszerepet adta, midőn egy erős vérroham lepte meg s haldokolva vitetett ki a szinpadról, pár órával később pedig 1673. februar 10-én meghalt.

Ha Shakespearet és Molièret mint írókat összehasonlítjuk : a két nagy nemzetnek jelleme áll előttünk, legerősebb vonásaiban. Schakespeare mély és kincsgazdag mint a tenger, mely hazáját környezi s vidámsága inkább az ellentétek keserű humora, mely a legujabb angol irodalmat is oly előnyösen tünteti ki; ezenkívül az emberi szív minden érzelmét — mondhatni boncztanilag — ismeri; egyéneinek szenvedélyei szemeink előtt növekednek, néha csekélységből a legmagasabb fokig s bölcsészetiileg indokolva látjuk azokat az emelkedés minden fokozatán. Shakespeare nemcsak bölcselő, de szónok és politikus is: például Róma viszonyait Julius Caesar idejében még egyetlen történetíró sem adta vissza határozottabb vonásokban mint ő; Antonius szájába oly mesteri politikai beszédet ad, minőhöz hasonlót alig látunk a nemzetek politikai történetében.

Molière nemzete vidám természetének és kedves könnyűségének legpraegnánsabb kifejezője; az élczek egymást érve ömlenek szindarabja személyeinek ajkairól s a kedves könnyűség, mely beszédeiken előmlik, alig enged időt a fejlődés okainak meggondolására. A mi azonban Molièret classicus kortársai Corneille és Racine fölé emeli: az épen egy közös tulajdonságában áll Schakespeareval, az emberi szív mély ismeretében, mely különösen »Fösvényében« és »Misanthropjában« jelentkezik. Bátran lehet állítani, hogy a mily mintául szolgál Schakespeare a világirodalom szomorujáték íróira nézve: ép oly kiindulási pontot képez Molière azon magasabb vigjátékokra nézve, melyben a franczia irodalom minden más fölött áll s oly gazdag, hogy Európa szinpadait kilencz-tizedrészben foglalja el.

f) *A széptani irodalom* gazdag sorozatából az angoloknál a hires festő Hogarthot, Burkét, Humét és Blair Hugót; a francziáknál Jouffroit és Quincyt; az olaszoknál Pasqualit és Muratorit; a németeknél Winkelmannt, Lessinget, Gervinust, Vischert, Rosenkranzot és Schmidt Juliánt, emeljük ki mint oly neveket, melyekhez nemzetök irodalmának egy-egy uj korszaka van kötve.

E szép sorozatból hely szűke miatt csakis a legnagyobbat lehet kiemelnünk:

Lessing (Gothold Ephraim 1729 — 1781-ig) Szászország Kamencz nevű városában született, hol atyja lelkész volt s iskoláit Meiszenben kezdette és a lipcsei egyetemen fejezte be. Szülői a lelkészi pályára szánták, de ő csak a bölcsészeti előadásokban lelto

örömét. Schneuber színigazgatónövel megismerkedvén, színpadra lépett. Wittenbergből, hol darab ideig mulatott, 1748-ban Berlinbe ment át, barátja Milius hívására, s ettől kezdve végleg irodalmi foglalkozásra adta magát; kivált miután Nikolayval és Mendelsohn-nal baráti összeköttetésbe lépett. Már első szomorujátéka »Miss Sarah Sampson« valódi korszakot alkotott a német színirodalomban; 1758-ban pedig »Briefe der neuen Literatur betreffend« czim alatt, folyóiratot indított meg, mely által megkezdette mérhetlen befolyását az egész német irodalomra nézve. 1772-ben »Galotti Emiliá-«-ját végezte be s a berlini akadémia tagságára választatva, mint Tauenzien tábornok titkára Breslauban ment át, hol »Minna von Barnhelm« czimű legjelesebb színművét írta; 1776-ban pedig »Laokoon« czimű jeles széptani értekezését. 1771-ben Hamburgba hivatott meg egy nemzeti színház létesítésére, mely azonban a színészek egyenetlensége miatt létre nem jöhetett; de alkalmat adott, nagyszerű aesthetikai művének, dramaturgiájának megírására, mely szemben az angol és francia színpaddal, a német nemzeti szellem felemelésére végetlen hatással volt. Kedvetlen hamburgi helyzetéből Ferdinánd braunschweigi herczeg ragadta ki, a wolfenbütteli könyvtár élére nyervén meg s ide hozta ő Hamburgban megismert nejét König Évát, kit azonban nem sokára elveszített. Wolfenbütteli időzése őt több addig ismeretlen mű feltalálójává tette, de egyszersmind kedvetlen vallásos vitákban is bonyolító, melyeknek egyetlen kedvező eredménye »Bölcs Náthán« czimű színműve volt. Utolsó műve 1780-ban »Die Erziehung des Menschen-Geschlechts,« a történeti irodalomban is magas helyet biztosított számára. Utolsó éveiben Károly Tódor fejedelem meghívására Manheimot; II-ik Józsefere pedig Bécsre kereste fel s végre a fiatal braunschweigi herczeg Leopolddal egy olaszországi utat tett. Életét Braunschweigben fejezte be.

Lessingnél nagyobb befolyással egyetlen író sem volt saját nemzete irodalmára és művészetére; de általán véve az összes világirodalom iránti érdemei is halhatlanná teszik őt.

g) *Az egyházi szónoklatot* e helyütt teljesen mellőzve, a politikai szónokokra nézve is csupán puszta nevekre szorítkozhatunk.

Három nemzet van Európában, melynél a politikai szónoklat magasabbra emelkedett: a francia, angol és magyar. A francziáknál az újabb kor forradalmi emelték a szónoklatot a kor magaslatára s az itt idézett nevek mindenike a megfelelő korszak egy-egy esemény-sorozatával van összekötve. Ily nevek: gróf Mirabeau, Barnave, Benjamin Konstant, Lamartine, Odillon Barot, Baylli, Berrier, Thiers, I. Napoleon, Perrier Kázmér, Jules Favre és Gambetta; az angoloknál Burke, Fox, a két Pitt, Canning, Brougham, Peel, Russel, O'Connel, D'Izraeli, Palmerston, Gladston és Derby; a magyaroknál Verbőczy, Széchényi, Kossuth, Deák, Eötvös.

h) *A levélirodalom* a francziák és németeknél nyert legna-

gyobb fejlődést; s az egész világirodalom ez ágában a nők igen előkelő helyet foglalnak el; így a francziáknál Sevigniné, Ninon de Lenclos, Maintenon, Pompadour, Stael asszonyok; továbbá Voltaire és Rousseau, főleg pedig Demoustier tűnnek ki; az angoloknál Chesterfield, Swift, Franklin Benjamin, Lady Montagu; a németeknél Gellert, Winkelmann, Jean Paul, Lessing, Humboldt, Schiller és Göthe levelei legméltóbbak az említésre.

Hátra van még a magyar szépirodalomról is megemlékeznünk.

A magyar szépirodalom történeti fejleménye ugyanaz, a mi a többi európai nemzeteké: sok ideig párhuzamosan és egymástól elkülönítve haladt a népköltészet és műköltészet egymás mellett; s míg az első csaknem ismeretlenül vagy legalább kevésbé méltányolva fejté ki oly roppant gazdagságát, melyhez kevés európai nemzetéé hasonlítható; az utóbbi hol classicus, hol külföldi formák után indult s aránylag jó ideig szegény maradt. Csak a jelen században történt meg lassanként a két irány egyesülése s emelkedett fel a magyar költészet oly magaslatra, melyben Európa egyetlen nemzete mellett sem szégyelheti magát.

A lantos és hősköltészet mindjárt a mohácsi vész utáni korban *Tinódi Sebestyén* által (Lantos Sebestyén † 1559-ben) nyer magasabb emelkedést; ki sorba járja a magyar végvárok lakóit s nemzete harczainak megéneklése által lelkesíti újabb győzelmekre. Műveit »*Krónika két könyvben*« czim alatt 1553-ban adja ki.

A hozzá legközelebb álló, valóban költői egyéniség *Balassa Bálint* (1551—1594-ig) kinek vitézi énekei még ma is gyönyörrel olvashatók. A következő korszak lantos költészetét *Zrinyi Miklós* a költő nyitja meg (1618—1664-ig), kinek főmunkája a »*Szigeti vészedelem*« alaki tekintetben olasz formák után indul; compositió tekintetében pedig korának színvonalán is felül áll. Vele egykoruak, de jóval kevesebb tehetséget mutatnak *Liszi László* a »*Mohácsi vészedelem*« írója s *Gyöngyösi István*, ki három verses regényt hagyott hátra, melyek közül a »*Murányi Vénus*« bir legtöbb műbecscsel.

Ezután általános hanyatlás áll be, melyet csak 1770 körül szüntetnek meg a részint francia, részint classicai formák után induló *Besenyei*, *Bárczy*, *Ányos* és *Virág Benedek*; de már ez időben a népies iskola is irodalmi színvonalra kezd emelkedni *Dugonits* népies regényei és *Gvadányi* sok tehetséggel irt népies költői beszélyei által, melyek közül különösen »*Rontó Pál*«-ja és »*Gróf Benyovszky Móricz élete*« voltak a legkedveltebb olvasmányok.

De valódi mű-alapot a magyar irodalom *Kazinczy Ferencz* által nyert; e magyar Lessing által, ki részint jeles fordításai, részint aesthetikai művei által a magyar prózairodalomnak vetette

meg alapját. *Kazinczy Ferencz* 1759-ben Ér-Semjénben született s tanulmányait Késmárkon és Sárospatakon végzé. Utazásai és ismeretségei által egyre nagyobb látkörre tett szert s miután börtönből — hova a Martinovics-féle összeesküvésben állítólagos részvételért vitetett — 1801-ben kiszabadult, harmincz éven át valódi atyja volt a magyar irodalomnak, mivelve annak csaknem minden ágát, de leginkább a szép-prózában tűnván ki. Nyelvészeti harcza által kiküzdötte a magyar magasabb írói nyelv győzelmét s roppant terjedelmű levelezése által, központja lett az egész magyar irodalmi világnak. 1830-ban az akkor alakult magyar akadémia tagjává választatott, de már 1831-ben a cholera áldozatja lön.

Kazinczyval egyidőben élt és működött korának legkedveltebb népköltője *Csokonai Vitéz Mihály* is (1773—1805-ig), ki ugy lantos költeményei, mint két tréfás epósa a »Béka-Egér harcz« és »Dorottya« által, ugy költői emelkedettségének, mint igaz magyar humorának a legfényesebb jeleit adta.

Kisfaludy Sándor (1772—1844-ig) ugyanezen idő alatt lépett fel »Himfy szerelmei-«vel és »Regéivel,« melyek ugyan az olasz költészet- legkivált Petrarca hatása alatt irattak: de az olasz formákhoz mély nemzeti érzelem járult, mely költőjét legnépszerűbbé tévé korában Magyarországon.

Berzsenyi Dániel (1780—1836-ig) már inkább a klasszikus formák után indul, s legkivált jeles ódái által tűnik ki, melyek Toldy ítélete szerint őt Horácz fölé emelik.

Még az előbbieknél is nagyobb hatása volt *Kölcsey Ferencznek* (1790—1838-ig), kinek mély érzelmei, világmíveltsége s kiváló érzéke a forma iránt, csaknem egyedülivé teszik őt a magyar költészetben. A balladát ő ültette át költészetünkbe; s nagyszerű hymusza maig is minden magyar ajkán zeng.

Kisfaludy Károly, Sándornak öccse (1788—1830-ig) mint lantos költő is nagy hatással volt a magyar irodalomra, de kiváló érdemet a magyar színirodalomban szerzett.

A magyar hősköltészetben korszakalkotó, elsőrendű csillagként tündököl *Vörösmarty Mihály* (1800—1855-ig), ki mig egyfelől gyönyörű dalaiban, nyelvünk lágy zengzetességét mutatta be: hőskölteményei és beszélyeiben, melyek elseje »Zalán futása« azonnal első költőjévé emelték a nemzetnek, bebizonyítá, hogy a magyar nyelv, a hatméretű görög vers-idomra is alkalmasabb Európa bármely más nyelvénél. Mint színműírónak is nagy érdemei vannak: de leginkább lantos költeményei azok, melyek a nép ajkaira is le szállottak. hatalmas »Szózatát« a világ minden mivelt népe ismeri s az utolsó magyar gyermek ajkai is hangoztatják. Székely Sándor, Czuczor Gergely, Debreczeni és Horváth Endre, Vörösmarty iskolájához számíthatók. Időközben a magyar népköltészet egyre nagyobb teret foglalt el a nemzet szellemében és irodalmában; s lassanként a classicai, vagy általános irányt tulszárnyalva, a nemzet

három nagy költőjében, Petőfy, Tompa és Aranyban, egész Európa által elismert tetőzetre emelkedett. Ez irány hatása mellett, csak kisebb helyet tudtak elfoglalni, a más irányu költők s ezek is csak annyiban jutottak népszerűsége, a mennyiben ez irány felé közeledtek. Így a népdalok gyűjtője Erdélyi János, Garay a jeles ballada író, Vajda Péter, Kerényi, Kúnoss, sőt némi részben Bajza is lassanként háttérbe szorulnak.

Petőfi Sándor a magyar nép szülöttje volt s annak kebeléből hozta, emelte fel költészetének egész gazdagságát, mely ma már nem csak a magyar, hanem az egész világirodalom tárházában elsőrendű helyet foglal el. Született Félegyházán 1822-ben; elesett a segesvári csatában július 31-én 1849-ben. De születése mint halála körül mythoszi homály lebeg; a nemzet, melynek legkedvesebb költője volt, máig sem tud megbarátkozni az eszmével, hogy halhatlan költője a halál áldozata lehessen. Közvetlenebb közelségben nemzetéhez egyetlen költőt sem találunk a világirodalomban, mint *Petőfi* volt s e közvetlenség fejti meg roppant hatását; miután dalainak legtöbbje olyan, mintha ma vétetnék le a nép ajkairól s a lángszellem daczára, mely azokat átlengi, alakjok oly igaz és egyszerű, hogy minden nehézség nélkül tértek oda vissza. Némelyek Burns-hoz hasonlítják; mások Heinéből találnak benne sokat: de e hasonlat-keresés teljesen meddő: mert *Petőfit* mint tisztán népköltőt, csakis magyar szempontból ítélni meg; s azért külföldön inkább azon költeményei szülnek hatást, melyek a költő igazi életerétől eltérve, kosmopolitikus színezettel bírnak. *Petőfi* költeményeit csapongó, de mindig a természet határai között maradó képzelet, a szív melegének közvetlensége s a legeredetibb magyar népies felfogás, hang jellemzik. Életpályája folytonos hányatás volt: szegény sorsu szülői Aszódon, Selmeczen, később Pápán iskoláztatták; de az ifju nagyra törő szelleme és nyugtalan természete nem tudott megmaradni a keskeny iskolai padokban s előbb katonának, majd vándor színésznek állott be; míg végre 1843-ban Pestre került és sajtó alá adhatá költeményeit, melyek mellett népszerűség tekintében csakhamar a legtöbb más elhalványult. A demokratiára hajló politikai forrongás, még nagyobb hatást adott e bámulatos elméműveknek; s ez időtől kezdve a nemzet költői ajka csaknem mindig ő általa beszélt, egész 1848. martius 15-éig, midőn a sajtó »Talpra magyar« című költeményével szabadult fel. A harci események a szabadság harcz legelső harczosa Bem tábornok mellé vonták, s ennek győzelmes csatái közben is föl-fölhangzottak még harci dalai; míg végre kiomlott vérében haltak el. *Petőfi* első helyen lantos költő volt, s ezen határon túl, csakis mint leíró költő emelkedett önmagával egyenlő magaslatra. Hőskölteményei közül »János vitéz« emelkedik ki.

Nem oly magasra törő lángelme, de tiszta mély érzelmek és költői mélység jellemzik *Tompa Mihályt*, (sz. 1819-ben) ki nem a fel-

viharzó szenvedélyek, hanem a kedély-élet egyszerű érzelmeinek költője. Egy évvel Petőfi előtt lépett fel s különösen regéi által vált a nemzet kedvenczév, melyet később, kivált Petőfy halála után írott hazafias érzelmű költeményeivel még magasabbra emelt.

A hatalmas triászt *Arany János* zárja be, ki egyszerre lépett fel »Toldi« czimű hőskölteményével azon magaslatra, melyen elődei álltak (1847). Arany népiesség tekintetében semmivel sem áll hátrább más két társánál; költői ereje is szintoly gazdag mint amazoké: de Petőfi szenvedélyének helyét szelid bölcsészti contemplatio foglalja el; eszméi inkább mélyek mint magasak; compositioni már művésziesen erőteljesek s forma tekintetében valódi classicitásra emelkednek. Aranynak lantos költeményei is a legelső helyek egyikét biztosítják számára: de a legelső rangot mint epicus költő foglalja el; »Toldija« és »Toldi Estéje,« »Buda halála,« »Kevéháza« stb. egyaránt erről tesznek tanuságot. Gyönyörű balladái valóságos drámai alkotások, melyek Garaynak »Kont«-ján kívül csaknem minden régibb terméket elfelejtettek.

A legujabb irodalom egyéneivel és termékeivel foglalkozást a jövő történészének tartva fenn: itt még csak a korán elhunyt *Madáchot*, az »Ember tragédiája« czimű drámai költemény szerzőjét említjük, ki conceptiót illetőleg oly művet teremtett, mely a világ-irodalom ily nemű első termékei közé méltán sorozható.

Regényirodalmunk tulajdonképen *Fáy Andrással* kezdődik; mert Dugonics regényeit nem tekinthetjük egyebeknek, jóakaratu és nemzeti szellemű kísérleteknél. Fáy azonban e nemben keveset irt; fényes tehetségét a meseköltészetben tüntette ki, melyben semmivel sem áll hátrább Lafontaine-nál; s így a magyar regényirodalom első megalkotójául *b. Jósika Miklóst* vehetjük, (1794—1865-ig) kit ugyan Skott Walterhez szokás hasonlítani; de ettől mind nemzeti sajátságainál, mind írói jellemére nézve nagyban eltér. Történeti tanulmányaiba nem mélyed annyira be, mint amaz; gyakrabban tüzi maga elé lélektani feladatok megoldását, melyek nála legtöbbször sikerülnek is. Jósikának minden irányban nagy érdemei vannak s mint Kisfaludy és Szigligeti a szinpadnak, ő teremtett mint első, olvasó közönséget a magyar szépirodalomnak. Történeti regényei: »Abafi,« »Az utolsó Báthori,« »Csehek Magyarországon« a történeti regényirodalom valódi gyöngyei, melyek ma is igen kevés vetélytársra találnak. Az 1848—49-iki mozgalmakban, mint tagja a honvédelmi bizottságnak nagyobb részt vévén, elébb Brüsszelben, majd Dresdában ütötte fel számüzöttségi tanyáját, ez utóbbi helyen is halt meg. Művei egész kis szépirodalmi könyvtárt képeznek. Majdnem egyidőben Jósikával lépett fel *br. Eötvös József*, ki mint publicista is Európa irodalmában elsőrendű névre tett szert. (sz. 1813-ban). Nagyobb művei e téren a »Karthausi,« »Falu jegyzője,« »Magyarország 1514-ben« és a »Nővérek.« Az első sötét világnézete mellett is, egyike a legnevezetesebb alkotásoknak; a má-

sodik és harmadik irányregények a jobbágyság felszabadítása és a megyei visszaélések érdekében. Eötvös valódi kosmopolitikus író, mély érzelemmel az emberiség legszentebb érdekei iránt; reflexiói valódi drága gyöngyök a bölcsészet és társadalom eszmekörét illetően; költészete és alakító tehetsége mesteri: de irányán valami idegenszerű ömlik el, úgy hogy az nagyrészen nélkülözi a magyar jelleget.

E két nevezetes regény-írókon kívül 48-előtt *Nagy Ignác*, *Kúthy* és *Kemény* tűntek fel; az első keserű, de néha túlvitt humorával, a második gyönyörű leírásaival, az utolsó pedig erős lélektani felfogásával és kidolgozásával. A csapongó képzeletű *Jókai*, ki ma regényirodalmunk külföldön is általában ismert és méltán kedvelt korifeusa, a »magyar életképek« mestere *Vas Gereben*, sőt *Kemény* jelesebb művei is már az 50-es és 60-as évekre esnek.

A beszélyirodalomban a »magyar középosztályok« hű leírója *Kovács Pál*, *Kúthy*, *Jókai*, *Pákh Albert*, *Pálfy Albert*, *Bérczy*, *Pompéry* stb. hagytak hátra maradandóbb műveket.

Drámairodalmunknak nyomai már a XVI. században feltűnnek: de valódi színirodalmunk *Kisfaludy Károly*lyal kezdődik, s mellette *Katona József*nek eddig még felül nem múlt tragoediája »*Bánk bán*« jelenik meg. A 30-as és 40-es évek emelkedő színirodalmának kitünőbb munkásai a korán elvesztett *Czakó Zsigmond*, *Hugó Károly*, *Obernyik*, *Fáy*, *Eötvös*, *Vahot Imre*; de legkivált *Szigligeti Ede*, (*Szathmáry József*) ki nagy termékenysége és színpadi hatásánál fogva, a főváros magyar színházi közönségét teremtette meg; legszerencsésebb volt népszínműveiben, melyek által a nemzet legeredetibb alakjait és gyönyörű népdalait hozta közönség elé; s ezek által a német »*Possé*«-kat végképen leszorította hazai színpadainkról. Különben szomorú és vígjátékai között is több sikerült van; népszínművei által pedig valódi iskolát alapított, melyben *Szigeti József* és legujabban a korán elhunyt *Tóth Ede* adtak maradandóbb becsü termékeket.

Utleirási irodalmunkban *Farkas Sándor*, *Szemere Bertalan*, *Tóth Lőrincz*, *Trefort Ágost*, *Haraszty Soma* stb. hagytak hátra becsesebb műveket.

Nyelvészetünk *Fogarassynak*, *Czuczornak*, *Hunfalvy Pálnak*, *Budencznek*, *Regulynak*, *Jerneynek* stb. köszönhet legtöbbet.

h) *A nyelvészet*, különösen annak összehasonlító iránya csakis az ujkorban tűnik fel. Az első tulajdonképeni philolog, *Charles de Brosses*, ki az ősnelv felfedezésére tett tanulmányokat; de a komoly kezdeményezés érdeme *Herderé*, kinek törekvéseit *Tiedemann* támogatta. *James Burnett*, *Leibnitz* és *Helmont* egy általános nyelv keresésében fáradoztak, de számba vehetőbb eredmény nélkül. *Lepsius* egy általános írást indítványoz, mely azonban nem talált viszhangra; jobban sikerült neki egy általános nyelvtan összeállítása. Az angoloknál *James Harrys*, *Malmesbury*; a francziáknál

de Sacy, Bernhardi s ezeken kívül Rapp, Donaldson, Stoddart foglalkoztak e kérdéssel. Az összehasonlító nyelvtan kezdeményezője *Megisier* a XVII-ik században; legnevezetesebb továbbfejtői pedig *Adelung*, *Humboldt Vilmos*, *Murray*, *Bopp*, *Klaproth*, *Eichhoff*, *Arndt*, *Cavanagh*, *Heyse*. Nálunk a lapp és finn nyelvek atyafiságát sőt azonosságát a magyarral először *Gyarmati* vitatta.

i) *A szám és mértani tudományok* az ujkorban roppant haladást tettek; ezek kifejtése nélkül, képzelni sem volna lehetséges azon óriási eredményeket, melyeket az ujkor a természettudományok, hadászat s az ipar minden ágában elért.

A mértan terén főleg a francziáknak és angoloknak vannak nagy érdemeik. Első helyen említendő *Clairaut Elek*, egy csodagyermek (1713—65-ig), ki már 12 éves korában a francia akadémia előtt a »görbék tulajdonairól« és az »ordinátákról« értekezett. *Pitót Henrik* híres művében »A hajók mozgásáról« először hozta fel a kettős görbék elnevezését; de ugy ezen, mint a számtani és természettani tanulmányok terén, legkitűnőbb név a *Newton Izsáké* (1642—1726-ig), ki a mértani tudományokban korszakot és iskolát alapított, melyből elég egy *Brocken-Bridgewaternek* és *Eulernek* nevét említenünk. »*Arithmetica Universalis*«-ban alkalmazásával Descartes módszerének a gyökök és egyenletek megfejtését; »*Principia*« czimű művében a kúpszeleteket adta elő s nehézkedési törvényeinek megállapítása által, egy egészen új rendszert teremtett. Utána a nagy csillagász *Halleynek* (1656—1743-ig) vannak nagy érdemei. *Matthew Stewart* (1717—1785-ig) a már megállapított mértani törvényeket a legnehezebb csillagászati feladványok megfejtésére fordította: milyenek a központi erők elmélete, a nap távolsága a földtől s a nap-, föld- és hold viszonyos hatásaik. *Lambert J. H.* (1728—1777-ig) az egyenes vonalak mértanában és az ellipsz tulajdonaiban tett nevezetesebb felfedezéseket. A leiró mértan kezdeményezői *Lacroix* és *Monge Gáspár* s ezeken kívül *Carnót*, *Dupin*, *Serrois*, *Hachette*, *Comte*, *Duhamel*, *Wallace*, *Bradley*, *Hearn* stb. juttatták el a leiró mértant mostani állására. A tulajdonképeni földmérés tudománya körül az olasz *Mascheroni*, *Glüzon*, *Francoeur*, *Lubbock*, *Woodhouse* stb. emelték egyre nagyobb tökélyre; a perspektívát illetőleg pedig *Kesztner Ábrahámnak*, *Lambertnek*, *L'Espinasénak*, *Stampfelnek* stb. vannak nagyobb érdemeik, kik a mértanban elért eredményeket, az építészetben és festészetben érvényesítették.

Miután *Leibnitz* és *Newton* a végetlen sorozatok által, a logarithmusok és megfelelő számok könnyű kiszámítására rájöttek: *Wolff Krisztián* volt az első, ki a számokat logrythmusok által kivonni és összeadni tanította; *Calet Ferencz* állított össze *Gardiner* nyomán használható logarytmikus táblákat, melyekhez már a sinusokat is felvette. Az ő nyomain *Borda*, *Lalande*, *Taylor*, *Babage* és *Véga György* (1754—1802-ig) *Hülse*, *Jacoby*, *Cagnoli*, állítottak

össze kitűnő táblázatokat; míg az eljárási módozatokat illetőleg Filipóvszky és Dodson adtak legjelesb műveket.

A betűszámán és különzéki számításra nézve Lagrange József Lajosnak (1726—1813) volt nagy érdeme, ki a Bernoulli Leibnitz-féle rendszert a különzéki számítás tovább fejtesére használta; Eulernek sikerült azon kísérlete, hogy a különzéki számítást egyenletek megfejtésére fordítsa, melyet Murhardt Frigyes még tovább fejtett. Abel Henrik norvég tudós, a róla nevezett függvények feltalálója. Jacóbi a tojásdad functiói; végre Wierstrasz a párisi akademia által kitűzött Abel-féle functiók bebizonyítása által nyert jutalmat. Ezeken kívül az angoloknál Maclaurin, O'Brien, Gregory, Evans, Ritchio, Oltley és Brooke; a francziáknál Contin, Carnot, Legendre; az olaszoknál Riccati, Manfredi; a németeknél Karsten, Gausz, Strauch és Schlömilch szereztek nagyobb érdemeket.

A valószínűségi számításban Willard, Condorcet, Laplace, Quetelet, Gausz, Bessel, Simpson, Price, Morgan és Gallovay hagytak fenn maradandó becsű műveket.

k) *A természettan* gyors és nagy mértékű előhaladás tekintetében, az ujkor minden tudományágát fölülmulja s oly eredményeket ért el, melyekről az ó- és közép kor legtudósabb férfiai még nem is álmadoztak. Mert igaz, hogy Archimedes csak egy pontot kívánt a földön kívül, hogy ezt sarkaiból kivethesse s nem lehetetlen, hogy kögolyóit gözerővel dobatá hazája ellenségeire; az is tény, hogy a középkori Bacon a lőpor és gőz erejét ismeré: de hogy szekereinket, hajóinkat s gyáraink minden kerekét gőzzel leszünk képesek hajtani, hogy gázzal világítunk, léggel fűtünk, fénnel festünk és villannyal irunk s hogy az égitestek sugaraiból azok létrészeit képesek leszünk meghatározni, arra nehezen gondolhattak. És könnyű belátni, hogy az elfogultság korlátaitól szabadult emberi ész még itt sem fog megállapodni: hanem igen is rajta lesz, hogy saját előmenetelére és kényelmére a természetnek minden létező elemét kiaknázza.

Nagy oktalanság a természettudományokat a vallás fogalmaival szembeállítani; mert ha lesznek is — mint minden tudományban voltak — kik tulságokba csapongnak át: erős meggyőződésünk, hogy az emberi nem annyival közelebb jut Isten tiszteletéhez, mennyivel több tulajdonát sikerül kiismernie teremtményeinek s minél több hálával tartozhatik azok fölhasználásáért. A hitet pedig féltetni nem kell, mert az oly szükséges kívánalma a léleknek, mint táplálék a testnek.

A természettudósok tehát még ez irányban is legnagyobb jótéevői az emberiségnek: úgy hisszük említeni sem kell, hogy épen ők azok, kik annak egész tömegét roham lépésekben vezetik az emberiség főczélja — a humanismus felé.

A természettan egyik legfontosabb részében, az erőműtanban főleg az olaszok szereztek nagy érdemeket s különösen a hignyug-

tanra nézve a mult század közepétől kezdve, három nagy gyűjteményes művet állítottak ki. A legnevezetesebb feltalálók és írók a *méchanica* terén: Lechi, Joung, Webster, Bernoulli, Gausz, Grave-sande, Euler, D'Alembert, Laplace, Lagrange, Huygens, Poisson, Smeaton és Maupertuis; kikhez az újabb korban Ferguson, Nicholson, Pouillet, Franklin, különösen Stephenson Dávid, Regnault stb. járultak.

A láttanban Bartholinus és Newton után Huygens tett nagyobb-szerű felfedezést a sugártörés törvényeire, nézve; mely azonban Haüy, Wollasztón és Malus folytatólagos tanulmányaik nélkül nehezen vezetett volna nagyobb eredményre. Utána Biót, de különösen a caleidoscop feltalálója Brewster voltak azok, kik a kettős sugártörés törvényeit első-k állapíták meg. Joung Tamás, ki a szem szerkezetére nézve adott nevezetes felvilágosításokat a fény-hullámok találkozásának tanát szélesbíté, melyet Dufresnel fejtett tovább Laplace-al szemben. Ezalatt azonban Aragó a jeles francia tudós a polarisatióból származó szinképet fedezte fel, s Fres-nellel együtt ezen szinképek törvényeit is kifejté. Nevezetes volt Fraunhoffer József találmánya, ki a megtört fénysugár szinképében, a róla elnevezett állandó vonalakat fedezte fel s így lépcsőt képezett azon később említendő nagyszerű találmányhoz, mely ma Spectral-analysis név alatt egész tanágot képez. Az első fény-mérőt Huygens találta fel, melyet aztán Lambert, Leslie, Ritchie tökéletesítettek s melyek Aragónak és Wheastonenak adtak alkalmat nagyszerű eredmények elérésére (az elsőnek a vízben terjedő, az utóbbinak a villany sebességének megmérésére).

Egyike a legnagyobb-szerű vívmányoknak e téren Daguerre Lajosé (1789—1851-ig), ki első tett kísérleteket, hogy a sötét kamarába bevetett képet, iblany gőzzel bevont érczlapon állandósítsa (Daguerrotypia). E találmányt az angol Talbot papir lapra vitte át, a francia Niepce pedig üvegre s ezáltal a fényképirásnak veték meg alapját, melyet aztán utódaik egész a szinezésig tökéletesítettek.

A sugártörés és visszatörés elmélete vezették Eulert, Klingens-tiernát, Dollandot, Herschelt és Airyt azon felfedezésre, hogy a lencsék és prizmák helyes összeállítása által, egészen szintelen képeket nyerhetni, mi a távcsők nagymérvű javítására vezetett.

A hangtant illetőleg újra Lagrange, Euler és Laplace voltak azok, kik Newton véletét kísérletileg igazolták.

A hangok csomóinak és a hanghullámok képződésének legnevezetesebb megfejtője azonban Chladni Erneszt volt; és Savart Félix azon törvénynek feltalálója, hogy valamely test rezgései a vele érintkezésbe hozott másokban is egyenlőket idéznek elő; míg Cagniard de Latournak a syrén nevű hangszer felfedezőjének sikerült a hang rezgési törvényeit a fuvó hangszerekben is számtani pontossággal meghatározni. Ez alapon készíté aztán a magyar

Kempelen Farkas (Pozsony 1734—1804-ig) beszélő gépét, az angol Willist pedig önhangmérőjét.

E tanulmányoknak nagy befolyásuk volt a zenére; és Sauer a hangtannak első adott nevet (acustica); Euler a zenét egészen számtani alapra fektette, Svallotti és Vogler a dur- és moll-létrák törvényeit állapították meg, melyet aztán Fuchs, Scheibe, Reicha, André, a híres Beethoven és mások a zeneszerzés terén használtak fel.

A hőtanban Newton, Byot, Laplace után Fourier volt az első, ki a terjeszkedési törvényeket megalkotá; utána Kraft és Richmann a meleg erejének mértani arányokban hanyatlását állapították meg s ennek nyomán Leslie lőn a különzéki thermometernek feltalálója. A hő törvényeinek további kutatásában és különösen a légköri viszonyok tanulmányozásában Sausurre, Petit, Deluque, Papin, Derham, Gay-Lussac, Dalton, Berthollet tettek nevezetesebb tanulmányokat; végre James Watt (1736—1819.) a Papin-féle fazekak nyomán a gőzerő alkalmazásának feltalálója, melyet aztán utána többen tökéletesítettek. Watt 1769-ben nyerte meg az első gőzgépre szabadalmát; míg Fulton Róbert és Stévens ugyanazt tették 1804 és 1807-ben Amerikában; Bell Henrik pedig 1812-ben az első gőzhajót indította meg. A svéd Ericson 1832-ben azon eszmére jött, hogy gőz helyett csak melegített levegőt használjon; s ez ugyan kevésbe sikerült, de igen is alkalmazásba hozták az angolok a légnyomású vasutakat, különösen teherszállításra.

A kigőzölgés és általában a légtünnettán ügyében Humphrey Davy, a róla nevezett légvonatos lámpák feltalálója, Morgagni, Sausure, Dalton és Hovard tettek eredményes kísérleteket, melyekhez Rumford és az electro-magnetismus hírneves feltalálója Ampère Hurier és Laplace kísérletei járultak. A legelső hőmérő feltalálója Drebbler Kornelius 1638-ból; ezt Halley indítványa nyomán, ki első ajánlotta légmérésre a higanyt, Fahrenheit követé 1709-ben; 1730-ban pedig Reaumur, majd Celsius Wollaston, Berzelius, Daniell és William Dove kísérletei és feltalálásai követték.

A csillagászatban Kopernik, Ticho de Brahe, Kepler Newton és Gregory nagy neveik után, egy egész hosszú sorozat következik, melyet Halley és Euler nyitnak meg, kiket Bradley, Ayri, Loubbok, Maedner, Lalande, Herschel, Seghi, Leverrier, Arago, Adams, Olbers, Encke, Fergouson, Littrow, Biela, Condamine, Cavendi, Cassini, Bradlei, Fraunhofer és mások követnek, kiknek mindenike vagy addig ismeretlen égi testek felfedezése — azok utjának kiszámítása — vagy pedig a csillagászati eszközök javítása által tették neveiket feledhetetlenné.

A leghíresebb csillagvizsgáló helyek Oranienburg, Cassel, Augsburg, Koppenhága, Páris, Pecking, Altorf, Greenwich, Berlin, Bologna, Bécs, Pádva stb.

A vegytant az új-korszak az ugynevezett phlogisticai elmélet

időszakában találta s a halhatlan Baconnak s az egyre alakuló tudományos társulatoknak köszönhető, hogy e tudomány is a kísérleti térre ment át s az előre kitűzött különleges célokat (arany csinálás stb.) lassanként elvetette. Hogy ez időszak még sem jutott nagyobb eredményhez, okát a mennyiségi viszonyok elhanyagolásában keresik.

A phlogiston-élmelet abban állott, hogy az égés alkalmával keletkezett test az égőnek alkatrésze. E véletem legtisztábban Stahl állította fel, ki a testek égési tulajdonát egy phlogistonnak nevezett közös alkotó részről származtatta; s ha ezen elméletében nem is volt szerencsés: felfedezte a kénes-savat, megkülönböztette a basicus anyagokat s több apróbb felfedezéseket tett. Meghalt 1734-ben. Vele egyidőben élt Boerhave, ki a higanynak változatlanságát mutatta ki különböző hőmérsékben. Az angolok közül Cavendisch, a szénsav felismerője; Priestley pedig 1774-ben az élenyt fedezte fel; kimutatta annak kiáramlását a növényekből s többféle gázzal ismertette meg a tudományos világot. A svéd Bergmann a chemiai analysis alapítójául tekinthető; felfedezte a nyers vas, kovácsolt vas és aczél közötti különbséget és több összetett testet felbontott. Meghalt 1784-ben. Scheele strahlsundi gyógyszerész roppant felfedezéseket tett a vegytan terén: a növényssavak felfedezésén kívül a glycerint, a wolfram és molybdän-savat, az arsen-savat, mangant és chlórt ő fedezte fel; valamint az élenyt is, mit sem tudva Priestley felfedezéséről. A vegytan jelen magaslatára Lavoisier által emelkedik, ki szemben a phlogisticus elmélettel, az éleny szerepét az égésnél felfedezte; s ennek első eredménye volt, hogy az anyag súlyának belső változhatlansága általánosan elismertetett. Ebből aztán önként következett az anyagok egyszerű és többszörös súlyaránya, melynek törvényeit Richter, Proust és Dalton állapították meg a század elején, mi által az egyenértékűek (aequivalens) felfedezőivé váltak. Ez roppant lökést adott a vegytannak; úgy hogy már 1807-ben Davy a kaliumot és natriumot, 1808-ban Gay-Lussac és Thénard a borsav és bór gyökeket. Az ózont 1840-ben Schönbein; a tellurt 1782-ben Reichenstein; a nitrogent Rutherford fedezték fel. A brómot Balard 1826-ban; a jódot Courtois 1811-ben; a kovanyt Berzelius 1824. a selent ugyan ő 1817-ben fedezte fel. Ujabban Kirchhoff és Bunsen a szinképi elemzés által a caesiumot és rubidiumot; Crooksz és Lamy a thalliumot; Reich és Ritter az indiumot fedezték fel.

Berzelius állapította meg, hogy a villanyosság a testeknek csak tulajdonsága s az atom rendszer megalapítása nyomán Dulong, Petit és Neumann az atomok sulya és fajmelege közötti törvényt állapították meg; míg Mitscherlik az isomorphismust fedezte fel (1820). Ehez Liebig az isomeriát és Faraday a polymeriát toldották. A testek szerkezetének felismerésére Dumas tett egy hatalmas lépést a helyettesítési elmélet feltalálása által; míg Gerhard a ty-

pus-féle elméletet állapította meg, melyet 1858-ban Kekulé emelt teljes érvényre.

Sorban véve az illetőket Lavoisier a minőleges elemzési mód megalapítója (1743—1794-ig); Dalton (1786—1864-ig) az atomisztikus elmélet alkotója; Gay-Lussac (1778—1850-ig) a térfogat törvény felfedezője. Humphry-Davy (1778—1829-ig) az electrochemicus elmélet felfedezője; Thénard Lajos (1777—1857-ig) a hydrogen-superoxyd felfedezője; Berzelius Jakab (1779—1848-ig) számtalan találmány és tudományos munka létesítője és egy egész tudományos iskola megalapítója. Báró *Justus Liebig* (1803—1873-ig) a mezőgazdasági chemia megteremtője; *Bunsen* (sz. 1811-ben) a gáz-elemzés és *Kirchoffal* együtt a szinképi elemzés felfedezője.

A legnevezetesebb vegyműhelyek és egyszersmind vegyi tanintézetek a berlini, bonni, heidelbergi, göttingai, lipcsei, müncheni, párisi, londoni, turini, szentpétervári és a budapesti, melynek szerkezete a szó teljes értelmében mintaszerű. A földmívelési vegytan első kezdeményezője ugyan *Palissy* volt: de e tudomány valódi megalkotója a fentebb említett nagyérdemű b. *Liebig Jusztusz*, ki »Vegytani leveleiben« tette le a közgazdasági tekintetben roppant hatású tan alapját.

Az *iparivegytan* (Technologie) legtöbbet köszönhet *Retzius Andrásnak* (1742—1818). Gmelinnek, Dinglernek és Prechtlnak, kik közül a két utóbbi e tant irodalmilag is kifejtették. Az *ásványok* felhasználását (Metallurgie) tudományos rendszerbe *Agricola* szedte, mely aztán Schlüser, Réaumur, Duhamel, Born, Scopoli, Karsten, Wehrle, ujabban Dodd és Mitchell által fejtetett jelen tökélyéig.

Az *ásványtan* is csak a 18-ik század elejétől kezd a tudományok körébe fölvetetni. Az ásványok rendszerére sehogy sem tudtak alkalmas alapot találni; miután állandóságot és szabályzerűséget, sem alak, sem szín, sem alkatban nem tudtak megállapítani. Még Linné és Buffon a két nagy természettudós is eredménytelenül tapogatózik: míg végre *Romé de l'Isle* (1736—90) észrevette, hogy ugyanazon ásvány jegeczeinek hajlási szögei állandóan azonosak. De már *Hauy* (René Just 1743—1822) fölfedezi a hasadási lapok törvényeit s Wollaston, Phillips, Brocke és Bournon a szögmérők szabályosabb alkalmazása által a *jegecztan* (Kristallographie) alapját vetik meg. *Cronstadt* már a vegyrészeket veszi az ásványtan alapjául s ez elvet Klaproth és Vauquelin tovább fejtik. A fő érdem azonban kétségtelenül *Werneré* (Ábrahám Gottl. 1750—1817), ki az által, hogy az ásványoknak nemcsak alak, vagy vegyi, hanem összes tulajdonságait fölvette, szilárd tudományos alapot teremtett meg, melyen aztán Jameson, Brochant, Hausmann, Breithaupt, Mitscherlich, Berzelius, Leonhard, Weisz, Mohs, Dana, Neumann, Heidinger, Oken, Dufrénoy stb. tovább építettek s három különböző

rendszernek adtak lételt: a természetes (Mohs), a vegyi (Berzelius, Dana) s a vegyes rendszernek (Naumann stb.)

A földtan (Geologia) is csak a jelen században nyert rendszeres fejlődést, habár Linné és Buffon s kivált ez utóbbi a föld alakulására nézve később is csak igazolt nézeteket mondtak ki. A rétegzetek első osztályzója Strachey; az első földtanj táblát *Charpentier* készítette; míg *Saussurre* a jégmezők alkotását vette vizsgálat alá. De e tudomány rendszerét itt is *Werner* alapította, rétegzetelméletével, melylyel szemben Voigt és mások a vulkáni fejlődést hangsúlyozták s e tudományos vitából fejlett aztán a tudomány jelen állására, mely mind a lerakodási, mind a tűz által képződés elvét egyesíti. Ez eredményhez s általában a geológiának mostani magaslatára kifejtéséhez oly erők kellettek, mint *Humboldt Sándor*. *Dolomieu*, *Brogniart*, *Boué*, *Elie de Beaumont*, *Breislack*, *Schmidt*, *Buckland* s különösen *Lyell Károly*, (sz. 1797-ben) *Darvin Károly* *Vogt*, *Rossmänier* stb, kik részint lángeszök, részint szorgalmas kutatás által a föld mélyére vitték be a tudomány fáklyáit és sok káros balvélemény kiirtása mellett, temérdek szellemi és anyagi hasznót nyújtottak az emberiségnek. A kövülettannak (Petrefacten-Kunde), mint a geologiai meghatározások alapjának legjelesebb mivelői voltak *Knorr*, *Schlotheim*, *Tentzel*, *Brogniart*, *Agassiz*, *Blainville*, *Murchison*, *Owen*, *Vogt*, *Unger*, *Quernstedt*, *Naumann* stb.

A többi természetrajzi tudományok mint ez másképp nem is lehetett, nagymérvű gyűjtések alapján indultak meg. Mint látszik, ez irányban az ó-kor csakis *Plinius*ra szorítkozik; a középkor pedig mondhatni semmi eredményt sem képes felmutatni. Az ujkori felfedezések, Amerika és Ázsia gazdag természetrajzi világa ingerelték fel a tudományos világ kíváncsiságát; kivált miután a 16-dik és 17-dik században egy *Belónius*, *Rondelet*, *Gestner*, *György szászörgróf* és *Hernandez*, ez utóbbiak Brazília és Mexikóra nézve, az állatvilágnak eddig ismeretlen gyűjteményét szállíták Európába. A már több ízben említett *Buffon* dolgozta a roppant anyaghalmazt fel először, fényes előadással, de nagyrészen felületesen; míg vele szemben a növénytan nagy mestere *Linné* rendező tehetsége teremtetten meg e tudomány első rendszerét is 1735-ben. *Linné* után az olasz *Scopoli*, *Batsch* és végre *Blumenbach* lépett fel (1752—1840-ig), ki *Linné* rendszerét kiegészítette. *Linnével* csaknem egyenlő érdemei vannak a svéd *Artedinek*, míg *Lacépède* *Cuvier* és *Agassiz* különösen a halak osztályozásánál szereztek érdemeket. Ugyancsak *Cuvier György* volt az (1769—1832-ig), ki az összes állatvilágnak maig is fennálló rendszerét alkotta meg; s utána *St. Hilaire*, *Siebold*, *Wagner*, *Flourens*, *Blainville*, *Lecquert*, *Latraille*, *Oken* (1779—1851-ig) *Ehrenberg*, *Geoffroy* és *Vogt* azon jeles tudósok és írók kitünőbbjei, kik e tudományt jelen tökélyére emelték.

A növénytant mint valódi tudományt sem az ó- sem a közép-

kor nem ismerte. Az egyetlen *anasarbósi Dioszkoridesz* a Kr. u. első században tárgyalt mintegy 600 keleti növényt, de csak is hasznossági, vagy ártalmassági szempontból és e munkát mint *Ariszotelesz* tanait, nemcsak kielégítőnek, de mondhatni érinthetetlen szentség gyanánt tekintette a középkor; mig nem a XVI-ik század derekán *Brunfels Ottó*, *Clusius*, a schweiczi *Bauhin*, az angol *Morison* és *Ray*; a francia *Barelir*, de különösen az olasz *Malpighi* († 1694) az európai növény világot is figyelembe kezdték venni s különösen az utóbbi bizonyos rendszert is állapított meg azokra nézve. De tudománygyá és rendszeres tanulmány-tárggyá a növénytant *Linné Károly*, a jeles svéd tudós tette (1707—1778-ig) ki az ugynevezett nemi rendszer alapján, e tudomány ágban újvilágot teremtett, mely alapját illetőleg azóta is ingatlan. Az ő nyomain indultak aztán *Vaillant*, *Bradley*, *Burghard*, *Haller*, *Scopoli*, *Adamson* s különösen a nagyérdemű *Jussieu Antal* (1686—1758-ig), ki a növények szerveinek összehasonlításából, a természetes rendszernek lön megállapítója.

Részint tudományos tekintetben és a rendszer tovább fejtésére nézve; részint pedig az egyes életágakban felhasználást illetőleg messze kiható érdemeket szereztek még *Lamarck*, *Roscöe*, *De Candolle*, *Oken*, *Reichenbach*, *Endlicher*, *Unger*, *Thaer*; a növények földrajzi elterjedésére, mint a természettudományok csaknem minden ágában, itt is teremtő szellem *Humboldt Sándor* (1769—1859-ig) s a gazdasági felhasználásra *Liebig Justusz*.

Hátra van még a természettannak azon ágairól szólnunk, melyek már részben a gyógyászattal érintkeznek; és itt első sorban különösen a *villanyosság és delejességnek* részint feltalálóit, részint nagymestereit kell felemlitenünk. A villanyosságot, vagy legalább annak némely tüneteményeit ugylátszik már az egyiptomiak és átlalok a héberek is ismerték; az sem lehetetlen, hogy a középkor némely bűvészeti fogásait a *Hermesz-féle* tanok ilyszerű titkaira lehetne visszavezetni: de ezen tünetemény, valamint a delejesség jelenségei is, tudományos vizsgálódás tárgyát csak az újabb korban képezik. A dörzsvillanyosságra az első kísérleteket a nagy *Newton* s utána *Hauksbee* és *Gray* tették; *Dufay Károly* pedig a testeket már villanyosokra és villanytalanokra osztja fel: de a villanyosság kétféleségének feltalálója az amerikai *Franklin Benjamin* (1706—1790-ig) ki után aztán *Muschenbroeck*, *Beccaria*, *Coulomb*, *Watson*, *Laplace* tettek folytatólagos kísérleteket és fejték tovább a törvényeket. Az állati delejesség feltalálója az olasz *Galvani* (1737—1798-ig); mig *Volta Sándor* (1745—1826-ig) a róla nevezett oszlopok összerakása által az állandó villany-folyam felfedező-

jévé lett. A svéd *Oersted Krisztián* (1777—1851-ig) már felfedezi a villany-folyam hatását a delejtüre; míg *Ampère* (1775—1836-ig) és *Faraday* (1821-ben) a villany delejesség hatása körül tettek további felfedezéssket; *Becquerel Antal* pedig a villany vegyészetnek és ez által az aluminiumnak, silíciumnak stb. lesz felfedezője; végre *Aragó Ferencz* (1786—1853-ig) a forгатás által előidézett delejesség feltalálója, melyet Leebeck, Schultesz és többen részint meleg előidézésére, részint mint mozgató erőt siettek alkalmazni. Ez utóbbi azonban, daczára az elmés kísérleteknek, nagyban, a szükséges anyagszerek drágasága miatt, eddig nem sikerült, Az idézettekén kívül Brevscter, Françis, Smee, Palmer stb. e tárgyakra nézve különösen irodalmilag szereztek kiváló érdemeket.

Az állati magnetismust két különböző irányban igyekeztek Galvani utódai felhasználni: részint az emberiség javára tettek vele gyógyítási kísérleteket; részint pedig a középkor bűvöléseit igyekeztek az által visszaidézni. Az utóbbiak közé tartoztak Balsamó és a híres Cagliostro; az előbbiekhöz pedig Mesmer, Kerner s a híres materialisták Ennemoser és Büchner. Ide sorolhatók azon kísérletek is, melyeket Reichenbach az ód feltalálója hozott felszínre s mely a Schelling-féle lélekbuvárok és a materialisták között oly éles vitára adott alkalmat. A magnetikus álomba merültek jóslatai, asztal tánczoltatások, kopogó szellemek és szellemidézések, egész irodalmat s egyszersmind üzletet képeztek s azokban azt a mi való a két Wagner, Fechner, Schaller és Liebig védelmezték; míg a materialismus hősei: Vogt Károly, Moleschott, Büchner, Schleiden stb. a teljes tagadás nézpontjára állottak.

A gyógyászat megalapítója *Boerhave Herman* (1668—1738-ig); ki valamint *Hoffmann Frigyes* (1660—1742-ig) és *Stahl Erneszt* (1660—1734-ig) különböző rendszereket alapítottak meg. De főérdeme e téren a már többször említett *Haller Albertnek* van, ki a gyógyászatot, a természettudományok s az emberi természet és lélek jelenségeire alapította. Utána Cullen, Browen, Rasori, Dumas, Bechat, Chossier járultak e tan jelen tökélyre fejtéséhez.

A hasonszenvi gyógyászat (homöepathia) kezdeményezője *Hahnemann Frigyes* (1755—1843-ig) — mint vegyész az oldható higany feltalálója — ki különösen a china-héj hatásából azon véleményre jutott, hogy az emberi test betegségei egy hason irányu körjelenet felidézése által gyógyíthatók (similia similibus); de aztán orvosszereinek végetlen leszállításá miatt, a különben is roppant adagokhoz szokott közönség előtt nem tudott nagyobb elterjedést nyerni: habár azon érdeme, hogy épen ezen nagy adagokat jóval alább szállittatá s hogy újabb vizsgálatokra nyújtott alkalmat, kétségtelen. Hahnemann után Müller, Grosz, Staff, Teste, Roussoll, nálunk Argenti, Bakody fejtették ki irodalmilag ezen gyógykezelés elveit.

A tulajdonképeni orvostanra áttérve: a boncztanban Haller.

Sommering, Loderberger, Sailer a németeknél; Bertrandi, Spallanzani az olaszoknál; Bertin, Corvisart, Geoffroy, Nelaton, Lieutaud és St. Ange a francziáknál; Bell, Taylor, Todd, Wilson, Vicar az angoloknál; Ruyszk, Wehrhagen és Ordlich a hollandoknál tűntek ki. Végre ujabbán a németeknél Ackermann, Bergen, Fohmann, Lieberkühn, Tiedemann, Wolf, Hyrtl nevek érdemelnek említést.

Az *élettanra* nézve Stahl, Hoffmann, Bohn, Gottlieb, Heller, Unzer, Blumenbach, Rudolfi, Liebig, Schleiden, Purkinje; a francziáknál Avesnay, Boissier, Baumé, Flourens, Bouser, Begin; az olaszoknál Fontana, Calgani, Matteucci; az angoloknál Pitcairne, Stephen, Thales, Maschal, Hall, Boerhaave, Dondery és Schvann. A phrenológiában új elméletekkel állottak elő Gaal, Bruyère, Lavater és Strouve; ugyane tárgyban a magyar Lenhosséknak is érdemei vannak.

Az orvosszertanban kitűntek a németeknél, Zimmermann, Hufeland, Wichtmann, Sanvwieeten, Frankl, Hartmann; az olaszoknál Borsieri. A china héját *John Tabor* (1682) hozta be.

A sebészetben Puros, Hecquet, Laverjac, Sacombe, Dewenter, Éberhard, Bourton, Böhmer, Böer, Colot, Gruythuysen, Heister, Bilgner, Kern, Dieffenbach és Scarpa; nálunk Balassa János a legismertebb nevek.

A szemészet körül Taylor Daniel, Cheseldon, Schmidt és nálunk az idősb Grósz neveik emlithetők.

A vizgyógyászat megalapítói Hahn, Örtel és főleg Priznitz Vincze.

Mielőtt az ujkori irodalom és annak vívmányairól szóló rövid körrajzunkat befejeznők: lehetlennék látjuk teljesen figyelmen kívül hagyni az elmésen Európa »hatodik nagyhatalmának« nevezett, de valóban nagyhatású szellemi tényezőt: *a napi sajtót*.

A *napi sajtó* hatása a közvélemény megteremtésében és vezetésében, a visszaélések ellenőrzésében, a minden águ ismeretek gyors elterjesztésében, az ellentétes politikai elvek megvitatásában áll; előkészítője a törvényhozási és társadalmi reformoknak, közege a politikai és társulati érdekeknek stb. Ily szép és magasztos a napi sajtó hivatása; melyhez ma már az *időszaki sajtó*, különösen a tudomány különböző ágainak mívelését célzó heti és havi füzetek jelentékeny érdemeit sorozhatjuk.

Igaz, hogy a sajtónak, mint mindennek a világon megvannak árnyoldalai is. Gyakran látjuk, hogy az magát nem épen tisztességes célok elérésére adja eszközül. Mint párt-eszköz a politikai szenvedélyeknek, nem egyszer a szolgaságnak, jogtalanságnak és egyoldalú ítéletnek, mint *ponyvairodalom* a butaságnak és babonának, mint *üzletág*, piszkos nyerészkedésnek szolgálója: de igen

helyesen mondják ezzel szemben, hogy a sajtó az általa ütötött sebeket begyógyítja, a mennyiben önmagában bírja ellenszerét — de különben is az a szolgálat, melyet az emberi művelődés érdekében tesz, oly nagymértékű, hogy a mellett gyarlóságai alig számbavehetők.

Az időszaki és napi sajtónak ezen nagy szerepe azonban csak is a legujabb kor elejéről, tulajdonképen a XVIII-ik század végéről adatolható.

Igaz, hogy már a rómaiak »Acta diurná«-i kezdeményül tekinthetők a napi sajtóra nézve; Velenczében már a XVI. században megindultak a »Notizie scritte«-féle tudósítások, melyeket a tudvágyók egy kispénzért (*gazetta*) olvashattak, mely név aztán később sok lapnak adott czimet különböző országokban. Mindemcllett Olaszországban igen későn (1828—30-ban) kezdett a napi sajtó nevezetesebb szerepet játszani. Ellenben Spanyolországban már 1626-ban megindul egy udvari lap a »Gaceta de Madrid«; Angliában 1622-ben a »The certain news of this present week« című hetilap, melyet csakhamar a »The weckly courant« követett s már 1787-ben Angliának 58 lapja van. Legkorábban indul meg a francia journalistika, mert a »Mercure« francais már 1605-ben létezik; valódi lapot azonban Hozier orvos alapít 1631-ben »Gazetta« czim alatt. Németalföldön szintén 1605-ben indul meg a »Nieuwe tydinghe«, mely hadi tudósításokat közölt; Svédországban 1643-ban az »Ordinarie Post-Tiding«, Dániában a XVI. század második felében az »Europäische wöchentliche Zeitung«; Norvégia csak 1763-ban alapítja »Christiania Intelligents sedlerne« című lapját. Németországban az első valódi ujságlap (hetenként egyszer) 1615-ben jelent meg Frankfurtban. Az oroszoknál Péter cár részvételével 1703-ban jelen meg az első lap »Moskovsekija Wjedomosti« czimmal. Magyarországon latinul az első lap 1721-ben, magyarul 1781-ben a »Magyar Kurir« jelent meg. Az északamerikai egyesült államokban 1690-ben jelent meg az első ujság. A többi országokat és nemzeteket illetőleg megjegyezhetjük, hogy azok napi sajtója csak a jelen században veszi kezdetét; s például a szerb, román és tót magyar földről kapják az első lökést.

A mi a későbbi sajtó mozgalmakat illeti: azok különböző országokban, különböző időben váltak jelentékenyekké s a magaslát és befolyás, melyet elértek, sem egyenlő.

Az olasz napi sajtót az utóbbi kor forradalmi emelték jelentékeny befolyásra. 1848-ban a »Voce del popolo«, később az »Opinione«, majd a »L'Italia del popolo« és az »Unita cattolica« című clerikális lap emelkedtek tekintélyre; de legnagyobb elterjedést nyertek az 50-es években az »Opinione« és a »Diritto«, valamint az ellenzéki »Pungolo«; végre a »Perseveranza«. A spanyol lapok közül szintén az »El Cattolico« s a mérsékeltek »Heraldo« című lapja, voltak a legelterjedettebbek a 40-es években; az 50-es évek

derekán pedig a politikai lapok száma csupán Madridban 30-ra emelkedett. Angliában szintén a francia forradalom óta lett jelentékeny a napi sajtó. Még 1787-ben csak 54 lap volt Angliában; de e szám 1831-ig 300-ra; 1850-ig 623-ra; 67-ig pedig 1797-re emelkedett.

A legnevezetesebb politikai lapok keletkezési idősorban: a »Morning Chronicle,« a »Morning Post,« »Herald,« »Morning Adversiter,« »Daily News«; a »Daily Telegraph« s végre az óriási »Times,« mely már az 50-es években 53,000 példányban nyomtatott. Az esti lapok közül közelebbi időkben a »Pall-Mall Gazette« nyert legnagyobb elterjedést.

Franciaország napi irodalmának szintén a forradalom adott nagyobb lökést; Mirabeau a »Courier de Provence« című lapot indította meg 1789-ben s azonnal minden párt lap-organumot teremtett magának; úgy hogy a forradalom első évében már 150 lapja volt Franciaországnak. Napoleon mint consul csak 13 lap folytatását engedélyezé, melyek közül a »Moniteur,« »Journal des Débats« birtak legnagyobb fontossággal. A »Moniteur« meg is maradt állandó hivatalos lapként; míg a szabadelvű lapok közül a »Constitutionnelle« lett elterjedtebb. Az ellenzék lapjai közül a »Presse,« a »Courier Français,« a »Temps« és a »Siècle,« a republikanus »Nationale,« »Monde« és »Reforme« voltak a nevezetesek. A júliusi revolutio után a »Constitutionnelle« 23,000 példányra emelkedett fel; de az olcsóbb francia napi irodalom megteremtője *Girardin Emil* volt, a 40 frankra szállított »Pressé«-vel. Cassagnac lapja az »Époque« óriási nagysága által tűnt ki, s a »Constitutionnelle« Sue »Bolygó zsidójáért« 100,000 frank tiszteletdíjat fizetett; miközben csupán a párizsi lapok példányszáma 70,000-ról 200,000-re emelkedett. A 48-iki forradalom után Raspail »L'ami du peuple«-je, Lammenais »Peuple constituante«-ja és Proudhon »Le représentant du peuple«-je voltak a legtekintélyesebbek. 1867-ben a franciaországi időszaki lapok száma 1771 volt; a kis »Moniteur« pedig 200,000 előfizetővel birt. Legközelebből a »Siècle,« az »Opinion Nationale,« az »Avenir National« és a »Temps«; továbbá a »Figaro« és »Charivari« című élczlapok a legkedveltebbek.

A belga lapok közül Perrot »Indépendance belge«-je a legelterjedtebb. Németországban az »Augsburger allgemeine Zeitung,« a »Kölnische Zeitung,« »Deutsche Zeitung« voltak 48 előtt a tekintélyesebbek: és már 1849-ben 1551 lap jelent meg. Ekkor a »Zeitungs-Halle« volt a legtekintélyesebb, mely után a »Vossische Zeitung« és a »Spenerische Zeitung« emelkedtek legmagasbra; míg a »Volks-Zeitung« 1864 ben 42,000 előfizetőig emelkedett fel. Ujabb időben a »Kölnische Zeitung« s délen az »Allgemeine Zeitung« és a »Neueste Nachrichten;« éjszakon a »Nord-Deutsche Zeitung« a befolyásosabbak. Ausztriában a hivatalos »Wiener Zeitungon« kívül az »Ostdeutsche Post,« a »Presse« és »Neue Freie

Presse,« a »Wanderer,« a »Morgen Post« és »Fremden-Blatt. mind három 20,000 előfizetővel a legterjedtebbek. A magyar lapok közül a Kossuth, Szalay és Csengery által a 40-es évek közepén szerkesztett »Pesti Hirlap;« 48-ban a »Kossuth Hirlapja« és a hivatalos »Közlöny;« a legújabb időkben a »Pesti Napló,« »Hon. »Ellenőr« s végre a német nyelvű »Pester Lloyd« a legterjedtebbek. A magyar lapok száma már 1868-ban felülmulta a 200-at.

Nem oly rögtöni, de sokkal fontosabb és maradandóbb hatással bírnak az időszaki sajtónak füzetekben megjelenő szakközlönyei; melyek közül itt csak a legnevezetesebbeket említhetjük meg. Ilyenek az olaszoknál: a florenczi »Nuova Anthologia,« az »Archivio Storico,« a »Polytechnico,« »Rivista contemporanea;« az angoloknál az »Edinburg Review« és a »Quarterly Review,« a »Cornhill Magazine,« a »Fortnightly Review« s igen sok társulati kiadvány. A francziáknál legnagyobb elterjedésre tett szert a »Revue des deux Mondes,« a »La Gazette de Beaux-Arts« és a jelesen szerkesztett »Revue critique.« Ezek elsejének 12,000 előfizetője van; a németeknél az »Allgemeine Monatschrift, für Literatur und Wissenschaften,« a »Literalisches Central-Blatt« és a »Blätter für litteralische Unterhaltung;« ezenkívül a tudomány ágára úgy, mint azok népszerűsítésére kétségkívül a német irodalom a leggazdagabb. Náink az 50-es években Toldy által kiadott »Uj Magyar Muzeum« s a »Budapesti Szemle« a legjelentékenyebb füzet-irodalomhoz tartoznak; ezeken kívül a tudományos szakoknak is, mint történelem, régészet, gyógyászat, statisztika, stb. megvannak szükséges közegeik.

Még az éjszak-amerikai egyesült államok napi sajtójáról kell megemlékeznünk, mely a legterjedelmesebb és befolyásosabb az egész világon. E terjedelemtől és befolyásról egy pár adat is elegendő fogalmat adhat. A »Tribune« című lapnak 53,000- mellék-lapjának 205,000 előfizetője van; Bennet »Herald«-ja naponként 85,000 példányt nyomtat, a »New-York Ledger« című szépirodalmi lap 400,000 példányban, a »Harpers Weekli«, az »Atlantic Montly« és »Bostonier Montly« több mint 300,000 példányban nyomtatnak. Már 1860-ban a lapok száma 4051-et tett ki, melyek összesen 928 millió példányban jelentek meg; hasonló terjedelemben van ott a szakirodalom és a népszerűsítő folyóiratok irodalma is elterjedve.

B) Az ujkor művészete.

9. §. Építészet.

Az ujkori építészet a XV. században a classicus népek építésmódjának alkalmazása által az újabb kívánalmak és viszonyokhoz, az ugynevezett *ujjá-születési építésmódot*, (renaissance-styl) alapította meg. Átvette a görögök oszlop-sorait; összeköté azt Róma és Bizancz pompás boltjaival; a falaknak támaszok nélkül is kellő szil-

lárdságot adott; ablakok alkalmazása által elég világot és levegőt bocsátott be; s az egységes alkotáson kívül, főleg a czélszerűség és kényelem által emelkedett a korábbi építési módok fölé. Nevezetes előnye van még abban is, hogy helyes megválasztása által az anyagnak és diszitményeknek; épületeinek már külsőleg is oly alakot tud adni, mely a szemlélővel az épület célját azonnal megismerteti. Aesthetikusok a goth vagy csucsíves styltől még az által szokták megkülönböztetni a renaissancot, hogy míg amaz a mozgás rythmusában tűnik ki, mely a szemnek egész a zárkövig nyugpontot nem enged: itt a tömegek rythmusa nyilatkozik, mely a szellemet összhangzása és befejezettsége által nyugtatja meg. Ezenkívül — talán kissé tulozva — az utóbbi építésmódot *festőinek* szokás nevezni, a mennyiben a szemlélőt részleteiben is kielégíti. És ezen összetett hatást még a későbbi paróka-építésmód (Barocco) felesleges cziczomái sem képesek megsemmisíteni.

A *renaissance* építészet Olaszországban nyerte első fejlődését és itt a XV. században nevezetes építési iskolák alakulnak, mint a *toscanai*, melynek megalkotója *Brunelleschi Fülöp* (1375—1446-ig), ki a florenci dómnak (Duomo-egyház) nagyszerű kupoláját építé s ennek tanítványai építették azon pompás palotákat (Pitti, Richardi, Strozzi stb.), melyek Florencet és Sienát a legszebb városok sorába emelik.

A *velencei* iskola, az előbbivel szemben könnyűség és izlés tekintetében tűnik ki; itt különösen a *Lombardo*-család lép föl, melynek a Contarini, Calergi palotákat és Velence legszebb templomait tulajdonítják. E styl pompás ékitményei mesteréül különösen a már említett *Luca della Robbia*, a fayence-ékitmények nagy mestere és az érczöntő *Ghiberti* emeltetnek ki; az ékitő festészekről később lesz szó.

A XVI. században mint kitűnő olasz építészek: *Donati Lazari*, közönségesen **Bramante** néven (1444—1514-ig), ki különösen Mailandban és Rómában értékesítette roppant tehetségét; *Peruzzi*, de különösen a mint festő halhatatlan *Santi Rafael*, Giulio Romano s főként **Michelangelo** Buonarotti, a római Szt. Péter templom lángszellemű építője (1574—1654-ig) érdemlik az első helyen kiemelést; a velencei iskolából Falconetto, Sansovino és Palladio, végre *Dominico Fontana*, a laterani palota építője. (l. a Szt. Péter egyházat a 648. lapon).

A XVII. században Bernini Lőrincz, a Szt. Péter egyház tovább építője és terének tovább diszítője, már a barock-stylbe megy át, melyet Borromini visz a legnagyobb szélsőségre az által, hogy az alap és oldalvonalakban az egyenest egyáltalán nem tűri s az épületeket mindenféle torzalakkal, csigákkal és tudákos jelvényekkel ékiti fel, melyek azt csaknem kivetkeztetik eredeti formájából. Mind a mellett ezen szeszélyes építésmódnak, nem csak

sok kedvelője, hanem sok mestere is akadt, mely utóbbiak közül Sardit, Guarinit szokták kiemelni.

A sz. Péter-egyház Rómában.

Olaszországon kívül egész a XVI. századig a góth styl tartja meg uralmát; a legelső jelek éjszakon mutatkoznak és pedig a prágai Hradzsín koronázási palotáján; Franciaországban csak I. Ferencz alatt a St. Eustach templomán, a dijoni Mihály-egyházon, a Chambord-kastélyon, Fontainebleau-n és a Bouland által épített ekuei váron. A francia ujja-születési építési mód nagymestere azonban *Lescot* Péter, a Louvre építője (1510 — 1578-ig); ugyan ő

építette I. Ferencz házáat is; de a párisi városházat a nem rég le-
égett Hôtel de Villet, az olasz *Cortona* építi (Domenico Boccardo
1549-ben).

Spanyolországban a renaissance a XV. század végén veszi kez-
detét s egyszerre két irányban mutatkozik: egy gazdag és pompás
korai újjászületési stylben és nehéz, de méltóságos classicus építés
módban. Az első a classicus oszlopok és felosztás mellé a mór-styl
szeszélyes, de igen szép cifrázatait is felveszi, mint ez guadalaxarai
infans-palotán, a toledo-i leleñcz-házon s az ugyanott létező főegy-
ház kápolnáján szemlélhető; az utóbbi stylre az Eskorial nagyszerű
egyháza nyújt mintát; e styl mesterei közül Egas Henrik, Ibarra,
Tudelilla és Badajos említetnek.

Angliában az új styl kezdeményezőjének Inigót tartják a White-
Hall és greenvichi kórház építőjét; a nagyszerű londoni Pál tem-
plomot *Wren Kristóf* építi (1675—1710).

Németalföldön az amsterdami tanácsház építője Campen Ja-
kab említendő; az antverpeni szt. Károly templom *Rubens* rajzai
után készült; Németországon és Ausztriában a prágai Hrádysin
egy része, az ugynevezett Ferdinánd-belvedere, de különösen a hei-
delbergi várkastély a legpompásabb e styllú épületek. Amerikában a
philadelphiai parlamentház és a fehér ház a legsikerültebbek.

Az építészek közül Holl s a híres *Schlüter András* (1699—
1706-ig) a berlini Zeughaus építője tűnnek ki. *Fischer Bernót* a
bécsi Károly-templom, Eugen palota stb. építője.

A barock-stylnek egy második kinövését képezte a *rococo-épi-
tészet*, melynél már a diszitmények (virág kosarak, angyalok)
látszanak a földolgot képezni; e stylnek diszpéldánya a dresdai
Zwinger.

Hazánkban az esztergomi, egri, pesti-lipótvárosi, szatmári, váczi egyházak, a nemzeti muzeum, akademia-palota a legjelesebb renaissance építmények; a Károly-kaszárnya, a budavári fegyvertár stb. párka stylben épültek, Pollák, Hild, Ibl a kitünőbb építésszek.

10. §. Ujkori szobrászat.

Az ujkor képzőművészetében általában véve két irányt lehet megkülönböztetni: az *olaszt*, mely képzeleterejénél, szinpompájánál és művészeti szabadságánál fogva, már a kor első századában a legbámulatosb magasságot éri el; s a *németet*, mely — mint már jeleztük — a realismus alapján indulva, elmegy a legaprólékosabb részletességig; s már-már odajut, hogy a hajszálak és fák levelei utolsó erecskéinek utánzásában vesszen el művészi ereje: midőn egy pár nagyobb művészi szellem, e realisticus kicsinykedés nyügeit lerázva, Németalföldön az olaszsal és annak társnemzetei- a spanyol- és francziával csaknem egyenlő magaslatot ér el. Ez legrövidebb foglalatban az ujkor képzőművészetének története.

A szobrászat ujkori emelkedése Olaszországban indul meg, és legelőször az ugynevezett »toskanai iskolában« jelentkezik — annak első mestere *Jacopo della Querciá-val* († 1424-ben) ki különösen Bolognában, Syenában és Florenczben hagyta hátra műveit, igen kitűnő féldombor-művekben, melyek már magasabb és szabaddabb felfogásról tanuskodnak. Utóda *Ghiberti Lőrincz* (1378—1455-ig) leginkább florenci bronz-művei által örökölte meg magát s amazt különösen a csoportosításokban, az alakok változatos elhelyezésében és különféleségében; s végre az azokon kifejezett kellemben mulja felül. E művei az egyik florenczi egyház kapuzatán léteznek, melyekről maga Michel Angelo azt mondotta, hogy érdemesek lennének a mennyország kapuit képezni. E két nagymesteren kívül a már említett *Luca della Robbia* a hires terracotta-szobrász, a jeles *Donatelló*, a Verocchió testvérek; s végre Fiesole tűnnek ki a toskanai iskolából, a XV. században: a felső itáliai művészek közül a velencei Maestro Bartholomeo, a páviai Amadeo és Rodari.

Az olasz iskolák valódi felemelkedése azonban e téren is a XVI. századra esik, midőn a florenczi mesterek a Leonardo Vinci által befolyásolt *Rustici*, a jeles *Andrea Contucci*, más nevén *Sansovino*; s végre a mesterek mestere *Michelangelo Buonarotti* tűnnek fel. Már *Sansovino* alakjainak nemes felfogása, kelleme és kiviteli ereje által, melyek különösen Rómában és Florenczben készített szobrain tűnnek fel, egyike az olasz művészet kitünőbb mestereinek († 1529-ben): de az összes szobrászati művészet legelső mestere általános elismerés szerint, a mint festész és építész is egyaránt nagy **Michelangelo Buonarotti** (1475—1564-ig). *Buonarotti* a felfogás nagyszerűségében, classicus tisztaságában és a kivitel felül nem

mult erejében tűnik ki. Alakjai többnyire emberfeletti, még pedig úgy a szellem kifejezésében, mint az izomerőt illetőleg. Művei Bolognában, Florenczben és Rómában léteznek, hová II. Julius pápa saját siremlékének készítésére hívta 1503-ban; s hol *Buonarotti* több nagyszerű művét hagyta hátra. Ilyenek a »Mózes szobor« Rómában és a Medicik siremléke Florenczben, az ugyanitt található nagyszerű Madonna, Brutus mellszobra, stb. *Buonarotti* egész iskolát képezett a szobrászatban, melyből *Bandinelli*, *Montorsoli* és *Montelupo Rafael* emelkedtek ki; de tanítványai közé számítják a kor legkitűnőbb szoborverőjét: *Benvenuto Cellinit* is (1500—1572-ig), kinek művei a legjelesebbek e nemből, s egész Közép-Európában elvannak terjedve.

Felső Olaszországban ugyanezen időben a *Lombardi*-testvérek és a florenczi *Jacopo Tatti* tűnnek ki a szobrászat terén, kik műveiket Velenczében, Páduában, Bolognában és Florenczben hagyták hátra. Nápolyban *Girolamo di Santa Croce* tűnik ki.

Nagy kelete volt ez időben Olaszország városai az ékkövek metszésének is, melyek úgy kidomborodva, mint bevésve (camea és intaglio) különösen ékszerek gyanánt alkalmaztattak; legjelesb ily gemma-metsző a vicenzai *Valerio Belli*, ki VII. Kelemen pápa részére a jelenleg Florenczben őrzött pompás szekrényt készítette († 1546-ban), kivüle *Cesati* s a már említett *Cellini* jeleskedtek e művészetben.

A XVII. század olasz szobrászai közül még csak *Berninit* kell emlitenünk, a szt. Péter templomának befejezőjét (1598—1680-ig); a legujabb korban pedig a nagyhirű *Canovát* (1757—1822-ig), kinek inkább lágy és kellemes, mint magasztos és erőteljes művei a század elején nagy becsben tartattak.

A közép-európai szobrászok közül a XVI. században a nürnbergi *Kraft Ádám* kezdi meg a valódi művészek sorát († 1507-ben); s mellette *Lerch Miklós* III. Frigyes császár bécsi siremlékének készítője; a jeles fa-szobor készítő *Stoss Vita* krakkói szobrász, a schleswigi *Brickemann*; a bronzművekben *Vischer Péter* a magdeburgi nagyszerű siremlék készítője; s az e nemből is kitűnt *Dürer Albert* említendő; a spanyoloknál *Morales*. A XVII. században a franczia *Piret* és a német *Schlüter*, a berlini és potsdami királyi paloták szobrászati ékitője.

A legujabb kor szobrászatában *Canován* kívül a studtgarti *Dannecker*; a berlini *Tieck*; különösen pedig a dán *Thorwaldsen* tűnnek ki; kikhez a berlini iskola alapítója *Rauch*, *Riepschel*, a bajor *Schwanthaler*, a genfi *Pradier* járultak.

Hazánkban az újabb szobrászat csak a jelen században indult meg, *Ferenczy* kísérleteivel, ki »Eprész-leányán« kívül nem tudott maradandóbb művet felmutatni. A legujabb korban *Züllich*, *Engel*, de főként a magyar genre-ben kitűnt *Izsó Miklós* adtak maradandóbb műveket.

A fa- és réz-metszés körül a német *Wohlgemuth*-nak, *Dürer*-nek és *Kranach*-nak; a spanyol *Finiguerrá*-nak, az olasz *Baldini* és *Reimondi*-nak; s különösen a rézmetszésre nézve *Goltzius*-nak, a két nagy németalföldi festőnek: *Rembrandt*-nak, *Rubens*-nek és *Van Ostade*-nak vannak kiváló érdemeik.

11. §. Festészet.

A festészet is Olaszországban indul meg a XV. században s a XVI. században emelkedik utólérhetlen magasságra.

Toscana adja itt is az első jelentékeny iskolát, melynek legjelesebb mesterei a XV. század elején élt *Masaccio*, *Filippino-Lippi* és az ezeknél kitünőbb *Domenico-Ghirlandajo*, végre *Signorelli* a legnevezetesebbek. Ez iskola s főleg az a mellett felvirágzott *umbriai*, adnak nagyszerű lendületet az olasz festő-művészetnek, melyre azonban a felső-olaszországi iskola is nagy befolyással van. Ez utóbbinak legkitünőbb mestere *Andrea Mantegna* (1431—1506-ig), ki műveivel leginkább Mantuát gazdagítja. Utána *Borgognone*, *Antonello da Messina*, *Giovanni Bellini* és *Carpaccio* tűntek ki.

De legmagasabbra emelkedett a már említett *umbriai iskola*, mely művészeti tanyáját Peruviában ütötte fel. Ez iskolának nagymestere: *Pietro Vanucci*, vagy általános néven *Perugino* (1446—1524-ig). *Perugino* eleinte a florenczi iskola nyomán indult: de később egészen saját iskolát alkotott, mely az alakok utólérhetlen kelleme, az életeleven színezés és ábrándozásra hajló kifejezés által, minden mást felülmúltak; ezenkívül a classicus egyszerűség és fenség, a színek utólérhetlen élénksége és tartóssága jellemzik *Perugino* iskoláját, melyek annak műveit minden más fölé emelik. *Perugino* legtöbb művét Florenczben és Perugiában készíté; de azok innen Európa minden részében elterjedtek.

Az *umbriai iskola* tekintélyét utódai még magasabbra emelték; *Pinturiccio*, *Bernardino*, *Perugino*, *Francesco Francia*, de különösen a később említendő *Santi Rafael* a festészet netovábbját érték el.

Egy időben *Perugino* iskolájával éjszaki Olaszországban emelkedett az olasz festészet, művészi magaslatra *Leonardo da Vinci* személyében (1452—1519-ig), ki bár Florencz közelében született, nagyszerű művészetét Felső-Olaszországban fejtette ki; különös adománynyal és előkészülettel birván úgy a test mint a lélek legkisebb mozzanatára nézve, bár *Michelangelo*val szemben nem az erő, hanem a lágyág, kellem és bizonyos ábrándosságnak kifejezése tűnik fel műveiben. 1482-ben hivatott meg Mailandba *Sforza Lajos* udvarába s itt teremte mesterművét, a nagyszerű »Ur-vacsorát«, mely úgy a részarányos felosztás, mint drámai hatás tekintetében a világ első művei közé számítható. 1499-ben visszatért Florenczbe, hol — most Londonban őrizett — hires »Madonnáját« és »Lovas har-

czát,« melyet Michelangelóval vetélkedve készített, fejezte be. Mindkét műve a művész-világ bámulatát költé fel, az utóbbi, valamint Michelangelóé is, az újabb művészet tanulmányául szolgál. Kisebb művei egész Európában el vannak terjedve. 1516-ban I-ső Ferencz franczia király hívta meg és itt fejezte be életét a nagy művész. Azon művészek között, kikre *Leonardo da Vinci* nagyobb hatást gyakorolt, *Solario*, *Ferrári*, *Bazzi* a nevezetesebbek.

De ugyanezen irányzat és iskola kifolyása gyanánt tekinthető Olaszország legnagyobb művésze Antonio Allegri, szokott nevén **Correggio** (1494—1534-ig) is. *Correggio* Olaszországnak egyik legvonzóbb festője, ki a mélyebb érzelmek, különösen a szeretet és fájdalom leghivebb kifejezését tudta visszatükrözni képeiben s alakjai bizonyos átszellemülést s emellett a végetlenül könnyű légben oly mozgékonytságot, mely csaknem a végleteket éri el. Legnevezetesebb művei Dresdában a »Trónon ülő Madonna«, Londonban egy oltár kép, Florenczben »Az egyiptomi menekvés;« de a legkitűnőbbek mint falfestvények (fresco) Pármában maradtak fenn. Tanítványai többnyire szenvedésbe estek és mesterök érdemeit tulzás által tették hibákká.

A florenczi iskola *Leonardo da Vinci* hatása alatt néhány kitűnő mestert hozott létre, kik közül *Carracci*, *Fra Bartholomeo*, *Andrea del Sarto*, *Ghirlandajo* a nevezetesebbek. De a festészet terén is mindezeket felülmulta a már mint szobrász és építész említett **Michelangelo Buonarotti**, kiről azt szokás mondani, hogy a festészetben is szobrász volt; a mennyiben hatalmas alakjai, szobor-szerűen szoktak kidomborodni; mindemellett el van ismerve, hogy festészeti műveiben hagyta a legnagyobbyszerűt hátra az utókorra. Első nagyobbyszerű festészeti műve a már említett »Lovassági harcz« volt, melyet *da Vinci*-vel versenyben festett, ez azonban elveszett s *Michelangelo* nagyszerű festői pályáját II. Gyula pápa hívására Rómában folytatta, hol e pápa siremlékének szobrászati munkáját félbeszakítván, a sixtini kápolna falainak feldiszitásával bizatott meg. És itt teremté meg hallhatlan mesterműveit, leginkább a Genésis-ből vett jeleneteivel, továbbá 60'-nyi magas oltárképével, mely az utolsó ítéletet ábrázolja (1534—1541-ig). E művei, valamint az Európa több városában láthatók is, ma a világ bámulatát vonják magukra. Tanítványai közül csupán az egy *Sebastiano del Piombo* emelkedett ki.

Minden eddig említett művészt az olasz iskoláknak felülmulta urbinói **Santi Rafael** (1483—1520-ig), ki az umbri iskola növendéke lévén, annak előnyös sajátságait, az alakok idomitásában és kellem kifejezésében örökölte ugyan: de hatalmas szelleme ezenkívül két nagy forráshoz fordult, az élethez és a classicus mult-hoz, melyeket összeolvastva, oly nagyszerű és fenséges egészé alkotott, minőhöz hasonlót sem a megelőző, sem az utána következő kor nem volt képes teremteni. A szellem kifejezése a legszebb kül-

alakban, a lélek belső állapotának a külső helyzettel harmonikus egygyé olvasztása, a kedély zavartalan nyugalma, alakjait classicus egyszerűségök mellett is, minden más fölé emelik; s ezeket mély valóságos érzelme és ritka művészete által annyira át tudja hatni, hogy a néző előtt képei örökre feledhetetlenek maradnak. Különösen szent alakjaiban az arcz kifejezésének (legkivált a szemeknek) tud valami áthatóan megdöbbentő és mégis megnyugtató kifejezést adni, mely által azok egyfelől átszellemült földöntuli kifejezést nyernek; de egyuttal a néző szíve mélyéig hatnak. Eleinte *Perugino* modorában dolgozott: de később önállósága és művészi nagysága fokról-fokra emelkedik, mely fokozatosság korai haláláig véget nem ér. Eleinte Perugiában dolgozott. 1504-ben Florenczbe ment át, mely iskola nagy mértékben hatott reá: végre 1508-ban Rómába hivatott, hol egész haláláig maradt. Itt *Michelangelonak* közelléte és az erélyes II. Gyula és ennek követője X. Leo által reá bízott nagyszerű munka adtak szellemének oly hatalmas lökést, mely őt a világ első festőjévé emelte. A pápa lakásának, a Vaticánnak dísztermei, majd ugyanannak loggiái vagy folyosói; s végre a sixtini kápolna szőnyegei azon nagyszerű művek, melyek őt az utóvilág előtt oly bámulttá teszik. De ezeken kívül igen sok apró keret-festvényt a »Szent család« többszörös rajzát, igen sok oltárképet; s ezek között a ma Dresdában létező »Sixtini Madonnát,« igen sok arczképet és mythologiai ábrázolatot hagyott hátra, melyek a világ legelső képtárainak legbecsesebb kincseit képezik.

Tanítványai közül *Giulio Romano* (1492—1546) *Caravaggio*, *Garofalo*, *Dosso Dossi* és *Giovanni Nanni* — a Vatikán egyik építője — a legnevezetesebbek.

Még egy iskola emelkedett Olaszországban nevezetes művészi magasságra: és ez a *velencei*, mely a classicus formák után indulva, a németalföldi iskola hatása nyomán, azzal kellemes természetességet egyesített.

Ez iskolának már a XV. század végén jeles mestereit látjuk, *Giorgione*-ban (Giorgio Barbarelli (1477—1511-ig) s az idősebb *Pálmában* (Jacopo Palma, il vecchio): de legnagyobb felemelkedését **Tiziano Vecellio**-ban nyerte (1477—1576-ig) ki Bellini iskolájában képezve, a velencei iskolának minden fenntebb említett kitűnőségét, egy sajátos meleg színezettel egyesítette, mely őt a világ első festői közé emelé. Jelesebb művei »Krisztus az adó fillérrel« Dresdában, »A három életkor« Londonban, az »Égi és földi szerelem Rómában; s több mythologiai képe Madridban. Szent képei közül egy Krisztus sirbatétele Párisban, »Szent családja« Bécsben, a »Vierge au lapin« a Louwreban stb. Jelesebb tanítványai *Girolamo*, *Schiavone*, *Bordone* *Paris*, *Pordenone* stb.

A XVI. század másik felében mint a velencei iskolának újabb művészei tűnnek föl: *Tintoretto* (Jacopo Robusti 1512—1594-ig), ki sötétebb színezete és alakjainak szenvedélyesebb feldolgozása által

tűnik ki; *Paulo Veronese* (Caliari 1528—1588-ig), ki leginkább az ünnepélyes és vidám jeleneteket szereté festeni, hű természeti felfogással és élénk változatossággal, melyekről különösen a Párisban levő híres »Kánai mennyezője« tanuskodik.

A XVII. században leginkább az olasz eklektikusok tűnnek ki; ekként neveztetve, mivel határozottabban egyik korábbi iskolát sem követték; hanem mindenik kitűnő sajátosságait igyekeztek alkalmazni. Jelesebb képviselői a Caracciak (*Lajos Ágoston* és *Hannibal*); továbbá *Domenichino*; legkivált pedig a kedvelt *Guido Reni* (1575—1642-ig), kinek szellemdús és élénk képzelettel festett művei a mily kedveltek, termékenységénél fogva, ép oly nagy mértékben el is vannak terjedve. Csaknem hasonló kedvességet nyert a nagymértékben sentimentalís *Carlo Dolci* (1616—1686-ig), ki lágy színezése által mint egy behizelgi magát a néző szívébe.

Ez iskolával szemben mint naturalisták lépnek fel *Amerighi, da Caravaggio* (1569—1609-ig) és követői, kik leginkább a velencei iskola után indultak.

A XVII. században az olasz festő-művészet modorossá válik s hanyatlani kezd, és hanyatlását még a legjelesebbek is, mint *Cortana, Giordano, Padovino, Tiepolo* és az eklektikus *Battoni* sem tudják fenntartani.

Az olasz festészet mellett, kétségtelenül, a németalföldi adott az ujkornak legnagyobb mestereket. Itt már a XIV. század derekán megindult a leginkább természet-utánzó művészet, a *van Eyck* testvérekkel *Huberttel* és *Jánossal*, kik után *Kristophsen Péter, van der Weyden* és *Memmling János*, majd *Leydai Lukács* voltak a nevezetesek. Ezek közül kivált az utóbbiak a természet végetlen finomságu utánzásában tűntek ki; annyival korlátoltabbak a felfogásban és a művészi merészségben: de a XVI. század kezdetén az olasz iskolák hatása nyomán, itt is épen úgy megtörtént az átalakulás, mint ahogy megtette visszahatását ugyanezen iskolának természetutánzó iránya, az olasz- különösen velencei iskolára.

Különösen a brabanti iskola volt az, mely Németországnak kitűnő mestereket adott. Ezek között első helyen **Rubens Péter Pál** kell emlitenünk, mint ezen iskola megalapítóját. (1577—1640-ig). *Rubens, Noort* tanítványa; de művészetének a velencei iskola, különösen *Veronese* adott lökést, mely őt az addigi németalföldi mesterek kicsinykedéséből kiragadva, a merészebb kivitelben és compositióban mesterré tette. — Rubens a legnagyyszerűbb és mozgalmasabb tárgyakat választá, melyeket nagyszerű méretekben és tündöklő szingazdagságban szokott kivinni. A kivitelt illetőleg Rubens

a természet alapján áll ugyan, de magas szelleme mindig elég erővel bír arra, hogy az egésznek bizonyos költői és emelkedett hatást adjon. A mi színezését illeti, azt bizonyos vörös alapon, áttetsző, mintegy átmelegített vegyítés jellemzi, mely az ő művei hű másolását igen nehézé teszi, s melyről azt szokták mondani, hogy Rubens a testek színezéseinél festékei közé vért vegyített. Ha van valami, mit jogosan Rubens szemére vetni, az épen tulságos alak- és színgazdagsága s az alakok szokatlan kövérsége, melyek kivált csatáképeinek hatását rontják. Rubens rendkívül termékeny volt s műveivel Európa nagyobb gyűjteményei, különösen hazája Antwerpen, Bécs, Madrid, Páris, Dresda és London, nagymennyiségű festményeivel dicsekhetnek. Megjegyzendő még, hogy Rubens tehetősége, izlése és kiváló miveltségénél fogva a művészet tekintélyét társadalmi tekintetben is igen magas fokra emelte.

Tanítványai közül leginkább kitűnt **van Dyck Antal** (1599—1641), ki eleinte tisztán Rubens után indult: de később Olaszországban járván, különösen Tizián hatása folytán, a külső hatást a lélekállapotoknak mélyebb tanulmányával egyesíti, s az olasz iskolák sentimentalismusát öröklí. Van Dyck különösen kitűnt az arczkép-festésben, mely irányban művei a legtökéletesebbek közé tartoznak. A brabanti iskolának kivűle csak egyetlen jelentékeny mestere van még, *Jordaens Jakab*.

A *hollandi iskolának*, mely szintén sok jó művészt adott, legkitűnőbb mestere **Rembrandt Pál** (van Ryn 1608—1669). Rembrandt a leghatározottabb naturalista s a természetet a fogalmazás külső költészetével sem mérsékelte; e helyett alakjainak inkább belső lélekállapotában szerez költői kielégítést. Színezésében is nagyban eltér Rubenstől; mert annak világos és tündöklő modora helyett, az ugynevezett félsötétet (hell-dunkel) alkalmazza, melyben leginkább Correggiohoz közelít. Az arczképfestésben ő is mester volt s művei Amsterdamban, Berlinben és Kasselben vannak legnagyobb mértékben képviselve: de Európa többi műgyűjteményeiben is gyakoriak. Tanítványai közül kevesen tűntek ki; de a német festők közül többet számítanak a hollandi iskolához, ezek között főként *Mengs Rafael* (1728—1779) s a magyar *Kupeczky* a kitűnőbbek.

A XVII. században Spanyolországban is nevezetes emelkedést nyert a festészet, hol a *szevillai iskola* már a XVI. században is derék mestereket tüntet fel. E korban Zurbaran és Velasquez gyarapítják fel ez iskola híret, melyet aztán első sorban **Murillo Estebán** (1618—1682) emel a legnagyobb magaslatra, kinek műveiben az érzéki realizmus csodásan van egyesítve bizonyos titokteljes eszményiséggel, mely az egész iskolát jellemzi. Murillo tárgyait a két legnagyobb szélsőségből: az emberek legalsóbb osztályainak életéből és a vallás legmagasabb eszményeiből meríti s festményeinek

különösen lég-finomsága és színezetének varázsa utolérhetlen. Különösen kedvesek utca- és koldusgyermekai, melyek kedélyét, úgy mint külsejét bámulatos művészettel tükrözi vissza. Művei Spanyolországon kívül különösen Párisban és Münchenben vannak nagyobb számmal.

A szevillai iskolán kívül még Madridban és Valenciában is jelentékeny iskolák voltak, melyekből Trisztán, Ribalt, Ribéra, Velasco stb. tűnnek ki. Megjegyezzük, hogy a hazánk birtokába jutott *Eszterházy-féle képtár* igen gazdag a spanyol mesterek műveiben. A francia történelmi festők közül hárman emelkedtek nevezetesebb művészi névre: *Poussin Miklós* (1594—1665), ki leginkább olasz iskolák után indul, de mind képzelet-erejét illetőleg, mind az alakítás művészetét illetőleg művészi egyéniséggé emelkedik; *Lesueur Eustache* (1617—1655), ki Rafaelt vette mintájául s végre *Lebrun Károly* (1619—1690), ki mint XIV. Lajosnak udvari festője, festészetét főleg a külső pompa föltüntetésében igyekezett érvényesíteni.

Az angoloknál a magasabb festészet nem igen tudott fölemelkedni. Még a XVII. században is Dobsonon és Jamesonen kívül a hollandi *van der Faes* az, ki emlékezetet érdemel; a XVIII. században az egyetlen *Reynolds*.

Mielőtt a kisebb, ugynevezett kabinet-festészetről emlékeznénk: még a német iskolákat kell kiemelnünk. Ezekre első sorban a németalföldi iskolák hatottak, melyek nyomán már a XV. század végén a sváb-földi Schön Márton, az idősb Holbein s a XVI. század elején Zeitbloom, mint kitűnő naturalistikus festők emlithetők.

Jelesebb ezeknél az augsburgi ifjabb *Holbein János* (1495—1543), ki tulajdonképen már a schweiczi iskolához számitható s ki különösen a színezésben a legkitűnőbb olasz mestereket megközelelti; a *nürnbergi iskola* még magasabbra emeli a német festészetet s ennek kezdeményező mestere *Wohlgemuth Mihály* (1434—1519), ki az arczok jellemző festésében és az aprólékos kidolgozásban tűnik ki: de a legnagyobb és méltó hirre emelkedett művész a magyar származásu **Dürer Albert** (Ajtai v. Ajtósi 1471—1528), ki mesterének, Wohlgemuthnak korlátolt fogalmazási korlátait lángeszével könnyedén töri át és alakjainak nagyszerű felfogásában s a kivitel erejében csaknem Michelangeloig emelkedik; emellett azonban a német naturalista-festők hű kidolgozását is megtartja. Művei Florencztől kezdve, hol atyja képét hagyta hátra, az egész európai continensen el vannak terjedve; legtöbb van belőlök Nürnbergben, Florenczben, Frankfurtban és Münchenben.

Dürer hatása az egész Németországra — mondhatni az egész művelt világra — kiterjedett s mindenütt megtermé kisebb-nagyobb mestereit: ezek közül kétséggel első helyen áll a szász **Cranach Lukács** (1472—1553), ki művészetében Dürer után indul

ugyan, de annak komoly erélye helyett inkább a kedélyeshez és tréfához hajlik.

A kisebb, ugynevezett kabinet-festészetben szintén megtermették a különböző művészeti iskolák mestereiket; hozzá tehetjük, hogy a korszak legnagyobb művészei is gyakran szállottak le kisebb művek készítésére.

Itt először is az ugynevezett *genre-festészetet* kell tekintetbe vennünk, melyben a németalföldi mesterek s ezek közt maga *Rubens*, előtte *Leydai Lukács*, *Breughel*, utána pedig különösen *Teniers Dávid* (1610—1690-ig) és a két *van Ostade*; a magasabb *genre*-ben *Douw*, *Gerhardt*, *Netscher* és *Mieris* a nevezetesbek.

Az olasz iskola irányát követve, különösen *Salvator Rosa*; s a spanyolok közül *Rugendas Fülöp* tűntek ki; míg a franczia iskolát legméltóbban a szeretetreméltó *Watteau Antal* (1684—1721-ig) és *Greuze*; az angoloknál a kifogyhatlan humoru *Hogarth Vilmos* (1697—1764-ig) képviselik. A tájfestészetben leginkább a *brabanti* iskola s ezek között *Breughel János*; a hollandi iskolából *van Goyen* és *Ruysdael* a kitünőbbek.

Az olaszok közül tájfestészettel *Carracci Hannibal*, *Grimaldi Ferencz*; a francziák közül *Poussin Miklós* és *Gáspár* foglalkoztak tüzetesebben: de leginkább kitűnt a lotharingiai *Claude Lorrain* (1600—1682-ig), ki *Salvator Rózának* valóságos ellentéte; a menyinyiben ő mindig a legszelidebb és legkellemesebb hatásu tárgyakat választja, míg *Salvator* a természet vadságait, sötét szirtes vidékeit, lakatlan meredelyeit stb. keresi föl.

A *genre*-nak a tájképpel összekötése leginkább sikerül a hollandiaknak, kik közül ez irányban *van der Venne* és *Cuyp Albert*, végre *van de Velde*, legkivált pedig *Wouvermann Fülöp* (1620—1668-ig) a legkitünőbbek.

Az állatképekben *Snydres Ferencz* és *Hondecoeter Menyhért*; a virágfestészetben pedig a két *Breughelen* kívül különösen *Huyzum János* jeleskedik. Különben az olasz és spanyol mesterek is, ez utóbbiak közül *Velasquez* és *Murillo* foglalkoztak a festészet e kisebb nemeivel.

A legutóbbi korszakban mind a naturalismus, mind pedig a classicismus megtalálta képviselőit a művészetben; az elsőkhöz *Chodowiecky* és *Schadow*; az utóbbiakhoz *Winkelmann* befolyása nyomán, kit mint aesthetikust már említettünk, különösen a berlini *Schinkel* és *Klentze Leo* tartoztak. Ugyanilyen befolyás nyomán alakult az ujkori három nagy és már említett szobrásznak *Canovának*, *Danneckernek* szobrászati- s a franczia *Dávid* és *Proudhonnak* festő művészete. Lassanként azonban itt is a romantika iskola ke-

rekedett felül s ezek közül különösen *Owerbeck* és *Carolsfeldi Schnorr Gyula* emelkednek ki. Ez iskola mellett egy másik — mely legméltóbb joggal történelminek nevezhető -- jó létre, melynek legkitünőbb képviselője a *berlini Rauch Krisztián* (1777—1857-ig) és mellette *Rietschel Erneszt* (1804—1861-ig), kiknek igen sok tanítványa között *Wolf* és a magyar *Kiss* tűnnek ki; míg a romantika iskola elveit *Schwanthaler* és *Pradier* érvényesítik.

A fentebbieken kívül a festészetben néhány kiváló képességű művész emelkedik még ki, kik compositióikban mondhatni az egész emberiség történelmét felölelik és így legméltóbb joggal sorozhatók a történelmi iskolához. Ezek között kétségkívül első helyen áll **Cornelius Péter**, ki különösen Münchenben és Berlinben örökitette meg nevét (jelen századunk 20-as és 30-as éveiben) nagyszerű compositiói által. Tanítványai közül a már említett *Carolsfeldi Schnorr* s mellette **Kaulbach** tűnnek ki; az utóbbi, különösen a berlini múzeum lépcső-házának compositiói által.

A francia romantika iskolát legujabb korban *Ary Scheffer*, és *De la Croix* képviselik; míg a francia harci dicsőség megörökítője *Wernet Horace* nagyméretű csataképeivel. Vonzóbb és eszményibb nála *Delaroche Pál* és tanítványa *Cogniet Leo*. Németországon a düsseldorfi iskola emelkedik ki *Shadow* vezetése alatt; míg *Kahl Károly* Bécsben, *Menczl Adolf* Berlinben, *Pilóty Károly* pedig Münchenben alapítanak iskolákat s ugyancsak Bécsben *Krafft Péter*, *Dannhauser* és *Waldmüller*; Angliában pedig *Wilkie Dávid* legkivált a *genre* művészetben szereznek érdemeket.

Végre a legutóbbi években *Makart* és *Matejko* tűntek fel nagyszerűen fogalmazott történeti képeik által, melyekhez — kivált az utóbbi jeles lengyel festő részéről — bámulatos történelmi tanulmány járul.

A magyar festészet utóbbi időkben oly emelkedést nyert, hogy egyáltalában nincs miért pirulnunk vagy kételkednünk, azt a többi európai nemzeteké mellett megemlíteni. Mert nem is ismételve itt a XVII. században feltűnt két kitűnő festőnket *Mányokit* és *Kupczkyt* (1666—1740-ig) a jelen félszázad derekán, mint táj- és egyszersmind *genre* festő a külföldi aesthetikai irodalom által könnyedén mellőzött *Markó Károlyt* teljes büszkeséggel említhetjük fel, mint akinek elég ritka művei a legelső műgyűjteményekben is kincsek gyanánt őriztetnek. *Markót* az előtérnek művészi kidolgozása, melyhez rendesen a leggazdagabb olasz tájakat használja fel, mesteri láttáv s a Claude Lorrainéhoz hasonló kellemesség jellemzik; melyhez a vidéknek a legkedvesebb *genre*- vagy mythologiai képekkel meglevenítése járul.

Tanítványai közül fiai, de legkivált a jeles *Ligeti* tűnnek ki, kinek különösen délkeleti képei bámulatos melegségöknél fogva a legközelebbi világtárlatokon is nagy tetszést keltettek. Ifjabb festői világunkból a jeles *genre* festő *Munkácsi* és *Zichy Mihály* külföldön is nagy elismerésre tettek szert; s kívülök különösen *Rahl* tanítványai *Than* és *Lotz*; a francia minták után indult *Madarász*, a mint tájfestő kitűnt *Keleti*, legujabban *Zimmermann* és *Jettl* tanítványa *Mészöly*; a *Pilóty* műterméből kikerült *Székely Bertalan*; *Waldmüller* tanítványa *Orlay*; a kitűnő arczfestő *Barabás*; a korán halt *Brocki* s az olasz iskolák tanulmányozói *Hahn* és *Kovács* stb. oly művészek, kiknek művei bármely műteremnek díszére válnak.

12. Zene és zeneirodalom. Táncz.

A középkornak nagy érdeme volt a hangjegyek feltalálása, tökéletesítése és az összhang elmélete körül: de a zenének, ugy valóságos, mint profán irányban mégis az ujkor szerzett népszerűséget és elterjedést. Csak ebben tudta megtalálni mindkét irányu zene azon alkalmas alakzatot, melyben magát teljesen érvényesíthet: a nagyszerű egyházi vegyes karokban és oratoriumokban, másfelől pedig az operában.

Európa népeinek zenei tekintetben különböző ösztönszerű képességei vannak. Kétségkívül a latin törzsek állanak a művészet ezen ágában is legelől; és pedig a beszédében is éneklő olasz s az örömet dalló francia: de a német törzseknél is kezdet óta nyilvánult a zenehajlam; habár kisebb mértékben s részint melancholicus, részint kedélyes irányban. Európa keletén a magyar s újra a román nép az, mely eredeti hajlamainál fogva, a zenére nézve nemcsak fogékony volt, hanem azt gyakorolta; s ehez járult azon kedvező körülmény, hogy a XV. század derekán egy új vándortörzs (valószínűleg az indiai páriák egy kivándorló része) a cigányok jelentek meg e két nemzet körében, kik mint a nélkül is igen könnyű vérű nép, a magyar és oláh zenét, könnyen sajátíták el s annak végrehajtásában minden tudományosabb alap nélkül, most már világ-szerte ismert virtuósitást fejtettek ki.

A legészakibb német és szláv törzsek kevesebb hajlamot és fogékonyságot mutatnak a művészet ezen ágára nézve.

A reformatio kezdetben nem volt előnyös a zenét illetőleg, mert annak puritanismusa igaz rövid időre, csakis az énekhangot tűrte meg: de Luther maga nagy barátja volt a zenének s így kivált az orgona hamar visszafoglalta helyét a protestánsoknál is; a katolikusoknál Olaszország volt a mérvadó, miután a tridentinát *Palesztrinának* az egyházi zenét illető reformját elfogadta.

Olaszországban a XVI. század elején a madrigálok több hangú éneklése divatozott; később ezekhez az ugynevezett monódiák járul-

tak. Az udvari zenében a madrigálok helyét a cantaték foglalták el ; míg az egyházi zenében az eddigi recitativ és karének mellett, az orgona és zenekar által kísért magán énekek kezdtek divatba jöni. És ettől kezdve a dallam (aria) vált a zeneszerzés alapjává és központjává.

A XVI. század végén, a zene folytonos fejlődésével az egyes dallam, majd a párdal s végre az együttes dalok is divatba jöven : lassanként megalakult az **opera**, melynél a kezdeményt egy csomó műbarát és pedig *Galilei*, *Caccini*, *Cavaliere* és *Peri*-nek tulajdonítják, kik közül a két utóbbi *Rinuccini*-nak (»Dafné«-ját) és majd (*Eurydicéjét*) 1597-ben az új követelmények szerint hozták színre *I V. Henrik* és *Medici Mária* mennyegzője alkalmával. Ettől kezdve a *tragödia per musica* az olasz városokban s különösen Velenczében annyira divatba jött, hogy csak ez utóbbi helyen 1637—1700-ig, 357 operát és 40 opera-szerzőt számitanak fel ; s úgy látszik, hogy a *vig opera* (*opera buffa*) is itt jött először létre. Németországon ugyan a dresdai *Schütz*, *Rinuccini*-nak *Opitz* által eszközölt fordítására már 1628-ban operát szerzett ; de ez csak egyetlen jelenség ; úgy hogy a német operák játszása (legelőbb Hamburgban 1678-ban) csak a század végén, sőt legtöbb helytt csak a XVIII. század közepén jelen meg a német opera ; a többi német udvaroknál, valamint az angolnál is a XVII. század végéig az olasz opera tartá meg uralmát.

A zenekedvelés azonban a XVII. század elejétől kezdve úgy az udvaroknál, mint a nagyobb városok körében egyre általánosabbá válik ; mindenütt ének- és zenekarok, ének- és zeneiskolák, akademiák állittatnak, melyekhez a későbbi korban zeneegyesületek és nagyszerű zeneünnepélyek járulnak. Az olaszoknak ily szerzeményei Francia- és Németországban egyre nagyobb kiterjedést nyernek ; valamint az orgona-játék is, melynek *Haendel* és *Bach Sebestyén* a XVIII. század végén első mestereivé válnak. A francia forradalom a katona-zenét emelte magasabbra ; az oratoriumok a német *Haendel* által nyernek nagy fejlődést. A francziáknál az operettek jönek divatba és a melodráma, melyek közül *Rousseau* »*Pigmalion*«-ja volt az első.

E fejlődési fokra érve, lassanként a német zeneképesség is érvényesíteni kezdé magát. *Gluck Kristóf* (1714—1787-ig) volt az első nevezetesebb német opera-szerző ; ki leginkább klasszikus tárgyakat hozott színre (*Antigonust*, *Alcestét*, *Iphygeniát* stb.) Majd *Haydn* lépett fel (1732—1809-ig), ki a kamarai zenében a négyest (quartett) vitte tökélyre s a symphoniáknak adott magasabb lendületet. Utána *Mozart (Kristóf Farkas)* 1756—1791-ig) a német ének és zenének klasszikus magasságát érte el, melybe már a romantikai elemeket is felveszi s mint operairó oly sikerrel lép fel, hogy azok közül némelyik, mint »*Figaró lakodalma*«, a »*Varázs fuvola*« stb. még ma is fentartják a színen magukat. Végre a legnagyobb német

zenész **Beethoven Lajos** lép fel (1770—1817-ig), ki hatalmas szelleme által a symphoniát a szerzemények leghatalmasabb mesterművévé teszi, melyhez a hangoknak megragadó romantikája járul. *Beethoven* symphoniái maig is valóságos próbakövei a magasabb végrehajtó művészetnek. *Beethoven*, *Haydn* és *Schenk* tanítványa volt, melyhez még *Salieri*-től is vett leczkéket. Nagyszerű symphoniáin kívül, 1803-ban »*Krisztus az olajfák hegyén*« című cantatejét írta, melyet két évvel később »*Fidelio*« című ma is kedves operája követett: élte vége felé pedig leginkább quartettek szerzésével foglalkozott.

Ez alatt az olasz zene igen nagy lendületet vett. A már említett *Palestrinán* és a középkori zenénél említett *Orlando Lasso* után *Viadana*, a XVI. század közepén *Carissimi* és ennek még nagyobb tanítványa: **Scarlatti** († 1725-ben) tűnnek fel, ki után Nápolyban hatalmas zeneiskola keletkezik kitűnő mesterekkel, kiknek egyikétől *Corporá*-tól vett volna *Haydn* is tanítást. A XVI. század elejétől az olasz énekesek elsőnek tartattak a művész világban; valamint a *cremónai* hegedűk a legtökéletesebbeknek. A XVII-ik század közepén a szerzésben *Corelli* és *Tartini*, a XVIII. századtól kezdve pedig mint zeneszerzők különösen **Cherubini**, *Spon-tini* és **Rossini** tűnnek ki, mint a zeneszerzésnek nagyobb mesterei, kikhez a legujabb időkben *Donizetti* és *Bellini* járulnak.

Franciaországban *Monsigni* és *Gretri* operáival és operettjeivel indul a színi zene magasabb fejlődésre; később *Mehul*, *Berton*, *Rossec*, *Lesueur* fejlesztik azt tovább; míg *Auber*-ben az újabb-kor talál hatalmas mesterre; míg az olaszok e téren szerzett babérait *Mendelssohn*, *Weber* s korunkban *Mayer-Beer*; az egyházi zenében a magyar *Liszt Ferencz* s végre az újabb német zene nagy mestere: *Wagner Richard* igyekeznek kétségessé tenni. Figyelemreméltó különösen ez utóbbinak törekvése egy új német zene megalkotásában, melynél ha tulságokban csapong is, a nagy tehetség és a hatalmas akaraterő érdemeit nem lehet tőle elvitatni.

A magyar zeneirodalom ez ideig kétségkívül *Erkel Ferencz*-nek köszönhet legtöbbet, kinek operái »*Hunyadi László*«, »*Bánk-bán*«, »*Báthory Mária*« stb. folyvást kegyenczei a nemzeti opera kedvelőinek: de ha szabad véleményt mondanunk, a magyar opera fejlődésére nagyobbyszerű és végleges hatást csak is az gyakorolhat, ha azon utat követi, melyet a magyar költészet tett, hogy t. i. leszáll népdalaink gazdag tengerébe s azok gyöngyeit kiemelve, foglalja a klasszikus művészet keretébe. A magasabb magyar zenében még *Mocsonyinak*, *Egressy Béninek*, *Császárnak*, *Fáynak*, *Ábrányinak* stb. vannak érdemeik; míg a magyar zene tanügye körül a már említett *Liszt Ferenczen* kívül *Bartalus* tett legtöbbet. A zene végrehajtó művészetében jelenleg hazánk egyike az elsőnek; mert azonkívül hogy *Liszt Ferencz* zongora királysága világszerte elismerve van; *Reményi* és *Joachim* a hegedűre nézve tartoznak az első kö-

zé ; énekesnőink keresettek egész Európában ; sőt cigány zenészeink is egyaránt kedveltek az orosz és angol udvaroknál s Európa, sőt Éjszak-Amerika legelső városaiban is.

A táncz szintén Itáliában a XVI. században emelkedett színi művészetté ; hol az operák végét nem egyszer táncz rekesztette be. Még nagyobb emelkedést nyert ez a francia udvarnál XIV. Lajo. korában, ki 1661-ben táncz-akadémiát alapított ; 1663-ban a mes nuet-tánczot hozta be ; 1651-ben Párisban már tánczosnők léptek fel. Ettől kezdve a francia tánczmesterek egész Európában keresettek lőnek ; s már 1697-ben *Houbart de la Motte* már mint a balett reformatora tűnik fel ; 1790-ben pedig *Noverre* végleg elszakítja a balettet az operától, míg *Galeotti Vincenzo* még tovább megy ; s magát a tánczot alárendelve, a drámai plasticitást veszi balettjei alapjául.

Legmagasabb fejlődést a balett Olaszországban, névszerint Mailandban ért el, azonban *Galeotti*-nek nemes irányát egyre jobban elhagyja ; s fájdalom, azt kell mondanunk, az összes színművészet újabbkori irányáról is, mely mindegyre föltünőbbben közeledik a külső eszközökhöz ; s egyre jobban feledi azon eredeti feladatát, mely egyedül jogosult : az emberi érzelmek nemesítése s az emberi hibák ostromozása.

C) Politikai és társadalmi élet.

13. §. Az ujkor politikai viszonyai.

Igen hosszas időre, sok és keserű tapasztalásokra volt szükség, míg az európai nemzetek és uralkodó családok a közép-kor abszolút hatalmi felfogásából és hűbéri intézményeiből lassanként kibontakoztak ; s csaknem ugyanannyi idő, szinte annyi vér és pénzáldozat, míg a meggyőződés szabadsága s általában a tisztán emberi jogok elvégre érvényre tudtak vergődni.

Láttuk, hogy a hosszú elő- és utóközdelmeket nem is számítva, csak egy folytában 30 évig tartó háboru folyt a felett, hogy az embernek legszentebb joga, a lélekismeret-szabadság — habár korlátozott — tért nyerjen ; és semmivel sem állott jobban a nemzetek politikai szabadságának kérdése is, melyet hatalmas uralkodók és miniszterek, még csak számba sem véve a nemzetek vérét és vagyonát, megkérdőzés nélkül és könnyelműen sértegettek. A történelem ugyan csak XIV. Lajosról jegyzi fel, hogy parlamentjével szemben önmagát nyilatkoztatta az államnak : de Európa többi dynasta-családai is, minden kijelentés nélkül ugyanezen elvet követték (a Hanno-

ver-házon kívül) egész a francia forradalomig; s nem képeztek kivételt ez alól, a felvilágosodott absolutismus lángeszű uralkodói: *II. Frigyes* és *II. József* sem.

Az igényelt és gyakorolt absolut hatalommal szemben, kétségkívül a francia forradalom képezi a forduló pontot, mely úgy az absolut monarchia, mint a hűbériség védsánczait, erőszakos kézzel rombolja össze; az emberi jog és méltóságra nézve szintugy, mint a nemzetek politikai jogait illetőleg, új tanokat állít fel; s ezek érdekében, bámulatos vakmerőséggel az egész történelmi multnak hadat izen: de tulzásai által maga rombolja össze azt, amit épített s midőn a korlátlan szabadság alapjait véli lerakni, egyfelől oszlopot épít a korlátlan hatalomnak; másfelől az alkotmányos szabadság tanait teszi félelmesekké és gyűlöltekké még azok előtt is, kik talán kellő mérséklettel azok nagy részét hajlandók lettek volna elfogadni. De sajátszerű, hogy ugyanazon caesarismusnak túlnyomó hatalma, mely ezen visszásságok és tévedések nyomán csaknem egész Európa urává lesz: a szorongatott helyzet egy pillanatában, Európa két nagy államának fejét arra kényszeríti, hogy a népek szabadságára hivatkozván, nagy részben magukévá tegyék, sőt hivatalosan proclamálják azon emberi jogokat és politikai szabadságot, melyet azelőtt és azután nem örömet vallottak magokéinak. Az 1814-iki lipcsei népek-harcza előtt történt ez, midőn Európának két nagyhatalmu uralkodója, jónak látta a francia lelkesedéssel szemben, a nemzetek szabadságvágyára hivatkozni. Igaz, hogy a bécsi congressus után e hivatkozás nagyrészt feledésbe ment: de csak a hatalom részéről; a történelem azonban megörökité azt s még mélyebben vésődött be ez esemény a nemzetek lelkébe; honnan annyival kevésbé lön kiirtható, mennyivel inkább igyekezett a reactió annak gyökeres kiirtására.

Európa keletén főleg nemzetünk volt az, mely az alkotmányos szabadság ügyében legnagyobb szívósságot tanusított; s ennek eredménye annyival jelentékenyebb lön, mivel az régi történelmi multon alapult, állandó monarchicus érzelmekkel párosult, s alapjait egy ezredéves autonom kormányzat gyökereiben birta, melyeket több százados elnyomási kísérleteknek sem sikerült soha kiirtani. Ez autonom rendszerre és régi alkotmányos multa támaszkodva, a nemzet az absolut hatalom törvénytelen rendeleteit »tisztelettel félretette«; s szenvedőleges ellentállása által, jogérzetének minden kedvező alkalommal érvényt volt képes szerezni. Igaz, hogy eme sérelmi politika a hosszas európai politikai szélcsendben nagyobb eredményeket nem tudott felmutatni: de legalább fentartotta a jogfolytonosságot; fentartotta és táplálta a nemzeti jogérzelmet s később kényszerítette az absolut hatalmat ezen jogérzet előtt meghajolni.

Az 1830-iki és 1848—49-iki forradalmak már jóval kevesebb nyakasságot és kitartást találnak az absolut hatalomnál és sokkal több mérsékeltséget a nemzeteknél; a két német nagy állam ural-

kodója határozott ellenszenvet mutat az utczai néptömegek legyilkolása ellen s a felkölt nemzetek forradalma többé nem a trónok ellen fordul, hanem a reactiót képviselő minisztereket üzi el. És jól lehet, 1849-ben egész Európában leveretnek a forradalmi kísérletek: a sok vér árán szerzett győzelmek sem az uralkodókra, sem a nemzetekre nem maradnak tanulság nélkül; s különösen azon körülmény, hogy a 48—49-iki forradalmak az alkotmányos kormányformákkal szemben, különösen Angliában, minden hatás nélkül vonulnak el; lassanként azon meggyőződést érlelik meg, hogy csakugyan az alkotmányos kormányforma az, mely az uralkodókat az egyre megújuló forradalmak esélyeitől; a nemzeteket pedig a szabadsági eszmék tulzásaitól megóvják. A parlamenti kormányforma az, mely az uralkodó törvényes jogait leginkább biztosítja; a felelősséget az uralkodókról azok tanácsosaira hárítja; a nemzeti akarat nyilvánulásának biztosító szelep gyanánt tért enged és a belháborúk iszonyaitól az államokat megmenti.

De igen nagy tévedés volna az újabb kor politikai haladását csak ezen egyetlen tényezőre vezetni vissza. A közlekedési viszonyoknak nagymértékű javulása s az ezek által létesített nemzetközi érintkezés, mely a nemzeteket azok politikai intézményeinek a helyszínén tanulmányozásához juttatja; a politikai napi sajtó egyre nagyobbodó terjedelme, melyek ellenébe tsinai falat sem a censura, sem a hatalom erőszakos eszközei nem képezhetnek, lehetlenné teszi az eszmék és elvek elterjedésének meggátolását.

Végre a nagy nemzeti kívánalmak és az uralkodó dynastiáknak részint nagyravágyása, részint politikai eszélye is, a nemzetek politikai szabadságának hatalmas tényezőjévé válik.

Az uralkodó családok nem választhatják el többé családi érdekeiket saját népeik érdekei és aspiratióitól; ellenkezőleg maguk állanak ezen nemzeti érdekek élére. *III. Napoleon* bár a politikai szabadságnak nem nagy barátja, Franciaország anyagi érdekeit a legmelegebben karolja fel és a francia iparnak nyújtott kedvezmények, nemzetközi szerződések s végre az 1867-iki kiállítás által azt Európában elsővé emeli. S ugyanakkor magáévá teszi a francia büszkeség azon követelményét is, hogy országát a Rajnáig kiterjessze s nem tud elzárkózni a közvélemény azon nyomása alól, mely az 50-es évek derekán Oroszország megbénítását a keleti háboruban s majd Olaszország felszabadítását és a mexicói háború megszüntetését követeli; egyszóval a politikai szabadság hiányát nemzete anyagi jólétével és dicsvágyának kielégítésével igyekezik kárpótolni.

A porosz király, ki a 48-iki forradalom alkalmával felajánlott német császári koronát visszautasította: nemzetének mérsékelt alkotmányt ad, kénytelen a nemzeti követelménynek engedni, a schleswig-holsteini felszabadítási háboruban s később a francia hóditás-vágygyal szemben, az összes német nemzetet egyesítve zász-

lőja alatt tör be Franciaországba, hogy fényes győzelmei után s a francia főváros romjain fogadja el azt, mit a forradalom kezeiből elfogadni vonakodott: Németország császári koronáját.

A szárd király Victor Emánuel, szabadelvű alkotmány által teszi magát góczpontjává az olasz népek szabadság-törekvéseinek; a forradalmi elemektől sem irtózik többé, hogy célját elérhesse s a kis Turinból elébb Florenczbe, majd Rómába juthasson.

Ausztria császára jobb meggyőződése alapján s tanulságot merítve a birodalmát ért csapásokból, szintén enged népei óhajlásának s szabadelvű alkotmányt ad a monarchia mindkét felének; alkotmányos érzületéről visszapattannak a reactio kísértő nyilai; mi mindkét birodalmának anyagi és szellemi előhaladását mozditja elő, egyuttal népeinek trónjához való ragaszkodását is megszilárdítván.

Végre az orosz hóditásvágy az eddig mozdulatlan Törökország szélcsendjét is megingatja s miután már a sebastopoli háboru, aldunai tartományainak alkotmányos életet teremtett: épen jelen évben, népeinek mérsékelt parlamenti alkotmányt adott; az ujkor politikai szabadság eszméinek, a keleti despotia felett gyönyörű diadalt szerezvén.

Könnyű belátni, hogy az épen most más nemzetek nevében háborut indító Oroszország, akár győzelme, akár veretése esetére, szintén kénytelen lesz az európai közvélemény és haladás követelményeinek hódolni; habár az eddig nagy részben kikerült forradalom árrán is; mert azon kisebb népek, melyek érdekében fellépését állítja, sőt azon hazai hadsereg is, mely zászlója alatt küzd, nehezen fogja érdekében állónak találni, vérét az absolutismns érdekében ontani; s meggyőződésünk, hogy épen az által, miszerint remélt diadalaihoz nemzeti aspiratiókat és forradalmi elemeket karolt fel, otthon a politikai szabadság ágyát vetette meg.

14. §. Társulati és társadalmi élet.

Midőn az uj-korban társadalmi életről beszélünk; kénytelenek vagyunk azt mint három-egységet mutatni be; mert a mai társadalmi élet három különböző téren jelen meg: mint politikai célokkal összekötött társulás, melyhez azon nyílt és titkos szövetségeket számítjuk, melyek social-demokrat, nihilisticus, communista, freimaurer, carbonari stb. néven jönnek elő.

A második csoportot a társulati élet különböző szövetkezetei képezik, melyek részint közmívelődési, részint ipari és kereskedelmi s végre jótékony célok kivitelére egyesültek. És csak harmadik sorban következnek a szorosan vett társadalmi élet csoportosulásai.

A mi az első csoportot illeti, meg kell jegyeznünk, hogy a titkos társulatoknak legkivált azon időben volt értelmök, midőn az elnyomás mind a politikai, mind a tudományos, vagy jótékony egye-

sületi mozgalmaknak gátot vetett. Nem lehet eltagadni, hogy például az olasz carbonarik az olasz felszabadulásnál s a szabadjómívesek a szabadelvű és humanisticus nézetek s a lélekismereti türelmesség tekintetében érdemekkel bírtak: azonban azt is meg kell vallanunk, hogy mindezeknek annyival kevesebb jogosultságok van és lesz, mennyivel nagyobb tért foglal a sajtó hatalma, a politikai és társulati szabadság, melyek mindazon nemes célokat, melyeket e titkos társulatok az elnyomás korában maguk elé tűztek, nyíltan hangoztathatják, eszközölhetik és vezethetik győzelemre.

A mi a social-demokratákat illeti, ezek maguk is két csoportra válnak, az elméleti csoport, melyet *St. Simon, Owen, Fourier*, és *Cabet* képviselnek, különösen irodalmi úton kívánnak oda hatni, hogy a társadalmi bajok az állami intézmények megrendülése nélkül, újabb szövetkezések által orvosoltassanak; ellenben a másik rész az államot is beakarja tevékenysége körébe vonni s attól mintegy atyai gondoskodást vár azon tömegek részére, melyek ezen társadalmi bajok nyomása alatt szenvednek.

Miután azon társadalmi nyomor, mely Európa némely nagy iparu országaiban, különösen a munkabér csekélysége és a nagy tőke telhetlenségéből eredő nyomásból keletkezik, csakugyan létezik: nem lehet csudálkoznunk, hogy épen a legmélyebb érzésű emberek melegen foglalkoztak e kérdésekkel s egy vagy más elmélet nyomán igyekeztek azokat megoldani. Gyakorlatilag azonban mind ezen törekvések kevés sikerre vezettek, mi vagy arra mutat, hogy e kérdéseket nem elvont elméleteknek, hanem a gyakorlati életnek kell megoldania; vagy pedig arra, hogy az illetők, mint nagy mértékben ábrándokra hajlók, ezideig nem tudtak elméleteiknek gyakorlati irányt adni. *Blanc Lajos* 1848-iki francia közmunka miniszter, ki maga is a social-demokraták elvét vallá, azon saját szerű helyzetbe jutott, hogy szabad kezet nyert elméleteinek gyakorlati megoldására: de e megoldás, mely főleg arra irányult, hogy a munkás osztályt, munka hiányában az állam foglalkoztassa, teljesen kudarcot vallott. Miután a gyámkodás soha sem válik az emberi méltóságnak és szabadságnak javára; sőt nem egyszer az önérzetes polgárból is munkátlan ingyenélőt teremt; mi azt hisszük, azok járnak helyes úton, kik teljesen szabad verseny mellett, e bajok orvoslását az önségélyre alapított szövetkezésekben, a munkásosztályok szellemi felemelésében s azon jótékony társadalmi mozgalmakban keresik, melyek a vagyonosabb osztály nemesebb érzéseit s az állam figyelmét a valóban létező nyomor enyhítésére terelik.

A nihilisták már mind a célok kitűzésében, mind az arra vezető eszközökben jóval tovább mennek; s tulzásaiknál fogva, melyekben a létező viszonyokat épen kihagyják számításból, nem hogy orvosolnák a bajt, sőt mernők állítani, miszerint azt részint a nemesebb emberi érzelmek megtámadása, részint mozgalmaknak félelmissé tétele által, még nevelik. Politikai tekintetben a nihilisták az

összes népek szövetségében, a vagyon- sőt család-közösségben, keresék a socialis bajok orvoslását; e tekintetben *Proudhon* tanaihoz közelednek, bár programjokat ez irányban még nem fejtették ki; annyival tisztábban jelentkezik nyilatkozataikban a modern materialismus *Vogt*, *Moleschott* és *Büchner* nyomán kifejtett elveinek elfogadása; még pedig azon szélsőségben, mely vallást, hazát és nemzetet teljesen feleslegesnek tart, miből a semmiségi-elv (nihilismus) neve is keletkezett.

E tan legnagyobb foglalásokat Oroszországban tett, *Herczen Sándor*, és *Csernisevszky* vezetése alatt, és ott egyszersmind a panszlavismussal lépett küzdőterre.

E törekvésekkel némi tekintetben rokon a leginkább Angliában feltűnt örök béke hiveinek tana s ugyanennek mintegy gyakorlati visszatükrözése az ugynevezett nazarénismus, mely hazánkban is nyert némi elterjedést s mely vallásos elvein kívül, társadalmilag a teljes egyenlőségben, politikailag a véradó megtagadásában keresi elveinek megoldását. Látni való, hogy mindkét tan egyéb sekélyeit nem tekintve is, még ma alig bírhat a gyakorlati megoldás kiállításával és életképességgel.

Sokkal nagyobb becsű s jótékony hatásaira nézve beláthatlan értékkel bíró azon általános társulati mozgalom, melyet az ujkor csaknem kiváló sajátjának mondhat s melynek vívmányai $\frac{9}{10}$ -ed részét köszönheti. A tudományos társulatok a tudományoknak adtak nagymértékű lendületet; a társalgási- és olvasó-egyesületek korunk társadalmi míveltségét emelték magasra; az anyagi célokra törekvő egyesületeknek köszönhetjük közlekedési eszközeinknek, pénz- és hitelintézeteinknek megalapítását; azon roppant vívmányokat, melyet korunk a földművelés, állat-, növény-tenyésztés és meghonosítás terén elért; végre jótékony egyesületeinknek mindazon intézkedéseket, melyek a politikai és társadalmi élet nyomorait, ha nem is szüntették meg, nagymértékben enyhítik s míg egyfelől a magasabb társadalmi rétegek nemes érzelmeinek kifejtésére szolgálnak, a vagyonilag alárendelt helyzetben lévők irigységét és ellen-szenvét a hála érzelmei által mérsékelik.

De van még ezen társadalmi mozgalmaknak két más nevezetes fényoldaluk is, mely abban áll, hogy az államot a sok pénzbe kerülő gyámkodástól nagyrésztben felmentik s így míg az államgépezet intézkedéseit csak az okvetlenül szükségesre szorítják s a közterheket az egész tömegről levéve, csak a vagyonosok vállaira helyezik át: más oldalon a polgári önérzetet, az önrendelkezés jogát, az önsegély érzetét költik fel, tehát a szabadságérzetnek tesznek szolgálatot.

Hogy minő hatása van ezen társulati szellemnek a nemzetek életére s hogy mit képes e téren csak egyetlen magas érzelmi hazafi és emberbarát létesíteni: arra legközelebbi például szolgálhat hazánk s a »legnagyobb magyarnak« *gróf Széchényi Istvánnak* működése, melyhez hasonlót alig mutat fel az emberi mívelődésnek tör-

ténete. A 30-as évek előtt mind abból, mit maig társulati működés nyomán elértünk, semmi sem létezett. Folyamaink szabályozása, gőzhajónk és vasutaink, a világ egyik építészeti csodája lánczhidunk, kaszinóink, olvasó-egyleteink, akadémiánk, löversenyünk és gazdasági egyleteink, ez egyetlen nagy emberünk kezdeményezése nyomán indultak meg és jöttek létre. Ezen nagy példa nyomán fejlődtek mind szellemi, mind anyagi téren közmívelődésünk többi tényezői, ugy az anyagi, szellemi és jótékonyági téren, melyek ma hazánkat behálózzák; s melyekre nézve elég azon egyetlen adattal szolgálnunk: hogy még a legközelebbi szomorú években is, csupán jótékony egyesületeink többet nyújtottak 2 milliónál a köznyomor enyhítésére.

A mi végre a szorosan vett társadalmi életet illeti, bár az sem az erkölcsiség eszményeinek, sem a politikai átalakulásoknak teljes mértékben meg nem felel: abban a legutóbbi korban tetemes javulás állott be. Érintettük már, hogy csak az ujkor első felében is mily sekélyes volt a fejedelmi udvarok erkölcsi élete; mily óriási volt az összeg, mely az állami közügyekkel szemben önhatalmilag az udvarok fényezésének, sőt részben erkölcstelen hajlamainak kielégítésére fordított; mily kevés értéke volt ezekkel szemben a nemzeti akaratnak és hazafiságnak: ezekkel szemben ma az udvari kiadások megszabott összegekre (civilisták) szorítkoznak; s ezekből is az előre haladott korszellem és műveltségnél fogva maguk az uralkodók tetemes összegeket fordítanak nemzetiségi, közmívelődési és jótékonyági célokra; az udvari élet köréből a túlvitt fényezés és erkölcsi sekélyesség nagy mértékben eltűnt s különösen a német és osztrák-magyar udvaroknál, példányszerű egyszerűség és hazafias érzelmek vertek tanyát; a fejedelmi családok tagjai, szemben az egykori külföldi majmolás-vágygyal, népeik szokásait és nyelvét sajátítják el s ha emberi gyarlóság, mint mindenütt, ugy itt is jelentkezhetik, a helyett hogy mint egykor, a hiuság vásárára vitetnék, megmarad a társadalmi illem határai között.

Igaz, hogy társadalmi életünk erkölcsi tekintetben ma sem kifogástalan s szellemi haladásunkkal egyáltalában lépést nem tart; a pénzvágy, hiuság és nyomor ezrenként szedi erkölcsi áldozatait: de összehasonlítva az ó-kor nyílt üzelmeivel s a középkor erőszakával: lehetetlen e téren is haladást nem jeleznünk s a szabadság és emberi méltóság felemelkedése, egyesülten a fejlődő demokratiai érzelmekkel, itt is kétségtelenül jobb jövőt fog előidézni. Hatalmas eszköz a közerkölcsiség ellenőrzésére nézve a *tisztességesen vezetett sajtó* is; bár nem lehet tagadnunk, hogy kivált mint alsóbb szépirodalom ez irányban kedvezőtlenül is hathat.

D) Az uj-kor anyagi előhaladása.

15. §. A közlekedési eszközök.

Nem ismertük el egypár európai hírű író azon állításának igazságát, hogy az emberi műveltség előhaladása az erkölcsi viszonyokat ne javítaná; sőt miután az ember anyagi helyzetének, erkölcsi méltóságának és politikai szabadságának javítását az emberi művelődés eszközei által józanon még csak kétségbevonni sem lehet: bátran állithatjuk, hogy a tudományos fölfedezők Isten után az emberiség legnagyobb jóltevői. E jóltevők között a közlekedésre vonatkozó találmányok fölfedezői, javítói: a gőzhajózás, vasutak, vasuti mozdonyok, villanytávírdák stb. megteremtői kétségtelenül első sorban állnak. Mert mióta vizeinken gőzösök repülnek; continensünket vasuti sineken gőzparipák robogják át s az emberi gondolat villanyszikra alakjába perczek alatt jár be országokat: azóta lehetlen az eszme terjedését megakadályozni; a nemzetek könnyen jutnak egymás vívmányainak tanulmányához; a tudomány, kényelem és napiszükséglet eszközei a földnek csaknem minden pontján megszerezhetők; a cikkek különbözetei megszűntek óriásiak lenni; lehulltak a tsinai falak, melyeket félelem és butaság raktak nemzetek közé; a föld minden terméke és vagyona közös tulajdonává lett az összes emberiségnek, mely most már dacolni képes a természet csaknem minden erejével s könnyebben néz szembe még a fenyegető éh-halállal is.

Az első gőzhajó (Fultoné) 1807-ben Amerikában indult meg, mely egy husz lóerejű Watt-féle gépezettel, New-Yorktól Albanyig felfelé 120 tengeri mérföldet hagyott hátra. 1815-ben a »Fulton« nevű gőzfregatte 32 ágyuval felszerelve szállott tengerre. Az első gőzhajó, mely az atlanti oceanon 20 nap alatt átjött, a 350 tonnás »Savannah« volt. És ma a földnek összes tengerei és vizei nyüzsgenek ezen füstökádó szörnyetegektől, melyek a »Savannah« egykor husznapos utját Liverpooltól New-Yorkig kedvező időben 6 — 7 nap alatt teszik meg.

A vasutak eredete régi időkre vezethető vissza; némelyek szerint hasonló szerkezet nyomait már Görögország egykori virágkorából is fedeztek fel; a középkor végén s az uj-kor elején a bányák kiaknázására használtak előbb fa, később vassal borított sineket: de valódi világra szóló jelentékenységet azok csak a gőzmozdonyok alkalmazása által nyertek. Curr volt az első, ki 1776-ba a favágányokat vassal fedte be s a kerekeknek kiálló keretet adott, mely a kisiklást megakadályozza. Az első rendes közlekedési vasut Angliában jött létre 1825-ben. Stockton és Darlington között, mely példát aztán Franciaország, Ausztria s majd Amerika is követtek. Stephenson György (1781—1848) volt a gőzmozdony első feltalálója és alkalmazója a liverpool-mancheszteri vonalon; s előbb kétség-

gel fogadott találmánya csakhamar egész forradalmat idézett elő a közlekedési eszközök javításában, mely az ő 80 mázsás mozdonyát máig 1300 mázsára emelte s míg az ő »Röppentyűje« (Raketa) óránként csak 25 kilométert futott be: ma már a vasutak lehető biztonság mellett elérték az óránkénti 100 kilométert. És minő mérvekben növekedett 1825 óta a vasutak építése! Csak az egy Anglia negyed-század alatt 6 milliárdot adott ki vasutak építésére; s már 1874 elején az egyesült-királyságok vasut-hossza majdnem 26,000 kilometer (16,449 mf.); és 11,435 mozdonnyal, 379,899 kocsi-val rendelkezik. A németországi összes hálózatok 25,964 kmrt tesznek ki, melyek 2 milliárdba kerültek. Ugyancsak 1875 végén Franciaország vasut-hálózata 24,487 km. tesz ki; Olaszországé pedig 7,688 km. emelkedett. A kis Belgiumnak ugyanezen időben már 3,479 km. vasutja van: Hollandnak 1627; Oroszországnak 19,550; a parányi Schweicznak 2080; Törökországnak pedig 1536. Kelet-India vasutai 10,443 km. tesznek ki; Japánban és Tsinában csak a közelebbi időkben kezdődött meg a vasut-építés. Észak-Amerika még Európánál is rohamosabban haladt a vasut-építésben és nagyszerűbb eredményeket ért el. Az első vasut 1827-ben adatott át a forgalomnak, de már 1875-ben csak az Egyesült-Államoknak 119,800 kilometer vasutja van, tehát majdnem annyi, mint az összes Európáé; míg egész Amerikában a vasuti hálózatok 133,900 km. tesznek ki. Végre Ausztria-Magyarországon az 1876. év elején 16,766 km. vasut volt kiépítve, vagyis 2209 mrfld; melyből hazánkra 6650 km. esik. Az első magyar vasut 1846 jul. 15. lett átadva a forgalomnak (Pest—Vác.)

A vasut-építés utóbbi időkben csaknem maniává fejlődött; igen sokszor oktalan irányzatokat vett fel (mint például a gyakorlatnak ismert Angliában is, melynek vasut-hálózatáról egy szaktudós azt írja, hogy annak tervezete azon eredményhez hasonló, melyet egy tintába mártott légy által érünk el, ha azt tetszése szerint papíron vándoroltatjuk); milliók és milliárdok költettek el céltalanul és gyakran könnyelműen: de oly közlekedést hoztak létre, minőről atyáink nem is álmodhattak; óriási s a természet minden erejével daczó mester-műveket, minő a 11,000 láb magas *Mont-Cenis* keresztül vezetett 12,200 meternyi ($1\frac{2}{3}$ német mértfd) *alagút*, melyet a legujabb technikai tudomány, gyémántfurók segítségével szakitott át s mely bár 65 millió frankba került: két oly virágzó iparu ország területét kötvén össze, mint a francia és olasz: eredményeiben csak áldást hozó lehet. És ez óriási munka, melynek terve az olasz parlament által csak 1857-ben szavaztatott meg, 1871-ben már átadatott a közlekedésnek. Még nagyobb szerű lesz a Schweiczt Olaszországgal összekötendő *st. gothárdi alagút*, mely jelenleg van munkában.

Mindezeknél világraszólóbb óriási mű az ugynevezett *Pacific-vasut*, mely az Atlanti tengerrel Közép-Amerikán keresztül a

Csendes-Oczeánt köti össze. 1848-ban tett erre indítványt *Benton Tamás*, 1862-ben kapta meg a társulat az engedélyt s az óriási munka 1869-ben — tehát öt év múlva — már teljesen készen állott. E több mint 700 német mértf. vasut 6—7 napi út-tartamával, Londonból San-Franciscoig eddig 35 napot tevő utat 17—18-ra szállítá le; igaz, hogy ideiglenes kiállítása is 131 millió dollárba került.

Talán még az előbbinél is nagyszerűbb — de a világkereskedelemre kétségtelenül nagyobb hatásu — Ázsia és Afrika érintkezési vonalának vízi úttal átmetszése, az ugynevezett *Suez-csatorna*. Már Krisztus előtt a XIV. században megkezdtek volt azt Egyiptom farahói s a Ptolemeusok egyike *Philadelphus* 206-ban Kr. e. be is fejezé. E csatorna Kr. u. a VIII. századig állott nyitva; midőn 767-ben Abu-Dzsafer-el-Mansur khalifa parancsára betemettetett. Bonaparte Napoleon 1799-ben megkísérlé azt helyreállíttatni: de mérnökei (hibásan) úgy találták, hogy az a Vöröstenger magasabb vizállásánál fogva, lehetetlen. E hiba csak 1847-ben lőn felfedezve s 1854-ben *Lesseps* francia mérnök már megnyerte az engedélyt a csatorna megnyitására. A kettős csatorna munkája 1859-ben kezdetett meg, 1863-ban már átadatott a világközlekedésnek.

Legujabban két hasonlóan nagyszerű és világgraszoló vállalatról van szó, melyek egyike a *Sahara pusztának vízzel elöntése*; másika az Atlanti és Csendes-tengereknek a *Panama* szoroson át összekötése, mely vállalatnak élén hazánkfia Türr István áll.

A *posta-szolgálat* célját nem, csak eszközeit változtatta; a mennyiben természetesen mindenhol, hol a postautak helyére vasutak léptek, a posta szolgálatot ezek vették át; miáltal a postaközlekedés gyorsasága nagymértékben növekedett.

A vasut-hálózatok nagy mértékben befolytak az addig létezett posta-utak *irányzatára* nézve is; a mennyiben a vasutakkal párhuzamosan futó vonalaknak nagyrészből felkellett adatniok, ellenben azok nyertek nagy fontosságot, melyek a vasutakat keresztben metszik át.

Igen természetes, hogy mindezen előnyök által a posta szolgálat is igen előnyösen növekedett — mire nézve elég lesz néhány, számokban kifejezett adatot felhoznunk. — 1868-ban hazánkban a hivatalos és ajánlott levelek száma 34 millió kétszázezer; a hírlapok száma 13 millió; a postaküldemények darabszáma 4 millió hatszázezer; 1874-ben a hivatalos és ajánlott levelek száma 67 millió háromszázötvenezer; a hírlapoké 31.200.000; a posta küldeményeké 6,500,000; tehát a két első rovat megkétszerezve, az utóbbi pedig félannyival növekedve. Angliában 1839-ben még csak 75 millió levél kézbesített; 1875-ben pedig jóval több egy milliárdnál, tehát három évtized alatt többre emelkedett az egykori tizszeresénél. (Érde-

mes itt megemlitenünk, hogy *Sikes* bankár indítványára a postahivatalokban egyszersmind takarékpénztárak alapítottak, melyeknél 1862-től 5 millió font sterling betéti összegről, 78-ig 73 millióra emelkedett). Az Európából Amerikába küldött levelek száma 1862-ben 2½ millió, melyhez 800,000 ujság lap járul; Amerikából Európába mintegy 100,000 levéllel küldetett több; de hirlap több mint 2 és ½ millió.

De leghatalmasabb közlekedési eszközzé vált az uj-kor egyik legnevezetesebb és az emberi ész hatalmát legjobban tanúsító találmánya a *villany-delejes táviró*.

A távjelzés már a legrégibb népek történetében ismeretes, s leginkább a tűz-jeladásra szorítkozott: de az ügyesebb távjelzések hosszú sorozata egészen az uj-korra esik. Ilyenek *Keszler* világítási távirója 1617-ben; *Worcester* láttani távjelzője 1633-ban; *Hook* módosítása 1684-ben; *Chappeé* 1790-ben, mely a francia köztársaság hadjárata alatt képes volt Lille-ből Párisig két óra alatt juttatni tudósításokat. Csak ezután jönnek a villanyossági és villanydelejességi kísérletek; 1753-ban és 1774-ben *Winkler* és *Lesage* már tesznek a villannyal távirói kísérleteket: *Sömmering* 1809-ben a delejjel; *Ronaldo* pedig 1816-ban villanyt hoz alkalmazásba mutatóval ellátott óraműveinél. A valódi nagy lépést azonban *Gausz* és *Weber* tették meg a villany-delej alkalmazásával; melyet már 1737-ben *Morse* és *Steinheil* nyomó- és író-táviróinak felfedezése követ; kik közül az utóbbi már 1538-ban, a föld delejvezető képességét is felfedezi. *Rawley* ugyanezen évben a légnyomási távirót *Davy* egy évvel később a mutatóval ellátottat találja fel.

És e nagyszerű vívmányok által, a távirás elérte azon tökélyét, hogy az egy másodperczen több mint 60,000 mértföldet befutó villany-szikrát, az emberi gondolatok tovaküldésére teljes sikerrel felhasználhassa.

Ettől kezdve aztán a távirás folyton növekedő óriási mérvet öltött. Legyen elég itt csupán a londoni távirás működésének egy pár adatával szolgálnunk. Az 1875-ik év elején a londoni központi táviró 34 más városi hivattal volt összeköttetésben; a központban 196 Morse; 53 Wheatston-automat; 65 kettős levelezésre alkalmas gép; 122 egyszerű táviró; 10 *Wheatstone*-féle mutató táviró és 8 más különneű volt alkalmazásban; a gépeknél 350 hivatalnok dolgozott, hónaponként 33—35,000-ig emelkedett a táviratok száma. 1874-ben a hirlap-sürgönyöket leszámítva, 19 millió távirat adatott tovább. Egy fontos parlamenti vita alkalmával, csupán a központi állomás egy éjen át 440,000 szót sürgönyözött, mely az óriási »Times« hirlapban 220 sűrűn nyomott hasábot töltene be.

Hazánkban a távirda állomások száma 1867-ben még csak 676; 1703 hivatalnokkal: de 1875-ben már 2,212 állomásunk van, 3,354 egyénnel; a feladott sürgönyök száma 1867-ben még csak 2,282000; de már 1875-ben a 4.572.000-et is felülmulja, tehát 8 év alatt kétszeresére emelkedett.*)

A távirásnak legnagyobb szerű vivmánya az *Európa és Amerika közötti táviró-vonal* (Cabel).

Kisebb vizalatti táviró összeköttetések Keletindiában és Amerikában már a 30-as és 40-es években sikerrel történtek; 1840-ben *Wheatstone* tett e nagyszerű eszme kivitelére indítványt, de ez, valamint *Bretté* is előbb siker nélkül hangzott el. Végre 1849-ben a keletindiai szigetekről behozott guttapercha az isonandra gutta nevű fának nedvéből készülve, lehetségesnek mutatta fel, a nagyobb tenger alatti huzaloknak a víz hatásától elkülönzését, melyet *Folcstone* azonnal alkalmazásba is hozott s az előbb említett *Brett* mérnök, az Anglia és Franciaország közötti canaliban létesített is; de gyengén lévén készítve, elszakadt; mi az ujabban vállalkozó *Cramont* arra az eszmére térítette, hogy a guttaperchán kívül a villany-vezető huzalt, vashuzalborítékkal is körülvége. Ez uton sikerült 1851. Dover és Calais között a táviró összeköttetést létrehozni.

Több alsórendű kísérlet után, végre 1854-ben *Gisborne* amerikai mérnök által, merült fel az első terv, ki a vállalkozó szellemű *Field Cyrus* ismeretségére tévén szert, ez minden közbejött nehézségek daczára 1858-ban a nagyszerű vonalat kiegészíté; úgy hogy ez év augusztusában az első távirat Európából Amerikában átrepülhetett. De ugyanezen év szeptemberében a vonal megtagadta szolgálatát. És most újra a tudományhoz kelle fordulnia e nagyszerű eszmének, mely *Thomson* tanár személyében, egy igen érzékeny villany-delejmérőt adott rendelkezésre, melylyel a villany-erő legcsekélyebb hanyatlását is jelezni lehet; s a technica minden erejét felajánlotta, hogy egy erős változatlan és hozzáférhetlen többszörös huzal-rendszer készítettessék s az minden előleges megrázkódás nélkül legyen lebocsátható. Ez utóbbi célra az óriási »*Great-Eastern*« hajó hozatott létre, mely 10,000 ember befogadására is képes; s 1866-ban nemcsak az új táviró-vonal rakatott le, hanem a korábban elszakadott is felkerestetett és összeforrasztatott. Került pedig az egész nagyszerű mű másfélmillió font sterlingbe.

16. §. Az ipar-kereskedelem, közgazdaság haladása.

Az emberi mivelődéssel fokozatosan emelkedett az embernek mind szellemi, mind anyagi szükséglete s úgy az állam, mint az egyes arra törekedett, hogy ezen szükségleteket teljes mértékben

*) Lásd Wührl Jákó »A világ forgalom eszközei« Budapest. 1777.

kielégítse. Az emberi szellem találékonysága, kezdet óta különösen három irányban igyekezett utat törni az emberi nem jóléte és kényelme tekintetében; e három irány a természet erőinek felfedezése, azoknak az emberiség javára és kényelmére felhasználása s végül az emberi közvetlen munka terhének enyhítése s a munkaerőnek megsokszorozása. Az első irány, mint láttuk, a tudományokat emelte nevezetes magaslatra; a második a közlekedési eszközöket s az ipar külön nemeit teremtette meg, míg végre az utolsó gépei által a gyáripárt honosította meg; munka felosztás és tér-összesítés által az erők végetlen sokszorozását s nagy időnyereséget eszközölt; s e kettőnek közös tényezőjéül oly roppant termelési eredményt ért el, mely értékben a középkorit százszorosan meghaladja.

Hogy mindhárom irányban minő eszközöket teremtett meg az új-kor találékonysága: szolgáljon némi tájékozásul az itt közölt táblázat a legújabb és legfontosabb felfedezésekről és találmányokról:

Amalgamatio Amerikában	1557.
Aneroid-légsulymérő feltalálta Vidie	1844.
Anilin-szinek felt. Nicholson és mások	1861—3-ig.
Areometer felt. Boyle	1675.
Argand lámpa	1783.
Ásvány rendszer felt. Agricola	1530.
Agyagsajtó	1820.
Alagút ft. Brunel	1804.
Alkén-savas nátron (fényképészetre) Herschel	1819.
Arabszámok, behozta Fibacci	1202.
Aczéltollak, felt. Wise	1803.
Beszédcső, felt. Morland	1770.
Beeresztő gép, felt. Fairnbairn	1838.
Berlini kék, felt. Diesbach	
Bessemer aczél	1855.
Bevezetett villanyosság, felt. Faraday	1832.
Brahma-féle zár	1784.
Burgonya felf. Drake	1786.
Büvlámpa felt. Kircher	1840.
Büzeny (brom) felt. Balard	1826.
Boncztan Versalius	1537.
Buvárharang felt. Schott	1558.
Carmin Pisában	1850.
Chassepot-fegyver	1858.
Chinahéj Európában	1749.
Cyan felt. Gay-Lussac	1815.
Collodium	1846.
Collodium-fénykép felt. Archer	1851.
Congrève-röppentyű	1804.
Cserzés	1775.

Csavar-fuvó felt. Caymardelle	1812
Csavarvágó gép	1832.
Csipke-készítés, Utmann Borbála	1520.
Daguerre-fénykép	1820.
Delejtű felt. Gioya Flavio	1302.
Dickinson hengergépe papírnál	1809.
Dynamometer felt. Regnier	1806.
Dörzs gyufa felt. Irinyi	1833.
Drumond-fény	1825.
Durrgázgép felt. Bersanti és Mateuca	1858.
Durr ezüst felt. Berthollet	1788.
Drágakő-csiszolás felt. Berghem	1457.
Dohány felf. Hernandes	1558.
Dobfuvók felt. Povel	1825.
Eberhardt edzőművészete	1824.
Edzés felt. Dürer Albert	1512.
Életbiztosítási társulat Angliában	1706.
Ericson hőgépe	1833.
Erőműtani szövöszék felt. Roberts	1822.
Esési törvény felt. Galilei	1638.
Esernyők Európában	1640.
Fajképződés felt. Darwin	1859.
Fa-papir felt. Keller	1845.
Fehérités halvannal felt. Berthollet	1785.
Fejőgép felt. Boyce	1799.
Fémmérés felt. Agricola	1527.
Fém-barometer felt. Schinz	1845.
Fémnyomás	1816.
Fém-hévmérő felt. Breguet	1817.
Fényelhajlás felt. Bradley	1729.
Fénytörés törvényei felt. Descartes	1629.
Fény sebesség mérés	1675.
Fokmérés (a földé) felt. Fernel	1528.
Folysav felt. Schwanhard	1670.
Földünk villany vezetése, felt. Steinheil	1837.
Földgolyó felt. Behaim	1492.
Franczia mértékrendszer	1790.
Fraunhofer vonalak	1815.
Fournir-malom, felt. Renner	1565.
Fénymérő, felt. Rumford	1794.
Fis-harmonica, felt. Eschenbach	1820.
Francziazár felt. Freytag	1732.
Festő-henger felt. Gannal	1819.
Fonógép	1738.
Fonógép Archwricht-féle	1769.
Fonókerék, felt. Jürgens	1539.

Gabelsberger gyorsírása	1817.
Galvanismus	1790.
Galvanographia, felt. Kobell	1842.
Galvanoplastika, felt. Jacobi és Spenzer	1737—8.
Gázvilágítás felt. Murdoch és Becker	1685.
Gázalfőzés felt. Clayton	1739.
Gőzvillanygép, felt. Armstrong	1840.
Gőz-kalapács, felt. Watt	1784.
Ugyanaz, felt. Nasmyth	1843.
Gőzgép (első), felt. Garay (Blasco de)	1545.
Gőzgép Watt-féle	1764—82.
Gőzeke Angliában	1850.
Gőzhajó, felt. Fulton	1799.
Gőzkocsi, felt. Steffenson	1829.
Gőzmozdonyok	1785.
Gyalugép, felt. Murray	1814.
Gyapju-fésű, felt. Schlumberger	1845.
Gyorssajtó, felt. König és Bauer	1803.
Gyufavágó-gép	1820.
Gombostűgép, felt. Hunt	1817.
Gyorsírás (első)	1650.
Gyorsfestészet felt. Fuchs és Kaulbach	1847.
Gyutacsos fegyver előltöltő, felt. Dreyse	1828.
Ugyanaz hátultöltő	1835.
Hajó csavar (első), felt. Bernoulli	1752.
Hangjegyek (fából metszve)	1473.
Hangjegyek (nyomva)	1558.
Hallcső, felt. Kircher	1648.
Hegyfűrőgép, felt. Bartels	1713.
Hengerfuvó, felt. Freytag	1724.
Himzőgép, felt. Heilmann	1829.
Hegyes golyó	1840.
Hengerfuvó Smeaton	1760.
Hengergép fonásnál	1816.
Himlőoltás, felt. Timonus	1713.
Huskivonat, felt. Liebig	1865.
Hőmérő (első), felt. Muschenbroeck	1360.
Harisnya-kötés (Francziaországban)	1527.
Harisnya-kötő gép, felt. Lee	1589.
Háromszögmérés, felt. Snellius	1615.
Hullámválasztási elmélet, felt. Hooke	1666.
Hegedű (jelen alakjában), felt. Testatori	1620.
Hidmérlegek, felt. Schwilgué	1800.
Hengermalom	1820.
Iron (graphit)	1550.
Jód, felt. Courtois	1811.

Jupiter holdjai	1610.
Inga időmérésre, felt. Galilei	1632.
Inga, gőzgép szabályozásra	1784.
Ingaórák, felt. Huyghens	1656.
Ismétlő órák, felt. Huyghens	1650.
Kautsuk vulkanizálás, Wüldersdorf	1832.
Kautsuk, felt. Condamine	1844.
Kautsuk csövek, felt. Grassart	1791.
Kávéház Stambulban	1554.
Kali	1757.
Kéksav, felt. Scheehle	1782.
Kepler törvénye	1619.
Kochenille, felt. Acosta	1830.
Kopernik naprendszer	1506.
Koronaüveg, felt. Caqveráy	1330.
Kobalt, felt. Brandt	1733.
Kocsi Magyarországon	1457.
Központi öntés, felt. Eckhard	1809.
Kréta-modor rézmetszésben	1756.
Különzéki számtan, felt. Newton és Leibnitz	1662.
Kukoricza behozatala Európába	1493.
Kliffort tügépe	1790.
Kötő-tűk Angliában	1560.
Ködfoltok, felt. Marius	1614.
Körfűrész, felt. Gervinus	1780.
Kovácsológép	1811.
Kénsav, felt. Libarius	1600.
Kovany, felt. Berzelius	1523.
Köedény, felt. Eller	1690.
Kőszén használata Anglia	1245.
Kovácsfegyver (Olaszországban)	1650.
Két-szin nyomógép, felt. König és Bauer	1867.
Lánczhid Anglia	1741.
Leydeni palaczk	1745.
Lefauchaux hátultöltő	1832.
Légsulymérő, felt. Toricelli	1643.
» » mint időmérő, felt. Guericke	1661.
Légsulymérő (első)	1643.
Légfűtési gép, felt. Nuttse	1800.
Légterjedési gép, felt. Erichson	1827.
Léghajózás (első)	1736.
Légszivattyu, felt. Guericke	1650.
Légnyomatu szállító vasut London	1863.
Láttáv a festészetben	1500 körül
Lőpormalom (első) Lübechben	1360.
Lőgyapot, felt. Schönbein és Böttger	1816.

Lőkupak, felt. Bellot	1820.
Löporrobbantás	1615.
Másodperczórák, felt. Auerbach	1500.
Magasnyomású gőzgép, felt. Leupold	1824.
Magnesium, felt. Bussi	1729.
Manometer, felt. Guericke	1661.
Másológép, felt. Watt	1780.
Meridián távcső, felt. Römer	1700.
Merinó juh Spanyolországban	1600.
Mérőasztal, felt. Frisius	1526.
Minié fegyver	1855.
Műmalmok	1812.
Microscop, felt. Jansen	1590.
Moderateur lámpa, felt. Franchot	1834.
Mosógép, felt. Stender	1754.
Mongolfier léghajója	1583.
Nedvmérő, felt. Molineux	1679.
Newton nehézkedési törvénye	1665.
Nickel, felt. Kronstedt	1751.
Nonius, Nunnestől	1542.
Napmicroscop, felt. Lieberkhün	1735.
Órarugók, felt. Hooke	1458.
Olajnyomat, felt. Liepmann	1822.
Olajfestés, felt. Wan Eyck	1402.
Orrkészítés (orvosi) Branca	1442.
Öntött aczél, felt. Untzmann	1740.
Öntöző gép	1800.
Palatáblák Scherer	1812.
Pallas planeta, Olbers	1802.
Papirkészítés chlorral, Fischer	1801.
Papirkészítés végetlen, Essonne	1799.
Papirgyár (első) Angliában	1588.
Papir-maché, Martin Párisban	1740.
Papirmalom (első)	1340.
Papin-féle fazék	1681.
Pokolkő használata, Köchlin	1809.
Paraffin, felt. Reichenbach	1850.
Pastell-festészet, felt. Wouet Páris	1620.
Pénzsajtó, felt. Uhlhorn	1817.
Pisztoly (első)	1364.
Planimeter, felt. Gonella	1825.
Platin, felt. Wood.	1751.
Platin-gyújtó, fel. Döbereiner	1824.
Polarisatio, felt. Malus	1810.
Portland-cement, felt. Smeaton	1759.
Porcellán Európában, Böttger	1706.

Phosphor, felt. Brandt	1766.
Photogen	1855.
Revolver, felt. Worcester	1861.
Rézmetszés, felt. Rüst	1440.
Rézmetszés több szinnel, Loosmann	1626.
Répaczukor, felt. Marggraf	1745.
Rézmetszés, Heat-féle	1820.
Szélmalom mozgótetővel	1650.
Szélpuska, felt. Gester	1430.
Sárgaréz, felt. Ebner	1533.
Szemtükör, felt. Helmholtz	1851.
Szekrényfúvók Angliában	1786.
Szélességosztó gép, felt. Chaulnes	1768.
Szintelen üveglencsék, felt. Hall	1733.
Szinnyomás Németországban	1820.
Szintan, felt. Newton	1666.
Szörme-kalap (nemez)	1500.
Stearingyertya, felt. Mully	1831.
Szurony Bayonneban	1641.
Serétkészítő torony, felt. Watt	1760.
Segner vizkereke	1750.
Selyemgyárak Lyonban	1520.
Szedőgép, felt. Sörensen	1850.
Spanyolviasz	1550.
Spectral analysis, felt. Kirchoff és Bunsen	1860.
Stereoscop képek, felt. Porta	1599.
Stereotypia, felt. Müller	1709.
Stöchiometria, felt. Dalton	1803.
Szövetnyomás (Németországon)	1460.
Találmány-patens (első)	1623.
Távcső, felt. Jansen	1629.
Távcső tükörrel, felt. Gregory	1560.
Távcső Kepler-féle	1620.
Tengeralatti táviró (Kabel)	1850.
Timany alkalmazása, felt. Deville	1856.
Tűzmentes szekrények, felt. Marr	1834.
Tücsinálás gépekkel	1811—16.
Természetrajzi gyűjtemény (első) Calceolari	1584.
Természeti lenyomat	1847.
Tükör-sextans, felt. Hadley	1731.
Tükör stereoscop, felt. Wheatstone	1838.
Téglagép, felt. Pallok	1869.
Uchatius-aczél	1855.
Üveg öntött lapok, felt. Thewardt	1688.
Üveghuta Angliában	1557.
Üvegpalota Londonban	1851.

Üvegharmonika, felt. Franklin	1765.
Üveggyöngy Muranóban	1482.
Ütőgép (első), felt. Ramme	1532.
Ütenymérő, felt. Loulin	1730.
Ultramarin mesterséges, felt. Thessaertt	1814.
Utczavilágítás London	1414.
Vakok írása, felt. Barbie	1830.
Vasut (első)	1821.
Vasut, földalatti, London	1863.
Vasolvasztó kemenczék	1600 körül.
Vas puszkavessző, felt. Dessau Lipót	1630.
Vérkeringés, felt. Harwey	1728.
Villanyvezető, felt. Franklin	1752.
Villanygép, Guericke	1650.
Villany fényvilágítás	1841.
Villany-delej, felt. Sturgeon	1825.
Villanydelej hajtó gép (első), felt. Newton	1834.
Villanydelejes óra, felt. Steinheil	1839.
Villanydelejes szövőszék, felt. Bonelli	1853.
Villanydelejesség, felt. Oersted	1819.
Villanyos tűzszer, felt. Fürstenberg	1770.
Vizkerék, felt. Poncelet	1826.
Vizsajtó, felt. Brahma	1817.
Viznyomási kalapács, Watterhouse	1858.
Vizteve, hajóemelésre, felt. Bäcker	1658.
Vontcső-fegyver, Lipcse	1798.
Varrógép (első) Stone és Henderson	1804.
Varrógép Howe-féle	1844.
Viz alatti hajók, felt. Drebbel	1620.
Vashajók, felt. Mersenne	1720.
Vizipuska van der Hayde	1672.
Vashengerezés, felt. Payne	1728.
Vas-ónazás	1550.
Volta oszlop	1800.
Viznyomó gép, felt. Ramsbotton	1862.
Viz-oszlop gép, felt. Duaille	1731.
Világkiállítás (első) Londonban	1851.
Viz-kos, felt. Mongolfier	1792.
Vizvegybontás	1800.
Wolfram-aczél	1855.
Zongora Christofali	1711.
Zsebóra, felt. Hele Péter	1510.
Zinkographia, felt. Eberhardt	1815.

A mi már az ipar területi felosztását illeti : termékeny országok népei leginkább a gazdasági iparra vannak utalva ; míg a mos-

tohább földüek részint kézi, részint gyáriparral és kereskedéssel igyekeznek pótolni azt, mit a természet tőlük megtagadott.

Európában a keleti népek nagyobbára nyerstermelők; a nyugoti és éjszaknyugotiak legnagyobb mértékben foglalkoznak kézi és gyáriparral, a tengermellékiek ezeken kívül kereskedéssel.

Nyers-termelő országoknak különösen azokat nevezhetjük, melyek a nyers termékek oly nagy mennyiségét hozzák létre, hogy abból saját szükségleteiken kívül, tetemes mennyiséget fordíthatnak kiviteli kereskedésre. Ilyenek első sorban Magyarország, Oroszország, Német- és Francziaországnak egy része és Spanyolország; ez országok legnevezetesebb kiviteli czikkei a gabnanemek és liszt, a fa, vas és más érczek, dohány, kender, ló és szarvasmarha s végre a gyapju. Európa gyáriparos országai: Anglia, Belgium és Hollandia. Francziaország, Ausztria, Italia és Svédország; a kisiparban és különösen a háziiparban leginkább a hegylakók tűnnek ki, első sorban Tyrol és Schweicz.

A termelések eme különböző ágai azonban egymást nemhogy kizárnák: sőt ellenkezőleg azon országok örvendhetnek legnagyobb jólétnek, melyek a saját maguk- vagy idegen országok nyerstermékeiből minél többet képesek feldolgozni s idegen népek piaczára juttatni. Így dolgozza fel Anglia roppant mennyiségű kőszénét, saját és idegen országok fémtermékeit s a szerencsés egyensúly, mely Francziaországban a nyerstermelés és az ipar különböző ágai között létezik, idézik elé azon roppant gazdagságot, melyet legközelebbi háborujának milliárdokra menő veszteségei sem tudtak ki-meríteni.

Nevezetes tényezők az államok anyagi jólétére nézve az általok birtokolt gyarmat-területek is. Például Anglia a megszerzett Kelet-India kincsei nélkül, éjszakamerikai, afrikai és ausztráliai gyarmatai hiányában, soha sem vergődhetett volna a világ legelső pénzhatalmának rangjára: de megfordítva ama találékony ész, kereskedelmi ügyesség és ipari fejlettség nélkül, az adózó gyarmatok kincsgazdagsága sem elég, mint azt Spanyolország példája szomoruan bizonyítja.

A mi az ipar különböző ágait illeti: Anglia és Belgium különösen a fémek nagyszerű feldolgozásában és a szövetiparban, Francziaország a fényűzési czikkek kiállításában s legkivált a művészetnek az iparral összekötött alkalmazásában, az ékkövek és műre-mek bámulatos utánzásában; Olaszország a művészeti tárgyakban; Ausztria és Németország az általános használatu tárgyak iparában; Magyarország a fa- és bőriparban; a Schweicz és Tyrol leginkább a művésziesen kezelt háziiparban tűnnek ki. Egyébiránt e téren, kivált az iparmuzeumok és világtárlatok divatba jötte óta, annyira mozgalmas verseny uralkodik, hogy például a közelebbi iparkiállításokon, a csak évtizedek előtt barbar izlésűnek tartott Anglia üveg-

és agyagipar terményeinek classicus szépségü alakjai által Európa minden más országáét felülmulta.

Tudományok és ipar haladása, nagy változást idézett elő az államgazdasági viszonyokban is. Az államtudományok, különösen a statisztika egyszerre fényt vetett az állami jólét minden tényezői- s azok eredményeire; s ezáltal a sötétben tapogatózás helyett, egyre világosabb lett a láthatár, határozottabb az irány, melyet valamely államnak anyagi jóléte előmozdításában követnie kell. Kitünt, hogy a művelési ágak közül melyek hatnak kedvezően, melyek kártéko- nyan; számbavétettek a közgazdaság összes factorai s minden állam azon iparkodott, hogy azokból a kedvezőtleneket elejtse, a kedvezőket pedig minél hatályosabb működésbe hozza. Így vettetett el a legtöbb államban az állami fekvő javak mivélésére fektetett túlsúly; miután kitünt, hogy ezek mivélése az állam által több kárt hoz, mint hasznót. Eként állittatott az iparos czéhek helyére a szabad ipar s igen sokhelytt a kereskedést gátló rendszabályok alkalmazása helyett, a szabad kereskedés.

Lassanként egyre jobban kifejlődtek a közgazdasági maximák is, s ezek között általános érvényüvé emelkedett azon törvény: *hogy a népek anyagi jóllétét csak az biztosítja, ha termelés és fogyasztás, kereslet és kínálat teljes egyensúlyban vannak; míg ez egyensúly ingadozása mindig kórállapotot idéz elő.*

Fájdalom, ez egyensulynak megtartása nem mindig függ még maguktól az összes állami tényezőktől sem. Természeti csapások s különösen nagy haderők kényszerü tartása és a hadak pusztításai nagymértékben ingathatják meg a termelés és fogyasztás egyensu- lyát; milliárdokra menő kárt tehetnek és tesznek természetmények- ben és beruházásokban: s a nagy állandó hadseregek tartása és há- boruk miatt fölhalmazott roppant államadósságok, tulterhelik az állampénztárt; elvonják a szellemi és anyagi ipar többi ágaitól a szükséges segélyforrásokat; a béke művei szünetelnek; a gyár-ké- mények megszűnnek füstölni s a munkásoknál és szegényebb nép- osztályoknál valóságos nyomor áll be.

És ez jelenkori miveltségi helyzetünk fényének *messze huzódó sötét árnyéka*. Mert igaz ugyan, hogy a pillanatnyi nyomor enyhité- sére, a közgazdaság megteremtette az eszközöket, hitelintézetek, ban- kok, takarékpénztárak s egyebekben: de az is tény, hogy Európá- nak csaknem minden állama, a roppant fegyveres erő tartása és a viselt vagy fenyegető háboruk miatt, tökéit támadta meg; magát roppant adósságokkal terhelte s iparát a legegészségesebb tényező elemektől kell megfosztania. Így egy közelebbi kiszámitás szerint, csupán az utóbbi 25 év háborui által oly roppant tőke semmisitte- tett meg, mely az egész Európa 8 évi összes termelésének felel meg;

tehát egy század-negyed összes munkájának egy harmada lőn megsemmisítve. A jelenben alig megkezdett orosz-török háboru máris 1 milliárdba került s több termékeny tartományt tett sivatag pusztaivá. A háboruk visszahatásai a nemzetek jólétére, fájdalom, még nincsenek elég biztonsággal megállapítva: de tény, hogy például az I. Napoleon háborui után a Francziaország által fizetett kárpótlások daczára, Ausztria kénytelen volt pénzértékét $\frac{1}{5}$ -re szállítani alá s például a virágzó kereskedésű Angliának kivitele 51 millióról 31-re szállt s a statisztikai kimutatások szerint, mindazon cikkek fogyasztása, melyek a nép jólétét jelzik, több éven át rohamos apadást mutatott.

Lehetetlen, hogy a legujabb kor tudománya és míveltsége, mely minden seb gyógyítására talált valamely irt: csak e legnagyobb ellen ne tudjon valamely gyógyszert kitalálni.

E) Az uj-kor hadászata.

17. §. Hadkiállítás, strategia, harczászat.

A hadászat az uj-korban, mind a hadseregek kiállítási módját és felszerelését illetőleg, mind pedig a hadfolytatás és harczászati viszonyokra nézve, nevezetes változásokon ment keresztül.

A mi az elsőt t. i. a *haderők kiállítását* illeti, Európának legtöbb állama már a közép-kor végén, mint kegyes kívánságot, az állandó seregrendszert fogadja el s azt kisebb-nagyobb mértékben alkalmazza is; de a legtöbb ország a mellett régibb rendszereit is meghagyja s állandó csapatait részint idegen, részint hazai zsoldosokból állítja ki. Csaknem a korszak derekáig, sőt csekélyebb mértékben a legujabb korig léteznek azon szabad, vagy vállalkozó csapatok is, melyek szelleme a közép-korból származik át és a melyek kivált a 30-éves háboru alatt oly borzasztó pusztítást vittek végbe Európában. Ez önkénytes csapatok leghiresbbjei voltak az ugynevezett »Landsknecht«-ek, Wallenstein hirtelen összetoborzott csapatai, a később Bocskay által letelepített magyar »hajduk«, az osztrák örökösödési és hétéves háboruban használt »végvidéki pandurok« és a különösen Bourbon-udvaroknál alkalmazásban lévő »schweiczi testőrök.«

A mi a beállítás módját illeti, kezdetben a toborzás volt legszokásosabb s például Wallenstein aránylag nagy sergét (40—50,000 ember) toborzás által szedte össze: de már Gusztáv Adolf a miliczrendszer egy nemét alkalmazza, melylyel nemzete fiainak javát állítja csataterre; s egyebeken kívül, főleg eme rendszernek köszönhetik, mind ő, mind utóda a vakmerő XII. Károly fényes győzelmeiket, tulnyomó ellenségeikkel szemben.

Az állandóan tartott csapatokon kívül — mint már említettük — fenmaradt a közép-kor dandár- vagy nemzeti hadserege is:

de a XVII. század elejétől kezdve, az európai népek felsőbb osztályából lassanként kihalni látszik a középkor harczias kedve; s nemcsak zászlóaljaikat állítják ki hanyagul s fogadnak maguk helyett annak élére vállalkozó vezéreket, hanem egyáltalában hanyatlóvá válik a honvédelmi jog- és kötelezettség érzete, melyekre az ősök még annyira féltékenyek voltak, hogy abból az alsóbb polgári és földműves osztályt kizárták. E két tényező arra vezette a fejedelmeket és kormányokat, hogy előbb toborzás, majd fogdosás útján, a nép legalsóbb osztályaiból szedjék össze hadseregeiket s a XVII. és XVIII. században annyira megérett az a felfogás, miszerint a katonának csak engedelmes harczoló gépnek kell lenni, hogy a hadseregek soraiba nem is örömet veszik fel a miveltebb elemeket s lehetőleg kikerülik a nemzeti sergekre és banderiumokra való hivatkozást; minek természetes politikai következése az lett, hogy a felsőbb osztályok befolyásukat egyre jobban veszítették, az utódok elődeikhez képest folyton emelkedő puhaságba sülyedtek.

És pedig az egész korszak folyamában kimutatható, hogy csakis a nemzeti lelkesedés által vezetett hadseregek vivhatnak ki nagyobb és állandóbb győzelmeket. A svéd hadvezérek, élükön Gusztáv Adolfal, vallásos és nemzeti lelkesedéssel vezetett hadakkal győznek; II. Frigyes hatalmas taktikájával szemben, csak a magyar nemzeti tömeges felkeles képes megmenteni Mária Terézia trónját; s végre midőn a francia forradalom Carnot indítványára milliót meghaladó hadsereget állit ki: azzal szemben a kitűnően fegyelmezett és betanított porosz, osztrák, orosz, angol stb. hadak nem képesek megállani; s a lipcsei csata előtt a német uralkodók kényteleneknek érzik magukat, újból a nemzeti lelkesedésre és politikai szabadságvágyra hivatkozni.

A mi már a hadkiállítási módnak korszerinti fejlődését illeti: a XIV. században már léteznek a leginkább idegen országok fogoly gyermekeiből növelt híres *janicsárok*; a XV. században Olaszországban a *condottierik*; Franciaországban az armagnacok zsoldos csapatai használtatnak. A XV. század második felében jönnek létre Franciaországban az ordonance-compagniak, az állandó hadsereg eme kezdeménye, melyet aztán Burgund is csakhamar átvesz; s ezzel egyidőben Magyarországon Mátyás hatalmas *fekete serege*. A XVI. század első felében a francia és magyar példa után, már mindenütt állandó csapatok jönnek létre; kivéve Oroszországot, hol a stréliczek csak a század második felében hozatnak alkalmazásba. A XVII. század első felében Európa continensén a toborzási rendszer virágkorát éri: de Gusztáv Adolf már nemzeti hadsereget állit ki; s ugyan ilyet a győzelmes hadjáratot folytató Bethlen és I. Rákóczi György; ugyanekkor már a porosz gárda is szerepelni kezd. A XVIII. század első negyedében a porosz állandó sereg már 30,000 emberre emelkedik s a német lovagvilág, valamint az ezzel szemben állott városi őrségek is végleg lefegyvereztetnek; a máso-

dik negyedben a porosz hadsereg már 90,000 emberre emelkedik, s ezenkívül, mely szintén toborzás útján állittatott ki, önkéntes zászlóaljok is állittatnak; Francziaország szintén huszárezredeket állit fel. A század harmadik negyedében Ausztria is megkezdi át-alkítási reformját: a török határszéleken állandó határőrezredeket szervez s a mindenfelől reátámadt ellenséggel szemben, ugyancsak toborzási uton, oly állandó ezredeket alkot, melyek kiállítására és vezényletére rendszeren a legelőkelőbb családok tagjai vállalkozván, nevet adnak a képezett ezredeknek. A század utolsó évnegyedében a cordon-rendszer már minden szárazföldi hatalomnál kifejlődik; a haderő mennyiség, vagy önkényileg, vagy a törvényhozás által megszavazva vettetik ki s ettől kezdve a hadsergek, hol toborzás, hol katonafogdosás útján, a nép legalsóbb osztályaiból állittatnak ki.

A francia forradalom roppant nemzeti hadserge a többi hatalmakat is hasonló erőfejtésre kényszeríti. A jelen század elején már mindenütt felébred a nemzeti közszellem s látván a veszélyt, mely az értelmesebb elemeknek a hadseregnél kizárásából származik: lassanként megérleli az *általános hadkötelezettség* eszméjét. Uralkodók és hadvezérek szintén kénytelenek belátni, hogy a kor haladása s a hadászat és harcászat újabb vívmányai minél értelmesebb hadsereget követelnek; közelednek a nemzeti felfogáshoz; s a rendes hadseregeket polgári militiával, honvédséggel, nemzetőrséggel támogatják. Az értelmi fejlettség s a nemzet egész zömének részvétele a honvédelemben, lehetővé teszi a 20—30-éves szolgálati időnek néhány évre leszállítását s lassanként megérni látszik azon eszme, hogy az általános hadkötelezettség alkalmazása mellett, az az állam jut előnybe, mely okszerű anyagi nevelés mellett, minden polgárát katonává képezi: de minél kevesebb ideig tartván fegyver alatt, míg egyfelől az állampénztárt lehetőleg kiméli, másfelől a nemzeti hadsereg polgári érzelmeit és békés munkásságát emeli.

A mi az ujkor hadászatát illeti: annak története, a kor négy nagy hadvezéri egyéniségéhez van kötve, kiknek nevei a haditudományoknak egy-egy fejlődési korszakát jelzik. E nevek: Gusztáv Adolf, II. Frigyes, I. Napoleon, és gróf Moltke.

Gusztáv Adolf a jeles svéd király egész hadászati iskolát képez, melyet addig nem ismert katonai fegyelem, fájdalom, azóta elhanyaglott humanismus, végetlen kitartás, ügyesség és hadi bátorság jellemeznek. Ez iskolából kerültek ki a vasöltözetében állva meghalt *Mansfeld* s a köszvénye miatt magát hordszéken hordoztató hős *Torstenon*. Ez iskola hadászati titka, az addig nem ismert mozgékonyságban, a katonai fegyelemben és becsületességben s végre a harcászati és felszerelési előnyökben rejlett. A svéd iskola

hadvezérei villámként termettek most egyik, majd másik ellenségök előtt, melyet rendesen sikerrel leptek meg; míg bámulatos fegyelmök (mely még az imaórát is meghatározza s a Isten káromló harczost halállal bünteté), megmenté őket hasonló meglepetésektől. Művészek voltak abban is, hogy ellenségeiket azon ponton és időben kényszeríték csatára, mely reájok nézve volt kedvező. Fegyelmök és becsületességök, szemben *Wallenstein* és *Tilly* dulongó hadaival, nagy előnyt szerzett nekik a hadfolytatás terén lakozó népek rokonszenvében is. Technikai előnyük a svéd király által először alkalmazott kész történyekben és történytáskákban: tehát a gyorsabb tüzelésben s a könnyű és a rendszeresített tüzérségben állott, melynek szintén Gusztáv Adolf volt feltalálója.

Ez iskolához számíthatók e fentebbieken kívül a két erdélyi fejedelem: *Bethlen* és *Rákóczi*, sőt bizonyos mértékben *Savoyai Eugen* is.

II. Frigyes hadiszerencsáját taktikai lángeszének, hadserge ügyes szervezésének és élelmezésének, serege harczászati előnyeinek s végre technikai vívmányainak köszönheti.

Hadászati előnye abban állott, hogy ellenségeit, kik rendesen különválva támadák meg, gyors mozdulatai által külön-külön meglepve, egyenként semmisíté meg. Mitsem gondolt az ideiglenes területvesztéssel; ezért hadseregét csak a legritkább esetben osztá meg. Ügyesen felhasználta helyzete politikai előnyeit is: így egyesíté Európa összes hatalmait Mária Terézia ellen, felhasználta a legválóságosabb perczben az orosz hadsereg közönyösségét III. Péter cár trónra jutása alkalmával.

Mint stratégikus a *ferde harczrendnek* feltalálója, mely által ellenfelét rendesen újabb bontakozásra kényszeríté, e közben egyik vagy másik szárnyát vagy tulszárnyalá, vagy megtörte.

Harcászati előnyehez tartozott a három fegyvernemnek összhangzatos alkalmazása s a lovastüzérség divatba hozása, mely által képes volt tüzérségi erejét, épen az eldöntés pillanatában egész tömegben juttatni érvényre.

Technikai előnyei, a tüzérség gyorsaságán kívül, a tábori földmiveknek alkalmazásában s a gyalogságnak vasvesszőkkel ellátott fegyvereiben állott, mely azt gyorsabb tüzelésre tette képessé. Hadászati elvei még maig sem évültek el. Iskolájához számítható kora óta minden jelesebb hadvezér. Jelesebb hadvezérei; *Zeydlitz*, *Ziethen*, *Bewern*, *Keith* és *Fink*; a vele szemben álló hadvezérek közül: *Daun*, *Laudon* és *Nádasdy* tűntek ki.

I. Napoleon hadászati tekintetben sokat örökölt Frigyesről s nagyobb eredményekre rendelkezésre álló sokkal tetemesebb eszközök által jutott el. Hadseregét, ha csak kénytelen nem volt, ő sem szokta megosztani; ellenségeit gyorsasága által lepte meg s legfőbb hadászati találmánya a *nagyszerű tartalék alkalmazásában* állott, melyet a csata folyamában sikerrel tudott azon pontra vetni, mely

a csata eldöntésének volt kulcsa s azzal rendesen ellenei harczvonalát törte át. Katonái harczy lelkesedésének felébresztésében és táplálásában senki sem volt nagyobb mester: a rangokat és czimeket bőkezűen osztotta az érdemnek; igaz, hogy a megjutalmazásra országok állottak rendelkezésére (Bernadotte, Murat stb.)

Harczásati előnyei mind-három fegyvernemének villámgyors mozdulataiban; a technikai főleg a már tüzelés alkalmával is fenttartható szuronyok alkalmazásában rejlett. Ellenségei kikerülésére s a tudósítások gyorsítására, nem egyszer léghajókat és a Chappelle-távíró-t használta.

Végre a legutóbbi porosz-francia háboru a haditudományok minden eddig szerzett vívmányát alkalmazásba hozta; Poroszország hadügyminisztere *Rhon* épugy kitünt a hadsereg kiállításának s élelmezésének gyorsaságában, mint gróf *Moltke* a vezérkar főnöke ezek hadászati felhasználásában.

Gróf *Moltke* hadászati előnyeit az ügyes kémrendszer alkalmazása, különösen a lovasság által; az ütközetek ponton tulerővel megjelenés s az ellenség tulszárnyalása, vagy bekerítése; harczászati előnyeit az őszpontosított tűz és a tűzérség tömeges alkalmazása; végre technikai előnyét a gyú-tűs fegyvereknek fölénye, mind az osztrák, mind a francia hadsereg felett képezték.

De fő előnye a porosz-német sergeknek a francia felett a katonáknak *értelmi felsőbbbségében* állott, melyet maga *Moltke* — igen szépen és helyesen — akként fejezett ki: *»hogy Németország győzelmeit az iskolamestereknek köszönheti.«* Ez általános műveltségi előny abban nyilatkozott, hogy a Franciaországba nyomult porosz sereg a szellemi katonai nevelésnek oly magas színvonalán állott, hogy még altisztjei is képesek voltak magokat földabroszok szerint tájékozni s mi a kifejlett gyorslövészetnél a leglényegesebb dolog, a terület előnyeit minden egyes a legügyesebben használta fel.

A mi már a *harczászat* idősorozati előhaladását illeti, már a XIV. század végén a lovasság elveszti tulsúlyát; s azzal szemben különösen a schveiczi lövészek üres négyszögei igen nagy előnyben vannak, mint azt a Szempachnál és Saefelsnél történt ütközetek bizonyítják. Ugyanezen időben már divatba jő a löfegyvernek használata a lovasságnál, mely épen az előbb említett fölény kiegyenlítésére van czélozva. De az agyas-nyilak használata mégis a gyalogság előnye marad, mit a schveiczi, gascognei és genuai lövészek bizonyítanak. A XV-ik század első felében már megkezdődik a cél-lövészet a német városokban; a gyalogság ugy, mint lovasság mély harczrendekben állittatik fel; az angolok ugy mint a skótok ügyes lövészekként tűnnek fel; a lándzsa és nehéz vértetek háttérbe szorulnak, ámbár a tüzfegyverek, a szuró-vágó fegyverekhez képest ugy aránylanak mint 1 a 10-hez. A század második felében divatba kezd jönni a görög és római harczászat tanulmánya; a tűzérség nagyobb szerepet kezd játszani s fedezetére válogatott lovasság, vagy

gyalogság alkalmaztatik. A korábbi korszak lovagjait Németországon a »Landsknechtek« kezdik helyettesíteni.

A XVI. században a lándzsa és tüzfegyverek aránya már úgy áll mint 1: 1-hez; a német, olasz és spanyol gyalogságnál a magyar ordonance jön alkalmazásba; először alkalmaztatnak az előcsatárok (tirailleurs) és segélycsapatok, első jelei mutatkoznak a lovas tüzérségnek. A század második felében gyalogság és lovasságnál az ezred-rendszer kezd alkalmazásba jönni; külön választatnak a nehéz és könnyű lovasok és a lovassági harcászati nagy előhaladást nyer; az ágyuk valamivel mozgékonyabbak lesznek, közönségesen egy ágyu alkalmaztatik 1000 emberhez. Ez időben jelenik meg az első gyakorlati szabályzat is.

A XVII. század elején először használtatnak a dragonyosok; Gusztáv Adolf nemzeti seregének nevezetes reformjai képezik a súlypontot, s ezzel együtt a gyalogságnak dandárokba osztása, a lovasság rohama s a tüzérségnek ütegekbe osztása először jelentkezik. Ugyan e félszázadban már a gránátosok is megjelennek s a tömeges felállítás lassanként a vonalharcznak enged helyet; a meny nyiben a gyalogság már csak hatsorosan állittatik fel. Csak a német császári sereg tartja meg régi nehézkeségét és ügyetlen harcászati módját. A század második felében már kísérlet tétetik a gyalogság csak kétsoros felállítására, első jelenségei vannak a föl- és visszafejlődésnek. A három fegyvernemnek egymást kölcsönösen való támogatása jön divatba s Oroszország először alkalmaz vadászokat. (Schütz.)

A század utolsó negyedében a helyrajzi viszonyoknak nagy befolyása kezd nyilatkozni a harcászatra; a menetelben és tüzelésben nagy haladás mutatkozik; a poroszok először állitanak fel testőrezredek.

A XVIII. század első negyedében a löfegyver, a szuronyfegyverhez úgy aránylik, mint 5 az 1-hez s a lovasság igen nagy javításon megy át; második negyedében divatba jönnek Szászországban a lovas lövészek; Poroszország harcászati reformjai életbe lépnek s a vonal-harcászat és ferde harcrend először jönnek alkalmazásba; az első lovas üteg ugyanott 1759-ben állittatik fel. Franciaország huszárezredek állit fel és hegyi ütegeket hoz alkalmazásba. A század harmadik negyedében a harcászat igen nagy fejlődést nyer; különösen a porosz lovasság harci alkalmazása tűnik ki, *Bückerburg* karabinosai jelennek meg a harctéren. Franciaország először tesz kísérleteket lovas tüzérség felállítására. A század utolsó negyedében már Ausztria is lovas tüzérséget állit fel és az éjszak-amerikai szabadság-háboruban az előharczosok alkalmazása még nagyobb fejlődést nyer.

Jelen századunk első negyedében a harcászati eldöntés még közönségesen a szurony hatalmára támaszkodik s a sorlovasság folytonos alkalmazásban van a harctéren: de a tüzérség és gyors-

lövészet óriási fejlődése a legutóbbi korban, úgy a szuronyharczot, mint a lovasság soros alkalmazását egyre háttérbe szorítja; s a legutóbbi háborúkban a lovasságot inkább előőrsi szolgálatra, az ellenség hadállásának kikémlelésére és üldözésre, illetőleg a csata befejezésére látjuk alkalmazva; a nehéz lovasság s az érczsisakok és mellvérték mind inkább háttérbe szorulnak; a szuronyharcz közönségesen az eldöntés utolsó pillanatában alkalmaztatik. Az előcsatár harcz szintén változik a rajok ügyesebb alkalmazása által.

18. §. Hadi technica.*) Erődítés. Tengerészet.

A hadi technica fejlődési rendjét időszaki rendben és dióhéjba szorítva ekként állithatjuk elő:

A XIV. század második felében először jönnek alkalmazásba a tüzfegyverek. A tüzérségnél az ugynevezett bombárdok és csata-kigyók; a kézfegyvereknél a kanóczosak.

A XV. század első felében semmi nevezetesebb javitmány nem történik; de már a második félszázadban a vet-ágyuk, szakállasok jönnek alkalmazásba; az ágyuk beszegezése elfoglalás alkalmával divatba jő s 1495-ben a kerekkel ellátott ágyu tartályok is (lafetták). Az ágyukészítés valóságos czéh-ipart képez.

A XVI. század első felében már a mozsarak is divatba jönnek; a kézi löfegyverek közül az ugynevezett muskéták alkalmaztatnak és kerékművel láttatnak el. Az első bombákat Báthori István lengyel király alkalmazza az oroszok ellen; s az ágyuk caliber szerint határoztatnak meg. A század második felében alkalmaztatnak a pisztolyok, a megtüzesített golyók.

A XVII. század elején általánossá válnak az egyenruhák, a kartácsok alkalmazásba jönnek s Franciaország Bayonne városában készülnek az első szuronyok. (bayonette). 1650-ben Itáliában fölfedeztetik a tüzkő használata a löfegyvereknél; de egyelőre oly ügyetlen alkalmazásban, hogy a kakas a célzó lövésznek vissza, szeme felé vág. A század harmadik negyedében nevezetesebb technikai javítás nem történik; de az utolsó negyedben a tölténytáskák általános divatba jönnek, a kisebb mozsarak alkalmaztatnak s Franciaország *technicai csapatokat állit fel*; (az ágyuk ugrató lövése ricochett-Schuss.)

A XVIII. század első negyedében a löpor vegyi vizsgálata megtörténik; a gyú-lyukak töltésérialakot kapnak s a szuronyos flinták általánosakká lesznek; Metzben mérnöki iskola állittatik. A második negyedben nyomott golyók (Druck-Kugel) alkalmaztatnak; a töltővesszők vasból készülnek. A harmadik negyedben Gribauwall

*) A hadi találmányok mint közgazdasági és közmívelődési tényezők is fontosak. A fegyvergyárak nagy forgalmat idéznek elő s a romboló eszközök gyártása kereskedésbehozás által productióvá válik. A hadiszerek tökélye pedig nagyobb megfontolásra vezet s gyorsabb befejezését eszközli a háborúnak.

ágyu-tartályai jönnek alkalmazásba; a függélyes irányzó készülék fedeztetik fel s az ágyuk lemozdonyozva alkalmazása; töltényszekerek javítása s az ugynevezett »vonat századok« alkalmazása életbe lép. A harmadik század-negyedben először alkalmaztatnak uszó-ütegek, gyújtó bombák és gyújtó röppentyűk Keletindióban.

Lőfegyvereknél a kovásszerszámot 1820-ban a *Belló* által 1820-ban felfedezett lökupakok váltják fel; később a 40-es években a gyutacsok jönnek használatba, bár már 1828-ban *Dreyse* fölfedezi az előltöltő gyutús fegyvert s 1835-ben a hátultöltőt, mely utóbbiak azonban az osztrák és porosz-francia csatákban jutottak érvényre.

Legujabb korban a lőfegyverek körül történt javításokat egy katonai szaktekintély *) szerint a következőkben foglalhatjuk össze:

A szabatos találathoz puskák körül, első fontos javításnak tekinthető: a csavarszerű húzagok és a hosszlövedékek alkalmazása,

Az előltöltő húzagolt puskáknál — a töltésmód szerint nevezve — kezdetben:

A döngölési rendszer volt alkalmazva, hol a moz-térrel betöltött lövedékek a tisztító vesszővel való döngölés által belapittattak a húzagokba. Ilyen volt a *Delvigne-rendszer* 1828-iki évben gömb-lövedékekkel; *Thouvenin-rendszer* 1844-iki évben hosszlövedékekkel. Ennél a csőfenékbe még a lőpor-töltet felett, kiálló tövis (Dorn) volt becsavarva, mely a lövedéket döngöléskor még jobban szétnyomta. A döngölési rendszerű puskák közé tartoztak nálunk 1840-ik évben az *Augustin-féle* húzagolt puskák, vadász kurtályok (Kammerstutzen.)

A puskák további javítása a kifeszítési rendszer, melynél a lövedékek hátul kis ürrel bírnak; ezen ürbe hatoló gázerő a lövedékeket lövéskor kifeszíti és a húzagokba szorítja. Ezen rendszernek feltalálója *Minié* francia gyalog kapitány volt 1849-ik évben. Ezen rendszer a hátultöltöttek rendszeresítéséig a legjobb volt. Ilyen különböző rendszerek közül említést érdemel *Pritchett* angol 1851. évben; *Timmerhans* és *Peeters* belga 1849. *Nessler* francia 1858 és 1863; és *Podcods* bajor 1858.

Az összenyomási rendszer csakis Ausztriában volt alkalmazva, melynél a lövedék, midőn a gázerő által meglöketett, egyszersmind össze is nyomatott s a húzagokba beszorítottatott *Lorentz-Wilkinson* 1855. évben. Ezeket 1866-ik év után hátultöltőkkel alakították át.

A húzagolt puskák körül, a tűzhatás fokozása végett, további javítás volt a kisebb cső-ürméret, a lőpor töltet és a lövedék súlyviszonyának a tűzhatásra megfelelőbb alkalmazása.

A hátultöltő puskák alkalmazása és pedig:

a) a gyütések, papírhüvelyű egységes töltényekkel ilyenek voltak:

A porosz *Dreyse-rendszer* ez első 1827. évben szerkesztetett a porosz seregben, az első 60,000 darab 1841-ben készítettetett.

*) Csesznák Benő honvédszázados.

A francia *Chassepot*, a francia seregben 1866.

Az olasz *Cariano*-rendszerű puskák.

Az orosz *Karl*-rendszerű puskák és még több más rendszer.

b) A gyúszögese, melyeknél fémhüvelyű egységes töltények alkalmaztatnak. Ezeknél megkülönböztetjük:

1) Az előltöltő puskákból átalakított hátultöltőket mint p. d. a közös seregben alkalmazott *Wänzl* puska.

2) Az új mintájú puskákat, melyek közül legnevezetesebbek:
A Werndl-rendszerű nálunk.

A Mauser » a német seregben.

A Gras » a francia seregben.

A Berdan II. » az orosz seregben.

Martini-Henry » az angol és török seregben.

Vetterli » az olasz, schweiczi seregben.

Ezen legújabb puskák hordtávola 2000'-ra tehető s hatás képessége 1600-ig terjed, egyeseké még tovább is.

Az ágyuk körül történt legújabb-kori javítások:

Az 1859-ik évi olasz hadjáratban a francziák alkalmazták a *La-Hitte* rendszerű huzagolt ágyukat, ezután a huzagolt ágyuk előnyei elismertettek s azokat a seregekben általánosan kezdték alkalmazni. Az előltöltő huzagolt ágyuk közül legjobbaknak tekintettek az előbbi, ugynevezett 1863-ik évi *Lenk-féle köríves húzagu* osztrák-magyar tüzérség ágyui.

Egyes seregekben, mint a porosz seregben 1861—64—67-iki években és az orosz seregben 1867-ben, már a hátultöltő ágyukat alkalmazták.

Az 1870-ik hadjárat tapasztalatai szerint, a puskák kiváló hordképessége ellen, az ágyuk hatásképességét tetemesen fokozni kellett, hogy a tüzérség a gyalogsággal szemben kellő sikerrel működhessék. Ezen tekintetből az ágyuk hordtávolatát legalább 600—800 met. kellett nagyobbítani és az egyes lövedékeket pusztitóbb hatásképességűvé kellett készíteni, hogy a tüzérség a gyalogság ellen azon fölényben maradjon, melylyel 1866-ik évig bezárólag birt. Miért is a legújabb ágyuk, sokkal erősebb fémanyagból hatásosabbá készítettnek, hogy találásuk biztosabb legyen; mind hátultöltők, mert ezek szerkezeti előnyeiknél fogva szabatosabban hordanak.

A jelenlegi legjobb tábori ágyuk közé tartoznak:

az *Uchatius* 9 cm. és 8 cm. acél-bronz-csőű ágyuk az osztrák-magyar tüzérségnél; rendszeresítettek 1875-ik évben.

a *Krupp* 9 cm. és 8 cm. acél-csőű ágyuk, a német tüzérségnél 1873-ban.

7 klgrm és 5 klgrm. acél-csőű ágyuk a francia tüzérségnél.

Az ágyukhoz granátok (nálunk öszslövedékeknek neveztetnek) shrapneelek, kartácsok, kivételesen gyű-lövedékek használtatnak. Az ágyuk igen nagy súlyuk miatt, csaknem kizárólag 6-os fogatnak.

A XV. század végéig még a régi olasz erősítési-rendszer divatozott. A XVI. században Candia és Nápoly erődeit a híres San Micheli építi. Ugyanekkor jönnek divatba először a föld-mellvédek, a futó árkok s várak ostrománál az egyenközü sánczvonalak (parallélak); a félezárad végén a fedett utak, kazamáták, az ugynevezett spanyol-lovasok és a harci minák. Spanyolország és Sicziliában tűzér-iskolák állittatnak; a golyópályák elmélete felmerül.

A század második felében az ó-olasz erősítési mód nagy reformokon megy át; divatba jönnek a farkas-árkok, a külművek és ravelinák.

A XVII. század első felében már elárkolt hadiállások fordulnak elő s a régi franczia és németalföldi erősítésmód uralkodik. Gusztáv Adolf és Wallenstein Nürnbergnél már erősített táborban állanak.

A század harmadik negyedében a laktanya építések hozatnak divatba XIV. Lajos által; az utolsó negyedben a robbantó minák s az ür-építés jön divatba; s az erősítésben Vauban rendszere jó alkalmazásba.

A XVIII. század elején a szárny-erősítések, a lőházak (Blockhäuser), a fedett árkászat, a tutaj-hidak s a hadi-hidaknak fordító alkalmazása jönnek alkalmazásba; a megerősített vonalak mind nagyobb terjedelmet nyernek s várak ostrománál különösen a földalatti harcz nagy terjedelmet nyer.

A század második negyedében a bástya-erősítés lép előtérbe; árkász szolgálatnál a hengerkosarak alkalmaztatnak s a tábori megerősítési mód tudományos alapot nyer.

A század harmadik negyedében a gyakorlati táborok jönnek divatba s a lőházak javittatnak; az utolsó negyedben a szárny-erősítés javittatik; d'Arçon a bástya-rendszer védelmére kel.

A legujabb-korban a lövegek hatékonyságának növekedtével leginkább a sülyesztett várépítési rendszer jó alkalmazásba; melynek bástyái és vonalai ezáltal lehetőleg fedve vannak; hol ez nem történhetik, az erősítések vagy földhányatokból, vagy bomba-mentes óriási vastagságu falakkal épittetnek.

Az uj-kor *had-tengerészete* az első három század alatt igen csekély haladást mutat a velenceiek középkori gályáihoz képest. Csak a mennyiben az ujabban fölfedezett földrészek fölötti harcz nagyobb ürtartalmu hajóikat s a vitorlázásnak nagyobb mérvű alkalmazását tette szükségessé, fejlődött az némileg. A XVI. században az angolok lépnek legnagyobb erővel fel a tengeren; utánok a német hanza és a francziák. A hajózás kereskedelmi szempontból

a nagy tengereket keresi föl; s többnyire ezeken történnek a tengeri ütközetek is; a Földközi-tenger háttérbe szorul.

Századunk elején azonban nagy változás áll be a haditengerészetben. A világtengert egy idő óta hadi tekintetben is uraló angolok, kényszerítve az egyre jobban fejlődő haditüzérség által, kezdenek lemondani több emeletű hajóik nehézkes alakjáról; s hogy az ellen golyóinak annál kevesebb tért tárjanak fel, hajóikat minél alacsonyabbra és könnyebb szerkezettel építik. Még nagyobb változást szenved a hajók alakja a gőzerő alkalmazása által, mely a tengerészetet arra kényszeríti, hogy minél mélyebb hajótestet alkalmazzon, mely által a gőzgép vízszin alá jutván, a lövésektől fedve legyen. Ennél is nagyobb változást idéz elő a hajó-csavar fölfedezése, mely a hajót, mind viharok, mind lövések ellenében nagyobb biztonságba helyezi. Ellenben a tüzérség rögtöni és óriási lendülete, melynek romboló eszközei az egész haditengerészetet megsemmisítéssel fenyegeték, a tengerészeti és tüzérségi technika között, máig tartó harcot idézett elő; a mennyiben az előbbinek a középkori lovag vértjét kellett felöltenie s a vértes hajók boritékát addig erősítenie, hogy annak a lövegek minél kevésbé ártassanak. Ez azonban oly kevéssé sikerült, hogy a 67-iki párisi kiállításon oly vertvas hajóvérték voltak kiállítva, melyeket a kuplővegek, 11"-nyi vastagságuk daczára, mint papírt lyukasztottak át. A vértes hajók alkalmazása még egy más hátránnyal is küzd: s ez a hajónak roppant súlya, mely gyorsabb menetre és fordulatra képtelenné teszi. E körülmények a régebbi nagy sorhajókat, melyek már egész 120—130 ágyura emelkedtek volt fel, háttérbe szorították; s leginkább a 230—250 láb hosszú, 40 láb széles és 22 láb mély csavargőzösök jöttek alkalmazásba, melyek közönségesen 4—500 lőerő mellett, óránként 3 földrajzi mföldet képesek megtenni. Az ily hajók 40—50 nagy ürméretű ágyuval szereltetnek fel. Légénységek közönségesen 500 emberből áll. Gőzerő, drágasága miatt, csak szükség esetében használtatik. Különben is egy ily csavar-fregatte építése körülbelül 1 millió forintba kerül s havi ellátása 15,000 forintba.

Iy nagyértékű hajókat könnyebb és gyorsabb voltak miatt sem látszott tanácsosnak teljesen mellőzni; habár a vértes hajók eszméje az 50-es évek elején III. Napoleon császár által alkalmazásba hozatván, Sebastopol ostrománál sikerrel alkalmaztattak (1854). Ezen uszó-ütegek vértézete még csak 3" volt: de már az első vértes-fregatte a »Gloire« 4 $\frac{1}{2}$ " vértézettel állittatott ki 1859-ben) s ez idő óta a nagyobb tengerészettel bíró nemzetek versenyeznek a vértes-hajók kiállításában; bár a lissai ütközetben a várakozásoknak nem teljesen feleltek meg.

A nagy vértes-hajók hátrányai a találékony amerikaiakat arra birták, hogy kicsiny és a vízből csak alig kilátszó páncélhajókat állítsanak ki, melyeket csakis gőzerővel hajtva, az ágyulövésektől

lehetőleg mentekké tegyenek. Az első ily hajót 1861-ben Ericson mérnök hozta be egy közbül emelkedő páncél-toronnyal, melybe csakis két igennagy caliberű ágyút helyezett. E hajó, melyet monitornak nevezett el, sikerrel küzdött meg a déliek nagy páncélos hajójával és azóta minden tengerészetben alkalmaztatnak a monitorok és igen sok javításon mentek át.

A legujabb tüzer-tudomány a hadi tengerészettel szemben, még egy borzasztóbb ellenséget fedezett fel s ezek az ugynevezett torpedók, vagy vízi robbantók. E robbantó készülétek partok és kikötők védelmére már több év óta alkalmaztatnak; de Harvey és Whitehead legközelebbbről támadó torpedókat fedeztek fel, melyek dualinnal töltve s az ellenséges hajók irányába bocsáttatva, ahhoz hozzá ütközve sülnek el; a torpedót belső gépezet vezeti. Alkalmazásba jöttek az ugynevezett torpedó-csónakok is, melyek orrukon visznek hasonló készüléket; azt a felrobbantandó hajóhoz akasztják s kellő távolságban villanyszikra segélyével robbantják fel. Fegyvergyölök elől kisdéd vasvértel védetnek.

19. Hadi irodalom. Hadvezérek. Genfi egyezmény.

A hadászat irodalmáról szólva; miután ez tisztán gyakorlati tudomány, szükségesnek tartjuk az elméleti írók mellett, a jelesebb hadi technicusokat és hadvezéreket megemlíteni, mint a kik a hadi tudomány elméleteinek a gyakorlati élet terén is érvényt tudtak szerezni. Előrebocsátjuk mindenütt a specialis hadi történetet.

Az ujkor hadi történetét — mint már jeleztük is — négy korszakra lehet osztani, melyek közül az első az olasz hadjáratról kezdve a vestfáliai békekötésig; a második ettől kezdve 1790-ig tart; a harmadik az első napoleoni harczokat foglalja magában; az utolsó pedig a 1848-on erről eső felszabadítási és foglalási háborukat.

Az első korszakra nézve a hadi történelem legnevezetesebb írói *Macchiavelli*, *Dürer Albert* (1527), *Fronsperger Leonhard* (1557), *Avila*, ki a smalkaldi háboru részleteit írta meg, *Brantome*, ki a XVI. század katonai Plutarchjának neveztetik; de különösen *Sully* (1560—1641) és *Tsudi* (a schveicziakról.)

Az általános történelem írók közül *Comines* († 1509-ben) és *Guicciardini* azok, kik legtöbbet foglalkoznak hadi részletekkel.

E korszakban következő nagyobb hadjáratok voltak: az olasz háboru I-ső Ferencz és V. Károly között; a magyarok védharczai az ozmanokkal szemben; a smalkaldi háboruk, a németalföldi szabadságharcz s végre a 30-éves háboru.

Az olasz háboruról *Fronsberg*, *Lannoy* és *Schönbrunner* mint szemtanuk írtak s jegyzeteiket *Jovius*, *Guicciardini*, *Alberti*, *Gaillard*, *Mignet*, *Barthold* és *Brandt* műveiből igen könnyű kiegészíteni.

E háboruban kitűnő vezérek voltak V. Károly részéről *Lannoy*, *Bourbon Károly*, a landsknechtek hatalmas vezetője *Fronsberg* a francziák részéről maga I-ső Ferencz, *Alençon* herceg, *Chabannes*, *Remouille* és *Fleuranges*.

A magyar-török háborúkban kitűnt egyéniségek *Szolimán* (1520—1566-ig) török szultán Magyarország nagyrészenek meghódítója; vele szemben magyar részről *Zrinyi Miklós*, a szigeti hős.

A többi háborúk nevezetesebb vezérei *Sickingen Ferenc* (1481—1495-ig), *Móricz* szász választófejedelem (sz. 1521-ben), *Orániai Móricz* (sz. 1567-ben), gróf *Mansfeld Ernő* (sz. 1558-ban), *Miksa* bajor választó fejedelem; gróf *Tilly János* (sz. 1559-ben), gróf *Götz* (sz. 1599-ben); *Wallenstein*, *Gallas*, *Pappenheim*, *Egmont* gróf, *IV. Keresztély* svéd király; *Merci Ferencz*; *Piccolonini Octavian*, *Vasa Gusztáv*; *Gusztáv Adolf*; *Horn Gusztáv* (sz. 1592-ben); *Wrangel Herman* (sz. 1612); *Torstenson*, *Königsmark* (sz. 1600.) A francziáknál *Lautrec*, *Bourbon Károly* és a két *Guise* herceg; *IV. Henrik* király. A spanyolok és olaszoknál *Sforza Lajos*, *Alba* herceg; ausztriai *Don Juan*, *Farnese Sándor* s *Spinola marquis*.

Az elméleti tudósok közül *Sterklin*, *Langey*, *Montluc*, *Schwendt Lázár*, kik a török-magyar hadakról irtak, *de la Noue Ferencz*, *Sully hg.* és *Rohan hg.* említendő. Szorosan vett tudományos írók: *Machiavelli*, *Walther*, kik hadászatról irtak; *Dürer*, ki az erődítésről irt; *Tartaglio* a tüzérségről; *Fronsperger* a hadászatról; *Colliadó* a tüzérségről; *Speckle* és *Marchi* az erődítésről; *Savorgnano* a hadászatról; *Freytag* a hadászati reformokról; *Wahlhausen* ugyanarról; *De Wille* az erődítésről; *Dillich* a hadászatról; s végre *Basta* a könnyű lovasságról.

A 30-éves háboru, valamint az egész korszak történelmének részletesebb tárgyalása foglaltatik az ugynevezett »*Theatrum europæum*«-ban, mely az 1617—1718-ig terjedő századot foglalja magában; ezenkívül gróf *Khevenhüller* »*Annales Ferdinandei*«, *Hemnich* »*Geschichte des Schveden-Deutschen Krieges*«; *Spannheim* »*Le soldat suédois*«; továbbá *Priorato*, *Borgó*, *Arte*, *Mauvillon*, *Rühs*, *Schiller*, *Büllov*, *Galetti*, *Decken*, *Merczel*, *Gfrörer*, *Brandt*, *Clausevics*; és az újabbak közül *Richthofen*, *Zastrow*, *Maynert*, *Baumann* stb. adtak nevezetesebb műveket ezen korszakról.

A második korszak nevezetesebb történészei a francziák részéről: *Ramsay*, *Quincy*, *Beaurain*, *Daniel*, *Rosiére*, *Zanthier d'Espagnac*, *Desormeaux* és *Mileaux*. Ezeken kívül: *Montecuculi*, *Adlerfeld*, *Nordberg*, *Gordon*, *II. Frigyes* porosz király, *Tempelhoff*, *Achenholtz*, *Cognazzo* és *Schmettau* adtak nevezetesebb történeti munkákat.

A szakműírók közül megemlítendő: *Vauban*, *Puysegur*, *Folard*, *Guischardt*, *II. Frigyes*, *Guypert*, *Tielke*, *Mouvillon*, *Lloyd*; a hadászatról *Coehorn*, *Rimpler*, *Lansberg*; *Montalembert* és *Clairac* az erődítésről hagytak hátra műveket.

A kor legkitünőbb hadvezérei: *Turenne, Condé, a költő Zrinyi, Montecuculi, orániai Vilmos, a porosz nagyválasztó, Sobieszky, Stahrenberg, Kara Mustafa. Vendome, Catinat, Eugen hg., Malborough, Willars, XII. Károly, Nagy Péter, II. Frigyes, a szász marschal, Lascy, Ziethen, Daun, Laudon, Nádasdy, Suvaroff.*

A két utóbbi korszak nevezetesebb történetírói: *Blesson, Mayern, de la Barre, Duparcy, Häuser, Lange, Meynert, Berneck, Zastrow, Friedländer, Aster és Rüstow.*

A magyar hadászati írók között első helyen áll *gróf Zrinyi Miklós* a költő (*»Tábori kis tracta,«* Aphorismák Tacitus felett, *»Elmélkedések Mátyás király életéről, Ne bánts d a magyart«*) stb. Utána *gr. Gvadányi József* a török háboruról 1790 és talán *Hadik »Hadtudománya«* érdemel. A jelen században *Zalárdy, Korponay József* és *Kiss Károly.*

De nagyobb élénkség a magyar hadi irodalomban az 1848—9-ki szabadságharcz után észlelhető. Először is a hadi memoire irodalom indult meg *Szilágyi S. Görgey, Klapka, Asbóth Lajos, Bauer, Czecz* és mások felléptével, kik emlékirataikban sok történelmi és hadi anyagot adtak. Majd a honvédségnek 1869-ben megalakultával, *Kranitz, b. Pongrácz, Paxy, Forinyák, Bulyovszky, Kápolnay, Ivánka I.* stb. léptek fel s a *»Ludovika Akademia Közlönyének,«* mint szakfolyóiratnak megindultával épen élénk verseny fejlett ki.

A régi magyar hadászat ismertetésében *Salamonnak, Thaly-nak, Szilágyi S.-nak* vannak érdemeik: de mi annál sokkal fontosabb lenne, a *török-magyar hadaknak hadtörténeti tárgyalása* még mindig munkás kézre vár.

Rövid és hiányos miveltség-történetünket nehezen rekeszthetnők be méltóbb tárggyal, mint azon humanisztikus törekvésnek egy tényével, mely arra tör, hogy az uj-kor a háborut a rombolás és embertelenségnek legalább azon tényeitől megmentse, melyeket a hadak eldöntése, mint tényezőket egyáltalában nem követel s melyek épen azért a legujabb-kori műve tségnek valóságos gyalázatára válnak. Értjük ez alatt a *genfi egyezményt.*

A *genfi conventio* a művelt emberiségnek tiltakozó felkiáltása azon vandalizmus ellen, melyet még e század háborui is feltüntetnek; midőn békés városok, közintézetek, közönyös hatalmak diplomatáinak lakásai, sőt a mi legborzasztóbb, kórházak és menhelyek is, a roppant hatásra emelt tüzérség rombolásának tétetnek ki; harcztéren a sebesülteket vivő kocsik, vagy a sebesülteket ápoló polgári és katonai egyének összelövetnek és lemészároltatnak.

A krimi és olasz-osztrák hadjáratokban még 'mindig előfordult embertelen eljárások, támogatva az észak-amerikai polgárok

által kifejtett hasonló mozgalomtól — a katonai részről tapasztalt közönyösség daczára — 1864. 22-ik augusztusában létrehozta a *genfi egyezményt*, mely egyelőre különösen a megsebesült harczosok s általában a kórházak megmentésére irányul.

A *genfi conventiónak* 1864-ben megállapított 10 cikkéhez 1868-ban még 5 pótlócikk adatott; és ezen 15 cikk értelme szerint a mezei és hadi, valamint polgári kórházak, azoknak szekervonatai és épületei közönyöseknek nyilvánítottak; a bármely részről csatatéren, vagy kórházakban maradt sebesültek, ugyszintén a kórházak orvosai és hivatal-személyzete a conventió védelme alá helyeztettek; azon polgárok, kik sebesülteket fogadnak házaikba, úgy a katonai beszállásolástól, mint minden más hadi tehertől felmentetnek. Az egyezmény jelvényével (vörös kereszt, fehér mezőben) ellátott szolgálati egyének, sebesült kocsik (ambulance) és hasonló zászlóval (mely mellé az illető nemzeti is kiteendő) jelzett kórházak lövések és megrohanások ellen biztosítottak s a kórházak és sebesült kocsik felszerelése a nemzetközi jog védelme alá helyeztetett.

A *genfi conventióra* egyelőre Baden, Belgium, Dánia, Franciaország, Hessen, Olaszország, Németalföld, Poroszország, Schweicz és Würtemberg egyesültek: de később minden európai hatalmasság hozzájárult.

Kár, hogy ezen emberbaráti intézmény több tárgyat is fel nem ölelt s legalább a békés polgárok életének és vagyonának ok nélkül feláldozását nem vette feltételei közé: de még nagyobb kár, hogy még ezen szűkebb terjedelmében is, végrehajtás tekintetében teljesen biztosítva nincsen. Hiányzik e *nemzetközi törvény szentesítése*; hiányzik a kényszer-eszköz, mely az emberiség ezen törvényeinek áthágóit feleletre vonja és megbüntesse.

Lehetetlennek tartjuk, hogy korunk humanisticus iránya ne tudjon e kérdésekre megfejtést találni; különben hasztalanul dicsekszik a kor összes tudományának és találmányainak vívmányaival; s mindannyiszor ki van téve annak, hogy a középkor vad századaiba essék vissza.

És pedig mi haszna minden bölcsességünk és előhaladásunknak, ha az ember legbecsesebb tulajdonait: életét, szabadságát, vagyonát nem tudjuk a vad erőszak és embertelenség jogtalansága ellen megóvni?

Erre tartozik kielégítő felelettel a legközelebbi jövő műveltség-története.

(Vége.)

U T Ó S Z Ó.

Munkám végén mélyen érzem, mennyire maradtam azon eszmény háta megett, melyet magamnak egy jó miveltségi történetről képeztem.

Különösen a *mérték-arányok* azok, melyekkel nem vagyok megelégedve; de ezt mentse ki — a mennyire lehetséges — hogy a kellő áttekintést, csakis az első kiadás megjelenése képes megadni.

A második érezhető hiány az *illustrációkban* mutatkozik. Látva a külföld hasonló irányu termékeit, fájdalmasan esik, hogy mellőznöm kellett mindazt, mit okvetlenül szükségesnek tartanék: minden terület változás- és nagyobbyszerű csata tervét; a legnevezetesebb történeti tényező egyének arczképét; s végre a különböző mivelődési eszközök közül *legalább a kezdetlegesnek és mainak egymás mellé állítását*, melyek a mivelődési távolságot jeleznék.

Ha kezeim bizonyos irányban — kivált a terjedelmet illetőleg — megkötve nincsenek: igen sokat másként fogtam volna írni.

Végre a mi a becsúszott hibákat és tévedéseket illeti: mentsen ki a felőlelt roppant tárgyhalmaz; meggyőződése, hogy nehezen lesz azok száma nagyobb, mennyit a legtöbb hasonlóczélú külföldi munkában felfedezhetünk.

Egyébiránt ha művem új kiadást ér, rajta leszek mindezen hibák kiigazításán.

B u d a p e s t, 25. jul. 1877.

P. Szathmáry Károly.

Értelemzavaró hibák.

468. lap 34. sorában »Mária«	helyett olvasd	<i>Katalin.</i>
472. » 47. » »Jakab«	» »	<i>Eduárd.</i>
477. » 2. » »adja magát«	» »	<i>meneküljön.</i>
483. » 31. » »Wallensteint«	» »	<i>Wallenstein.</i>
» » 33. » »Wallenstein«	» »	<i>Wallensteint.</i>
485. » 13. » »mellett«	» »	<i>miatt.</i>
491. » 23. » »megátolni«	» »	<i>eszközölni.</i>
510. » 38. » »Páskult«	» »	<i>Patkult.</i>
522. » 21. » »20. §.«	» »	<i>19. §.</i>
526. » 29. » »Oroszország«	» »	<i>Olaszország.</i>
527. » 3. » »19. §«	» »	<i>20. §.</i>
539. » 15. » »másik«	» »	<i>második.</i>
543. » 31. » »Lajos«	» »	<i>Károly.</i>
547. » 27. » »visszavonassék«	» »	<i>visszaálltassék.</i>
574. » 25. » »róvására«	» »	<i>megegyezésével.</i>
576. » 20. » »boszorkányság«	» »	<i>boszorkányok.</i>
577. » 21. » »még«	» »	<i>mig.</i>
586. » 38. » »kellemetlenül«	» »	<i>kedvezőtlenül.</i>
595. » utolsó előtti sorban »gondol«	» »	<i>gonoszt.</i>
598. » 33. sorban »hallásában«	» »	<i>vallásában.</i>
609. » 12. » »nemzeti nyelv«	után »	<i>mellett.</i>
634. oldalon 6-ik sor után kimaradt a czim	»8. §. Szám és természettani, orvosi tudományok. Napi sajtó.«	
634. oldalon 7. sor az i) kihagyandó.		
635. » 8. sorban a k) jegy kihagyandó.		

A harmadik füzet tartalma.

VI. Új-kor.

1. §. Az új-korszak jellemzése és felosztása	437—442
2. §. A nagy egyház-szakadás	442—448
3. §. Fölfedezések és gyarmatosítások	448—454
4. §. Európa politikai térképe e korszak elején	454—456
5. §. V. Károly és I. Ferencz	456—460
6. §. A »vas herczeg« és a »koldusok«	460—467
7. §. Franciaország belső küzdelmei	467—471
8. §. Angolország vallásos küzdelmei	471—477
9. §. Német- és Magyarország történetei. A 30 éves háború	477—486
10. §. Mellékesemények	486—489
11. §. XIV. Lajos és hadjáratai	489—495
12. §. Angolország mint köztársaság az ut. Stuartok és első Orániaiak alatt.	495—498
13. §. A német császárság és Magyarország	498—505
14. §. Poroszország fölemelkedése	505—509
15. §. Orosz- és Svédország küzdelme	509—515
16. §. Az észak-amerikai angol gyarmatosok fölszabadulása.	515—517
17. §. A francia forradalom okai	517—520
18. §. Az alkotmányozó gyűlés	520—522
19. §. (hibásan 20.) A forradalom, mint kormányhatalom	522—527
20. §. (hibásan 19.) Az igazgatósági kormány és consulus alatt	527—530
21. §. Franciaország a császárság alatt	530—537
22. §. A visszautasítás. 100 napi uralom. Waterloo	537—539
23. §. Lengyelország letiprása (hibásan megsemmisítése).	539—540
24. §. Európa politikai mozgalmai 1815—1849-ig.	540—546
25. §. Lengyelország létküzdelmei 1831-ben	546—548
26. §. Kisebb mozgalmai	548—553
27. §. Az 1848—49. évek története	553—563
28. §. Az orosz-török háború 1853—55	563—565
29. §. Az olasz egység létrejötte.	565—567
30. §. III. Napoleon császársága. A francia-német háborúk	567—570
31. §. A néger rabszolgaság eltörlése. Lengyelország	570—573
32. §. Ausztria, Magyarország és Ausztria-Magyarország	573—575

